PETRAS

ŠALČIUS

RAŠTAI

LIETUVOS ŽEMĖS ŪKIO ISTORIJA

PETRAS

ŠALČIUS

R A Š T A I

LIETUVOS ŽEMĖS ŪKIO ISTORIJA

margi raštai
Vilnius 1998

UDK 63(474.5)(091)
Sa46

SUDARĖ
LEONAS MULEVIČIUS
MINDAUGAS STRUKČINSKAS

RECENZAVO
socialinių mokslų daktaras
VINCENTAS LUKOŠEVIČIUS

KNYGOS PARENGIMĄ IR IŠLEIDIMĄ RĖMĖ
Lietuvos Respublikos žemės ir miškų ūkio ministerija
ir Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas

DAILININKAS
ALVYDAS LADYGA

PETRAS ŠALČIUS
RAŠTAI
LIETUVOS ŽEMĖS ŪKIO ISTORIJA

SL 319. 1998 04 20. 29,03 sp. l. Tir. 1000 egz. Užsakymas 343
Leidykla „Margi raštai", Laisvės pr.60, 2056 Vilnius.
Spausdino AB „Vilspa", Viršuliškių sk. 80, 2600 Vilnius.
Kaina sutartinė

ISBN 9986-09-172-1

© Sudarymas, Leonas Mulevičius
Mindaugas Strukčinskas, 1998

Turinys

Įvadas 7

Lietuvos žemės ūkis ikifeodaliniais laikais 9

Įsikūrimo vienetas 12
Žemės ūkio šakos 15
Žemės dirbimas ir įrankiai 16
Kiti verslai 17
Didžiojo kunigaikščio dvarai 17
Dvarų valdiniai priklausiniai 19
Valstiečių duoklės ir mokesčiai 21
Dvaro darbų specializacija 21
Valstiečių ūkiai ir jų prievolės 27

Valakų žemėtvarka 30

Bažnytinės žemės 44

Lietuvos žemės ūkis feodalizmo smukimo ir kapitalistinių santykių formavimosi laikais 46

Valstybinės žemės valdos 47
Seniūnijos 51
Tenutos 52
Bajorų dvarai 53
Samdininkai žemės ūkyje 57
Žemės ūkio technika. Derliai 62
Kultūrinė buitis 63

Bendrosios politinės ir socialinės sąlygos respublikoje iki 1795 m. 66

Ideologija valstiečių klausimu 67

XVIII a.pabaigos ir XIX a.pradžios politinių ir karinių įvykių įtaka Lietuvos valstiečiams ir žemės ūkiui 68

Karų įtaka valstiečių būklei XIX a. pirmojoje pusėje 70

Lietuvos žemės ūkis XIX a. pirmajame ketvirtyje 75

Agrarinių santykių raida po karų su Napoleonu iki 1831 m. 81

Lietuvos žemės ūkis XIX a. antrajame ketvirtyje 84

Valstybiniai valstiečiai ir valstybiniai dvarai 89
Kulto įstaigos: katalikų ir evangelikų bažnyčios 92
Dvarų ūkis 99
Valstybinių dvarų liustracijos 100

Valstiečių reformos sumanymai ir 1861 m. reforma 113

Žemės ūkis pramoninio kapitalizmo plėtojimosi metu (1864–1900) 123

Bendrosios žemės ūkio plėtojimosi sąlygos 123

Dvarų ūkis poreforminiais laikais 125

Sankcijos prieš lenkų kilmės dvarininkus 129

Žemės ūkio parodos 132

Valstiečių ūkis 142

Mokestinis apkrovimas 147

Agrotechninė ir buitinė valstiečių būklė 150

Ūkių skaldymas 152

Valstiečių žemės valdymas ir visuomeniniai jų santykiai 156

Kaimų skirstymas į vienkiemius 160

Žemės ūkio kredito klausimai 163

Žemės ūkio technika ir produktyvumas 170

Rinkos reikšmės padidėjimas pobaudžiaviniais laikais 184

Lietuvos žemės ūkis ir valstiečių būklė bei priemonės jai gerinti žemės ūkio poreikių komitetuose 197

Agrotechnikos ir zootechnikos priemonės 207

Namų pramonės klausimai 212

Sodžiaus darbininkų klausimai 214

Ekonominės sąlygos XX a. pradžioje ir 1905 m. revoliucija 218

Stolypino žemėtvarka Lietuvoje 224

Lietuviškosios sodžiaus valstietijos stiprėjimas ir jos santykiai su dvarininkija 228

Dvarininkų ir valstiečių žemės ūkio draugijos ir sindikatai 231

Lietuvos žemės ūkis ir agrariniai santykiai I pasaulinio karo išvakarėse 236

Sodžiaus varguomenės būklė 251

Vokiečių okupacija 257

Ikikarinės Lietuvos agrarinės politikos tikslai 261

Žemės ūkio politikos organai 265

Okupacinės vokiečių valdžios globojamų žemių perėmimas ir jų administravimas 265

Ikikarinės Lietuvos žemės reforma ir jos vykdymas 268

Žemėtvarka ir melioracija 1919–1940 m. 279

Žemėtvarka 279

Melioracija 286

Žemės ūkio kultūros kėlimas 290
Gyvulininkystė 291
Gyvulių ūkio dinamika 292
Veterinarinė priežiūra 293
Laukininkystė 294
Žemės ūkio tyrimas 298
Augalų selekcija 299
Augalų apsauga nuo ligų ir kenkėjų 300
Veislinių sėklų gamyba 300
Gyvulininkystės tyrimai 300
Žemės rūšiavimas 301
Žemės ūkio švietimas 301
Laukų ūkio dinamika 305
Miškų ūkis 308
Žemės ūkio rūmų veikla 311
Jaunųjų ūkininkų ratelių sąjunga 313
Žemės ūkio sąskaitybos ir ekonomikos biuras (ŽŪSEB) 314
Augalininkystės kėlimas 316
Gyvulininkystė ir pieno ūkis 322
Organizacijos kelti gyvulininkystei 324
Žemės ūkio statyba 326
Įsiskolinimai žemės ūkyje 329
Laukų darbininkų būklė 331
Lietuvos žemės ūkio istorijos santrauka 336

Įvadas

Trečiajame akademiko Petro Šalčiaus raštų tome pateikiama jo surinkta medžiaga apie Lietuvos žemės ūkio istoriją. Šią rankraštinę medžiagą peržiūrėti ir trečiąjį tomą sudaryti buvo pakviestas profesorius Leonas Mulevičius. Pagrindinę dalį (iki XX a. pradžios) L. Mulevičius ir atrinko. Tačiau mirtis sutrukdė jam šį darbą pabaigti ir visiškai sutvarkyti. Todėl Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo remiamas, šio raštų tomą baigti sudaryti pats ėmiausi.

Žinoma, kad P. Šalčius mokslo istorijos klausimais pradėjo domėtis nuo pat savo veiklos pradžios. Greta kooperatinio darbo organizavimo Lietuvoje ir skaitomų paskaitų Vytauto Didžiojo universitete Kaune, jis parengė didelę monografiją apie žemės ūkio organizacijas Lietuvoje[1]. Ši monografija buvo pagrindas suteikti P. Šalčiui ekonomikos mokslų daktaro laipsnį. Vėliau jis rinko medžiagą visoms Lietuvos ūkio šakoms (prekybai, pramonei, transportui ir kt.), bet žemės ūkio klausimais istorinei medžiagai kaupti skyrė ypač daug dėmesio.

Tarybiniais metais P. Šalčius ne tik dėstė Kauno, paskui Vilniaus universitetuose (iki 1950 m.), bet ir dirbo mokslinį darbą Lietuvos mokslų akademijoje. Iš čia pašalintas, jis toliau kaupė istorinę medžiagą apie Lietuvos ūkį, taip pat ir žemės ūkį. Tačiau publikuoti P. Šalčiui surinktą medžiagą tada nebuvo leidžiama. Jo kūrybinis palikimas yra nemažas. Daugiausia darbų palikta Vilniaus universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyriuje (P. Šalčiaus fondas, Nr. 181), Lietuvos MA archyve ir Lietuvos žemdirbystės instituto bibliotekoje. P. Šalčius paliko tokius didelio masto rankraščius, kaip:

1. Žemės ūkio produktų pardavimo organizavimas Lietuvoje 1919–1944 m. K., 1944. 434 p.
2. Lietuvos ūkio istorijos bruožai. K., 1945. 639 p.
3. Baudžiavinės manufaktūros Lietuvoje. V., 1948. 650 p.
4. Lietuvos valstiečiai 1795–1915 m. K., 1949. 1015 p.
5. Iš žemėtvarkos istorijos Lietuvoje iki 1938 m. K., 1952. 83 p.
6. Lietuvos žemės ūkio istorija. K., 1957. T. 3. 1270 p.

Sudarant šį, trečiąjį, darbų tomą, buvo naudota tik ta rankraštinė medžiaga, kuri sukaupta P. Šalčiaus veikale „Lietuvos žemės ūkio istorija“, ir straipsnis, spausdintas žurnale „Žemės ūkis“ (Lietuvos žemės ūkio dinamika. 1943. Nr. 5 (223). P. 329–357). Šiame tome aprašoma Lietuvos žemės ūkio istorija nuo seniausių laikų iki 1940 m.

Lietuvos žemės ūkio istorija iki šių dienų iš dalies buvo aprašyta tik JAV išleistoje B. Povilaičio knygoje „Lietuvos žemės ūkis 1918–1940 m.“ (1988. 367 p.; antrasis leid. V., 1997). Tačiau B. Povilaičio parašytoje knygoje žemės ūkio padėtis gvildenta tik 1918–1940 m. ir daugiau agronominiu požiūriu nei istori-

[1] Šalčius P. *Žemės ūkio organizacijos Lietuvos iki 1915 m. K., 1937. 280 p.*

niu. Joje nepaminėti senesni laikai. Kiti autoriai, aprašinėję Lietuvos žemės ūkio istorijos bruožus, tėra pateikę tik atskiras jos dalis. J. Jurginis savo knygos „Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje" (V., 1957) nemažą dalį parašė P. Šalčiui sutikus, naudodamas pastarojo surinktą medžiagą.

Taigi P. Šalčiaus trečiasis raštų tomas užpildytų tą spragą ir supažindintų mus su Lietuvos žemės ūkio istorija. Ypač svarbi šio raštų tomo yra ta dalis, kurioje aprašomas ikikarinės Lietuvos žemės ūkis. Kai kurie čia aprašyti žemės ūkio kėlimo būdai yra aktualūs ir dabar. Šiame leidinyje žemės ūkio produktų pramonė ir prekyba aprašoma trumpai, nes visa tai išsamiai pateikiama P. Šalčiaus raštų ketvirtajame tome, skirtame Lietuvos prekybos istorijai. Tiems, kuriems rūpėtų per kuo trumpesnį laiką susipažinti su šio raštų tomo turiniu, siūlome perskaityti p. 336 išsamią šio darbo santrauką.

Mindaugas Strukčinskas

Lietuvos žemės ūkis ikifeodaliniais laikais

Žemės ūkis Lietuvoje, kaip ir visose šalyse, buvo glaudžiai susijęs su bendru kultūriniu, socialiniu ir politiniu krašto išplėtojimu. Antra vertus, jokia šalis negyveno visiškai atsiskyrusi nuo kitų kraštų. Didesnio ar mažesnio bendravimo (karinio, prekybinio ir kt.) visur ir visados būta. Bendradarbiavo ir lietuviškosios giminės. Dėl to atsirasdavo ir vienų kraštų savitarpio įtaka kitiems. Ūkiniai socialiniai pakitimai vienuose kraštuose, kartais gana tolimuose, darydavo įtakos kitiems kraštams. Žmonėms įprasta savintis ką nors įdomaus, patirto kitur ir pamėgdžioti kitus. Vadinasi, ir lietuviškųjų giminių žemės ūkio istorija daugiau ar mažiau siejasi su bendrąja Europos žemės ūkio istorija, ypač su tų šalių, su kuriomis lengviau galima būdavo susisiekti.

Lietuviškųjų giminių žemės ūkiui darė įtakos taip pat ir klimato sąlygų kitimas. Geologai, remdamiesi durpynų tyrinėjimais, teigia, kad žalvario amžiaus gale Lietuvoje buvęs šiltas ir sausas klimatas, apie 500 m. pr. Kristų staiga atšalęs ir atidrėkęs. Dėl to ir gyventojams teko išsikelti arba skurdžiai misti vietoje. Galimas daiktas, kad po to ėjęs kultūrinis nusmukimas aiškintinas ir karais dėl tautų kilnojimosi iš vienų vietų į kitas. Dėl to nutrūksta turėti ryšiai su kitais kraštais (pvz., metalų gavimas). Teko vėl naudoti senų laikų akmeninius, kaulinius, medinius įrankius.

Naujasis kultūrinis pakilimas lietuviškųjų giminių gyventuose plotuose prasideda II ir IV a. po Kristaus, ypač vakarinėje, vidurinėje ir šiaurinėje Lietuvos dalyse. Galimas daiktas, kad tuomet Lietuvą veikė Romos imperijos suklestėjimas su jos labai išplėtotais prekybiniais ryšiais.

Minėto laikotarpio kultūrinį pakilimą sutrukdė prasidėjęs didysis tautų kraustymasis (400–800 m. po Kr.), kuris sužlugdė Vakarų Romos imperiją ir jos kultūrą. Nors lietuviškųjų giminių iš gyvenamųjų vietų tas tautų kraustymasis tiesiogiai nepalietė, bet jų kaimynai pakito. Taip pat pakito ir lietuviškųjų giminių įtaka savo kaimynams, ir atvirkščiai.

Visas lietuviškųjų giminių (ar plačiau sakant, aisčių ir baltų) gyvenamasis kraštas buvo ištisa lyguma. Aukštumų čia yra Rytų Lietuvoje, t. y. pačiame jos pakraštyje, ten, kur vienos upės pradeda tekėti į vakarus (Nemuno upynas), o kitos – į rytus (Dniepro upynas). Taip pat yra aukštumų Vilniaus srityje ir Žemaičiuose (Telšių apyl.). Tačiau tos aukštumos ne didesnės kaip 300 metrų ir nesudarė žmogaus gyvenimui pagrindinių skirtingų sąlygų. Lietuviškųjų giminių teritorija buvo apaugusi didžiulėmis giriomis, pelkėta, išraižyta upių bei upokšnių. Ypač pelkėtos buvo jotvingių gyvenamosios pietinės sritys ir jų šiaurinė dalis. Prūsų gyvenamosiose vietose buvo daug nepereinamų pelkių ir girių. Didžiulės, giriomis apaugusios pelkės skyrė aukštaičius nuo Padauguvio giminių. Rytuose lietuvius nuo baltarusių skyrė taip pat didžiulės girios.

Vadinasi, girios ir vandenys sudarė pagrindinius gamtinius gaivalus, su kuriais teko susidurti žmonėms įsikuriant naujose teritorijose.

Ypač didelę reikšmę turėjo giria. Vadinasi, apsigyvenant tose teritorijose ir norint įsikurti laukus bei sodybas, reikėjo išskinti girias. Savaime kyla klausimas, ar tų laikų žmogus galėjo pajėgti išskinti girias ir jose apsigyventi. To klausimo tyrinėtojai mano, kad lietuviškos girios nebuvo perdėm apaugusios medžiais – jose pasitaikydavo pievų, reto miško su gera žole ganiavai. Antra vertus, lietuviškosios giminės jau buvo pasiekusios tokią išsivystymo pakopą, kad galėjo skinti girias – kirsti medžius. Jei sunku būdavo pašalinti kelmus, juos galėjo ir išdeginti, tai nuvalius išskintą miškavietę, galėjo pradėti žemę dirbti ir tarp kelmų, kurie ilgainiui išpūna[1]. Tai įrodo ir tas faktas, kad prūsai, jau Ordinui viešpataujant, prašydavo patys duoti girias išskinti laukams, taip pat ir tai, kad lietuviai XV a. antroje pusėje greitai apgyvendino girių juostas, juos skyrusias nuo prūsų ir latvių.

Nekalbant apie vėlyvesnius laikus (XV a.), kai prasidėjo didelis miško produktų eksportas, medis gausiai buvo naudojamas įsikuriančių gyventojų įvairių įvairiausiems reikalams: statybos medžiagai, kurui, padargams, įrankiams, tiltams ir t. t. Vadinasi, girios artumas palengvindavo žmonėms įsikurti – statytis trobas, pasigaminti padargus ir t. t. Taip pat miškų žvėrys, paukščiai, bitės, uogos, grybai ir kt. teikdavo gyventojams svarbių produktų. Ne be reikalo Simonas Daukantas taip entuziastingai kalba apie girios reikšmę lietuviams: „Girios buvo jiems ne vien pirmoji pastogė ir uždanga nuo žiauraus oro, bet dar visų jų turtų klėtis, kurioje pavalgos, apdaras ir lobis buvo paskleistas. Bitės buvo jiems visų naudingiausias girių gyvulys, nesgi nešė medų ir vašką į dreves. Giriose taip pat augo apyniai, kuriuos paupiais rinko alui ir midui daryti... Paukščių ir žvėrių mėsa patys maitinosi, o nuo speigų ir darganų jų kailiais dangstėsi ir siautėsi, tų negavę, tad iš liepos lunkus plėšė ir demblius ir drabužius audė, jais avalus vyžojo, iš mauknų palagus ir lapines sau dirbo, apynių virkščiomis ir plaušomis bei vytimis siūlėjo ir raišiojo. Iš tų pačių lunkų vijo taip pat virves ir namų padangą tiekė, ką šiandien dar daugely vietų tebedaro. Iš tošių, žievių, šaknų ir vyčių pynė ir siuvo namų stotkus, beje, rakandus, kirvius, rėčius, sėtuves, pintines, kratilus ir t. t. Žilvičių, blandžių vytis virbgalių vietoje devėjo. Iš beržų ir klevų sulą leido, sakus, dervą ir degutą žiburiui tiekė. Meškų, lūšių, briedžių ir taurų kailiais jau patys, kaip sakiau, darėsi, jau pluostų ir valčių vietoje per upes keldamiesi naudojo. Pačių žvėrių ragus vienus ant kesčių galų maustė ir ragotines dirbo, iš kitų gėrė, nuo ko iki šiolei geriamą stotkelį senu įpročiu taure arba tauragiu tevadina“[2]. Čia S. Daukantas labai vaizdžiai atpasakojo tai, kas gyventojus viliojo prie miško tiek senovėje, tiek ir jo gyventu laiku, kai „gyventi prie miško“ buvo laikoma labai naudingu daiktu.

[1] Lowmiański H. *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego. T. 1. Wilno, 1931. P. 15–37;* Mortensen H. *Zur Frage der heutigen und frühgeschichtlichen Verteilung von Wald und Siedlungland in der südostbaltischen Gebieten // Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde. Berlin, 1924; To paties – Litauen, Grundzüge einer Landeskunde. Hamburg, 1926; To paties – Siedlungsgeographie des Samlandes. Stuttgart, 1923,*: Viliamas V. *Lietuvos kaimų sodybos ir jų problemos // Židinys. 1936. Nr. 1. P. 44–56.*

[2] Daukantas S. *Būdas senovės lietuvių, žemaičių ir kalnėnų. 2 leid. Plymonth Pa, 1892. P. 13–14.*

Antra vertus, senovės Lietuvos girių plotai nesudarė aklų masyvų, kur perdėm būtų augusios tankynės. Kryžiuočių žvalgų pranešimai, kuriais buvo nustatomi Ordino riterių plėšiamieji žygiai, „kelionės" į Lietuvą XIV ir XV a. pradžioje, randa keturias Lietuvos miškų rūšis: „Wald", „Heide", „Dameraw" ir „Graude". „Wald" reiškė mišrųjį mišką, „Heide" – spygliuotą mišką, „Dameraw" – ąžuolyną, „Graude" – greičiausiai lapuočių mišką. Pranešimai aiškiai skiria „Wald" nuo kitų miško tipų. Tik per šią miško rūšį tekdavo daryti kelius. Vykstant „Heide" ir „Dameraw", kliūčių kelionėje retai atsirasdavo ir tai nedidelėmis distancijomis. „Graude" – retai minimi žvalgų pranešimuose, – kartais sudarydavo kelionėms kliūčių ir tekdavo imtis kirvio, šiaip pavykdavo pravažiuoti su vežimais. Vadinasi, trys pastarosios miško rūšys nesudarė nepereinamos tankynės, ypač „Heide" ir „Dameraw", kur reta būdavo medžių, pakankamai žolės[1].

Taip pat ir visiškai negyvenamos ar kur ne kur tik gyvenamos didžiosios XIV–XV a. dykros prūsų–lietuvių pasieniu nebuvo aklos neįžengiamos girios, kurių būtų vengęs žmogus ir žvėris. Ir čia būdavo pakankamai žolės gyvulių ganiavai, pievų, galėjo veistis žolėdžiai laukiniai gyvuliai, čia vykdavo medžioklės. Vadinasi, būta miškuose ir laukų, pievų, kur žmonės galėjo lengvai kurtis ir be ypač didelių pastangų apgyvendinti vad. dykras (solitudo, Wildnis).

Patogiausia vieta kurtis žmonėms jau nuo seniausių laikų buvo paupiai, kur natūraliai susidarydavo pievos ir laukai, neapaugę medžiais. Čia galima buvo ganyti gyvulius, pasirūpinti pašarais žiemai.

Vietų prie vandenų patrauklumas matomas iš archeologinių iškasenų, taip pat ir iš vėlesniųjų laikų kolonizacijos. Pavyzdžiu gali būti Nevėžio upės krantų apgyvendinimas tarp aklų girių iš abiejų pusių. Paupiuose buvo dirvų ir pievų, upe galėjo lengvai susisiekti su tolimesnėmis vietovėmis, o užpuolus grobikams, – slėptis giriose. Upės ir ežerai svarbūs įsikurdinimui buvo ir tuo, kad teikė gyventojams svarbų maistą – žuvis, kurios ankstyvesniais laikais sudarė, rodos, svarbiausią maistą pirminiams Baltijos kraštų gyventojams. Nuo paupių ir paežerių vis daugiau buvo apgyvendinama ir tolimesnių nuo jų vietų išskinant girias. Svarbiausią lietuvių apgyventą vietą sudarė Nemuno upė su jo intakais.

Lietuvos klimato sąlygomis pirmiausia tekdavo apgyventi tas vietas, kur anksčiausiai galima buvo įeiti į laukus ir anksčiausiai pasėti javus. Žemesnėse vietose dėl trumpo vegetacijos periodo javai ne visados galėdavo prinokti. Dėl to žemesnės bei šlapesnės vietos buvo užimamos vėliau.

Nuo seniausių laikų pradėtas krašto apgyvendinimas XIV a. pabaigoje jau sudaro ištisus kompleksus. Tie kompleksai ėjo: 1) rytiniu Nemuno krantu, 2) Nevėžio upe, 3) svarbiausia Lietuvos morena, kuri prasideda nuo Skuodo ir Telšių ir eina per Šeduvą, Baisogalą, Vilkiją, Kauną, Jonavą, Veprius, Pabaiską iki Videniškių ir Molėtų, ir tęsėsi greičiausiai iki Naručio ežero, 4) rytinių aukštumų juosta, 5) Žemaičių aukštuma[2]. Tačiau atsižvelgiant į tai, kad kalbamuoju laiku jau buvo pradėta

[1] Lowmiański H. *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego. Wilno, 1931. T. 1. P. 22–24.*
[2] Mortensen H. *Litauen Grundzüge einer Landeskunde. Hamburg, 1926. P. 84.*

apgyvendinti ir Žemaičių žemumos ir kad apgyventos juostos nebuvo visiškai atskirtos viena nuo kitos, tai Lietuvos apgyventus kompleksus galima sujungti į tris ruožus: vakarų – Žemaičių, vidurinę – užimančią Nevėžio upės daubą, ir šiaurės rytų, Aukštaičių – užimantį vidurinę Nemuno tėkmę ir Nerį[1]. Visos tos juostos suėjo prie Nemuno Kauno apylinkėse ir plačia vėduokle plito į šiaurę ir rytus.

Žemaičių sritis buvo įsprausta tarp prūsų ir latvių rytuose ir siekė vidurinę Ventą ir Dubysą. Prie žemutinės Dubysos Žemaičių apgyventa sritis dar labiau plito į rytus, siekdama Tendžiogalą ir žemutinį Nevėžį. Prie Dubysos aukštupio ir Tendžiogalos tęsėsi dykra, skyrusi Žemaičių gyvenamąsias vietas nuo panevėžių. Galimas daiktas, kad tarp Ceklio žemės ir pietinių Žemaičių (Karšuvos) buvo plati dykra, ypač ryški vakarų pusėje, Ceklio žemės pakraštyje – prie Gargždų, Vėžaičių, Rietavo, o nuo Karšuvos – prie Boreikių, Laukuvos, šiaurės rytų Žemaičių apgyventa sritis labai apėmė Šiaulių žemę (dab. Tyruliai).

Panevėžio apgyventa sritis, sprendžiant iš XIV a. duomenų, užėmė keliskart mažesnį plotą už Žemaičių vidurinio Nevėžio upyne (kurio aukštupis buvo atskirtas dykra nuo Ukmergės), kur žemutinėje tos upės tėkmėje ir Neries žemupyje susidūrė su Žemaičių gyvenamosiomis vietomis, o rytuose jungėsi su panemunių sritimis. Panevėžio sritis skilo į dvi dalis, perkirstas dykros, kurios juosta perkirto Nevėžio upę Surviliškio apylinkėse. Abi grupės buvo apsuptos girių juosta.

Aukštaičių apgyventoje srityje būta dviejų juostų: vidurinio Nemuno panemunių ir Neries daubos. Panemunių teritorija rėmėsi į Merkio – Rūdninkų dykrą, vakaruose – apėmė Nemuno ir Neries dvišakį. Atrodo, kad, sprendžiant iš kryžiuočių pranešimų, šios sritys buvo tankiai gyvenamos.

Teritorijos apgyvendinimą turėjo skatinti ir natūralus gyventojų prieaugis. Tuo klausimu duomenų senesniems laikams nėra. Istorinių laikų pradžioje šiokių tokių duomenų yra (kronikose), bet jie atrodo labai perdėti. Istorikai yra linkę manyti, kad Lietuvoje XIII a. gyventojų skaičius 1 km² sudarė nuo 3 iki 4 gyventojų. Remiantis miškingumo kitimu tam pačiam laikotarpiui, P. Matulionio sudaryta gyventojų augimo lentelė rodo dvigubai didesnį gyventojų skaičių 1 km².[2] Rodos, pastaroji nuomonė turi daugiau pagrindo, nes su spėjamais 300–400 tūkst. gyventojų, išmėtytų plačioje teritorijoje, lietuviai vargu būtų pajėgę taip ilgai atsispirti kryžiuočiams.

Įsikūrimo vienetas. Apgyvendindamos teritoriją, lietuviškosios giminės kūrėsi tam tikromis gyvenvietėmis – kaimais, sodžiais, kur greičiausia įsikurdavo ištisas žmonių būrys – kelios ar keliolika šeimų. Pradžioje įsikūrimo vienetą sudarė gal didžioji šeima, kuri apimdavo kelias kartas, pagrįstas kraujo giminyste. Toksai grupinis įsikūrimas, galimas daiktas, padėdavo lengviau nugalėti kliūtis, atsiradusias su pirminiu įsikūrimu – pasistatyti trobesius, išskinti mišką, apsiginti nuo laukinių žvėrių, taip pat ir nuo kitų giminių užpuolimų. Tenka manyti, kad tais laikais daug kur buvo daromos talkos, atliekant sunkesnius darbus, kur reikėdavo

[1] Lowmiański H. *Op. cit. I. P. 75–76.*

[2] Matulionis P. *Lietuvių žemė ir jos gyventojų gausumas istorijos būvyje // Kultūra. 1930. Nr. 5. P. 241.*

suburti daugiau darbo jėgos. Dėl to ir buvo glaudūs socialiniai, kultūriniai ir ekonominiai ryšiai tarp kaimo ir bendruomenės narių.

Kaimas susidarė iš sodybų, t. y. iš gyvenamųjų namų. Pradžioje tokiame name po vienu stogu galėjo tilpti ir gyvuliai, vėliau turėjo atsirasti ir įvairūs kiti trobesiai: klėtys – grūdams ir kitoms atsargoms laikyti, taip pat jaujos – javams džiovinti ir kulti, tvartai – gyvuliams ir kt. Prie sodybų, kurios galėjo išsiskirti iš didžiosios šeimos, pastarajai natūraliai augant ir kylant reikalui užimti naujus plotus, buvo išskinti miškai, išskinti kaimo dirbami laukai, šienaujamos pievos, ganyklos, naudojamieji miškai ir vandenys. Šios naudmenos sudarydavo tam tikrą topografinį vienetą, atskirtą nuo kitų kaimo naudmenų ar gamtinėmis ribomis – upeliais, pelkėmis ar tam tikrais ženklais, dedamais, pvz., ant medžių ir pan.

Gimininėje epochoje, kai sodžiaus bendruomenės buvo pagrįstos kraujo giminyste, bet jau pradėjo išsiskirti mažosios šeimos, išimtinio individualaus valdymo buvo tik ūkiškųjų žemių dalis. Kitos žemės, kaip ir kitose indogermanų tautose, buvo naudojamos bendrai (bendros ganyklos net su bendru piemeniu) arba prieinamos visiems tos bendruomenės nariams naudotis – miškai, vandenys, pelkės ir t. t. Kartais tokie plotai galėjo būti naudojami ir ne vieno kaimo. Tokia žemės plotų naudojimo tvarka per amžius buvo įsišaknijusi. Tokie bendrieji plotai sudarė rezervus naujai kolonizacijai, tai naujiems kaimams bei sodyboms kurtis (įvairioms „naujienoms", „skynimams", „išdagoms", „degimams" ir pan.). Kadangi tokių plotų buvo daug ir nuo senų seniausių laikų buvo įprasta jais naudotis atitinkamų vietų gyventojams, tai ir prasidėjus feodalizacijos procesui, kai iš gimininių vadų atsiranda apylinkių ir sričių vadovai ir pagaliau XIII a. viduryje susidaro centralizuota feodalinė valstybė, to papročio staiga negalima buvo panaikinti. Faktas, kad net XVI a. karaliaus revizoriai nedrįsdavo, matyt, dėl to, kad nesukeltų visuotinio pasipiktinimo ir pasipriešinimo, drausti naudotis tomis bendromis naudmenomis. Dėl to atsirado ir feodalizmo laikais, jau įsigalėjus nuomonei, kad „niekieno" žemės priklauso didžiajam kunigaikščiui, „įeigų" teisė („wchody"), t .y. teisė valstiečiams, taip pat kartais ir miestiečiams bendrai naudotis mišku, ganyklomis, vandenimis ir t. t.

Armenys ir pievos jau nuo senų laikų dažniausiai buvo privati individuali atskirų asmenų ar giminės nuosavybė. Tai rodo ir seniausia dokumentinė medžiaga[1].

Kaimų teritorija nesudarė visiškai nekintamo ploto su aiškiai nustatytomis sienomis, ypač tais senaisiais laikais, kai nenaudojamų žemės ūkio plotų buvo labai daug. Galimas daiktas, kad tik žemės prie pat sodybų buvo nuolat naudojamos. Kiti armenų plotai buvo atskirais sklypais išmėtyti miškavietėse, pakilesnėse krūmynų ar šlapių vietų plotuose. Didelių ištisų armenų plotų vargu ar galėjo būti, kaip rodo ir vėlesniųjų laikų žemėtvarkos (valakų reformos) darbai. Laukų nepastovumą didino ir tai, kad išskinta miškavietė po kelerių metų naudojimo, kai nustodavo duoti derlių, būdavo apleidžiama (lydyminis arba miškolaukinis žemės

[1] Lowmiański H. *Op. cit. P. 96–101;* Kamieniecki W. *Rozwój własności na Litwie w dobie przed I statutem. Krakow, 1914. P. 115–121.*

naudojimas). Tačiau skynimai ir įsiterpimai buvo daromi kaimo laukuose ir kitose naudmenose, kur tų apylinkių gyventojai de facto įgydavo pirmenybę naudotis jais prieš kitų vietų gyventojus. Tuo būdu vyko ir dykrų plotų įsisavinimas. Sodžių gyventojai jau gimininėje epochoje braudavosi į dykras, ypač turėdami medžioklės, bičių kopinėjimo ir žūklės tikslų. Žmonės, nevaržomi nuosavybės teisių, išvaikščiodavo tokias dykras skersai ir išilgai, ieškodami tinkamiausių naudmenų. Tai rodo ir vėlesnių laikų faktai. Pvz., kryžiuočiai Sūduvių dykroje (XIV a. pabaigoje) sutikdavo lietuvių žvejų, o kartais net šienpjovių, kurie drąsiai įsiskverbdavo į pasienio tyrus, nepaisydami galimo pavojaus pakliūti į kryžiuočių nagus. Lietuvos didieji kunigaikščiai išsiderėdavo savo taikos sutartyse su Ordinu teisę valdiniams laisvai naudotis pasienio tyrais.

Bepalioviai plėšikiški kryžiuočių žygiai į Lietuvą beveik per du šimtmečius vertė gyventojus ieškoti prieglaudos miškuose, dykrose ir pelkėse. Tą pat teko daryti ir vėlesniaisiais laikais karų ir sumišimų metu. Dėl to ir atsirado slaptieji keliai į pelkes per vandenis (kūlgrindos). Ne be reikalo svetimšalių literatūroje lietuviai ir senprūsiai buvo laikomi „miškine" tauta. Dėl to ir toks lietuvių prisirišimas prie miško matyti A. Baranausko „Anykščių šilelyje":

Nes ir miškas lietuvį, kaip tik galėjęs,
Taip visados raminęs, visados mylėjęs:
Žvėrim, paukščiais ir vaisiais dengęs ir penėjęs,
Ir neprietelių mušti griūdamas padėjęs;
Sunkioj dienoj duodavęs slaptus nuo baisybių,
Liūdnoj dienoj paveikslą visokių ramybių,
Linksmoj dienoj daugumą visokių gražybių,
Kožnam metė dėl kožno – visokių gėrybių.

Miškai ir pelkės lietuviškosioms giminėms padėjo išsilaikyti nuo plūstančių iš rytų-pietų klajoklių masių, taip pat du šimtmečius atsispirti kryžiuočių puolimams. Dėka fiziografinio uždarumo lietuviai išlaikė ir savo kalbą, papročius ir kultūrą ir apskritai savo tautinį charakterį.

Kaimų gyvenvietės galėjo gauti pradžią tam tikrai žmonių grupei, pradžioje gal dalelei šeimos, išgyvenus tam tikroje vietoje, gal net vienoje sodyboje. Iš tos sodybos, išaugus vaikams, tuokiantis su kitų gyvenviečių vyrais ar moterimis, išsiskirdavo naujos šeimos, naujos sodybos. Tokios vietovės – kaimai – ir pavadintos nuo pirmosios šeimos vietos vardo. Dėl to ir daugelis kaimų buvo su „ėnų", „iškių" galūnėmis. Iš Survilos atsirado Surviliškiai, iš Šaulio – Šauliškiai, Šiaulėnai ir t. t. Ilgainiui tokie kaimai išaugdavo iki keliolikos ar kelių dešimčių kiemų. Jei vieno kaimo laukuose pasidarydavo per ankšta dėl natūralaus gyventojų prieaugio, iš to kaimo išsikėlusios šeimos sukurdavo to pačio pavadinimo naują gyvenvietę.

Kaip šaltiniai rodo, kaimų būta įvairaus dydžio. Anot kryžiuočių šaltinių, Lietuvos kaimuose gyvendavo net 50–60 šeimų. Vygandas mini, kad Kęstutis iš vieno

kaimo surinkdavęs net 150 kareivių[1]. Tenka sutikti su nuomone, kad senovės lietuvių kaimai turėdavo 30–40 namų (namais čia suprantama visa sodyba su trobesiais ir žmonėmis), iš kurių atžalos eidavo po vieną kitą sodybą į dykras ir ten kurdavo naujus sodžius[2]. Tam tikrose vietose prie gyvenviečių kulto ir apsaugos reikalams buvo kuriamos sustiprintos ir specialiai įrengtos vietovės, piliakalniai, apie kuriuos grupavosi sodybos.

Kaimai, rodos, yra buvę tarsi kupetos, kurių branduolį supo periferijoje pasklidusios atskiros sodybos. Tokių sodybų, pvz., būta prūsų laukuose. Pasieniuose būta sustiprintų gyvenviečių su piliakalniais, kurie tarnavo atsparos bazėmis prieš galimus kaimynų puolimus, pvz., panemuniais ir panevėžiais – apsaugai nuo skandinavų ar suomių piratų.

Žemės ūkio šakos. Kalbant apie žemės ūkį, svarbu išsiaiškinti du klausimus: 1) žemės ūkio sistemos ir 2) žemės dirbimo technikos.

Esant daugybei žemės plotų, apaugusių miškais ir krūmais, Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse su panašiomis fiziografinėmis sąlygomis, turėjo būti naudojama intensyvi žemės dirbimo sistema, vad. miškolaukio sistema, ar lydyminė sistema, kai išdeginta, išskinta miškavietė naudojama iki tol, kol javai derėdavo. Paskui tas plotas būdavo vėl užleidžiamas mišku, o pasėliams – išdirbamas – išdeginamas kitas žemės sklypas. Techniškai tai buvo daroma taip: „patogioje vietoje žiemą ar rudeniop iškirsdavo medžius, palaikydavo, kol jie išdžiūdavo, ir pavasarį uždegdavo, paskui didesnius nuodėgulius sugrėbdavo į krūvas, antrąkart uždegdavo ir degimo vietoje, tarp didžiųjų medžių kelmų, žemę praardavo mediniais arklais ir sėdavo miežius, rugius, ropes“[3]. Tokia sistema buvo paplitusi Suomijoje, Latgaloje, šiaurinėje Rusijoje. Apie ją yra išlikusių pėdsakų Lietuvoje ir vėlesniais laikais. XIV a. šaltiniai rodo, kad girios būdavo deginamos tam, kad iš skynimų padarytų laukus, kaip tai būdavo daroma nuo seniausių laikų. Miškolaukinė sistema, tai tokia, kai skynimai tedirbami 3–4 metus, o paskui apsodinami 15–30 metų mišku. Žmonėms išsimaitinti reikėjo didelių plotų. Tat ir gyventojų skaičius tegalėjo būti labai mažas. Kyla klausimas, ar visur ir visados padarytus skynimus vėl užleisdavo mišku? Kiek matyti iš prūsų ir latgalių pavyzdžio[4], tokia miškolaukio sistema negalėjo būti viešpataujanti. Vadinasi, jau ir gimininėje epochoje turėjo būti pastovių laukų, ir tie laukai turėjo būti arti sodybų.

Gwagnini, aprašydamas XVI a. Lietuvos žemės dirbimą, sako, kad „jie skina girias ir krūmus ir tokį skynimą visur vadina „liada“. Jei miško būta tankaus, jį iš viršaus apkloja šiaudais ir taip palieka per žiemą. Atėjus pavasariui, visa tai uždega ir paverčia pelenais. Po paviršutinio apdirbimo ir kviečių sėjos ten būna toks derlius, kad tūlas sakytų, kad čia gimusi Ceres, javų deivė. Ten sėja taip pat miežius. O tokioje žemėje per ištisus šešetą metų, o kartais ir aštuonetą, be jokio

[1] *Scriptorum Rerum Prusicorum. T. 2. P. 548.*
[2] Lowmiański H. *Op. cit. P. 115–116.*
[3] Matulionis P. *Op. cit. P. 241.*
[4] Lowmiański H. *Op. cit. P. 209–214.*

trešimo mėšlu, ponas paprastai sėja". Tokio žemės dirbimo būta tik pradinėje kolonizacijoje ir „rusų pusėje", kurią Gwagnini ir turėjo galvoje[1].

Miškolaukinė žemės dirbimo sistema galėjo būti tik ekstensyvi. Natūralus gyventojų prieaugis sudaro galimybę nuolat laukus naudoti. Bet tokiais atvejais dirva nustodavo davusi pakankamai derliaus. Tekdavo duoti dirvai pailsėti, atsigauti natūraliai – padirvonuoti, palikti pūdymu. Toks pūdymavimas galėjo trukti ilgesnį ar trumpesnį laiką. Tipiškas savo forma trilaukis reiškiasi, kai dirbami žemės plotai suskirstomi į tris laukus ir tie trys laukai naudojami: viename lauke – žiemkenčiai, antrame – vasarojus, trečiame – pūdymas; kitais metais: pūdyme – žiemkenčiai, žiemkenčių lauke – vasarojus, buvusiame vasarojaus lauke – pūdymas ir t. t. Savo tipiška ir labai pasklidusia forma trilaukis atsirado Lietuvoje XVI a. antrojoje pusėje dėl valakų žemėtvarkos. Klausimas, ar trilaukis ūkis Lietuvoje atsirado tik XVI a. viduryje? Atrodo, kad panašiai kaip Europoje, trilaukis neatsirado nuo Karolio Didžiojo laikų, taip pat ir Lietuvoje jis neatsirado dėl valakų žemėtvarkos. Vadinasi, trilaukis Lietuvoje išaugo savaimingai ir buvo paveldėtas iš gimininės epochos. Lietuviško kaimo didžioji nuosavybė jo neatmetė. Tai būta vad. archajiško trilaukio, kur kaimų laukai nebuvo dar padalyti į tris pagrindinius masyvus ir kur valstiečiai turėjo savo rėžius. Ir atskirų „margių" sistemoje, kai vieno žemės valdytojo plotai išmėtyti netvarkingai atskirais sklypais sklypeliais, jau galėjo būti naudojamas trilaukio ūkio principas, remiantis empirine patirtimi, kad po pūdymo atsiilsėjusi žemė duoda geresnį žiemkenčių derlių, po žiemkenčių dar tame pačiame sklype dera vasarojus, o trečiaisiais metais dirva turi ilsėtis, kad atgautų savo gamybines jėgas natūraliai arba patręšus mėšlu. Štai į tai turėjo orientuoti besivystanti gyvulininkystė.

Kad trilaukio būta prieš valakų žemėtvarką, rodo ir dokumentiniai šaltiniai. Pvz., didžiojo kunigaikščio Aleksandro instrukcijoje, išleistoje greičiausiai 1496 m., Aukštadvario valsčiui (Trakų aps.), skaičiuojant valstiečių prievoles, suminėta, kiek dienų valstiečiai turėjo arti pūdymą, kiek vasarojų ir t. t.[2] Iš dokumentų matyti, kad pūdymui įdirbti reikėjo tiek pat laiko kiek vasarojui, o vasarojaus nuėmimas reikalavo tiek pat laiko kiek rugių. Aišku, kad trilaukis nebuvo pradėtas 1496 m., jis atsirado dar daug anksčiau, gaivališkai.

Trilaukio ūkio atsiradimą galėjo paskatinti ir klimato sąlygos – trumpas vegetacijos laikotarpis ir ilga žiema, nutraukianti ilgam laikui laukų darbus. Norint vienodai lygiai išdėstyti darbus įvairiais metų laikais, žiemkenčių auginimas, greta vasarojaus ir dalies žemės palikimo pūdymu, turėjo sudaryti sąlygas savaimingai atsirasti trimečiui vaismainiui. Aišku taip pat, kad gimininėje epochoje ir feodalizmo laikais galėjo būti praktikuojamas ir dvilaukis, o dykrų pakraščiuose – ir miškolaukis.

Žemės dirbimas ir įrankiai. Žemės ūkio technika gimininėje epochoje baltų, taigi ir lietuvių, kaip ir visur kitur Europoje tais laikais, nebuvo pasiekusi aukšto

[1] Gwagnini A. *Rerum polonicarum, tomi tres, II, 1584.*
[2] *Litovskaja metrika. SPB. 1903. T. 30. P. 108.*

lygio. Gwagnini pasakojimas iš XVI a. apie įsigalėjusį Žemaičiuose paprotį arti ąžuoliniais noragais (perduotas vyskupo Valančiaus „Žemaitiu Wyskupystėje“) neatrodo be pagrindo, nors vargu ar galėjo būti vienintelis būdas įdirbti žemę. Labai galimas daiktas, kad dar gimininėje epochoje jau galėjo būti naudojami ir geležiniai noragai, ypač sunkesnėms dirvoms, panašiai kaip Kurše XIII a. Taip manyti duoda pagrindo ir tai, kad vokiečių pirkliai palyginti dideliais kiekiais pristatydavo geležį Baltijos kraštams. Galėjo būti noragai gaminami ir iš vietinės pelkinės geležies rūdos. Greičiausiai žagrės su mediniais noragais ir vėliau atsiradusios su geležiniais noragais buvo naudojamos atskirose vietose vienu laiku. Sunkesnių žemių buvo neįmanoma įdirbti be geležinio norago. Jis čia anksčiausiai ir buvo pradėtas naudoti.

Iš kitų svarbesnių žemės ūkio įrankių tenka pažymėti dalgį ir noragą, randamus jau nuo III–IV a.[1]

Greičiausiai buvo trešiamos dirvos tik prie sodybų.

Rugiai, avižos buvo svarbiausi iš javų augalai Lietuvoje gimininėje gadynėje. Taip pat buvo sėjami ir kviečiai, miežiai, soros, žirniai. Iš daržovių bene labiausiai buvo paplitusios ropės. Iš kitų augalų didelę reikšmę turėjo linai, kanapės.

Kokie išauginti javų derliai gimininėje epochoje, žinių dar nebuvo. Tačiau turint galvoje menką agrotechniką, reikia manyti, kad derliai vargu ar buvo didesni kaip 2–2,5 grūdo.

Kaip traukiamoji jėga lietuvių, kaip ir kitų baltų, buvo naudojami arkliai, jaučiai. Žagrė traukiama dviejų jaučių, arba „jungas“, tampa tam tikru žemės ploto vienetu, dėl kurio būdavo atliekamos prievolės.

Kiti verslai. Iš kitų verslų, be žemės dirbimo, augalų ir naminių gyvulių auginimo, buvo labai paplitusi ir didelę ūkinę reikšmę turėjo medžioklė, žūklė ir bitininkystė. Esant daugybei miškų bei dykrų su pelkėmis, balomis, upėmis ir ežerais, medžioklė, žūklė ir bitininkystė tarnavo kaip svarbus šaltinis apsirūpinti reikiamais gyvenimui dalykais. Medžioklės ir bitininkystės produktai, kaip kailiai ir vaškas, sudarė seniausius eksporto objektus.

Didžiojo kunigaikščio dvarai. XIV a. jau matome nemažai dvarų etnografinėje Lietuvoje. Ordino žvalgų pranešimai iš XIV a. pabaigos rodo, kad jau tuomet būta per 30 dvarų, priklausiusių didžiajam kunigaikščiui. Iš jų pažymėtini: Alytaus, Ašmenos, Rumšiškių, Astrynos, Bijutiškių, Bokštų, Gudeniškio, Dūdiškių (ar Daudiškių), Dvaro, Merkinės, Ežerų (ar Ežerėnų), Žblanų, Kernavės, Liepuonos, Šalčininkų, Nemunaičio, Pervalkos, Punios, Rudaminos, Skirsnemunės, Ukmergės, Veliuonos, Ventiškių, Vasiliškių, Žilinų, Birštono, Darsūniškio, Daugų, Dubičių, Dvarininkų, Deliatyčių, Kaniavos, Perlojos[2]. Daugiausia didžiųjų kunigaikščių dvarų būta panemunėse. Kai kurie iš tų dvarų kartu buvo ir pilys, pvz., Merkinė, Alytus, Punia, Birštonas, Darsūniškis, kurių vietininkai ar seniūnai buvo įpareigo-

[1] Kulikauskas P. *Kurmaičių plokštinio kapinyno tyrinėjimai // Liet. ist. inst. darbai I. V., 1951. P. 338.*

[2] Matusas J. *Lietuvos javų auginimas // Žemės ūkis. 1943. P. 414;* Ivinskis Z. *Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ekonominė politika savo dvaruose iki XVI amžiaus pusės // Lietuvos praeitis. K., 1940. T. 1. P. 27.*

ti nuo XV a. pabaigos iki XVI a. pradžios prižiūrėti ir girias. Dvaras prie pilies buvo reikalingas įgulos išlaikymui, taip pat ir pačios pilies priežiūrai. Ypač svarbu buvo turėti prie pilių pakankamai žirgų, kuriems išlaikyti reikėjo didelių žemės plotų ganiavai ir pašarams paruošti. XVI a. dvarai buvo taip pat ir prie didžiųjų pilių tiek lietuviškose, tiek ukrainietiškose gudiškose srityse; tai Vilniaus, Trakų, Gardino, Lietuvos Brestos, Smolensko, Polocko, Vitebsko, Lucko, Vladimiro, Kremenco, Braslavlio, Naugardėlio, Melniko, Briansko, Vinicos. Tačiau ne kiekvienas didžiojo kunigaikščio dvaras turėjo būti prie pilies.

Iki XVI a. pusės (valakų žemėtvarkos) didžiojo kunigaikščio dvarų skaičius didėjo. Valakų žemėtvarkos nuostatuose[1] Vilniaus ir Trakų apskrityse randame išvardytus šiuos didžiojo kunigaikščio dvarus: Trakų aps. (paviete) – Lietuvos Brestą, Milevičius, Melniką, Lasičius, Drohyčiną, Kamenecą, Gorodoką, Vysokį, Tykociną, Knyšiną, Zabelį, Mstebogovą, Želvą, Volpą, Volkoviską, Liškiavą, Mežyrecą, Rodūnią, Eišiškes, Valkininkus, Leipūnus, Alytų, Simną, Biršoną, Darsūniškį, Kauną, Rumšiškes, Karmėlavą, Semeliškes, Žiežmarius. Vilniaus paviete buvo šie didžiojo kunigaikščio dvarai: Breslauja, Dysna, Daugėliškės, Liachovičiai, Ainas, Krasnoje Selo, Markovas, Lebedevas, Danilavičiai, Užpaliai, Panekiai, Obeliai, Utena, Anykščiai, Ukmergė, Voložinas, Balninkai, Lyda, Trobos, Geranainiai, Krėva, Ašmena, Medininkai, Liubavas, Rokantiškės ir Viršupis. Žemaičiuose taip pat būta didžiojo kunigaikščio dvarų, bet jau kur kas rečiau, tai Veliuona, Vilkija, Josvainiai, Skirsnemunė, Jurbarkas, Gaižuva, Šiauliai, Plateliai, Medininkai, Pašilė, Kaltinėnai ir dar vienas kitas dvarelis.

Kai kurie didžiojo kunigaikščio dvarai išliko valdovų rankose net nuo XIV a., pvz., Alytus, Astryva, Ašmena ir kt. Daug dvarų atsirado visai naujų. Dalis dvarų pereidavo iš didžiojo kunigaikščio rankų į privačias rankas kaip dotacijos už nuopelnus aukštiesiems, nusipelniusiems asmenims. Atsitikdavo, kad, išmirus giminei, dvaras pereidavo į didžiojo kunigaikščio rankas.

XVI a. pirmojoje pusėje didžiojo kunigaikščio rankose, anot Liubavskio, buvo „beveik pusė valstybės žemių". Dovnar-Zapolskio apskaičiavimu, tik trijose srityse, būtent Vilniaus, Trakų ir Žemaičių didysis kunigaikštis valdė beveik milijoną ha žemės, neskaičiuojant Padauguvio, Padnieprio, Volynės, Pietų Ukrainos ir kai kurių karalienės dvarų.

Sutriuškinus Kryžiuočių ordiną, prasideda kolonizacija ir Sūduvoje. XVI a. pusėje čia jau matome nemažai didžiojo kunigaikščio dvarų, kaip Perstupis, Beržininkas, Liškiava, Veisiejai, Meteliai, Stabinkai, Seivai, Vygriai, Simnas, Nemunaičiai, Alytaus Rūmai (Olitskije Choramy – dabar Bukta), Prienai.

Didžiojo kunigaikščio dvarų augimas yra susietas su jo atsisakymu prievolių bajorams ir ponų dvarams iš privačių dvarų. Antra vertus, tai vertė daryti didėjančios karo išlaidos.

Apie didžiojo kunigaikščio dvarų vaidmenį galime spręsti iš žinių apie Veliuonos dvarą, apie kurį išliko daugiau duomenų. Veliuona žinoma jau iš kovų su kryžiuo-

[1] *Litovskaja metrika. Op. cit. P. 542–582.*

čiais nuo XIV a. pirmosios pusės kaip stipri lietuvių tvirtovė. 1412 m. Veliuonos pilis buvo sustiprinta ir joje buvo 400 vyrų įgula. Vokiečių ordinas tam protestavo, nurodydamas, kad Nemuno žemupio plotai, kaip ordino ginklu užkariauti ir jų nuo XIV a. pabaigos valdomi, turi jiems priklausyti, „Prasidėjo ilga byla dėl Žemaičių sienų. Įtemptų kovų metu žemaičiai buvo turėję nuo Nemuno krantų pasitraukti į uždarų sodybų plotą, kur kolektyviai įrengtų apsigynimo linijų, t. y. su ištisais plotais suverstų šakotų medžių (hegene, indagines), lengviau buvo žemaičiams nuo priešo įsibrovimo gintis, ypač jei raitas jojo. Remdamiesi tuo žemaičių pasitraukimu už suverstų medžių linijų, kryžiuočiai reiškė savo pretenzijas į Veliuonos ir kitas Nemuno kranto sritis. Jų tezė buvo tokia, kad Žemaičių kraštas prasideda tik nuo tų „hegene" ar „indagines". Tą bylą pradžioje sprendė imperatoriaus Žygimanto Liuksemburgiečio arbitras Benediktas Makres. Iš tos bylos aktų aiškėja, kad Veliuonoje, toje vietoje, kur buvo pastatyta Vytauto pilis, jau buvusi sodyba ir dvaras su dirva. Kryžiuočiai labai stengėsi įrodinėti, kad tų sričių gyventojai medžiodami ordinui turėję mokėti mokestį. Tačiau Vytautas pateikė dar išsamesnių įrodymų savo naudai. Jis teigė, kad Veliuonos pilis, dvaras („predium") yra įkurti Vytauto ir Jogailos pirmtakų. Jis įrodinėjo, kad Veliuonos dvaras (predium) ir pilis (castrum) sudarė lyg ir centrą aplinkiniams kaimams ir teritorijoms. Tai buvę anapus Nemuno, netoli Šešupės, dvaras ir posesija Peygova (Pyragiai?) su jos teritorija ir sritimi. Į rytus nuo Veliuonos priklausęs jai Paštvės (Pestwa) ūkis (predium) ar posesija su kalnu, kuriame kitados buvusi pilis (šiandieninis Palemono kalnas Seredžiuje)"[1].

Pateiktas Veliuonos pilies ir dvaro pavyzdys rodo gana tipiško didžiojo kunigaikščio dvaro vaizdą. Toks dvaras buvo strateginis ir administracinis centras. Prie tokių dvarų būdavo priskirti ištisi valsčiai su kaimų ir miškų masyvais. Kaimiečiai pilies įgulai turėjo pristatyti įvairių produktų, atlikinėti įvairias prievoles. Dvarų administratoriais ir pilių vadais buvo didžiojo kunigaikščio vietininkai. Po 1557 m. valakų reformos prie didžiojo kunigaikščio dvarų įsikuria vienas ar keli palivarkai dvareliai. Taigi didžiojo kunigaikščio dvaras su savo dvareliais ir kaimais buvo atskiras ekonominis, administracinis ir teisinis vienetas, kuriame vietininkas arba laikytojas (deržovca) seniūnas buvo vyriausiasis viršininkas visiems dvaro plote gyvenantiems gyventojams.

Dvarų valdiniai priklausiniai. Su dvaro darbais, ūkio tvarkymu ir administracija susijusių žmonių būta įvairių grupių. Tos grupės greičiausiai dar bus atsiradusios gimininės epochos laikais. Dvaras jam reikiamos darbo jėgos dalį laikė pačiame dvare. Tai buvo nelaisvoji šeimyna: bernai, mergos, vergai su jų žmonomis ir vaikais. Jų skaičius būdavo nevienodas. Tai priklausė nuo paties dvaro ir jam priskirtų sričių. Pvz., dideliame Birštono dvare nelaisvosios šeimynos buvo 108 asmenys, Vilniaus dvare – 17 bernų, 8 moterys, Šventėnuose – 17 bernų, 10 moterų; Perlojos dvaro inventoriuje nesuminėta nė vieno šeimyniškio.

[1] Ivinskis Z. *Op. cit. P. 24–28.*

Kokius darbus šie šeimyniškiai atlikdavo? Vilniaus ir Trakų pavietų dvarų laikytojams 1529 m. nuostatuose[1] taip pasakyta: „Taip pat, kad kiekvienas dvaro laikytojas, kur yra nelaisvosios šeimynos, mūsų dvaruose pakankamai laikytų šeimynų, ir visokių žagrių, kad nelaisvoji šeimyna dvaro žagrėmis dirbtų mūsų dirvas ir – dvarams padidinti" (XXXI punktas). Nelaisvoji šeimyna dirbo įvairius darbus ir lauke, ir pačiame dvare. Bernų žmonos gaudavo linų ir kiekviena kas metai turėdavo suverpti ir išausti nustatytą audeklo kiekį. Žygimanto Augusto laikais tas kiekis sudarė 50 mastų audeklo. Tai privalėjo daryti kiekviena moteris, gaunanti iš dvaro išlaikymui javų. Nelaisvoji šeimyna gyveno arba pačiame dvare, arba šalia dvaro kaime, savo namuose ir turėjo savo gyvulių ir kilnojamąjį turtą, nes galėjo išsidirbti sau šiek tiek lauko. Pastarieji išlaikymui gaudavo iš dvaro kasmet po pusantros kapos rugių. Tai buvo dvaro kumečių arba ordinarininkų prototipai. Tie, kurie nei savo namų, nei ūkio neturėjo, tiems keturis kartus per metus buvo duodama po statinę „bačką" (ca = 2,85 cnt = 285 kg) rugių.

Be nelaisvosios šeimynos („čeliadj nevolnaja"), didžiojo kunigaikščio dvaruose darbams buvo naudojami ir valstiečiai baudžiauninkai. Apie šiuos valstiečius Žygimanto Senojo 1529 m. nuostatuose[2] taip sakoma: „Visi mūsų valdiniai, kurie privalo eiti tarnybą, žmonės lažininkai (baudžiauninkai) paliekami mūsų dvarų darbams – dirvoms arti, pastotėms atlikti [...] (XIII punktas), pradedant nuo pavasario, kai pradeda dirvas arti vasarojui, iki šv. Simano Judos, o nuo šv. Simano – per žiemą. Mūsų dvarų laikytojai, palikę žmonių kiek dvaro reikalams gali prireikti, kitus lažininkus mūsų naudai įkurdina, paimdami po statinę kviečių arba meitėlį iš kiekvieno kiemo, arba, nesant mūsų, laikytojai privalo pardavę tai įnešti į mūsų iždą". Iš šių nuostatų matome, kad vieni valstiečiai buvo laikomi kaip lažininkai dvarų darbams atlikti, kiti buvo paverčiami čyžininkais, kurie turėjo duoti dvarui kai kurias duokles.

1529 m. nuostatuose dar nebuvo nustatyta, kiek dienų valstietis privalėjo dirbti dvarui. Tačiau galima manyti, kad ne daugiau kaip dvi dienas per savaitę, nes 1557 m. valakų žemėtvarkos nuostatai, nustatydami dvi lažo dienas per savaitę, vadovavosi tik senu papročiu. Yra pagrindas manyti, kad didžiojo kunigaikščio Vytauto laikais lažas tesiekęs 14 dienų per metus.

Ne visi valstiečiai lažininkai ėjo dirbti dvarui: kiekvienas paprastas valstietis lažininkas turėjo tam tikrą sodybą – namus su žemės sklypu ir trobesiais. Nuo žemės to sklypo namai turėjo eiti dvarui vad. vieną „tarnybą", tai atlikti nustatytus tam valstiečio ūkiui darbus dvare, lažą. Tai atlikdavo pats valstietis, šeimos galva, ar jos suaugęs sūnus, ar pagaliau svetimas žmogus – valstiečio samdininkas. Jei žemės sklype gyveno kelios šeimos su atskirais šeimininkais, buvo keli „dūmai", nuo to sklypo vis viena reikėdavo eiti vieną tarnybą ar vienam žmogui dvi dienas per savaitę.

[1] *Ustava na voloki i dopolniajuščie jeje dokumenty šeštoj knigi litovskich publičnych del Metriki Litovskoj, Jurev, 1913 (Ustava na voloki toliau vartojama kaip tų metų valakų nuostatai).*

[2] Liubavskij M. *Oblastnoje delenije i mestnoe upravlenije Litovsko-Russ. Gosudarstva. Moskva, 1892. P. 324.*

Tam tikrus darbus turėjo atlikti ir gyvenantieji dvare nelažininkai, amatininkai ir kiti. Jie turėdavo eiti dvarui į talkas 12 dienų per metus: 3 dienas prie pūdymo darbų, 3 dienas su pjautuvu rugių pjauti, 3 dienas prie vasarojaus, o šieno pjauti pagal „seną paprotį".

Valstiečių duoklės ir mokesčiai. Valstiečiai lažininkai ne tik turėjo atlikti dvarui tam tikras tarnybas, atidirbti nustatytą dienų skaičių, bet ir duoti natūrinę rentą, duokles produktais arba pinigais, čyžes. Žinomos iš dokumentinės medžiagos dviejų rūšių duoklės: dėklas ir mezliava. Dėklas buvo mokamas laukininkystės ir miško produktais: rugiais, kviečiais, avižomis, šienu, rąstais ir malkomis. Mezliava buvo imama gyvulininkystės produktais: veršeliais, kiaulėmis, avinais, vištomis ir kiaušiniais. Tiek dėklą, tiek mezliavą galima buvo mokėti ir pinigais tam tikru iš anksto nustatytu tarifu. Tai lietė daugiausia šieną, rąstus, malkas ir mezliavą gal dėl to, kad tų dalykų kokybė buvo sunkiai apibrėžiama. Remiantis 1529 m. nuostatais, minėtų produktų vertės ekvivalentas buvo nustatytas toks: už šieno vežimą – 3 grašiai į didžiojo kunigaikščio iždą. Rąstiniai ir malkiniai pinigai turėjo būti įnešti pilies urėdui. Taip pat ir mezliavas galima buvo pakeisti pinigais; už veršelį – 30 grašių, už meitėlį – 20 grašių, už aviną – 4 grašiai, už vištą ar 100 kiaušinių – 1 grašis. Tie pinigai turėjo eiti į didžiojo kunigaikščio iždą.

Be dėklo ir mezliavos, valdiniai turėjo kartais dar ir kitokių produktų statyti, pvz., tam tikrą medaus saiką.

Dėklą mokėdavo ne tik dvaro valdiniai (baudžiauninkai), bet ir ypatingų tarnybų žmonės, kurie nėjo lažo dvarui. Šie buvo įpareigoti atlikti 12 dienų talką.

Dvaro darbų specializacija. Dvaras feodaliniais laikais stengėsi visa kuo apsirūpinti pats. Dvaro darbai tarp valstiečių valdinių buvo specializuojami. Ši specializacija lietė svarbias didžiojo kunigaikščio dvaro ūkio šalutines šakas, susijusias su miškų produktų, bičių, žvėrių ir kt. naudojimu, vandenų ūkiu (žvejyba), arklininkyste ir t. t. Specialių darbų antrąją grupę sudarė dvaro amatai, dvaro žaliavų perdirbimas, arba specialių darbų atlikimas, tai vad. sodžiaus pramonininkai.

Miškinių bičių ūkio, iš kurio buvo gaunamas svarbus eksportinis produktas vaškas, priežiūrą ir naudojimą turėjo atlikti tam tikra valstiečių grupė, tai bartininkai (bart reiškia išdubimas, duoba, dravė). Bartininkai prižiūrėjo didžiojo kunigaikščio dvaro bitynus (bartes) miškuose ir kopinėjo medų, kurį turėjo atiduoti dvaro raktininkams. Šią savo prievolę dvarui jie galėjo pakeisti piniginiu mokesčiu. Be specialios, vad. bartinės, tarnybos, bartininkai turėdavo duoti dvarui duokles ir atlikinėti kitas prievoles (talkas, šienavimą).

Bebrininkai buvo didžiojo kunigaikščio dvarų valstiečiai, kurie, gyvendami prie upių ir ežerų, privalėjo prižiūrėti ir gaudyti bebrus, o jų kailius turėjo pristatyti dvarui. Bebrininkai lažo nėjo, bet mokėjo duokles, pjovė šieną ir atlikinėjo talkas.

Sekėjų darbas buvo saugoti girias, kad jose niekas be leidimo nemedžiotų, nevarytų deguto, nedegtų anglių ir pan. Jie privalėjo sekti žvėris, žinoti jų takus, dalyvauti medžioklėse ir t. t. Jie, be savo pareigų, privalėjo statyti šieną ir atlikinėti dvarui talkas. Prireikus jie turėjo kartu su bajorais eiti į karą.

Panašus į sekėjų buvo ir medžiotojų darbas. Medžiotojai dalyvaudavo didžiojo kunigaikščio medžioklėse. Už žemę jie mokėjo čyžę ir duoklę, kartais ėjo į talkas, pjovė šieną, privalėjo eiti į karą, nuo lažo buvo laisvi[1].

Su medžiokle, kaip svarbia tuomet ūkio šaka, buvo susijęs darbas šuninių bei sakalininkų valstiečių, kurie veisė ir prižiūrėjo šunis ir sakalus ir su jais dalyvaudavo medžioklėse. Šerniniai valstiečiai turėjo sekti šernus ir dalyvauti jų medžioklėse.

Vandens ūkio reikalams buvo išskirta valstiečių žvejų grupė, kurie gaudydavo dvarui žuvis stalo reikalams arba pardavimui. Jie eidavo į dvarą talkų ir šieno pjauti.

Be valstiečių prievolių specializacijos, susijusios su bičių, medžioklės, žvejybos ūkiu, buvo didelės grupės valstiečių, kurie dirbo arklininkais didžiojo kunigaikščio dvaruose. Arklių auginimas karo žygių reikalams buvo vienas iš pagrindinių ir seniausių didžiojo kunigaikščio dvarų uždavinių. Ypač daug arklių buvo laikoma tuose didžiojo kunigaikščio dvaruose, kur buvo arkliams daug gerų ganyklų ir pievų pašarui paruošti. Apie arklių auginimą didžiojo kunigaikščio dvaruose 1529 m. nuostatuose sakoma (XXX punktas): „Kur tik yra mūsų dvare kaimenė, laikytojas privalo ją gerai prižiūrėti ir tinkamai laikyti, kad kumeliai ir kumelės iš bado ar šalčio nedvėstų. O jei kur dėl jo nepriežiūros padvėstų, turės užmokėti pagal Žemės įstatymą. Be to, kiekvieną kumelę ir kumelį privalo laikyti sužymėjęs plauko vardu, o iš to sužymėjimo dvaro arklininkas privalo turėti sąrašą ir žinoti apie kiekvieną dvaro kumelę ir taip pat kiek kuriais metais padaugėjo. Taip pat turi rūpintis, kad arkliai būtų gerai šeriami pagal normą, vienam arkliui avižų statinė – dviem savaitėm..."

Arklių priežiūra buvo pavesta ypatingiems tam reikalui skirtiems valstiečiams: arklininkams, kumelninkams, raitininkams, arklių šėrėjams ir leičiams. Arklininkai privalėjo ganyti dvaro arklius, šerti juos, statyti arklides dvare ir ganyklose. Kur arklių būdavo mažai, arklininkai turėjo duoti dėklą, mokėti grašį ir medaus mokestį. Arklininkai, kurie prižiūrėjo veislines kumeles ir kumelius, vadinosi kumelninkai. Leičių pareigos neaiškios. Manoma, kad jų prievolės buvo tos pačios kaip ir arklininkų. Arklių šėrėjai buvo tie ūkininkai, kurie savo ganyklose turėjo ganyti ir iššerti dvaro arklius. Jie buvo atleisti nuo lažo. Neaiški ir raitininkų pareiga. J. Totoraitis spėja, jų buvus Žemaičiuose ir ėjus tą pačią tarnybą, kaip ir „tarnai keliauninkai"[2]. Arklininkai kartais buvo vadinami ir svetimais vardais, tai „koniuchų". „muštalierų". Nuo tų sodžių likę yra ir kaimų pavadinimai.

Su arklių ūkiu buvo susijusios ir neaiškios „pentininkų" ir „pantininkų" prievolės[2] <...> M. Liubavskis sako, kad „pentininkai" mokėję duoklę kanapėmis ir linais, iš kurių galėjo būti gaminami pančiai ir virvės, kurių daug reikėjo arkliams pančioti ir rišti. K. Jablonskis mano, kad „pentininkai" ar „pantininkai" atlikinėję pareigas, į kurias įėjo tiltų (lot. *pons*) remontas.

[1] Totoraitis J. *Sūduvos Suvalkijos istorija. I dalis. K., 1938. P. 129.*
[2] Liubavskij M. *Op. cit. P. 150, 316, 317.*

Be minėtų specializuotų valstiečių, didžiojo kunigaikščio dvaruose dar buvo gausu įvairių amatininkų, kurie arba atlikdavo dvarui reikiamus darbus, arba parengdavo rinkai žaliavas, tai kailius, odas, miško medžiagas, arba tarnaudavo prie dvaro asmeniniams patarnavimams, valgiui gaminti ir pan. Iš jų paminėtini: kalviai, rūdininkai, druskininkai, puodžiai, virėjai, skutėjai, aludariai, degtindariai, midaus darytojai ir t. t.

Kadangi bendros įstatymdavystės valstiečių reikalais nebuvo, tai valstiečių būklė įvairiose vietose buvo labai skirtinga. Nebuvo vienoda valstiečių padėtis net ir didžiojo kunigaikščio dvaruose. Tai priklausė, rodos, nuo įvairių vietos sąlygų, įsigalėjusios nuo senovės tvarkos.

Be jau minėtų lažininkų, didžiojo kunigaikščio dvaruose būta tam tikros valstiečių grupės, kurios šaltiniuose vadinamos duoklininkais. Šieji lažo dvarui nėjo, bet duodavo jam duokles, „dan", arba mokėjo tam tikrus mokesčius: sidabrinį arba grašinį, medaus mokestį, bebrų ar kiaunių mokestį. Tai buvo savo rūšies čyžininkai. Kai kur valstiečiai duoklininkai mokesčius sumokėdavo tik medumi. Ten, kur būdavo nuo jų netoli dvarai, jie privalėjo eiti į talkas dvarui. Kai kurie duokliniai valstiečiai mokėjo mokestį kiaunėmis, tai buvo kiaunininkai. Ypač daug jų būta Žemaičiuose. Išleidus pirmąjį Lietuvos Statutą, kiaunininkai mokesčius mokėjo jau nebe kiaunių kailiais, bet pinigais, pradžioje po 16 grašių, vėliau po 12 grašių.

Piniginių duoklių įsigalėjimas rodo, kad jau XV a. pradžioje Lietuvoje labiau pradeda įsigalėti rinkos santykiai. Todėl sumokėjus čyžę pinigais, reikėjo tų pinigų gauti parduodant savo produktus.

Nors kiaunininkai buvo atleisti nuo lažo dvarui, bet buvo įpareigoti drauge su kitais dvaro valstiečiais eiti į dvarą šieną pjauti. Bet ir nuo tų darbų kiaunininkai buvo atleisti (1527 m.), sumokėję 7,5 grašio mokesčio nuo jaučių jungo ir tris ketvirtadalius nuo arklio žagrės. 1529 m. tas mokestis buvo padidintas iki 30 grašių nuo jaučių jungo ir iki 15 grašių nuo arklių žagrės. Tą patį mokestį turėjo mokėti ir kiti valstiečiai, kuriuos didysis kunigaikštis buvo atleidęs nuo priklausomybės dvarams ir urėdų priespaudos[1]. Tiek duoklininkai, tiek kiaunininkai rodo, kokie buvo santykiai tarp valdovų ir valstiečių iki baudžiavinių santykių lažo dvarui atsirasti. Valstiečiai buvo laisvi ir mokėjo tik duokles mokesčius valdovams. Tai patvirtina ir tas faktas, kad kiaunininkų daugiausia buvo išlikę Žemaičiuose, kurie, kaip žinoma, visomis išgalėmis spyrėsi tam, kad jų krašte būtų kuriami didžiojo kunigaikščio dvarai.

Be nelaisvosios šeimynos su vergais, lažinių ir čyžinių įvairių kategorijų valstiečių, didžiojo kunigaikščio dvaruose būta vad. tarnų (slugi) kategorijos, kurie turėjo eiti karo tarnybą ir patys apsišarvuoti bei apsiginkluoti. Jie buvo rekrutuojami iš labiau pasiturinčių valstiečių, nes apsišarvavimui ir apsiginklavimui savo lėšomis reikėjo turėti tam tikrą turtą. Savo padėtimi, ekonominiu ir juridiniu požiūriu jie buvo artimi bajorams, šlėktai. Jie galėjo patys turėti lažininkų.

[1] Liubavskij M. *Op. cit. P. 336–343.*

Iš šios kategorijos valstiečių daugiausia buvo vad. tarnų pasiuntinių (slugi putnyje). Jų pareiga buvo atlikti ryšių pavedimus, perduoti įsakymus žodžiu ar raštu. Jie buvo siuntinėjami vietininko, seniūno ar vaivados į dvarus, Vilnių ar kitur, kur prireikdavo. Tačiau jie nebuvo visiškai laisvi nuo prievolių dvarui, nes privalėjo padėti dvare pjauti šieną ir eiti į talkas (1529 m. nuostatų XIV punktas).

Visos anksčiau suminėtos dvaro žmonių kategorijos, jungiamos prie tam tikrų dvarų, kaip administracinių vienetų, sudarė didžiojo kunigaikščio valsčius siaurąja prasme. Dėl to jie ir buvo vadinami valstiečiais (volostnije liudi) ir skyrėsi nuo miestiečių bei bajorų. Nors miestiečiai didžiojo kunigaikščio dvaruose turėdavo taip pat dalyvauti dvaro darbuose, nes jie nepajėgdavo nuo tų prievolių atsipirkti, ypač mažesnių miestelių gyventojai[1].

Siekiant sėkmingai dvarus tvarkyti, reikėjo turėti nuolatinę darbo jėgą. Tuo tarpu nuolatos didinant valstiečių prievoles, pastarieji ieškodavo būdų rasti sau lengvesnių vietų, įsikurti ten, kur nuolatos nesėdėjo ant sprando dvaro tarnai. Tos valstiečių pastangos atsipalaiduoti nuo sunkios dvaro naštos, kaip žalingos ir nepageidaujamos dvarui, vedė prie feodalų žemvaldžių pastangų pririšti valstiečius prie gyvenamųjų vietų, varžyti juos įsikurti ten, kur jiems buvo lengviau. Tačiau esant tam tikroms sąlygoms, pvz., valstiečiui nusigyvenus, ir nedirbantis valstietis dvare nebuvo laikomas. Darbo jėgos išlaikymas dvare sudarė labai svarbią dvarų administracinę problemą ir darė valstiečius tuo požiūriu labiau suvaržytus.

Didžiojo kunigaikščio dvarų administravimas su jų komplikuotu ūkiu buvo pavedamas vietininkams (namiestnik), laikytojams (deržavos). Jų teisės ir pareigos kartu su didžiojo kunigaikščio dvarų tvarkymo nuostatais buvo išdėstomos tam tikrose taisyklėse. Šios taisyklės primena garsiausius Karolio Didžiojo „Capitulare de villis" (Capitulare de vilis, Karl Gareis leid., 1895 m.). Galimas daiktas, kad šios rašytinės taisyklės atkeliavo į Lietuvą kartu su vakarietiškomis įtakomis iš Vakarų. Iš tokių taisyklių žinomos yra 1514, 1529 metų, taip pat Žemaičių žemės vietininkams. Ir šiose taisyklėse, kaip ir vėlesnėse, ir net XVIII a. dvarų ekonominiuose instruktažuose randama nurodymų, kaip gauti daugiau pelno iš dvaro, kaip laikyti arklius, karves, veisti žuvis, atiduoti bažnyčiai dešimtinę, kada ir kaip pristatyti valdovo dvarui produktus ir pinigus, kaip ir kokius taikyti matus bei saikus, kaip rūpintis sėkla, kaip tuščius ūkius apgyvendinti bei naujus kurti ir t. t.. Nurodomas draudimas urėdui naudoti darbininkus savo reikalams.

Dvaro vietininkas ar laikytojas privalėjo tvarkyti, palaikyti ir plėsti didžiojo kunigaikščio dvaro ūkį jam paskirtoje vietoje. 1529 m. nuostatais nustatyta, kad kiekvienas laikytojas „mūsų dvarus statytų, remontuotų tvartus, darytų kur galima tvenkinius ir malūnus. Kad kiekvienas dvaro laikytojas, kur yra nelaisvosios šeimynos, turėtų užtektinai galvijų ir visokių dvaro žagrių, kad nelaisvoji šeimyna žagrėmis dirbtų, didindama dirvą ir mūsų dvarus"[2].

Vietininkas arba laikytojas, apskaičiavęs derlių, pirmiausia turėjo atiduoti baž-

[1] Liubavskij M. *Op. cit. P. 356–360.*
[2] Totoraitis J. *Op. cit. P. 130–145.*

nyčiai dešimtinę, paskui atidėti tiek kapų rugių (pėdų), kiek reikės būsimų metų sėjai, paskui palikti grūdų ir nekultų rugių tiek, kiek reikės per metus nelaisvajai šeimynai mėnesinio kiekio išduoti. Kas nuo to viso likdavo, buvo dalijama į tris dalis: viena dalis vietininkui, kitos dvi dalys – didžiajam kunigaikščiui. Tos dvi dalys turėdavo likti pėduose nekultos iki pavasario. Pavasarį, pakilus kainoms, turėdavo tuos rugius parduoti už grynus pinigus arba bargan, jei kas laiduoja, kad pinigai bus sumokėti. Rugiai, kurie buvo atidėti būsimų metų sėklai, pavasarį turėjo būti dalijami valstiečiams, kuriems reikia ir kurie, nuėmę vasarą rugius, už kiekvieną kapą turėjo grąžinti dvarui vieną rugių statinę. Šitie nauji rugiai būdavo sėjami dvaro laukuose. Taip pat buvo daroma ir su vasarojumi, kurio trečioji dalis iki 1529 m. tekdavo vietininkams, o vėliau – viena ketvirtoji. Kaip matyti, vietininko pajamos grūdais buvo nustatytos proporcingai bendroms dvaro pajamoms. 1529 m. nuostatais buvo reikalaujama, kad dvarų laikytojas sėtų linų tiek, kad kiekviena moteriškė, gaunanti mėnesinį grūdų kiekį, galėtų pristatyti 50 uolekčių audeklo (VII p.). Laikytojai turėjo daryti tikslią kluono apskaitą ir pateikti ją didžiojo kunigaikščio raštininkams, kurie, kontroliuodami pavasarį ir rudenį, turėdavo apvažiuoti dvarus (XXXII p.). Arklių ūkį kontroliuodavo didžiojo kunigaikščio arklininkas. Pastariesiems vietininkai kasmet turėdavo pristatyti žinias apie kiekvieno dvaro žirgynus. Sąrašuose turėjo būti pažymėta kiekviena veislinė kumelė ir kumelys pagal plauko spalvą, taip pat ir metinis prieauglis. Vietininkas privalėjo prižiūrėti, kad arkliai nedvėstų, kad būtų gerai šeriami. Tų žirgynų arkliai galėjo būti parduodami. Iš jų buvo išduodami žirgai ir kaip atlyginimas už tarnybą. Už kritusį arklį laikytojas turėjo mokėti pagal Žemės nuostatus (XXX p.).

Prie dvarų turėjo būti ir daržai, iš kurių daržovės turėjo būti tiekiamos didžiojo kunigaikščio virtuvei, jam atsilankius dvare. Šiaip laikytojas galėjo jomis naudotis nekontroliuojamas.

Laikytojas privalėjo rūpintis, kad dvaras turėtų pakankamai darbo jėgos laukininkystės, gyvulininkystės darbams, taip pat ir specialiosioms tarnyboms. Dėl to didysis kunigaikštis kartais tiesiog įpareigodavo vietininką ieškoti žmonių, kuriems būdavo duodamos ištuštėjusios valstiečių sodybos, kurių nemažai dvarų turėjo dėl įvairių priežasčių: dėl bado, epidemijų, karo, dėl pernelyg didelės laikytojų ir tarnų priespaudos. Dėl to reikėdavo ieškoti pabėgusių valstiečių, dalyti ištuštėjusius dvarus iki gyvos galvos su sąlyga, kad jie būtų apgyvendinti žmonių. Tuščios sodybos buvo atiduodamos bežemiams, taip pat ir turintiems žemės, padidėjus pastarųjų šeimoms ir galinčioms sukurti naujas šeimas.

Valstiečiai kartais bėgdavo iš valsčiaus ir dėl to, kad nepajėgdavo apdirbti visos žemės ir atlikti už ją prievolių dvarui. Tuomet, norėdami likti savo tėviškėse, jie prisiimdavo iš laisvų žmonių laikinus (antrininkus), su kuriais pasidalydavo ūkio pajamas. Tokie antrininkai dirbdavo „iš dalios“[1]. Jei kuriame valsčiuje atsirasdavo valstiečių per daug ir dvaras negalėjo jų darbui panaudoti, karalius Žygimantas

[1] Liubavskij M. *Op. cit. P. 370–415.*

tokius atliekamus valstiečius įsakė sodinti „ant čyžės". 1514 m. instrukcijoje taip sakoma: „Ir tu, mūsų urėde, turi pasilikti tiek žmonių dirvai apdirbti, kiek reikia, kad užtenkamai apartų mūsų dirvą, o kitus turi pasodinti „ant pinigų", iš kiekvieno žmogaus imdamas po kapą grašių metams, ir tuos pinigus kas metai turi duoti į mūsų iždą pagal senąjį paprotį; visokias kitokias mūsų pajamas tie žmonės turi mums duoti ir su valsčiumi į talką eiti, kaip yra paprotys". Taip pat buvo įsakyta daryti su dvaro amatininkais: „O kiek bus druskininkų tame mūsų dvare, ir tu turi palikti druskininkų tame mūsų dvare, kiek reikia mūsų dvarui, ir druską iš jų imti pagal paprotį tiek, kiek galėtų užtekti metams tame mūsų dvare, o iš kitų už druską turi imti pinigais ir duoti į mūsų iždą. O kalvių taip pat pagal reikalą turi palikti mūsų dvarui, o kitus turi pasodinti „ant čyžės", iš kiekvieno imdamas po kapą grašių ir į mūsų iždą duoti"[1]. Tie patys nuostatai liečia ir bebrininkus, o pagal 1529 m. nuostatus – taip pat ir žvėrių sekėjus bei žvejus.

Be didžiojo kunigaikščio vietininkų ar laikytojų, kaip vyriausiųjų valsčių administratorių, didžiojo kunigaikščio dvaruose buvo pagalbinis žemesnis personalas, kuris prižiūrėjo dirbamus darbus, saugojo didžiojo kunigaikščio „naudą" ir interesus. Artimiausi laikytojo padėjėjai savo tėvūnai (tijūnai). Tolesni padėjėjai buvo pristavas, įsakytojas, šimtininkas, keturiasdešimtininkai, dešimtininkai ir seniai. Visi šie pareigūnai varinėdavo valstiečius į darbus, skirstydavo jiems pareigas, rinkdavo mokesčius ir žiūrėdavo, kad valstiečio ūkis iki galo atliktų savo tarnybą. Tėvūnus turėjo visi dvarai ir dvareliai, kurie įėjo į vietininko valdomą sritį ir kur būdavo ariamų dvaro laukų. Centriniame dvare, kur gyveno vietininkas ir jo padėjėjas, būdavo dar pusvietininkis. Pagal 1529 m. nuostatus vietininkas rinkdavosi tėvūnus iš vietinių valstiečių „geresnių tarnybų". Tėvūnai spręsdavo mažesnes valstiečių bylas dėl žemės ir kitus nedidelius skundus. Pagal 1529 m. nuostatus, „kai mūsų valdinys paims vietininką į kokį ginčą, į teismą dėl žemės ar dėl pievos, tai mūsų valdinys, nors bus kaltas, turės mokėti karvytę arba pusę kapos grašių, o jei išvažiuos vietininko urėdas, tai dešimtį grašių, o jei pusvietininkis arba tėvūnas, tai penkis grašius"[2]. Taip buvo Vilniaus ir Trakų pavietuose. Žemaičiams tėvūnų reikšmė buvo didesnė. Dvarus čia valdė ne vietininkai, o tėvūnai, kurie čia buvo ir valdytojai, ir teisėjai.

Artimiausia valstiečiams valdžia Vilniaus ir Trakų apskrityse, taip pat Žemaičiuose buvo pristovai. Pagal 1529 m. nuostatus Vilniaus ir Trakų apskrityse vietininkai pristovus, kaip ir tėvūnus, rinkdavo iš geresnių tarnybų. Žemaičiuose pristovus skirdavo seniūnas, kuris jam už tai mokėdavo „pelną". Eidami savo pareigas, jie gaudavo tam tikras pajamas (nuo teismo mokesčių), nes jie dalyvaudavo tėvų teisme, sprendžiant valstiečių bylas, taip pat ir kitų pajamų produktais. Iš to jie patys mokėdavo seniūnui „pelną". Jų išlaikymas, stacijos ir t. t. valstiečiams, be prievolių dvarui, dar sudarė papildomą naštą.

[1] Liubavskij M. *Op. cit. P. 19–20.*
[2] Liubavskij M. *Op. cit. P. 420–423.*

Pristovai buvo dviejų rūšių: valsčių ir kaimų. Antrieji, atlikdami tam tikrus pavedimus savo kaimuose, buvo pirmųjų padėjėjai.

Birštono dvaro intventoriuje, surašytame didžiojo kunigaikščio Aleksandro laikais (1503 m.), atiduodant tą dvarą valdyti iki gyvos galvos karalienei Elenai, skaitome: „Po valsčiaus pristovu Petru – 80 tarnybų, o po kaimo pristovu Mockum – 93 tarnybos, po Rimu – 100 tarnybų ir tuščių žemių 34, po Svinų pristovu Melkum – 35 tarnybos". Valsčių ir kaimų pristovams priklausė tam tikras skaičius kiemų. Valsčiai buvo dalijami į pristovystes. Pristovai kartais buvo vadinami dešimtininkais.

Valstiečių ūkiai ir jų prievolės. Valstiečių valdyti žemės sklypai ar plotų vienetai, kurie buvo apdedami darbo prievolėmis ar mokesčiais, nebuvo lygūs tiek ploto dydžiu, tiek gaunamomis išdavomis. Dėl to ir valstiečių prievolės bei mokesčiai nebuvo vienodi. Tačiau didelio skirtumo tarp valstiečių valdomų plotų nebuvo, – buvo tam tikras vidutinis žemės sklypas, kuris drauge su kitomis naudmenomis pagal tų laikų agrotechnines priemones galėjo išmaitinti valstiečio šeimą. Tai nulėmė maždaug vienodą valstiečių apkrovimą. Iš tokio kiemo galima buvo reikalauti vieno kareivio arba vieno darbininko didžiojo kunigaikščio dvarui, arba kaip tais laikais buvo sakoma, tam tikros „tarnybos". Žemės vienetų nelygumas buvo išlyginamas atitinkamai padidinus ar sumažinus mokesčių naštas. Už didesnį gabalą žemės pridėdavo daugiau mokesčių pinigais arba žemės ūkio gaminiais. Lažininkai, be savo darbo dvare, dėklo ir mezliavos, pridėdavo dar šiek tiek medaus. Bitininkai prie savo specialios tarnybos duodavo dar kartais dėklą, taip pat darydavo ir arklininkai. Būdavo ir priešingai. Jei valstietis turėdavo mažesnį žemės gabalą plotu ir kitų naudmenų pajamomis, jo ir mokesčiai bei prievolės buvo mažesnės, pvz., jis eidavo ne į visas talkas, neduodavo dėklo ir t. t.

Valstiečių valdomi ir dirbami laukai, kurie gaivališkai formavosi išdeginant dykras, krūmynus ir pan., dar gimininėje epochoje neturėjo tam tikro pavadinimo. Jie buvo vadinami vieno ar kito valstiečio vardu, žemėmis, laukais. Prie valstiečio „žemės" priklausė ne vien tik armenys, bet taip pat pievos, giraitės, krūmynai, balos, bitiniai medžiai, upeliai, pelkės. Be to, dar buvo bendrai naudojamos kaimo girios, ganyklos, krūmynai ir t. t. Valstiečiai gaudavo išsidirbti žemės didžiojo kunigaikščio ar kokio nors pono žemvaldžio giriose. To sklypo ar bartės, kurį pasirengdavo valstietis, naudojimas likdavo jam ir tuo atveju, jei giria pereidavo į kitas rankas. Taip antai, karalius Žygimantas savo raitininkui Kapočiui mainais už Giščiovo dvarą davė Veisiejų dvarą, pridėdamas dar dešimt žmonių tarnybų Perdamo apskrityje „su medaus, kiaunių ir bebrų, taip pat rugių duoklėmis, su visomis tų žmonių čyžėmis, su ėminiais, su tarnybomis, su darbais ir jų „įeigomis", ir su bičių žemėmis mūsų ir mūsų ponų ir bajorų giriose, kuriose iš seno yra „įeigos", t. y. teisė laikyti bites dreviniuose medžiuose". Tų teisių palikimas buvo greičiausiai susijęs su naujų valdytojų baime, kad valstietis, netekęs savo teisių, vieną gražią dieną ims ir pabėgs iš dvaro, o dvaras neteks darbo jėgos arba pajamų iš čyžių, duoklių ir kt.

Pažymėtina žemės santykiams iki 1557 m. valakų reformos buvo tai, kad vals-

tiečiai, pereidami į kitų ponų priklausomybę, pasilikdavo sau teisę į drevinius (bartinius) medžius, jų naudojamus didžiojo kunigaikščio giriose arba girias salose drauge su didžiojo kunigaikščio valdiniais. Dėl to žemę naudojant susidarydavo nepaprasta painiava. Vieno žemvaldžio valdiniai turėdavo „bartines įeigas" į kito savininko girias ir t. t.

Be bartinių medžių, dirvų ir pievų, valstiečiai kartais turėdavo ir kitokių „įeigų" į didžiojo kunigaikščio girias, kurios ilgainiui būdavo pripažįstamos neatimamomis. Giria galėdavo būti dovanota į kieno nors nuosavybę. Aišku, kad tokia painiava buvo priežastis begaliniams ginčams ir byloms atsirasti.

Valstiečiai taip pat turėdavo teisę naudotis vandenimis, upėmis ir ežerais. 1522 m. karalius Žygimantas į Žemaičių tėvūnų ir seniūnų skundą taip atsakė: „Kad tavo malonė nedrausdavo turėti senovines įeigas ir naudas giriose, ežeruose ir upėse, bet kad tavo malonė lieptų ginti mūsų medžiokles, kur medžiodavo didysis kunigaikštis Vytautas ir kiti mūsų protėviai".

Tam tikromis sąlygomis valstiečiai priimdavo į savo ūkius antrininkus, šeimos padėjėjus, kurie galėjo sudaryti naujus kiemus su naujomis tarnybomis. 1516 m. ponas Bohušas Bogovitinavičius pareiškė karaliui Žygimantui, kad jis penkiolika metų laikęs savo žmones, duotus jam karaliaus Aleksandro, nes jie buvo tarnavę Pūnios dvarui. Kadangi šie žmonės betarnaudami išsidirbo nemažai girios jam leidus, tai jis, norėdamas iš to pasidaryti naudą ir platinti pagal karaliaus Aleksandro privilegiją, įsakęs „kur tik kurioje tarnyboje bus keli broliavaikiai, ar broliai, ar sūnūs, liepė jiems pasidalyti ir eiti atskiras tarnybas". Sakytas ponas iš baimės, kad tie jo naujakuriai neišsprūstų iš jo žinios, prašė karalių įrašyti jų vardus į patvirtinamąjį raštą, kurį jam karalius davė[1].

Vieni namai (šeima, ūkis, klanas) ėjo vieną tarnybą. Namams pasidalijus, tarnyba pasilikdavo ta pati.

Mokesčius už žemę, dėl kurios valstietis ėjo tarnybą didžiojo kunigaikščio dvarų vietininkams, padėdavo surinkti valsčių pristovai ir kiti jau minėti jų pagalbininkai. Surinktus mokesčius ir ūkio gaminius vietininkai pristatydavo į didžiojo kunigaikščio iždą arba į centrinį srities miestą.

Valstiečiai ir valdiniai, vietininko prižiūrimi, turėjo remontuoti pilies tvirtovę, jos sustiprinimus. Dėklas turėjo būti naudojamas pilies įgulai maitinti, o jos nesant – parduodamas. Miesto galvos būdavo Vilniuje, Trakuose, Naugarduke, Gardine, Kaune ir baltarusiškų sričių miestuose.

Kartu su dėklu iš valdinių buvo renkami ir molio pinigai, reikalingi tvirtovėms statyti. Panašų tikslą turėjo ir „kaladiniai pinigai" arba pačios kaladės tvirtovių reikalams.

Vietininkai ar laikytojai iki 1529 m. nuostatų rinkdavo dėklą ir leisdavo jį pagal didžiojo kunigaikščio įsakymus asignuotes.

Iš specialiųjų tarnybų, vad. pramoninių valstiečių, prievolių buvo reikalaujama duoti atsižvelgiant į jų pareigas atitinkamais produktais: druska – iš druskininkų,

[1] Totoraitis J. *Sūduvos Suvalkijos istorija. K., 1938. I dalis. P. 140.*

žuvimis – iš žvejų, anglimi – iš anglininkų, rūda – iš rūdininkų ir pan. Žemaičiuose dar reikėjo statyti linus ir apynius arba sumokėti už visa tai pinigais.

Iš tų valstiečių, kurie pagal 1514 ir 1529 m. nuostatus buvo atleisti nuo lažo dvarui, vietininkas privalėjo išrinkti čyžinį mokestį. Panašus į šį Žemaičiuose buvo mokestis nuo žagrės, įvestas 1527 m. karaliaus Žygimanto, kaip tam tikras palengvinimas valstiečiams: „Turi jie duoti mums nuo jaučių žagrės po 15 grašių, o nuo arklio žagrės po pusaštunto grašio, o kas neturi nei jaučių, nei kumelės, tik nuo žemės po 5 grašius, o kiaunininkai turi mums duoti kiaunes pagal senąjį paprotį, o nuo jaučių žagrės po pusantro grašio, o nuo arklio žagrės po pusės to[1]".

Karo reikalams buvo mokamas sidabrinis mokestis. Jį turėjo mokėti visi valstiečiai ir miestiečiai.

Be natūralių ir piniginių mokesčių, vietininkai stengėsi surinkti daugiau pajamų iš įvairių ūkinių pozicijų, išnuomodami dykynes, tuščias žemes, žvejybos vietas.

Nemenkos reikšmės apsunkinimą valstiečiams sudarė ir vad. „stacijos", posėdžiai, paties didžiojo kunigaikščio su savo palyda atvykimas ir gyvenimas dvaruose. Tai buvo gana įprastas dalykas feodalizmo laikais, kai krašto valdovai, keliaudami po savo dvarus, atlikdavo savo pareigas kaip keliaują amatininkai. Atvykstantį stacijos valdovą su gausia palyda reikėdavo pervežti iš vietos į vietą, be to, reikėjo duoti patalpas ir maitinti.

Valstiečių būklė privačiuose dvaruose, kuriuose viskas po 1447 m. privilegijos pateko į feodalų rankas, atrodo, buvo sunkesnė kaip didžiojo kunigaikščio dvaruose. Tai rodo faktas, kad valstiečiai buvo linkę bėgti į didžiojo kunigaikščio dvarus. Didžiojo kunigaikščio privilegijomis nuolatos buvo pasižadama nepriimti į didžiojo kunigaikščio dvarus valstiečių iš privačių dvarų. Tačiau ir iš didžiojo kunigaikščio dvarų, kur seniūnai elgdavosi savanaudiškai, valstiečiai taip pat išbėgdavo, tai ir pats karalius pažymėdavo savo privilegijose, pvz., Žemaičiams 1529 m. ir kt. Valstiečių, priklausiusių didžiojo kunigaikščio dvarams ir valsčiams, būklė buvo tuo geresnė, kad jie turėdavo kam pasiskųsti ir kartais dėl paties didžiojo kunigaikščio interesų sulaukdavo šiokios tokios teisybės. Tokios būklės padarinys buvo tas, kad didieji kunigaikščiai stengdavosi vietininkų, valdytojų, seniūnų bei tėvūnų sauvalę ir savanaudiškumą aprėžti, nustatydami savo nuostatais, kaip reikia detaliai dvarus tvarkyti, atlikti dvarų turto sąskaitybą ir kontrolę, valstiečių prievoles. Tačiau ir tai vargu ar daug ką padėdavo, ypač vietininkų ir kitų didžiojo kunigaikščio dvarų administratorių sauvalę pažaboti santykiuose su valstiečiais. Tai buvo matyti iš nuolatinių valstiečių skundų ir atvirų jų bruzdėjimų, kurie kartais virsdavo atvirais puolimais prieš feodalų dvarus ir jų administraciją.

[1] *Akty Zapadnych knig 2, Nr. 149.*

Valakų žemėtvarka

Valakų reforma arba valakų matavimas, įvykdytas didžiojo kunigaikščio dvaruose, buvo didelė priemonė, kurios uždavinys buvo sutvarkyti didžiojo kunigaikščio valdas, gauti iš jų daugiau pajamų ir paimti valstiečius į nedidelę kontrolę. Šio uždavinio siekimas buvo susijęs su tobulesniu žemės naudojimu vietoj gaivališkai atsiradusių ir išsimėčiusių lopinių, taip pat tolesnės kolonizacijos plėtimas įvairiose naujienose, miškavietėse ir t. t.

Valakų žemės tvarkymas ėjo iš Vakarų. Į Lenkiją jis atėjo iš Vokietijos. Totoriai XIII a. baisiai sunaikino Lenkiją. Tada į ištuštėjusias vietas Lenkijos valdovas ėmė kviesti vokiečius kolonistus, teikdamas jiems įvairių lengvatų. Atvykę vokiečiai, kurdami naujus kaimus, tvarkė juos lygiai taip kaip buvo pratę savame krašte – laukus dalijo į hufas (valakus) ir margus, išskirdavo bendras ganyklas ir saviškai išdėstydavo kaimo trobas.

Toks kaimų tvarkymas atėjo ir į Lietuvą Vytauto laikais, kolonizuojant Palenkę. Taip kaimai buvo tvarkomi ir vėliau apgyvendinant nedirbamas žemes ir miškavietes. Žygimantas Senasis valakų tvarką taikė ir seniems kaimams Palenkėje. Bet ypač smarkiai pradėjo vykdyti valakų žemėtvarką karalienė Bona pietinėse Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės srityse ir Paprūsėje. Jos sūnus Žygimantas Augustas ryžosi įvykdyti valakų žemėtvarką daug kur[1].

Pačios valakų žemėtvarkos (nes valakų matavimas – volačnaja pomiera) apėmė daugiausia žemės matavimą, jos sujungimą į didesnius masyvus, nors ir nepanaikinant rėžių. „Pomiera" teisingiausia būtų pavadinti žemėtvarka (valakų žemėtvarka), o ne kitaip, nes jos (pagrindinis tikslas nebuvo apdalyti ką nors didesniais žemės sklypais) juridinį pagrindą sudarė Žygimanto Augusto 1557 m. išleistas įstatymas, pavadintas „Ustava na voloki hospodarza korolia ego milosti u vo vsem Velikam Kniažestve Litovskom". Tais pačiais metais spalio 20 d. buvo paskelbtos to įstatymo pataisos, 1558 05 20 buvo išleista instrukcija revizoriams ir matininkams. Tais pačiais metais liepos 20 d. paskelbti nuostatai, liečią miestus ir miestiečių prievolių sutvarkymą su tų pačių metų lapkričio 20 d. pataisomis, ir be datos, bet beveik tuo pačiu metu išėjo dar vieni nuostatai („Ustav zamkov, dzieržav y dvorcov"). 1567 m. buvo išleista instrukcija miškams tvarkyti. Visi tie įstatymai apskritai sudarė didžiulį užsimojimą pertvarkyti didžiojo kunigaikščio milžinišką ūkį. Tas pertvarkymas buvo gana greitu laiku įvykdytas. Jis atsiliepė ne tik didžiojo kunigaikščio valdiniams, valstiečiams, baudžiauninkams, specialiųjų tarnybų žmonėms, nelaisvajai dvarų šeimynai, bet taip pat ir bajorams.

Valakų žemėtvarka konkrečiai siekė keleto tikslų, būtent: 1) apmatuoti valstybinius žemės plotus, atskirti juos nuo privačių savininkų ir nustatyti bei ištaisyti sienas; 2) radikaliai pertvarkyti valstiečių žemės valdymo santvarką, įkurdinant juos Vakarų Europos pavyzdžiu kaimais ir suteikiant kiekvienai šeimai po valaką

[1] Liubavskij M. *Očerki po istorii Litovsko-russkogo gosudarstva. Moskva, 1901. P. 206.*

dirbamos žemės; 3) žemės vienetą (valaką) kadastruoti ir apdėti piniginiais ir natūraliais mokesčiais ir darbo prievole dvarui palivarkui; 4) įvesti tobulesnę žemės naudojimo sistemą, tai trilaukę ūkio sistemą; 5) įkurti dvarelius palivarkus ir eksploatuoti juos per administratorius urėdus.

Be šių pagrindinių tikslų, valakų reforma dar siekė: 1) kolonizuoti neapgyvendintus plotus; 2) sutvarkyti valstybinių miškų ir vandenų ūkį ir sureguliuoti tuose plotuose „įeigų" (servitutų) santykius. Visos šios vad. techninės priemonės turėjo padidinti didžiojo kunigaikščio iždą, apdedant valstiečius didesnėmis naštomis ir intensyviau panaudojant gamtos turtus (miškus)[1].

Valakų reformos pagrindą sudarė dėsnis, kad kiekvienas žmogus, t. y. šeima, turi turėti tiek žemės, kad galėtų išsimaitinti ir kartu mokėti valstybei nustatytus mokesčius. Tuo tikslu kiekviena šeima gavo po valaką dirbamos žemės, vidutiniškai turintį 33 margus (margas – 71,226 arų), nepaisant to, kiek pirmiau turėjo. Mažos šeimos gaudavo po pusę valako. Valakas nebuvo tvirtai nustatytas žemės plotas. Atsižvelgiant į žemės kokybę valakas būdavo didesnis ar mažesnis, maždaug apie 30–36 margų ploto. Dvaro bernams buvo skiriama po 3 margus daržams, jie sudarė daržininkų kaimus arčiau prie dvaro.

1 lentelė

Mokestinė lentelė vienam valakui (grašiais)

Žemės rūšis	Čyžė	Vištos, žąsys, kiaušiniai, stacijos	Talkos	Gvoltai	Sodybinis mokestis	Avižos	Šienas	Iš viso grašių
Gera	21	8	12	10	30	20	5	106
Vidutinė	12	8	12	10	30	20	5	97
Bloga	8	8	12	10	30	10	5	83
Labai bloga, pelkėta, smėlis	6	8	12	10	30	–	–	66

Visi gavusieji žemės buvo apdėti piniginėmis ir natūraliomis prievolėmis didžiojo kunigaikščio dvarui. Kadangi prieš tai, nepaisant mokesčių mokėjimo nuo žagrių, valstiečių apkrovimas buvo nelygus, dabar žemė buvo suskirstyta į rūšis pagal kokybę ir atitinkamai tam nustatyti mokesčiai ir natūralios prievolės pinigais (žr. 1 lentelę)[2].

Be piniginių ir natūralių prievolių, valstiečiai turėjo eiti į dvarą lažo ir atlikti nemažai kitų prievolių.

Valakų reforma naikino gaivališkai susidariusį žemės valdymą ir įvykdė dalinę žemės komasaciją kaimų trilaukyje.

Valakų reforma netvarkingai išbarstytas kaimų sodybas taip sutvarkė, kad trobesiai buvo statomi išilgai vienos gatvės ne frontu, bet galu, statmenai į kelią ir

[1] Balčiūnas V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas. K., 1938. P. 32–33.*

[2] Pičeta V. *Agrarnaja reforma Sigizmunda Augusta v Litovsko-Russkom gosudarstve. Moskva, 1917. T. 1–2. P. 226.*

dažniausiai taip, kad vienoje kelio pusėje būtų gyvenamieji namai su daržais, antroje kelio pusėje – ūkiniai pastatai. Tam buvo ardomos vienkiemių ir kupetinių sodžių trobos ir perkeliamos į naujos formos pagal (ūlyčias) išrikiuotus kaimus. Sodybas ūkininkai statė viename trijų savo laukų vad. sodybiniame rėžyje, kurio plotis dažniausiai būdavo apie vieną „šniūrą" (48 m) tarp 7–15 prentų. Sodybos dažniausiai buvo perkeliamos prievarta, nes valstiečiai ne visuomet kėlėsi į naujus kaimus savo noru.

Kaimų išrikiavimas pagal vad. ūlyčias, t. y. pagal einantį per kaimą kelią, pradėtas Lietuvoje (etnografinėje) XVI a. viduryje, išsilaikė iki skirstymo kaimų į vienkiemius Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.

Valakų žemėtvarka panaudojo visam kaimui reguliarų trilaukį, kuris jau buvo, rodos, pradėtas praktikuoti ir prieš tai. Visa kaimo žemė buvo padalyta į tris masyvus, kur kiekvienas kaimietis turėjo po 11 margų kiekviename masyve. Tais laikais buvo privaloma visiems kaimo gyventojams sėjomaina: viename lauke buvo žiemkenčiai, antrame – vasarojus, trečiame – pūdymas. Kas metai tas dirvos naudojimas buvo keičiamas tokia eile: pūdymas – žiemkenčiai, žiemkenčiai – vasarojus, vasarojus – pūdymas ir t. t. Tuo būdu atsirado taisyklingas trilaukis ir laukų trėšimas – pūdymo, kuriame iš pavasario buvo ganomi gyvuliai, ir jį šiek tiek patręšdavo taip pat gyvulių mėšlu.

Laukai buvo išdalyti arčiau sodybų ir ėjo skersai sodybinio kelio. Buvo stengiamasi juos daryti stačiakampio pavidalo. Kiekviename iš trijų kaimo laukų valstietis turėdavo vieną arba kelis rėžius (šniūrus), jei žemė buvo nevienodos rūšies. Rėžiai buvo ilgų juostų pavidalo, einančių nuo vieno lauko galo į antrą greta su lauko sienomis. „Dar šių dienų mažo miestelio žemėlapiuose, kur paženklintos kaimų sienos, galima stebėti nuostabiai taisyklingų kaimų plotų pavidalą. Tai ir yra išlikusi valakų reformos liekana"[1]. Dėl tokio žemių suskirstymo valstiečiai gaudavo vienodai gerų ir blogų žemių. Topografinės sąlygos, miškas, balos, kalvos, upokšniai ir kt. ne visuomet leisdavo sumušti kaimo laukus į vieną plotą. Atlikdavo atskirų nedidelių plotų, kurie kaimiečiams taip pat būdavo dalijami siauresniais rėžiais. Rėžiais buvo dalomi tik armenys ir šienaujamos pievos, o ganyklos buvo paliktos bendros. Kaimo gyvuliai dažniausiai būdavo ganomi bendrose ganyklose, kiaulės, avys, ožkos, žąsys – pūdymuose iki apariant, o paskui – ražienose.

Valakų žemėtvarkos metu buvo racionaliau sutvarkyti ir keliai. Seniau, esant netvarkingai išmėtytiems atskiro kaimiečio žemės gabalams, reikėdavo ten vykti į darbą ar gyvulius ginti per svetimus laukus, dabar per sodybas ir rėžius ėjo kelias, kuriuo lengva buvo susisiekti.

Valakų žemėtvarkoje bene svarbiausias dalykas buvo ežių išlyginimas, kurios prieš tai nepaprastai buvo susipynusios ir formaliai nebuvo nustatytos. Valstybinės ir bajorų žemės buvo labai susipynusios ir įsiterpusios vienos į kitas. Tai dažnai duodavo progą užgrobti kaimynams bajorams valstybines žemes. Dėl to reikėjo išlyginti ežias ir panaikinti tuos įsiterpimus. Tai buvo daroma priverstinomis žemės

[1] Balčiūnas V. *Op. cit. P. 36.*

pamainomis. Pamainos buvo daromos dirbamomis ir nedirbamomis žemėmis, miškais, ežerais ir t. t. Mainomos žemės buvo įvertinamos pagal proporciją 1:1,5:3[1].

Ežių išlyginimas dažnai nemaloniai atsiliepdavo privačių savininkų reikalams. Nukentėdavo ne tik jų ūkio reikalai, bet atsidurdavo pavojuje ir jų politinės teisės. Lyginant didžiojo kunigaikščio dvarų žemių ežias, nemažas privačių savininkų žemės plotas buvo iš jų atimtas. Iš bajorų buvo reikalaujama įrodyti teisę į valdomąją žemę ir kad jie yra bajoriško luomo, nes visa valstiečių žemė, kuri nebuvo bajorų, buvo laikoma didžiojo kunigaikščio. Tai sukėlė bajorų nepasitenkinimą ir didelių nusiskundimų Seime.

Valakų žemėtvarka stengėsi didžiojo kunigaikščio ūkį taip sutvarkyti, kad visa žemė būtų tinkamai naudojama ir joks sklypas neliktų be naudos. „Palivarkus norime turėti, kad visur būtų statomi, kiek galima didesni, prie kiekvienos mūsų pilies ir dvaro“[2]. Dvaras iki tol buvo valsčiaus administracijos centras, pilis buvo centras tam tikram dvarų skaičiui su jų valsčiais. Dvaro dirvos ar ariami laukai iki valakų žemėtvarkos nebuvo dideli, savo reikalams dvaras turėjo nelaisvąją šeimyną ir amatininkų. Pagal valakų nuostatus seniūno dvaras pasidaro didelio ūkio ar didelės ekonomijos centras. Apie centrinį dvarą, kuriame turėjo gyventi jo laikytojas ar seniūnas, tam tikru atstumu buvo kuriami tarytum dvaro filialai palivarkai. Juose buvo statomos trobos, matuojami laukai dirvoms, laikomi ir veisiami gyvuliai, įrengiami malūnai, žuvų tvenkiniai ir t. t. (panašiai kaip pagal Karolio Didžiojo „capitulare de villis“). Šitokia stambių dvarų sistema buvo gerai žinoma Vokietijos ūkiui. Ją pažinojo jau Žygimantas Senasis, būdamas dar Silezijoje. Ji buvo perkeliama į Lenkiją, iš kur į Lietuvą plūdo visokie patarėjai ir specialistai. Palivarkinė sistema buvo žemvaldžiams feodalams tuo naudinga, kad palivarkai buvo kuriami patogiausiose vietose taip, jog aplink juos esą sodžiai su baudžiauninkais būtų netoli ir, kad valstiečiai, eidami lažo į dvarą, nesugaištų daug laiko.

Didelių dvarų sistema, kuri, tų laikų ekonomistų nuomone, buvo patogiausia, buvo kuriama Vilniaus ir Trakų vaivadijose, taip pat Žemaičių seniūnijoje ir Sūduvos dykroje.

Žygimantas Augustas palivarkų sistemą laikė labai naudinga iždui, dėl to jis savo instrukcijose patarinėjo revizoriams dauginti palivarkus. Palivarkui įkurti buvo imama keliolika valakų, nepaisant to, kad nuo tų valakų reikėtų nukelti valstiečius, priskiriant prie kiekvieno palivarko reikiamą valstiečių valakų skaičių. Pagal valakų nuostatus vieną palivarko valaką turėjo apdirbti septyni valstiečių lažininkų valakai (XX art.).

Kadangi dvaras turėjo ir įvairių amatininkų, kuriems būdavo duodama po vieną arba po du valakus, tai apie didelį dvarą turėdavo būti atitinkamas skaičius jam pavestų valakų, kurie buvo suskirstomi į keliolika ar kelias dešimtis kaimų. Kaip apie didelius dvarus, kurie buvo pradėti kurti valakų žemėtvarkos metu ir

[1] Pičeta V. *Op. cit. P. 218.*
[2] *Lit. metr. Op. cit. P. 570, 603.*

vėliau XVII a., grupavosi kaimai, galima buvo matyti buvusiose Vilkaviškio, Marijampolės, Alytaus ir Seinų apskrityse, kuriose dvarai turėdavo ne po keliolika valakų, bet po keletą dešimčių valakų[1].

Valakų žemėtvarka buvo visiškai įvykdyta tik didžiojo kunigaikščio dvaruose tikroje Lietuvoje. Anot Dovnar-Zapolskio, valakų žemėtvarka dviejose vaivadijose ir Žemaičių seniūnijoje apėmė tokius plotus:

Vilniaus vaivadijoje	12 036	valakai	25	margai
Trakų vaivadijoje	21 347	„	25	„
Žemaičių seniūnijoje	24 251	„	19	„
Iš viso	57 634	valakai	69	margai

arba iš viso 1 728 817 margų, o tai sudarė 1 231 367 hektarus[2].

Valakų žemėtvarkos nedomino nei valstiečių interesai, nei per daug domino ir bajorų interesai. Valakus matuojant, buvo išskiriamas tinkamoje vietoje tam tikras valakų geriausios žemės skaičius. Kur dirva buvo menka, ten palivarkai neturėjo būti kuriami. Tokia žemė ėjo kaimų valakams. Kur reikėjo, dvaro ar palivarko valakams paimdavo ir valstiečių žemę, nors ji pirkta ar įkeista būtų, nes „valstietis ir jo turtas yra mūsų"[3]. Atliekant didžiojo kunigaikščio dvarų žemėtvarką, buvo paimamos iš bajorų žemės, bet jiems turėjo būti duodamos pamainos, maždaug tolygios vertės, kitur. Pamainos buvo vykdomos naudojant prievartą, su skundais galėjo kreiptis į didįjį kunigaikštį. Jei nusiskundęs, gadintų valakų sienas ar veržtųsi į paimtąją žemę, urėdas turėjo ginti ir jėga atimti. Prie pilių ir dvarų turėjo būti priskirti kaimai ir visokios žemės atsižvelgiant į tai, į kurį dvarą ar pilį arčiau.

Valakų žemėtvarkos 1557 m. nuostatuose bei instrukcijoje, panašiai kaip ir 1514, 1527, 1529 ir 1547 m. nuostatuose, tik kur kas daugiau buvo nustatyta dvarų administravimo tvarka. Dvaro arba palivarko ūkį turėjo tvarkyti urėdas. Pagal nuostatus jis turėjo viską rūpestingai prižiūrėti, kad didžiajam kunigaikščiui nebūtų žalos. Ten, kur buvo kuriami palivarkai, urėdas už savo darbą turėjo gauti po vieną valaką atlyginimo kiekviename lauke, t. y. tris valakus, ir vieną margą daržui. Tą žemę, neapmokestintą, jis turėjo apsidirbti su dvaro daržininkais ir su savo gyvuliais.

Senų dvarų urėdui buvo nustatyta trečias pėdas javų atlyginimo atskaičiavus dešimtinę bažnyčiai ir sėklą. Urėdas turėjo rūpintis, kad būtų apsėti dvaro laukai. Už neapsėtą ar išnuomotą margą urėdas privalėjo atlyginti po dešimtį kapų javų. Iškultus javus urėdas turėjo parduoti ir apie tai duoti apyskaitą. Parduodant grūdus, bačkos (statinės) turėjo būti lygios ir dvaro kluonuose, ir miestuose, ir kaimuose, ir prie vieškelių, būtent į vieną statinę turėjo tilpti keturi Krokuvos karčiai. Valstiečiams skolinti javų urėdas nepalikdavo, nebent bado metais ir tai gavus iždininko leidimą.

[1] Totoraitis J. *Op. cit. P. 151.*

[2] Dovnar-Zapolskij M. *Gosudarstvennoe choziaistvo Vel. Kniaž. Litovsk. pri Jagelonach. Kiev, 1901. P. 348;* iš Balčiūno V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas. K., 1938. P. 40.*

[3] *Lit. metr. Op. cit. P. 570.*

Jaujas iš kluonų, joms esant nereikalingoms, urėdas turėjo išmesti, nes šiaudai ne iš jaujų gyvuliams naudingesni. Jei kur jaujos būtinai reikalingos, jos turėjo būti statomos toliau nuo trobų dėl galimo gaisro pavojaus. Kluonui prižiūrėti urėdas turėjo turėti kluoninį, tai valstietį iš to pat valsčiaus, gerą, veiklų, neįtariamą žmogų. Jam už kluono tarnybą turėjo būti skiriamas vienas valakas, laisvas nuo čyžės ir visokių kitokių mokesčių, nuo darbų ir prievolių. Javams neužderėjus ir nesant net sėklos, urėdas turėjo pranešti iždininkui, kuris lieps sėti senais javais ar pirkti, ar iš kito dvaro imti, kad dvaro pasėliai niekad nebūtų mažinami (XX art.).

Dvaro urėdas skirstė lažininkų darbą, rengė valstiečių talkas, prižiūrėjo dvaro gyvulius, parduodavo jų produktus ir senus galvijus, o tinkamus pristatė didžiojo kunigaikščio virtuvei, jei ši yra kur netoli (XXI art.). Jis rūpinosi, kad dvaro arkliai būtų gerai laikomi, kad jiems skiriamas pašaras, šienas ir avižos nebūtų išgrobstomos, kad arklių šėrėjai „muštaleriai" su dvaro arkliais nešertų ir savo arklių. Urėdas turėjo duoti piniginę apyskaitą revizoriui pinigams, išleistiems dvaro reikalams. Urėdas visur čia turėjo klausyti revizoriaus ir apie dvaro būklę duoti jam smulkią apyskaitą.

Prie dvaro urėdas turėjo daržą, ir gavęs įsakymą, jis turėjo daržovių pristatyti didžiojo kunigaikščio virtuvei. Žuvims veisti kasė nedidelius tvenkinius, statė malūnus javams malti ir rūdai valyti. Jis turėjo prižiūrėti, kad laiku būtų nupjaunamos dvaro pievos. Jis sudaro didžiojo kunigaikščio dovanojimų sąrašą, kai gauna paliepimą kam ir ką išmokėti, ir atsako, jei iždininkui pristatytas sąrašas neatitinka kanceliarijos sąrašo.

Tose vietose, kur nebuvo dvaro, urėdai visus mokesčius turėjo rinkti ir priimti tarp šv. Mykolo ir šv. Martyno. Visus mokesčius urėdas turėjo pristatyti į iždą. Jis sprendė ginčus, kai valstiečiai skundėsi vaitu, davė leidimus nusigyvenusiems valstiečiams eiti iš savo namų uždarbiauti, dalijo tuščius valakus ir juos imančius įrašė rejestre, rūpinosi, kad būtų remontuojami tiltai, kad šlėkta ir valdiniai nemindžiotų valstiečių javų, o iš kaltininkų išieškotų nuostolių atlyginimą. Vaivadų ar Žemaičių seniūno šaukiamus į teismą valstiečius jis teisė, gynė juos ir žiūrėjo, kad jiems už padarytas skriaudas būtų atlyginta.

Už dvaro ūkio tvarkymą nuostatai nustatė urėdui tokį atlyginimą: 1) kas trečias pėdas visų javų; 2) kas dešimta žuvis brendant tvenkinius; 3) kas penktas šieno vežimas iš dvaro pievų. Pinigais urėdas turėjo teisę gauti: 1) galvijų produktų pajamų likutį, išmokėjus nustatytą kiekį iždui, taip pat ir iš daržų; 2) baudų iš baudžiauninkų – vieną grašį už praleistą pirmą dieną, kai lažininkas be priežasties neina į darbą, ir aviną – už antrą praleistą dieną. Kaip valsčiaus administratorius urėdas turėjo gauti: 1) visą mokestį nuo kiekvieno dešimto valako, išskyrus avižas ir šieną; 2) nuo kiekvieno valako įrašų 14 pinigėlių ten, kur mokestis avižomis imamas; 3) kiaunės mokesčio 12 grašių, kai merga ar našlė išteka į kitą valsčių; 4) turgaus dienomis turgaus ir saikų mokestį ir mėsą bei pinigus už parduotas karkas. Urėdui, kaip teisėjui, turėjo atitekti tokios pajamos: 1) vyžo mokesčio vienas grašis; 2) už priesaiką – du grašiai; 3) antstolių ir mylių mokestis tarnams;

4) kalėjimo mokesčio vienas grašis; 5) bauda už ežios gadinimą – 12 grašių; 6) valstiečiams priimant tuščius valakus – du grašiai (XXXI art.).

Kadangi didžiausias valakų žemėtvarkos tikslas buvo sutvarkyti ir padidinti didžiojo kunigaikščio dvarus bei gauti iš jų daugiau pajamų, tai nuostatuose gana smulkiai buvo apibrėžtas atskiros dvaro ūkio šakos ir jų tvarkymas. Didžiojo kunigaikščio dvarai jau nuo seno sudarė arklių auginimo kariniams reikalams bazes. Valakų žemėtvarkos nuostatuose, greta arklių ūkio, jau nemažai kalbama ir apie galvijų ūkį, kurių produktai, matyt, jau galėjo rasti didesnę rinką pradėjusiuose augti miestuose.

Nuostatais nustatyta, kad kiekviename didžiojo kunigaikščio dvare turi būti laikoma stambiųjų ir smulkiųjų galvijų banda. Vyriausioji jos priežiūra priklauso urėdui. Artimesne priežiūra ir šėrimu rūpinosi rikūnė, kuri už darbą kas metai gaudavo po dvi kapas grašių, iš kluono – tris rugių statines ir ketvirtą iš urėdo trečio pėdo. Jai padėti urėdas skirdavo mergų pagal galvijų skaičių. Kiekvienas dvaras turi turėti bent 20 karvių. Kur tiek nebuvo, urėdas privalėjo pripirkti tiek, kiek numato pajėgsiąs iššerti. Už karves urėdas į iždą turėjo mokėti kas metai po 20 grašių, už senės avies vilną – po grašį, už jauniklės – po pusę grašio. Pagal galimybes dvaras laikė melžiamų avių ir ožkų. Mokestį už jas nustatė revizorius. Pasenę galvijai turi būti parduodami ir pinigai už juos įnešami į iždą. Prireikus kai kurie iš jų turėjo būti siunčiami į didžiojo kunigaikščio virtuvę. Už kritusio jaučio odą iždui mokama po 5 grašius, karvės – 3 grašius.

Ir valakų nuostatuose, kaip ir pirmesnėse didžiojo kunigaikščio taisyklėse dvarams, suteikiamas straipsnis (artikulas) apie arklių auginimą (XXV). Dvare turėjo būti laikoma arklių. Jie prižiūrimi ir šeriami tam tikrų valstiečių „muštalierių". Arklių pašaro kiekis kontroliuojamas. Urėdas privalėjo žiūrėti, kad pašaras, avižos ir šienas nebūtų švaistomi arba kad „muštalieriai" nešertų drauge ir savo arklių. Urėdas atsako už blogų arklių laikymą.

Urėdas buvo įpareigotas rūpintis pievomis, kad jos neapaugtų krūmais.

Prie dvarų turėjo būti ir daržai, už kuriuos urėdas mokėjo iždui po 12 grašių nuo kiekvieno margo. Jei didžiojo kunigaikščio virtuvei prireiktų daržovių, urėdas privalėjo jų duoti, ir tuomet iždui mokėti pinigais nereikia.

Nuostatuose nebuvo pamirštas ir žuvų ūkis. Urėdas buvo įpareigotas, pavasario ir rudens darbams pasibaigus, daryti tvenkinius ir kasti kūdras bei veisti juose žuvis. Kasimo išlaidoms urėdas turėjo teisę imti iki 20 kapų grašių iš pinigų, gautų už parduotus javus, žuvis ir už senus gyvulius, ir samdyti kasikus. Jei prireiktų daugiau lėšų kaip 20 kapų, urėdas turėjo apie tai pranešti revizoriui, o šis didžiajam kunigaikščiui, ir tik gavęs šiojo įsakymą, galėjo pradėti kasimą. Didele bauda buvo uždrausta žuvis bet kam juose gaudyti be dvarų administracijos žinios.

Nuostatai atskirai įpareigojo urėdus prie tvenkinių pagal galimybes įrengti malūnus grūdams malti ir rūdai trupinti bei plauti.

Valakų nuostatai turėjo įtakos ir valstiečių diferenciacijai. Valstiečiai buvo suskirstyti į aukšesniuosius ir žemesniuosius. Aukštesnieji buvo tie, kurie ėjo karo

prievolę arba kokią ypatingą tarnybą. Iš jų pažymėtini bajorai keliauninkai (bojare putnyje) ir įvairūs dvaro tarnautojai. Pirmieji turėjo gauti po du valakus, jie lažo nėjo ir pastočių nedavė. Eidami savo tarnybą, jie mokesčių iždui nemokėjo, kitaip turėjo mokėti čyžę.

Kiekviename dvare ar pilyje turėjo būti dar revizoriaus nustatytas žemesniųjų tarnautojų, nemokančių mokesčių ir prievolių, skaičius. Jie vykdydavo įvairius urėdo paliepimus, bet tik didžiojo kunigaikščio reikalais, o ne paties urėdo. Tarnybos reikalams jie turėjo laikyti arklį, taip pat turėjo gauti du neapmokestintus valakus.

Panašūs į bajorus keliauninkus buvo ir šiauliai. Jie taip pat gaudavo po du neapmokestintus valakus. Šiauliai turėjo eiti karo tarnybą ir, gavę įsakymą, vykti į didžiojo kunigaikščio medžiokles. Norėdami jie galėjo gauti ir trečią valaką, tik jau už čyžę. Tačiau toks šaulių aprūpinimas pasirodė per didelis, ir pagal 1558 m. instrukciją jiems paliekama du valakai ir tik vienas neapmokestintas. Kaip ir kiti sodybiniai žmonės, už antrą valaką jie turėjo mokėti čyžę, bet buvo atleisti nuo šieno, avižų ir pastočių davimo.

Dvaro arklininkai už arklių tarnybą turėjo gauti po du valakus ir prie to dar kas metai po 4 kapas grašių „sriubai ir visiems reikalams". Jei kas nors iš jų nėjo į tarnybą, iždui turėjo mokėti tik čyžę už kiekvieną valaką.

Prie aukštesniųjų valstiečių buvo priskirti bartininkai, kurie turėjo mokėti čyžę kaip sodybiniai valstiečiai, bet buvo atleidžiami nuo jos, kai ėjo į karą. Jų prievolė buvo remontuoti tiltus. Jei to darbo daugiau atsirasdavo negu kad numatyta pareigomis, didžiojo kunigaikščio įsakymu jiems čyžė galėjo būti sumažinta. Jie priklausė girių ūkiui. Prie to pat ūkio turėjo būti ir sekėjų (žvėrių). Valakų nuostatų papildyme apie sekėjus pasakyta, kad jie turi būti nukelti po du ar tris, o kitus rinkti iš tų, kurie ten gyveno arba dar būsią apgyvendinti. Prie aukštesniųjų valstiečių buvo priskirti ir dvaro amatininkai: kalviai, dailidės, račiai, bendoriai ir kt.

Žemesniuosius valstiečius pagal nuostatus sudarė: daržininkai, lažininkai ir sodybininkai. Jie visi turėjo gauti žemės ir pagal tą žemę atlikti nustatytas prievoles. Mažiausiai žeme buvo aprūpinti daržininkai. Jie gaudavo po tris margus žemės ir į dvarą lažo turėjo eiti po 1 dieną per savaitę, o jų žmonos per vasarą privalėjo dirbti po šešias dienas per rugiapjūtę arba daržuose ravėti.

Valakai buvo apkrauti pagal žemės rūšį pinigine čyže (pervedant į pinigus ir natūralias prievoles) nuo 66 iki 106 grašių.

Valstiečiai, kurie priimdavo tuščią valaką, nors ir dirbtą (dykynę), dvejus ar trejus metus turėjo gauti mokesčių palengvinimą iki susikurs – pasistatys trobas ir įdirbs žemę. Per įsikūrimo laiką toks valstietis naujokas buvo atleidžiamas nuo lažo ir pastočių. Už visas prievoles turėjo mokėti 42 grašius, kai bus nuvalęs rugius ir vasarojų. Nuomoti ar nepriimti tušti valakai buvo neleidžiama.

Valstiečio priimti valakai, šeimininkui mirus, turėjo pereiti jo žmonai ir vaikams, o šiųjų nesant, urėdas turėjo tokiame valake apgyvendinti ką nors kitą, „kad nesidaugintų tuštumos".

Be minėtų mokesčių už valakų, valstiečiai privalėjo mokėti drauge su visais

bajorais sidabrinį mokestį karo reikalams ar šalies apsaugai. Nuostatais jo dydis nenustatytas, tik pabrėžta, kad tas mokestis turi būti imamas nuo valako, neatsižvelgiant į žemės rūšies skirtumą.

Valakų nuostatai stengėsi sureguliuoti sunkią ir įkyrią valstiečių pastočių prievolę ir prievolę statyti dvarus bei pilis. Pagal nuostatus trys ar keturi valakai duoda vieną vežimą arba vieną darbininką didžiajam kunigaikščiui ypatingai įsakius. Už pastotes ir darbus turėjo būti atlyginama atleidžiant nuo dalies mokesčių. Nei seniūnai, nei tijūnai pastočių negalėjo reikalauti nei sau, nei savo dvarų reikalams. Už tai urėdas galėjo būti pašalintas iš vietos. Matyt, ta valstiečių prievole dvaro administracija buvo įpratusi piktnaudžiauti, kad nuostatai nustatė urėdo tarnautojams, neteisėtai naudojamiems pastotes, mirties bausmę (gorlo tratiti).

Urėdui gabenant pinigus į didžiojo kunigaikščio iždą į Vilnių, vaitai kiekvienas iš savo vaitystės iš eilės turėjo duoti pastotes pinigams vežti – 500 kapų du vežimus, 1000 kapų – 4 vežimus. Tiems valstiečiams, kurie su pinigais važiavo, vaitystė turėjo sudėti už kiekvieną mylią (už vieną arklį) po 1 grašį. Jei sodybiniai žmonės vežtų didžiajam kunigaikščiui įsakius javus ar miško prekes į uostus, ar akmenis pilims statyti, jiems už tai turėjo būti mažesni mokesčiai.

Be pastočių, valdiniai pagal nuostatus (XXXVII art.) privalėjo „tiltus daryti paprastose vietose" ir vaitui įsakius, neturėjo imti muito už tiltų pravažiavimą. Jei vaitas tuo nesirūpino, urėdas jam turėjo priminti. Jei valstiečiai vaito neklausytų, nepaklusnius turėjo varyti į darbą pats urėdas. Urėdas taip pat privalėjo žiūrėti, kad tiltai būtų pastatyti „ant kelių ir vieškelių", kuriais važiuoja didysis kunigaikštis su savo dvaru. Paprastus tiltus turėjo statyti sodybiniai žmonės. Statant nepaprastus tiltus, valstiečiams turėjo būti skiriami mažesni mokesčiai. Lažininkai neprivalėjo statyti tiltų, o jei statė, tas darbas jiems turėjo būti įskaitytas į lažą. Valstiečiai turėjo eiti sargybas į pilis ir dvarus. Sargų skaičių turėjo nustatyti revizorius pagal reikalą. Valstiečiai turėjo saugoti didžiojo kunigaikščio arklius: vienai arklidei buvo skiriamas vienas sargas. Vienas sargas turėjo būti skiriamas ir dvidešimčiai penimų jaučių (XXXVIII art.).

Valakų nuostatai pertvarkė ir valstiečių administraciją. Vietoj seniau buvusių pristavų ir kt. buvo vaitai ir jų padėjėjai. Vaitas turėjo vykdyti urėdo įsakymus, užsakyti lažininkus į darbą. Jei lažininkas be priežasties nėjo į darbą, už pirmas dienas jis mokėjo baudas, už trečią dieną gaudavo rykščių, o už praleistas dienas turėjo atidirbti. Jei valstietis negalėjo atvykti į darbą dėl kokios nors priežasties, jis turėjo pranešti urėdui, kuris, įsitikinęs, jog ji pateisinama, nebaudžia, tik reikalauja, kad už praleistas dienas atitidirbtų. Tuščių valakų valdiniams nevalia dirbti. Jei kas tai daro, pasėti juose javai turėjo būti atimami ir baudžiama pinigine bauda. Bet ganyti gyvulius tuščiuose valakuose buvo leidžiama, o urėdui draudžiama grobti ganomus gyvulius.

Valakų nuostatais buvo nustatyta ir darbo dienos trukmė. Valdiniai turėjo pradėti darbą saulei tekant, iš darbo išeiti – saulei leidžiantis. Kas dirbo su gyvuliais, pailsėti gaudavo prieš pietus vieną valandą ir pavakarių valandą (XIX art.). Toks

buvo nustatytas lažininkams poilsis vasaros metu, kai buvo ilga diena. Kas pėsčias dirbo, tuo pat metu ilsėjosi po pusvalandį. Kas pavėluodavo į darbą, pavėlintą laiką turėjo atidirbti kitą dieną.

Be mokamų mokesčių, valstiečiai lažininkai turėjo eiti lažo į dvaro žemes dirbti dvi dienas per savaitę ir vasarą atlikti keturias talkas, su kuo bus įsakyta (su vežimu, žagre, arkliais, jaučiais ir kt.). Už talkas valstiečiai buvo atleidžiami nuo darbo Kalėdų, Užgavėnių, Velykų savaitėmis.

Nuostatai pripažino valstiečiams senąsias „įeigų" teises į girias, kuriose jie galėjo imti miško medžiagą malkoms, šakas – tvoroms, medžius troboms, bet tik savo reikalams, o ne parduoti. Revizoriai nustatydavo, kur valstiečiai gali sau imti miško medžiagą. Vaikams ir moterims buvo valia rinkti giriose uogas ir apynius. Medžioklė valstiečiams giriose draudžiama. Savo laukuose jie galėjo gaudyti ar šaudyti mažus žvėris ir paukščius, galėjo ir parduoti juos, nepranešdami urėdui, bet medžioti stirnas ir kitus didelius žvėris ir savo laukuose buvo uždrausta. Už nusižengimą galėjo būti baudžiami mirties bausme. Dvaro valdiniai galėjo žvejoti didžiojo kunigaikščio upėse ir ežeruose, bet tik mažais bradiniais. Griežtai buvo uždrausta daryti persėdas, t. y. užtverti skersai upę ir tame užtvare gaudyti žuvis. Žuvis gaudyti nebuvo leidžiama balandžio, gegužės ir birželio mėnesiais.

Feodaliniame ūkyje buvo svarbus ir aktualus valstiečių prie žemės pririšimo klausimas. Jį nuostatai paliko pagal seniau nustatytą tvarką, t. y. valstiečių laisvas atsitraukimas buvo suvaržytas. Valstietis valdinys, kartais leidžiant urėdui, galėjo išeiti iš savo valako. Bado metais suvargęs ir likęs be ištekliaus valdinys, pasėjęs rugius, norėdamas žiemą išeiti į šalį maitintis, prie vaito turėjo pasisakyti savo urėdui apie savo neturtą ir nepriteklių. Taip išėjęs urėdui žinant, jis iki šv. Jurgio galėjo grįžti į savo namus. Jei iki to laiko negrįžta, netenka savo namų ir pasėlio, o urėdas jo valaką su namais ir pasėliu atiduoda kitam. Jei išeina nepasisakęs urėdui, laikomas pabėgėliu, ir urėdas jo valaką su paliktu turtu atiduoda kitam. Pabėgėlis turi būti ieškomas. Jei negrįžusis iki šv. Jono, vėliau norėtų grįžti arba tą pat norėtų padaryti pabėgėlis, vienam ir antram urėdas duoda po tuščią valaką. Jei kas urėdo ar vaito nuskriaustas būtų išėjęs iš savo valako, tai grįžtant jam, revizorius sprendžia, ar jo pasėliai ir namai turi būti grąžinti ar ne. Valdinys, norėdamas išeiti, gali parduoti savo trobas ir namus kitam valdiniui prie vaito ir gali eiti gyventi į kitą tuščią valaką tame pačiame valsčiuje, arba, jei čia vietos nebūtų, su urėdo žinia gali pereiti į kitą valsčių, esantį didžiojo kunigaikščio žemėje.

Iš naujo paskirtam vaitui vokiečių ir lenkų pavyzdžiu priklausė apie šimtą valakų. Už savo pareigas jam buvo skirta atlyginimo vienas valakas žemės, laisvas nuo mokesčių, o antras – už čyžę. Bet netrukus nuostatų papildyme vaitui buvo skirta du valakai, laisvi nuo prievolių ir mokesčių. Sodybiniams vaitams buvo pavedama valdyti 300–400 valakų, ypač Žemaičiuose, kur lažo ir vežiojimų nebuvo. Vaitą turėjo parinkti urėdas (laikytojas arba seniūnas) drauge su revizoriumi. Vaito pareigos buvo nustatytos tokios: urėdui įsakius, varyti valstiečius į darbą, rinkti čyžes ir mokesčius, valdinius pristatyti į urėdo teismą, prižiūrėti valdinių

darbus, vežant į Vilnių ar kitur šieną ir avižas būti su savo vaitystės žmonėmis ir kur reikia tai priduoti, saugoti, kad nebūtų ariami nepriimti valakai, taisyti, atnaujinti ir saugoti nuo gadinimo valakų ežias ir kapčius. Jei tai nedarytų, mokės kapą grašių baudos. Vaitas turi būti teisiant valstiečius ir padėti teismui surasti tiesą. Jis turi turėti žinių apie pinigines baudas ir pranešti tai revizoriui, be to, turi žiūrėti, kad urėdas neimtų didesnių baudų, kaip leidžia nuostatai. Jei urėdas, vaito įspėtas, tai ir toliau darytų, vaitas privalo pranešti revizoriui. Vaitą už kaltes teisia urėdas, bet vaitystę iš jo atimti gali tik revizorius drauge su urėdu. Kyšius vaitui uždrausta imti, už ėmimą – vieno rublio bauda. Tokia pat bauda jam gresia, jei, matydamas kur darant žalą iždui ar urėdą imant išpirkimus už atleidimą nuo darbo, nepraneštų revizoriui. Jei vaitas duotų į nuomą tuščią valaką ar jei revizoriui nuslėptų urėdo išnuomotą, jis būtų baudžiamas mirtimi. Jei kas pagandina ežią, vaitas ją pataiso ir iš kaltininko urėdui paima 12 grašių, o sau – 4 grašius. Kaimuose vaitų padėjėjų, launinkų turėjo būti po tris ir daugiau. Jų pareiga buvo apžiūrėti žalas, kurios darosi tarp valdinių ir teisingai pranešti urėdui. Už apžiūrėjimą jam mokėjo grašį. Už neteisingą pranešimą grėsė mirties bausmė. Launinkas neatleidžiamas nei nuo čyžės, nei nuo lažo (VII ir VIII art.)[1].

Įvairius mokesčius, sidabrinę ir kitas pajamas valdiniai turėjo sumokėti urėdui ar jo vietininkui ne kur kitur, o tik į dvarą. Kur nebuvo dvaro, turėjo sunešti į kitą vietą, smuklę, nesiunčiant vaitų į namus. Mokesčiai mokami nuo šv. Mykolo iki šv. Martyno. Mokesčiai sumokami prie savo vaito. Kuris savų laiku nesumoka, tą vaitas atveda pas urėdą, kuris ištyręs, jog valdinys nesumokėjęs tik dėl apsileidimo, pasodina jį į kalėjimą iki sumokės ir paima iš jo vieną grašį vadinamojo kaladinio mokesčio. Už nesumokėtus mokesčius atimti jaučius ar arklius buvo uždrausta. Valdiniui nesumokėjus mokesčių tokiais atvejais kaip dėl gaisro, mirties, visos šeimos ligos, bado, dėl neturto, ledams išmušus javus, vaitas jį pristato urėdui, kuris, apklausinėjęs launinkus ir kaimynus, ištiria vietą, ir spręsti klausimą galutinai turėjo pats revizorius. Kol mokesčiai neatiduoti iždui, joks skolintojas neturėjo teisės iš valdinių išieškoti skolos (XXVII art.).

Jei šieno ir avižų prievolė nepakeista pinigais, valdinys tai turi pats nugabenti į Vilnių, į medžioklės vietą, į uostus arba į nurodytus dvarus, nors avižas reikėtų gabenti 20 mylių, o šieną – už 15 mylių (1 mylia = 5 varstams, 1 varstas = 798 sieksniams, 1 sieksnis = 3 uolektims) (XVII art.)[2].

Visus mokesčių pinigus surinkęs, urėdas iki Kalėdų turėjo įnešti į iždą ir paimti kvitą, už kurį turėjo mokėti 2 grašius. Po Kalėdų visi urėdai turėjo duoti iždininkui apyskaitą pagal valdomojo dvaro rejestrus ir revizoriaus nustatymą, o ten, kur revizoriaus nebuvo – pagal senąją tvarką.

Nuostatais buvo nustatytas atsiskaitymo laikas kiekvienai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sričiai. Pvz., už Žemaičių žemę atsiskaitymą turėjo pradėti nuo sausio 1 dienos. Apyskaitos turėjo apimti vietines tėvūnijas (tijūnijas), kaip Plate-

[1] Totoraitis J. *Op. cit. P. 162–166.*

[2] Čerepnin L. *Russkaja metrologija. Moskva, 1944.*

lių, Telšių, Beržinėnų, Tverų, Gondingos, Dirvėnų, Užvenčio, Rietavo, Šeduvos, Pajūrio, Viešvėnų, Ariogalos, Karšuvos.

Pirmieji valakų žemėtvarkos darbai prasidėjo 1549 m. Trakų vaivadijoje, kur buvo itin gausu karališkų žemių. Valakų žemėtvarka buvo įvykdyta 1555–1563 m. Kauno, Gardino, Dobrynės ir Volkovisko pavietuose žemėtvarkos darbai buvo baigti 1558 m., Vilniaus vaivadijoje – 1554–1569 m., Žemaičių seniūnijoje – 1554–1566 m. Čia valakai buvo pradėti matuoti apie 1522–1523 m., taip pat 1552–1553 m. Šiaulių ir Biržų apylinkėse žemėtvarka buvo baigta 1569 m. Baltarusiškose srityse valakų žemėtvarka prasidėjo tik XVI a. pabaigoje ir užtruko iki XVII a. vidurio[1].

Valakų žemėtvarkos tyrinėtojai stebisi, kad ji greitai ir radikaliai įgyvendinta. „Visi šitie teisės dokumentai drauge su 1567 m. instrukcija girininkams miškus tvarkyti sudaro tikrai grandiozinį planą viso Lietuvos ūkio, plano, kuris buvo įgyvendintas su stebėtinu greitumu, nuoseklumu ir atkaklumu, kokio nepažino tų laikų jokia šalis ir kuris gali lygintis tik baudžiavos panaikinimui ir šių dienų pačiais radikaliausiais žemės reformos įgyvendinimais“[2]. Taip pat ir lenkų istorikai stebisi, kad per tokį trumpą laiką Lietuva įvykdė tai, ką Lenkija neįstengė padaryti per du su viršum amžių[3].

Daug padėjo vykdant valakų žemėtvarką Žygimanto Augusto iždo raštinė, kuri buvo sudaryta, anot Dovnar-Zapolskio, iš pažangių finansininkų, išėjusių karalienės Bonos mokyklą, protingų ir apsišvietusių. Jie, atvykdami į Lietuvą, atsinešė naujų valstybinio ir dvaro ūkio idėjų, kurios buvo pradėtos daug kur įgyvendinti. Tai buvę geriausi tų laikų ūkinės linkmės atstovai. Jų negalima esą kaltinti vien eksploatatorinėmis valdinių tendencijomis. Tiesa, jie per daug griežtai smulkmeniškai valstiečius kontroliavo ir globojo. Jų potvarkiuose buvo galima įžvelgti nepasitikėjimo valstiečiu. Bet jie nepamiršo ir jo gerovės. Šiuo požiūriu ji buvo savo laikų žmonių supratimo lygio. Jie buvo didžiosios renesanso epochos dalyviai. Nenuostabu esą, kad jie kilniai žiūrėjo į savo misiją, su meile ir pasitikėjimu vertino savo dirbamą darbą. „Kas yra valakų reformos autorius?“ – klausia savo veikalo įžangoje Lasičius (De diis Samogitarum, Trudy III Arch, sjezda. T. 2. 1878. P. 173 ir atskirai). Ir atsako: „Ne mirtingi žmonės, o Tas, Kuris anuomet aiškiai įsakė Mozei padalyti Kanaano žemę tarp Izraelio vaikų“. „Kas per žmonės turėjo tą matavimą vykdyti?“ – klausia jis toliau. „Žmonės, kuriuos parinko žemei padalyti pats Viešpats Dievas“. Tokiems žmonėms matavimas buvo „žmonių nuraminimas“, atlikti sunkesnes jo dalis, pvz., vykusiai išdėstyti sodybas, reikėjo ypatingos „Dievo dovanos“ (Akty Vil. Kom., XXV, 9–10, 13, 14). Lasičiaus nuomone, pati matavimo idėja, įgyvendinta Žygimanto Augusto, esą, iš jo pusės, Dievo valios vykdymas, krikščioniškojo valdovo didžiausio teisingumo aktas. Matavimas esąs teisingas žemės išrėžimas, paskirstymas jos tarp tų, kurie toms ar kitoms jos dalims turi įstatyminę teisę, kad kiekvienas

[1] Pičeta V. *Op. cit. P. 217. iš* Balčiūno V. *Op. cit. P. 43.*

[2] Rimka A. *Lietuvos visuomenės ūkio bruožai ligi Liublino unijos metų. K., TFD. 1 kn., 1924. P. 94.*

[3] Kutrzeba S. *Historja ustroju Polski w zarysie. 1921. T. 2. P. 63.*

ramiai naudotųsi savo nuosavybe, dėkotų ir garbintų Dievą, naudotųsi savo nuosavybe, atlikdamas savo prievoles valstybei[1].

Valakų reformos padariniai buvo dideli. Jos dėka buvo racionaliau sutvarkytas žemės naudojimas, žemės nuosavybės ir žemės valdymo santykiai. Be abejo, tai turėjo padidinti pajamas iš didžiojo kunigaikščio dvarų ir kitų naudmenų. M. Dovnar-Zapolskis, kalbėdamas apie valakų žemėtvarkos padarinius, teigia, kad prieš valakų žemėtvarką didysis kunigaikštis iš savo valdų surinkdavo iki 10 000 kapų grašių, o tuoj po reformos pajamos keleriopai padidėjo: iš Vilniaus vaivadijos – 8876 kapų, Trakų vaivadijos – 22 899 kapų, Žemaičių seniūnijos – 24 841 kapų, palenkės ir Valuinės vaivadijos – 16 834 kapos, Baltarusių – 6203 kapos, miškų – 2080 kapų, iš viso – 81 736 kapos grašių[2]. Vadinasi, didžiojo kunigaikščio pajamos iš jo valdų padidėjo net aštuonis kartus. Tokį pajamų padidėjimą nulėmė didele dalimi ekonominio gyvenimo išplėtojimas Vakarų Europoje – prekybos, laivininkystės padidėjimo po didžiųjų geografinių atradimų (jūros kelio į Indiją, Ameriką); šiaurinėje Europoje – Flandrijoje, Olandijoje, Anglijoje, Prancūzijoje ir kt. Tauriųjų metalų antplūdis iš užjūrio kraštų sudarė galimybę Vakarų Europoje plėsti pramonę, amatus, prekybą, kolonijinę laivininkystę. O tam reikėjo ir pramoninių žaliavų (miško medžiagų) ir maisto dalykų (javų). Miškų eksportas iš Lietuvos daug kur turėjo neigiamos įtakos valakų reformai. Reikia manyti, kad didelės miškų paruošos davė papildomai uždirbti valstiečiams atliekant darbus miškuose. Be to, jos padidino rinką ir maisto produktams viduje, nes turėjo didėti gyventojų, gyvenančių iš pinigų ir darbo algos, skaičius. Valakų reforma sudarė sąlygas parengti eksportui didesnius kiekius grūdų ir už juos gauti daugiau pajamų tiek valstybės reikalams, krašto apsaugai, tiek ir tuo laiku plintančiai Lietuvos aukštųjų sluoksnių, ypač didžiojo kunigaikščio rūmuose, prabangai.

Socialiniu požiūriu valakų reforma daugiausia turėjo įtakos valstiečiams. Seniau jie, padrikai gyvendami, galėjo labiau įsikurti, užimdami „naujienas", dabar jie tvirtai buvo pririšti prie valako ir lengvai sukontroliuojami. Ji ne tik galutinai panaikino valstiečių žemės nuosavybę, iš senų laikų buvusią didžiojo kunigaikščio domėnuose, bet ir daugeliu įsakymų sustiprino valstiečių nelaisvę. Seniau daugiavaikių šeimų nariai apleisdavo savo tėviškes, esamas didžiojo kunigaikščio žemėse, ir eidavo į šalį, virsdavo laisvais žmonėmis (pochožije). Valakų nuostatais įsakyta urėdams daugiavaikes šeimas ir nereikalingus jo tėviškei narius skirstyti ir apgyvendinti didžiojo kunigaikščio žemėse. Tuo būdu sustabdytas laisvų žmonių išsiskyrimas iš valstiečių šeimų. Seniau valstietis, pardavęs savo tėviškę ir palikęs savo vietoje kitą valdinį, tapdavo laisvu žmogumi. Valakų nuostatai padarė kliūčių ir šiai laisvei. Dabar valstietis, pardavęs namus ir palikęs savo vietoje kitą, jau nebegalėjo eiti kur tinkamiau, bet privalėjo apsigyventi arba didžiojo kunigaikščio mieste, arba jo valsčiuje tuščiame valake. Jei tame valsčiuje tuščio valako nebūtų, jis, paėmęs iš urėdo leidimą, turėjo eiti į kitą didžiojo kunigaikščio valsčių. Vadinasi, ir didžiojo

[1] Dovnar-Zapolski M. *Op. cit. P. 295–311.*
[2] Dovnar-Zapolski M. *Op. cit. P. 335.*

kunigaikščio dvaro valstiečiai buvo pririšti. Pagerėjo nelaisvosios šeimynos būklė ta prasme, kad ji priartėjo nelengvai valstiečio būklei. Jie buvo padaryti sklypininkais (trimargiais), kurie patys turėjo save maitinti, o už sklypą atidirbti vieną dieną per savaitę, moterys – 6 dienas per rugiapjūtę arba ravėti daržus.

Didžiojo kunigaikščio dvarų administravimas po senovei liko stambių feodalų – laikytojų, seniūnų rankose. Jų pareigos buvo paliktos tos pačios, tik smulkiau aptartos, griežčiau apskaitomos ir labiau atsakingos. Jie buvo tiesiogiai pavaldūs centrinei valdžiai.

Su valakų žemėtvarka padidėjo žemės iždininko reikšmė. Žygimantas Augustas, leisdamas pirmuosius nuostatus, net norėjo, kad iždininkas pats apvažiuotų iždo dvarus ir pats duotų nurodymus pilims bei dvarams. Kiek vėliau tas pareigas ėjo revizoriai ir jų viršininkas Falčevskis. Tie nauji valdininkai buvo tik žemės iždininko agentai, nes jie buvo įpareigoti valdyti visus didžiojo kunigaikščio dvarus ir turtus ir tvarkyti centrinę sąskaitybą. Revizoriai su apyskaitomis turėdavo suvažiuoti pas iždininką, pas kurį turėjo būti ir jų viršininkas, didžiojo kunigaikščio pajamų valdytojas. Jis faktiškai duodavo svarbesnius nurodymus dėl dvarų administravimo. Jis turėjo teisę nušalinti laikytojus, seniūnus ar tėvūnus, jei pasirodo netinkami. Taip žemės iždininkas tapo kai kuriais atžvilgiais valstybės turtų ir finansų ministru[1]. Tuo būdu didelė Lietuvos žemės plotų dalis sudarė didžiojo kunigaikščio valdas, valdomas iš centro. Tokiam dvarų administravimo būdui valakų žemėtvarka padėjo tvirtą pagrindą. Tačiau valstiečių pririšimas ir palivarkų sistema nepašalino silpniausios tokios sistemos pusės, tai faktinųjų vedėjų kontrolės sunkumo. Savanaudiškumas, su kuriuo stengtasi kovoti, ir po to vargu ar išnyko. Valstiečiui dėl to tekdavo vis sunkesnė našta, nors patys nuostatai stengėsi jį ginti nuo per didelio tiek dvaro pareigūnų, tiek nuo privačių lupikų naudojimo[2].

Tam tikros reikšmės didžiojo kunigaikščio dvarų valdytojų sauvalei santykiuose su valstiečiais aprėžti turėjo vad. dvarų inventoriai. Juos sudarė smulkus dvarų aprašymas, kur būdavo įtraukiami žemės plotai, valstiečių sąrašas su jų prievolėmis bei valdomų sklypų pažymėjimais. Tokiems dvarų inventoriams reikėjo turėti duomenų apie dvarą ne tik apskaitos tikslams, bet taip pat jį įkeičiant, išnuomojant ar perleidžiant. Didžiojo kunigaikščio dvarų inventoriai jau minimi XV a. Privatūs žemvaldžiai inventorius taip pat darydavo maždaug nuo to pat laiko. Nuolatos naudojami inventoriai gauna viešojo dokumento pobūdį ir ilgainiui tampa visuotiniu reiškiniu. Inventoriams patikslinti ir atnaujinti didžiojo kunigaikščio valdose kas dvidešimt metų buvo daromos vadinamosios liustracijos. Tik atliekant inventorių liustracijas, galėjo būti keičiamos valstiečių prievolės. Tokie inventoriai sudaro svarbią medžiagą Lietuvos ūkiui tirti. Spausdintų inventorių yra jau iš XVI a. pradžios[3].

[1] Liubavskij M. *Očerki... Op. cit. P. 231–241.* Totoraitis J. *Op. cit. P. 172–175.*

[2] Rimka A. *Op. cit., priedas Nr. 8. P. 163.*

[3] *Istorijos archyvas. T. 1. XVI a. dvarų inventoriai. Surinko* Jablonskis K., *1934. Ten pat pažymėti ir kiti spausdinti inventoriai.*

Bažnytinės žemės. Įvedus Lietuvoje krikščionybę, didieji kunigaikščiai bažnyčiai aprūpinti skiria žemių, kuriose buvo valstiečių su dvarais. Tos žemės priklausė vyskupijoms, katedrinėms bažnyčioms ir vienuolynams. 1387 m. Jogailos privilegija atleido katalikų bažnyčią nuo karo, pastočių, sargybos ir kelių prievolės, nuo duoklių mokėjimo didžiojo kunigaikščio iždui tiek pinigais, tiek natūra, taip pat ir nuo didžiojo kunigaikščio valdininkų teismo. Po Florencijos unijos šios privilegijos buvo taikomos taip pat ir stačiatikių bažnyčiai. Bet prasidėjus Lietuvos karams su Maskva ir totoriais, didysis kunigaikštis nustojo taikęs imunitetus bažnytinėms įstaigoms. Palikdamas senąsias privilegijas turinčioms turtus religinėms įstaigoms, didysis kunigaikštis ėmė reikalauti karo tarnybos iš tų dvarų, kuriuos bažnyčia vėliau gaudavo ar iš didžiojo kunigaikščio, ar užrašais iš privačių asmenų, tai iš didikų, bajorų, šlėktos. 1529 m. Statutas nustatė bendrą taisyklę, kad bažnyčioms užrašyti turtai atlikinėtų karo tarnybą. Dėl to ir bažnytinės žemės savo turtuose laikydavo bajorus ir tarnus, kurie turėjo tam tikrus žemės sklypus ir privalėjo eiti į karą[1].

Valstiečių būklė bažnytinėse žemėse buvo panaši į didžiojo kunigaikščio dvarų valstiečių būklę. Ir bažnytinėse žemėse buvo nustatomos tam tikros prievolių normos. Vadinasi, tų žemių valdytojai negalėjo tų normų didinti savavališkai.

A. Alekna pateikė keletą dokumentų[2], kurie rodo, kad bažnyčia rūpinosi apsaugoti valstiečius nuo per didelio išnaudojimo. Taip, pirmosiose Žemaičių vyskupijos kapitulos konstitucijose, paskelbtose vyskupo Jono Domanausko (rašytos Petro Royzijaus 1561 m.), reikalaujama suvaldyti per didelį kai kurių kapitulos narių turto norą ir apginti valstiečių teises. Draudžiama archidiakonui ir kitiems kanauninkams be vyskupo ir kapitulos leidimo reikalauti iš valstiečių naujų mokesčių, muitų už pervežimą ir kitų antnorminių mokesčių arba nepaprastų darbų. Kas prieštaraudamas šiam nutarimui apkraus valstietį mokesčiais, tas turės nukentėjusiam grąžinti, kiek išreikalavo, ir kita tiek įmokėti į bažnyčios iždą. Toliau tas pats vyskupas 1562 m. išleido kapitulai papildomų nuostatų. Viename jų pabrėžiama, kad bažnyčiai svarbu turėti turtingus valstiečius, kurie nebūtų skriaudžiami. Norėdamas suvaldyti tuos, kurie, užmiršę žmoniškumą, nepaprastais būdais spaudžia valstiečius, vyskupas įsako kapitulos prokuratoriui kasmet, tris keturias savaites prieš visuotinį kapitulos susirinkimą, apvažiuoti ir apžiūrėti vyskupijos bažnytines žemes, miestus, sodžius, sukviesti urėdus ir tėvūnus, sušaukti valstiečius ir teirautis jų, ar nėra kokios nors skriaudos padarę vyskupo užvaizdai. Prokuratorius, išklausęs skundus dėl skriaudėjų, vykdo nutarimus dėl jų. Prokuratoriaus žemėse reviziją turėjo daryti vyresnysis matininkas.

Žemaičių vyskupas Melchioras Giedraitis bene pirmas išleido tam tikras taisykles valstiečių pareigoms apibrėžti bažnytinėse žemėse. Vyskupo vizitatoriai, lankydami parapijas, žiūrėdavo, ar klebonai laikosi tų taisyklių. Valstiečiai skųsda-

[1] Liubavskij M. *Očerki po istorii... Op. cit. P. 136–137.*

[2] Alekna A. *Valstiečių padėtis bažnyčios žemėse Lietuvoje // Ganytojas. 1924. P. 209–214. Taip pat – Katalikų bažnyčia Lietuvoje. K., 1936. P. 105–106.*

vosi, o vizitatorius, radęs nesilaikančius taisyklių, imdavosi priemonių valstiečių teisėms apginti. Keletas tokių bylų užprotokoluota Žemaičių vyskupijoje 1676 ir 1673 m.

Savo ūkine struktūra bažnytiniai dvarai Lietuvoje buvo panašūs į didžiojo kunigaikščio ir didikų dvarus (vienas bažnytinės valdas detaliai istoriškai aprašęs Vladas Abramavičius – Gegužinės – „Šešuolių raktas", Vilnius, Naujoji Lietuva, 1944, Nr. 33–40).

Visas bažnyčios vizitatorių susirūpinimas valstiečių skriaudomis panašiai kaip ir didžiojo kunigaikščio, rodo, kad tikrovėje tų skriaudų būta nemažai. Gal jų padidėjo todėl, kad tarp dvasininkų būta daug svetimšalių, kurių ne per daug skaudėjo širdys dėl to, kaip elgiamasi bažnytinėse valdose su jiems svetimais valstiečiais.

Daugiausia dokumentinės medžiagos yra išlikusios apie didžiojo kunigaikščio dvarus, kuriems administruoti buvo leidžiamos įvairios instrukcijos, nuostatai. Iš jų ir galima susidaryti bendrąjį vaizdą apie Lietuvos žemės ūkio plėtojimą ir apie valstiečių bei kitų gyventojų grupių, susijusių su juo, padėtį, atskirai paėmus. Apie tai ir toliau bus daugiau kalbama.

Svarbiausi žemvaldžiai XVI a. pusėje buvo didysis kunigaikštis, bajorai žemvaldžiai, bažnyčios. Kai kurių tyrinėtojų apytikriais apskaičiavimais, visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 50 proc. visų valstiečių priklausė privatiems žemvaldžiams. Šių valstiečių būklė buvo prasčiausia, nes priklausė nuo pono sauvalės. Apie 16 proc. priklausė bažnyčioms, apie 13 proc. – seniūnijoms ir 3 proc. – karališkiems dvarams (ekonomijoms), ir pagaliau 16 proc. buvo laisvi valstiečiai. Pastarųjų trijų valstiečių grupių būklė palyginti buvo geresnė, nors visi jie buvo beteisiai ir gana žiauriai išnaudojami[1].

[1] Roemer E. *Beitrage zu Litauens Wirtschaftsgeschichte. München, 1897. P. 19.*

Lietuvos žemės ūkis feodalizmo smukimo ir kapitalistinių santykių formavimosi laikais

Nuo Liublino unijos iki suiručių, karų ir marų laikotarpio dažniausiai Lietuva gyveno karinės įtampos sąlygomis. Karai, vykę Lietuvos teritorijoje, skaudžiai atsiliepė visam Lietuvos ekonominiam gyvenimui, taip pat ir žemės ūkiui. Valdančioji klasė ir įstatymų leidėjas – šlėkta niekuo nesidomėjo ir dažnai puotaudama leido laiką. Neretai įsigalėdavo visiška anarchija, nebuvo kam viešajai tvarkai užtikrinti, „įstatymai nustojo galios, teisingumas prievartaujamas, laisvės vietą užėmė šiurkšti jėga, valstybės papuošalas – miestai pasiliko be piliečių, o kiti be prekybos, pastaroji be pelno, vienu žodžiu, miestuose reikėjo ieškoti miestų, nes kas gatvė – laukas, kas turgavietė – dykuma. Tą patį galima buvo pasakyti ir apie sodžių"[1].

XVIII a. pirmojoje pusėje atsirado ir Lietuvoje parsidavimas baudžiavon, šiaip dažnai pasitaikęs reiškinys Vakarų Europoje ir Rusijoje. Yra išlikę tai patvirtinančių dokumentų[2]. Tai pasakytina apie valstiečius, kurie priklausė Pažaislio kamendulių vienuolynui. Patsai aktas net savo forma panašus į tuos, kurie būdavo sudaromi Vakarų Europos vienuolynų. Štai jo turinys: „Aš, Jonas Čatirka, iš Krėvos, Ašmenos pavieto, kaip laisvas žmogus su savo žmona ir vaikais darau tokio turinio sutartį: 1) aš būdamas suvargęs ir neturįs iš ko pragyventi pats ir savo vaikus išmaitinti dėl badmečio pasidaviau j. m. Pažaislio kamendulių globai ir laisvu noru užsirašiau jiems valdiniu amžiniems laikams, kad mane su žmona ir vaikais iš savo ypatingos malonės ir mielaširdystės sutiko priimti apsigyventi savo Dusmenių miestelyje, Trakų vaivadijoje ir aprūpino reikiamu maistu ir turtu, t. y. skyrė rugių tris kapas ir 26 pėdus, kapą ir 30 pėdų vasarinių kviečių, miežių 3 kapas ir 30 pėdų, avižų 10 pėdų, paršingą kiaulę, porą ariamų jaučių, arklį, pirmametę karvytę, karvę ir vieną ožką, daržą, apsėtą vasarojum. Atsidėkodami už visą tą malonę Dievo pagirtiems j. m. tėvams kamendulams, kaip mūsų geradariams, užsirašome amžinais valdiniais ir pasižadame atlikti visas prievoles dvarui su kitais valdiniais pagal nuostatus ir įsisenėjusią tvarką. O jei aš pats, žmona, mano vaikai ar ainiai savo noru ar įkalbėti norėtų slaptai pabėgti, tai duodame teisę gaudyti mus kaip savus valdinius ir imti, kur tik suras be jokio atsisakymo ir kliūčių". 1718 05 10 tą pat padaro ir Tamošius Ketvergis, taip pat laisvas žmogus, su visa šeimyna įsirašydamas į Gudelių kaimą (Trakų vaiv.) už leidimą dėl „priešų užpuolimų ir sunkmečio naudotis kamara ir daržu". 1717 09 01 Andrius Bakšys

[1] Dyariusz. *Seymu Komvok. T. 3. P. 7 ir t. t.*

[2] Biržiška V. *Parsidavimas baudžiavon // Mūsų senovė. 1921. 2 kn. P. 66–67.*

(Boksy) Likonių kaimo taip pat įsirašė amžinai į Mančiūnų kaimą. 1818 05 10 į „Jasveblotos" kaimą (Trakų vaiv.) tų pačių kamendulių įsirašė amžinai Stasys Mozūras („podleszanin"). Tą pat dieną amžinai įsirašė ir laisvas Jonas Jarosevičius. Kiti įsirašydavo į baudžiavą dešimčiai metų, pvz., 1717 10 01 į Mančiūnų kaimą – Kazys Kšinskis iš Pekantiškių, 1717 04 23 į Gudelių kaimą – Jurgis Latvis, 1713 04 19 – Mikalojus Kunkulis ir Martynas Kikas – į Vieškūnų ir Pakalniškių kaimus, 1714 01 02 Juozas Mykolaitis, kuris per tuos dešimt metų pasižadėjo kartu vieną berniuką išmokyti batsiuvystės. 1721 m. į Mančiūnus įsirašė Simanas Grigaravičius, 1722 08 14 į Gudelių kaimą – Samuelis Stankevičius (V. Biržiškos žinios paimtos iš Pažaislio archyvo).

Valstybinės žemės valdos. Didžiojo kunigaikščio ekonomijos. Tvarkant valstybės finansus, 1589 m. iš buvusių Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvarų buvo išskirtas šešių dvarų kompleksas, gavęs ekonomijų vardą. Pajamos iš ekonomijų turėjo eiti karaliui, atseit Lietuvos didžiajam kunigaikščiui išlaikyti.

Ekonomijos buvo administruojamos paties didžiojo kunigaikščio pastatytos administracijos, tai laikytojų, vietininkų arba nuomojamos už įvairius įsipareigojimus (paskolas) didžiajam kunigaikščiui[1]. Ekonomijos nuomos sistema buvo praktikuojama visą XVII a. ir dar XVIII a. pradžioje. Ekonomijas į nuomą imdavo paprastai įtakingi Lietuvos magnatai. Pvz., taip 1644 m. Šiaulių ekonomiją nuomojo A. Radvila, vėliau ji buvo įkeista už paskolą Sapiegų šeimai ir t. t. Nuomos sistema nualindavo ekonomijų ūkį – dirvas ir trobesius (nes nuoma dažniausiai būdavo trumpalaikė, geriausiu atveju – iki gyvos galvos), o nuomininkams terūpėdavo daugiau išspausti pelno iš valstiečių didinant lažus ir čyžes.

Petras Skarga savo pamoksle būdingai pasako apie bajorų apleistus valstybės dvarus, esą čia viskas pūva, byra, griūva. Valstiečiai lieka nuskurdinti ir išbėgioja. Visur esą daug tuščių sodybų. Jeigu kur važiuodamas pamatys dengtus rūmus, – tai bajorų, kur nuplyšusius ir tuščius, – tai karaliaus ir valstybės, toks didelis esąs nerūpestingumas, godumas ir neprotingas egoizmas[2].

Nuomininkų savivalei aprėžti nuomos sutartyse buvo nustatomos valstiečių prievolės, jos įtraukiamos į inventorius.

Užėjus karų ir epidemijų laikams, ekonomijos, kaip ir visas Lietuvos žemės ūkis, smarkiai nukentėjo. Iš 1712 m. pranešimo matyti, kad Alytaus ekonomija visiškai sunaikinta ir netekusi gyventojų dėl maro. Ji sunaikinta savų ir svetimų kareivių, ypač Višnevskio kariuomenės, jos dirvos, kur seniau sėjo kviečius, apaugusios krūmais, o ten, kur seniau buvo dideli kaimai, dabar „locus ubi Troia fuit", pirkios išardytos ir išgabentos nežinia kur, nes niekas jų nesaugojo. Palivarkai esą beveik neapsėti, o jei kur ir apsėta, tai derlius atitenka ekonomams[3]. Taip, aišku būta ne vien Alytaus ekonomijoje. 1712 m. Gardino ekonomijos inventoriuje taip pat pa-

[1] Hryszkiewicz M. *Šiaulių ekonomijos // Mūsų senovė. 1922. P. 809–865.*

[2] Skarga P. *Wzywanie do pokuty obywatelow Korony Polskeji i W. Księtwa Litewskiego, 1610. Piotra Skargi Pisma wszystkie, 2. P. 122;* iš Avižonio K. *Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais. K., 1940. P. 234.*

[3] *Stankewicz W. Dzieje agrarne na zemiach litewskich // Ateneum Wileńskie. 1924. Nr. 5–6. P. 104–121.*

žymėta, kad kaimai virtę griuvėsiais, gyvuliai kritę nuo ligų ir t. t. Visos ekonomijos nustojo davusios pajamas. Įvairios prievolės, kurias turėjo atlikti valstiečiai prieš karus, dabar pasirodė nebepakeliamos. Suvargę buvo valstiečiai ir jų mažai beliko. Nebuvo kam apdirbti palivarkų laukų. Prasideda valstiečių viliojimas iš vieno žemvaldžio pas kitą. Buvo imtasi juridinių priemonių valstiečių bėgimams sustabdyti (1683, 1712, 1717 m.). Tačiau mažai tepadėjo ir tai, nes, aišku, trūkstant darbo rankų, kiekvienas stengėsi jų iš kur nors gauti, o gavęs – neišleisti. Kadangi atstatyti palivarkus buvo sunku, tai valstiečius priimdavo kaip ateivius (zahozy). Tokie valstiečiai mieliausiai sutikdavo apsigyventi dvare kaip čyžininkai ir tai dar lengvesnėmis sąlygomis. Pagaliau žemvaldžiams tai buvo patogu, nes nereikėjo didesnių investicijų, kaip kad atstatant palivarkų ūkį. Suteikus pagalbą valstiečiui, jis tapdavo labiau priklausomas nuo dvaro.

Visa tai sudarė sąlygas, kad lažiniai santykiai būtų pakeičiami čyžiniais santykiais. Šis procesas itin ryškus ekonomijose nuo XVII a. antrosios pusės, nors jis jau pradėtas vykdyti to pat šimtmečio pirmosios pusės pabaigoje. Pvz., Šiaulių ekonomijoje valstiečiai buvo perkelti į gryną čyžę 1640 m. Tais metais karalius Vladislovas pasiuntė į Šiaulių ekonomiją du revizorius, įsakydamas jiems palengvinti vargšų valstiečių naštas ir skriaudas. 1640 m. DLK iždininkas ir karalius patvirtino valstiečių perkėlimą į čyžę. Nuo to laiko ekonomijos valdiniai, susimokėję čyžę, neprivalėjo duoti jokių duoklių produktais, nei kitu būdu, nebent pats karalius universalu įsakytų. Tiesa, Šiaulių ekonomijoje ir prieš 1640 m. nebuvo palivarkų, kuriuose būtų tvarkomas savas ūkis. Buvo tik trys dvareliai, skirti ekonomijos tarnautojams: Šiaulių – 5 valakai, Žagarės ir Joniškio po 3 valakus, bet visi jie buvo dirbami samdytos šeimynos. Buvo likusios tik sargybos tiems dvareliams saugoti.

Čyžinius santykius patvirtino ir Jonas Kazimieras 1649 m. Čyžinė tvarka Šiaulių ekonomijoje išsilaikė visą XVII a. antrąją pusę ir XVIII a. visą pirmąją pusę[1]. Galimas daiktas, kad Rygos artumas lengvino valstiečiams parduoti produktus (linus, grūdus) ir atsiteisti su ekonomija pinigais. Nors valstiečių priespauda didinant čyžes, matyt, liko, bet valstiečiai jomis labiau buvo patenkinti negu XVIII a. antroje pusėje, kai Tyzenhauzas ekonomijas administravo ir vėl valstiečiai buvo pradedami perkeldinėti į lažininkus.

XVIII a. pradžioje 4/5 ekonomijų valstiečių buvo čyžininkai. Kai valstiečiams nuolaidos teko noromis nenoromis daryti po XVII a. antrosios pusės vykusių karų, marų ir badų, išnaikinusių ir išvaikiusių iš dvarų valdinius, tai XVIII a. antroje pusėje, kai Lietuvos ūkis pradėjo atsigauti ir buvo susirūpinta kelti krašto ekonomiką, ekonomijose vėl pradėta grįžti į palivarkinę sistemą ir lažus.

Didžiojo kunigaikščio kiemo iždininkas stalo ekonomijas administruodavo taip, kad į karaliaus iždą įnešdavo 300 000 auksinų, o kitas pajamas paimdavo sau. 1697–1763 m. esant respublikos karaliais saksams, valstybinius turtus pradėta švaistyti, įvairiems asmenims išduodant privilegijų su teise valdyti valstybines žemes iki

[1] Kościałkowski S. *Ze studijów nad dziejami ekonomji krolewskich na Litwie. P. 48–49.*

gyvos galvos, kurios pereidavo vėliau iš tėvų vaikams ir tapdavo paveldimos. Antra vertus, bajorai, kurie turėjo savo valdas prie ekonomijų, lengvai pasisavindavo valstybines žemes, juoba kad planų su tiksliai nustatytomis ežiomis nebuvo. Dėl to daugiausia nukentėjo valstybiniai miškai.

Toks ekonomijų administravimas buvo nepatenkinamas. Panašiai kaip Žygimanto Augusto, valakų žemėtvarkos metu ir „reformų gadynės" laikais, dabar imtasi energingai tvarkyti karaliaus stalo ekonomijas, net atgaivinant palivarkinę sistemą su jau atgyvenusia lažo sistema. Šito pertvarkymo vykdytojas buvo Antanas Tyzenhauzas, tapęs Lietuvos kiemo iždininku. Jis ekonomijų administravimą nukreipė į kitą vagą – iš visiškai įsigalėjusios čyžinės sistemos perėjo į lažinę sistemą, apkraudamas valstiečius didelėmis prievolėmis. Jis suorganizavo tikslią ekonomijų sąskaitybą ir kontrolę. Pereinant į naują sistemą, panašiai kaip ir valakų žemėtvarkos laikais, reikėjo statyti palivarkus, tiesti kelius. Reikėjo pasirūpinti geresniais kadrais. Tam tikslui buvo kuriamos mokyklos, rengiami sąskaitininkai ir statybos technikai. Kiekviename rakte buvo pastatyti javų sandėliai magazinai, iš kurių javai buvo duodami valstiečiams, pritrūkus šiems sėklos ar javus ledams išmušus. Rūpinosi net gyventojų sveikata – steigė ligonines, rengė akušeres. Valstiečiams apsaugoti nuo lupikavimo buvo steigiamos tam tikros kasos, į kurias valstiečiai mokėdavo tam tikrus indėlius, o prireikus galėjo gauti pasisikolinti pinigų. Tai buvo tarytum atpildas už prievolių pasunkinimą. Buvo rūpintasi taip pat gerinti gyvulininkystę, agrotechniką, kad ji priartėtų prie tų laikų mokslo reikalavimų. Tai buvo modernios žemės priemonės, susijusios su tuo laiku Europos kontinento feodalų pastangomis pamėgdžioti naujus anglų žemės ūkio metodus. Lietuvoje žemės ūkio pažanga galėjo būti skatinama ir fiziokratinių idėjų, kurios žemės ūkį laikė pirmaujančia liaudies ūkio šaka. Tiesa, Tyzenhauzas ir pats karalius Stanislovas Augustas ir jo apšviesti patarėjai labai daug reikšmės teikė ir pramonės kūrimui kaip tik bazuojantis ekonomijoms. Tačiau šioje ekonomijų administravimo pažangioje sistemoje, pats jos pagrindas, santykiai su valstiečiais, – baudžiavos buvimas ir jos stiprinimas grįžtant į lažinę sistemą, – buvo regresyvus, papuvęs ir atgyvenęs dalykas, kaip ir visas feodalinis respublikos antstatas.

Ekonomijų ūkiui pertvarkyti, jos pramonei kurti, pajamoms ekonomijų padidinti lėšų galima buvo imti tik iš valstiečių apdedant juos naujomis naštomis, kurios turėjo padengti ir gauti kreditus. Tai turėjo skaudžiai atsiliepti valstiečių būklei. Ekonomijose jau ko ne prieš šimtą metų palivarkų žemės buvo išdalytos valstiečiams, lažai panaikinti. Tyzenhauzo laikais (1765–1785) valstiečiai buvo perkeliami iš čyžės į lažus 1762–1766 m. Kai kuri valstiečių dalis liko po senovei čyžininkais. Tačiau ir vieniems, ir antriems prievolės buvo padidėjusios palyginti su valakų žemėtvarka. Kuriant naujus palivarkus, reikėjo dalį žemės iš valstiečių atimti. Valstiečių apdirbama žemė buvo valdoma nevienoda teise: dalis žemės buvo pagrindinė, dalis – priimtinė. Kiekvienas valstietis, baudžiauninkas ar čyžininkas pagrindinės žemės turėjo ketvirtį valako, kartais net – 1/8 valako, retai kada – 1/2 valako. Priimtinės žemės turėdavo taip pat nevienodai: nuo 1/8 iki 1 valako.

Lyginant su valakų žemėtvarka, kai valstiečiui buvo skirtas 1 valakas, o kur buvo atliekamos žemės, galėjo gauti ir antrą valaką ar bent keletą margų už nustatytą mokestį, nauja tvarka buvo smarkiai sumažintos žemės normos valstiečiams. Drauge su priimtine žeme valstietis galėjo turėti tiek pat pagrindinės žemės. Dabar skirtumas buvo tas, kad už pagrindinę žemę buvo paliktos tos pačios prievolės, kokias XVI–XVIII a. valstietis atliko už visą valaką. Lažininkas turėjo atlikti tokias prievoles:

1. Už pagrindinės žemės 1/4 valako turėjo eiti į dvarą lažo 2 dienas per savaitę, 104 dienas per metus ir 1 dieną per savaitę už kiekvieno valako aštuntąją dalį. Tie, kurie turėjo arklį, lažą privalėjo atlikti su arkliu, o tie, kurie neturėjo – pėsti. Valakų žemėtvarkos įstatymu buvo nustatytos 2 dienos per savaitę už visą valaką.

2. Visa valstiečio šeima tris kartus per metus turėjo dirbti Šiaulių ekonomijoje, o kitose ekonomijose keturis kartus turėjo skubos darbų dirbti arba vadinamųjų gvoltų ir talkų, palikdama vieną suaugusį asmenį namus saugoti nuo ugnies ir kitokių nelaimių. Tik dešimtininkai turėjo lengvatą, nes jie galėjo siųsti tik vieną darbininką.

3. Kiekvienas lažininkas iš kiekvieno kiemo vieną kartą per metus (visą savaitę) turėjo eiti sargybą dvare ar palivarke ir tą savaitę buvo laisvas nuo lažo darbų.

4. Kiekvienas lažininkas (ne daugiau kaip trijų asmenų) paeiliui turėjo eiti panaktę pagal dvaro reikalą.

5. Kiekvienas lažininkas, esant geram keliui, turėjo duoti vežimą javams vežti, o rudenį ar žiemą pagal atskirai kiekvienos ekonomijos ar net rakto nustatytą tvarką.

6. Kiekvienas valstietis turėjo dirbti šarvako darbus bendriems valsčiaus reikalams tokia tvarka: per metus po 20 dienų Gardino gub., 14 – Brestos-Kobrynės ir 8 dienas – Šiaulių ekonomijoje, be to, buvo nustatyta, kad tos dienos negali būti panaudotos dvaro reikalams.

7. Kai kuriose ekonomijose, kaip Gardino, Brestos-Kobrynės, kiekvienas valstietis turėjo suverpti dovanų: pakulų du svarus, šukuotų linų – svarą arba grynų linų į sruogas – 3/4 svaro (o dėl Alytaus – nežinoma).

8. Kai kuriose ekonomijose, pvz., Šiaulių, lažininkai turėjo eiti dirbti pridedamųjų darbų: javų kulti – 2 dienas per savaitę, t. y. gaidžiagystės. Toje pat ekonomijoje 1 lažininkas per metus 2 dienas turėjo eiti taisyti rakto trobesių, smuklių ir malūnų. Kitose ekonomijose apie tokius darbus nieko neminėta.

Be minėtų lažo darbų, lažininkai turėjo mokėti dar šiuos mokesčius:

1. Sodybinį už pagrindinę žemę, t. y. už ketvirtį ar aštuntadalį valako, kur buvo ūkininko namai, atsižvelgiant į įvertinimą (žemės gerumą ir vietą) nuo 16 iki 53 auksinų nuo valako.

2. Čyžinę už priimtinę žemę, atsižvelgiant į jos gerumą ir vietą – nuo 17 iki 54 auksinų už valaką.

3. Valstybinį mokestį, pvz., padūmę pagal valstiečių turtą. Gardino ekonomijoje turtingas valstietis mokėjo 12 auksinų (lenkiškų), pasiturintis – 9 auksinus, vidutinis – 6 auksinus, neturtingas – 3 auksinus.

4. Be to, valstiečiai privalėjo įnešti mokesčius (indėlius) į valsčiaus kasą – Šiaulių ekonomijoje po 6 auksinus 15 grašių nuo kiekvieno gyvenamojo valako arba pagal valstiečio turtą, Gardino ekonomijoje – nuo 1 auksino iki 11,5 grašių.

5. Turėjo supilti grūdų pyliavas į valsčiaus magazinus pagal turtą po kelis gorčius.

6. Kai kuriose ekonomijose (pvz., Gardino) iš kiekvieno kaimo jie turėjo duoti po 1 vištą ir po 6 kiaušinius, o nuo kiekvienų 6 valstiečių – po 1 žąsį.

Seniūnijos. Seniūnijos sudarė antrąją valstybinių žemių kategoriją. Jas valdyti karalius skirdavo kuo nors pasižymėjusius kilmingus žmones. Kaip visais laikais ir kitose šalyse, gavusieji valdyti tokius turtus stengdavosi padaryti juos paveldimais. Seniūnijų ir ekonomijų nuomų dalijimas būdavo išgaunamas įsiteikiant karaliui, ir kartais tai nieko bendro neturėjo su nuopelnais valstybei. Tokia valstybinių turtų išgrobstymo tvarka sukeldavo pasipiktinimą kaip negerovė. Petras Skarga savo pamoksluose apgailestaudamas sako, kad bajorai valstybės dvarus ne tik iki gyvos galvos užvaldė, bet net vaikai lopšyje, sūnūs po tėvų iš kartos į kartą paveldi ir našlės juos valdo, nesirūpindamos valstybės gerove[1]. 1589 m. įstatymu Lietuvoje buvo uždrausta teismo seniūnijas ir pasienio pilis duoti vaikams ir nepilnamečiams[2]. Tačiau dėl kitų seniūnijų paveldėtino valdymo ar perdavimo nepilnamečiams jokio įstatymo išleista nebuvo. Dėl netikslaus karaliaus valstybės žemių išdalijimo bajorai protestavo. Taip, Upytės pavieto bajorai savo 1606 08 23 seimelio nutarimuose reikalavo, kad privilegijos į seniūnijas, Žygimanto Vazos duotos neteisėtai senatorių vaikams, kurie dar netarnavo ar netarnauja valstybei, būtų panaikintos, o pačios seniūnijos būtų išdalytos nusipelniusiems bajorams.

Seniūnijų dalijimas buvo viena iš priemonių feodalinės žemių koncentracijos, kuri leido dideliems žemių plotams susitelkti vienose rankose. Taip, pvz., Lietuvos kancleris Stanislavas Albrechtas Radvila buvo Pinsko, Tucholo, Gniezno, Daugų, Veliuonos, Kauno, Baisogalos, Lipnikų, Geranainių ir Kobrinės seniūnas. Lietuvos vicekancleris Steponas Pacas (miręs 1640 m.) buvo Prienų, Vilkaviškio, Brestos, Birštono, Rokantiškių ir Lavoriškių seniūnas. Mykolas Kazimieras Radvila XVII a. viduryje turėjo net 15 seniūnijų. Panašių pavyzdžių būta ir daugiau. Kadangi tokios didelės valdos būdavo sunku administruoti, tai būdavo atsitikimų, kad didikai sau gautas seniūnijas perduodavo kitiems[3].

Seniūnijomis būdavo vadinamos labai skirtingo dydžio ir vertės valstybės žemės. Kartais jas sudarė dideli žemės plotai, kuriuose buvo net miestai, pilys, miesteliai, keli dvarai, palivarkai, daug kaimų su visais ežerais, upėmis, tvenkiniais, malūnais, smuklėmis, miškais, pievomis ir t. t. Būta ir mažų seniūnijų – iš vieno dvaro ar palivarko su priklausančiais kaimais. Seniūnijas kartais jungdavo kelias į vieną, o didžiausias skaldydavo į kelias mažesnes. Didžiąsias seniūnijas gaudavo didikai. Seniūnijos buvimas buvo susijęs su tam tikromis seniūno administracinėmis pareigomis, santykiaujant su ten gyvenusiais gyventojais.

[1] Skarga P. *Op. cit. P. 122; iš* Avižonio K. *Op. cit. P. 238.*
[2] *Vol. Legum. T. 2. P. 1268.*
[3] Avižonis K. *Op. cit. P. 238–240.*

Seniūnijose gyvenančių valstiečių padėtis galėjo būti panaši į karaliaus stalo ekonomijų valstiečių būklę, gal kiek sunkesnė, nes jis nebuvo tiesiogiai priklausomos nuo karaliaus agentų administracijos. Dėl to čia mažiau vyresniųjų kontroliuojama ir daugiau galėjo būti seniūnų savivalės. Antroje XVIII a. pusėje ekonomijų pavyzdžiu ir seniūnijose pradėjo kurtis dvarai. Pvz., 1744 m. Vištyčio seniūnijoje dar nebuvo dvaro, o vėliau jis atsirado.

Seniūnijos sudarė didesnius administracinius vienetus, kurie priklausė įvairiems karo vadams, hetmanams, iždininkams, maršalkoms. Jiems tekdavo kartais po kelias seniūnijas, pvz., 1605 m. Kuršo kunigaikštienė Ona Radvilaitė, DLK maršalkienė, buvo Kauno, Punios, Rumšiškių seniūnienė, Pašervenčio (t. y. Alvito) laikytoja.

Seniūnijų valdinių prievoles galima maždaug matyti iš Vištyčio 1758 m. inventoriaus: dvarui įsakius, pusės valako gyventojai turėjo eiti į dvarą lažo dvi dienas per savaitę su gyvuliais ar pėsti, su savo duona, vasarą ir žiemą. Atliko skubos darbus ar gvoltus, rugius ar vasarojų dorojo, arė, mėšlą vežė ir šieną pjovė po vieną dieną, neskaičiuojant jos baudžiavos dienomis. Kiekvienas turėjo pastotę duoti kartą per metus ir vežti lengvai ar sunkiai iki 10 mylių, o tie, kurie negalėjo ar nenorėjo, turėjo užsimokėti pagal paprotį, galėjimą arba negalėjimą sprendžia dvaras. Valdiniai turėjo mokėti čyžę, taip pat kariuomenės mokesčius, kvartą ir piberną. Kiekvienas nuo pusės valako turėjo duoti pusę osminos avižų. Bet tai nebuvo vienoda norma visiems kaimams: vieni kaimai turėjo mokėti daugiau, kiti – mažiau. Daržininkės ir žuvininkės prireikus turėjo avis trinkti ir kirpti, daržus ravėti. Žiemą iš kiekvienos gryčios turėjo būti suverpta iš 10 svarų vilnų arba pakulų, tiek pat svorio verpalų ir atiduota dvarui. Reketijos seniūnijoje prievolės buvo didesnės ir griežtesnės. Pažymėtini nuostatai bitininkams. Bitės, ar jos būtų namuose, ar girioje, bartiniuose medžiuose ar aviliuose, be dvaro žinios, didele bauda ir bičių atėmimu buvo draudžiama kopinėti be dvaro žinios. Medus iš avilių turi būti imamas dalyvaujant dvaro bartininkui ir dalijamas pusiau su dvaru. Tai turi prižiūrėti bartininkai, kuriems už tai duodama po 5 margus žemės, atleistos nuo čyžės, nuo visų kitų pareigų ir duoklių. Bartininkas kasmet turėjo išvalyti ir dvaro, ir kitų bites vis tiek kur jos bebūtų, taip pat prižiūrėti dvaro bartinius medžius, bites, bartiniuose medžiuose susimetusias, uždaryti ir kas metai po tris naujus bartinius medžius parengti, t. y. tinkamuose bitėms medžiuose išduobti vietą, kur bitės galėtų laikytis.

Be šitų visų pareigų, buvo dar viena, tai ypatingas draudimas visiems Reketijos dvaro valstiečiams. Kas sekmadieniais ir šventadieniais ne į bažnyčią eina mišių klausyti, o į girią su šautuvu ar kirviu, arba taip pat uogauti, grybauti ir riešutauti, tas dvare turi būti nubaustas 45 rykštėmis, paskui turi gauti bažnytinę atgailą ir dar parapijos bažnyčiai duoti tris svarus vaško[1].

Tenutos. Tai buvo mažesni negu seniūnijos valstybinių žemių vienetai, kurias sudarė kelių valakų dvareliai su vienu kitu kaimu. Jas gaudavo laikyti žemesni tarnautojai. Tiek seniūnijos, tiek tenutos buvo valstybės turtas. Laikytojas jas gau-

[1] Totoraitis J. *Op. cit. P. 330; AVK, 35. P. 131–145.*

davo valdyti laikinai arba iki gyvos galvos. Tačiau laikytojai stengdavosi išgauti iš karaliaus privilegiją, suteikiančią jiems nuosavybės teisę. Tai kai kam ir pavykdavo. Taigi tenutos virsdavo privačių asmenų nuosavybe. Valstiečių padėtis jose mažai kuo skyrėsi nuo to, kas buvo nustatyta valakų žemėtvarkos XVI a. antrojoje pusėje.

Paminėtinas dar 1775 m. seimo įstatymas dėl seniūnijų ir tenutų (emfiteuzės įstatymas), kuriuo buvo atimtos teisės iš karaliaus dalyti užsitarnavusiems asmenims minėtuosius iždo turtus. Jie turėjo būti laikomi ir gerinami ilgą laiką, būtent 50 m., už padidintą mokestį, t. y. už keturias kvartas pagal 1765 m. liustraciją (įkainavimą). Tas įstatymas buvo vadinamas emfiteuze. Pavadinimas paimtas iš panašios Vokietijos praktikos, kuris savo pradžia siekė senovės Romos imperiją. Pagal tą vardą seniūnijos ar tenutos laikytojas vadinosi emfiteutu, o po mirties šia teise naudojosi vaikai iki sueis 50 m. Toks ilgametis laikymas su paveldėjimo teise turėjo padėti žemės ūkį gerinti ir naujus dvarus statyti. Suprantama, kad taip žemės ūkį kėlė, dvarus statė seniūnijos valstiečiai, ir dėl to sunkėjo valstiečių būklė. Tas pats seimas, remdamasis nauju įstatymu, dalijo nusipelniusiems asmenims seniūnijas ir tenutas 50 m. Pvz., Prienų seniūnijoje pagal tą naują tvarką atsirado Elzbietiškio ir Jievaravo dvarai.

Taigi Emfiteuzės įstatymas naikino senąjį seniūnijų valdymo būdą, davinėjimą laikyti jas iki gyvos galvos. Galutinai jį panaikino ketverių metų seimas 1791 m., išleisdamas įstatymą, pagal kurį turėjo būti parduoti visi iždo turtai, – seniūnijos ir tenutos. Pirkti jas turėjo teisę ir tie, kurie buvo gavę dvarą emfiteuzės teisėmis kaip atlyginimą už nuopelnus, ir tie, kurie per varžytynes buvo didesnę kainą įsiūlę, paėmę iždo žemes į emfiteutinį valdymą. Tačiau išparduoti iždo žemių nebebuvo jau laiko ir tas įstatymas liko neįgyvendintas dėl pačios respublikos žlugimo.

Bajorų dvarai. Bajorų dvarai kaip ir valstybiniai, aprašyti per nagrinėjamąjį laiko tarpą, tų pačių įvykių ir ūkinės konjunktūros judėjimų. XVII a. antrojoje pusėje ir XVIII a. pradžioje buvę karai, badmečiai ir epidemijos taip pat sunaikino ir privačius dvarus. Jiems su valstiečiais taip pat reikėjo pereiti į čyžinius santykius, nes palivarkų sistemai atstatyti reikėjo didesnių investicijų, kurių karo nualinti žemvaldžiai nepajėgė padaryti.

Tarp bajorų didžiausi žemvaldžiai buvo nedidelis magnatų, turinčių milžiniškus žemės plotus, skaičius. Vidutinių bajorų su nedideliais plotais palyginti buvo nedaug. Pastarieji, kurių, rodos, daugiausia buvo Žemaičiuose, patys stengėsi ūkininkauti, tuo tarpu magnatai ir ponai daugiau buvo pratę savo dvarus nuomoti. Plikbajoriai savos žemės nedaug beturėjo, savo ūkine būkle jie daugiau prilygo valstiečiams.

Stambių žemvaldžių materialinę gerovę sudarė daugelio šimtų ir tūkstančių valstiečių darbas, organizuojamas baudžiavinio dvaro. Dvaras sudarė daugmaž autartinį vienetą. Savo reikmių daugumą jis tenkindavo pats. Jei jam tekdavo išeiti iš savo uždaro rato ribų, tai palyginti retai tik nusiperkant prabangos dalykų ar tokių produktų, kurių šalyje trūko: druskos, geležies ir kt.

Pono dvaro reikmės buvo labai didelės ir įvairios, gerokai viršijančios pobaudžiavinių laikų, net ir dvarininkų ir jų priklausinių, ribas. Pono pačiame dvare būdavo po kelias dešimtis ir šimtus žmonių, o magnatų dvaruose – po kelis tūkstančius[1]. Tie žmonės pirmiausia sudarė didelį tarnautojų skaičių. Ūkio reikalams vadovauti turėjo maršalka. Jam priklausė vyriški ir moteriški tarnai, jis atsakė už rūmų tvarką, sodų ir kiemo priežiūrą. Artimiausias jo pagalbininkas buvo arklininkas, prižiūrėjęs arklides, iždininkas – prižiūrėjęs iždą, taurininkas – prižiūrėjęs vynus ir kitus gėrimus, turįs savo pagalbininkais alininką, rūbininką. Buvo ir kamerdineris – ponios drabužinės prižiūrtojas, kuchmeisteris, prižiūrintis vyresnius ir jaunesnius virėjus, pagaliau sekretorius, tvarkantis politinę ir ekonominę korespondenciją. Žemesniuosius dvaro tarnautojus sudarė liokajai, aidukai, pažai, kurjeriai, vežėjai, foreitoriai, arklininkai, virėjai, butelininkai, raktininkai, jegeriai, šunininkai ir t. t. Kiekviename minimų tarnų skyriuje būdavo po kelias dešimtis žmonių. Kiekviena tarnybos rūšis turėjo specialias pareigas. Pvz., kamerliokajai patarnaudavo prie stalo, pajukai tarnaudavo poniai, aidukai lydėdavo poną išvažiavimuose ir t. t.

Magnatai laikydavo.ir laisvų profesijų žmonių, tai muzikantų, aktorių, poetų, mokslininkų, gydytojų, dvasininkų ir kt. Vaikams prižiūrėti būdavo laikomi įvairūs auklėtojai ir mokytojai.

Dvaro sargyba kartais pasiekdavo tikros dvaro „karinės įgulos" dydį ir susidarydavo iš keleto tūkstančių žmonių, apginkluotų įvairiomis ginklų rūšimis.

Be minėtųjų, dvarų administracijoje dar buvo ištisos virtinės valdininkų: valdytojų, ekonomų, oficiantų ir kt.

Ši daugybė tarnautojų buvo verbuojama daugiausia iš šlėktos jaunimo, baigusių mokslus jėzuitų mokyklose ir ėjusių tarnauti magnatams, kad išmoktų gyvenimo meno ir įgytų manieras. Taigi dvarai kartu buvo ir aristokratiniai kultūriniai centrai, davę impulsą visai tų laikų visuomenei. Juose buvo puoselėjamas mokslas ir menas. Čia buvo daug ir įvairių dykaduonių, kurie be darbo ir ypatingų pareigų valgė sunkiai uždirbtą valstiečių duoną.

Tokia įvairi dvaro pareigūnų sudėtis atitiko tą įvairiapusišką gyvenimą, kurį gyveno tais laikais ponai magnatai. Jie laikė atvirus namus. Kasdien prie stalo sėsdavo kelios dešimtys žmonių: už pono stalo sėsdavo svečiai ir aukštesni dvaro pareigūnai, už atskiro stalo – maršalka, jo svečiai ir žemesnio rango tarnautojai.

Magnatai pasižymėdavo dideliu vaišingumu, puotavimais bei baliais, kurių metu būdavo patiekiama be skaičiaus įvairių įvairiausi valgiai, o vengrų vynas tekėdavo upeliais.

Kai magnatui tekdavo, sakysime, persikelti iš sodžiaus rūmų į miesto rūmus, tai didelė jo dvariškių dalis lydėdavo jį kartu. Kamerdineriai, gydytojai, sekretoriai, kapelionai, muzikantai visi važiuodavo kartu su ponu, sudarydami ištisą gurguolę. Kai kuriuose vežimuose vežė vyną ir gėrimus, drabužinę, patalynę, virtuvę ir t. t. Įvairūs vežimai, ekipažai, jojamieji arkliai ir t. t. ištisomis virtinėmis tęsėsi su

[1] Kitowicz Ž. *Opis obyczajów i zwyczajów; iš* Raczynski E. *Obraz polakow i Polski w XVIII vieky... Poznań, 1840. T. 1.*

arklininkais, bereitoriais, vežėjais, vaikezais. Jei tekdavo važiuoti tuščiomis vietomis, drauge imdavo gyvulius ir paukščius. Užėjus nakčiai, visa ši gurguolė stovyklaudavo palapinėse.

Taip gyventi, žinoma, respublikoje galėjo nedaugelis magnatų. Pvz., Lietuvos magnatas Radvila, žinomas „panie kochanku" vardu, kuris vien karaliaus valdose turėjo 16 miestų, 585 kaimus, 25 vaitijas, 1764 m. laikė 6000 dvaro sargybą. Šiai grupei priklausė Čartoriskiai, Oginskiai, Sapiegos ir kt. Bet ir tokių milžiniškų turtų nepakakdavo tokiam gyvenimui, kokį gyveno tie magnatai. Beveik visi jie turėjo milijonines skolas.

Paprastai 1/4 arba 1/3 magnato dvaro žemių užėmė armenys, apdirbamos lažininkų. Tai buvo pirmasis dvaro pajamų šaltinis. Antrąjį pajamų šaltinį sudarė įvairios rūšies duoklės, kurias privalėjo duoti baudžiauninkai įvairiais žemės ūkio produktais: vištomis, viščiukais, kiaušiniais, audeklu, riešutais, grybais ir t. t. Juo daugiau ponas turėjo baudžiauninkų, tuo daugiau produktų jis gaudavo, kurių didelė dalis buvo parduodama į užsienį. Už gautus pinigus buvo nusiperkama pirmojo poreikio prekių su pelnu parduoti valsčiams (druska) arba prabangos dalykų pono reikalams. (Apie žemės ūkio produktų prekybą žr. P. Šalčiaus „Lietuvos prekybos istorija".)

Didelę reikšmę pono dvaro ūkyje turėjo smulkioji šlėkta, kuri valdydavo pono žemę čyžės teisėmis. Tų čyžinių reikšmė buvo ne tiek ūkinė, kiek politinė: jie įeidavo į pono principalo partiją ir remdavo jo politiką dažnai nesigailėdami savo gyvybės, nes dažnai būdavo ginkluoti susirėmimai tarp besivaržančių priešingų šeimų.

Kadangi feodalų žemvaldžių žemes apdirbinėjo valstiečiai savo menku inventoriumi, tai ir žemdirbystė buvo prasta. Visur viešpatavo senoji trilaukė sistema, nors Vakarų Europoje jau buvo beprasidedanti įsigalėti daugialaukė sėjomaina. Žemės ūkio kultūros kilimą trukdė ir daug kur paplitusi nuomos sistema, kartais dalyvaujant ir miestiečiams žydams. Jos metu terūpėjo kuo daugiau išspausti iš baudžiauninkų valstiečių. Valstiečio lažininko darbo našumas pono laukuose buvo prastas.

Smulkiosios šlėktos gyvenimas mažai kuo skyrėsi nuo valstiečių valdinių. Smulkioji šlėkta paprastai pasirinkdavo kurį nors galingą poną kaip patroną, kuriam tarnavo seimeliuose ir tribunoluose, beje, pas kurį rinkdavosi į šeimynines šventes, medžioklę, priešrinkiminius pasitarimus ir t. t. Bendradarbiavimas su patronu, rodos, daugiausia reikšdavosi tuo, kaip gardžiai pavalgius ir išgėrus.

Valstiečių būklė, po valakų žemėtvarkos perėjus į palivarkų sistemą, pasunkėjo ne tik didžiojo kunigaikščio, bet ir bajorų dvaruose. Ponai, stengdamiesi padidinti eksportinių grūdų gamybą, išnaudojo valstiečius baudžiaviniais darbais, mažino jų plotus. Tas pats reiškinys pastebimas ir vėlesniais laikais, kur valstiečiai nebuvo virtę čyžininkais. Pvz., Šventežerio dvare (Sūduvoje) 1663 m. pagal inventorių baudžiauninkų prievolės buvo tokios: nuo valako žemės kasmet viena statinė rugių ir avižų, 5 svarai linų, 1 žąsis, 2 vištos ir 20 kiaušinių. Už linus galima buvo mokėti pinigais. Be to, kas savaitė reikėjo 5 dienų lažo už 1 vala-

ką, t. y. trys dienos po 1 žmogų ir dvi dienos po 2 žmones, su kuo bus įsakyta (pėstiems ar su arkliais). Praktiškai su tokiu sunkiu lažu atsirasdavo neaiškumų. Pvz., jei už valaką reikėjo 5 dienų lažo, tai kiek už 1/2 valako, ketvirtąją ar šeštąją valako dalį? Tas neaiškumas, teisingai pastebėjo J. Totoraitis, vargu ar buvo naudingas baudžiauninkui[1]. Be to, dar buvo skubos darbų, kuriuos turėjo dirbti ne tik lažininkai, bet ir čyžininkai. Juos sudarė arimas, akėjimas, sėjimas, mėšlo vežimas, javų valymas. Rugių pjauti reikėjo eiti 4 dienas per savaitę visiems, paliekant namie tik vieną žmogų saugoti namų. Visų gyventojų, lažininkų ir čyžininkų, prievolė buvo vežti kas reikia į Karaliaučių per metus nuo vieno valako du vežimus (nuo tos kelionės buvo atleidžiami tie, kurie buvo labai pavargę), be to, į Vilnių, Kauną ir Gardiną, taip pat nuo vieno valako – po 2 vežimus. Be to, jie turėjo eiti žuvauti dvarui, tinklą vilkti pagal senąjį paprotį, taip pat pririnkti tam tikrą saiką riešutų. Kas turėjo bičių, pusę medaus turėjo atiduoti dvarui, o kitą pusę dvaras galėjo pirkti rinkos kaina. Žiemą reikėjo vežti malkas.

Teisinė valstiečių būklė buvo tokia: valstiečiai kaip anksčiau buvo arba didžiojo kunigaikščio arba privačių dvarininkų valdiniai. Jie jau buvo netekę žemės nuosavybės. Jų naudojama žemė buvo dvarininko arba didžiojo kunigaikščio nuosavybė. Jei jie pabėgdavo, dvarininkas ar seniūnas turėjo teisę jų ieškoti ir jėga grąžinti atgal į apleistą dvarą. Dvarininkai buvo savo valdinių ir valdytojais, ir teisėjais. Didžiojo kunigaikščio valdinių teisėjai buvo juos valdąs seniūnas arba tenutos laikytojas taip pat kaip ir seniau. Didžiojo kunigaikščio valdiniams buvo parengtos tam tikros nuostatos, kurių turėjo laikytis seniūnai ir stalo ekonomijų laikytojai. Bet tos nuostatos nebuvo privalomos privačių dvarų savininkams. Dvarininkai galėjo didinti savo baudžiauninkams valstiečiams darbų ir pareigų savo nuožiūra, nieko nesivaržydami. To laikotarpio įstatyminiuose aktuose buvo pasakyta: „Šia savo konferencija neatimame nei iš dvasininkų, nei iš pasaulinių ponų jokios valdžios jų valdiniams ir neardome valdinių klusnumo jų ponams, priešingai, jei kur tokia laisvė buvo prisidengiama religija, tai kaip visada buvo leista, taip ir dabar yra leista kiekvienam ponui savo neklusnų valdinį ir dvasiniuose, ir pasauliniuose dalykuose bausti savo nuožiūra“[2]. Vadinasi, ir mirties bausmė nebuvo panaikinta. Kad mirties bausmė dar buvo praktikuojama, galima spręsti iš kitos 1768 m. konstitucijos, kuri šlėktai uždraudė bausti valstietį mirties bausme, taip pat užgynė ir jį sužeisti, nupjauti ar nukirsti kūno dalis[3]. Tai buvo senojo įstatymo, kuriuo visa tai leisdavo daryti, panaikinimas. Dvarininkas buvo absoliutus baudžiauninko viešpats, valdovas. Tai ir viskas, kas buvo padaryta valstiečių būklei gerinti iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos, kuria pripažinta valstiečiams teisės ir valstybinės valdžios globa. Ta globa reiškėsi tuo, kad valdžia pripažino sutartis, sudarytas tarp dvarininko ir atskiro valstiečio ar valstiečių kuopos. Tačiau praktiškai tai reikšmės neturėjo.

[1] Totoraitis J. *Op. cit. P. 345–347.*
[2] *VL, 2. P. 842.*
[3] *VL, 7. P. 280.*

Samdininkai žemės ūkyje. Be vadinamosios valstiečių atidirbamosios rentos – lažo valstybiniuose ir privačių ponų dvaruose, kurį atlikdavo valstiečiai baudžiauninkai, nuo senų laikų dvaruose būta ir samdomojo darbo – šeimynos. Jose buvo mergų, bernų, piemenų, skerdžių, padienių darbininkų[1]. Čia tam tikrais atvejais buvo naudojamas ir pačių valstiečių darbas. Valakų reforma reiškėsi tuo, kad buvo atsipalaiduojama nuo savojo dvaro ūkininkavimo, savosios dvaro šeimymos. Dvarų žemes turėjo apdirbti lažininkai. Tačiau dvaruose turėjo būti gyvulių, raguočių ir arklių, kuriems prižiūrėti reikėjo žmonių. Karves ir veršius turėjo prižiūrėti tam tikra „rikūnė", kuriai ypač teko rūpintis karvių melžimu. Jai padėti turėjo šeimyniškiai. Jai buvo atlyginama pinigais ir natūra.

Samdomasis darbas didėja po „tvano", kai ponams pritrūksta baudžiauninkų. Samdininkus reikėjo patiems ponams maitinti ir, be to, dar algas jiems mokėti, nes kitos išeities nebuvo. Inventorių tyrinėjimai rodo, kad XVIII a. pradžioje samdomasis darbas buvo gana paplitęs[2]. Pvz., 252 valstybinių dvarų inventoriuose nurodyta, kad 60 dvarų buvo naudojamas samdomasis darbas, 173 – nebuvo naudojamas, kituose – nežinoma. Iš tų 60 dvarų tik vieno būta didelio, 7 iš jų būta nuo 20 iki 45 valstiečių ir apsėtas plotas siekė apie 30 statinių (Statinė – bačka – ca 2,85 kv.), kiti buvo daug mažesni. 30 dvarų iš 60 buvo naudojamas tik samdomasis darbas, o 28 dvaruose jis buvo nedidelis. 27 dvaruose samdomasis darbas vaidino svarbiausią vaidmenį arba turėjo tokią pat reikšmę kaip ir baudžiavinis darbas, 3 dvaruose jo reikšmė buvo nedidelė. Šis pavyzdys, taip pat kaip ir kiti, rodo, kad Lietuvoje, ypač vakarinėje, XVIII a. samdomasis darbas jau gana paplitęs. Jis mažiau buvo paplitęs rytuose. Daugiausia jį naudojo smulkioji šlėkta, tuo tarpu didieji ponai išnaudojo baudžiauninkus, kurių darbą prižiūrėti reikėjo tam tikros organizacijos.

Dideliuose dvaruose sutinkama paprastai tik prižiūrėtojai, ūkvedžiai, kurių negalėjo turėti smulkioji šlėkta ir jai pačiai reikėjo prižiūrėti savo valstiečių ar samdinių darbą.

Įvairiuose dvaruose ir visose Lietuvos dalyse tarnavo šeimininkės, mergos ir piemenys – skerdžiai, prižiūrintys gyvulius, kiaules, paukščius ir pieną. Jiems buvo atlyginama pinigais ir natūra. Bet jų buvo per mažai, kad galėtų išsiversti be baudžiavinio darbo: valstiečiai, be paprastos baudžiavos, dažnai turėdavo eiti į ūkį vieną kitą dieną arba dažnai net savaitę dirbti tuos darbus, kurių negalėjo atlikti šeimyniškiai.

Samdiniai buvo verbuojami iš kaimų, priklausančių ponams, iš kaimyninių sodžių, taip pat iš tų žmonių tarpo, kurie neturėjo darbo ir pastovios gyvenamosios vietos. Pastarųjų itin daug buvo atsiradę po „tvano".

XVIII a. antrojoje pusėje Lietuvos ekonominis gyvenimas buvo atkutęs ir pasie-

[1] *Samdomojo darbo Lietuvoje klausimą XVIII a. yra tyręs* Žabko-Potapowicz A. *Praca najemna i najemnik w rolnictve w Wielkiem Księstwie Litewskiem w wieku osiemnastymna tle ewolucji stosunkow w rolnictwe. Warszawa, 1929. P. 106.*

[2] Žabko-Potapowicz A. *Op. cit. P. 122.*

kęs beveik prieštvaninį lygį – tam reikėjo beveik šimto metų. Tai rodė inventorių duomenys. Pasėlių plotai ponų dvaruose buvo kur kas didesni kaip XVIII a. pradžioje. Taip pat, anot Ž. Potapovičiaus, galima lengvai konstatuoti, kad baudžiavos dienų skaičius 1 ha armenų daugiau padidėjo kaip laukų plotai. Taip pat labai padidėjo valstiečių skaičius. Dėl to buvo mažiau paisoma liaudies interesų ir sunkėjo baudžiavinė našta. Pastarųjų ribą sudarė tik baimė visiškai sužlugdyti valstiečius, o tai būtų sudarę nuostolį ir patiems ponams. Rugių kainos, kurios staiga pakilo nuo XVIII a. ketvirtojo dešimtmečio, skatino dvarų steigimą. Bet net ir tuomet jie negalėjo patenkinamai plėstis Rytuose, nes pirmiausia trūko organizuoto transporto, o didelės ponų žemės buvo išnaudotos. Čia pasiliko čyžės sistema (ypač Šiaurės vakaruose) ir natūralios duoklės (ypač Rytuose), kaip svarbiausia rentos rūšis.

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje dvarų stambėjimas nėjo lygia greta su valstiečių žemės smulkėjimu, kaip tai buvo Lenkijoje. Naujų žemių Lietuvoje dar buvo pakankamai. Antra vertus, čia laukai tiek buvo plečiami, kad juos galima būtų įdirbti panaudojant baudžiauninkus, dėl to čia daug nebereikėjo sodžiaus proletariato ar pusproletariato.

XVIII a. antrojoje pusėje įvairūs dokumentai liudija, kad samdomasis darbas vis dėlto buvo naudojamas laukų darbams dirbti visose Lietuvos vaivadijose. Taip pat galima nustatyti, kad toks darbas dažniausiai buvo naudojamas šlėktos. Bet duomenys rodo, kad dabar samdomuoju darbu lauko darbams buvo mažiau naudojamasi kaip po „tvano". Būta tik atskirų atvejų, kur tas darbas sudarė vienintelę priemonę nudirbti dvaro darbus. Tai aiškiai matyti, kad samdomasis darbas Lietuvos laukuose tebuvo neišvengiamas blogis, kuriuo teko kaip galint greičiau nusikratyti.

Lietuvoje matome didelį skirtumą palyginti su tuo, kas vyko Lenkijoje. Tai būta dėl kelių priežasčių. Pirmiausia žemės kainos Lietuvoje buvo mažesnės, dėl to valdančioji klasė galėjo didinti baudžiavines prievoles, jei ji nerizikavo jomis sužlugdyti valstiečių. Lenkijoje žemės kainos buvo daug didesnės negu Lietuvoje. Derliai Lietuvoje dažnai buvo nedideli – vidutiniškai siekdavo 3¼ grūdo. Tokiomis sąlygomis buvo rizikinga naudoti pinigus darbo jėgai, juoba kad tų pinigų trūko visoje respublikoje. Lenkijoje derliai buvo daug didesni, ir žemės ūkyje nebuvo jaučiami taip skaudžiai „tvano" padariniai. Lenkijoje pradėta daugiau auginti gyvulių pardavimui, kurių priežiūrai reikėjo ir daugiau samdomųjų darbininkų.

Iš samdomųjų darbininkų buvo šeimyniškiai nuolatiniai ir padieniai. Iš pirmųjų pažymėtini piemenys, kuriais dažniausiai būdavo paaugliai. Daugiau reikėjo ir prižiūrėtojų negu anksčiau.

Gyvulių, sumažėjusių dėl karo ir nuo epizootijų, kurios siautė po „tvano" XVIII a. antrojoje pusėje, skaičius padidėjo ir jų priežiūrai prireikė daugiau piemenų ir mergų. Tam reikalui buvo naudojamas ir baudžiavinis darbas. Kiekviename dvare sutinkama šeimininkė.

Samdomųjų darbininkų turėjo ne tik dvarai, bet ir ūkininkai. Šeimyna – bernai ir mergos, taip pat dieninkai buvo samdomi ir ūkininkų, ypač Šiaurės vakaruose.

Samdininkai buvo imami labiau pasiturinčių šeimų, kurios pačios nenorėjo ar negalėjo apsidirbti. Beje, dažnai baudžiavos darbai versdavo imti samdininkus, kad galėtų laiku atlikti darbus. Yra pavyzdžių, rodančių, kad valstiečių ūkyje samdininkų darbas turėjo pagrindinę reikšmę. Pavyzdžiui, Kalvarijos valsčiuje, Trakų vaiv. 1790 m., kur pagal parapijos sąrašą, apėmusį 351 ūkį, šeimos narių būta 1917; bernų – 164, mergų – 112, piemenų ir piemenių – 71, kampininkų – 40, jų šeimos narių – 26, daržininkų – 16, jų šeimos narių, tinkančių dirbti nuo 11 iki 59 metų – 9, samdinių pas daržininkus (piemenų) – 3. Šie patys duomenys rodo, kad iš 351 ūkininko samdinius laikė 183, arba 52 proc. Iš jų:

turėjo	1	samdinį	86	arba	47 proc.
„	2	samdinius	52	„	29 proc.
„	3	„	28	„	14 proc.
„	4	„	12	„	7 proc.
„	5	„	5	„	3 proc.

Išsamiau panagrinėję padėtį, gausime įdomesnių duomenų. Pvz., vidutiniškai valstiečio šeima susidėjo iš šeimininko ir trijų, darbui tinkamų, šeimos narių. Tai buvo žmona ir du vaikai: duktė ir sūnus, pastarasis turėjęs 11–18 metų. Aišku, kad dažnai – tai suaugusieji, bet reikia atsiminti, kad šeimininkais būdavo ir nusenę žmonės, net našlės, ne visai taip, kaip čia nurodyta, kad buvo beveik pilni jėgų vyrai. Laikydami pagaliau šeimininko raumeninę jėgą vienetu, šeimos narių už 3/5, berno ir mergos – 3/5 ir piemens – 2/5 raumeninės jėgos, kaip matyti iš metų, kad tai daugiausia buvo pusberniai. Vadinasi, apskaičiavę raumeninę jėgą gausime:

šeimininko ir šeimos	–	961 vienetą,
šeimynos-samdinių	–	260 vienetų,

t. y. 27 proc. raumeninės valstiečių šeimos. Įsidėmėtina, kad buvo naudojamas ir padienis darbas[1].

Šiaulių Ekonomijos 1789 m. duomenimis (Inwentarz Ekonomiji Szawelskiej – Vilniaus Valstybiniame Archyve), apimančių 18 kaimų (Sutkūnus, Bertužius, Vinkšnelius, Smilgius, Zoknius, Lapšius, Malavėnus, Rybokus, Daumantus, Zapolskius, Zvigius, Žeimius, Vigėlius, Kairius, Pakarčiūnus, Šapnagius, Bridus, Keblius), čia yra 243 ūkininkai, 132 šeimos nariai vyrai, galintys dirbti (18–59 metų), 488 šeimos nariai moterys ir paaugliai galintys dirbti, 122 bernai, 68 mergos, 80 piemenų, 64 kampininkai, 71 jų šeimos nariai galintys dirbti (11–59 metų). Smulkiai analizuojant duomenis aiškėja, kad 243 ūkininkams teko 141 samdinys, t. y. 58 proc., iš jų:

[1] Žabko-Potapowicz A. *Spis liudnosci parafji Kalwaryjskoj.*

1	samdinį	turėjo	63	arba	44,0 proc.
2	samdinius	„	44	„	32,0 proc.
3	„	„	22	„	15,5 proc.
4	„	„	8	„	5,6 proc.
5	„	„	3	„	0,7 proc.

Skaičiuojant raumeninę jėgą, tik šeimininkų jėga imta 9–10 (nes tarp jų būta nusenusių ir našlių) gausime, kad samdomoji jėga sudarė 30 proc. Ir čia nekreipiant dėmesio, didelis skaičius kampininkų, apkrautų tik 4 lažo dienomis, turėjo sudaryti svarbią paramą valstiečių ūkiui. Kai kuriuose kaimuose raumeninė kampininkų jėga sudarė didelį procentą šeimininko šeimos raumeninės jėgos:

Kairių kaime – 51 proc.
Keblių „ – 35 proc.
Zoknių „ – 144 proc.

2 lentelė

	Samdinių skaičius	%	Vidutinis amžius	Jauniausias	Seniausias
Kalvarijos parapijoje:					
bernų	164	48	24,5	13	52
mergų	112	32	18,5	9	31
piemenų ir piemenių	71	20	12,5	9	50
Šiaulių ekonomijos Šiaulių rakte:					
bernų	122	45	21,5	9	51
mergų	68	25	21,0	12	51
piemenų ir piemenių	80	30	13,0	7	25

Iš 2 lentelės matyti, kad valstiečiai samdiniai daugiausia turėjo jaunų žmonių. Didžiausią dalį sudarė iki 20 metų mergaitės, vyrai – kiek vyresnio amžiaus, vad. ikisutuoktuvinio amžiaus. Susituokusių samdinių, matyt, nemėgo valstiečiai laikyti, nes su šeima susidarydavo daugiau nepatogumų. Susituokę pereidavo į kitas valstiečių kategorijas, pvz., kampininkus, grytelninkus, kumečius dvaruose.

Samdomąjį darbą naudojo įvairios valstiečių grupės: karališkieji (didžiojo kunigaikščio), bajorai, lažininkai ir čyžininkai.

Sodžiaus samdiniai dažniausiai būdavo iš neturtingiausių valstiečių šeimų to paties kaimo arba aplinkinių kaimų, iš daržininkų, kampininkų, grytelninkų šeimų, o kartais iš tų pačių valstiečių, kai prireikdavo.

Kokios buvo samdinių algos Lietuvoje XVIII a.?

Šeimyna paprastai gaudavo atlyginimą pinigais ir natūra: butą, drabužius (ne visuomet), maistą. Pastarąjį sudarė rugiai, miežiai, žirniai, druska, lašiniai, avižos, kviečiai, kanapių ar linų sėmenys, kiaušiniai, degtinė ir t. t. Iš drabužių duodavo kailinius, batus, batukus, marškinius, kelnes, sijonus ir t. t.

Paprastai šeimyna dvare gaudavo beveik visą tą patį maistą. Pakeitus visą maistą į kvintalus (100 kg) rugių, paaiškėdavo, kad vidutiniškai atlyginimas (rugių kvintalais) siekdavo nuo 3,7 iki 10 kvintalų. Rodos, dažniausiai būdavo taip, kad alga pinigais būdavo didesnė ten, kur mažiau duodavo produktais ir kur neduodavo drabužių. Apskritai galima konstatuoti, kad XVIII a. antrojoje pusėje algos buvo didesnės negu pirmojoje to amžiaus pusėje.

Piniginės algos būdavo labai įvairios. Geriausiai buvo atlyginama prižiūrėtojams (kartais tai būdavo valstiečiai, atleisti nuo baudžiavinių duoklių, už darbą jie nieko negaudavo pinigais, o jei jiems mokėdavo, tai labai mažai), paskui bernams, šeimininkėms. Dvaro mergos gaudavo mažiau. Piemenys (skerdžiai), ypač suaugusieji, algas kartais gaudavo gana dideles, o kai piemenaudavo vaikai ar seniai, jos būdavo labai nedidelės.

XVIII a. pirmojoje pusėje algos buvo mažesnės kaip antrojoje, nors po „tvano" buvo sunku gauti samdininkų, bet nors užtat trūko ir maisto, ir pinigų. XVIII a. antrojoje pusėje samdinių algos, kaip rodo dokumentai, rugiais buvo tokios:

prižiūrėtojams	nuo	9,15	iki	24,94	kv.
bernams	„	9,85	„	13,95	„
šeimininkėms	„	8,25	„	18,50	„
mergoms	„	7,70	„	15,25	„
piemenims	„	8,10	„	16,10	„

Šeimynai skirti butai dažnai būdavo apverktinos būklės. Darbas buvo ilgas ir dažnai jį darydavo dar sunkesnį dvaro administracijos baudos arba šlėktos priekabės.

Kokios buvo valstiečių samdinių algos? Atsakyti nelengva, nes trūkstant dokumentinių žinių, spėjama, kad jos vargu viską paėmus ar buvo blogesnės kaip dvaruose. Samdinys gyveno ir maitinosi kartu su valstiečio šeima. Už darbą gaudavo dalį algos pinigais, dalį – natūra.

Kalvarijos ir Šiaulių rakto pavyzdžiai nėra perdėm tipiški Lietuvai. Čia valstiečiai daugiau galėjo laikyti šeimynos, nes Kalvarija esanti netoli nuo Karaliaučiaus, o Šiaulių raktas – nuo Rygos, kur valstiečiai galėjo šį tą, ypač linus, parduoti patogesnėmis kainomis, negu bet kitur.

Padieniais dažniausiai būdavo sodžiaus proletarai arba pusproletariai, kurie turėdavo bakūžę ir žemės sklypą. Dažnai jie nuomodavo kampą valstiečio troboje. Dažnai jie turėdavo karvę, paršą, avį, kartais arklį, kurį leisdavo jam ganyti dvaro ganykloje arba miške. Jei valstiečiai, turį žemės, dažnai kęsdavo skurdą, dar daugiau vargo tekdavo patirti patiems neturtingiausiems iš jų. Už savo darbą dvare jiems buvo atlyginama panašiai kaip darė ir labiau pasiturintys valstiečiai, t. y. pinigais arba pinigais ir maistu.

Kartais valstiečiai būdavo įpareigojami už labai nedidelį atlyginimą atlikti įvairius darbus, dažniausiai javapjūtės ar šienapjūtės metu, kai baudžiavinio darbo pritrūkdavo. Tačiau ši darbo rūšis Lietuvoje vargu ar buvo daugiau paplitusi.

Žemės ūkio technika. Derliai. Po 1569 m., kai buvo įvykdyta nedidelė –didžiojo kunigaikščio dvaruose žemės reforma ir pereita daug kur į trilaukę žemės dirbimo sistemą, agrotechniškai susidarė palankesnės sąlygos žemės ūkio gamybai didinti. Tačiau esant nedideliam kiekiui gyvulių, nedaug tegalėjo susidaryti mėšlo, vadinasi, ir tinkamai patręšti žemės nebuvo galima. Antra vertus, nesant pašarinių žolių ir šakniavaisių kultūrų, dirvos nebuvo tinkamai parengiamos sėjai. Įrankiai taip pat buvo menki, nors jau daug kur, rodos, pradėta naudoti geležinius noragus ir geležinius akėtvirbalius. Baudžiavinis darbas taip pat negalėjo skatinti gerai įdirbti žemę.

Prasta buvo žemės ūkio technika, todėl menki ir derliai. Tai galima matyti iš keleto Trakų pavieto inventorių 1738 m., kur derliai taip atrodo pagal gautą grūdą: Sūduvos dvare rugių – 1,4, kviečių – 2, avižų, – 2, grikių – 1, žirnių – 0,5. Lazdijų seniūnijoje derlius vidutiniškai davė 2,7 grūdo, Mežirečės ir Rūdninkų girininkijoje – 2,5, jų palivarke Tarašiškiuose – 3 (Viln. Valst. Archyvas, Księszka inventorzowa wsi majątkowa). Tiesa, tai būta po „tvano", o ir vienų metų derlingumas nėra pakankamas tų laikų derliams apibūdinti. Tačiau XVIII a. antrojoje pusėje derliai jau atrodo padidėję. Žemaitijos seniūnijoje 1798 m. vidutiniškai derlius buvo antras, antras su puse ir trečias grūdas atsižvelgiant į žemę; trečias grūdas – Vilniaus vyskupų Šešuolių dvare (1784), Daugeliškių seniūnijoje Ašmenos pav. (1769), Joniškio tenute (1770).

Kai kurie duomenys gauti, iškultų javų derlių padalijus iš pasėto kiekio. Žemiau pateikti gautų grūdų skaičiai (žr. 3 lentelę):

3 lentelė

	Javai ir jų derlius (grūdų skaičiais)					
	rugiai	miežiai	avižos	kviečiai	grikiai	žirniai
Vabalninko sen., 1798 m.	4	4,0	3,5	6,0	5,0	–
Lipniškių dvar., Ašmenos pav., 1765	4	5,0	1,5	–	–	–
Šimonių sen., Upytės pav., 1798	3,5	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0
Micaičių sen., Žemaitijos pav., 1798	3,5	3,0	2,0	4,5	5,0	–
Vendžiogalos, Kauno pav., 1798	3,0	2,5	4,0	–	–	2,0

Vidutiniškai tų laikų derlių laikytina 3,5 grūdo. Tuo tarpu kitose respublikos dalyse derlių tuo laiku būta didesnių: Lenkijoje – 4 grūdai, kai kur – dar daugiau[1].

Bulvės, kaip svarbus maistas žmonėms ir pašaras gyvuliams, Lietuvoje pirmiausia bene bus atsiradusios XVII a., Augusto III laikais, kai saksai kolonistai jas atga-

[1] Žabko-Potapowicz A. *Praca... Op. cit. P. 139–140.*

beno į karališkas ekonomijas. Vysk. M. Valančiaus pateikta legenda (Antano Tretininko pasakojimai, 1891. P. 46–47), esą bulvės į Lietuvą iš Prūsų atvežtos tik 1806 m., taikoma greičiausiai tik atskirai sričiai.

Žemės ūkio gamyboje ir per šį laikotarpį viešpatauja tos pačios ūkio šakos kaip ir XVI a. viduryje. Tačiau žemės paruošimas javams dėl jų eksporto padidėjimo išsiplėtė. Tačiau tiek gyvulininkystė, tiek arklininkystė, tiek raguočių ūkis ir jų produktų vartojimas taip pat greičiau augo. „Tvano" sunaikintas ūkis teatsigavo tik XVIII a. antrojoje pusėje. Tuomet pažangesniuose ūkiuose prasidėjo ir naujų agrotechnikos metodų, perimamų iš Vakarų Europos, naudojimas.

Edukacinės komisijos laikais Lietuvoje pradėta daugiau kreipti dėmesio žemės ūkio mokslui. Pripažinta, kad žemdirbystė – tai mokslas. Jai tvarkyti reikia mokėjimo ir pasirengimo, todėl žemdirbiai turėjo pirmiausia mokytis skaityti ir rašyti. Pamokytas ir laisvas žemdirbys geriau dirbąs ir jo darbas kur kas našesnis. Vyskupas Masalskis savo ganytojiškame laiške ragino kunigus per pamokslus mokyti valstiečius tobuliau atlikti žemės ūkio darbus. Edukacinės komisijos veikėjų taip pat buvo keliama mintis susirūpinti žemės ūkio didinimu, o tai matyti ir iš jų fiziokratinės ideologijos. Žemdirbystės, daržininkystės ir namų ūkio dėstymas buvo įtrauktas į apskričių mokyklų dėstomus dalykus.

Kultūrinė buitis. Baudžiavinėje epochoje socialinė gyventojų diferenciacija padarė ir kultūrinio lygio susiskirstymą. Aukštasis luomas, feodalinė baudžiavinė viršūnė ne tik materialiai, bet ir intelektualiai buvo užėmusi aukščiausiąją vietą. Jos jaunimas lankė aukštąsias mokyklas. Įsteigus Akademiją Vilniuje 1579 m., susidarė kultūros židinys, kuris taip pat galėjo tarnauti aukštojo luomo kultūriniams reikalams. Tarp miestiečių daugiausia atrodo yra buvę svetimtaučių, o iš jų žydai sudarė kultūriškai uždarą ir nuo kitų tautų izoliuotą vienetą. Valstiečiai, spaudžiami materialiai baudžiavos, tegalėjo išsaugoti savo pirmykštę kultūrą, kuriai pakelti reikėjo rašto, puoselėjimo savąja liaudies kalba. Tačiau ir šiuo požiūriu liaudies masės nutolsta nuo baudžiavinės ponijos, kuri, kitoms aplinkybėms esant, galėjo būti daug greitesne tautinės kultūros ugdytoja panašiai kaip kitose kaimyninėse šalyse, tai Rusijoje ir Lenkijoje. Ypač pražūtingą tautinei kultūrai vaidmenį suvaidino Lietuvoje lenkiškoji dvasiškija, kuri, užuot išmokus vietinių žmonių kalbą, pradėjo pastarąją niekinti ir brukti lenkų kalbą.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ekspansija į Rytus vertė taikytis prie savo valdinių, „laikyti jų senovę". Didikai, kaip ir seniau variagai, priima rusų ar slavų kalbą, o kai kurie ir tikėjimą. Slavais virsta ir mažesni ponai, jų padėjėjai gudų žemėse. Jie ir jų vaikai laiko save lietuviais, nors gimę ir augę baltarusiškose srityse, užmiršę lietuvių kalbą. Valstybine kalba virto slaviška kalba, artima gudiškai. Tai vertė bajorus, kurie norėjo užimti valstybėje kokią tarnybą, mokytis gudų kalbos. Šalia gudų kalbos, oficialia Lietuvoje, kaip ir kitose tų laikų Vakarų Europos valstybėse, buvo lotynų kalba. Didikai nors ir mokėjo slaviškai, bet dar XV a. ir bent XVI a. pirmojoje pusėje dar vartojo lotynų kalbą. Kokia buvo Lietuvoje padėtis kalbos požiūriu, rodo žodžiai, kuriuos 1501 m. pasakė savo prakalboje į

popiežių Aleksandrą VI, didžiojo kunigaikščio Aleksandro pasiuntinys, sekretorius ir Vilniaus klebonas Erazmas Vitellus. Pasakodamas apie Lietuvą, jis išsitarė: „Savo kalbą jie laiko lietuvių. Bet kadangi beveik pusė kunigaikštijos gudai gyvena, tai jų kalbą, kad ji yra graži ir lengvesnė, vartoja"[1].

Didikai, nors linkę į svetimas kalbas, neišsižadėjo valstybinio patriotizmo, rūpestingai saugojo su Lenkija savosios valstybės interesus kovoje prieš bendrąjį valdovą, ypač jei tai galėjo pasikėsinti į žemės turtus, kuriuos grasino paimti svetimšaliai. Brangino jie savo lietuvišką kilmę ir tautybę, bet savo tautinės lietuviškos kalbos neišsaugojo. Kai dar XV a. jie visi mokėjo lietuviškai, XVI a. jau to apie visus pasakyti negalima. Ne be reikalo to pat amžiaus pabaigoje Mikalojus Daukša 1599 m. Postilės įžangoje sako: „Tikiuosi tuo savo darbu ir patarnavimu ne tiktai lietuvių Bažnyčiai, bet ir visiems Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės piliečiams įtiksiąs, o taip pat tūliems duosiąs progos pagalvoti, [...] karščiau rūpintis ir skleisti mūsų tėvų kalbą. Nors, tiesą sakant, retas kuris iš mūsų, ypač iš kilnesniųjų, nemoka lenkų kalbos ir negali skaityti lenkiškai rašytų pamokslų, tačiau, mano manymu, didžioji dalis yra tų, kurie lenkų kalbos arba nesupranta, arba nedaug jos temoka. Žinau, kaip visos tautos gerbia, myli ir brangina veikalus, tėvų kalba rašytus, ir todėl manau, kad visos tautos verčia knygas iš kitų kalbų į savas. Tiktai mūsų lietuvių tauta, besimokydama lenkų kalbos ir ją vartodama, taip yra paniekinusi, apleidusi, kuo neišsižadėjusi savo kalbos, jog kiekvienas tai mato, bet ar gerai padariusi, vargu bau kas ją pagirs už tai. Kur gi yra, sakau, pasaulyje tauta, tokia prasta ir niekinga, kuri neturėtų šių trijų savo įgimtų dalykų: tėvų žemės, papročių ir kalbos? Visų amžių žmonės kalbėjo savo prigimta kalba, visados rūpinosi ją išlaikyti, skleisti, tobulinti ir gražinti. Nėra tautos, tokios menkos, nėra žemės sklypo tokio mažo, kur nebūtų vartojama sava kalba. Tąja kalba yra rašomi paprastai visi įstatymai. Jąja leidžiama tautos istorija, seni ir nauji savo ir svetimų tautų veikalai. Jąja aptariami visi valstybės reikalai. Jąja pagaliau gražiai ir padoriai yra atliekami visi reikalai bažnyčioje, tarnyboje, namie".

Rodosi, užmiršę buvo lietuvių kalbą tie ponai, kurie buvo gimę ir augę slaviškose srityse ir kurie nuolat gyveno ne etnografinėje Lietuvoje. Bet ir čia gyvenę linko prie valstybės priimtosios gudų kalbos, o po Liublino unijos ėmė pratintis ir prie lenkiškosios. Lietuvių kalba virsta liaudies kalba, o didikai ima ją niekinti ir jausdamiesi patys esą lietuviai, ima kratytis lietuvių kalbos pėdsakais. Tai matyti kad ir iš pavardžių. 47 Lietuvos didikų 1413 m. suminėtų Horodlės unijos aktuose ir gavusių iš lenkų kilmingumo ženklus. Jų pavardės yra lietuviškos, bet pritaikytos gudų kalbos tarimui, t .y. be lietuviškos galūnės, tik 10 pavardžių yra su gudiškomis priesagomis ovič arba evič. Pastarasis paprotys prie lietuviškos pavardės prikergti gudišką galūnę papildomas, pridedant lenkiškų galūnių arba vertimų į lenkų kalbą (*Totoraitis J.* Op. cit. savo veikale nurodo nemažai tokių pavardžių, žr. P. 261–263).

[1] Totoraitis J. *Op. cit. P. 256; iš Theiner, 2. P. 278.*

Po Liublino unijos lenkų kalba ėmė skverbtis į Lietuvą. Jau XVII a. matome nežmoniškai iškraipytas ir pakeistas lietuvių bajorų pavardes, ypač tų, kurie turėjo dvarus ne tik etnografinėje Lietuvoje, bet ir Gudijoje. Pavardes keitė taip pat ir paprastoji šlėkta, kuri iš seno nuo protėvių buvo apsigyvenusi gudų žemėse. Bet negalima sakyti, kad kilmingieji, gyvenę etnografinėje Lietuvoje, ypač paprastoji šlėkta, būtų nemokėjusi lietuviškai. Tai galėjo būti įrodymu Sirvydo parengtas trimis kalbomis (lietuviškas, lenkiškas ir lotyniškas) žodynas.

Sirvydas, Vilniaus Akademijos profesorius, dėstęs joje Šv. Raštą ir kasdien sakęs vienoje Vilniaus bažnyčioje lietuviškus pamokslus, kitoje – lenkiškus, parašė tą žodyną, be abejo, pirmiausia kilmingųjų, o ne valstiečių, kurių mažai kas galėjo lankyti mokykloje, reikalams. Buvo išspausdintos net šešios žodyno laidos: pirmoji – 1629 m., paskutinė – 1718 m. Mokėsi to laiko mokyklose lotynų kalba. Lenkų kalba tame žodyne rodo, kad kilmingieji stengėsi išmokti lenkiškai, o lietuviški jo žodžiai liudija, kad lietuviškai dar nebuvo užmiršę[1].

Kitas parodymas, kad XVIII a. bajorai dar mokėjo lietuviškai, galėjo būti Urbono VIII (1623–1644) bulės lietuviškas vertimas. Lietuviškas jos tekstas turėjo būti skaitomas Žemaičių bažnyčiose. Jis 1690 m. yra išspausdintas Žemaičių vyskupijos sinodų rinkinyje Vilniuje. Lenkiško teksto ten nebuvo. Tai matyti iš karaliaus Vladislovo IV universalų, išleistų 1639 ir 1641 m.lietuvių kalba (jie buvo rašyti ir lenkiškai).

Lenkų kalbai plisti plačiai atsidarė durys priėmus Lietuvai krikštą. Tam ir buvo daromos pastangos parengti kunigų lietuvių (Jadvyga Pragoje įsteigė kursą lietuviams, norintiems mokytis teologijos). Jogaila, kurdamas Krokuvos universitetą, manė, kad jis patarnaus ir Lietuvai. Bet lietuvių kunigų trūko, ir teko leisti į Lietuvą kunigus lenkus. Gal ši aplinkybė vertė kreipti dėmesį į tai, kad kandidatai į bažnytines vietas mokėtų lietuviškai. Beje, ypač daug dėmesio skyrė Vilniaus vyskupas Olbrachtas Taboras, gyvenęs didžiojo kunigaikščio Aleksandro laikais. Dar anksčiau Žygimantas Senasis, taip pat kai kurie bajorai, didikai rūpinosi, kad steigiamose bažnyčiose būtų kunigai, kurie mokėtų lietuviškai. XVI–XVII a., taip pat ir XVIII a. Vilniaus bažnyčiose sakomi pamokslai lietuviškai[2].

Skirtumas tarp ponų ir lietuviškos liaudies kultūriniu požiūriu vis didėjo nepaisant humanizmo ir liberalizmo Edukacinės komisijos laikais, kai vis daugėjo lenkiškų mokyklų.

[1] Totoraitis J. *Op. cit. P. 65.*

[2] Jaroszewicz J. *Obraz Litwy noł względem jéj cywilizacyj, od czasow najdawniejszych do końca wieku XVIII. Wilno, 1844. T. 1. P. 124, 126.*

Bendrosios politinės ir socialinės sąlygos respublikoje iki 1795 m.

Nuo XVIII a. pusės respublikoje prasideda vad. reformų laikotarpis. Ekonominis gyvenimas labiau atkunta. Gyventojų skaičius padidėja, ypač miestuose, bežemių valstiečių ir šlėktos sąskaita. Vidaus rinkos santykiai pagyvėja. Vakarų Europoje užsienio prekyba dėl kapitalistinių santykių plėtojimo taip pat pagyvėja. Kaip ir visur, šie nauji reiškiniai vis labiau pradeda griauti feodalinius baudžiavinius santykius. Žemvaldžių, susijusių su rinka, kapitalų sankaupa, taip pat finansinis turtingųjų miestų gyventojų sustiprėjimas kapitalistinių santykių augimo sąlygomis, taip pat ir rūpinimasis krašto apsaugos reikalais paskatino pastangas suorganizuoti stambiąją pramonę. Užsienio meisteriai ir bežemiai valstiečiai, dažnai nuvaikyti nuo savo žemių, sudarant žemvaldžiams palivarkus, sudarė laisvai samdomų darbininkų kadrus. Dvarininkai, naudodamiesi baudžiaviniu darbu, taip pat steigė baudžiavos manufaktūras. Pačioje Lenkijoje padidėjo druskos, alavo, sidabro, geležies rūdos ir kt. gamyba. Gelumbės manufaktūrų plėtojimas paskatino plėsti avių ūkį. Tačiau šlėktos ūkis beveik bazavosi baudžiaviniais santykiais. Baudžiava ir feodalinės šlėktos diktatūra trukdė kapitalistiniams santykiams plėtotis.

Pažangesnieji žemvaldžiai gerai suprato, kad pažangesnis ūkis reikalauja pakeisti juridinę valstiečių būklę. Tačiau daugelis šlėktos projektų tuo klausimu reikalavo iš dalies aprėžti dvarininkų valdžios savivalę. Labiausiai ekonomiškai buvo atsilikusios Ukrainos žemvaldžių latifundijos. Prijungus Rusijai Pajuodjūrį (1774 m.) ir Krymą (1783 m.), labai pagyvėjo Ukrainos ekonominis plėtojimas. Dešiniakrantė Ukraina ekonomiškai jungėsi su Rusijos imperija.

Nuo imperialistinių respublikos kaimynų grobikiškų kėslų galima buvo išsigelbėti tik atlikus valstiečių reformą ir panaikinus diktatūrą. Tai gyvai suprato Čartoriskio vadovaujami reformų šalininkai. Jie mėgino atlikti kai kurias politines ir ekonomines reformas, vadovaudamiesi šviečiamosios gadynės ir prancūzų fiziokratų idėjomis.

Kai kurie šviesesnieji didžiūnai savo dvaruose atleido valstiečius nuo lažo ir perėjo į čyžę ir apskritai pradėjo daugiau rūpintis valstiečių reikalais. Bet tai buvo tik atskiri asmenys. Šlėktos dauguma užsispyrę laikėsi baudžiavinių tradicijų.

Prieš 1766 m. Seimų karalius Stanislovas Augustas, kuris buvo tų idėjų veikiamas, kvietė bajorus pagalvoti apie valstybės, ūkio ir visuomenės gyvenimo reformas. Pasklidus gandams, kad būsią pasiūlyta atleisti valstiečius, seimeliai savo instrukcijose pareiškė protesto balsą. Pvz., Brestos seimelis savo instrukcijoje rašo, kad valstybei iš tikrųjų galės būti naudingas manufaktūrų išplėtimas, prekybos išugdymas, upių panaudojimas laivybai. Apskritai ūkio gerinimo reikalais atstovai galį tartis, tačiau su sąlyga, kad ūkio generalinis pertvarkymas nepaliestų vals-

tiečių padėties ir jų pareigos bei prievolės savo ponams[1]. Starodubo egzulantų seimelio instrukcijoje dar griežčiau pasakyta, esą, pasklidę gandai, kad valstiečiai, kuriuos jų tėvai įsigiję krauju ir kruvinu prakaitu, šiame Seime gausią laisvę. Jų atstovai tam turį pasipriešinti, pasinaudodami veto teise (libera vetandi voce). Be jų, t. y. be visos bajorijos žinios, valstiečiams jokios laisvės nesuteikti, bet priešingai, senoviškai netrukdant juos sugrąžinti į savus dvarus, pabėgusius valstiečius smulkiais nuostatais pririšti, įstatymus sugriežtinti, šiuo reikalu patvirtinti senąsias instrukcijas[2].

Valstiečių padėties palengvinimo klausimas bent kelis kartus buvo nagrinėtas 1773–1775 m. Seime, tačiau vis nepasisekdavo. Kai A. Zamojiskis parengė kodeksą, numatantį valstiečius paimti į įstatymų globą, Lenkijos šlėkta jį atmetė. Šlėkta nenorėjo pereiti į čyžinę sistemą, kuri esą nepribrendusi dėl to, kad silpnai išplėtota prekyba.

Dėl šlėktos nusistatymo, priešingo bent šiokių tokių teisių suteikti valstiečiams, ir Gegužės 3–5 d. konstitucijoje valstiečiams jokių palengvinimų nebuvo suteikta. Konstitucija tik paėmė į įstatymo globą tuos valstiečius, kurie jau buvo atleisti nuo lažo atskirų dvarininkų iniciatyva, t. y. tuos, kurie gyveno dvaruose pagal sutartis. Tačiau tokių valstiečių buvo labai nedaug, nes bajorijos masė pereiti į kapitalistinius santykius dar nebuvo pribrendusi, bijojo, kad lažo išnykimas gali juos visai nusmukdyti.

Ideologija valstiečių klausimu. Iš daugybės literatūros, daugiausia publicistinių brošiūrų, prieš galutinį respublikos žlugimą didesnės reikšmės Lietuvoje galėjo turėti Lietuvos aukštosios mokyklos profesoriaus ir rektoriaus Jeronimo Stroinovskio fiziokratinis veikalas, ilgą laiką naudotas vadovėliu „Nauka prava przyrodzonego, politycznego etc., 1785“. Savo socialekonominiuose samprotavimuose jis reikalauja visapusiškai patikrinti valstiečių nuosavybės ir asmens laisvės teisę ir atitinkamos instrukcijos, kurią turėjo išleisti vyriausybė. Apie valstiečių atleidimą su žeme nebuvo kalbama.

Kunigas Mykolas Karpavičius, žlungančios feodalinės respublikos akivaizdoje, fiziokratinių idėjo veikiamas, savo pamoksluose (Kazania X. Michaila Karpovicza v roznych okolicznosciach miave, 1806. T. 3. 1 laida, Vilniuje 1777 m.; taip pat yra vertimas labai darkyta lietuvių kalba), išdėstęs pagrindines žmogaus teises ir pareigas, griežtai smerkė ponų santykius su valstiečiais, kaip priešingus natūraliai teisei ir evangelijai. Taip pat ir teologijos profesorius Vilhelmas Kalinskis savo prakalbose skelbė Pavlovo valstiečiams artimas fiziokratams idėjas, pabrėždamas laisvės reikalingumą valstiečiams[3].

[1] *AVK, IV. 586. P. 1.*
[2] *AVK, VIII. P. 396.*
[3] *Kazania i movi xiędza Gvilelma Kalińskiego. V., 1805.*

XVIII a. pabaigos ir XIX a. pradžios politinių ir karinių įvykių įtaka Lietuvos valstiečiams ir žemės ūkiui

Etnografinės Lietuvos plotas po 1795 m., dalijant abiejų tautų respubliką (lietuvių ir lenkų), buvo suskaldytas į dvi dalis. Dešinysis Nemuno krantas, kuriame buvo didesnė Lietuvos teritorijos dalis, atiteko Rusijos imperijai, o kairysis Nemuno krantas (Užnemunė, vėliau Augustavo vaivadija, Suvalkų gubernija) – Prūsijai, vad. Naujiesiems Rytprūsiams (1795–1806 m.), vėliau po Tilžės sutarties – Varšuvos hercogystei (1806–1812 m.), dar vėliau – vad. Lenkų karalystei, valdomai Rusijos caro, įeinančiai į Rusijos suvereniteto ribas, tačiau su atskiru teisiniu režimu.

Pirmajai Lietuvos daliai darė įtakos Rusijos agrarinė politika, antrosios (kairiosios, Užnemunės) likimas buvo susijęs su Lenkija. Tas pats faktas, Lietuvos suskaldymas į dvi dalis (nekalbant jau nuo senų laikų, vokiečių grobuoniško Ordino atplėštų, vad. Mažosios Lietuvos žemių), su atskirais įstatymais ir net muitų sistema, be abejonės, neigiamai veikė visą Lietuvos ekonominį gyvenimą, nes kairioji dalis, Užnemunė, buvo atplėšta nuo pagrindinių savo ekonominių centrų, pirmiausia nuo Kauno, taip pat pietinės jos dalies ir nuo Vilniaus, kaip svarbių kultūrinių ir ekonominių centrų. Užnemunės prijungimas prie Lenkų karalystės buvo nenatūralus tiek ekonominiu, tiek ir kultūriniu požiūriu.

Kadangi abiejų tų Lietuvos dalių agrariniai santykiai anstatiniu, politiniu teisiniu požiūriu plėtojosi atskirai, tai atskirai jie apžvelgiami.

Rusijos užgrobtoje Lietuvos dalyje agrarinių santykių raida buvo veikiama tuometinės Katerinos II, dvarininkų pasodintos į sostą, ekonominės politikos. Ta politika, nors buvo gražūs Katerinos II liberalūs žodžiai, reiškėsi tuo, kad buvo negirdėta iki tol valstiečių priespauda, dėl kurios valstiečiai, vadovaujami Emeljano Pugačiovo (1773–1775), sukilo. Katerina II, pasodinta į sostą dvarininkų, gynė jų interesus. Tai labai aiškiai matyti ir iš jos įstatymų dėl valstiečių būklės. 1765 m. įsaku ji leido dvarininkams siųsti valstiečius į katorgą savo nuožiūra. Sugriežtinusi vadinamąjį Elžbietos 1760 m. įstatymą dėl valstiečių ištrėmimo, Katerina II privedė baudžiavą prie nepaprastų žiaurumo ribų. 1767 m. ji išleido įstatymą, pagal kurį turėjo būti ištremiamas į katorgą valstietis baudžiauninkas, jam pasiskundus savo dvarininku. Kiekvienas baudžiauninko prašymas prilygo melagingam dvarininko įskundimui[1]. Katerina II pasižymėjo kaip dosni valdovė savo favoritams – iš viso buvo išdalyta apie 400 000 valstiečių baudžiauninkų. Orlovai gavo 27 000, Potiomkinas – 100 000. Dvarininkai žiūrėjo į valstiečius baudžiauninkus kaip į savo nuosavybę, kurią jie galėjo pirkti ir parduoti, net išdraskyti šeimas.

[1] *Istorija SSSR. 1947. T. 1. P. 617.*

1775 m. senatas bajorų teisę pardavinėti žmones be žemės išplėtė ir naujai užimtose Ukrainos bei Baltarusijos srityse. Ši praktika nesumažėjo ir caro Aleksandro I laikais.

Pradėjus įsigalėti ir plėtotis baudžiavinei pramonei, dvarininkai daug kur pradėjo praktikuoti valstiečių atleidimą uždarbiams už čyžę, išnuomoti juos įvairiems pramonės darbams[1]. Baudžiauninkų mergaites pradėta pardavinėti mugėse, o iš ištekančių reikalauta išsipirkimo, iš baudžiauninkių daryta haremai.

Rusijos teisė nepripažino valstiečių turtui jokios teisinės apsaugos, todėl dvarininkai savavališkai atiminėjo žemes, gyvulius, grūdus. Feodalinei baudžiavinei eksploatacijai – lažams ir čyžėms – nebuvo nustatyta jokių ribų. Tik Povilo I įsakymu 1797 04 05 buvo užginta imti valstiečius į darbą šventadieniais ir versti dirbti daugiau kaip 3 dienas nuo sielos per savaitę. Bet ir toks dvarininkų varžymas negalėjo turėti praktiškai didesnės reikšmės, nes dvaruose nebuvo jokios kontrolės, nei viešosios instancijos, kuri to įsako vykdymą būtų kontroliavusi.

Vadinamieji valstybiniai valstiečiai buvo kiek geresnės būklės už bajoriškus dvarų valstiečius. Jų sudėtis buvo gana įvairi. Šią kategoriją sudarė caro dvarų valstiečiai, vėliau išskirti į vad. „udielų" valstiečius, taip pat ir Rusijai priklausomoje Lietuvos dalyje gana didelis skaičius valstiečių, priklausiusių seniūnijoms, ekonomijoms, tenutoms, taip pat konfiskuotų bažnyčių ir vienuolynų bei bajorų žemėms. Katerina II ir Povilas I užimtose srityse daug valstybinių žemių išdalijo savo favoritams. Pvz., Lietuvoje visa Šiaulių ekonomija buvo atiduota Zubovui su 13 669 sielomis.

Katerina II, saikdindama savo naujus valdinius, Lietuvos bajorus bei šlėktas, pareiškė, kad jiems po senovei paliekama tikyba ir jų turtai. Be to, jiems buvo pažadėtos visos Rusijos bajorų privilegijos (1795 12 14 įsakas. *Mościcki H.* Dzieje porozbiorowe. P. 287). Lyginant su Kosciuškos „universalais" ir sukilimo idealistų svajonėmis, buvo aiškus atkirtis sustiprintai baudžiavininkystei. Ne be reikalo Lietuvos bajorų delegacija 1795 m. kovo mėn. už tai dėkojo Katerinai II[2].

Katerinos II suteiktos privilegijos Lietuvos dvarininkams rankas atrišo daug kur: jie padidino lažus, padarydami juos ne nuo kiemo, bet nuo sielos, pradėjo praktikuoti prekybą rekrūtais, paleidinėti valstiečius su pasais uždarbiauti, sumokant čyžę dvarininkui, nuvarinėti valstiečius nuo žemės ir versti juos per visus metus tarnauti dvare, nesirūpinti valstiečiais bado ir nelaimių atvejais[3].

Lietuvos bajorai, netekę vadovaujamų pozicijų valstybės aparate, savo dėmesį pradeda koncentruoti ūkinėje veikloje, rūpindamiesi žemės ūkiu ir pramonės ugdymu, kaip priemonę pataisyti pašlijusius savo reikalus[4].

Baudžiavinei eksploatacijai didinti prisidėjo ir kultūrinės Lietuvos bajorijos atitrūkimas nuo liaudies. Auklėdamiesi lenkų kalba ir literatūra, tuo pat metu jie

[1] Semevskij V. *Krestjanskij vopros v Rossii v XVIII i pervoj četverti XIX vieka. SPB, 1888. T. 1. P. 195–203.*
[2] *Iš grafo Tiškevičiaus prakalbos.* Mościcki H. *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi // Kurjer Litewski. Wilno, 1910–1913. T. 1. P. 377. Tai pat* Klimas P. *Lietuvos žemės valdymo istorija (iki lenkmečių). V., 1919. P. 32.*
[3] Mościcki H. *Op. cit. P. 331–335;* Semevskij V. *Op. cit. P. 185, 206.*
[4] *Dziennik Wileński, 1817. V. P. 857. „O użyciu kapitalow".*

atitrūksta nuo visos lietuvių liaudies – baudžiauninkų masės. Dauguma bajorų žemvaldžių baudžiauninkus vertina tik kaip eksploatacijos objektą[1].

Karų įtaka valstiečių būklei XIX a. pirmojoje pusėje. Lietuva žiauriai nukentėjo 1794 m. sukilimo metu. Caro armija žygio metu gyveno iš užimto krašto. Lietuva apiplėšta ir sunaikinta buvo taip smarkiai, kad dar žygio pradžioje, birželio mėnesį, generolas Hermanas rašė Repinui iš Pastovių: „Lenkija (supr. Lietuva), atrodo, greičiau panaši į dykumą nei kaip į apgyvendintą kraštą". Spalio mėn. Golycinas raportavo iš Kėdainių: „Negaliu aprašyti, kaip čia sunaikintas kraštas... Ukmergės ir Breslaujos apskrityse paimti iki paskutiniųjų ne tik grūdai ir šienas, bet taip pat gyvuliai ir arkliai. Beveik visas gyventojų turtas išplėštas taip, kad per keletą metų nuostoliai nebus grąžinti". Tą patį patvirtina ir Stanislovo Augusto žodžiai: „Kraštas per keliolika mylių aplink Varšuvą, Podliasėje ir Lietuvoje, net iki Vilniaus iš tiesų yra paverstas dykuma. Šlėktos dvarai, daugiausia funditai, sunaikinti. Javai ir gyvuliai taip išrinkti, kad didesnė laukų dalis žiemai pusiau teapsėta. Valstiečiai daugelyje vietų bėga į svetimus kraštus. Kur dar palikę, valgo gilės, ir tarp jų plinta užkrečiamosios ligos. Dėl to badas pas mus netrukus neišvengiamas".

Baimė, kad ištiks badas, buvo apėmusi ir Repiną. Kaip priemonę kovai su juo jis siūlė leisti Lietuvos gyventojams įsivežti javų iš kaimyninių imperijos gubernijų. Baimė juo labiau buvo pagrįsta, kad 1793 m. buvo nederlingi. Badas, be kitų vietų, taip pat ištiko Šiaulių, Gardino, Brestos ekonomijų valstiečius. Lietuvos gubernijų dvaruose, t. y. Lipniškiuose ir Geranainiuose, žmonės mirė iš bado. Tai liudija oficialus susirašinėjimas. Badas ištiko taip pat ir privačių dvarų valstiečius. Pirmieji jo reiškiniai pasirodė jau 1794 m. pabaigoje, o labiausiai reiškėsi prieš 1795 m. derlių. Valgydami blogą maistą žmonės pradėjo sirgti vidurių šiltine. Katerina II, kurią informavo karalius Stanislovas Augustas, pažadėjo pagalbą, tačiau dėl blogos finansinės būklės pažado netesėjo, stengdamasi kiek galint daugiau ištraukti iš užimtų provincijų, o savas išlaidas kiek galint mažindama[2]. Ekonomijų administratoriams buvo duotas įsakymas pirkti grūdus badaujantiems valstiečiams susidėjus valsčiui, ar iš sumų, sumokėtų rusų iždui prieš sukilimą. Privatiems dvarų savininkams atskiru universalu buvo įsakyta maitinti savo valstiečius. Buvo leista įsivežti grūdų iš Minsko, Polocko ir Mogiliovo gubernijų. Bet įvežimas mažai ką galėjo padėti, nes grūdai ir transportas buvo labai brangus. Taip pat buvo užginta, grasinant didelėmis baudomis, gabenti gyvulius į Prūsus. Dvarininkams buvo įsakyta duoti sėklą valstiečiams. Bet ir po 1795 m. derliaus nuėmimo nebuvo leista grūdus išvežti į užsienį, nes, rengiantis kariauti su Prūsais, buvo sudaromos atsargos. Buvo leista grūdus išvežti tik į Kuršą. Žemės ūkio produktus eksportuoti buvo leista tik 1796 m. pradžioje. Taip pat buvo įsakyta steigti Lietuvoje atsarginius grūdų magazinus.

Garo kariuomenėje ne visuomet būdavo gera drausmė. Nepaisant draudimų, daž-

[1] Klimas P. *Op. cit. P. 32.*

[2] Żytkowicz L. *Rządy Repina na Litwie w latach 1794–1797. V., 1938. P. 35–38.*

nai pasitaikydavo plėšimų. Apiplėšdavo net favoritams dovanotus dvarus, pvz., Zubovo, Šiaulių ekonomijoje. Tą pat pripažįsta ir istorikas Kostamarovas[1].

Net lenkų karalystės vietininkas, didysis kunigaikštis Konstantinas, laiške carui Nikolajui 1827 m. rašė: „Lenkų kraštas (prie kurio buvo priskiriama ir Lietuva. P. Š.) Katerinos II buvo apiplėštas taikos metu, neužkariautas, ir tai tokiomis priemonėmis, kuriomis pasišlykštėtų kiekvienas padorus."[2]

Repinas labai palankiai traktavo apie valstiečius, net paimtus su ginklu rankose. Jis įsakė juos atleisti. Caro armija 1791 m. karo metu maitinosi iš krašto, nieko nemokėdama nei už maistą, nei už pašarą. Baigus karo veiksmus, taip pat buvo laikomasi dėsnio, kad kariuomenės išlaikymas iždui nieko nekainuotų. Už produktus buvo mokama tik tiems, kurie nedalyvavo sukilime. Be senųjų mokesčių, iš dalies natūra, buvo reikalaujama pristatyti tam tikri kiekiai grūdų ir šieno. Kai kurie dvarininkai pasistengė gauti apsaugos lakštus nuo kariuomenės reikalavimų (A. Chmara, Ksav. Chominski, paskutinis Vilniaus vaivada M. Radvila ir kt.).

Visa ta karo našta, slegiama tiek savųjų, tiek caro kariuomenės, žinoma, skaudžiausiai atsiliepė valstiečiams. XVIII a. pabaigos ir XIX a. pradžios karai ir kariuomenių peržygiavimai per Lietuvą nepaprastai išvargino šalį ir jos gyventojus.

Taip 1807 m., be visų kitų bėdų, prisidėjo dar ir nederlius. Žemaičių vyskupas Giedraitis kreipėsi į Lietuvos karo gubernatorių Rimskį-Korsakovą, pranešdamas, kad Šiaulių apskrityje dėl nederliaus, gyvenantieji valstiečių namuose kampininkai, neturį savo namų ir žemės, taip pat tarnaują pas valstiečius bernai, mergos ir piemenys, atleisti anksčiau negu suderėtu laiku, sudaro ypatingą kategoriją. Būriais vaikščioja po kaimus, prašo išmaldos ir tuo vargina ūkininkus. Tarp tų elgetų esą mažamečių, t. y. 5–10 metų vaikų, kurie išvarginti vaikščiojimo iš kaimo į kaimą, krinta pakelėse. Taip pat atleisti bernai atima iš piemenų miškuose duoną, gautą išmaldą ir laužiasi į grūdų klėtis[3].

Prasidėjo tardymai. Kaltinamas grafas Platonas Zubovas, Šiaulių ekonomijos valdytojas, kurio pareiga buvo rūpintis badaujančiais valstiečiais. Iš susirašinėjimų ir Zubovo paaiškinimų matyti, kad badas kilo dėl 1806–1807 m. nederliaus ir kariuomenės judėjimo. Anot Zubovo paaiškinimų, nei vienas dvaras Rusijos imperijoje nebuvo taip apsunkintas, kaip Zubovo, perėjimais ligoninių, kariuomenės, rekrūtų ir belaisvių, kariniais ir kitais pervežimais. Visa nelaimė, kad valstiečiai gyveno ne tik prie didelio kelio, bet ir prie sienos. Lietuvos Vilniaus gybernijos valdyba nedarė jokių žygių, kad tuos žygiavimus palengvintų. Taip, pvz., Upytės apskritis, esanti tik per vieną mylią nuo didžiojo Šiaulių kelio, nepadėjo nei vienu vežimu kariuomenei ir kitiems sunkumams pergabenti. Tuo tarpu Šiaulių ekonomijos valstiečiai buvo verčiami per visą darbymetę ne tik gabenti visą peržygiuojančią kariuomenę ir miliciją, bet prieidavo ligi to, kad kai tik valstietis pasirodydavo laukuose su arkliu arti žemės, tai jo arkliai buvo atimami tiesiai iš plūgo, o

[1] Žytkowicz L. *Op. cit. P. 41–42.*
[2] Moscicki H. *Pod Znakiem Orla. 1923. P. 8.*
[3] *CGIAL, 1807. b. 337, 338. P. 78–84.*

patys valstiečiai buvo ne tik atitraukiami nuo lauko darbų, bet ir namo negrįždavo. Dėl to Zubovo valstiečiai nustojo iki 300 arklių, o likusiųjų daugelis tapo nepajėgiais[1]. Zubovo administracija nusiskundžia vietos administracija. Neva valstiečių būklė greičiau pagerėtų, jei Žemietijos žemės teismas būtų nuosaikesnis, reikalaudamas pastočių daugiausia iš vieno Zubovo dvarų. Kartais po kelias savaites pastotės sugaišdavo malkas pristatant tam pačiam teismui. Taip pat buvo į egzekucijas siuntinėjama, kurių metu, nežiūrint stygiaus, ėmė rugius, pjovė jaučius ir reikalavo degtinės bei alaus.

Skaudžiai nukentėjo Lietuva ir Napoleono karo su Rusija metu. Didžiulės armijos peržygiavimas per Lietuvą, paskui jos grįžimas atgal skaudžiai atsiliepė kraštui. Kaip paprastai karo metais, ypač karo žygių vietose ir artimose srityse, daugiausia nukenčia valstiečiai, iš kurių prievarta atimamas maistas, gyvuliai, jie varginami nuolat tolimomis pastotėmis.

Paaiškėjus, kad karas tarp Rusijos ir Napoleono bus neišvengiamas, pataikaują carui Lietuvos bajorai sudarė komitetą, kuris ėmėsi rūpintis pašarais, taip pat maisto atsargomis rusų kariuomenei, nors pastaroji ir turėjo milžiniškas atsargas. Dėl to darbo rezultatai buvo nedžiuginantys. Prieš užimant prancūzams Vilnių, didžiuliai sandėliai Lukiškių aikštėje buvo sudeginti. Caro valdžia slaptai pranešė gubernatoriams, kad, artėjant priešui, maistas būtų išgabenamas į saugesnes vietas[2].

Pasitraukus rusų kariuomenei iš Lietuvos, iš paskos eidama Napoleono armija, ieškodama maisto, plėšė ir naikino dvarus bei kaimus. Baisus krašto vaizdas buvo tose vietose, kur Napoleono kariuomenė praėjo: nupjauti arba sutrempti javai, sudeginti dvarai ir kaimai, gyventojai išbėgioję, visur žmonių ir gyvulių lavonai. Persikeliant per Nemuną ir pereinant nuo Nemuno iki Vilniaus, išbėgiojo iš pulkų apie 50 tūkst. kareivių, kurie plėšė dvarus ir kaimus. Be dezertyrų, juos sunaikinti bei apiplėšti padėdavo valstiečiai, kurie drauge plėšė dvarus, ta proga kartais atsikeršydami dvarams už padarytas kitados skriaudas. Antra vertus, Napoleonui įsibrovus, sklido gandai, kad baudžiava būsianti panaikinta. Daugelyje vietų valstiečiai atsisakinėjo klausyti ponų, o kai kur ėmė ir aktyviai jiems priešintis. Išsigandę dvarininkai metė dvarus ir bėgo į miestus, maldaudami Valdančios komisijos, kuri, užėmus Lietuvą, buvo sudaryta Napoleono, apsaugoti juos ir jų turtą. Komisija buvo priversta išleisti atsišaukimą į valstiečius, grasindama didelėmis baudomis už nepaklusnumą ir ragindama grįžti į senas vietas, eiti savo pareigas. Kitaip būsianti naudojama karinė jėga nepaklusniems sutramdyti. Antra vertus, Komisija žadėjo valstiečiams globą nuo visokių skriaudų ir plėšimų. Pvz., vien Trakės apylinkėse slapstėsi miškuose apie 1000 „valkatų", kurie plėšė, degino ir žudė. Taip keršijo valstiečiai dvarams. Iš Užnerio (Švenčionių) apskrities buvo pranešama: „Nuolatiniai skaitlingos armijos perėjimai atėmė iš mūsų viską, sugriovė net mūsų namus, ir taip sunaikino, kad mes tapome vargšais, ieškančiais pragyvenimo pas kaimynus. Atėmė iš mūsų valdinius, arklius, gyvulius, neartas žemes palieka dir-

[1] *CGIAL, 1807, f. 1287, op. 1, byla. P. 113–114.*

[2] Ivaškevič I. *Litwa w roku 1812. Krakow-Warszawa, 1912. P. 64–66.*

vonais ir rugių įsėti nepajėgsime. Šių metų derlius negali būti nuimtas, nors iš dalies ir išlikęs nesunaikintas, nes valdiniai kelia maištą ir jokių prievolių neatlikinėja, be to, tapo tiek akiplėšiški santykiuose su savo ponais, kad nėra ramybės iš savų valdinių pusės, nekalbant apie plėšikaujančius prancūzus"[1].

Įsteigus vietinę administraciją, prancūzai pradėjo reikalauti didelių maisto kiekių ir pašarų savanoriškomis aukomis. Pvz., Vilniaus departamentas tų aukų turėjo pristatyti 23 233 statines rugių, tiek pat avižų, 1376 statines žirnių ir kruopų, 128 644 tūkst. pūdų šieno ir tiek pat šiaudų. Atrodo, kad didžioji tų reikalavimų dalis buvo atlikta. 1812 m. rugsėjo mėn. Napoleono dekretu, jam nusistačius praleisti žiemą Maskvoje, buvo pareikalauta iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės milžiniškų rekvizicijų, būtent 600 000 cnt grūdų, 6 000 000 saikų avižų, po 15 000 cnt šiaudų ir šieno, 30 000 jaučių. Rekvizicijos buvo skirtos sudaryti atsarginiams kariniams magazinams[2]. Tokie magazinai turėjo būti įsteigti Vilniuje, Kaune, Ašmenoje, Merkinėje, Alytuje.

Napoleono karo metu kraštas jau ir taip smarkiai nukentėjęs nuo kontinentinės blokados, neteko skambios monetos dėl caro iždo specialiųjų priemonių. Jų tikslas buvo išimti iš krašto skambią monetą ir vietoj jos užtvindyti kraštą asignacijomis. Jų kursas nukrito iki 1/5 nominalios vertės. Dėl to, žinoma, smarkiai kentėjo tik valstiečiai.

Prekyba ir pramonė miestuose nusmuko. Vilniuje, išbėgiojus gyventojams, lapkričio mėnesį buvo daugiau kaip 400 tuščių namų. Amatininkų būklė pablogėjo, nes kartu su prancūzų kariuomene atvyko daug kvalifikuotų amatininkų, kurie, nemokėdami mokesčių ir visokių prievolių, atlikinėjo užsakymus kariuomenei.

Napoleono kariuomenei grįžus ir pavymui jos rusų carinei armijai užplūdus, buvo galutinai nuniokotas kraštas.. Tuščių ūkių ir žemių skaičius, likęs nuo praėjusių karų, dabar dar labiau padidėjo.

Tačiau karų su Napoleonu metu Lietuvos valstiečiams didžiausias aukas teko sudėti pačiais žmonėmis. Užnemunės krašte juos mobilizavo į Lenkų hercogystės kariuomenę, o šiapus Nemuno ėmė į caro kariuomenę. Pvz., 8-tas ulonų pulkas, vadovaujamas kunigaikščio Dominiko Radvilo, daugiausia buvo sudarytas iš pabėgėlių, pabėgusių iš Rusijai atitekusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalies. Be to, gana daug lietuvių būta ir kituose Varšuvos hercogystės pulkuose. Karui su Napoleonu rusai ėmė naujokus Lietuvoje net po du kartus per metus. Vadinasi, Lietuva jau beveik buvo netekusi šaukiamojo amžiaus vyrų, kai Napoleonas užėmė dešiniakrantę Lietuvą. Sapiegos pasigyrimai Napoleonui, kad Lietuva galėsianti duoti 700 000 kareivių, buvo perdėti. Realiai susipažinus su sąlygomis, tikėtina, kad Vilniaus departamentas turėjo duoti 3000 vyrų, o Gardino – 2500 (kantonistų, pėstininkų).

Tačiau kariai, gaudomi per prievartą, buvo ne kokie. Lietuviai valstiečiai į kariuomenę ėjo nenorėdami, nematė skirtumo tarp tarnybos caro kariuomenėje ir

[1] Ivaškevič I. *Op. cit. P. 81 ir kt. p.*
[2] Ivaškevič I. *Op. cit. P. 81 ir kt. p.*

naujojoje kariuomenėje[1], kurioje pulkininkais buvo paskirti baudžiaviniai ponai, kaip Tiškevičiai, Pšezdieckiai, Gielgudai ir kt. Juoba kad ėję gandai apie valstiečių laisvę pasirodė esą netikri.

Sunki našta užgulė valstiečius ir tada, kai sutriuškinta bei alkana Napoleono kariuomenė grįžo iš Rusijos. Sunkiai kentėjo valstiečiai patys ir netiesiogiai per dvarus 1831 ir 1863 sukilimų metais.

[1] Ivaškewič I. *Op. cit. P. 161–164.*

Lietuvos žemės ūkis XIX a. pirmajame ketvirtyje

Nuo XIX amžiaus pradžios, bent pirmojo jo ketvirčio, Lietuvos žemės ūkio aprašymas duoda tokį vaizdą. Ar paimsime dvaro ūkį, ar valstiečių, pamatysime, kad jis buvo tvarkomas atsilikusiais būdais. Retai kur matome reguliariai tręšiant laukus, apie pašarinių žolių, dobilų, motiejukų ir kt. sėjimą nė girdėti negirdėjo. Atvirkščiai, tam net buvo priešingi žemės savininkai. Žemės ūkio įrankiai prasti, o dėl to ir žemė įdirbama netinkamai. Gyvulių veislės dažniausiai buvo blogos. Dvarų pastatai prasti, jau nekalbant apie valstiečių pastatus. Tik kur ne kur pradedama statyti geresnius, kai kur – mūrinius dvarų trobesius.

Valstiečių ūkių reikalai dar blogesni. Jų butai, apranga, bėralinė duona, žemės ūkio įrankiai, pakinktai, neapkaustyti vežimai, smulkūs gyvuliai ir arkliai darė liūdną įspūdį.

Kai kas tokio žemės ūkio atsilikimo priežastimis laiko ne tik nepalankią ir sunkią istorinę praeitį, nesudariusią tinkamų sąlygų ramiai ir nuolat plėtoti žemės ūkį, bet ir svarbiausia, tai valstiečio pavergimą ir užgujimą. Tačiau nemažos reikšmės turėjo ir kapitalų stoka bei jų brangumas, organizuoto kredito stoka, rinkų sumažėjimas ir nepakankamas jo apdraudimas netinkamais įstatymais, taip pat rinkų susiaurėjimas dėl kontinentinės blokados ir t. t. Beje, svarbiausia kliūtis, tai baudžiava. „Kiekvienas savininkas, be savo ūkio, turi rūpintis valstiečių ūkiu ir jų buitimi. Teikiamos jiems įvairios pašalpos daiktais ir maitinimas mažina pajamas. [...] Negalima nepripažinti, kad dėl pakitusio politinio būvio, krašto žemės ūkis pasitaisė, kai dvarininkai grįžo į ūkius: padidinti mokesčiai vertė juos į verslą – pramonę, pajamų ieškojimą. Bet gi čia reikia pasakyti, kad valstiečių būvis pablogėjo. Visos naštos teko jiems, o dėl daugelio palivarkų steigimo, dėl klaidingai suprasto plačių laukų dirbimo, o ne mėžiamų dvaro laukų plėtimo, lažas jiems buvo padidintas. Be nuosavybės, be laisvių užtikrinimo jie savo laiką ir menkas jėgas pašvenčia dvaro ūkiui, nustoja jėgų ir noro gerinti savo būvį ir gyvena skurdžiai“[1]. Dvarų ir valstiečių ūkiui nuskursti nemažai reikšmės turėjo ir spekuliacija žeme. Dvarininkai, neturėdami pakankamai lėšų, ėmėsi pirkti žemes, tikėdamiesi žemės kainas padidinti. Aišku, kad pirktose žemėse jie neįstengė turėti tinkamo ūkio, neįstengė įsigyti gyvojo ir negyvojo inventoriaus. Nepajėgiant patiems įdirbti, tekdavo žemes nuomoti trumpam laikui – trejiems metams. Tokia trumpalaikė nuoma galėjo tik dar labiau nualinti žemę.

Pažangesnio žemės ūkio būta Žemaičiuose ir Pakuršėje, Upytės apskrityje, kur geresnės žemės ir yra arčiau jūros ir upių, uostų bei prieplaukų.

Detalesnis to laiko žemdirbystės aprašymas yra išlikęs tais laikais Vilniaus gu-

[1] Paszkiewicz E. *Dziennik Wileński. 1815. P. 243–258.*

bernijai priklausiusioje Kauno apskrityje[1]. Aprašymo autorius – Kauno apskrities mokyklos direktorius, baigęs aukštąjį mokslą. Patsai aprašymas padarytas Vilniaus universiteto iniciatyva. Matyt, Kauno apskritį ir jo žemės ūkį galima buvo laikyti tipišku visai Lietuvai.

Aprašymas pradedamas nuo pačios žemės dirbimo. Dirbamos žemės sluoksnis, anot autoriaus, čia paprastai nėra storesnis kaip trys, daugiausia keturi coliai. Vietiniai ūkininkai įsitikinę, neva iš patyrimo, kad, giliau suardami žemę, iškeltų į paviršių neįdirbtą žemę (žemės ūkio įrankių nepaliestą) ir taigi sugadintų dirbamos žemės sluoksnį. Aprašymo autorius tokį ūkininkų nusistatymą laiko klaidingu, nes, pamažėl giliau įardami žemę, ūkininkai galėtų gauti iš jos didesnį derlių. Kaip praėjusių audrų pėdsaką, aprašymo autorius pastebi, kad ten, kur dabar krūmai ir miškeliai, nemažai dirvos režių liekanų, kurie valstiečių buvo apleisti ir apaugo krūmokšniais bei medžiais.

Žemė dirbama jaučiais ir arkliais. Seniau arti buvo naudojami jaučiai, dabar arkliai. Arklys kinkomas į plūgą vienas, jaučių – pora. Paskutiniaisiais metais labai sumažėjo galvijų skaičius, o valstiečiui lengviau buvo nusipirkti vieną arklį nei kaip porą jaučių. Todėl ypač lengvose žemėse, kur mažiau reikėjo jėgos žagrei traukti, ten buvo naudojamas arklys. Autorius įdomiai pateikė žagrės aprašymą, jis buvo net su piešiniais. Ariama sąvartais. Lygumoje sąvartai daromi gaubti iki dviejų mastų pločio. Pasėjus vasarojų, laukas suvagojamas. Smėlio dirvose arba šlaituose sąvartai nedaromi, suariama ištisai ir pasėjus javus, laukas paliekamas nevagotas. Akėčios naudojamos įvairios, su ilgesniais ir trumpesniais akėtvirbaliais. Į pirmąsias kinkoma dvejetas arklių, į antrąsias – vienas arklys. Jei arklių buvo pakankamai, o žmonių mažai, vienas akėtojas valdė dvejas, o kartais ir trejas akėčias. Akėjama ir jaučiais, užkraunant ant akėčių sunkumą ir vietoj keturių ar trijų kartų užtekdavo dviejų kartų pereitų akėčiomis, kad žemė būtų laikoma išdirbta ir sėklos užakėtos. Čia buvo įprasta akėti, nevaikant gyvulio, kad geriau būtų išakėta žemė, nes kai silpnas buvo valstietis, silpni ir jo gyvuliai, kuriais turėjo įdirbti savo ir dvaro laukus. Žemės grumstai, nesusmulkinti akėčių, vėliau smulkinami buožėmis. Skynimų žemes, kur neseniai išplėšti kelmai, kur būta dar daug kelmų, akėjama ne akėčiomis, bet šakotais eglių kamienais, iš kurių šakų padarytos gembės, lengvai linkdamos, neužkliūdavo už pasilikusių skynimuose kelmų bei šaknų ir šiaip taip žemę išjudindavo, išlygindavo ir išpurendavo.

Laukų dirbimas paprastai daromas šitaip: vėlai rudenį, kai buvo pakankamai darbininkų, ariamos žiemkenčių ražienos. Pavasarį, prieš sėjant, akėjama ir vėl suariama. Taip žemę paruošus, sėjamas vasarojus. Žiemkenčiams žemė paprastai ariama tris kartus, t. y. pirmąjį kartą pavasarį, antrąjį kartą – apie birželio mėnesį, paskutinįjį kartą – rugsėjo viduryje arba kiek anksčiau. Kaskart, išskyrus pirmąjį kartą, prieš suariant suakėjama. Jei darbininkų trūksta arba ten, kur žemė lengvesnė, buvo ariama paprastai tik du kartus. Bet žemei, kad ir labai derlingai, reikėjo

[1] Lavrynovicz S. *Dziennik Wileński. 1819. T. 1. P. 647–667.*

geresnio įdirbimo, o nepakankamai paruošta, ji dažnai duodavo labai prastą derlių. Miežiai taip pat labai mėgsta, kai žemė tris kartus suariama. Linai, kurių Kauno apskrityje daug sėjama dirvonuose arba plėšiniuose, gerai derėjo, jei tik ne smėlyje pasėti, vieną kartą suarus ir suakėjus.

Žemei tręšti naudojamas tik gyvulių mėšlas, kuris Kauno apskrityje paprastai išvežamas prieš kartojimą, t. y. prieš suariant lauką antrąkart. Mėšlas iškratomas ir apariamas. Kai kuriuose dvaruose mėšlas išvežamas žiemą ir sudedamas į dideles krūvas, apklojamas eglišakėmis ir laikomas iki pavasario. Paprastai mėšlas laikomas tvartuose po gyvuliais. Į tam tikrą žemės plotą mėšlo įkrečiama įvairiai. Prie miestelių ir prie smuklių kai kurie ūkininkai gauna mėšlo žemei tręšti iš šalies, t. y. iš smuklių ar miestelių gyventojų. Ten ir tręšiama daugiau. Taip pat atsižvelgiama ir į mėšlo rūšį, t. y. gyvulių išmatų kiekį mėšle, jo vartojama daugiau ar mažiau. Paprastai vienam lietuviškam margui išvežama 60, daugiausia 80 vienkinkių vežimų. Viešpatauja nuomonė, kad arklių ir avių mėšlas geriausiai tinkamas žemoms dirvoms, kur žemė šalta, prie šaltinių, kiaulių mėšlas – smėlio dirvoms, galvijų – moliui. Žemės prie smėlio tręšiamos kas ketvirti ar treti metai. Kiti laukai tręšiami kas penkti ar kas šešti metai.

Paprastai ūkis trilaukis: viename lauke sėjami žiemkenčiai, antrame – vasarojus, trečias paliekamas pūdymu, kuriame iki vidurvasario ganomi gyvuliai. Smėlio žemėje, pvz., Vilniaus universitetui priklaususiame Kleboniškių ūkyje, praktikuojamas dvilaukis ūkis, t. y. dirbami laukai padalyti į dvi dalis: iš jų viena apsėjama rugiais, o antra paliekama pūdymu. Tad kviečiams ar vasarojui gali atsirasti tinkamos žemės vos keli margai slėniuose arba paneriais, kur pavasarį užlieja vanduo ir palieka derlingo dumblo. Aprašymo autorius dėl tręšimo toliau pastebi: „Čia žemės ūkis nėra pasiekęs tokio tobulumo, kad galvotų dar be mėšlo, trąšų ir paprasto būdo žemei dirbti, kuo nors kitu žemę gerinti. Todėl vietiniai ūkininkai visai nežiūri sėjamų javų eilės, tik paprastai po žiemkenčių sėja vasarojų, o laukas, kur buvo vasarojus, visą vasarą pūdymauja".

Pašarinių žolių, dobilų auginimas šiame apskrityje nedaug paplitęs galbūt dėl to, kad Kauno apskrityje buvo gražių pievų. Ten, kur dobilai buvo sėjami, davė gražų derlių, kuris gausiau atsilygina už įdėtą darbą.

Sėja pradedama rugpjūčio viduryje. Žiemkenčiai kviečiai sėjami paskutinėmis to mėnesio dienomis arba rugsėjo pradžioje. Vasarojus, kaip žirniai, pupos, avižos, vikiai, vasariniai rugiai ir kviečiai sėjami paskutinėmis balandžio dienomis, miežiai ir linai – gegužės pabaigoje, grikiai – birželio pradžioje. Jei trūkdavo darbininkų ir arklių, sėjama ir vėliau, bet suvėlintą vasarojų šiame apskrityje dažnai užklupdavo rudens šalnos.

Sėjant javus, čia nenaudojami jokie įrankiai: įgudusi sėjiko ranka sėmė grūdus iš krepšio arba iš prijuostės, kurią jis turėjo prisijuosęs. Vengė sėti vėjuotą dieną, nes tada grūdai negalėjo kristi lygiai. Nesėjo taip pat saulėtą dieną, taip pat ir į tik ką suartą žemę. Pasėjus javus, kartais ne tuojau apakėdavo, bet kai tik pradėdavo dygti. Vidutiniškai į vieną lietuvišką margą rugių ir miežių sėjama du pūrus (pa-

prastas pūras turi 24 lietuviškus gorčius), kviečių – pusantro pūro, linų ir kanapių – po tiek pat.

Vietinių ūkininkų nuomonė skyrėsi dėl žemės rūšies santykio su sėjamų javų kiekiu. Vieni riebioje žemėje sėjo mažiau, tikėdamiesi, kad joje grūdas geriau išbujos. Liesoje žemėje, priešingai, manė, kad liesa žemė nepajėgia duoti augalams reikiamo maisto. Paprastai vietiniai valstiečiai sėjo tankiau, o dvarai sėjo rečiau ir tam tikrą nustatytą saiką. Vietiniai valstiečiai dukart tiek, kartais net daugiau, įsėdavo į vieną margą kaip jų ponas, bet užtat gerai įdirbtoje žemėje gaudavo kur kas didesnį derlių. Per tankiai sužėlusius rugius rudenį nuganydavo, paleisdami galvijus ir avis, o pavasarį, kai jie buvo per tankūs, anksti, prieš plaukiant, nukapodavo paviršių, kad per tankūs rugiai nesugultų.

Rugiai retai kertami dalgiu. Paprastai tam reikalui naudojamas pjautuvas. Vasarojų pjaudavo dalgiais, kurių buvo dvi rūšys: vieni su lankeliais pradalgiui versti, ir be lankelio, kurie naudojami šienui pjauti, bet dažnai jais pjaunamas ir vasarojus. Antra dalgių rūšis su prietaisu javams versti, kurių puokštes pjovėjas kairiąja ranka nublokšdavo ir perduodavo rišėjai. Šie dalgiai naudojami vasarojui pjauti. Dirbti tokios rūšies dalgiu buvo daug sunkiau nei kaip su pirmuoju.

Vienam javų margui, iš kurio būna 16 kapų pėdų, nupjauti, surišti į pėdus ir sustatyti kapomis arba gubomis, reikėjo aštuonių ar devynių pjovėjų (aprašytojas čia, matyt, supranta, kad dirbama viena diena). Kai margas davė šešias ar penkias kapas pėdų, jam nupjauti per dieną reikėjo keturių ar penkių darbininkų. Pjūties metu dvarai naudojo vad. „gvoltus“, kai į darbą išvarydavo visus darbingus valstiečius, palikdami ką nors vieną saugoti namus. Bet taip suvaryti žmonės prasti darbininkai. Margui nuimti reikėjo 15 tokių darbininkų. Šiuo atveju aprašytojas turėjo galvoje žiemkenčius. Pjaunant vasarojų, kaip anksčiau aprašyta, vienam margui reikėjo dviejų, o antraip pjaunant, trijų arba keturių darbininkų. Žiemkenčiai sustatomi gubomis: tris pėdus sustačius, surišami aukštai prie varpų, prie jų statomi dar šeši pėdai, o dešimtą pėdą dėdavo ant viršaus (vasarojų, ypač avižas, jei jos nevisiškai nunokusios, glaudžiai sudėdavo pėdais, kad pribręstų, paskui tik statydavo gubomis, kad išdžiūtų). Vienas margas prie smėlio ir netręštas duodavo tris ar keturias kapas pėdų. Įtręšto lauko margas duodavo nuo septynių iki aštuonių kapų pėdų. Derlingo lauko vienas margas duodavo nuo septynių iki šešiolikos kapų, kviečių – beveik tiek pat, miežių ir avižų – nuo dešimties iki dvidešimties kapų arba ir kiek daugiau. Žirnių gaudavo iš margo nuo dešimties iki penkiolikos vienarklių vežimų.

Kauno apskrityje tik žiemkenčius bloškė ir tik tokius, kurie buvo skirti sėklai. Kartais sėdavo pernykščius, jaujoje džiovintus grūdus, ypač kai ruduo šlapias, arba kai trūkdavo darbininkų kūlimui. Javus patiems vartoti arba parduoti paprastai kuldavo spragilais. Prieš kuliant žiemkenčiai ir vasarojus džiovinami jaujoje. Žirniai džiovinami žarduose ligi vėlyvo rudens ir kuliami tik užėjus šalčiams. Dėl nerūpestingai pastatytų jaujų, ypač valstiečių, dažnai būdavo gaisrų, nuo kurių kartais sudegdavo ištisi kaimai.

Vidutinė žemės ūkio produktų kaina 1819 m., anot aprašytojo, tokia: rugių, mie-

žių, pupų vilnietiška statinė šimto keturios dešimtys gorčių talpos kainavo 5 Rb sidabru, kviečių – 12 Rb sidabru, avižų ir grikių – 3,5 Rb sidabru, šieno pūdas – 15 kp sidabru. Tačiau šios kainos keitėsi, kai stovėjo daugiau kariuomenės, arba jei derlius buvo prastesnis.

Seniau padieniui darbininkui be arklio Kauno apylinkėse mokėdavo daugiau kaip pusę auksino, su arkliu – vieną auksiną. Dažniausiai toks darbininkas gaudavo iš samdytojo ir maistą. Bernui, be maisto ir drabužių, metams buvo mokama ne daugiau kaip 30 auksinų (daugiausia 40 auks.), mergai – nuo 12 iki 16 auksinų, piemeniui – nuo 6 iki 8 auksinų. 1819 m. reikėjo mokėti daugiau kaip dvigubai tiek padieniams, tiek metiniams darbininkams. Algos padidintos todėl, kad dėl 1812–1813 m. epidemijos sumažėjo gyventojų skaičius. Antra vertus, daugelis šaukiamųjų pabėgo į kairiąją Nemuno pusę, bet vis tiek daug buvo paimta į kariuomenę. Valstybiniai mokesčiai (septyni rubliai metams pagalvės) ir naujokų mokesčiai kur kas padidindavo darbininkų kainą.

Kauno apskrityje nedaug būta miestelių, kur vyko turgūs. Net Kauno mieste prekymečiai nyko dėl esančių prie Nemuno upės dviejų muito užtvarų (muitinių) ir sunkumo atgabenti produktus. Slabadoje arba Vilijampolėje (Kauno dalis anapus Neries), kur gyveno vien tik žydai, visa tai, kas, anot aprašytojo, turėjo patekti į Kauno miestą, čia tų pačių žydų superkama. Kaunas dažniausiai gaudavo produktus jau iš jų rankų. Mokestis už tiltą taip pat atbaidė gyventojus gabenti į Kauną produktus. Vilniaus–Kauno vieškeliu būtų lengviau atgabenti produktus į Kauną. Bet ir čia autorius bėdą suvertė perpardavėjams žydams, kurių Kaune būta daugiau kaip krikščionių. Jie pasitikdavo valstiečius, vežančius produktus, dar prieš miestą ir viską supirkdavo iš jų. Nors ir šiuo keliu nedaug ką buvo galima atgabenti, nes šios apylinkės smarkiai nukentėjo nuo priešo. Buvo taip pat grūdų mugės Jonavoje, Vendžiogaloje ir dažnai Kėdainiuose. Dvarai paprastai veždavo savo produktus į Vilnių ir Rygą. Dvarai iš didelės savo javų dalies varė degtinę, kurią, išlaukę geros kainos, dideliais kiekiais parduodavo. O smuklininkai, kurių daugumos žydai, grūdus supirko iš valstiečių, varė degtinę, darė alų ir pardavinėjo smuklėse paprastai sukčiaudami.

Kalbėdamas apie gyvulius, aprašinėtojas pastebi, kad Kauno apskrityje ir seniau nedaug tebuvo galvijų, avių ir arklių, bet savo reikalams žmonės jų turėjo pakankamai. Aprašomuoju metu, po karo su Napoleonu, daug gyvulių paėmus, ir apskritai dėl bendro krašto nusmukimo, jų skaičius gerokai sumažėjo.

Geras buvo Kauno medus ir midus, ypač liepų medus. Šiandien miškai, kuriuose augo daug liepų, atiteko kairiajai Nemuno pusei. Neperdirbtas liepų medus negalėjo būti gabenamas į Kauną. Tik nedideliais kiekiais midus gaunamas Kaune ir čia brangiai parduodamas: už gero midaus gorčių reikėjo mokėti 12 Rb sidabru.

Toliau aprašoma sodžiaus pramonė. Kauno apskrities drobės savo plonumu, dailumu ir standumu būta pranašesnės už olandų, jei vietiniai gamintojai mokėtų jas išbaltinti. Vietinės drobės rietimas, ne per geriausiai išbalintos, 60 mastų ilgio kainavo 30–40, kartais net 50 Rb sidabru.

Linų, kaip žaliavos drobei, paruošimas toks: jie raunami ne visai nunokę, dar apyžaliai, galvutės dar su balta sėkla. Nurovus surišama į saujas, o paskui galvutės nubraukiamos, šukuojant į medinius dantis, sukaltus į sieną. Galvutės su sėklomis ilgai džiovinamos, o paskui kuliamos. Linus mirko stovinčiame vandenyje tiek laiko, kad, išėmus iš vandens ir laužiant stiebą, spaliai atsiskirtų nuo pluošto. Tada linai ištraukiami iš vandens ir klojami pievoje, kur paprastai buvo ne ilgiau kaip dvi savaites, tam laikui įpusėjus – apverčiami. Nuo pievos surinkti linai rišami kūliais, džiovinami ir mintuvais išminami ne tik tam, kad nuvalius likusius spalius, kurių, rankom patrynus, dar paliekama, bet ir tam, kad jie būtų švelnesni. Paskui linai išbrukami. Taip paruošti linai tiko parduoti. Verpimui turėjo būti iššukuoti geležiniais šepečiais.

Kauno apskritis buvo viena mažiausių lietuviškoje Vilniaus gubernijoje, jame vargu ar buvo 3000 valstiečių kiemų, o tarp jų, rodos, aprašinėtojo nuomone, daugiausia tokių, kur sutinkamas tik vienas geras darbininkas ir vienas arklys. Toks darbininkas turėjo apdirbti savo žemę ir atidirbti dvare. Dėl to čia kasmet laukų darbai suvėlinami.

Kauno apskrityje kitados buvo gražių miškų. Bet netinkamai prižiūrimi ir naikinami, smarkiai praretėjo. Ne visur galima buvo gauti reikiamos medžiagos statybai, nekalbant jau apie prekybą.

Javus dažnai puolė ligos. Jos naikino tiek šiaudus, tiek grūdus, dėl to pirmieji netiko pašarui, o antrieji taip pat davė mažai naudos. Tokius amaro sugadintus javus naudojo tik pakratams. Žirniams, lęšiams ligos nekenkė. Avižos tik ankstyviosios liko nepaliestos. „Šioji nelemta liga, sako aprašinėtojas, užkrečia žolinius augalus, pirmiausia javus, jei jie yra per daug nualinti ir jei yra kitų palankių sąlygų, ypač jei žemė labai riebi, jei labai drėgna, lietinga vasara, ir dėl to augalo organizmas esti nusilpęs. Nuo tos epidemijos apsisaugoti, kaip sako tyrinėtojai, beveik neįmanoma. Tiesa, kai kas pataria sėklas, paruoštas sėjai, išmirkyti druskos skiedinyje arba imti sėklas iš kitos vietos, kur dar panaši liga neįsigalėjo, bet ir tai ne visuomet padeda".

Kauno apskrities žemės aprašyme, padarytame gana kruopščiai, autoriui nesileidžiant į baudžiavos antagonistinių prieštaravimų išsamią analizę, nors ir pripažįstant, kad žemės ūkio atsilikimo priežastis buvo per didelė valstiečiui užkrauta našta, [...] čia rodo Lietuvos žemės ūkio prastą agrotechniką, parazitinį gamtos turtų naudojimą, karų padarinius ir t. t. Šis žemės ūkio gamybinių santykių plėtojimo lygis buvo būdingas daugumai valstiečių ūkių, taip pat ir dvarų ūkių, nelabai didelėmis išimtimis truko iki valstiečių žemės reformos 1861 m. ir dar kelias dešimtis metų po to. Tačiau paneigtini ir tie pakitimai, kurie vyko vad. pažangiuose dvaruose, t. y. tuose, kurie pereidinėjo į daugiau antvertės duodančius kapitalistinius santykius. Dar prieš 1795 m., šviečiamosios gadynės ir Prancūzų revoliucijos paveikti, kai kurie dvarininkai perėjo nuo lažo į čyžinius santykius su valstiečiais, ir kapitalistinių santykių plėtojimosi veikiami, tapo valstiečių nuo baudžiavinių santykių atleidimo šalininkais. Tas procesas prasidėjo dar prieš 1795 m.

Agrarinių santykių raida po karų su Napoleonu iki 1831 m.

Karai su Napoleonu išjudino tiek visos carinės Rusijos, tiek ir Lietuvos visuomeninį gyvenimą. Pradėtas nagrinėti valstiečių klausimas dar prieš respublikos suskaldymą vėl tapo aktualus. Jis keliamas Vilniaus žiniasklaidoje. Jis oficialiai pradėtas nagrinėti bajorų seimeliuose. Naujoviškos agrotechnikos diegimas, pradėtas pažangesniuose dvaruose dar prieš 1795 m., vėl imamas gvildenti spaudoje. Apie tai daug kalbėta Vilniaus universitete, kuris vis labiau ėmėsi rūpintis agronomijos katedros įrengimu. Tačiau šis vad. „laisve" pagrįstų santykių su valstiečiais ir modernios agrotechnikos naudojimas rodo ne visų dvarininkų pritarimą. Tik pažangesnieji ir labiau apsišvietę žemvaldžiai pradėjo pereiti nuo nenašaus lažo į čyžinius santykius arba nuomos santykius, taip pakeisdami feodalinės baudžiavinės eksploatacijos būdą kapitalistiniu. Daugiausia tos idėjos pagrįstos pažangaus „angliškojo" kapitalistinio žemės ūkio praktika ir jos išgarsėjimu daugiau ar mažiau visose Europos šalyse, tarp jų ir Lietuvoje. Ta pačia linkme veikė fiziokratinių idėjų, skelbusių laisvus santykius su valstiečiais ir jų atleidimą nuo baudžiavos be žemės, įtaka. Nemažai reikšmės čia turėjo ir buv. feodalinės baudžiavinės viršūnės puoselėjamos mintys grąžinti sau prarastą politinę galią, o tam reikėjo prisivilioti ir nukamuotą bei daugeliu atvejų politiškai abejingą valstietį. Pvz., Vilniaus vyskupas Kosakovskis, 1797 m. atgaivintos Edukacinės Komisijos pirmininkas, atsišaukime 1800 06 01 ragino visuomenę rūpintis valstiečių švietimu ir dora, valstiečiai vadinami „nasi blizni i bracia, ludzie jednego z nami przyrodzenia, jednej viary, ktorzy w pocie czola swego na nas pracuje", dėl to reikia rodyti jiems „większą dla nich milosc i litosc przez wzgliąd na ich pracę" (cit. iš *Mościcki.* Sprava vlascianska na Litve za panavaniem Pavla. P. 8.).

1803 02 20 caras Aleksandras I išleido įsaką „Dėl laisvųjų žemdirbių", kuriuo buvo leista dvarininkams susitarti su valstiečiais baudžiauninkais ir juos atleisti nuo priklausomybės dvarui su visa šeima arba be žemės, atskirai ar ištisais sodžiais. Lietuvos dvarininkai, ypač tie, kurie turėjo patogesnes sąlygas gaminti žemės ūkio produktus rinkai ir juos patogiai realizuoti (pvz., netoli Rygos miesto), pradėjo naudotis tuo įstatymu. Taip, vienas Ignas Karpis savo Žeimelio dvaruose (tuomet Vilniaus gub.) atleido nuo baudžiavos apie 7000 valstiečių baudžiauninkų ne tik be atlyginimo už asmens laisvę[1], bet ir be teisių į žemę. Tokia praktika, artėjant 1861 m. reformai, vėliau davė progą dvarininkams vaikyti nuo žemės valstiečius, atleistus nuo baudžiavos, ir nuomojusius žemę už čyžę.

Karų su Napoleonu laikais, Rusijai tekusioje Lietuvos dalyje caro valdžia sten-

[1] Klimas P. *Op. cit. P. 35;* Engelman I. *Istorija krepostnogo prava v Rossii. Moskva, 1900. P. 215;* Semevskij V. *Op. cit. P. 266–267.*

gėsi nustelbti palankius Napoleonui bajorus dvarininkus ir grasino naujomis jų dvarų konfiskacijomis (1809 08 24 ir 1809 10 05 įsakai. *Ratč. V.* Svedenija o polskom miateže 1863 g. v sev. zap. Rossii. T. 1. 1867. P. 34–35). Lietuvos bajorai, nujausdami, kad Lietuva gali tapti tarp Rusijos ir Napoleono varžybų objektu, stengėsi tą situaciją išnaudoti politiniams tikslams. Mykolas Oginskis ir Ksaveras Liubeckis drauge su Liudviku Plateriu 1811 m. surašo Lietuvos konstituciją (Ustava rządova V. Ks. Litevskiego), kurią įteikia carui Aleksandrui I, o šis atsakymo į ją nedavė. Tačiau toje konstitucijoje įdomu tai, kad 24 jos straipsnyje kalbama apie teisybės ir ekonominiu išskaičiavimu reikalingą ir būtiną laipsnišką valstiečių atleidinėjimą nuo baudžiavos, [...] po dešimtą dalį kasmet (1812–1821 m.).

Valstiečių atleidimo nuo baudžiavos idėja, kilusi daugiausia iš Lietuvos bajorijos, buvo populiari ir tarp Vilniaus universiteto studentų. Tačiau Napoleono sutriuškinimas, nepaprastas Lietuvos krašto nualinimas ir jo apiplėšimas ėjusių per ją kariuomenių, ištrėmimai susikompromitavusių asmenų, jų turtų konfiskavimas, nepaisant caro paskelbtos visuotinės amnestijos, kuriam laikui labai prislėgė visuomenės nuotaiką, bet drauge iškėlė dar aktualesnių klausimų, susijusių su ekonominio gyvenimo atstatymu. Krašto gyvenimui ėmus atkusti, pradėti gvildenti žemės ūkio gerinimo klausimai. „Dziennik Wileński" sutinkama daugybė straipsnių (Paškevičiaus, Očapovskio), kuriuose stengtasi supažindinti Lietuvos visuomenę su moderniąja agrotechnika, pasisakoma prieš baudžiavinius santykius kaip svarbiausią kliūtį pažangiam žemės ūkiui įtvirtinti (*Oczapovski M.* Dziennik Wileński, 1818. P. 400–425. Czy pożytechney jest dla vlascicielia zarabiac grunta dvorne hanszczyzną, czy najemnikiem?). Čia jis dėsto, kad žemdirbių klasės atleidimas nuo lažo arba nuo baudžiavos, sutikdamas su gamtine teise ir teisingumu, atitinka aiškiausiai savininkų interesus..., įkainavus jų žemes, nustatant tinkamą už jas kainą dvarui, ir tuos pačius valstiečius, kaip laisvus samdinius, naudoti dvaro darbams.

Kai labiausiai pribrendę Estijos dvarininkai 1816 m. pereiti į kapitalistinius santykius (dėl rinkos sąlygų ir rinkinės gamybos patogumų) atleido savo baudžiauninkus be žemės, o šių pavyzdžiu pasekė ir Latvijos (Kuršo ir Livžemės) bajorai, tai, be abejo, sudomino ir Lietuvos dvarininkus. Čia jau prie to prisidėjo ūkinis pairimas po Napoleono karų, baudžiauninkų išbėgiojimas į Užnemunę, Latviją ir Prūsus, reikalas atstatyti dvaro bei sodžiaus ūkį, prievolės pripildyti sodžiaus atsarginius maisto sandėlius, taip pat reikalas maitinti ir šelpti valstiečius sunkiais bado metais. Vadinasi, valstiečių atleidimas be žemės duotų daugiau dvarininkams naudos, jeigu būtų ūkis tinkamai sutvarkytas. Tačiau tokios nuomonės laikėsi pažangesni bajorai, ypač buvę prie patogesnių rinkos sąlygų. Rytinių sričių dvarininkai buvo linkę pasilikti prie senų baudžiavinių santykių.

Jau 1815 m. Kauno bajorų maršalas Zaviša buvo sumanęs panaikinti baudžiavas. Tačiau baudžiavos panaikinimo klausimas labai buvo akcentuotas 1817 m., neprieštaraujant gruodžio 17 d. caro vyriausybei Vilniaus gubernijos bajorų seimelyje. Sumanymą atleisti valstiečius nuo baudžiavos pagrindą sudarė Pabaltijo

baronų įstatymas: atleisti valstiečius baudžiauninkus be žemės paliekant ją sau, o valstiečiai žemę turėtų nuomoti iš dvarininkų. Ne visi dvarininkai tam sumanymui pritarė. Valstiečių reformos klausimo nagrinėjimas užtruko, nes nebuvo žinoma, ar tam pritars caras. Pastarasis, patyrinėjęs tą klausimą per savo patikimus žmones (Novosilcevą) ir sužinojęs jų nuomonę, kad, atleidus valstiečius be žemės, nepagerės jų būklė (dvarininkai susitarsią dėl valstiečių išnaudojimo), buvo linkęs į tai, kad geriau būtų, jei valstybė nustatytų prievoles už tokias valstiečių nuomojamas žemes. Be to, ir Lenkų karalystės (jos tarpe ir lietuviškos Užnemunės) valstiečiams, atleistiems be žemės, pasidarė bloga būklė, nes caras nesiskubino pritarti Lietuvos bajorų sumanymui, o iš Vidaus ministerijos buvo gautas nurodymas, kad bajorai „neturėjo teisės be vyriausybės leidimo kalbėti apie taip svarbius dalykus". Caras Aleksandras I savo reskripte karo gubernatoriui pareiškė nepasitenkinimą: „Pasigailėdamas, jog kai kurie bajorai, galbūt kad ir žmonių meilės ir kilnių norų vedami, peržengė bet gi šiuo atveju nuosaikumo, rimties ir įstatymų nustatytas ribas"[1].

Po pergalės prieš Napoleoną carinė Rusija po senovei liko politinės reakcijos ramsčiu ir beveik vienintele valstybe Europoje, kur visiškai išsilaikė baudžiavinė sistema. Bet reakcinė Aleksandro politika nepajėgė užslopinti revoliucionių nuotaikų, veikiamų Prancūzų revoliucijos idėjų tiek visos Rusijos, tiek Lietuvos pažangesniuosiuose žmonėse. 1812 m. karas ir užsienio žygiai pažadino to laikmečio Rusijos karininkų politinį susipratimą, taip pat ir valstiečių, su karinėmis milinėmis žygiavusių po įvairius Europos kraštus, kur baudžiavinė priespauda buvo panaikinta. Beteisės ir elgetiškos būklės supratimas ir nepasitenkinimas, nepaisant pergalingo karo, didėjo.

Baudžiavinio ūkio irimas ir kapitalistinės ekonomikos plėtojimas tiek Rusijoje, tiek Lietuvoje sudarė tą pagrindą naujosios buržuazinės ideologijos formavimuisi. Ji buvo veikiama buržuazinio liberalizmo idėjų, tarnavusių kapitalizmo plėtojimui, valstybei nesikišant į ekonominį gyvenimą („laissez faire – laissez passer"). Tai pradėjo fiziokratai, kas itin ryškiai buvo suformuluota A. Smito ekonomikos moksle. Tačiau baudžiavinės Rusijos sąlygomis visi šios ideologijos elementai prieštaravo realiems visuomeniniams santykiams.

[1] Janulaitis A. *Baudžiavų panaikinimo sumanymai Lietuvoje 1817–1819 m. Kaunas, 1929;* Janulaitis A. *Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX a. K., 1936. P. 270–275;* Klimas P. *Op. cit. P. 36.*

Lietuvos žemės ūkis XIX a. antrajame ketvirtyje

Miestų didėjimas, susisiekimo kelių patobulinimas, dviejų plentų magistralių nutiesimas (Ryga–Tilžė, Daugpilis–Kaunas–Varšuva), Krymo karas, pakreipęs Rusijos prekybą per Latviją, geležinkelių statybos pradžia labai pagyvino vidaus rinką, padidino visuomeninę darbo padalą. Tai padėjo geriau įsitvirtinti kapitalistiniams santykiams žemės ūkyje.

Pradėjus vis daugiau atsirasti mašinų, vergiškas baudžiauninkų darbas su labai prastu gyvuoju ir negyvuoju inventoriumi dvaro laukuose tapo nenašus. „Geros kainos" tam tikrais laikotarpiais, ypač Krymo karo metu, verčia Lietuvos dvarininkus atsipalaiduoti nuo baudžiauninko darbo, pasiliekant sau žemę, vad. „išlaisvinant valstiečius nuo žemės" tam, kad turėtų pigų samdomąjį darbininką. Vis daugiau dvarų stengiasi pereiti į naujovišką žemės įdirbimo sistemą. Bet tai nebuvo masiškas reiškinys. Daugiausia Lietuvos žemės ūkis buvo po senovei atsilikęs trilaukis.

Tačiau toks Lietuvos žemės ūkio atsilikimas vertė juo susirūpinti pažangesnius bajoriškus dvarininkus, kurie politinio gyvenimo sąlygų buvo priversti daugiau atsidėti savo ūkiams. Be abejo, tam nemažai padėjo ir Vilniaus universitetas savo veikla. Kai kurie dvarininkai, pvz., Chreptovičiai, Ščorsuose įkuria tikrai tiems laikams net Vakarų Europos mastu pavyzdingus ūkius su moderniąja agrotechnika.

Tų laikų literatūroje sutinkame visapusiškus Lietuvos žemės ūkio apibūdinimus platesniu požiūriu. Štai vienas jų „Žemės ir žemdirbystė Lietuvoje", t .y. dabartinėse Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose, Užnemunėje, Žemaičiuose, Šiaulių, Telšių ir Raseinių apskrityse, arba šiaurinėje dabartinės Augustavo gubernijos pusėje, trijose Rytų Prūsijos apskrityse, būtent Karaliaučiaus, Klaipėdos ir Gumbinės, taip pat Kurše, dabar yra patekinamos būklės. Prasti žmonės gyveno visuose šiuose kraštuose pusėtinai. Labai nedaug palyginti valstiečių buvo neturtingi. Apie Rietavo miestelį, Oginskio dvarus, Raseinių apskrityje ir kitose Žemaičių vietose, arti Prūsų sienos, taip pat Užnemunės krašto Marijampolės apskrityje buvo labai pasiturinčių valstiečių, turinčių keletą dešimčių tūkstančių rublių savojo kapitalo. Žemės ūkio tobulumo požiūriu pirmoji vieta tenka Prūsijai, antroji – Žemaičiams, trečioji – Kuršui, ketvirtoji – Užnemunei, paskutinė vieta – Lietuvai, įjungiant į ją Kauno gubernijos rytinę pusę, t. y. Zarasų, Panevėžio, Ukmergės ir Kauno apskritis"[1]. Šis paliudijimas rodo, kad tuo laiku, lyginant su XIX a. pirmuoju ketvirčiu, reikalai galėjo būti gerokai pasitaisę, tačiau toli gražu negalėjo atrodyti taip, kaip vaizduoja autorius, ypač užtušuodamas socialinio klausimo pu-

[1] Ludvig z Pokievia. *Litwa pod względem starażytnych sabytkov. 1846. P. 347; iš* Afanasjev D. *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii. Kovenskaja gub. SPB, 1861. P. 362.*

sę, nekalbant apie jo per toli einantį teritorinį apibendrinimą, įtraukiant net Kuršą, latvių gyvenamąjį kraštą.

Smulkiau apibūdinant XIX a. antrajame ketvirtyje Lietuvos žemės ūkį, pirmiausia tenka susidurti su tikslesnių statistikos duomenų stygiumi, ypač ikireforminio periodo.

Naudojamos žemės plotas prieš baudžiavą Kauno gubernijoje taip pasiskirstė: iš 3,86 mln. deš. dirbamiems laukams teko 2,05 mln. deš., miškams – 0,50 mln. deš., pievoms – 0,49 mln. deš., krūmynams – 0,29 mln. deš., ganykloms – 0,15 mln. deš., pelkėms – 0,1 mln. deš., keliams ir dykumoms – 0,10 mln. deš. Vilniaus gubernijoje, iš 3,8 mln. deš. žemės armenims teko 1,104 tūkst. (28 proc.), ganykloms – 408,9 tūkst. deš., pievoms – 371,7 tūkst. (11 proc.), kitos rūšies – 386 tūkst. deš. (17 proc.), sodybinės – 118 tūkst. deš.[1] Šie duomenys rodo, kad Kauno gubernija buvo kur kas labiau kultivuota kaip Vilniaus gubernija. Tas žemės plotas buvo pasiskirstęs pagal nuosavybę: privačių žemvaldžių – 2661,7 tūkst. deš., iždo – 1133,6 tūkst. deš., bažnyčių ir vienuolynų – 17,8 tūkst. deš., miestų – 14,9 tūkst. deš.

Iš atskirų Vilniaus gubernijos apskričių labiausiai kultivuota buvo Vilniaus apskritis, paskui – Lydos ir Ašmenos. Trakų apskrityje armenys taip pat užėmė nemažą vietą (33 proc.), bet pietvakarinė jos dalis susidarė iš smiltynų.

Didelę kliūtį racionaliau ūkininkauti sudarė valstiečių sklypų padalijimas į rėžius. Štai toks pavyzdys. Sakysime, kaimą sudaro 20 kiemų, kiekviename po 19 deš., iš viso 380 dešimtinių. Kiekvienam laukui trilaukėje sistemoje teks iki 135 deš. Šios 135 dešimtinės dalijamos į rėžius nuo 1/6 iki 1/4 deš. ir, be to, kiekvienam kiemui tokiame sklype priklauso keletas tokių rėžių. Savaime suprantama, kad tai reiškė privalomąją sėjomainą, be to, nebuvo galimybių tokius laukus įdirbti ir įtręšti, nekalbant jau apie pašarinių žolių auginimą.

Iš žemės ūkio įrankių pirmiausia paminėtini ariamieji įrankiai, įvairių rūšių žagrės, pritaikytos įvairioms dirvoms, su geležiniais noragais. Sunkesnėse dirvose ir geresnėse žemėse akėčios būdavo naudojamos jau geležiniais akėtvirbaliais, lengvose žemėse – su mediniais, dažniausiai su 20 virbų. Tiek arimui, tiek akėjimui buvo naudojami arkliai ir jaučiai. Kadangi valstiečiams dažnai tekdavo daryti armenis giriavietėse, tai ir plūgai bei akėčios būdavo pritaikomos vietoms su kelmais įdirbti. Tik tam tikslui specialiai akėjant giriavietę, naudodavo ir eglės stuobrio akėčias su paliktais prie stuobrio šakų galais.

Su nedidelėmis išimtimis trilaukis ūkis buvo išlikęs ir jame žemės dirbimas mažai kuo skyrėsi kaip XIX a. pirmajame ketvirtyje.

Javams pjauti naudojami pjautuvai ir mažos dalgės. Kuliama spragilais, bet XIX a. antrajame ketvirtyje jau daugiau pagaminama kuliamųjų mašinų ir rankinių vėtyklių (arpų).

Naudojant kuliamąsias mašinas, darbo našumas labai kito. Kuliamųjų mašinų buvo dviejų rūšių; iš jų pažymėtinos medinės su palinkusiu ratu. Šios rūšies mašina dėl savo paprastos konstrukcijos buvo laikoma labai patogia. Sudėtinės jos dalys buvo

[1] Korev A. *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii. Vilenskaja gub. SPB, 1861. P. 109.*

medinės ir lengvai dailidės pataisomos. Gerai įtaisyta tokia mašina 7 žmonės galėjo per dieną iškulti nuo 18 iki 24 kapų, vadinasi, tris kartus daugiau kaip spragilais.

Prieš baudžiavos panaikinimą jau buvo pradėta vartoti ir iš ketaus padarytas kuliamąsias mašinas 2 ir 4 arkliams. Jų našumas buvo dar didesnis – per dieną iškuldavo po 25–30 kapų, vadinasi, keturis kartus daugiau kaip spragilais. Šios mašinos buvo gabenamos iš Prūsų. Tokių mašinų naudojimo pėdsakų jau sutinkama pirmajame XIX a. ketvirtyje[1]. Jas naudoti kliūtį sudarė tai, kad, sugedus kuriai nors detalei, turėjo būti sustabdomas darbas ilgam laikui, kol sugadinta detalė bus pakeista kita. Surasti reikiamą detalę nebuvo lengva, tekdavo gaišti daug laiko, kol nupirkdavo ir nuveždavo į remonto dirbtuvę, pvz., Vilniaus gubernija – į Varšuvą. Nuolatos kuliant, reikėjo turėti bent dvi arklių pamainas. Tačiau nepaisant visų šių nepatogumų, geležinės kuliamosios mašinos smarkiai pradėjo išstumti medines, nes pasidarė sunku gauti darbininkų.

Taip pat jau buvo pradėta lygiose ir neakmenėtose dirvose naudoti kertamąsias mašinas dvaruose, tačiau tai buvo dar labai retas dalykas, o pati baudžiavinė sistema su nemokamu darbu ne per daug skatino naudoti naujovišką techniką. Dėl to javapjūtės metu daugiausia buvo naudojamas pjautuvas. 7,5 darbininko turėjo nuimti 1dešimtinę (5 žmonės margui). Darbas buvo taip suskirstomas: 5 ar 6 moterys pjauna, o vyrai riša ir stato į gubas. Šis apskaičiavimas taikomas tiek žiemkenčiams, tiek ir vasarojui, taip pat linus raunant. Sodinant bulves, vienai dešimtinei reikėjo 6 žagrių ir 6 moterų. Bulvėms nukasti reikėdavo įvairiai žmonių, bet apytikriai iki 40 darbininkų, 2 žagrės ir pora arklių[2].

Laikoma, kad smėlinga ir prasta žeme duodavo iš dešimtinės nuo 6 iki 7 kapų, patręšta – nuo 11 iki 12 kapų. Derlingos žemės dešimtinė duodavo nuo 13 iki 24 kapų rugių ir kviečių. Vilniaus gub. žiemkenčiai duodavo 2–3,5 grūdo, vasarojus – 2,3 grūdo[3].

Vasarojų sėjo nedžiovintais jaujoje grūdais, tik išimtiniais atvejais džiovintus. Linų sėmenis kūlė arkliais, varinėdami trejetą po grindimu išklotais linų pėdeliais.

Kauno gubernijoje vidutinis derlingumas sudarė 4 grūdus žiemkenčių, 4¼ vasarojaus, 3½ bulvių, bet gerose dirvose ir gerai įdirbant žemę, gerais metais derliai siekdavo 15, 16 ir 18 grūdų.

Grūdų kainos keitėsi atsižvelgiant į jų konjunktūrą ir į derlių. Pvz., kainos buvo smarkiai padidėjusios Krymo karo metu. Rugių pūras 1857 m. kainavo 12 Rb 78 kp (sid.), kviečių – 17,5 Rb sid., miežių – 9,5, avižų – 7,5, žirnių (Kauno aps.) – 10 Rb; 1844 m.rugiai – 4,03 Rb, kviečiai – 7,1 Rb, miežiai – 3,10 Rb, avižos – 2 Rb, žirniai – 4,7 Rb.

Kainos buvo nustatomos pagal eksportines kainas Kaune – Nemunu ir Dauguva – į Rygą. Pagal tų laikų susisiekimo sąlygas, pvz., Vilniaus gub. Vilniaus, Trakų, Lydos, Ašmenos, Vilnios ir Švenčionių dalyse eksportinės kainas pri-

[1] *Kurjer Wileński, 1825.*
[2] Korev A. *Op. cit. P. 438–440.*
[3] Korev A. *Op. cit. P. 456.*

klausė nuo Kauno, Dysnos ir šiaurinių dalių; Vilnios ir Švenčionių apskrityse – nuo Rygos.

Pašarinių žolių sėjimas prieš reformą Lietuvoje labai mažai buvo paplitęs. Pievos, nors užėmė labai didelį plotą, buvo apleistos, neprižiūrimos ir netręšiamos. Tą pat reikia pasakyti ir apie ganyklas. Gera pieva duodavo iš dešimtinės iki 150 pūdų, o blogos – iki 80 pūdų. Gerų pievų buvo ten, kur jas užliedavo Nemunas, Neris, Nevėžis ir kt. upės.

Kai kurie dvarai turėjo puikius sodus, iš kurių gaudavo nemažai pelno.

Augalininkystėje didelį vaidmenį Lietuvoje vaidino nuo senų laikų ir prieš baudžiavos panaikinimą linų auginimas. Jau nuo seno buvo žinoma, kad tuose kraštuose, kur daugiau gaminama linų, ten ir valstiečiai geriau galėjo gyventi. XIX a. pirmojo ketvirčio literatūroje labai propaguojamas linų, kaip labai pelningo prekinio pramoninio produkto auginimas. Čia prisideda net 1825 m. Vilniaus universitetas savo konkursine tema dėl krašto ekonominės būklės gerinimo, kur figūruoja ir linai. Anot F. Paškevičiaus apskaičiavimų[1], iš Rygos, kur suplaukdavo dauguma Lietuvos linų, jų eksportas siekdavo apie 15 mln. lenkiškų auksinų. Ypač buvo pagarsėję Rokiškio linai, taip pat Drujos. Kai kurie dideli dvarai, to paties Paškevičiaus nurodymu, čyžę iš valstiečių imdavo linais. Iš tokių dvarų suminėtini: Tyzenhauzų Rokiškyje, Sapiegų Užpaliai, Čartoriskių nuomojama Kupiškio starostija (kur dėl to buvo su valstiečiais gana rimtas konfliktas), Marikonių Salamiestis ir Svėdasai, Strutinskių Utena, Anykščiai ir kt. Dvarai surinkdavo po keliolika šimtų birkavų kasmet ir tai sudarydavo didžiausias jų pajamas. Tai, be abejo, turėjo skatinti dvarininkus pereiti į čyžę, nes lažas su prastu valstiečio baudžiauninko darbu ir inventoriumi niekuomet nebūtų pajėgęs duoti dvarininkams pajamų.

Iš Lietuvos linų pluoštas keliavo į Karaliaučių, Liepoją ir Rygą, ypač pastarąją, kur linų prekyba buvo sutvarkyta gana pavyzdingai ir patogiai ir dėl to Lietuvos valstiečių mėgiama[2]. Tiesa, linų kainos smarkiai svyruodavo, t. y. nuo 50–60 iki 25–35 sidabrinių rublių už birkavą. Iš vienos dešimtinės vidutiniškai buvo gaunama iki 1,5 birkavo linų. Didelės kainos skatindavo linų pasėlius didinti. Kai kurių teigimu, tais laikais apsėdavo linais 1/3, o daugelis net ir didesnį vasarojaus laukų plotą. Todėl, trūkstant gyvulių mėšlo, reikiamo dirvai po linų auginimo patręšti, tų laikų nuomone, tai turėjo būti dirvos nualinimas.

Lietuvoje nuo seniausių laikų maistui ir traukiamajai jėgai iš gyvojo inventoriaus auginta raguočių ir arklių. Dėl pašarų stygiaus, nedidelių derlių, prastų ganyklų, trūkstant pašarinių žolių ir šakniavaisių kultūrų, dauguma gyvulių buvo menki ir liesi. Tik dvaruose, kurie laikydavo degtinės varyklas ir pašaro gaudavo iš varyklos liekanų, gyvuliai būdavo geri. Dvaruose mėginta atsivežti veislinių raguočių iš Olandijos, Tirolio, Holšteino ir kitų kraštų.

Tas pats pasakytina apie arklius. Žemaičių arklių veislė buvo jau gerokai išsigi-

[1] Paszkievicz F. *Dziennik Wileński. 1816. T. 3. P. 196–204.*

[2] Katkus M. *Balanos gadynė. K., 1931. P. 69 ir kt.*

musi ir retai kur beišsilaikiusi. Šiokios tokios grynos veislės būta Rietave, kunigaikščio Oginskio dvare.

Kai kurie dvarai laikė avių bandas, net merinosų. Avis valstiečiai augino daugiausia saviems reikalams.

Oficialiais duomenimis, 1857 m. Kauno gubernijoje būta gyvulių: arklių – 235,9 tūkst., raguočių – 456,5 tūkst. paprastų avių – 280,5 tūkst., plonavilnių – 6,15 tūkst., kiaulių – 255 tūkst., ožkų – 107,19 tūkst.[1]

1858 m. Vilniaus gubernijoje raguočių buvo 302,7 tūkst., arklių – 173,7 tūkst., plonavilnių avių – 32,6 tūkst., paprastų avių – 193,2 tūkst., ožkų – 35,8 tūkst., kiaulių – 197,3 tūkst. Iš jų miestams atiteko (skliausteliuose – Vilniaus gub.) raguočių – 1705 (561), arklių – 1492 (863), ožkų – 1117 (475), kiaulių – 1438 (525). Šie skaičiai rodo, kad Vilniaus gubernija daug daugiau buvo atsilikusi už Kauno guberniją. Be to, gyvulių ūkio padėtis Vilniaus gubernijoje buvo blogesnė: gyvuliai smulkūs, vietinės veislės. Bet ir čia dvaruose pradėta gerinti gyvulių veisles. Valstiečių gyvulių ūkis buvo atsilikęs dėl pašarų stygiaus. Pavasarį vos bepaeinančius, mėšlu apskretusius gyvulius išgindavo į pliką ganyklą. Beje, taip pat blogi buvo gyvulių tvartai.

Su arkliais padėtis buvo ta pati kaip ir Kauno gubernijoje. 1847 m. Vilniuje buvo įsteigta arklių veislėms gerinti kergimo arklidė, viena 4 gubernijom, tai Vilniaus, Gardino, Kauno ir Minsko, apie 60 eržilų, iš kurių 20 buvo skirta valstiečių ūkiams.

XIX a. pirmajame ketvirtyje bei antrojo pradžioje, kritus grūdų kainoms, žiniasklaidoje buvo pradėta propaganda už linų, kanapių, taip pat ir už avių vilnai auginimą, tekstilės pramonės išplėtimą (steigiant baudžiavines manufaktūras). Galimas daiktas, kad tos propagandos paskatinti, kai kurie dvarininkai mėgino padidinti avių, ypač plonavilnių merinosų, ūkį. Bet tie mėginimai nepasisekė ir prieš pat atleidžiant nuo baudžiavos, Vilniaus gubernijoje būta ne daugiau kaip 3300 merinosų avių. Greičiausiai, kad nemokėta laikyti, be to, ir klimatinės sąlygos galėjo joms nelabai patikti. Buvo atvejų, kad išgaišdavo ištisos avidės. Pastebėta, kad merinosų veislė degeneruoja. Pradėta vėl auginti ne tokios lepios veislės avys, kurių veislė buvo gerinama, išrašant veislinius avinus (valackius ir kt.). Dėl to atsirado savotiška vietinių lietuviškų avių veislė.

Gyvuliams laikyti tiek dvarai, tiek valstiečiai turėjo tvartus. Valstiečių jie buvo labai menki. Kai kurie dvarai turėjo gerai ir patogiai pastatytus tvartus gyvuliams. Pavasarį, apie gegužės mėnesį, gyvuliai buvo išgenami į laukus. Kadangi tuo laiku žolės būdavo mažai, tai galvijai gaudavo šiaudų. Valstiečiams dažnai pritrūkdavo pašaro, todėl balandžio pradžioje varydavo gyvulius į laukus ir pašerdavo tik jaučius, kad pajėgtų dirbti laukus. Per vasarą gyvuliai genami su saulėtekiu, o kaitrų metu ir dar anksčiau, apie pusiaudienį pargenami namo ir laikomi 3–4 valandas namie, o paskui vėl genami į laukus iki saulėlydžio. Išginti į laukus dvarų ir sodžių bendrose ganyklose gyvuliai yra kerdžių, kurie paprastai nežiūri ganykloje eilės, prižiūrimi. O gyvulius varinėdavo po visą ganyklą, kur gyvuliai dalį žolės nuėsda-

[1] Afanasjev D. *Op. cit. P. 393–398.*

vo, kitą – sutrypdavo. Dėl to kai kuriuose dvaruose ganyklos buvo dalijamos į 8 ar 10 sklypų ir kiekviename gyvulius ganė po vieną dieną. Tuo būdu žolei leidžiama ataugti. Spalio pabaigoje gyvuliai uždaromi žiemai. Dvarininkų laikomus raguočius riša už ragų prie ėdžių, valstiečių gyvuliai tvartuose esti palaidi. Gyvuliai šeriami triskart per dieną. Valstiečiai pašarą meta gyvuliams tiesiog po kojomis, kur jo daug sutrypia gyvuliai. Karvės veršiuojasi beveik visos vienu laiku, t. y. gruodžio pabaigoje. Veršius, skirtus parduoti, prie karvės laikydavo tris savaites., o skirtus auginti – iki 6 savaičių. Daugelis dvarininkų pieną parduodavo žydams paktininkams ir atsižvelgiant į atstumą nuo miesto ir karvių kokybę, gaudavo už karves sezonui po 12–87 Rb.

Dažnai gyvulius kankino ligos, kurios atnešdavo ūkininkams daug nuostolių. Kovos priemonių su epizootijomis kaip ir nebuvo. Ligas išplatindavo ir tai, kad neatsisakydavo parduoti sergančių gyvulių.

Valstybiniai valstiečiai ir valstybiniai dvarai. Dėl augančių valstiečių burzdėjimų ir caro Nikolajaus slaptų komitetų baudžiavos klausimui apsvarstyti ir sutiktos dvarininkiškos bajorijos opozicijos tuo reikalu, pati caro vyriausybė ėmėsi tam tikrų reformų bent savo dvaruose. Tas reformas vykdyti turėjo 1837 m. įsteigta Valstybės turtų ministerija, o tos reformos įkvėpėjas ir įsteigtos ministerijos pirmasis ministras buvo Kiseliovas, kurio vardu kartais ši reforma ir vadinama[1]. Pagrindinis jos tikslas buvo panaikinti lažinę sistemą ir perkelti valstiečius į čyžę ir duoti jiems savivaldybę, artimai kontroliuojant ministerijos valdininkams. Vykdant reformą, reikėjo nustatyti esamą valstybinių žemių padėtį. Todėl 1839 12 28 buvo įsteigtas tam tikras Valstybės turtų liustracijos skyrius. Jo uždavinys buvo išmatuoti ir tikrai sužinoti valstybinių dvarų ir miškų plotus, sudaryti inventorių sąrašus, nustatyti dvarų pajamas ir t. t. Nuo 1844 m. liustracijos caro įsakymu, prižiūrint generalgubernatoriui, pradėta perkelti valstybinius valstiečius iš lažo į čyžę.

Vykdant liustraciją minėtomis 1839 m. taisyklėmis reikėjo:

1) aiškiai nustatyti visas dvarų naudmenas ir priklausomybes tiksliai aprašant pastatus, čyžines prievoles, iždo kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą;

2) aprašyti miškus ir apaugusias krūmais vietas, nenaudojamas žemes, suklasifikuoti jas pagal ūkinę paskirtį (sodybinės žemės, armenys, pievos, ganyklos), nustatant tų žemių kokybę ir produktyvumą;

3) nustačius kiekvieno valstiečio ūkines ir darbines priemones, parodyti jas grupėmis: jungvilkių, pusjungvilkių, daržininkų ir kampininkų. Jungvilkiais buvo laikomi valstiečiai, turį darbinių gyvulių daugiau kaip vieną. Turį vieną darbinį gyvulį valstiečiai buvo priskiriami prie pusjungvilkių. Daržininkais buvo laikomi tie valstiečiai, kurie turėjo tik pirkią ir daržą, o kampininkais – kurie nei žemės, nei namų neturėjo;

4) iš naujo paskirstyti naudojamas žemes, nustatant tam tikrą proporciją valstiečiams, palivarkams, visuomeniniam apdirbimui;

[1] Družinin N. M. *Gosudarstvennyje krestjane i reforma P. D. Kiseliova. M.–L., 1946.*

5) remiantis žemės įkainojimu, nustatyti ūkines prievoles valstiečiams – pinigines ir natūralias;

6) apskaičiuoti čyžę už naudojamas dvarų žemes ir pelną iš čyžės pozicijų.

Tai turėjo būti savotiškas kadastras, tiksliai atliktas, remiantis objektyviais tyrimais – matavimais, vertinimais, sąrašais ir t. t.[1]

Iš liustracinio darbo yra išlikusios svarbios medžiagos, kuri leidžia sudaryti gana tikslų tų laikų valstybinių dvarų ir valstybinių valstiečių vaizdą tiek ekonominiu, tiek kultūriniu požiūriu. Žinios apima dar lietuviškąją Vilniaus guberniją (apie 1840 m.), į kurią tuo metu įėjo ir visa Kauno gubernija, o iš vėlesnės Vilniaus gubernijos neįėjo Lydos apskritis ir iš Minsko gubernijos 1843 m. prijungtos Dysnos ir Vileikos apskritys.

Esamais oficialiais duomenimis (Centr. gosud. istorič. archiv v Leningradie, fond 379, opis 43, delo 264 65, 1–58 lapai), tuo metu Vilniaus gubernijoje būta tokių valstybinių turtų:

leninių	18
buv. jėzuitinių, duodančių 6 proc.	44
buv. vienuolynų	42
konfiskuotų	148
iždo su buv. seniūnijų	284
iš jų apgyventų dvarų	470
neapgyventų smulkių vienetų	66

Leno arba leniniais dvarais buvo vadinami tokie dvarai, kurie buvo respublikos karalių dovanoti ir paveldimi iki išsibaigiant turtus gavusiojo asmens vyriškajai linijai. Valstybinių turtų rūmai čia negalėjo daryti įtakos šių turtų valdymui, bet privalėjo sekti kilmės knygas, kad, giminei išsibaigus, dvaras galėtų pereiti iždui.

Buv. jėzuitų dvarai – tai dvarai, kurie liko panaikinus jėzuitų ordiną ir buvo priskirti Edukacinei komisijai Vilniuje. Šioji dvarus atidavė iš varžytynių amžinai tvarkyti privatiems asmenims, įsipareigojusiems mokėti palūkanas nuo įkainotos sumos. Šie dvarai buvo laikomi visiška valdytojų nuosavybe, ir jie negalėjo būti liustruojami arba iždo prižiūrimi bei tvarkomi. Valstybės turtų rūmai privalėjo juos globoti ir žiūrėti, kad valdytojai reguliariai įneštų palūkanas, o iš nedrausmingų mokėtojų atimtų dvarus ir perduotų juos tomis pačiomis sąlygomis kitiems asmenims.

Buv. vienuolynų dvarai seniau priklausė kai kuriems katalikiškiems vienuolynams, bet po 1831 m. sukilimo jie buvo panaikinti 1832 m. ir perėjo į iždo žinią ir valdymui.

Didelę grupę sudarė konfiskuoti dvarai iš Lietuvos dvarininkų už dalyvavimą 1831 m. sukilime.

Vilniaus gubernijoje visuose iždo turtuose būta palivarkinės žemės: armenų –

[1] Kaveckij S. *Žurnal Ministerstva Gosudarstvennogo Imuščestva. 1860. P. D. 1, 2. 237–268.*

55 124, pievų – 25 881, iš viso 80 125 deš. Valstiečiai valdyme turėjo: armenų – 222 989 deš., pievų – 93 782 deš., iš viso – 316 772 deš. Cerkvių tarnautojams buvo duota 39 819 deš. nenaudingos žemės – 110 679 deš. Iš viso Vilniaus gubernijoje žemės būta 547 395 deš. Vienai registruotai sielai vidutiniškai teko 2,6 deš. armenų ir 1,1 deš. pievų. Tai buvo labai nedidelis aprūpinimas žeme, lyginant su 8 deš. dydžio sklypu sielai, kuris buvo laikomas norma. Tik Trakų apskrityje, kur žemės yra palyginti menkos, sielai teko 6 deš. O Vilniaus, Upytės (Panevėžio), Ukmergės ir Raseinių apskrityse tesudarė 3 deš. Kauno, Zarasų, Ašmenos, Telšių – tik 2 deš., Švenčionių – vos 1 deš. su trupučiu. Lyginant su XVI a. antrojoje pusėje vykdyta valakų reforma, aiškėja, kad valstiečių žemės XVIII a. antrojoje pusėje ir XIX a. pirmojoje pusėje buvo išgrobstytos iš dalies palivarkams sudaryti. Apskritai net oficialūs dokumentai pripažįsta, kad valstiečiai Vilniaus gubernijoje žemės turėjo labai mažai.

Be armenų ir pievų, iždui priklausė dar 413 494 deš. miško, kurio 355 000 deš. buvo neginčijamo valdymo, 58 222 deš. – ginčijamo. Miškų ūkis buvo prastas. Jame buvo išvartų dar nuo 1818 m., kurios jau baigė pūti, nes dėl prastos vertės jų nenorėjo imti net valstiečiai. Medžius kertant, šakos buvo paliekamos kirtavietėse. Daug buvo sausuolių medžių, taip pat peraugusių ąžuolų, liepų, skroblų ir t. t. Miškas buvo kertamas netvarkingai, atsižvelgiant į išvežimo patogumus ir pageidaujamas medžio rūšis. Daugiausia miškų buvo iškertama prie tinkamų plukdyti upių.

Patys oficialūs organai pripažino, kad miškai, šie vertingiausi Lietuvos gamtos turtai buvo naudojami labai netvarkingai, plėšikiškai.

Iš šalutinių čyžinių pajamų pagrindinis dalykas valstybiniuose turtuose buvo smuklių laikymas. Jų priskaičiuojama 29. Vadinasi, ir čia valstiečių girdymas buvo papildoma baudžiavinės feodalinės sistemos eksploatacijos priemonė.

Tuo laiku Lietuvos Vilniaus gubernijos (tuomet Lietuvos vardas prie Vilniaus ir Gardino gubernijų dar nebuvo panaikintas – jį 1840 m. panaikino Nikolajus I) valstybiniuose turtuose būta: miestelių – 93, palivarkų – 541, kaimų – 435, užežių (zastienkų) – 1156, stačiatikių bažnyčių – 9, katalikų bažnyčių – 85, sentikių bažnyčių – 4, žydų sinagogų – 25, plytinių – 12, gelumbės fabrikų – 1, audeklo fabrikų – 1 (šie duomenys neapima konfiskuotų dvarų).

Aprašyme pavaizduotas ir valstiečių ekonominis bei kultūrinis gyvenimas. Pirmiausia – valstybinių valstiečių trobesiai. Beveik visur juos sudaro viena arba dvi gyvenamosios pirkios, kur krosnys be dūmtraukių, asla be medinių grindų, langeliai tik du arba trys ir tie labai maži, dėl to pirkiose visuomet tamsu ir nešvaru. Nešvarumų dar labiau padidėja dėl to, kad valstiečiai žiemą laiko troboje jaunus gyvulius, o kūrenant krosnį, pirkia būna pilna dūmų, kurie į lauką eina pro priemenės duris ir per iškirstą lubose aukštinį. Dėl to vaikai dažnai peršąla. Kiek geriau valstiečiai gyvena Telšių, Šiaulių ir Panevėžio apskrityse.

Vasarą valgis gaminamas tiesiog priemenėje, ant žemės, dėl to dažnai atsitinka gaisrai. [...]

Valstiečių daržinės daug kur buvo su jaujomis, kurios, viena, naudingos tuo, kad

palengvina iškulti javus, antra, žalingos tuo, kad dėl nepriežiūros dažnai būna gaisrų, ir valstiečiai netenka viso savo turto.

Tiek kaimai, tiek miesteliai pastatyti neplaningai, susikimšę.

Palivarkų ir valstiečių kiemų statymo būdas, taip pat apsirūpinimas kuru ir degtinės varyklų laikymas priklauso nuo miško stokos ar pertekliaus tame pačiame arba kaimyniniame dvare. Dėl to ten, kur yra miško, jis parduodamas pagal sąmatas, o ten, kur nėra visiškai ar kirtimas užgintas, miškas parduodamas už vadinamuosius kelminius (nuo kelmo) pinigus ir kai kur dykai. Daugelyje dvarų, kur yra miškų ir kur jų nėra, matyti laukinių akmenų ir kalkakmenių, molio ir smėlio. Šios medžiagos galėtų sumažinti miško naikinimą, o ypač daug naudos galėtų duoti ten, kur miškų nėra, kur palivarkai ir valstiečiai labai stokojo miško. Tais atvejais tuose pačiuose dvaruose, kur trūksta statybinių medžiagų ir kur valstiečių trobesiai vos palaikomi, žydai užsiima kalkių degimu, stato valstiečiams krosnis, degina molinius indus ir parduoda juos valstiečiams, o pastarieji parūpina jiems malkų minėtiems reikalams.

Palivarkiniai ir čyžiniai pastatai, išskyrus keletą, esamų dovanotuose dvaruose, yra sutrešę ir apleisti.

Nuo 1798 m., kai buvo sudaryti inventoriai, palivarkų skaičius iždo dvaruose labai padidėjo, taip kad kai kuriuose dvaruose jų padidėjo nuo vieno iki keturių, tiek seniau buvusiuose žemės armenyse, tiek ir miškų skynimuose. Štai kur valstiečių sklypų sumažėjimo priežastis.

Oficialiais duomenimis, 1840 m. valstybiniuose turtuose gyveno 83 653 vyriškosios lyties asmenys. Be valstybinių valstiečių, Lietuvos Vilniaus gubernijos turtuose gyveno kulto tarnautojų – 301, bajorų – 3030, vienkiemių (iš buvusių plikbajorių) – 570, atsargos kareivių – 51, pašaliečių valstiečių, miestiečių ir pirklių – 11 467.

Kulto įstaigos: katalikų ir evangelikų bažnyčios. Valstybiniuose dvaruose kalbamu metu katalikų būta 73 751, žydų – 12 288, sentikių – 2991, stačiatikių – 2678, liuteronų – 2002, mahometonų – 28. Bažnyčios turėjo valstybiniuose dvaruose savo turtų, gautų dovanomis iš buvusių respublikos valdovų, tam tikromis privilegijomis ir įsigytų įvairiomis progomis. Juose buvo valstiečių baudžiauninkų ir lažininkų. Pravoslavų cerkvės žemių neturėjo. Katalikų bažnyčios, be to, dar gaudavo tam tikras pajamas iš iždo dvarų, skirtas pagal inventorius. Tai sudarė 1075 Rb sidabru kasmetinį mokestį jų naudai.

Katalikų bažnyčių turtai buvo nelygūs: vienos turėjo žemių su valstiečiais, žuvų gaudas ir smuklių, kitos žemės – be tų dalykų, dar kitos visiškai nieko neturėjo gyvendamos iš kalėdų.

Pranešime pabrėžta didelė katalikų dvasininkų įtaka gyventojams, ypač Žemaitijos, tačiau pažymėta, kad dvasininkai dažniausiai ne per daug rūpinasi savo tikinčiaisiais, o daugiau savais reikalais. Dauguma klebonų gerai aprūpinti savo baudžiauninkų darbo pajamomis, jie daugiau pasidavė pasaulio gyvenimui ir turtų rinkimui kaip savo pareigoms.

Atvykęs pranešėjas (iš Vilniaus valstybės turtų rūmų) Vilniaus gyventojus randa

ramius, pasiduodančius valdžios nurodymams, nes jie įsitikinę, jog reikalaujama iš jų pagal įstatymus. Nuramindamas Peterburgo biurokratus, pranešėjas priduria: „priešingu atveju neieško ir nesiekia teisybės duodamais vyriausybei skundais", – tai teigimas neteisingas, nes tokių skundų buvo nemažai. Paprastomis valstiečių ydomis laikoma nerūpestingumas, tinginiavimas ir girtavimas, – tai įprasti baudžiavinių ponų kaltinimai valstiečiams norint suversti kaltę už baudžiavininkystės padarinius, t. y. valstiečių materialinį ir moralinį nuopuolį ne baudžiavinei eksploatacijai, o patiems valstiečiams.

Tais pačiais motyvais pranešime kaltinami ir žydai, smuklių laikytojai, o ne ponai, kurie tas smukles išnuomoja ir iš jų pelnosi. Žydai esą įpratina valstiečius girtuokliauti, išvilioja pamestinai iš jų gaminius, dėl šios priežasties valstiečiai nusmunka ir t. t. Visuose iždo miesteliuose daug esą žydų, o kiekviename jų namelyje – šinkiai.

Vilniaus gubernijoje būta 7 mokyklų, tai Viekšniuose, Anykščiuose, Kupiškyje, Lenčių rakte (Švenčionių aps.), Šešuoliuose, Kiauriuose ir sen. Merkinėje (Vilniaus aps.). Apskritai raštingumą pranešėjas Vilniaus gubernijoje laiko prastu. Valstiečiai nenoriai leidžia vaikus į mokyklas, nuslėpdamas tą faktą, kad tose mokyklose mokomi valstiečių vaikai, „svetima" lietuvių kalba ir teisingai pabrėždamas faktą, bet nepaaiškindamas jo priežasčių. Neleidimas į mokyklas aiškintinas tuo, kad „vaikams lankyti mokyklas vietoje nėra sąlygų, – reikia samdyti butus, mokėti mokytojams, pirkti knygas ir popierių". Vadinasi, mokyklos galėjo būti prieinamos tik turtingesniems, jos nebuvo prieinamos liaudžiai, o šito baudžiaviniai valdovai ir siekti negalėjo, nes bijojo baudžiauninkų susipratimo ir apšvietos.

Tokius švietimo rezultatus konstatuoja ir pats pranešėjas – labai maža esą valstiečių supranta lenkišką raštą (lenkų kalba Vilniaus gubernijoje iki 1840 m. buvo laikoma oficialia kalba, tik po to įstaigose buvo rusų kalba), o dar mažiau kas gali skaityti ir rašyti rusiškai – „prie tos kalbos jie neįprato ir laiko ją svetima. Kupiškio mokykloje valstiečių vaikai gana gerai skaito rusiškai, bet perskaityto teksto nesupranta".

Pranešime plačiai nagrinėta ir to laiko agrotechnika. Apskritai Vilniaus gubernijoje praktikuojama trilaukė žemės dirbimo sistema. Bet kai kuriuose dvaruose, kur dirvoje neauga gerai vasarojus, žemė yra „padalyta į dvi žiemkenčių pasėlių pamainas".

Laukai apskritai dirbami žagrėmis su vienu arba dviem geležiniais noragais ir akėčiomis. Vilniaus, Ašmenos, Trakų, Ukmergės, Upytės ir Švenčionių – žagre ariama jaučiais arba 2 arkliais, kitose vietose – žagre ir akėčiomis po vieną arklį.

Kauno apskrityje kinko į žagrę 2 jaučius arba 2 arklius, o į akėčias – 2 arklius. Paprotys arti dviem jaučiais išsilaikęs nuo seniausių laikų, o vienarklėmis žagrėmis ir akėčiomis laukų dirbimas, anot pranešėjo, atėjęs iš rusų ir prūsų „poselencų" (kolonistų). Šį žemės dirbimą daugelis valstybinių valstiečių laiko patogiausiu, bet neatsisako ir savo senojo papročio, sakydami, kad jis perduotas bočių ir kad reikiamam arklių kiekiui reikia daugiau išlaidų, o jaučiai galį išmisti šiaudais,

pridėjus kiek šieno ir pelų ir jiems nereikia gerų ganyklų, kurių valstiečiams beveik visur trūksta.

Kitas savotiškas paprotys, išlikęs taip pat iš senų laikų, tai jaučių kinkymas už ragų į žagrę arba akėčias, pritvirtinant prie jų storą pagalį taip kietai, kad jie negalėtų jo ne tik numesti, bet ir sprandą pasukti į šalį. Prie pagalio vidurio pririša rodiklį. Jis pritvirtintas prie žagrės arba akėčių. Dėl tokio kinkymo gyvulys labai nuvargsta ir neretai krinta, jaučių ragai vasaros metu nuo didelio įtempimo labai įkaista. Net patys ūkininkai negiria tokio papročio, bet nemeta jo, manydami, kad jie nepajėgią išmokyti jaučių eiti su pakinktais junge. Aišku, kad Vilniaus gubernijoje esą tokių žemių, kurios kietos, ir jas ariant reikia pora jaučių, bet tokių labai nedaug.

Apskritai, anot pranešimo, valstiečiai mažai kreipia dėmesio laukų įdirbimui. Ten, kur ponas dėl savo žemės kietumo aria ją tris kartus arba dėl minkštumo ir lengvumo suvoluoja tam tikrais volais, – valstietis aparia vos du kartus, o volus naudoja labai retai. Be to, jie ardami mažai rūpinasi, kad vagojant dirva būtų gerai apversta ir perpūdytų piktžoles, turėtų griovius vandeniui nutekėti.

Laukai trešiami gyvulių mėšlu: palivarkuose jo būta daugiau, pas valstiečius – mažiau, nors visi gerai supranta, kad čionykštės dirvos derlingumas priklauso nuo jos įtręšimo, tačiau daugelis mažai tuo rūpinasi ir dažnai sėja laukus be jokio pamėžimo. Apskritai mažai kreipiama dėmesio į tai, ar turima pakankamai mėšlo ir kaip jis naudojamas. Beveik visuose dvaruose mėšlas, išvežamas į laukus, ne tuojau iškratomas ir apariamas, o pačios dirvos apariamos tiek nerūpestingai, kad vos ne trečdalis mėšlo paliekama viršum arimo, ir saulei bei orui veikiant be reikalo žūsta.

Gubernijoje iš augalinių kultūrų daugiausia sėja rugius, miežius ir avižas, kai kuriose apskrityse (geresnės kokybės žemės) – linus, mažiau – kviečius, žirnius, grikius. Linus blogesnėse žemėse sėja tik namų reikalams, o retai kas iš dvarų – parduoti valstiečiams.

Linų sėjimas, nors ūkininkams pardavus ir duoda kai kurios naudos, bet, anot pranešėjo, alindami dirvą, jie yra pagrindinė priežastis dėl nedidelio tų vietų grūdinių javų derliaus. Bulvės auginamos beveik visų dvarų laukuose, kur tik yra degtinės varyklos ir ypač ten, kur valstiečiai mažai gauna grūdų. Nors iždo dvaruose žemė nesurūšiuota, bet vietiniai gyventojai iš patirties žino, kur kokie javai dera. Grikiai paprastai sėjami smėlio dirvose.

Derliai, anot pranešimo, visuose iždo dvaruose mažesni už vidutinius. Svarbiausia priežastis yra ta, kad iždo dvarai buvo nuomojami trumpam laikui. Nuomininkas, žinodamas gerai, kad ūkiui sutvarkyti reikia keleto metų, stengiasi kiek galėdamas išnaudoti žemę, palikdamas ją savo įpėdiniui nuomininkui gerai nepatręšęs ir užsėjęs. Tokią pat šis perduoda trečiam nuomininkui, o dėl to dvaras nusmunka.

Tuose dvaruose, kuriuos valdo apdovanoti jais asmenys, laukų trešimas ir apskritai visas ūkis, be abejo, yra geresnis. Tačiau ir tarp jų yra asmenų, kurie, blogai valdydami dvarus, patys ten negyvendami, nualina juos taip pat kaip ir nuomininkai.

Jų dvarai buvo atiduoti valdyti privatiems asmenims ir kai kurie tų dvarų administratoriai iš tikrųjų buvo nuomininkai ir, vadinasi, slapti valdytojai.

Paprastai nuomininkai dvylikai metų darydavo taip: vieni sudarydavo įgaliojimus valdyti dvarus, paliudydami juos apskričių teismuose, o kiti, dažniausiai dvarų administratoriai, neturėjo tam iš valdytojų jokių įgaliojimų arba nenorėdami jų pateikti, sakydavo, kad neturi. Kai dėl ekonomų ir kitų dvarų tarnautojų, tai su jais nebuvo net papročio daryti sutartis. Kai kurie iždo dvarai arba jų dalys buvo nuomojami ir valdomi žydų.

Tie, apdovanoti valdytojų, gyvenančių dvaruose, rūpinosi ežių neliečiamybe, bet ir tai nesulaikydavo kaimynų nuo pagundos iždo šeimai bei nuo jos neteisėto užgrobimo. Kai dėl nuomojamų dvarų ar esamų administracijoje, tai šie dvarai valdytojų buvo silpnai ginami, pirma dėl to, kad juos valdė laikinai; antra, kad nenorėjo dėti į iždo žemes negrąžinamų išlaidų; trečia, nenorėjo pyktis su pačiais atliekančiais matavimus teismų nariais; ketvirta, kad kai kurie nuomininkai patys turėjo ginčų su iždu.

Pranešėjas aiškiai pažymi, kad Vilniaus gubernijoje nedaug buvo tokių dvarų valdytojų, kurie būtų atsižvelgę į valstiečių trūkumus, arba prireikus būtų teikę jiems pagalbą daugiau dėl humaniškumo ir neturėdami išskaičiavimo. Kiti valdytojai, teikdami valstiečiams pagalbą gyvuliais, grūdais arba pinigais, reikalaudavo iš jų darbų arba grąžinti paskolas su palūkanomis. Be to, kai kurie iždo dvarų valdytojai naudojo valstiečius ir saviems patarnavimams, ir čyžiniams darbams, ir savuose dvaruose. Žinoma, dėl to valstiečiai bruzdėjo, rašė skundus valdžios organams.

Ne mažiau valstiečių kentėjo, kaip matome iš pranešimų, išvaikius juos iš ūkių dėl įvairių priežasčių: dėl prievolių neatlikimo, blogo jų elgesio, daugiausia tik ta dingstimi, o iš tikrųjų dėl valdytojų godumo, kad iš to sklypo, perdavus kitam, valdytojas gautų daugiau pelno ir kad, perėjus tai žemei į valstybinio valstiečio rankas, turėtų priversti jį mokėti didesnę sumą. Kartais valstiečių dykinės, ypač neturinčios geresnės žemės rūšies, kartą prijungtos prie palivarkų žemės, lieka prie jų visam laikui. Be to, beveik visuose iždo dvaruose jų valdytojų išarti skynimai ir tuščios žemės, o tai savaime padidino palivarkų skaičių ir jų žemės dirbimą.

Smuklių ir degtinės parduotuvių beveik visuose dvaruose padidėjo palyginti su inventoriais, o kai kuriuose buvo įrengtos degtinės parduotuvės valstiečių namuose. Dėl to valdytojai buvo skatinami savo naudai, o kai kuriais atvejais kaimų atskyrimu nuo leistų smuklių.

Už laisvą degtinės varymo teisę akcyzės rinkliava, kurią turėjo sumokėti valdytojas, daugelyje dvarų buvo įmokama valstiečių, lygiai taip pat už kai kuriuos valdytojus buvo sumokamas invalidų mokestis ir kvarta.

Apie valstybinių valstiečių gyvulininkystę pranešime smulkių žinių neduota, bet iš revizorių pranešimų matyti, kad gyvuliai dažniausiai yra valdytojo nuosavybė.

Pievų ir ganyklų ne per daugiausia, o ganyklos buvo tik keliuose dvaruose, dėl to tiek valdytojo, tiek valstiečio gyvulius teko ganyti pūdymuose, nušienavus pievas,

krūmynuose, miškuose, kur pasitaiko tinkamos vietos. Pievos niekur niekuo netręšiamos ir jokių priemonių padidinti žolių derliui nesiimama.

Daugelis pievų apaugo samanomis ir dėl to labai mažai duoda šieno. Ir vis dėlto apie to žalingo augalo išnaikinimą pievose niekas negalvoja. Pašarinės žolės niekur nesėjamos. Šiuo požiūriu iždo dvarai buvo atsilikę nuo pažangesnių, į kapitalistines vėžes stojusių dvarų, kur pašarų ūkis jau buvo pradėtas tvarkyti, kaip galima matyti iš kiek vėlesnio E. Petersono padaryto dvarų aprašymo.

Valstiečių verslai reiškėsi kalvių, dailidžių ir puodžių amatais, o rečiau staliaus. Kai kurie valstiečiai kiek vertėsi prekes vežiodami, o tai sudaro vienintelį būdą šiems valstiečiams išsimaitinti.

Kai dėl pašaliečių asmenų, gyvenančių iždo dvaruose, tai rusai ir vokiečiai užsiima žemės dirbimu ir prekių vežiojimu, amatais ir degtinės pardavinėjimu beveik tik tuose sodžiuose, kur žydams užginta apsigyventi per 50 varstų nuo sienos. Žydai, anot pranešimo, gyvendami kahalais, dažniausiai iždo miesteliuose, paprastai vertėsi pardavimu degtinės nuomojamose smuklėse ir parduotuvėse, ir smulkia prekyba, supirkdami iš valstiečių žemės ūkio gaminius ir dirbinius: audeklą, vilną ir jaunus gyvulius. Kai kuriuose dvaruose, nors tiesa, nedaugelyje, šie žydai, nuomodami iš valstiečių drauge su smuklėmis nuo senų laikų įrengtas mažas degtinės varyklas, varo jose patys degtinę ir iš to gyvena, gaudami iš valstiečių tam tikslui malkų, jų atvežamų slaptai iš iždo girių, anot pranešėjo, darydami iždui žalą.

Žydai, pasistatę iždo miestelių sklypuose namus, laikė juos savais. Kiti pašaliečiai, gyveną tiek miesteliuose, tiek sodžiuose, taip pat turi pasistatę savo namus arba gyvena iždo namuose, atlikusiuose dėl įvairių priežasčių nuo valstiečių. Už sklypus jie moka mokestį. Savo teisės į žemę ir į sklypą revizijos metu jokių įrodymų negalėjo pateikti, išskyrus pažymėjimą senesniuose jų inventoriuose.

Sentikiai, taip pat vadinami piliponais, užsiima žemės dirbimu, vežioja savo prekes į miestus ir turgus, ir dėl to verslas yra geresnio būvio. Be to, gyvena iždo dvaruose totoriai, kurie turi bajorų teises ir verčiasi odų dirbimu.

Iždas per metus iš minėtų turtų turėjo gauti pajamų iš buv. seniūnijų ir vienuolynų žemių 193 384 Rb sidabru, toms žemėms buvo nepriemokų (1840 m.) – 129 595 Rb. Iš konfiskuotų žemių – 2044 Rb, nepriemokų – 4471 Rb. Iš buv. jėzuitų palūkanų – 45 069 Rb, nepriemokų – 37 724 Rb. Iš konfiskuotų kapitalų, pasiųstų į kredito įstaigas, – 1815 Rb, iš išieškotinų – 5355 Rb, iš miškų nepriemokų – 7317 Rb. Iš viso pajamos per metus turėjo sudaryti 472 426 Rb, o nepriemokos – 733 528 Rb (kapeikos visur nerašytos). Nepriemokų dydis rodo, kad valstiečiams našta buvo užkrauta nebepakeliama, kad pati sistema, kurios iždas laikėsi administruodamas valstybinius dvarus, buvo supuvusi.

Tai parodo ir pranešime sužymėtos įvairiopos valstybinių valstiečių prievolės tiek iždui, tiek savivaldybei ir bendruomenei. Pastarąsias sudaro: pinigais – žyminiam popieriui, įrištoms knygoms, saikams, atsargos magazinams pirkti, kartais miškai stovykloms, rekrutams statyti, taip pat pastotėms su arkliais ir žmonėmis,

įvairiems asmenims ir sodžiaus seniūnams vežioti, keliams taisyti ir t. t. Buvo mokamos baudos už praleistas arba papildomas revizijos sielas, už bėglių palaikymą, už miško kirtimą, kelpinigiai gydytojams ir strepčiams tarnybos reikalais ir kt. Taip pat valstiečiams reikėjo apmokėti išlaidas magazinams, tiltams, varstinių ir ruožinių stulpams prie kelių statyti ir nudažyti, be to, seniūnų ir raštininkų algoms bei mokesčiams už juos sumokėti. Kartais buvo rinkliavos valdininkams laikyti, pravažiuojantiems tarnybos reikalais, pašalpoms pabėgėliams ir pavargusiems valstiečiams.

Iš tiesų, tai susidarydavo taip, kad devyni kailiai buvo lupami nuo vargšo valstiečio baudžiauninko. Aišku, kad valstietis šito tesėti negalėjo, ir dėl to susidarydavo ir savivaldybinėms išlaidoms didelių nepriemokų.

Iki 1840 m. jų iš viso būta 81 936 Rb sidabru, neskaičiuojant visokių sustabdymų ir išdėstymų.

Be valstybinių mokesčių ir įvairių rinkliavų, savivaldybės ir bendruomenės reikalams įvairias prievoles valstietis turėjo atlikti ir dvarui.

Pagal 1798 m. inventorius iždo valstiečiai turėjo atlikti tokias asmenines ir pinigines prievoles: asmenines – kas savaitę eiti lažo į dvaro laukų ir kiemų darbus, gvoltus – skubos darbus, skiriamus dažniausiai visai šeimai valant nuo laukų javus ir šieną; sargybas – saugoti palivarko trobesius ir kitą turtą; gaidžiagystes – t. y. prieš aušiant eiti su balanomis kulti; šarvarkus – taisyti palivarkus, smuklių, malūnų ir kitus trobesius, tiltus, užtvankas, taip pat atlikti kitus darbus visuomenės reikalams, keliauti su vežimais į prekybinius miestus su pačių palivarkų produktais, [...] išvežti rąstus iš palivarkų miškų.

Be to, čia dar prisidėjo piniginės prievolės: už skirtą valstiečiui žemės sklypą čynšės; kelpinigiai, jei kelių prievolė neatliekama natūra arba kai valstiečiai visiškai atleidžiami pagal inventorius nuo kelių taisymo prievolių; peleninė rinkliava, kurią valstiečiai mokėjo tuose dvaruose, kur buvo daug miškų už teisę degti potašą ir leisti sakus; propinacinį mokestį – už leidimą valstiečiui pirkti kur kitur degtinę, o ne iš dvaro, kuriam jis priklauso, smuklės; už medų, gaunamą iš laikomų bičių; sklypinį – už sklypus, kuriuose pastatyti namai, be armenų, o tik su nedideliais daržais.

Ir tai dar ne viskas – valstietis turėjo duoti dar vadinamąsias duokles, t. y. nors ir nedideliais kiekiais, tai įvairių grūdų, naminių paukščių, kiaušinių, grybų, riešutų, uogų, žuvų, apynių, šieno ir pan., atseit kas patogiau buvo pagal vietos aplinkybes išieškoti iš valstiečių.

Moterims buvo nustatytos dar tam tikros prievolės – kai kur tolkų verpimas iš savo pačių arba iš dvaro linų, pakulų ar avies vilnų, daržų ravėjimas ir kiti daržų darbai.

Kampininkai (bobeliai, kutnikai), nors jie labai retai kur buvo apdedami darbais pagal inventorius, galėjo gyvendami savo pirkiose savo pragyvenimui uždarbiauti kaip samdininkai. Šie žmonės daugelyje dvarų valdytojų nurodymais visur turėjo dirbti darbus palivarkuose arba mokėjo sklypinį už savo pirkias.

Prie iždo dvarų buvo atsarginiai magazinai ir kapitalai, kurių tikslas sunkmečių laikais buvo sudaryti atsargas gyventojų maistui ir sėklai. Iš viso Vilniaus gubernijoje buvo 227 magazinai – juose 1840 05 15 turėjo būti 138 381 pūras grūdų, bet iš tikrųjų ir čia būta trūkumų. Kapitalų maisto atsargoms iki tos pačios datos būta 37 572 Rb sid., nepriemokų – 745 Rb sid.

Nepamiršta pranešime pažymėti ir naudingų valstiečiams įstaigų, būtent medicinos pagalbos. Deja... ir čia valstiečiui už devynis lupamus kailius patarnavimai buvo ne geresni kaip liaudies švietimo srityje. Ligoninių niekur nebūta. Valstiečiams medicinos pagalbos teikti patys valdytojai laikė felčerius tik Viekšnių ir Daugmiškio seniūnijose, o Kupiškio, Penionių ir Skirsnemunės felčerius laikė valstiečių sąskaita. Visur kitur, pastebi pranešėjas, valstybinių dvarų valstiečiai gydosi paprastomis priemonėmis, o ypač dėl svarbių atsitikimų išsikviečia gydytojus, užsiimančius privačia praktika bajorų dvaruose arba miestuose. Net nuo raupų nebuvo skiepijama, išskyrus tas vietas, kur yra dvaro felčeriai. Kituose dvaruose skiepija nuo raupų privatūs felčeriai žydai už mokestį arba privatūs asmenys, kartais kunigai. Kai kuriuose dvaruose nuo raupų visai neskiepijama ir dėl to raupai labai dažnai siaučia iždo dvaruose ir būna nemažai aukų.

Sodžiaus administraciją kai kuriuose dvaruose su dideliu sielų skaičiumi sudarė: vienas seniūnas, vienas arba du pagalbininkai arba vaitas, keli mokesčių rinkėjai ir samdomas arba iš valstiečių skiriamas raštininkas, o kartais čia pritraukiami ir magazinų prižiūrėtojai arba šimtininkai. Mažesniuose dvaruose – iš seniūno, mokesčių rinkėjų ir raštininkų, ten, kur nebūdavo raštininkų, knygas ir susirašinėjimą darydavo jų valdytojai arba urėdai. Ten, kur nėra palivarkų, administruoja vienas seniūnas, o prireikus susirašinėjimams samdomi pašaliniai asmenys.

Sodžiaus valdybos renkamos pačių valstiečių bendruomenės, sutikus valdytojui, bet, kaip atvirai pastebi pranešėjas, labai dažnai skiriami paties valdytojo. Sodžiaus valdybos pareiga surinkti valstybinius, vietinius ir bendruomeninius mokesčius, žiūrėti, kad būtų atliekamos tiek asmeninės, tiek piniginės prievolės, ir, be to, įteigti valstiečiams gerą dorovę, jų ūkio priežiūrą, atsiskaityti bendruomenei ir vyriausybei už visas surenkamas sumas.

Be sodžiaus valdybos narių, į sodžiaus pareigas dar įėjo šimtininkai, dešimtininkai, magazinų prižiūrėtojai, rečiau penkiasdešimtininkai, miškų sargai ir girininkai, abieščikai ir gaisriniai seniūnai, renkami arba skiriami bendruomenės valdytojo, žemės teismo ir miškų administracijos neaprėžtam laikui. Apskritai dešimtininkai ir šimtininkai jokių lengvatų iš palivarkų negaudavo, bet buvo atleisti nuo kariuomenės stovėjimo ir pastočių. Iš magazinų prižiūrėtojų kai kurie gaudavo valdybos arba valdytojo skiriamas algas iš visuomeninių rinkliavų, kai kurie ir to negaudavo, ir nuo palivarkinių ir savivaldybinių prievolių neatleidžiami. Kai dėl seniūno ir vaitų, tai jie apskritai buvo atleisti nuo visų asmeninių prievolių, be rekrutų ir už juos, kaip ir už raštininkus, bendruomenės įnešamas kasmet mokestis į iždą pagal galvų skaičių, o raštininkai, be to, gaudavo dar atskirą atlyginimą iš bendruomenės.

Tokia buvo valstiečių būklė iki 1844 m., kai, vykdant liustraciją, buvo pradėta versti valstybinius valstiečius čyžininkais. Iš tos apžvalgos, padarytos bene ryšium su Arcimavičiaus revizija, matyti, kad valstybiniai valstiečiai buvo žiauriai eksploatuojami ir spaudžiami. Nepriemokos, vadinasi, nepajėgumas nešti užkrautą jiems naštą, augo. Todėl caro valdžia turėjo susirūpinti tvarkydama valstybinių valstiečių reikalus, daryti vadinamąją grafo Kiseliovo valstiečių reformą valstybiniuose dvaruose.

Dvarų ūkis. Bajorai turtuoliai daugiausia užsiimdavo žemdirbyste ir tik nedidelė jų dalis dėdavo savo kapitalus į prekybos apyvartas. Jie nuomodavo dvarus iš bajorų žemvaldžių arba valstybinius dvarus pagal tam tikras ilgalaikes arba trumpalaikes sutartis.

Bajorai, turį tik žemės gyveno paprastai dideliais sodžiais, žinomais akalicų vardu. Tokių akalicų daugiausia buvo Ašmenos, Lydos, Vilniaus ir Trakų apskrityse. Dviejose pastarosiose apskrityse kelios akalicos buvo apgyvendintos daugiausia totorių. Akalicų bajoras, atsižvelgiant į turtą, arba pats dirba žemę su savo žmonėmis, arba samdomais darbininkais, pasilikdamas sau tik priežiūrą. Kitos jų grupės nuomojo žemes. Nemaža jų grupė patarnauja turtingiesiems, užimdami įvairias vietas, tai urėdų, raštininkų (sąskaitininkų), vietininkų arba ekonomo pagalbininkų, liokajų, vežėjų, virėjų ir t. t.

Savo laiku buvo paplitusi dar viena bajorų kategorija, tai bajorai rezidentai. Paprastai jie atiduodavo savo nedideles lėšas dvarininkui valdyti ir už tai, kaip už palūkanas, gaudavo išlaikymą, kuris paprastai daugiau kainuodavo, kaip priklausomos jam palūkanos. Būta rezidentų, kurie nieko neturėdavo, gyvendavo iš dvarininko malonės, sudarydavo savotišką dvarininkų palydą.

Kai kurie bajorai persikeldavo į miestus ir pereidavo į miesto buržuazijos klasę.

Nemažai aukštesnių bajorų laiką leisdavo užsienyje, kur prašvilpdavo nemažą savo turtų dalį, alindami kraštą, palikdami savo dvarus savivališkai urėdų nuožiūrai, kurie daugeliu atvejų žiauriai skriausdavo baudžiauninkus valstiečius.

Daugiausia rūpinosi ūkiu vidutiniai dvarininkai. Žalingiausi ūkiams buvo trumpalaikiai dvarų nuomininkai, kurie rūpindavosi kuo daugiausia gauti iš žemės, nieko jai negrąžindami. Tarp Vilniaus gubernijos bajorų buvo pastebima daugiau noro užsiimti labdarybe vargšams kaip Kauno gubernijoje.

1858 m. Vilniaus gubernijoje buvo 387 938 baudžiaunininkai, iš jų 189 457 vyrai ir 198 481 moteris, o tai sudarė drauge su dvariškiais (dvarionais) 46 proc. visų gubernijos gyventojų. Iš to skaičiaus buvo 368 637 valstiečiai ir 19 188 dvariškiai.

Abiejų lyčių laisvų žmonių, gyvenančių pagal sutartis dvarų žemėse, buvo 3382 žmonės[1].

Lyginant su Kauno gubernija, kurioje iš visų 988,2 tūkst. gyventojų – 364,6 tūkst. baudžiauninkų, arba 36,9 proc., matyti, kad Kauno gubernijoje ekonominis gyvenimas jau labiau buvo pažengęs kapitalizmo link.

[1] Korev A. *Op. cit. P. 37.*

Ponų dvaruose pelnas buvo apskaičiuojamas ir gaunamas iš tokių šaltinių: 1) iš pasėlių plotų dvaro žemėje, kur skaičiuojant pajamas iš pasėlių pūro arba dešimtinės, sudarė dvigubai palyginti su kainomis, kuriomis išnuomojama žemė be įdirbimo; 2) iš pievų, skaičiuojant šieno pūdą vietine kaina; 3) iš čyžių, mokamų čyžininkų valstiečių pagal inventoriaus sąlygas, ir žemių išnuomavimas laisviems žmonėms bei pašaliniams asmenims pagal sutartis; 4) iš smuklių, malūnų, degtinės varyklų ir kitų nuomų; 5) iš karvių pieno, nustatant mokestį pagal sviesto, sūrio ir kt. pardavimo sąlygas; 6) iš vaisinių sodų ir pan. Čia jau reikia turėti galvoje ir miškų naudojimą, kuris tam tikromis sąlygomis dvarininkams duodavo daug pajamų, nes ypač negailestingai gamtos turtai buvo naudojami tuose dvaruose, kurių girios buvo prie upių. Pažymėtina, kad, baigiantis baudžiavos laikotarpiui, šalia feodalinės rentos, iš nemokamo baudžiauninko darbo, pono žemėje (atidirbtinė renta) arba savoje žemėje (piniginė renta – čyžė) ir kt. atsiranda ir kapitalistinė renta iš laisvai samdomo sodžiaus proletariato produkuojamos antvertės, labiau užmaskuotos eksploatacijos formos.

Gaunamos dvarininkų pajamos, atskaičiavus mokesčius ir ūkio išlaidas, ėjo vartojamiesiems reikalams – pragyvenimui, baliams, visokiems rezidentams išlaikyti, apdarams, vaikų auklėtojams, karietoms ir arkliams, daugeliui patarnautojų išlaikyti ir aprengti.

Bajoriškoji viršūnė didelę savo pajamų dalį išleisdavo užsienio ir šalies miestuose.

Valstybinių dvarų liustracijos. 1844 m. liustracijos tikslas buvo patobulinti valstiečių administraciją valstybiniuose dvaruose, padidinti iš jų pajamas. Tai neišvengiamai turėjo būti susiję su geresnių ūkininkavimo sąlygų valstybiniams valstiečiams sudarymu, su naudojamų valstiečių žemių perskirstymu, tų žemių rentabilumo nustatymu, kas būtinai buvo reikalinga, kaip tam tikras objektyvus pagrindas nustatant valstiečių prievoles, tiek laikant dvaro ūkį ir naudojant čia lažinį darbą, tiek perkeliant valstiečius į čyžę.

Laikant pačiam dvarui ūkį, lažiniai valstiečiai tiek gaudavo žemės, kad kiekvienam vyriškam, revizijos junvilkiui ir pasjungvilkiui būtų priskiriama trilaukė žemdirbystė po 3 dešimtines armenų ir po 1/2 dešimtinės pievų. Palivarkams armenų ir pievų turėjo tekti pusė to, kas skirta valstiečiams. Be to, buvo sudaromi vad. visuomeniniai sklypai, kuriuos turėjo įdirbti valstiečiai bendrai, ir pajamos (grūdai) iš jų turėjo eiti į sodžiaus magazinus maisto atsargoms papildyti. Tie sklypai turėjo būti sudaromi tokio dydžio, kad 100 deš. valstiečių žemės tektų 3 deš. visuomeninės žemės. Kas atlikdavo nuo to paskirstymo, turėjo būti skiriama į atsargines žemes. Tuomet, kai dvaro valstiečiai buvo perkelti į čyžę, žemės palivarkams nebuvo skiriamos. Visos dvaro naudmenos, išskyrus žemės plotą visuomeniniam įdirbimui, buvo paskirstomos normaliais valstiečių sklypais. Jei valstiečiai turėjo pakankamai priemonių apdirbti daugiau žemės kaip normalų sklypą, jiems buvo leidžiama naudoti ir didesnius sklypus. Kas likdavo iš nepaskirstytų valstybinių žemių, eidavo į atsargos fondą.

Liustracijos tikslas buvo atlikti ir valstybinių žemių kadastrą, suskirstant arme-

nis ir pievas į rūšis. Armenys buvo dalijami į gerus, pusėtinus ir blogus, o pievos – į antkalnines, pievines ir pelkines.

Čyžiniam žemės mokesčiui nustatyti turėjo būti apskaičiuotas pelnas iš naudmenų, ir trečdalis to pelno turėjo atitekti čyžiniam mokesčiui, o 2/3 pelno turėjo atlikti žemdirbiui. Iš pūdymais paverstų laukų pelnas nebuvo numatytas, o iš kitų armenų nustatomas pelnas, įkainojant žiemkenčių ir vasarojaus vertę. Pirmųjų vertę turėjo sudaryti vidutinės derliaus kainos, atmetus sėklą, o antrųjų – pagal vietos sąlygas, lygi pirmųjų vertei, arba 1/4 ar 1/3 mažiau kaip žiemkenčių. Pvz., nustačius žiemkenčių sėklos kiekį 1 deš. 6 četverikus, o vidutinį derlių, išskyrus sėklas, 4 grūdus – vidutinis derlius bus 3 pūrai, kurie, vidutinei rugių kainai esant lygiai 3 sid. Rb, pajamų duos 9 Rb, iš vasarojaus geriausiu atveju tiek pat – 9 sid. Rb, iš viso 18 sid. Rb, arba 1 deš. skaičiuojant – 6 Rb. Šių pajamų iš dešimtinės 1/3 dalis ir bus čyžinis mokestis. Panašiai buvo nustatomas ir pelnas iš pievų, imant vidutinį pievų deš. derlių 50 pūdų ir vidutinę šieno kainą 6 kap. už pūdą, 3 Rb už deš. Trečdalis pelno (1 Rb) ir sudarys čyžinį mokestį už pievos deš.

Įvertinant pievų ir armenų pajamas, vidutinė kaina ir vidutiniai javų derliai buvo apskaičiuojami imant derlių ir kainas per paskutiniuosius 12 metų, išskyrus 2 metus su aukščiausiomis ir žemiausiomis kainomis bei derliais. Daržų pajamos buvo prilygintos pajamoms, gautoms iš geriausių dirvų. Pajamas ir kainas nustatinėdavo tam tikri gubernijos įsteigti komitetai, kurie turėjo atsižvelgti ir į pardavimo sąlygas. Ilgainiui (1845 m.) Valstybės turtų ministerija išleido savo valdiniams smulkias taisykles žemės klasifikavimui ir įvertinimui, kuriomis ir buvo nustatomas čyžinis mokestis valstybiniams valstiečiams. Be to, valstiečiams reikėdavo eiti į statybos darbus ir dirbti visuomeniame sklype.

Pačiam dvarui tvarkant ūkį, valstiečių prievolės buvo nustatomos pagal vidutinį darbininko pajėgumą ir vietinius papročius. Tuo vadovaujantis buvo apskaičiuojamas darbo dienų skaičius jungvilkiams ir pusjungvilkiams (jungvilkio prievolę valstiečiai atlikdavo su darbiniais gyvuliais, o pusjungvilkio prievolę – be gyvulių), reikalingas įdirbti vieną dešimtinę armenų ar pievų. Tuo būdu pusė apskaičiuotų dienų skaičiaus ir sudarė natūrinę valstiečių prievolę – lažą dvarui. Be to, valstiečiai atlikdavo dvarų naudai vadinamuosius „gvoltus“, skubos darbus, po 12 dienų per metus iš kiekvieno kiemo; nuimant laukus, dirbant šienapjūties, statybos darbus – 6 dienas. Valstiečiai turėjo eiti panakties iš eilės ir atlikti darbus visuomeninėse armenose.

Nors liustracijos dėsniai iš esmės rėmėsi senąja tvarka, kuria buvo tvarkomi valstybiniai dvarai, bet jie sudarė tam tikrus kriterijus spręsti santykius tarp dvarų nuomininkų ir valstiečių ir ginti pastaruosius nuo nuomininkų sauvalės tiek lažinėje, tiek čyžinėje sistemoje. Sistemos pasirinkimas paliktas valstiečiams. Valstiečiai atskiromis šeimomis galėjo pereiti į čyžę. Pereiti į čyžę visiems esamiems dvaro valstiečių kiemams buvo leidžiama tik esant visiškai patikimiems valstiečiams, kad jie galės sumokėti priklausomą mokestį ir jei tas perėjimas nebus susijęs su dvaro suardymu ir nuostoliais iždui. Tokiais atvejais palivarkinės žemės nebuvo

skiriamos, o susidaręs žemės perteklius, apdalijus valstiečius žeme, atitekdavo atsarginiam (vakantiniam) žemės fondui, kuris ilgainiui galėjo būti naudojamas valstiečių sklypams padidinti ir „apgyvendinti valstiečiams iš mažesnių gubernijų".

Liustracijos darbai buvo pradėti vienu laiku visose devyniose gubernijose (Vilniaus, Kauno, Gardino, Vitebsko, Minsko, Mogiliovo, Volynės, Podolės ir Kijevo). Šie darbai nebuvo sėkmingi dėl matininkų stygiaus. Darbams pagreitinti, be valdiškų matininkų, dvarams matuoti buvo pritraukiami ir laisvai praktikuoją matininkai, kurie dirbdavo pagal sutartis. Pastarieji, gaudami atlyginimą už išmatuotą plotą, darbą atlikdavo apgraibomis, „iš akies". Todėl jų darbams patikrinti reikėjo skirti tam tikrus matininkus kontrolierius, o pačius privačius matininkus nuo darbo atleisti.

1844 m. buvo išleistas įsakymas, kad visose vad. vakarinėse gubernijose perkeldinėtų valstiečius į čyžinę sistemą, prižiūrint vietos generalgubernatoriams. Kadangi valstybinių dvarų liustracija dar nebuvo baigta, tai valstiečius teko perkeldinėti į čyžę, nelaukiant liustracijos baigimo. Šį darbą labai paskubomis atliko apygardų viršininkai ir jų pagalbininkai, labai menkai išmanantys liustracijos taisykles, kuriomis reikėjo vadovautis aprūpinant valstiečius žeme ir įkainojant naudmenis. Laikinoji čyžinė sistema buvo pradedama iždo dvaruose nematuojant žemių. Valstiečiams buvo atiduodamos geresnės palivarkinės žemės, menkesnės žemės – paliekamos neišdalytos ir atiteko atsargos fondui (į vakantines žemes). Dėl tokio skirstymo labai padidėjo tarprėžiai. Pagrindinis liustracijos tikslas dabar buvo jau ne dvarų ūkio gerinimas, o tariami valstiečių reikalai. Tad ir darant liustracijas tų dvarų, kur valstiečiai buvo perkelti į čyžę, buvo paliekami jau priskirti jiems geresni žemės sklypai. Ypač stipresnieji valstiečiai, sodžiaus viršūnės, stengėsi gauti daugiau žemės, ne visuomet skaitydamiesi su savo galimybėmis tas žemes įdirbti ir mokėti už jas čyžę. Dėl to jie vėliau atsisakinėdavo nuo tų žemių, kurios likdavo neįdirbamos. Tas pats likimas ištiko ir visuomeninių armenų dalį. Kadangi jas valstiečiams nepatogu buvo įdirbti dėl didelio nuotolio, tai jie sutikdavo iš savo išteklių pilti grūdus į atsargos megazinus, palikdami tas žemes neįdirbtas. Tuo būdu susidarė nemaži laisvų žemių plotai, iš kurių iždui nebuvo jokios naudos. Todėl 1847 m. Valstybės turtų ministerija grįžo vėl prie palivarkinės sistemos. Tam buvo išleistas caro įsakymas, kuriuo turėjo būti sudaromi iš laisvų žemių plotai ir atiduodami į nuomą rusų ir vokiečių bajorams, nusipelniusiems kariniams ir civiliniams valdininams. Tačiau privilegijuotų asmenų, norinčių tas žemes nuomoti, neatsirado, prisiėjo tas žemes nuomoti iš varžytynių. 1848 m. įsakymu buvo nustatyta, kad vad. fermas galima steigti tik ten, kur buvo žemės plotas ne mažesnis kaip 300 deš. Tačiau tokių didesnių plotų atsirado labai nedaug. Apskritai laisvas žemes daugeliu atvejų teko išnuomoti valstiečiams.

Perkėlus valstiečius į čyžę ir išnykus palivarkams, neteko savo paskirties ir palivarkų sodybos, trobesiai – juos teko pardavinėti iš varžytynių arba atiduoti valstiečiams nusigriauti numatomo jiems skirti į miško sąskaitą. Dalis tų trobesių, palikta be priežiūros, savaime sunyko.

Dvarų įmonės (malūnai, degtinės varyklos ir pan.), taip pat kitos ūkinės įstaigos

buvo išnuomojamos nuo 6 iki 12 m., daugeliu atvejų žydams, kurie ne tik užsiimdavo svaigalų pardavimu, bet ir lupikavimu. Tų įmonių įrenginiai ir pastatai nebuvo prižiūrimi ir pamažu nyko. Buv. palivarkų įmonės, apdirbančios žemės ūkio produktus, pvz., cukrinių runkelių perdirbimo įmonėms, degtinės varykloms ir t. t., veikusioms su didesniu darbininkų skaičiumi, nuomininkų neatsirasdavo, pamažėl jos suirdavo ir sunykdavo. 1858 m. būta Vilniaus gubernijoje tokių įmonių: malūnų – 77, smuklių, šinkių, propinacijų ir pan. – 726, degtinės varyklų – 22; Kauno gubernijoje: malūnų – 74, smuklių, šinkių – 524, krautuvių – 8, sodų – 19; Gardino gubernijoje: malūnų – 120, smuklių, šinkių – 1082, sodų – 177.

Įvairūs palivarkų įrenginiai ir inventorius buvo išdalyti valstiečiams pigia kaina išsimokėtinai.

1857 m. liustracija buvo baigta beveik visuose dvaruose, išskyrus tik caro dovanotus dvarus, kurių nuomojimo terminai dar nebuvo pasibaigę.

Liustracijos rezultatai Kauno ir Vilniaus gubernijose buvo tokie (žr. 4 lentelę):

4 lentelė

1857 m. liustracija

	Vilniaus gub.	Kauno gub.
Dvarų skaičius	232	274
Jungvilkių kiemų	15995	17 836
Daržininkų kiemų	1835	1981
Kampininkų	3110	5969
Iš viso vyrų	84 20	286 879
Vienkiemių ir laisvų žmonių	979	3979
Pašaliečių, nepriklausančių sodžiaus bendruomenėms	6765	8623
Visų grupių	91946	99481
Naudojamos žemės (deš.):		
valstiečių	446669	408603
atsarginės	42534	146818
visuomeninio apdirbimo	9525	4402
vienkiemių, laisvų žmonių	24313	36113
dvasiškių	8855	7769
žydų žemdirbių	5468	1716
girininkijų ir eigulių	34	11
Dvarų čyžinių pajamų:		
Iš viso	597358	657592
Valstiečių čyžės (sid. Rb):		
už žemę	248625	337672
asmeninės	5633	10643
už žemę vienkiemių ir laisvų žmonių	13719	30922
už žydų žemes	2217	1241
iš čyžinių fermų	11237	2267
už laisvas ir atsargines žemes	63342	66492
Iš viso	388441	532330
Atmetus išlaidas, gryno pelno	341419	483673
Mažiau kaip pirma	45813	963

Rezultatai šios reformos, kurią daryti carą vertė grėsminga Rusijos valstiečių nuotaika, buvo nekokie. Tačiau liustracijos nustatė valdinių turtų plotus ir ribas, apsaugodamos valstybinį turtą nuo tolimesnio išgrobstymo. Antra vertus, valstiečių kiemai gavo trilaukėje sistemoje nustatytus žemės plotus nuo 12,5 iki 22,5 dešimtinės, daugialaukėje – dar daugiau. Jie galėjo ūkininkauti nevaržomi lažinių prievolių, nors iš reformos laimėjo stipresni ūkininkai, vadinasi, sodžiaus gyventojų diferenciacija didėjo[1].

Valstybinių dvarų liustracija ir dėl to įvykdyta vad. Kiseliovo reforma teigiamai veikė valstybinių valstiečių būklę. tapę čyžininkais, valstiečiai galėjo laisviau tvarkyti savo ūkinius reikalus, intensyviau santykiauti su rinka, ypač linų auginimo rajonuose.

1858 m. Kauno gubernijoje valstybinių valstiečių jungvilkiai sudarė 66 proc., pusjungvilkiai – 4 proc., daržininkai – 7 proc., kampininkai – 12 proc. Šie duomenys rodo, kad Kauno gubernijoje sodžiaus proletarizacija buvo daugiau pasiekusi negu Vilniaus gubernijoje. Šis reiškinys aiškintinas tuo, kad Kauno gubernijos, turėdama geresnes dirvas ir būdama arčiau jūros uostų, buvo daug patogesnė padėtis plėstis kapitalistiniam žemės ūkiui, ir dėl to jos dvarininkai buvo daugiau suinteresuoti pradėti dirbti laisvai samdomąjį darbą. Dėl to reikėjo nušalinti valstiečius nuo žemės ir paversti juos „proletarais su žemės sklypu“[2].

Valstybinių valstiečių ekonominę būklę apibūdina duomenys, 1858 m. surinkti Valstybės turtų ministerijos, siekiant nustatyti valstiečių turimų gyvulių skaičių (žr. 5 lentelę). Remiantis tais duomenimis, buvo:

5 lentelė

1858 m. valstiečių turimų gyvulių apskaita

	Vilniaus gub.	Kauno gub.	Gardino gub.
Arklių	21061	72299	26915
Raguočių	97678	135971	133948
Avių, kiaulių, ožkų	140123	309219	185196

Santykiniai skaičiai, apibūdinantys gyvulių skaičių, šie:

	Vilniaus gub.	Kauno gub.	Gardino gub.
Vienam kiemui:			
stambiųjų gyvulių	5,00	6,12	4,75
smulkiųjų gyvulių	6,70	9,60	5,75
Vienai revizijos sielai			
stambiųjų gyvulių	1,00	2,00	1,30
smulkiųjų gyvulių	1,30	2,90	1,50
Vienam ha žemės (be miško):			
stambiųjų gyvulių	0,20	0,33	0,25
smulkiųjų gyvulių	1,25	0,50	0,50

[1] Kaveckij S. *Liustracija i regulirovanie kaz. imenij. // Min. Gosud. Imušč. za 1860 g. P. 237–268.*

[2] Matulaitis S. *1863 metai Lietuvoje. Minskas, 1933. P. 123.*

Šie duomenys taip pat patvirtina anksčiau pateiktą išvadą dėl Kauno gubernijos geresnių rezultatų.

Kauno gubernijos valstybiniai valstiečiai gavo ir didžiausius žemės sklypus (dešimtinėmis):

	vienam asmeniui	vienam kiemui
Vilniaus gub.	5,36	24,7
Kauno	6,80	31,8
Gardino	5,00	18,5

Pažymėtinas faktas, kad Kauno ir Vilniaus gubernijose buvo nustatyti daug didesni mokesčiai negu Gardino gubernijoje. Už dešimtinę žemės reikėjo mokėti čyžinio mokesčio Vilniaus gubernijoje – 1,25 Rb, Kauno gubernijoje – 1,14 Rb ir Gardino gubernijoje – tik 47,5 kap. Tai padarė kur kas didesnę naštą kaip tik lietuviškoms sritims.

Prieš pat valstiečių reformą 1859 m. Valstybės turtų ministerija pradėjo naują valstybinių žemių perliustraciją visose trijose lietuviškose gubernijose. Liustracijos tikslas buvo ne tik padidinti iždo pajamas, bet ir sudaryti vad. fermas, neva didesnius žemės plotus, nušalinant valstiečius nuo jų jau įgyventų žemių. Lyginant su pirmosios liustracijos tikslais, tai buvo posūkis atgal. Ir valstybinių dvarų tvarkymas prieš 1861 m. reformą reiškėsi tendencija sudaryti palivarkus (resp. „fermas") valstiečių žemės sąskaita. Čia galbūt turėjo reikšmės noras sudarytais palivarkais apdalyti nusipelniusius caro valdinius ir šitaip padidinti rusų skaičių Lietuvoje.

Perliustruojant dvarus, kaip pirmas žingsnis nauja linkme buvo čyžių padidinimas už valstiečių valdomas žemes ir už fermas[1]. Ypač daug buvo padidinti mokesčiai Kauno gubernijoje (net 76 proc.), daug mažiau Vilniaus gubernijoje (48 proc.) ir mažiausiai – Gardino gubernijoje (45 proc.). Kiekvienam kiemui mokesčiai buvo padidinti: Kauno gub. – iki 10,50 Rb, Vilniaus gub. – iki 6,26 Rb, Gardino – iki 4,38 Rb. Toks čyžės mokesčio pakėlimas grėsė valstiečių bruzdėjimais, todėl teko padaryti šiokias tokias nuolaidas.

Skaudžiai palietė valstiečius ir antroji perliustracijos priemonė, tai fermų sudarymas. Kaip rodo aukštųjų caro valdininkų susirašinėjimas, iš valstiečių buvo atimamos geresnės žemės, o jiems duodamos blogesnės arba esančios toliau nuo jų gyvenamosios vietos. Be to, valstiečiams įbrukdavo tokias žemes, kurių nuoma dar nebūdavo pasibaigusi ir valstiečiai dar negalėdavo jomis naudotis, o čyžes už jas vis tiek turėdavo mokėti. Aišku, kad tai turėjo sukelti valstiečių nepasitenkinimą ir bruzdėjimą. Generalgubernatorius Nazimovas 1862 05 30 rašė valstybės turtų ministrui: „Man lankantis gubernijose, beveik visuose valstybės dvaruose pas mane pulkais ateidavo valstiečiai skųstis neteisingais, jų nuomone, žemės sklypų atėmimais, kuriuos jie iki tol valdė, duodant jiems vietoj atimtų žemių blogesnes žemes, toli esančias nuo jų gyvenamųjų vietų, taip pat ir padidintais mokesčiais. Nors liust-

[1] Kaveckij S. *Op. cit. P. 271.*

racija aiškina, kad panašios rūšies priemonė yra būtina tam, kad, tiksliai sutvarkius fermų ūkį, vis dėl to ši priemonė sukelia teisingus skundus, žadinamus, kaip atrodo, pagrįsta valstiečių supratimu išvada. Jei valdžia davė jiems teisę savo noru pasirinkti sklypus ir įkurti juose ūkius, o jei dabar juos atima ir perkelia į kitas, blogesnes ar mažiau patogias žemes, tai nėra tikro laido, kad, įsikūrus iš naujo jiems paskirtose žemėse ir įsitaisius visą reikalingą ūkį, po kurio laiko nebus iš jų atimtas ir šis naujas sklypas, remiantis kuriais nors samprotavimais arba bendrai skirstant iždo žemes. Visos anksčiau suminėtos apystovos, esant dabartinei žmonių nuotaikai krašte ir priešiškiems vyriausybei veiksmams bei piktos valios žmonių kurstymams, besistengiančių visais galimais būdais pakirsti valstiečių pasitikėjimą valdžia, visa tai sudaro pagrindą tai netvarkai ir bruzdėjimams, kurie nuolatos kyla tarp valstiečių ir duoda jiems pagrindo žiūrėti su nepasitikėjimu į visus vietinės organizacijos patvarkymus, kreipiamus į jų gerovę... Aš laikau naudingu ir net būtinu daiktu visiškai sustabdyti liustracijos darbus, ir toliau palikus valstiečiams jų valdomas iždo žemes, kurios jiems prikausė iki tol, susitarti laisvu noru su tais, kurių sklypai reikalingi valdžiai, sudarant fermas"[1]. Tačiau valstybės turtų ministras į tą pasiūlymą atsakė neigiamai. Šis valstybinių valstiečių skriaudimas, be abejo, galėjo paskatinti valstiečius aktyviai dėtis prie 1863 m. sukilimo.

Lietuvoje nuo XVIII a. antrosios pusės baudžiavinis natūralus ūkis pradeda vis labiau įgyti prekinį pobūdį – daugiau parduoti ir daugiau pirkti. XIX a. antrosios pusės pabaigoje šis procesas labiau suintensyvėja ir drauge griauna baudžiavinio feodalinio ūkio pagrindus.

Prekiniams santykiams įsigalėti padeda augąs miestų gyventojų skaičius. Trijose lietuviškose gubernijose prieš 1861 m. valstiečių reformą buvo apie 258,7 tūkst. miestų gyventojų, tai sudarė 9,6 proc. visų gyventojų[2]. Tarp vartotojų buvo taip pat kariuomenė ir sielininkai (kurių vasaros metu dirbdavo apie 50 tūkst. ir daugelis miestelių žydų gyventojų), kurių didžiausioji dauguma žemės ūkiu nesivertė.

Antra vertus, santykius su rinka Lietuvoje skatino Baltijos jūros uostų artimumas, o tai sudarė sąlygas dvarininkams, naudojant nemokamą baudžiavinį transportą, pasiekti tuos uostus su savo produktais. Valstiečiai savo produktų perteklių taip pat realizuodavo Rygoje, Liepojoje, Klaipėdoje, kuris valstiečius skatino pereiti į čyžinius santykius vietoj lažo. Iš vidaus rinkos svarbiausių produktų savo apyvarta buvo degtinė. Vilniaus gubernatorius 1856 m. rašė: „Degtinės varymas iš grūdų ir bulvių, kaip paspirtis žemės ūkiui ir piniginis pajamų šaltinis, visuotinai paplitęs"[3]. Iš viso lietuviškose gubernijose prieš reformą buvo 876 degtinės varyklos, kurios perdirbdavo per metus degtinės už 2 869 103 Rb[4].

Natūralūs grūdai būdavo parduodami vietinėse rinkose ir eksportuojami į už-

[1] Matulaitis S. *Op. cit. P. 127, 263, 264.*

[2] Korev A. *Op. cit. P. 307;* Afanasjev D. *Op. cit. P. 286;* Bobrovskij P. *Grodnenskaja gubernija. SPB. 1863. T. 1. P. 286.*

[3] *CGIAL, VRM f DOD. Vilniaus gubernatoriaus apyskaita už 1856 m. 12 l;* Ulaščik N. *Krepostnaja derevnia Litvy zapodnoj Belorusiji nakanunie reformi 1861 goda // Voprosi istorii. 1848. P. 1, 153.*

[4] Ulaščik N. *Op. cit. P. 53.*

sienį. Pažymėtina, kad vienas tik Vilniaus miestas suvartodavo per metus 82 000 pūrų rugių, 38 000 pūrų kviečių, 27 000 pūrų miežių, 40 000 pūrų avižų, 12 000 pūrų grikių[1].

Iš prekinių žemės ūkio augalų pirmoje vietoje buvo grūdai. Pvz., vienais labiausiai nederlingais 1854 m. dvarininkai lietuviškose gubernijose gavo 2,23 mln. pūrų grūdų, 1859 m. – 2,81 mln. pūrų[2]. Kaip minėta, gana didelė tų grūdų dalis skirta perdirbti į degtinę, kita dalis atliekamų nuo ūkio reikalų – eksportui.

Iš kitų produktų, panašiai kaip ir visoje šiaurinėje Rusijos dalyje, pažymėtini linai, kurie ypač didelę reikšmę turėjo Kauno gubernijoje, kur kai kuriuose dvaruose valstiečiai linais mokėjo net čyžes. Linų pluoštas buvo dažniausiai skirtas eksportui. Linų ūkį skatino gana didelės kainos. 1860 m. linų pluošto birkavas Rygoje ir Liepojoje kainavo 25–35 Rb, kiek anksčiau – 50–60 Rb. 1854 m. (nederliaus metais) vien tik Vilniaus gub. Dysnos apskrityje buvo gauta 74 tūkst. pūdų linų pluošto, kurio dauguma buvo parduota Rygoje.

Nuo XIX a. penktojo dešimtmečio pamažėl prekinėmis kultūromis tampa ir bulvės, kurios tuo laiku jau pradėtos daug kur auginti ir tapo vienu pagrindiniu laukų augalu bei duoninių grūdų pakaitalu tiek maisto reikalui, tiek degtinei varyti. Apie bulvių paplitimą galima spręsti iš to, kad 1857 m. trijų lietuviškų gubernijų dvarų laukuose buvo prikasta 1,63 mln. pūrų, valstiečių laukuose – 0,96 mln. pūrų bulvių[3].

Dar prieš reformą Lietuvoje prekinį pobūdį pradėjo gauti ir gyvulininkystė. Pradėta smarkiai propaguoti avininkystė,merinosų veislės avių auginimas vilnai. 1846 m. jų daugiau būta Gardino gub., net iki 500 tūkst. Jų vilna ėjo besiplėtojančiai vilnonių audinių pramonei. Dvarai pradėjo gerinti raguočių bandas – Olandų, Tirolio, Livorno ir Zulavų veislių karves. Pieno ūkis dvaruose pradėjo įgyti didesnės reikšmės. Kai kurie dvarai įsirengė tobulesnes sviesto ir sūrio gamyklas. Pieno produkcija būdavo parduodama Vilniuje ir Gardine[4]. Vien tik Vilnius suvartodavo per metus apie 14 tūkst. pūdų sviesto[5].

Dvarininkai ir valstiečiai iš gautų už savo produkciją pajamų pirkdavo sau reikiamų vartojimui ir gamybai daiktų. Dvarininkai nemažai lėšų išleisdavo prabangos reikmenims. Pvz., net nedidelio Bugių dvarelio (Žemaičiuose) savininkai pirkdavo žalios mėsos po 1 pūdą mėnesiui, žuvies, ikros ir osetrinos, silkių statinėmis, cukraus 1 pūdą smulkaus ir 2 galvas, įvairių kruopų, ryžių. Iš Mintaujos arba Vilniaus atsiveždavo apelsinų, šokolado, riešutų, džiovintų vynuogių, migdolų, slyvų, acto, aliejaus, garstyčių, pipirų, lauro lapelių, anyžių, cinamonų, šafrano, net agurkus pirkdavosi Mintaujoje. Turėjo užsienio vyno atsargas,

[1] Kirkor A. K. *Materialy dlia istoriko statističeskogo opisania g. Vilny // Žurn. Min. Vnutr. Del., č. v. otd 3, str. 103, 1854.*
[2] Ulaščik N. *Op. cit. P. 53.*
[3] Ulaščik N. *Op. cit. P. 54.*
[4] Kniupfer. *Agronomičeskoje putešestvie // ŽMGI. 1846. Nr. 20. P. 58, 59.*
[5] Kirkor A. *Op. cit. P. 121.*

arako, šampano[1]. Taip pat vis labiau ir daugiau pradėta pirkti gamybai reikiamus daiktus – plūgus, akėčias, kuliamąsias mašinas, įvairius geležinius įrankius ir t. t. Tai darė tiek dvarai, tiek valstiečiai, nors dar kiek mažesniu mastu. Pastarieji, aišku, kaip ir daugelis žmonių, gyveno dar natūralaus ūkio sąlygomis, ypač neturtingesnieji, ir toliau gyveną nuo pardavimo rinkų. Reikalingas čyžei ir mokesčiams lėšas šie turėdavo užsidirbti, dirbdami prie miško paruošų, plukdydami sielius, dirbdami žemę. Įvairius reikiamus pragyventi daiktus, drabužius, apavą ir pan. valstiečiai gamindavo patys.

Visuomeninės darbo padalos rezultatai dažniausiai buvo realizuojami daugybėje įvairaus pobūdžio mugių (trijose lietuviškose gubernijose būta 181 mugė). Daugumas mugių buvo nedidelės. Bene didžiausios mugės vykdavo Želvoje (Gardino gub.), į kurią suvažiuodavo pirkliai iš visos Lietuvos, Baltagudijos, Maskvos, Peterburgo, taip pat iš Nižnegorodo, Kijevo, Smolensko, Vladimiro gub., Lenkijos ir Vokietijos. Čia suveždavo savo gaminius kaimyninių apskričių dvarininkai ir valstiečiai. Želvos mugės apyvarta sudarė apie pusę visų trijų gubernijų mugių apyvartos[2]. 1858 m. į visas krašto muges buvo pristatyta prekių už 1,61 mln. Rb, 1860 m. – už 1,82 mln. Rb. Aišku, šie duomenys, kaip ir visi kiti, nagrinėjantys to laiko ekonominio gyvenimo reiškinius, yra toli gražu netikri, geriausiu atveju – tik apytikriai.

Į užsienį buvo eksportuojama daugiausia žemės ūkio produktai, tai grūdai, linų pluoštas, linų sėmenys, kanapės, taip pat miško medžiaga, o iš Gardino gubernijos – dar tekstilė. Eksportuojama į užsienį daugiausia vandens keliais – Nemunu, Dauguva (daugiausia linai ir miško medžiaga iš Dysnos aps.), Dniepro-Bugo ir Oginskio kanalu (grūdai, taukai, odos). Daug prekių iš nemažos Lietuvos dalies vežė arkliais tiesiog į Liepoją ir Rygą.

Iki 1861 m. valstiečių reformos Lietuvoje vyravo stambus dvarininkiškas žemės valdymas. Vilniaus gubernijoje dvarininkams priklausė 69,5 proc., Kauno – 74,6 proc. ir Gardino gubernijoje – 58,5 proc. visos žemės[3]. 176 stambūs dvarininkai (turėję daugiau kaip po 500 baudžiauninkų) sudarė 3,4 proc. visų dvarus valdžiusių asmenų, turėjo savo žinioje apie 40 proc. visų baudžiavinių valstiečių[4]. Tuo tarpu smulkių dvarininkų masė turėjo tik 22,6 proc. valstiečių baudžiauninkų.

Nepaisant kai kurių pažangesnių dvarininkų norų savo valstiečius padaryti čyžininkais, Lietuvoje iki XIX a. penktojo dešimtmečio viešpatavo lažas. Nuo 1840 m. Žemaičiuose ir prie stambių miestų kituose rajonuose prasidėjo gana greitas perėjimas į čyžę, t. y. piniginę rentą. Ypač pagreitėjo šis procesas paskutiniaisiais prieš baudžiavos panaikinimą metais. 1854 m. Kauno inventorinis komitetas iškėlė klausimą, kad privalomos visų valstiečių prievolės būtų pakeistos piniginėmis.

Čyžinėje sistemoje valstiečiai turėjo daugiau laisvės savo ūkinėje veikloje, grei-

[1] Daugirdaitė-Sruogienė V. *Žemaičių bajorų ūkis pirmoje pusėje XIX šimtmečio // Senovė. K., T. 4. 1938. P. 42.*
[2] Bobrovskij P. *Op. cit. 2 d. P. 429–466.*
[3] Korev A. *Op. cit. P. 108; Afanasjev D. Op. cit. P. 459; Bobrovskij P. Op. cit. P. 6.*
[4] Troinickij A. *Krepostnoe naselenje v Rosii po 10-i norodnoj perepiski. SPB. 1861.*

čiau buvo sudaromos atskirų valstiečių sankaupos ir atitinkamai greičiau sodžius susisluoksniavo: viena, formavosi nedidelis sluoksnis turtingų valstiečių fermerių; antra, – bežemių ir benamių bernų, sodžiaus proletariato. Tai vyko dėl jau minėtų piniginių prekinių santykių įsigalėjimo. Jis sudarė sąlygas tam, kad dvarininkai pradėjo valstiečių natūralias prievoles ir visų pirma duokles (vištas, žąsis, kiaušinius, riešutus, grybus ir kt.) vertinti piniginiu ekvivalentu[1].

Valstiečius perkelti į čyžę dvarininkus labiausiai skatino negalėjimas intensyvinti ūkį lažinėje sistemoje. Dvarų aprašymų autorius, gerai nusimanąs žemės ūkio ekonomikos klausimais E. Petersonas, rašė: „Padaryti intensyvius ūkius su vaismainininėmis sėjomainomis lažo sistemoje yra visiškai negalimas dalykas dėl pernelyg didelio jungvilkių žmonių tingumo ir nestropumo, verčiamų dirbti be atitinkamo atlyginimo. Norint turėti gerų darbininkų, reikėjo jų samdytis laisvai sutartomis kainomis“[2]. Tą pat nurodinėjo ir Kauno dvarininkai, siūlydami perkelti valstiečius į čyžę.

Perkėlus valstiečius į čyžę, susidarydavo su jais įvairūs dvaro santykiai. Taip pat ir dvarai įvairiai pereidavo į naują kapitalistinį ūkininkavimo būdą. Tačiau tas naujas būdas duodavo geresnių rezultatų kaip senasis. Minėtas E. Petersonas rašė: „Nedaugelyje dvarų, kuriuos aš per vieną mėnesį suspėjau apžiūrėti, pasirodė, kad vaimaininių daugiapasėlinių sėjomainų įvedimas su laisvai samdomais darbininkais padidino grūdų derlių ir įgalino padidinti pašarinių žolių gamybą. Vietoj seniau gauto 5–8 grūdo, gaunami derliai nuo 6 iki 10 grūdo. pašarų padidinimas leidžia laikyti didesnį kiekį gyvulių ir geriau tręšti laukus. Darbininkų samdymas laisvomis kainomis pašalino visas kliūtis, kurias lažas darė, įvedant patobulintus žemės dirbimo įrankius ir geresnius kinkomus gyvulius, dėl to pagreitėjo ir darbų atlikimas taip, kad jie dabar atliekami savo laiku ir nesudaro ūkiui tokios didelės rizikos kaip seniau“. Pereinant dvarams į čyžę, paprastai buvo naudojamas daugialaukis, be to, geresni gyvuliai, mašinos. Dėl to pagerėdavo ir laisvai samdomų darbininkų darbas palyginti su baudžiauninkų darbu. Pasirodė, kad vietoj 100 pėsčiųjų lažo dienų tereikėjo 60 dienų laisvai samdomų darbininkų, vietoj 166 arklinių dienų dirbant tokiais pat arkliais ir taip pat juos šeriant – tik 80 dienų, šeriant avižomis, tereikėjo 60 dienų, o gerais arkliais dirbant – tik 40 dienų[3].

Anot E. Petersono, dvarininkai buvo visiškai patenkinti laisvai samdomu darbu ir jie pareiškė įsitikinimą, kad reforma jiems naudinga ir kad jie jokiomis sąlygomis nenori grįžti į lažą.

Perėjimas į čyžę pakeitė valstiečių eksploatacijos formą kita, bet visiškai nepanaikino jos. Tam tikrais atvejais perėjimas į čyžę davė progos dvarininkams atiminėti apgyventas valstiečių žemes, versti juos bernais.

Perėjimas į naujus santykius buvo susijęs ir su naujos technikos atsiradimu bei naudojimu. Atrodo, kad geležinis plūgas smarkiai paplito. Pasirodė spyruoklinės

[1] *Priedas prie „Trudy Redakcionych Komisiji“. T. 6: Gubernija Vilenskaja ir Kovenskaja.*
[2] Peterson E. *Žurnal Min. Gos. Imuščestva. 1860. Nr. 3, 11. L 23. 1860. P. 141.*
[3] Peterson E. *Op. cit. P. 144.*

akėčios ir geležiniai volai. XIX a. viduryje jau pasirodė vietinės gamybos bei užsienio pjaunamosios mašinos. Javus kuldavo kuliamosiomis mašinomis, o spragilais tik mažesniuose dvaruose. Bulvėms kaupti naudojo geležinius kaupikus. Vilniaus gub. dvarininkas Jasenskis turėjo „geležinį volą, norvegiškas akėčias, įvairių sistemų plūgų, amerikonišką kuliamąją ir kertamąją Makkormiko sistemos"[1]. Vermano fabrikas prie Rygos siūlė parduoti plūgus, sėjamąsias, amerikoniškas kertamąsias, kuliamąsias, arpus, mašinas linams minti, rukeliams pjaustyti, kelmams rauti[2]. Pradėjo atsirasti vietinių išradėjų. 1857 m. vasarą Gervėčių dvaro savininkas K. Domeika panaudojo savo išradimo kertamąją[3].

Žinoma, negalima daug dar tuo laiku kalbėti apie žemės ūkio mechanizaciją, bet vis dėlto jos pagrindas jau buvo padėtas iki 1861 m. reformos, o mašinų pritaikymas žemės ūkiui turi kapitalistinį pobūdį. 1858 m. lietuviškųjų gubernijų dvarininkai turėjo 1126965 žmones, arba 41,1 proc. visų gyventojų. Vilniaus gubernijoje baudžiauninkų valstiečių buvo 402549 (45,95 proc.), Gardino – 361790 (40,97 proc.) ir Kauno gubernijoje – 364646 (36,9 proc.). Šie duomenys rodo, kad valstiečių skaičius tiek absoliučiai, tiek reliatyviai sumažėjo, nors gyventojų prieaugis nuo 1835 m. iki 1858 m. išaugo, pvz., vyrų nuo 1200808 iki 1350702 žmonių, tuo tarpu valstiečių baudžiauninkų skaičius sumažėjo nuo 573583 iki 546065[4].

Svarbiausia to sumažėjimo priežastis buvo pasunkėjusi valstiečių padėtis dėl dvarininkų ūkio intensyvinimo, augant santykiams su rinka. Valstiečius lažininkus versdavo dirbti kone 6 dienas per savaitę. Čia dar turėjo įtakos nederliai 1844–1846 m., vėliau – nuo 1849 iki 1855 m. Taip pat siautėjo cholera ir šiltinės nuo 1848 iki 1852 m. Krymo karo metu labai padidėjo įvairios valstybinės prievolės. Dėl šių priežasčių valstiečiams teko badauti, skursti arba išbėgioti iš savo ūkių. Tuščius ūkius dvarininkai prijungdavo prie savo palivarkų. Valstiečių žemių mažėjimas, trukęs visą XIX a. pirmąją pusę, ypač padidėjo po Nazimovo reskripto 1857 m. lapkričio 20 d. Dvarininkai atleidinėjo nuo žemės ištisų kaimų valstiečius. Prieš pat reformą Vilniaus gubernijos valstiečiai turėjo 52,9 proc. dirbamos žemės (armenų ir pievų), dvarininkai – 47,1 proc. Gardino gubernijoje atitinkamai – valstiečiai 55,8 proc., dvarininkai – 44,2 proc. Visa tai sudarė sąlygas tam, kad prieš reformą Lietuvoje įvyko žemės perskirstymas dvarininkų naudai. Valstiečiai neteko žemės, o gana didelė jų dalis turėjo tik daržus, iš kurių pragyventi negalėjo. Šis procesas nebuvo valstiečių niveliacija. Iš skurdžių išsiskyrė turtingų valstiečių grupė, iš kurios būdavo valstiečių su sklypais 50, ir net 80 deš.[5] Tokie stambūs valstiečiai jau patys laikydavo samdinius darbininkus ir žemę dirbo pagerintais įrankiais. Jei tokiams valstiečiui tekdavo eiti į lažą, jis siųsdavo savo berną.

Bežemiai valstiečiai neturėjo net savo pirkių ir gyveno savo šeimininkų dvari-

[1] *Vileński Vestnik. 1857. Nr. 68.*
[2] *Vil. V. Op. cit. Nr. 110.*
[3] *Vil. V. Op. cit. Nr. 68.*
[4] Keppen P. *Deviataja Revizija. SPB. 1857. P. 199;* Trojnickij A. *Op. cit. P. 40, 60.*
[5] Ulaščik N. *P. 61.*

ninkų ir ūkininkų namuose. Vilniaus gubernijoje 3578 bernai gyveno pas ūkininkus ir tik 346 savo pirkiose, Gardino – atitinkamai 11371 ir 1073 ir Kauno gubernijoje – 2417 ir 1263. Jie vadinosi kampininkais, kumečiais ir pan. Dalis mažažemių turėjo tik daržus – tai buvo daržininkai.

Be inventoriuose nustatytų dienų, valstiečiams tekdavo atlikti daugybę kitų prievolių, susijusių jau su ekonomine priklausomybe. Valstiečiui, nepajėgiant sumokėti valstybinių mokesčių, už jį mokėdavo dvarininkas, o paskui valstietis turėdavo už tai atidirbti dvare. Dažnai valstiečiai įsiskolindavo dvarams. Tokių skolų per dešimtmečius prisirinkdavo labai daug. Ir valstietis atitekdavo į visišką priklausomybę nuo dvarininko kaip nuo palūkininko.

Tais atvejais, kai dvarininkas neturėjo baudžiauninkui darbo dvare, jis siųsdavo jį dirbti kitur: geležinkelių ir plentų statyti, miško plukdyti, iš to pelnydavosi visiškai neatsilygindamas, arba nevisai atsilygindamas baudžiauninkui.

Dvarininkų spaudžiami ir eksploatuojami valstiečiai bruzdėjo, skundėsi. Štai gana tipiški Vilniaus apskrities dvarininko Daukšos valstiečių nusiskundimai, kad ponas varė į lažą „be išimties ir savaitėje iš pirkios po tris žmones arba kiek pirkioje randa, o įrašydavo pas save į knygą, kad neva tik vienas žmogus atilieka 5 dienas per savaitę lažo". Be to, jis reikalauja lažo gvoltų po 24 dienas ir vežti į Vilnių keturiskart krovinius. Be to, Daukša reikalavo kiaušinių, audeklo, o jei jie neturėjo jų, taip žiauriai juos nuplakdavo, kad keli žmonės mirė, kai kurie buvo suluošinti, o dalis išbėgiojo. Daukša pats rinkdavo iš valstiečių valstybinius mokesčius, bet rinko daugiau kaip reikėjo valstybei. Grūdus, surinktus iš valstiečių magazinui, parduodavo.

Besaikė valstiečių eksploatacija, jų perkrovimas prievolėmis, žemės atiminėjimas ir perkėlimas į blogesnius sklypus, plakimai ir prievartavimai vertė juos priešintis įvairiais būdais. Labai daug jų bėgdavo nuo savo ponų. Taip 1854 m. trijose lietuviškose gubernijose buvo sulaikyti 2646, o 1856 – 2177 asmenys[1]. Valstiečių pasipriešinimas reikšdavosi ne tik pasyviai, bet ir jiems aktyviai priešinantis net karinėms komandoms. Paprastai valstiečiai reikalavo perkelti juos į valstybinius arba atleisti nuo baudžiavos.

Taip, pvz., stambūs bruzdėjimai įvyko 1857–1861 m. Savičiūnų dvare, Ukmergės apskrities Pamarneckio dvare. Ištisus trejus metus valstiečiai tvirtai laikėsi savo reikalavimų, nepaisydami represijų. Per tuos metus jie parašė keturis skundus carui, vyskupui Valančiui. Šio dvaro valstiečiai iš dalies priklausydami čyžei, iš dalies lažui, atsisakinėjo eiti į lažą ir sakė neleisią daugiau savęs bausti. Jie įžeidinėjo urėdą, o kai dvarininkas šaukdavo vieną nubausti, ateidavo visi, kad išgelbėtų draugą nuo represijų. Atvykęs ispraunikas vienas nieko negalėjo padaryti ir paprašė Nazimovą karinės pagalbos. Į dvarą buvo pasiųsta komisija, bet ir ta nieko nepadarė. Tuomet Nazimovas į Savičiūnus atsiunčia ypatingiems reikalams valdininką, o Kauno gubernatorius – žandarų pulkininką. Jie pripažino, kad dvarininkas neteisus, nes reikalavo daugiau prievolių negu nustatyta inventoriuje. Bet

[1] Ulaščik N. *Op. cit. P. 65.*

vis dėl to nubaudė valstiečius ir pareikalavo, kad eitų lažą. Valstiečiai atsisakė. Tuomet 1858 m. pavasarį pasiuntė eskadroną kavalerijos. Kareiviai privertė jėga valstiečius dirbti, bet nepaklusnybės dvasios neišnaikino. Kareiviai stovėjo iki 1860 m. spalio mėn. ir visiškai nualino valstiečius.

Pamarneckio dvaro Savičiūnų ir Aluntos valstiečiai skundėsi vyskupui M. Valančiui: „Jau devinti metai, kaip Pamarneckis paėmė mus į savo nagus ir nuo pat savo viešpatavimo pradžios mus, visus žmones, ėmė kankinti, atseit kasdien be pasigailėjimo muša, ir dar pasamdė tokius pat, kaip ir jis pats, ekonomus ir raštininkus, kurie mus muša rykštėmis, pagaliais, kančiais ir agrastais. Dėl to mušimo yra kurčių, bedančių, su sužalotomis rankomis, o kai kurios mušamos nėščios moterys persileido, kitos net ir mirė. Mūsų valstybėje dar nebuvo, kad ponas savo žmones visai be jokios kaltės užmuštų. Į lažus kasdien varo po tris ar keturis darbininkus iš kiekvienos dubos. Ir sekmadieniais liepia dirbti įvairius darbus. Ūkininkus varo iš ūkių, o jų turtą, atseit arklius, galvijus ima sau. Ūkininkams atėmė geriausias žemes ir pievas, o nuomą pakėlė: kiekvienas, turįs dubą, kasmet moka 70 rublių sidabru, nors ir sėja vos šešis aštuonis pūrus. Bet vis tiek ir juos varo tris dienas dirbti per savaitę.

Kiekvienais metais mes duodame pastotes kariuomenei gabenti, bet ponas už mūsų vargus nėra davęs mums nė vienos kontramarkės, nes jis pats jomis naudojasi.

1855 m. mūsų ponui liepiant, kiekvienas ūkininkas išvežė po sieksnį su ketvirčiu akmenų į plentą. Už tą mūsų vargą ponas sumokėjo mums tik po puspenkto rublio už sieksnį, pats gi paėmė iš vyresnybės po 18 rublių.

Kai mes mokesčius mokame popieriniais pinigais, tai ponas ima iš mūsų po tris skatikus nuo rublio. Tuo būdu jis įvarė mus į elgetas, todėl mes, persižegnoję ir sukalbėję poterius, padavėme aukštesnei valdžiai skundą. Ponas apie tai sužinojęs, pasikvietė ulonų eskadroną ir už bausmę juos pastaė pas mus. Kareiviai prievartauja mūsų dukteris, žmonas ir seseris, o besipriešinančioms ir pagalbos šaukiančioms pila į burną smėlio, kad nerėktų. Visos mūsų moterys, bijodamos Dievo, nuodėmės ir tokio barbariškumo, ant nakties su mažais vaikais eina miegoti į laukus, nuo šalčio vaikai susirgo. Kareiviai atėmė iš mūsų avižų, šieno ir miežių likučius, todėl mes darbymetėje nebeturėsime nė košės ir teks mums badu mirti“[1].

Tokių atsitikimų buvo ir daugiau ir ne vien tik Kauno gubernijoje. Visa tai vertė dvarininkus lažinių baudžiavinių santykių, „atleidžiant“ valstiečius nuo baudžiavos, atsikratant ir nemalonių prievolių – atsakomybės už surinkimą valstybinių mokesčių, valstiečių maitinimo bado metu, pasiliekant sau valstiečių žemę. „Laisvi“ nuo gamybos priemonių ir net teisių į savo sodybinius sklypus, valstiečiai būtų buvę visiškai priklausomi nuo žemvaldžių dvarininkų. Štai dėl šios priežasties Lietuvos dvarininkai reikalavo valstiečius atleisti nuo baudžiavos. Juos atleidus, žadėtos patogesnės sąlygos ūkininkaujant kapitalistiškai ir vietoj neekonominės eksploatacijos – feodalinių rentų, gauti kapitalistinę antvertę ir rentą.

[1] Ruseckas P. *Baudžiava. K., 1936. P. 41, 42.*

Valstiečių reformos sumanymai ir 1861 m. reforma

Naujasis caras Aleksandras II buvo žinomas kaip baudžiavos panaikinimo šalininkas. Tad Lietuvos dvarininkai, spiriami savo klasinių interesų ir norėdami feodalinį valstiečių eksploatacijos būdą pakeisti kapitalistiniu, manė radę tinkamiausią progą vėl iškelti valstiečių nuo baudžiavos atleidimo klausimą. Jau caro karūnavimo metu Lietuvos atstovai pareiškė vidaus reikalų ministrui, kad jie esą pasiryžę bajorų seimeliuose iškelti klausimą dėl valstiečių būklės pagerinimo ir eventualiai baudžiavos panaikinimo. Tai ir buvo padaryta inventorių komitetuose. Kaune, Vilniuje ir Gardine visur pasisakė už baudžiavų panaikinimą tokiu pat būdu kaip ir 1817–1818 m., t. y. suteikiant valstiečiams asmens laisvę, o žemę paliekant dvarininkams.

Aleksandras II, gavęs tuos Lietuvos dvarininkų prašymus dėl baudžiavos panaikinimo, 1857 10 20 reskriptu generalgubernatoriui Nazimovui leido tam tikriems tam reikalui įsteigtiems dvarininkų komitetams kiekvienoje gubernijoje bei visų trijų gubernijų bendram komitetui sudaryti ir pasiūlyti valstiečių nuo baudžiavos atleidimo projektus. Caro reskripte Nazimovui buvo glaustai išdėstyti pagrindiniai valstiečių reformos dėsniai, būtent:

1. Dvarininkams paliekama nuosavybės teisė visai žemei, valstiečiams – tik sodybinė žemė, kurią jie per tam tikrą laiką paveldėtinai išsiperka, valstiečiai gauna tiek žemės naudotis, kad pagal vietines sąlygas galėtų pragyventi, atlikti valstybei ir dvarininkams prideramas prievoles, už tą žemę valstiečiai moka dvarui nuomą arba atidirba.

2. Valstiečiai turi būti paskirstyti valsčiais, kur dvarininkai atlieka policijos prievoles.

3. Sutvarkant būsimuosius dvarininkų ir valstiečių santykius, turi būti tinkamai apdraustas valstybinių ir valsčiaus mokesčių tikslus rinkimas.

Lietuvos (Kauno ir Vilniaus gub.) atstovai nutarė net pasiųsti į užsienį komisiją, kuri ištirtų valstiečių būklę ir jų santykių su žeme sureguliavimą. Patys siūlomi reformos dėsniai buvo artimi Baltijos gubernijų atitinkamiems dėsniams, įvykdytiems 1816–1817 m. Lietuvos dvarininkams atrodė, kad caras Aleksandras II per toli nuėjo su savo siūlymais ir dėl to savo nepasitenkinimo pasisakė žiniasklaidoje[1]. Tai matyti ir iš Kauno gubernijos apskričių maršalkų pasisakymo dėl Nazimovo reskripto:

„1) nors ir labai sunku pritaikyti aukščiausio reskripto pagrindinius dėsnius, bet vis dėlto jie maną galima, esą, smulkiai išvystant įstatymo nuostatus, įtraukti bū-

[1] Janulaitis A. *Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX a. K., 1936. P. 598;* Korvin Milevski. *Uwagi nad kwertyą wlosciansk̨a na Litwie. Paryžius, 1858;* Geysztor. *Glos szlachcica;* Geysztor. *Pomiętniki. I. P. 55–91.*

tiną sąlygą, kad būsimas valstiečių pertvarkymas neturėtų žalingų padarinių tiek dvarų savininkams, tiek ir patiems valstiečiams; 2) siūlymuose tuo reikalu jie kreips ypatingą dėmesį, kad ir toliau išlaikytų esamus, gerai tvarkomuose dvaruose, valstiečių santykius su žemių savininkais ir taip būdami įsitikinę, mano, kadangi daugelis valstiečių nepanorės pasinaudoti sodybinės žemės išpirkimo teise, tai ta teisė neturi būti valstiečiams privaloma, juoba kad ligi tol geras valstietis valdė pastoviai ir nekliudomai tiek savo sodybą, tiek ir pavestą jam visą žemės sklypą; 3) nors ir pasklido apskritai gubernijose gandas apie valstiečių būklės pertvarkymus, bet nepaisant to, visur buvo tinkama tvarka ir paklusnybė, ir jei kai kuriuose dvaruose valstiečių buvo duodami skundai ir kildavo kai kurių riaušių, tai nelaimei jie buvo sukelti nepakankamu dvaru savininkų inventorinių taisyklių išlaikymu"[1]. Vadinasi, Lietuvos dvarininkams nepatiko net ir toks palyginti „neradikalus" dalykas, kaip projektuojamas reskriptas sodybinių žemių išsipirkimas. Čia veikė pirmiausia ekonominis rodiklis – rinkos sąlygos Lietuvoje, ypač dėl projektuojamų per Lietuvą geležinkelių linijų, tiek buvo patogios, kad dvarininkus skatino pereiti į kapitalistinį ūkį su racionalesne technika, kuriai reikėjo ne užguito vergiško baudžiauninko darbo su savo menku inventoriumi (nors ir nemokamo, bet užtat neproduktyvaus), o laisvai samdomo darbininko, netekusio savo gamybos priemonių, neva eksproprijuoto valstiečio. Antra vertus, čia veikė ir grynai politinis momentas – varžybos su caro biurokratija dėl įtakos valstiečiams. Caro valdžia savo tradicine politika tiek Lietuvoje, tiek ir Lenkijoje stengėsi užimponuoti tų kraštų gyventojus, valstiečius savo radikalumu, priešingai grynai feodalinėms reakcinėms priemonėms pačioje Rusijoje santykiaujant su savais valstiečiais.

Reskriptas Nazimovui greitai tapo viešai žinomu dokumentu visoje Rusijoje. Jis buvo išsiuntinėtas visiems gubernatoriams ir bajorų vadams, „kad, kilus tarp jų panašiems norams, jie žinotų ir pagalvotų". Pats slaptasis komitetas valstiečių reikalams tapo viešuoju Vyriausiuoju komitetu. Reformos klausimas buvo leistas svarstyti spaudoje ir Lietuvos bajorų iškeltas, sujudino visą platų kraštą, grynai svarstyti tą ir taip suvėlintą bei užtęstą reikalą. Valstiečių gandai rengiama reforma tiek Lietuvoje, tiek Rusijoje sukėlė gyvą susidomėjimą ir, be to, vietomis aršius valstiečių bruzdėjimus. Reformą parengiant ir aptariant aktyviai dalyvavo dvarininkai, kaip „gubernijos komitetų" dalyviai. Nedalyvavo tuose komitetuose tik atstovai tos milžiniškos valstiečių masės, kurios likimas dabar buvo sprendžiamas. Gubernijos komitetų projektai ėjo į Vyriausiąjį komitetą, kur 1859 02 17 buvo sudarytos redakcinės komisijos, į kurias, be valdininkų, įėjo ir „ekspertai" iš dvarininkų, o jų kartu svarstyti buvo kviečiami taip pat deputatai iš vietų, be to, ir dvarininkai. Redakcinėms komisijoms pradžioje buvo paskirtas liberalas Rostovcevas, o jam mirus, atviras aršus baudžiavos šalininkas grafas Paninas. Peržiūrėjus reformos projektus redakcinėms komisijoms, jos buvo uždarytos, o projektai vėl sugrąžinti į Vyriausiąjį komitetą, iš čia 1861 m. – į Valstybės tarybą, kur reformos projektas buvo baigtas nagrinėti vasario 7 d. To pat mėnesio 19 d. pasirašytas

[1] *Kovenskaja gubernija za vremia 1843–1883 g. Kovno, 1893. P. 55.*

„manifestas“, kuris 1861 03 05 buvo viešai paskelbtas. Dėl paties atleidimo svarstymo tų laikų tam tikra rusų pažangioji visuomenės dalis buvo patenkinta, bet paskelbimas manifesto, paaiškėjus reformos turiniui, sukėlė didelį nusivylimą, ypač Černyševskio.

Įvairi baudžiavinio ūkio padėtis įvairiuose rajonuose nulėmė ir skirtingą dvarininkų nusistatymą valstiečių atleidimo klausimu. Tas dvarininkų interesų ir nuomonių skirtumas rodo tam tikrą požiūrį ir į patį reformos įstatymą, pirmiausia dėl bendrų reformos dėsnių.

Išeiginis reformos dėsnis buvo tas, kad visa žemė, tiek pačių dvarininkų, tiek valstiečių naudojama, buvo pripažinta dvarininko nuosavybe drauge su gyvenančiais joje baudžiauninkais valstiečiais. Su tuo dėsniu sutiko visų reformos nagrinėtojų ir rengėjų nuomonės.

Toliau savaime turėjo būti klausimas, ar valstiečiai turi gauti žemės, ar ne. Vyriausybė dėl revoliucijos baimės, atleidus valstiečius be žemės, taip pat laikė reikalingu atleisti valstiečius su žeme, nusavinus dalį dvarininkų žemės. Dalis dvarininkų su tuo nesutiko, ypač Pietų, Pietryčių ir Vakarų Rusijos sričių dvarininkai, kur buvo jau pradėjęs aiškiai dominuoti kapitalistinis žemės ūkis su samdomais darbininkais. Nejuodžemio rajonų dvarininkai buvo linkę atleisti valstiečius su žeme, kad tik gautų padidintą kainą už perleidžiamą valstiečiams žemę. Kai interesai skyrėsi, klausimo sprendimas turėjo pakrypti kompromisine linkme.

1861 02 18 nuostatai palietė ne visus valstiečius ir net ne visoje imperijoje. Daugiausia turėjo įtakos dvarininkų valstiečių grupei. Valstybiniams valstiečiams nuostatai buvo išleisti 1866 m. Jiems buvo pripažintos visos buvusios teisės dėl naudojimo žemės. Tačiau jos perleistos ne į nuosavybę, o neterminiam naudojimui už tam tikrą čyžinį mokestį, pakeistą po 20 m. 1886 m. šis čyžinis mokestis buvo paverstas išperkamuoju mokesčiu. Valstybiniai valstiečiai žemę buvo kiek geriau aprūpinti negu dvarininkų valstiečiai.

1861 m. valstiečių reforma davė naudos dvarininkams, kurie eksproprijavo dalį valstiečių žemės, pasilikdami sau milžiniškas latifundijas, užgrobdami dalį valstiečių žemių „atraižomis“, be to, apkraudami valstiečių ūkį milijardiniais mokesčiais už panaikintas valstiečių prievoles ir, pagaliau, palikdami pusiau baudžiavines valstiečių ekonominės priklausomybės formas.

Valstiečių sukilimai Lietuvoje 1861 m. reformą paskelbus. Nors Lietuvos dvarininkai pirmieji iškėlė valstiečių baudžiavos atleidimo klausimą, tačiau tą atleidimą suprato kaip bežemį. Tokiu atleidimu jie rūpinosi net jau tuomet, kai galutinai nusprendė caro vyriausybė ir komitetai atleisti valstiečius su žeme. Lietuvos bajorai vis dar laikėsi savo nusistatymo. Jų nuomone, toks valstiečių atleidimas netinkąs Lietuvos sąlygoms. Vilniaus ir Kauno gubernijų bajorų vadai Domeika ir Daugirdas pasisakė prieš suteikimą valstiečiams žemės dalinių paveldėtinai, už sumažinimą dalinių, pažymėtų inventoriuose. Vidaus reikalų ministras Lanskoj, atmesdamas tuos reikalavimus, savo rašte generalgubernatoriui Nazimovui pažymi, kad minėti bajorų vadai bene nesąmoningai nori pasilikti valstiečius dvarinin-

kų priklausomybėje, kas esą labai pavojinga politikos požiūriu[1]. Vis dėlto Lietuvos žemvaldžiams bajorams pavyko šį tą laimėti. Nepaisant to, kad čia jau inventoriais valstiečių daliniai buvo apkarpyti, vasario 19 d. įstatymas čia jokių normų daliniams nepažymėjo, kaip kad Rusijos gubernijoje. Tai lietė Vilniaus, Gardino, Kauno, Minsko ir dalį Vitebsko gub. (žr. 1861 m. vasario 19 d. reformos įstatymo vertimą į lietuvių kalbą – Įstatimai apej valszczionus iszejusius isz verginga prigulėjima. Vilnius, 1862. P. 202 ir kt.). Už dešimtinę žemės dvarininkas čia galėjo gauti po 3 Rb čyžės, neatsižvelgiant kiek valstietis turi žemės (Ten pat. 128 §. P. 3). Tai buvo didesnė norma palyginti su Rusijos juodžemio juosta. Bet ir tą normą dvarininkai galėjo padidinti, jei valstiečių žemė davė didelį pelną dėl geros dirvos arba rinkos atstumo (Ten pat. 130 §). Lažiniams valstiečiams Lietuvoje buvo paskirta po 23 dienas nuo dešimtinės, vadinasi, taip pat daugiau kaip Rusijoje (30–40 dienų nuo sielos). Reformos metu Lietuvoje žemė pagal inventorius buvo labai nelygiai tarp valstiečių paskirstyta ir, be to, buvo daug bežemių. Tuo tarpu 1861 m. reformos įstatymas turėjo ne tik tą seną būklę palikti, bet galėjo palikti kai kur valstiečius ir be žemės, jei jie prieš reformą turėjo daugiau kaip 2/3 visos dvaro žemės (Ten pat. 31, 32 §). Atleidžiant valstiečius, iš jų turėjo būti atimtos visos tos žemės, kuriomis jie prieš tai naudojosi dvare kaip nuomotojai. Taigi 1861 m. reforma davė progos daug dalykų tvarkyti saviškai, savo naudai, nes reformos vykdymas buvo paliktas pačių dvarininkų rankose – taikos tarpininkais buvo paskirti tik dvarininkai.

Esant minėtam Lietuvos dvarininkų nusistatymui, aišku, kad reformos greitai atlikti nebuvo galima. Nuo 1861 m. iki 1863 m. sukilimo visoje Lietuvoje buvo padaryta vos viena kita atleidimo sutartis. Pats 1861 m. manifestas tarytum buvo slepiamas arba jei skelbiamas, tai tik „prie valstiečių supratimo pritaikytomis" ištraukomis[2]. Lietuvos dešiniųjų bajorų nepasitenkinimas 1861 m. valstiečių reforma berods juos paskatino ir prie 1863 m. sukilimo ir nuo to sukilimo atšaldė, kai tik jame viršų pradėjo imti raudonieji su savo radikaliais žemės reformos skelbimais. Lietuvos dvarininkus traukė prie Lenkijos ir tai, kad Lenkijoje dvarininkai po senovei buvo palikti valstiečių šeimininkais.

Lietuvos valstiečiai, nugirdę apie laisvę ir matydami, kad viskas lieka po senovei, pradėjo smarkiai bruzdėti. Daug kur jie atsisakė nuo dvejų pereinamųjų metų, per kuriuos jie dar buvo įpareigoti eiti baudžiavos ir vengė rašyti atleidimo sutartis. Dvarininkai, stovėdami arti valdžios, įtikino ją, kad valstiečiai maištauja, kad čia gresia kraštui politinis pavojus.

Kauno gubernijos žandarų viršininkas savo rašte 1861 12 22 praneša, kad „atleidimo sutartys niekur nepadarytos, pagaliau vargu ar bus kur įvestos geru noru. Valstiečiai, bijodami būti dvarininko apgauti, nesutinka su jokiomis sąlygomis ir, rodos, laukia, kad visa jų naudojamoji žemė turi pereiti jų nuosavybėn be užmokėjimo[3]. 1862 11 23

[1] Milovidov A. *Iz perepiski po osvoboždeniju Sev. Zapad. Kraja // Russkaja Starina, 8. 1904. P. 373.*
[2] Milovidov A. *K 50-letiju osvoboždenija krestjan Sev. Zap. kraja. Vilnia, 1911. P. 24.*
[3] Matulaitis S. *Op. cit. 1939. P. 156, 157.*

rašte tas pats žandarų viršininkas praneša, kad kažkokie piktadariai įtikinėjo Biržų valstiečius, kad greitai bus duota kita laisvė ir jeigu jie priims pastatytą valsčiaus vyriausybę, tai nustos gauti naujų lengvatų.

Dar prieš atvykstant Muravjovui į Lietuvą malšinti prasidėjusio sukilimo, caro valdžia, norėdama valstiečius atitraukti nuo maišto, 1863 03 01 išleido įsakymą, kuriuo kita linkme nukreipė čia lėtai vykdytą valstiečių reformą. Tuo įsakymu turėjo būti iš naujo patikrintos valstiečių žemės ir tuojau, nepaisant dvarininkų sutikimo, išperkamos[1]. Vadinasi, valstiečiai visi iš karto nuo 1863 05 01 turėjo virsti savo žemės savininkais ir tik iki sudarant atleidimo sutartis, laikinai mokėti čyžę. Tie valstiečiai, kurie dar ėjo lažą, nuo to laiko buvo perkelti į čyžę. Tais atvejais, kai buvo sudarytos atleidimo sutartys, visi jose pažymėti mokesčiai turėjo būti sumažinti 20 proc. Kad valdžia galėtų iš dvarininkų lengviau atsiimti jų skolas arba surinkti kontribucijas, valstiečiai visus mokesčius turėjo mokėti ne tiesiog dvarininkams, bet per valdžios iždą.

Tuo pat įsakymu turėjo būti sudarytos naujos patikrinamosios komisijos, kurios turėjo peržiūrėti visus valstiečių ir dvarininkų santykius ir sudaryti atleidimo sutartis. Jos buvo sudaromos kiekvienoje apskrityje iš dviejų valdininkų, taikos tarpininko ir raštininko[2]. Visą darbą patikrinant, atleidžiant ir sudarant sutartis patikrinamosios komisijos turėjo atlikti per dvejus metus.

Atvykęs į Lietuvą, Muravjovas pasistengė patikrinamųjų komisijų sudėtį sudaryti tokią, kad ji atitiktų naujus uždavinius. Jis atstatydino taikos tarpininkus iš vietinių dvarininkų, kurie dar Nazimovui buvo padavę atsistatydinimo protestą, kai kuriuos jų suėmė, pavesdamas policijos priežiūrai, kai kuriuos atidavė karo teismui ir daugelį išsiuntė į katorgą, į Sibirą ir į tolimas Rusijos gubernijas bei kalėjimus. Vietoj atstatytų taikos tarpininkų, jis paskyrė rusus valdininkus palankios savo politiko dvasios, aprūpindamas juos sekvestruotų dvarų turtais[3]. Atleido „lenkų dvasios" valdininkus iš gubernijos įstaigų. Pažymėtinas faktas, kad caras vėliau barė Muravjovą už per daug didelį jo pasirinktųjų valdininkų „kairumą"[4]. Bet tas „kairumas" čia buvo pateisinamas tuo, kad nuo jo teko kęsti bajorams, Rusijos priešams, maištingiems lenkams.

Muravjovas įsikišo ir į valstiečių savivaldybių tvarkymą. Savo pranešime 1863 09 08 taikos tarpininkams nurodo, kad dvarininkų dėka valstiečiai beveik nežino savo teisių, kad seniūnai, dažniausiai dvarininkų pastatyti, tarnauja ne valstiečių, bet ponų reikalams, kad tie seniūnai virtę tarsi dvaro valstiečių prievaizdomis, kurie težiūri, kad būtų vykdomos prievolės dvarams, kad valstiečių sueigos neturinčios jokios reikšmės, kad valstiečiai seniūnų bei jų raštininkų savivališkai teisiami ir be saiko plakami ir t. t.[5]

[1] *Sbornik pravitelstvennych rasporiaženij po ustrojstvu krestjan sobstvennikov v Severo-Zapadnom kraje. Vilnia, 1864. P. 1–4. Toliau jis bus vadinamas tiesiog Sbornik 1864 m.*

[2] *Sbornik. Op. cit. P. 9–21.*

[3] Cylov N. *Sbornik rasporiaženij gr. M. Muravjova po usmireniju polskogo miateža v Sev.-Zap. gubernijach 1863–1864 g. Vilnia, 1866. P. 209, 210; Sbornik. Op. cit. 1864. P. 116.*

[4] *Krestjanskaja reforma, SPB, 1905. P. 186.*

[5] *Sbornik. Op. cit. P. 58, 59.*

Dėl to Muravjovas įsakė atnaujinti rinkimus, valdininkams aiškinti valstiečiams savivaldybės reikalus, taip pat valdininkams draudė kištis į valsčiaus sueigas ir nutarimus, valsčiaus teismus ėmė saugoti nuo pašalinės įtakos ir t. t.[1] Tuo sumetimu jis pašalino neištikimus „lenkų" agentus ir visus kitus asmenis, kurie galėjo turėti žmonėms kenksmingos įtakos. Kadangi tarp vietinių valstiečių, anot Muravjovo, nebuvo rusiškai mokančių, tai valsčių raštininkais parsigabeno rusų seminaristų.

Muravjovas pavedė patikrinti atleidimo sutartis ir ištaisyti padarytas jose valstiečiams skriaudas. Tuo tikslu buvo išleistos taisyklės, instrukcijos ir taksos įvairių žemių rūšims įkainoti[2]. Kiekvienai gubernijai buvo nustatyta 10 rūšių žemių ir kiekvienai rūšiai nustatytas tam tikras pastovus mokestis. Kauno gub., pvz., buvo nustatyta po 1 Rb, Vilniaus nuo 80 kp iki 3 Rb. Tuo tarpu 1861 m. įstatyme buvusioms gubernijoms nustatyta tik didžiausia norma 3 Rb, kurią, be to, dar esant tam tikroms sąlygoms, buvo leista didinti. Duotomis Muravjovo direktyvomis naujieji valdininkai daugiau paisė valstiečių reikalų kaip seniau buvę taikos tarpininkai ir leido valstiečiams daugiau rašyti savo skundus, prašymus ir pageidavimus.

Dėl to išperkamieji mokesčiai buvo teisingiau paskirstyti, pašalinta nelygybė ir nelemta gradacija, kuri buvo įvesta 1861 02 19 reforma. Valstiečių mokesčiai pasidarė mažesni, jau nekalbant apie tai, kad šie mokesčiai buvo sumažinti 20 proc.

Kadangi gradacija apkrovė kur kas didesniais išperkamaisiais mokesčiais mažus sklypus, tai Muravjovas įsakė daržininkų sklypus tik vienu laipsniu aukščiau kainuoti, kaip to pat sodžiaus valstiečių dirvas[3].

Kadangi prieš 1861 m. reformą Lietuvos dvarininkai ypač uoliai suskato atiminėti žemes iš valstiečių, mažinti sklypus ir perkeldinėti, tai Muravjovas įgaliojo patikrinamąsias komisijas svarstyti ir spręsti bylas dėl tų atimtų žemių, nuo inventorių sudarymo iki atleidimo sutarčių sudarymo. Jis įsakė tas atimtas žemes, kiek tai bus įrodyta, grąžinti išsipirktinai valstiečiams bendromis taisyklėmis[4]. Bet kadangi daugelis tokių nuskriaustų valstiečių buvo tapę beturčiais ir atgavę visą žemę, Muravjovo nuomone, vargu ar būtų galėję išsimokėti, tai užuot grąžinus jiems tas pačias žemes, jis patarė duoti tokiems valstiečiams žemių iš dvarų palivarkų po 3 deš. be teisės savo valia kitiems išnuomoti. Tuo pat pagrindu buvo įsakyta 1864 05 08 grąžinti visas žemes, atimtas iki 1861 m. iš girių sargų[5].

Muravjovas ne tik saviškai pakreipė reformos vykdymą, bet ir stengėsi aprūpinti žeme reformos aplenktuosius bežemius, kurie jam atrodė nepastoviausias gaivalas krašte, kurie galėjo pasiduoti įvairiems kurstytojams. Juos visokiais būdais reikėjo atitraukti nuo maištaujančių dvarininkų ir padaryti palankiais naujai tvarkai. Ir iš tikrųjų bent dalis bežemių valstiečių, tų, kurie galėjo įrodyti, kad iš jų buvo atim-

[1] *Sbornik 1864. Op. cit. P. 60–62.*
[2] *Sbornik 1864. Op. cit. P. 9–32, 42, 98, 100 ir kt.*
[3] *Sbornik 1864. Op. cit. P. 54.*
[4] *Sbornik 1864. Op. cit. P. 76–80.*
[5] *Sbornik 1864. Op. cit. P. 125.*

tos žemės, buvo apdalijami po 3 deš., o 1864 m. caro įsakymu jie, be to, dar buvo atleisti šešeriems metams nuo valstybinių mokesčių[1].

Tačiau ši priemonė toli gražu nepašalino žemės bado ir bežemių, kurių, vidaus reikalų ministro žiniomis, pvz., Kauno gubernijoje buvo 37 proc. Mėginta bežemius aprūpinti žeme iš atimtų dvarų žemių, kur gyveno tarp valstiečių dalyvavusi sukilime smulkioji šlėkta, arba vienkiemiai, buvo pavesta sodžiams jų nutarimu išnuomotinai padalyti bežemiams (bernams ir kumečiams), ypač tiems, kurie „pasižymi gražiu gyvenimu ir yra padėję sekioti bei naikinti maištininkus"[2]. Dvarų, net konfiskuotų, Muravjovui jo klasikinis aprėžtumas neleido liesti, o jei tos žemės ir turėjo būti išdalytos, tai ne vietiniams, o perkeltiesiems rusams. Oficialiais duomenimis, visomis priemonėmis iki 1865 01 01 Kauno gubernijoje aprūpinta žeme 9309 bernai[3]. Tuo tarpu iš viso bežemių bernų ir dvaro tarnų (1857 m. revizija) būta 67 000[4]. Vadinasi, buvo aprūpinta politiniais sumetimais tik maža bežemių dalis. Kiti „išlaisvinti" nuo gamybos priemonių turėjo sudaryti pigią darbo jėgą jau stojusiems į kapitalistinį kelią žemės ūkiams.

Muravjovas palietė taip pat ir valstybinius valstiečius, ir vad. „laisvuosius žmones". Žinoma, 1844 m. visi valstybiniai valstiečiai buvo perkelti į čyžininkus. Bet 1856 m. tam pačiam Muravjovui būnant valstybės turtų ministru, jo buvo rasta, kad valstybiniai dvarai Lietuvoje mažai teduoda pelno, ir dėl to reikia padaryti naują „liustraciją": iš atsarginių žemių, perduotų valdyti valstiečiams, sudaryti palivarkai, atimant jas iš valstiečių, sumažinti valstiečių sklypai, ir padidinta pusantro karto čyžė. Tuo būdu prieš reformą valstybinių valstiečių padėtis pasidarė blogesnė. Malšinant sukilimą, Muravjovo pažiūros į valstybinius valstiečius pakito. Jis ryžosi atitaisinėti anos liustracijos ydas valstiečių naudai. Buvo grąžinta dalis atimtų iš valstybinių valstiečių žemių, aplygintos čyžės, suteiktos servitutų teisės ir t. t.[5] Pradėta valstybinių valstiečių revizija pasibaigė vos 1876–1877 m., vadinasi, tuomet, kai valstybiniams valstiečiams buvo leista išsipirkti žemes.

1861 m. įstatymas panaikino valstiečių servitutus. Tai ypač skaudžiai palietė mažažemius, kurie servitutinėse ganyklose galėjo išsiganyti vieną kitą gyvulį, o miške gauti kuro. Muravjovas, žiūrėdamas, kad valstiečiai nenustotų tų naudmenų, kuriomis jie anksčiau naudojosi arba kad gautų pakankamai lėšų, reikiamų jų ūkiui klestėti, įsakė patikrinamosioms komisijoms, kur geruoju nebus sutikta, servitutus pakeisti kitomis naudmenomis ir žemių padidinimu, visur kitur servitutus palikti valstiečiams po senovei. Tuo būdu valstiečiai turėjo atgauti senąsias ganyklas[6], įgyti teisę senoviškai šienauti dvarų giriose, žvejoti upėse bei ežeruose ir t. t.

Muravjovas pasirūpino ir miško medžiaga valstiečiams, kurie turėjo teisę naudotis iki minėtos jų reformos. Po 1861 m. dvarininkai nustojo davę arba pernelyg padidino kainas miško medžiagai. Buvo įsakyta patikrinti valstiečių atleidimo sutartis ir

[1] *Sbornik 1864. Op. cit. P. 26.*
[2] *Sbornik 1864. Op. cit. P. 34–36.*
[3] *Vilenskij Viestnik. Nr. 137, 1866.*
[4] Roemer E. *Beitrage zu Litauens Wirstschaftsgeschichte. München, 1897.*
[5] Žukovič J. *Istoričeskij obzor 50-i dejatelnosti Min. Gos. Imuščestv. T. 2, otd. 2.*
[6] *Sbornik 1864. Op. cit. P. 138, 139.*

6 lentelė

Valstiečių žemės privačiuose ir valstybiniuose dvaruose (sklypų skaičiai, %)

	iki 1 deš.		1–2 deš.		2–3 deš.	
	priv.	valst.	priv.	valst.	priv.	valst.
Lietuva	0,3	0,5	4,1	0,4	20,4	4,0
Baltgudija	0,2	0,2	0,9	0,5	8,6	2,2
Maskvos sritis	2,3	0,3	6,3	3,0	17,0	13,3
Juodžemio centras	8,1	12,8	11,8	1,5	50,0	8,0

išdavinėti kurą, jei nebus susitarta, nustatytomis taksų kainomis[1]. Kai kur tiesiog buvo įsakyta išpirktinai sodžiams paskirti tam tikras miško dalis. Taip pat buvo atkreiptas dėmesys į laukų sutvarkymą, kad nebūtų dėl įvairių tarprėžių painiavos[2].

Kalbant apie Muravjovo geradarystes Lietuvos valstiečiams, reikia atsiminti, kad visa tai buvo daroma politiniais sumetimais, stengiantis išlaikyti „teisėtumą" santykiuose su bajorais, kurių atstovu, tiesa, didžiarusišku, buvo ir pats Muravjovas. Susipešus dviem feodalinėms grupėms dėl Lietuvos valstiečio kailio, laimėjo trečiasis – Lietuvos valstietis. Kai kuriais apskaičiavimais, dėl 1861 m. reformos Rusijoje valstiečiai neteko nuo 7 iki 31 proc. valdytos žemės, o Lietuvoje atvirkščiai. 1863 m. sukilimo dėka valstiečiams buvo pridėta iki 30 proc. žemės[3], o mokesčiai buvo sumažinti visame Vakarų krašte 2–11 proc.[4] Pagal naujuosius Muravjovo aktus Vilniaus gubernijoje vienai sielai vidutiniškai teko 4,13 deš. žemės, Kauno gubernijoje – 4,81 deš.[5] Lyginant su kitomis Rusijos sritimis, Lietuvos valstiečiai, įskaitant visas tris lietuviškas gubernijas, artimiausiais po reformos metais (1877) esant turėję tiek žemės[6]. Tai matyti iš 6 lentelės.

Pažymėtina, kad Muravjovo dėka atleidimas nuo baudžiavos Lietuvoje buvo įvykdytas greičiau negu Rusijoje. Nepaisant to, kad dvarininkai už maištavimą buvo spaudžiami, vis dėlto „varnas varnui į akį ne per daug kirto". Stambioji nuosavybė buvo dažniausiai išsaugota, nors ir perėjusi į rusų rankas, o Lietuvoje pasiliko didelis bežemių ir mažažemių skaičius. Todėl ir Lietuvoje baudžiavos atleidimas sudarė „žemės valymą" kapitalistiniam ūkiui.

Suvalkų gubernijoje, kuri įėjo į vad. kongresinės Lenkijos ribas, valstiečių reforma buvo įvykdyta, kaip ir visoje Lenkijoje, 1864 02 19. Asmeninė valstiečių priklausomybė čia buvo panaikinta 1807 m., konstitucija, Napoleono duota Varšuvos hercogystei. 1864 02 19 įstatymu sutvarkyti valstiečių žemės santykiai su dvarininkais. Įstatymas nustatė, kad valstiečiams tiek privačiuose, tiek valstybi-

[1] *Sbornik 1864. Op. cit. P. 84–87.*

[2] *Sbornik 1864. Op. cit. P. 149.*

[3] Oganovskij N. *Nadelenie zemlei pomeščičich krestjan. Moskva, 1913. P. 86, 87.*

[4] Ivaniukov I. *Padenije krepostnogo prava v Rossii. SPB, 1903. P. 304–305.*

[5] Roemer E. *Op. cit. P. 69.*

[6] *Statistika pozemelnoj sobstvennosti i naselennych miest Europ. Rossii, vypusk v., SPB, 1882; iš* Klimo P. *Muravjovo laikmetis Lietuvos žemės ir žemininkų istorijoje. V., 1920.*

3–4 deš.		4–5 deš.		5–6 deš.		daugiau kaip 6 deš.	
priv.	valst.	priv.	valst.	priv.	valst.	priv.	valst.
33,5	16,3	24,4	22,0	10,4	25,8	6,9	37,5
34,4	12,2	34,3	19,0	12,5	23,9	9,1	42,1
40,7	25,3	22,4	24,2	8,2	14,9	3,1	19,0
25,0	23,8	3,4	25,9	0,4	21,8	0,3	18,6

niuose dvaruose visa žemė pereina į visišką nuosavybę. Valstiečiai gavo ne tik visas valdytas žemes, bet ir visas tas žemes, kurios iš jų buvo atimtos nepaisant 1846 m. draudimo. Galimiems ginčams išaiškinti buvo duotas trejų metų laikas. Valstiečiai taip pat galėjo atgauti neteisėtai pakeistus sklypus. Valstiečiams nuosavybės teisė paliko ir visą gyvąjį bei negyvąjį inventorių, taip pat ir servitutus. Išlyginti tarprėžius, atsiteisti už servitutus valstiečiai galėjo susitarę su dvarininkais. 1864 02 19 įstatyme buvo nustatyti tik du varžymai: 1) buvo negalima trobų nei užstatinėti, nei parduoti skyrium nuo žemės; 2) kaip užstatą sodybas galėjo imti tik valstiečiai. Vėliau buvo pridėta dar trečia sąlyga, kad valstiečių ūkiai negali būti skaldomi į mažesnes dalis kaip po 6 margus.

Bežemiai gavo sklypelius iš valstybinių, bažnytinių, tuščių ir kitokių žemių. Suvalkų gubernijoje valstiečių žemių pasiskirstymas pagal dydį buvo patogesnis kaip visoje Lenkijoje, maždaug toks, koks Kauno ir Vilniaus gubernijose. 1864 m. Suvalkų gubernijoje ūkių iki 3 margų buvo 15,1 proc., iki 15 margų – 40,9 proc., daugiau kaip 15 margų – 40 proc. Tuo tarpu Lenkijoje ūkiai iki 3 margų sudarė 16,2 proc., iki 15 margų – 65,1 proc., daugiau kaip 15 margų – 18,7 proc.

Kitaip čia pakrypo ir išpirkimo reikalas. Kadangi per 1863 m. sukilimą valstiečiai jokių mokesčių nemokėjo ir pareigų dvaruose nėjo ir, be to, pati revoliucinė lenkų valdžia buvo paskelbusi, kad valstiečiai virs žemės savininkais be išpirkimo, tai ir čia išpirkimo už žemę iš valstiečių nereikalauta, o dvarininkams atlyginta iš padidinto vad. padūmės mokesčio ir padidinto žemės mokesčio. Tam pat tikslui skiriamas ir degtinės varyklų pelnas ir šiaip jau nenumatytos likvidacinės pajamos. Dvarininkams buvo atlyginta tam tikrais likvidaciniais lakštais, duodančiais 4 proc. pelno, išperkamais per 42 metus. Išmokėjimo suma buvo nustatyta, kapitalizavus lažus ir čyžes, atmetus „daremščinas“ ir, be to, dar sumažinus 20–33 proc. Prievolių vertė buvo kapitalizuota iš 6 proc.

Buvo panaikinta dvarininkų jurisdikcija (vaitavimas).

Sodžiai su renkamais seniūnais sudarė pirmąjį savivaldybės laipsnį. Tai buvo išimtinai valstiečių įstaiga – nei dvarininkas, nei jų tarnai ir samdininkai čia nedalyvavo. Sodžių sueigų uždavinys buvo paskirstyti mokesčius, steigti mokyklas, nagrinėti įvairius valstiečių reikalus ir t. t. Sueigose turėjo balsą visi suaugę ūkininkai šeimininkai.

Antrojo laipsnio savivaldybe buvo valsčiai. Čia jau dalyvavo visų luomų žmonės, turį ne mažiau kaip 3 margus žemės, išskyrus taikos teisėjus, policiją ir kunigus. Renkamus kandidatus tvirtino apskričių viršininkai. Jų veiklą prižiūrėjo gubernatoriai. Valsčiai turėjo visaluomius valsčių teismus su renkamais teisėjais. Valsčiai privalėjo turėti mokyklas gimtąja kalba. Bet vėliau imtasi rusinimo priemonių.

Muravjovas, malšindamas sukilimą, ne tik gerinosi prie valstiečių, bet buvo ir reiklus dalyvaujantiems maište dvarininkams. Dalis dvarų, kurių savininkai dalyvavo sukilime, buvo konfiskuota – Vilniaus gubernijoje 19 dvarų su 12 302 deš. ir 21 dalinis konfiskuotas su 14 038. Kauno gubernijoje buvo ištisai konfiskuoti 27 dvarai su 20 490 ir dalimis 19 dvarų su 24 340 deš.[1] Didelis dvarų skaičius 1865 12 10 įsakymu buvo įsakyta perduoti rusams stačiatikiams arba išmainyti į dvarus Rusijoje. Kauno gubernijoje tokių dvarų buvo 121 su 58 654 deš., daugiausia Žemaičiuose. 1874 11 03 konfiskacijos bylos buvo baigtos.

Be dvarų sekvestro, dalyvavusiems sukilime dvarininkams Muravjovas panaudojo dar vieną priemonę, būtent dvarus apkrovė kontribucija – 10 proc. pelno visų dvarų ir šlėktos, ir vienkiemių (odnodvorcy). Kontribucija buvo nuimta tik 1897 m. Rusai ir vokiečiai dvarininkai, arba tie, kurie įrodė, kad maište nedalyvavo, mokėjo 5 proc. Pirmaisiais 1863 m. buvo surinkta per 2 mln. Rb. tokios kontribucijos[2]. Aišku, tai smarkiai sumažino kapitalų sankaupą ir, be to, stabdė kapitalistinio ūkio plėtojimą.

Kadangi ir po Muravjovo caro valdžia buvo nusistačiusi siaurinti vad. „lenkiškąjį" žemės valdymą, 1864 02 25 buvo išleistas pirmasis įsakymas. Valstybės turtų ministras įsakė iš neištikimų nuomininkų atimti valstybinius dvarus Vakarų gubernijose ir tuos, kurie netinka atskiram ūkiui, išdalyti stačiatikių dvasininkams bei šiaip sentikiams valstiečiams, o kurie tinka fermų kultūrai, turi būti išnuomoti vieniems metams ne lenkų kilmės, o ypač stačiatikių dvasininkams, sentikiams ir visiškai ištikimiems valstiečiams[3]. Taip pat ir paskolomis galėjo pasinaudoti asmenys ne lenkų kilmės iš visų luomų, išskyrus žydus, kuriems 1864 07 10 caro įsakymu buvo uždrausta pirkti dvarus bei valstiečių žemes. Matyt, žydų asmenyje bijota pavojingų konkurentų rusams stačiatikiams.

Svarbiausias įstatymas, kuriuo buvo užginta lenkų kilmės asmenims pirkti žemes ir kuris galiojo iki 1905 m., buvo 1865 12 10 įstatymas. Šis draudimas savotiškai veikė žemės mobilizaciją Lietuvoje. Valstiečiams katalikams nebuvo uždrausta pirkti žemes (ne daugiau kaip po 60 dešimtinių), bet ilgainiui tos žemės buvo nupirktos atsižvelgiant į gubernatoriaus nuožiūrą.

Lietuvos dvarininkų padėtis pasidarė sunkesnė atėmus iš jų teisę naudotis privilegijuotu kreditu bajorų Žemės banke. Visos tos priemonės turėjo padidinti rusų skaičių Lietuvoje, nepaisant to, kad dėl didelio bežemių skaičiaus čia ir taip jau buvo ankšta.

[1] *Žukovič I. Op. cit. P. 43.*
[2] Mosalov. *Vilenskije očerki 1863–1865 g. SPB, 1898. P. 88.*
[3] *Sbornik 1864. Op. cit. P. 9, 10.*

Žemės ūkis pramoninio kapitalizmo plėtojimosi metu (1864–1900)

Bendrosios žemės ūkio plėtojimosi sąlygos

Nors Lietuvoje 1863 m. sukilimas privertė caro vyriausybę imtis palankesnės valstiečiams agrarinės politikos kaip kitose Rusijos vietose, vis dėlto sodžius nuo dvaro galutinai nebuvo atskirtas. Pasiliko servitutai, kurie ilgam surišo valstietį su dvarininku ir dažnai būdavo ginčų, kurie valstiečiams brangiai kainuodavo ir nesibaigdavo jų naudai. Tik 1863 m. buvo panaikinta laikinai įpareigotinė valstiečių priklausomybė dvarininkams – teisė bausti valstiečius ir t. t.[1] Caro vyriausybės dar prieš reformą pradėtas Lietuvoje daryti supriešinimas tarp valstiečių ir vietinių dvarininkų aukščiausios kulminacijos pasiekė Muravjovo laikais. Dėl to čia valstiečiams teko daugiau žemės, taip pat čia išliko mažiau pusiaubaudžiavinių santykių kaip kitos Rusijos vietose. Kapitalistiniai santykiai žemės ūkio gamyboje, kurie buvo pradėję Lietuvoje jau gerokai plisti dar prieš reformą, dabar galėjo plėtotis didesniais tempais. Natūralus ūkis su primityvia agrotechnika vis labiau pradėjo užleisti vietą naujoviškai technikai: žemės ūkio mašinoms, trąšoms (dirbtinėms), sėjomainai, pagerintai gyvulininkystei ir t. t. Visa tai nulėmė geresnių santykių su rinka įsigalėjimą. Didėja produktų gamyba ne tik užsienio rinkai, bet ir vidaus rinkai. Miestų ir miestelių augimui, milžiniškiems žemės darbams (pvz., prie Kauno tvirtovės, geležinkelių, plentų), kariuomenės įgulai didinti ir pan. Reikėjo tiek didesnių kiekių rinkos produktų maistui, tiek įvairių žemės ūkio žaliavų.

Kapitalistinių santykių įsigalėjimas pobaudžiaviniais laikais Lietuvoje buvo susijęs ir su stambia kapitalistine pramone. Pvz., Kaune susikūrė stambioji geležies pramonė (Šmito, Tilmanso, Šuvalo, Rekošo fabrikai), Šiauliuose – stambioji odos apdirbimo pramonė, Vilniuje – padidėjo smulkioji, lengvoji, daugiausia naminė pramonė (mezgamoji, pirštinių, odos dirbinių, įvairios galanterijos pramonė). Pramonės augimas kaimyniniuose Lietuvai kraštuose ir jų miestuose (Liepojoje, Rygoje, Klaipėdoje, Karaliaučiuje) taip pat veikė Lietuvos žemės ūkio gamybą ir skatino jos produktų paklausas.

Žemės ūkio specializacijai reikėjo ir specialios technikos, taip pat specialių mašinų. Bet tam reikėjo daugiau kapitalo, kartais gana didelio, nes teko steigti ištisas įmones žemės ūkio produktams perdirbti, pvz., spirito varyklas, pienines, sūrines ir t. t. Greta su dvarų apsirūpinimu savo inventoriumi, iškyla labai aktualus reikalas tiek dvarams, tiek stambesniems valstiečių ūkiams apsirūpinti kreditu – gauti iš šalies kapitalo. Dėl to kapitalo paklausos smarkiai padidėja. Tačiau kapitalo skolintis patogesnėmis sąlygomis pavyksta tik ekonomiškai stipresniems dvarams.

[1] Liaščenko P. *Istorija narodnogo choziaistva SSSR. 1948. T. 2. P. 60.*

Vietiniams dvarininkams kredito sąlygos dėl 1863 m. įvykių buvo labai pasunkintos, lyginant su rusų, vokiečių ir kt. kilmės dvarininkais. Be to, dvarininkiško kapitalo sankaupą didino ir uždėtos dvarininkams kontribucijos.

Dar sunkesnės buvo kredito sąlygos valstiečiams, kuriems po baudžiavos taip pat prireikė daugiau pinigų santykiams nutraukti su dvaru (pvz., teko pirkti kurą, statybos medžiagą, mokėti išperkamuosius mokesčius, valstybinius mokesčius, be to, neteko teisės į dvarininko pašalpas bado metu ir kt.). Valstiečiams tekdavo lįsti į smuklininko, verteivos, krominiukų arba kartais ir stambesnio valstiečio kišenę. Visa tai turėjo sudaryti sąlygas tiek dvarų, tiek valstiečių diferenciacijai: vieni smuko, kiti išaugo. Nusmukę dvarininkai dažniausiai stengėsi dirbti įvairių įstaigų tarnautojais, kurių skaičius smarkiai padidėjo, pradėjus veikti geležinkeliams (nors ilgainiui katalikai tarnautojai iš Šiaurės vakarų krašto buvo nušalinti). Nusmukusieji valstiečiai virto sodžiaus, iš dalies – ir miesto proletarais.

Visuomeninių santykių plėtojimą naujais pagrindais pirmaisiais pobaudžiaviniais metais veikė 1863 m. sukilimo padariniai – egzekucijos, konfiskacijos, trėmimai, taip pat ir 1867–1868 m. badmetis.

Apie 1863 m. sukilimo nuotaikas ir eigą buvo vaizdžių duomenų iš to sukilimo dalyvių aprašymų. Pvz., kun. L. Dembskis savo „Knygos teisybiun prancūziszkaj per Kunegą Lammeną suraszitos o lietuwiszkaj iszgulditos per Blodislava Debskia“ (Kunegą Zemaicziu Wiskupistes, Paryžiuje, Kasztu B. Dębskia, Drezdene, Spaustuwe J. Kraszauskia, 1870 (III–XII), XV ir 79, taip apibūdina 1863 m. sukilimo padarinius Lietuvoje (anot teksto „kaime“) „nes atėjo diena, kurioj lutas ir bajsus neprietelis užpuolė juos, jun gimtinę ardidamas.

O kurie apsiginti noriejo – buwo užmuszti arba sugriebti ing newalę ir jun trobesej sudeginti. O kurie bažnicziose meldėsi, buwo su kalawijomis sukapoti, ligej moteris, vajkaj ir senutej. Net križių kirste sukirto ir wisokias szwentenybes po kojomis pamyne.

O jaunus jaunikaijczius int rekrutus atiduota, senuosgi iszwilkta int tolimas žiames, o laukus sudeginto kajmo neprietelus užėme ir dowenojo tokiems, kajp patsaj razbaininkams, kurie likusius senelius, łuosus ir mažus wajkus pawerte int sawo warguczius.

Spakajname ir linksmame lig sziolakj kajme papluda aszaras ir nuliudimas, o ant kapun daugibe pribuwo križiun.

Bažniczia neteko klebono, nes ir jin neprietelus pajeme in newalę.

Dwaras sudegintas, kuriame kaulaj numuczintun ludija apej razbaininkus.

O buwo ir kiti po tos wajnos, kuriems Diewas dalejdo iszbiegtie int swetimas, bet luosas žiames ir ten giwentie sunkiame datirime.

Lutas ir bediewis neprietelis eme tada platinti ir skelbti likusiems ano kajmo giwentojams kitoniszką wierą ir kitoniszką kalbą.

O kuris jo neklause – buwo pakartas arba suszauditas arba nusiunstas int urwus kalnu Sibirijos ant sunkiauses muczienes.

Ir sumiszimas kajme ir bajme buwo didele.

Bet tiktaj Diewas atmajno szirdies žmoniun, o lutas ir bediewis neprietelis negali jun pawejkti – tajp ir tame kajme atsitiko“ (Citata iš Vaižganto raštų 11 tomo, Kaunas, 1929. P. 244.).

Agrarinių santykių ir agrotechninių būdų plėtojimą poreforminiais laikais pradėsime nuo dvarų ūkio.

Dvarų ūkis poreforminiais laikais

1861 m. reforma privalomu žemės išpirkimu iš dvarininkų, tarpininkaujant valstybės iždui, nutraukė formalius valstiečių priklausomybės ryšius (faktiškai nuo 1863 m., kai buvo panaikinta laikinai įpareigotinė valstiečių priklausomybė dvarams). Už atleidimą nuo baudžiavos valstiečiams buvo užkrauta sunki išperkamųjų mokesčių našta. Dvarininkai iš išperkamųjų mokesčių sumą turėjo nusipirkti inventorių, samdytis darbininkus, statytis jiems gyventi patalpas ir t. t. Tačiau išperkamieji mokesčiai iš valstiečių į valstybės iždą plaukė gana lėtai. Pvz., Kauno gubernijoje nuo 1863 05 01 iki 1864 01 01 dvarams valstiečiai turėjo sumokėti 648 049 Rb, įnešė 3 844 441 Rb, o valstybės iždas iš tos sumos atskaičiavo mokesčius, tuo tarpu palūkanas kredito įstaigoms, kontribucijas ir dvarininkams išmokėjo tik likučius. Lietuvos dvarininkų būklę sunkino ir tai, kad išperkamieji mokesčiai buvo sumažinti[1].

Tačiau perėjimas į naują, kapitalistinę valstiečių eksploatacijos formą Lietuvos vietiniams dvarininkams padarė sunkesnes sąlygas negu kaip kitų Rusijos sričių dvarininkams. Dėl to nenuostabu, kad dvarininkams iškilo labai rimtas klausimas, kaip toliau tvarkyti savo ūkio reikalus. Reikėjo valdytojišką būklę su neekonomine eksploatacija keisti nauja kapitalistine eksploatacija, kapitalistine renta. Ta problema, irstant baudžiaviniam ūkiui, nebuvo Lietuvos dvarininkams naujiena. Dalis jų dar prieš baudžiavos panaikinimą jau gana sėkmingai buvo perėję į kapitalistinius santykius. Vienas dvarininkas brošiūroje, skirtoje kalbamam klausimui nagrinėti (Gawenda rolnicza między litwinami przez Adama Buckiewicza. Wilno, 1861), pataria pasirinkti kaip geriausią vadovą M. Očapovskį, siūlo daugiau susirūpinti ūkiu, rimčiau auklėti vaikus, kukliau gyventi, mažiau laikyti tarnų, o ypač pasistengti suprasti patiems ūkio tvarkymą, geriau prižiūrėti darbininkus, vengti darbaimlių kultūrų, kurioms buvo naudojama daug nemokamo valstiečių darbo, pvz., bulvių auginimo.

E. Roemeris apibūdina pobaudžiavinio meto dvarininkų ūkio būklę, taip sakant, dvarininkišku požiūriu. Nurodęs,kad valstiečiai laimėjo iš reformos, jis sako: „Jau blogesnėje būklėje atsidūrė dvarininkai, kuriems buvo beveik be jokio atlyginimo atimta žemės dalis ir sunaikinta visa darbo organizacija. Jiems atsirado naujas uždavinys, kai be kapitalų ir darbininkų, dažnai ir be pakankamo darbui invento-

[1] Roemer E. *Op. cit. P. 75.*

riaus ir be pakankamų žinių daryti tai, kad įvestų naują piniginiam ūkiui atitinkantį ūkininkavimo būdą".

Nelengva dvarininkams buvo ir su darbininkais. Pradėjo augti darbininkų algos dėl įvairių priežasčių, tai: dėl darbo jėgos po sukilimo sumažėjimo, kitų darbo progų padidėjimo, pvz., prie geležinkelių. Žeme aprūpinti valstiečiai nebenorėjo eiti padieniais dirbti ir užsiėmė savais ūkiais. Tokiomis sąlygomis dvarininkams nieko kita nebeliko kaip imtis ūkininkavimo būdo, kuris, anot E. Roemerio teisingo pripažinimo, priminė senąjį. Tik jo nebuvo išaiškinta, kodėl galėjo tą senąjį būdą pritaikyti. Atrodo, kad iš reformos ne visi valstiečiai tiek daug laimėjo, ką kitoje vietoje ir pats E. Roemeris pripažįsta.

Tą naująjį būdą, o iš esmės primenantį senąjį, sudarė tai, kad dvarininkai susitarė su buvusiais dvarų lažininkais, kad jie savo gyvuoju ir negyvuoju inventoriumi apdirbtų žemę iš pusės derliaus pajamų ir natūra. Tokia sistema tegalėjo būti pereinamojo pobūdžio, bet ir po to visiškai neišnyko. Taip pat dvarininkai mėgino sumažinti savo pačių apdirbamą dvaro armenų dalį tuo, kad išnuomodavo dvaro žemių dalį bežemiams. Nuomos sistema labai paplito. Ji daugiausia buvo praktikuojama išnuomojant nedidelius ūkius. E. Roemeris, kuriam dvarininkiško ūkio reikalai buvo pažįstami ne tik iš teorijos, bet ir praktiškai, pripažįsta, „kad tuo būdu dvarininkai gaudavo žymiai didesnes pajamas kaip patys ūkininkaudami, su tuo buvo susijusi ir dar viena nauda, būtent sutartys retai buvo sudaromos raštu, o buvo imama kaucija pinigais". Aišku, kad tokia ūkininkavimo sistema buvo tiesiog žalinga žemės ūkiui. Viena, ji atitraukdavo nuomininko kapitalą nuo pagerinimų žemės ūkyje, antra, trumpi nuomos terminai negalėjo skatinti nuomininką daryti ūkyje pagerinimų. Tačiau šiuos samprotavimus nustelbdavo praktiški sumetimai. Dvarininkams svarbiausias dalykas buvo greičiau surinkti lėšų, kad patys galėtų pradėti ūkininkauti, nors tokio noro ne visuomet būdavo. Antra vertus, dvarų nuomininkai priklausė tokiam luomui, kuris nepaisė pagerinimų, galimas daiktas, ir nenusivokė apie juos, o turimus pinigus nebuvo linkę dėti į žemę. Taip pat žemvaldžiai per mažai pasitikėjo nuomininkais. Atrodė, anot E. Roemerio, patogiau sulaikyti sudėtą nuomininko kauciją, kaip suvaržyti jį nuomos sutartimi ir paskui kreiptis į teismą, iš kurio Lietuvos dvarininkai, ypač lenkų kilmės, po 1863 m. sukilimo nesitikėjo greito ir teisingo ginčo sprendimo. Dėl tos priežasties pradžioje dvarininkai norėjo nuomoti savo ūkius įvairiems nuskurusiems bajorams, o ne valstiečiams, kad valstiečiai nepareikštų naujų pretenzijų į žemę[1].

Tokia ūkininkavimo sistema dvarininkai, sumažinę savo armenis, galėjo sudaryti šiokį tokį savo apyvartos kapitalą. Įsteigus žemės bankus, dvarininkai pradėjo naudotis jų kreditais. Tačiau prasidėjusi žemės ūkio krizė dėl smarkių kainų kritimų grūdams daugelį dvarininkų, kurie gautus kreditus lengvabūdiškai sunaudojo, privedė prie katastrofos. Tokie pavyzdžiai sulaikė dvarininkams nuo nepagalvoto kredito naudojimo. Aštuntajame dešimtmetyje dvarininkų žemės nuo-

[1] *Doklady komissii Imp. Mosk. Obščestva selskogo choziaistva po voprosu o chutorach i o sovremennych uslovijach krestjanskogo choziaistva. Moskva, 1882.*

savybė pamažėl pradėjo stiprėti. Prasidėjo naujoviškų agrotechnikos būdų taikymas – vietoj trilaukio naudojamas daugialaukis ūkis. Vietoj dvarų nuomavimo sistemos buvo pradėta Kuršo ir Rytprūsių dvarininkų pavyzdžiu vis labiau pereiti į kapitalistinį ūkį su savais nuolatiniais samdomais darbininkais – kumečiais, ordinarininkais[1].

Kai kurių papildomų žinių, charakterizuojančių dvarininkų ūkį, duoda oficialus Suvalkų gubernijos dvarų ūkio apibūdinimas[2]. Aprašyme pasakyta: „Dvarų ūkis yra nepatenkinamo būvio dėl labai daug aplinkybių, tai dėl buvusių čia suiručių 1861–1864 metais, nualinusių žemvaldžius nepaliaujamais ir sunkiais neteisėtos valdžios reikalavimais, nederlių, buvusių per ketverius metus iš eilės (1863–1868), nuostolių dėl privalomo valstiečių darbo panaikinimo, akcyzės pakėlimo, dėl to degtindarystė jau nebeduoda daugeliui dvarų, ypač mažesnių, pelno, atitinkančio išlaidas ir darbą; daugelyje vietų beveik kasmet siautusios gyvulių ligos, nuo ko dvarininkai turėjo didelių nuostolių, kai kurių mokesčių padidinimas, įvedant reformą, linkusią šiuo požiūriu sulyginti šį kraštą su kitomis imperijos gubernijomis, atlyginimo padidėjimas už samdomąjį darbą ir pragyvenimo pabrangimas. Visos šios aplinkybės juntamai palietė daugiausia stambius ūkius ir jų savininkus pastatė į labai sunkią būklę, prie kurios laukų ūkiui sunku vystytis“[3].

Netekus teisės į nemokamą valstiečių darbo jėgą, vertė dvarininkus kreipti dėmesį ir į mašinų naudojimą savo dvarų žemės ūkyje. Tuo klausimu randame būdingą straipsnį „Kurjer Wileński“ (1863 m. Nr. 2). Autorius straipsnio, įdėto į „Przegląd Rolniczy“, rašo: „Santykių su valstiečiais pakitimas, darbininkų stoka ir brangumas, laipsniškas krašto kultūros kilimo sukėlė pas mus reikalą naudoti mašinas ir pagerintus žemės ūkio įrankius. Šis poreikis pažadino fabrikantų ir įmonininkų veiklą ir dabar jau turime įvairiose provincijose mašinų sandėlius: pačiame Vilniuje jau matome tokias penkias parduotuves“. Toliau straipsnio autorius aprašo nusiskundimus mašinomis: „Ta skundų dalis yra tikra, o daug kyla dėl mūsų nepažinimo jų konstrukcijos, nemokėjimo gerai nustatyti, nemokėjimo ar neatsargaus apsiėjimo, o kartais ir dėl to, kad nežinome, ko mums reikia – pirkome mašiną ar įrankį greitomis, ne tą, kuris iš tikrųjų ūkiui buvo reikalingas, arba reikalaujame iš mašinos to, kam ji visiškai nėra skirta“. Tačiau mašinoms nusipirkti reikia turėti pinigų, o tų pinigų dvarininkams trūko.

Nelengvą dvarų ūkio padėtį konstatavo ir oficiali Vidaus reikalų ministerijos komisija žemės ūkio reikalams tirti. „Kai dėl dvarininkų padėties, tai ji yra daug nepatogesnė. Stoka kapitalų ir lėšų naujai įmonių sistemai įvesti panaikinus santykius su valstiečiais. Jokio susipratimo su šiais valstiečiais nėra. Darbo algų kilimas ir darbininkų stoka, lenkiškojo sukilimo padariniai, būtent sunaikinimas ir kontribucija, mažos kainos už valstiečių išperkamąją žemę ir dideli jiems tekę

[1] Roemer E. *Op. cit. P. 161, 162.*

[2] *Statističeskoje opisanije carstwa Polskego po otrasliam imejuščim značenije dlia Intendanskago vedomstva. Sostavlena v Intendantskom Upravlenii Varšavskogo Vojennogo okruga. SPB, 1873.*

[3] *Statist. opisanije... Op. cit. P. 4, 5.*

sklypai, sunkumai realizuoti išperkamuosius lakštus ir t. t., visa tai yra priežastys, kurios drauge susidėjusios pablogino dvarininkų būklę[1].

Lietuvos dvarininkiško ūkio perėjimas į kapitalistines vėžes buvo susijęs su tam tikra pajėgesnių įmonių atranka ir stambių žemės ūkių koncentracija. Šiai koncentracijai tam tikrą laikinojo pobūdžio kliūtį sudarė vyriausybės išleisti įstatymai dėl draudimo lenkų kilmės asmenims nusipirkti žemės Lietuvoje. Tuo draudimu buvo siekiama susilpninti lenkų dvarininkus Lietuvoje ir antra, daryti, kad vietoj jų įsitvirtintų rusų ateiviai. Tos priemonės rodo, kad valdančioji buržuazija kovojo su pavergtąja tos tautos buržuazijos dalimi. Tai vertė vad. lenkų kilmės asmenis visomis galimomis priemonėmis neišleisti iš savo rankų dvarų net ir tais atvejais, kai tų dvarų laikyti savo rankose ūkinio intereso nebuvo. Tai iš dalies kliudė dvarams perimti modernią agrotechniką vietoj atsilikusios ir dar paveldėtos iš baudžiavos laikų.

Nesant galutinių statistikos duomenų, kurie apibūdintų vykusį pobaudžiaviniais laikais procesą stambiame Lietuvos žemės valdyme, pasinaudosime tų laikų publicistiniais Lietuvos žemės valdymo apibūdinimais.

Štai vienas korespondentas iš Trakų apskrities rašo „Vilenskij Viestnik" 1888 12 01: „Geriausios būklės pas mus yra stambūs dvarininkų ūkiai, turį didelius kapitalus ir vedą ūkius pagal šių laikų mokslo ir technikos taisykles. Daugialaukis vaismainis, pašarinių žolių sėjimas, geresnės gyvulių veislės, tobulesnės mašinos ir įrankiai sudaro įprastą dalyką grafų Tiškevičių, Pliaterių, Gediminų, Kozlovskių ir kai kurių kitų dvarų. Be kapitalų turėjimo, įgalinančio samdyti nusimanančius ūkvedžius specialistus, nemažai reikšmės, mūsų nuomone, šiuo atveju turi ir vadinamojo absekteizmo nebuvimas. Mūsų stambūs žemvaldžiai, nesivaikydami nei valstybinės (autorius pamiršta, kad tos vietos jiems, kaip maištingiems lenkams, ir buvo neprieinamos, p. pr. P. Š.), nei pelningos privačios tarnybos panašiai daugeliui didžiarusių dvarininkų, gyvena arba nuolatos savo dvaruose, arba artimiausiuose miestuose, iš kur dažnai gali užsukti į savo dvarus, o žinoma, kad „šeimininko akis akyli".

Kitaip ėmė tvarkytis vidutiniai ir smulkūs dvarininkai, tie, kurie buvo pratę daugiausia maitintis iš baudžiavos lažo, žiauriai spausdami valstietį. Tiems ūkininkavimas naujomis sąlygomis pasirodė neapsimokantis, juoba kad greičiausiai savarankiškam ūkininkavimui jiems trūko ir lėšų. Tuo tarpu iki aštuntojo dešimtmečio gyvenant Europos kapitalizmo pakilimo ir augančios konjunktūros laikotarpiu, žemės ūkio produktų paklausa didėja. Tai nulėmė dideles produktų, gausiai plaukusių iš Rusijos, taigi ir iš Lietuvos ir Tolimojo Okeano kraštų, kainas. Bet jau nuo aštuntojo dešimtmečio pusės ir dešimtojo dešimtmečio pradžios dėl padidėjusių pasiūlų iš jau minėtų kraštų, taip pat dėl užtrukusios Europoje kapitalistinės pramonės krizės, krinta grūdų kainos pasaulinėje rinkoje. Prasidėjo ilgai užtrukusi pasaulinė krizė, kuri didžiausią kulminaciją pasiekė 1894 m.,

[1] *Doklad Visočaišej učreždennoj komissii pod predsedatelstvom Valujeva dlia isliedovanija nynešnego položenija selskogo choziaistva i selskoj proizvoditelnosti v Rossii. 1873; iš* Roemer E. *Op. cit. P. 79.*

kai Vakarų Europos rinkose, neapsaugotose muitais, kaip Anglijoje, grūdų kainos pasiekė tik pusės to, kas buvo aštuntojo dešimtmečio pusėje (Anglijoje vidutinė kviečių kaina 1891–1895 m. sumažėjo iki 97 kp už pūdą prieš 1 Rb 87 kp 1871–1875 m.)[1] Aišku, kad kalbamas kainų kitimas turėjo atsiliepti ir Lietuvos agrariniams santykiams.

Ir smulkesnieji, ir vidutiniai žemvaldžiai galėjo atsikratyti savo ūkių tvarkymo, „pelningai" juos išnuomodami. Minėto straipsnio autorius pažymi, kad didelės nuomos suviliojo daugelį vidutinių dvarininkų išnuomoti savo ūkius ir persikelti į miestus, kur gyvenimas teikė daugiau komforto ir patogumų tiek asmeniniam gyvenimui, tiek ir vaikams auklėti. Traukė, be to, dar ir viltis gauti pelningą vietelę vienoje daugelio, kaip grybai po lietaus, paskutiniuoju metu augusių įvairių bankų, draudimo ir transporto įmonių, taip pat geležinkelių įstaigose ir panašiose vietose.

Sankcijos prieš lenkų kilmės dvarininkus. 1861 m. reforma buvo ne tokia, kokios tikėjosi Lietuvos dvarininkai. Valstiečiai, kitaip negu dvarininkai norėjo ir siekė, buvo atleisti su žeme, nors ir labai nepalankiomis valstiečiams sąlygomis. 1863 m. sukilimas, caro politikos sumetimais, kurios tikslas buvo mažinti lenkų kilmės dvarininkų žemės valdyme, reformą vykdė palankesne valstiečiams linkme. Ji ėmėsi žiaurių sankcijų prieš lenkiškos kilmės bajorus. Buvo išleista nemažai įstatymų, kurie turėjo daug įtakos Lietuvos bajorų ekonominei padėčiai.

1863 06 08 įstatymu buvo uždėta dvarams 10 proc. Pajamų dydžio kontribucija. 1864 07 06 skirstant tą kontribuciją, rusams ir vokiečiams dvarininkams ji buvo sumažinta iki 5 proc., o lenkų kilmės dvarininkams – atitinkamai padidinta. 1869 03 03 ir 1870 12 31 įstatymais ne lenkų kilmės dvarininkai buvo nuo jos atleisti, o lenkų kilmės dvarininkai ją turėjo mokėti iki tol, kol 2/3 visos privačios žemės nuosavybės ir 1/2 dvarininkų netaps rusiškais. Kontribucijos mokestis pradžioje siekęs 10 proc., nuo 1869 m. buvo nustatytas 2,5 mln. Rb dydžio ir iki 1872 m. tokio dydžio buvo imamas, po to kasmet buvo kiek mažinamas. Pvz., 1866 m. jis sudarė 1 771 879 Rb, iš jos Kauno gubernijai atiteko apie 150 000 Rb; tai vidutiniškai lenkų kilmės dvarininkų vienai dešimtinei žemės sudarė 11,83 kp. Tik 1897 04 08 įsaku šis kontribucijos mokestis buvo panaikintas.

Toliau lenkų kilmės dvarininkai skaudžiai nukentėjo, konfiskavus caro valdžiai dalyvavusių sukilime dvarininkų dvarus. Įtariamų dalyvavus sukilime dvarininkų dvarai 1863 03 22 įsaku buvo sekvestruoti, t. y. tardymo metu paimti į sekvestr. 1865 12 31 senatas įsakė sekvestruotų dvarų savininkams juos parduoti per dvejus metus, o pirma to jau buvo uždrausta tokius dvarus parduoti, įkeisti ar dovanoti lenkų kilmės asmenims.

1884 m. lietuviškose gubernijose pradėjo veikti Valstiečių banko skyrius. 1882 05 18 caro patvirtintomis taisyklėmis šio banko tikslas turėjo būti išdavinėti paskolas valstiečiams žemei pirkti. Ypač jis turėjo patarnauti žeme apsirūpinant

[1] Liaščenko P. *Zernovoje choziaistvo i chlebotorgovyje otnošenija Rossii i Germanii v sviazi s tomožennym obloženijem. 1915. P. 133.*

bežemiams. Tačiau faktiškai jis tarnavo didesniems valstiečių ūkiams steigti ir puikia priemone dvarininkams brangiomis kainomis parduoti savo žemes.

Lietuvoje Valstiečių bankui buvo skirta atlikti dar ir kitas funkcijas, būtent rusifikavimo, išspausti vietinius gyventojus lietuvius valstiečius ir vietoj jų pritraukti rusų (poselencų). Pradžioje 1865 12 10 dienos nuostata, draudžianti pirkti lenkų kilmės asmenims žemes, neturėjo įtakos valstiečiams. Remdamas palankius caro valdžiai asmenis, o valstiečius padarydami labiau priklausomais nuo vietinės administracijos, 1868 06 13 Vilniaus generalgubernatorius išleido aplinkraštį, kuriuo buvo nustatyta, kad valstiečiai, pirkdami žemę, gautų generalgubernatoriaus sutikimą. 1870 02 17 generalgubernatoriaus aplinkraščiu valstiečiams pirkti ar perleisti žemes leidimus išduodavo pats gubernatorius. 1885 02 23 buvo išleistas aplinkraštis, draudžiąs valstiečiams katalikams pirkti daugiau žemės kaip 60 dešimtinių, nes esą turtingi valstiečiai lenkėja, kitaip sakant, daugina Lietuvoje caro valdžiai nepageidaujamų lenkų kilmės dvarininkų. Maža to, 1885 09 20 buvo išleistas antrasis „liaudininkiškas ir demokratiškas" aplinkraštis, kuriuo buvo nustatyta, kad valstietis tiek tegali pirkti žemės, kiek jis pats su šeima, be samdomų darbininkų, galėjo jos įdirbti.

Leidimas buvo išduodamas tada, kai vietos policija generalgubernatoriui suteikdavo smulkių žinių apie valstietį. Policija duotomis instrukcijomis turėjo ištirti politinę valstiečių ištikimybę, pranešti gubernatoriui, ar prašytojas tikrai priklauso valstiečių luomui, o ne miestiečių, ar neturtingų bajorų šlėktos luomui, kaip jie namie kalba, lietuviškai ar lenkiškai, ar nėra bažnytinės draugijos narys, ar jis lankęs gimnaziją, ar ne lietuvio kunigo giminaitis ir t. t. Valstiečiams, kurie policijos pranešimu laikėsi lenkiško poniško gyvenimo būdo, leidimai pirkti žemės negalėjo būti duodami. Atvykusiems iš Lenkų karalystės asmenims žemę pirkti 1891 09 07 aplinkraščiu buvo visiškai uždraustas. Lietuvius valstiečius caro valdžia laikė nepavojingais politiniu požiūriu, pasmerktais surusėti, dėl to jiems buvo uždrausta spausdinti knygas lietuviškomis raidėmis, kad atitraukus nuo nepageidaujamos caro politiškai Lietuvoje „lotynybės".

Kai buvo tokie dideli varžymai vietiniams gyventojams perkant ar perleidžiant žemes, Valstiečių banko skyriui padedant buvo įgyta nedaug žemių, Kauno gubernijoje (iki 189501 01) – vos 10 248,3 deš. už 551 500 Rb, vidutiniškai mokant už deš. po 53,82 Rb. Valstiečių bankui nepadedant, Kauno gubernijoje buvo pirkta 64 657,7 deš., vadinasi, šešiskart daugiau. Vilniaus gubernijoje (nuo 1894 iki 1895 m.) Valstiečių bankui padedant, buvo pirkta 798 deš. už 56 173 Rb, mokant už deš. po 57,86 Rb, o be banko pagalbos – 28 485 deš. už 200 931 Rb, mokant už deš. žemės po 70,54 Rb[1].

Caro vyriausybė visokiais būdais varžydama lenkų kilmės asmenis Lietuvoje, stengėsi kiek galima labiau čia sustiprinti rusų dvarininkus ir valdininkus. Pirmiausia tai reiškėsi tuo, kad jie buvo skatinami pirkti žemes, teikiant įvairių lengvatų. Tam buvo išleista daugybė visokių įstatymų ir taisyklių. Rusų dvarininkai ir

[1] Roemer E. *Op. cit. P. 102.*

valdininkai, norį pirkti žemės Lietuvoje, galėjo gauti lėšų iš specialių žemės fondų, kurie buvo sudaryti pardavus konfiskuotus dvarus, taip pat skirtus parduoti valstybinius dvarus. Paskolos buvo išduotos iki pusės dvaro vertės su 6 proc. padengimo kvotomis ir amortizacija per 37 m. Tik lenkų kilmės asmenys ir žydai tomis lengvatomis pasinaudoti negalėjo (1862 04 26 žydams buvo duota teisė pirkti žemes, bet 1864 08 05, nepaisant kai kurių žydų tautybės asmenų patarnavimų caro kariuomenei, malšinant 1863 m. sukilimą Lietuvoje, ta teisė buvo atšaukta). Tai buvo aiškus kolonijinis atsiskaitymas už 1863 m. sukilimą, sustiprinta caro kolonijinės politikos akcija, padedanti rusų dvarininkams ir valdininkams prisigrobti lengvomis sąlygomis turtų Lietuvoje.

Valstybinių ir konfiskuotų dvarų pirkėjai palengvintomis sąlygomis ir parama iš valstybinių lėšų turėjo pasižadėti neparduoti, neįkeisti ir nedovanoti tų dvarų lenkų kilmės asmenims arba net neimti tokios kilmės administratorius. Kadangi lengvatoms teikti nepakako lėšų, surinktų iš parduotų dvarų teikti paskolas rusams dvarininkams ir valdininkams įsigyjant dvarus, tai 1866 08 08 įsaku buvo įsteigta draugija pirkti dvarus Vakarų krašte. Į ją turėjo būti pritraukti ir privatūs kapitalai to krašto kolonizacijos tikslams. Tačiau labai greitai paaiškėjo, kad ta draugija be valdžios paramos išsilaikyti negali. Jos turtas 1867 m. turėjo pereiti iš naujo steigiamai savitarpinio ipotekos kredito draugijai, kuri taip pat turėjo tarnauti politiniams tikslams, išperkant žemes šiame krašte ir perleidžiant jas rusams. Tačiau toks pat likimas ištiko ir šią draugiją, kai 1890 m. ji buvo likviduota ir jos pasyvai perduoti Ypatingajam valstybinio bajorų banko skyriui. Nepaisant visų pastangų, caro politika surusinti žemės valdymą, pirmiausia išimant iš lenkų kilmės asmenų rankų žemes, nedavė lauktų rezultatų. Pvz., XIX a. pačioje pradžioje Kauno gubernijoje 91 proc. žemvaldžių ne valstiečių žemes valdė kaip tik lenkų kilmės asmenys, kiti 9 proc. priklausė vokiečiams (5–6 proc.) ir rusams (3–4 proc.)[1]. Vadinasi, vietiniams žemvaldžiams pavyko išlaikyti didžiausią savo žemių dalį nepaisant minėtų varžymų, laikant jas net ir tuomet, kai jų savininkai nepajėgdavo jų racionaliai naudoti. Tačiau vietiniai dvarininkai neteko teisės naudotis tomis būdingomis caro politikai lengvatomis, kurias turėjo rusai dvarininkai, – kredito, savivaldybių srityse ir t. t.

Caro valdžios kolonizacinė rusifikavimo politika – patraukti į Lietuvą ne tik daugiau rusų žemvaldžių, bet taip pat ir rusų valstiečių, nors Lietuvoje gyventojų buvo daug, beveik taip pat kaip centrinėse Rusijos gubernijose. Rusų valstiečių kolonizacija turėjo būti vykdoma valstybiniuose dvaruose ir konfiskuotuose sukilimo dalyvių dvaruose. Jiems buvo teikiama daugybė įvairių lengvatų: jie buvo tam tikram laikui atleidžiami nuo mokesčių, duoklių, čyžių, taip pat nuo karo prievolės. Valstybės turtų ministerijos 1865 02 16 potvarkiu rusams kolonistams buvo leista pirkti žemę visiškos nuosavybės teise. 1876 04 15 potvarkiu rusai kolonistai valstiečiai valstybiniuose dvaruose buvo atleisti nuo pagalvinio mokesčio ir visų kitų prievolių valstybei dar trejiems metams (be seniau turėtų trejų

[1] Roemer E. *Op. cit. P. 86.*

metų). Tačiau rusams valstiečiams šie reikalai nebuvo patrauklūs. Neįprastos ūkininkavimo sąlygos, vietinių gyventojų jiems priešiškumas sudarė nepalankią šiam reikalui atmosferą. Tą bene suprato ir pati caro valdžia, nes 1875 11 08 įsaku tolesnį valstybinių dvarų kolonizavimą rusais valstiečiais sustabdė (išskyrus Kauno guberniją).

Iš viso iki 1865 01 01 Kauno gubernijoje buvo apgyvendinta 2100 rusų kolonistų. Jie gavo 33 720,4 deš. žemės, atseit po 16 deš. vienai šeimai. Nepaisant daugelio privilegijų, jie, lyginant su vietiniais valstiečiais, gyveno blogiau ir jiems nuolatos buvo reikalinga valdžios parama[1].

Rusifikavimo priemonių tikslas, nurodytas 1865 12 10 įsake drausti lenkų kilmės asmenims pirkti Šiaurės vakarų krašte žemes, buvo taip motyvuojamas: „Šiaurės ir Pietų vakarų gubernijose sustiprinti rusų kolonistams komisijos nustatyta, kad iš 9 mln. asmenų devyniose gubernijose daugiausia baltarusių ir ukrainiečių, lietuvių ir žemaičių tautybės; yra nedidelė savo skaičiumi lenkų kilmės gyventojų grupė, kad šią lenkų grupę sudaro daugiausia bajorai žemvaldžiai ir miestiečiai. Jie sudaro lenkišką srities charakterį ir kitiems nelenkiškiems gyventojams kliudo dalyvauti rusų kultūros laimėjimuose. Lenkiškos bajoriškos gyventojų grupės jėgą sudaro korporatyvinis jos užsidarymas, kuris nušalina kitas tautybes, ypač rusų. Tokiomis sąlygomis komisija laiko tikslinga uždrausti šiai klasei įgyti žemę ir tuo atimti jai priemonę labiau stiprėti“[2]. Aišku, tai turėjo paskatinti lenkų kilmės žemvaldžius iki paskutiniųjų laikyti žemes savo rankose, nes, kartą prarastos, jos jau nebegalėjo grįžti atgal į jų rankas.

Po 1864 12 10 dienos įsako žemes Lietuvoje, be rusų, dar galėjo pirkti vokiečiai, kurie įstengdavo tam gauti leidimus. Šis įstatymas galiojo ir ne lenkų kilmės lietuviams. Pagaliau 1886 10 01 įsaku visi leidimai dvarams pirkti, kurie iki tos dienos buvo išduoti, buvo paskelbti negaliojančiais. Po šio įsako išleidimo žemės mobilizacija Lietuvoje beveik sustojo. Žemės kainos labai nukrito, tačiau valstiečiai nusipirkti žemės neturėjo sąlygų, nes dvarai nebuvo parduodami. Žemės nuomos kainos padidėjo.

Žemės ūkio parodos. Caro vyriausybė, matydama žemės ūkio smukimą ir poreforminiais laikais, ėmėsi remti žemės ūkio parodų rengimą. Žemės ūkio parodos turėjo paskatinti žemės ūkio pažangą, duoti pamokantį pavyzdį valstiečiams. Šiam reikalui buvo skiriamos ir lėšos iš Žemės ūkio ir valstybės turtų ministerijos sąmatų. Žemės ūkio parodų rengimą daugiausia atliko beveik dvarininkiškos organizacijos. Lietuvoje žemės ūkio parodos buvo pradėtos rengti dar baudžiaviniais laikais. Naminių gyvulių ir namų pramonės paroda buvo surengta Oginskių dvare Rietave. Pobaudžiaviniais laikais tokios parodos turėjo tikslą skatinti kapitalistinį mechanizuotą stambųjį žemės ūkį, suteikiant jam tam tikrą monopolinį pranašumą, platinant racionalią gyvulininkystę, laukininkystę, žemės ūkio produktų perdirbimą, turėjo taip pat paveikti valstiečius, panašiai kaip per bankelius ir dvarininkiš-

[1] *Roemer E. Op. cit. P. 86, 87.*
[2] *Roemer E. Op. cit. P. 89, 90.*

kas žemės ūkio draugijas. Pastarųjų įtaką turėjo sustiprinti ilgainiui, beje, ir parodų rengimas. Ir žemės ūkio parodų rengimas, taip pat su tuo susijęs naminės pramonės dalykų gaminimu, suintensyvėja dėl praėjusio amžiaus aštuntajame dešimtmetyje prasidėjusios žemės ūkio krizės (katastrofiškas grūdų kainų kritimas).

Pažymėtina, kad ir žemės ūkio parodų rengimas, kaip ir kitos dvarininkiškos priemonės paveikti valstiečius, sukėlė lietuviškosios buržuazijos reakciją prieš lenkiškąją tų priemonių politiką, ypač po 1905 m. revoliucijos.

Žemės ūkio parodos, prasidėjusios 1867 m. Vilniuje arklių mugėmis, kurias rengė Vyriausioji valstybinė arklininkystės valdyba įvairiose vietose, daugiau kariniais sumetimais, jos įgauna didelį užmojį. Žymiausiu žemės ūkio parodų Lietuvoje pradininku laikytinas raseiniškis dvarininkas Bagdonas Oginskis.

Parodų aprašymuose matyti tiek klasinis tų parodų pobūdis, tiek dvarų, iš dalies ir valstiečių agrotechnikos lygis, tiek naminės pramonės ir verslų charakteris. Caro vyriausybės politika Šiaurės krašte, atseit Lietuvoje, lenkiškos kilmės dvarininkų požiūriu, baimė, kad jie neįsigalėtų, vertė ją savais klasiniais sumetimais iki tam tikros ribos remti Lietuvos valstiečius.

Čia pateikta keletas išsamiau tų parodų apibūdinimų, kurie yra vertinga Lietuvos liaudies ūkio istorijos medžiaga, paliečianti įvairias gamybos šakas.

Pirmiausia pradėsime aprašydami arklių parodas muges. Štai 1872 m. Joniškio arklių mugės aprašymas (Žurnal: Konnozavodstvo, 1872. T. 4. P. 65). Joniškyje vyko didžiausios arklių mugės, kurios buvo ne vien vietinio pobūdžio. Jos sutraukdavo pirkėjus ir pardavėjus net iš tolimų sričių. Ypač Kuršo baronai, kuriems atsilikęs, neapsiskaičiuojąs valstiečių ūkis išaugindavo neblogą, pigų darbo arklį, čia irgi mėgdavo sau pirkti reikalingą arklį. Čia atgabendavo arklius ir iš tolesnių Rusijos kraštų (tam patarnavo geležinkelio pastatymas, nors ir nesiekęs tada paties Joniškio).

Aprašomojoje mugėje dalyvavo iki 2000 arklių, kurių didelis kiekis buvo parduotas į Vilniaus, Kuršo, Livžemės gubernijas ir į Prūsus (nekalbant apie pačią Kauno guberniją). Pažymėtina, kad Voronežo ir Tambovo tabūnininkai taip pat atgabeno keletą šimtų arklių, kuriuos pardavė didesnėmis kaip vietinių arklių kainomis. Rusų tabūnininkų arkliai kainavo 80–400 Rb, vietiniai – tik 12–80 Rb. Korespondentas skundžiasi tos mugės neorganizuotumu. Joniškyje per metus tokių arklių mugių įvykdavo po dvi.

Pradėjus kristi grūdų kainoms, valstiečiai arklius parduodami gaudavo už juos šiek tiek pajamų, kurios galėjo kompensuoti nuostolius pardavus grūdus.

Gana didelių arklių mugių (iki 1000 arklių) būta Raseiniuose, Kražiuose. Mažiau arklių buvo parduodama į Prūsus ir Kuršą (pastarajame pradėjus plėtotis pieninkystei, arklių neapsimokėjo auginti, patogiau buvo juos pirkti iš Lietuvos valstiečių), taip pat Kelmės, Šilalės, Nemakščių, Skaudvilės, Pašilės, Veiviržėnų, Švėkšnos, Kvėdarnos arklių mugėse. Atrodo, kad ilgainiui tos arklių mugės Raseinių žemės ūkio ir gyvulininkystės draugijos buvo jungiamos su arklių parodomis.

Kauno gubernijoje savo parodomis pasižymėjo Rietavas ir Šiauliai. Rietave pa-

rodas rengdavo M. Oginskis. Čia jos buvo labiau „visuomeninės", nes čia dalyvavo ir valstiečiai. 1876 09 26–29 parodos prospekte matome, kad parodoje galėjo būti įvairių naminių gyvulių veislių, žemės ūkio įrankių ir visokių daiktų, kurie naudojami žemės ūkyje, taip pat pastatai, panaudoti patobulintam gyvulių ūkiui.

Įvairių Rietavo parodos, įvykusios 1878 m., aprašymų randame M. Oginskio išleistoje brošiūroje „Vystavka proizvedenii selskogo choziaistva", SPB, 1879 m. Parodą surengė Rietavo skyriaus (Rusijos imp.) gyvulių globos draugijos. Rietavo parodų tikslas: „Paskatinti vietinius gyventojus naudingai dirbti žemės ūkio šakose, turinčiose ryšio su gyvulių globos klausimu". Gyvulių globa čia buvo priedanga sudaryti dvarininkišką organizaciją, kuri po 1863 m. caro vyriausybės buvo griežtai draudžiama. Parodą sudarė 4 skyriai: 1) naminių gyvulių (arklių, raguočių, avių, kiaulių – pagerintos ir vietinės veislės), smulkių gyvulių – šunų, kačių, triušių, paukščių – ančių, kalakutų, povų, karvelių, bičių avilių, žuvų – dirbtinis jų veisimas; 2) grūdų ir daržovių; 3) žemės ūkio mašinų, įrankių, įtaisų ir įvairių dirbinių (pakinktų, pasagų ir pan.); 4) gyvulių globos dalykai – pavyzdingos skerdyklos su visais priklausomais jiems įtaisymais, lengviausiu būdu skersti gyvulius, šuninyčios, šunų būdos, paukštidės, narvai ir t. t., veikalai gyvulių apsaugos ir globos klausimais. Už geriausius eksponatus buvo įteikiamos dovanos.

Parodoje dalyvavo 339 eksponentai, pateikę 850 eksponatų. Dvarininkams už eksponatus buvo duodami medaliai, valstiečiams – piniginės dovanos. Buvo skirta už arklius 5 aukso, 4 sidabro medaliai, 5 pagyrimų lapai. Piniginės premijos buvo 5–35 Rb dydžio. Už raguočius, avis, kiaules, paukščius, smulkius gyvulius, šunis premijas gavo tik dvarininkai, už bites – Prūsų pilietis Aleksandras Kviatkovski, matyt, lenkas iš Poznanės. Už pasiūlytus grūdus, daržoves ir sodų vaisius, kurių eksponatų būta iki 150, – parengtų 62 eksponatų, dovanas gavo Varšuvos pomologijos valdyba: dvarininkai – už daržoves, Oginskienė – net už vynuoges, už grūdus – rugius, miežius – dvarininkams, nes jie, kaip didesni ūkiai, galėjo naudoti modernesnę agrotechniką. Pažymėtina, kad nemažai dovanų buvo išduodama už šakniavaisius. Šiame skyriuje dalyvavo jau ir keletas valstiečių, kurie gavo piniginės dovanas už „egzotiškai" išaugintus svogūnus, ropes, žirnius, morkas ir t. t.

Trečiame skyriuje dalyvavo 197 eksponentai, pristatę 500 eksponatų. Iš Varšuvos buvo atgabenta Mušinskio fabriko žemės ūkio mašinos ir įrankiai, taip pat iš Klaipėdos – Egerio įmonės mašinos ir įrankiai. Prūsų valdinys atgabeno cemento dirbinius. Vietiniai dvarininkai gavo dovanas už savo gamybos vyną, gėrimus, už vilnonius dirbinius, už sūrius, plytas, kilimus. Namų pramonės dirbinių buvo pasiūlę ir valstiečiai, kurie gavo pinigines dovanas.

Ypač „jautrus dvarininkų" širdžiai, susijęs su gyvulių globa, buvo ketvirtas skyrius. Čia buvo eksponatai, vaizduoją įvairius įtaisus ir priemones gyvulių kančioms palengvinti (pasagos, pakinktai ir t. t.). Tenka, žinoma, apgailestauti, kad parodoje nebuvo skyriaus dvarų kumečių ir sodžiaus darbininkų kančioms palengvinti. Spėjama, kad ponams geraširdžiams pirmieji reikalai labiau rūpėjo už antruosius. Darbininkai gavo tik dovanas už palengvinantį gyvulių darbą ariant. Ogins-

kis kalbamoje brošiūroje aprašo gyvulių skerdimo būdą, su kuriuo jis susipažino Paryžiaus kongrese gyvulių globos reikalais. Pažymėtina, kad aprašomojoje parodoje piniginę dovaną gavo ir Laurynas Ivinskis už įvairius planus ir piešinius, kurių autorius smulkiau neaprašo. Tik iš neoficialaus tos parodos aprašymo (Biblioteka Warszawska. T. 4. P. 480–490. Z. Gloger, Wystawa Rolniczo Przemyslowa w Retowie) sužinome, kas buvo tas Laurynas Ivinskis. Pasirodo, tai „buvęs Rietavo mokyklos mokytojas, dvylikoje lentelių atvaizdavo visus Žemaitijos grybus". Jis esąs „puikus žemaičių kalbos žinovas, žemaitiškų kalendorių leidėjas, kuriuos spausdino Vilniuje, jei neklystume, nuo 1846 iki 1863 m. ir po keliolikos metų pertraukos vėl pradėjo jų leidimą Peterburge".

Oficialią savo ataskaitą autorius ir svarbiausias jos rengėjas M. Oginskis iš Rietavo gana optimistiškai įvertino Rietavo parodas, teigdamas, kad „Rietavo paroda gavo tvirtus pagrindus ir yra įtikinamas pavyzdys tos naudos, kokią duoda provincijos parodos ekonominiams krašto interesams". Toks buvo oficialus parodos paties rengėjo įvertinimas.

Daug daugiau reikšmės Rietavo parodai teikė kitas autorius Glogeris, kuris nesigailėjo pagyrų Lietuvos dvarininkams, kuris „esant gerai pilietinei dvarininkų valiai, davė progos tam, kad žemdirbystės ir ekonominės pažangos paslaugų požiūriu pirmauja Kauno gubernija". O tos paslaugos tai „laimingas ir gaiviališkas išaugimas valstiečių bankų, steigiamų ir tvarkomų dvarininkų toje gubernijoje, vertos tiek pat bendro dėmesio, kaip ir žemės ūkio parodos, rengiamos Žemaitijoje: Raseiniuose, Šiauliuose ir Rietave. Raseiniuose kas metai per šv. Jonines įvyksta arklių paroda, daugiausia skirta Žemaičių veislės arkliams, žinomiems stiprumu ir darbingumu". Šis autorius aprašo ir kai kurias pačių parodoje siūlytų eksponatų smulkmenas. Jis nurodo, kad tarp arklių (93 bemaž iš Kauno gubernijos) vyravo žemaitukai. Tarp raguočių buvo olandų ir oldenburgo veislių, avių – rambuje ir sautdaunai, kiaulių – dominavo angliškos kiaulės. Vadinasi, jau praėjusio amžiaus pabaigoje Žemaitijos dvarininkai, plėsdami savo ūkį kapitalistiniais pagrindais, stengėsi didinti racionalią gyvulininkystę. Grūdų ir daržovių skyriuje puikius grūdus ir daržoves demonstravo Oginskiai, Jelskis, Vladimiras Gavronskis, Guževskis, Konstantas Parčevskis, M. Podberniczkis, Povilas Puzvna. Tame skyriuje dalyvavo dvarininkai net iš Minsko, Kališo, Kijevo, Suvalkų gubernijos. Dėl žemės ūkio mašinų taip pat randame įdomią pastabą. Palyginęs Varšuvos gamybos žemės ūkio mašinas su klaipėdiečių, autorius sako: „Varšuvos gamybos gražiai išsiskyrė iš prūsų, bet gaila, kad dažniausiai buvo ne vietinės, o Amerikos gamybos". Patiko korespondentui ir namų pramonės dirbiniai. Keli šimtai audėjų pristatė vilnonių, pusvilnonių ir lininių audinių, patiesalų, skarelių ir t. t., labai panašių į angliškus audinius, skoningų ir visai gerų rūšių". Būta parodoje ir nepaprastybių, pvz., gyvulių ligoninėje, tvarkomoje specialisto, gydėsi dvaro gyvuliai, taip pat buvo priimami gydyti ir valstiečių gyvuliai. Prie ligoninės buvo ir specialiosios vaistinės. Parodoje susirinkę ponai gavo progą paklausyti ir paskaitų puikiuose, anot korespondento, Rietavo rūmuose – viena M. Oginskio paskaita apie tarp-

tautinį gyvulių globos kongresą, įvykusį Paryžiuje visuotinės parodos metu, „kuriame jis pats ir kaip Rusijos imperijos atstovas“ dukart pirmininkavo. Antrą paskaitą skaitė Povilas Puzvna, Kauno gubernijos dvarininkas, apie valstiečių kredito bankus. Atrodo, kad Oginskių pradėtos dar baudžiavos laikais rengti parodos Rietave pasiekė savo apogėjaus – virto stambių dvarininkiškos „globos ir rūpestingumo“ centru, kurio tikslas buvo kelti valstiečių gerovę. Na, žinoma, progai pasitaikius paimti gerą kainą už veislinį prieauglį, išmaldaujamą valstiečių iš pono malonės.

Antras svarbus parodų centras, kuris iškilo greta Rietavo ir Raseinių, buvo Šiaulių miestas, kuris, palyginti su minėtaisiais, turėjo tą pranašumą, kad buvo prie modernių susisiekimo kelių – prie Rygos, Tilžės ir Liepojos–Romnų plento, taip pat prie Kalkūnų–Radviliškio geležinkelio.

Žemės ūkio parodos Šiauliuose pradėtos rengti 1875 m. Jas organizuojant svarbų vaidmenį vaidino grafas Zubovas.

Čia panaudota du tos parodos aprašymais: vienas – jau minėto Glogerio (Biblioteka Varšavska. T. 4. 1876. P. 166–170), antras – Laisvosios ekonominės draugijos nario bendradarbio Grinevičiaus (Trudy Im. Voln. Ekon. Obšč. 1880. T. 2. P. 168–175).

Pirmame aprašyme autorius ypač smulkiai aprašo Mykolo Girdvainio žuvininkystę. Svarbiausią M. Girdvainio žuvų kultūrinės kolekcijos dalyką sudarė upėtakinių žuvų šeima, jų dirbtinis neršimas, auginimas, jų rūšys ir įvairūs jų gyvenimo reiškiniai, mokslo požiūriu daug kur išdėstyti tam tikro muziejaus pavidalu svarbiausiame parodos pastate. Ponas M. Girdvainis grafo Zubovo, Šiaulių ekonomijos savininko, užsakymu steigia Aleksandrijos palivarke upėtakiams auginti įmonę su neršykla, kuri kasmet turi gaminti apie 20 000 žuvelių. Ji bus įrengta pirmaeilių tos rūšies įmonių Prancūzijos ir Vokietijos pavyzdžiu. Autorius, aprašydamas ir iškeldamas Girdvainio nuopelnus, sako: „P. Girdvainis pirmutinę mokslui žinomą nepaprastą gyvių Salmonidae šeimos kolekcija paskyrė Londono muziejui, antrą – Paryžiaus universiteto reikalams, trečią – Krokuvai, ketvirtą – Šiauliams. Ta kolekcija, kuri kartu su kitais preparatais, upėtakinių žuvų požiūriu pilniausia, o dėl to ir beveik vienintelė, mūsų gamtininko buvo skirta pramonės ir žemės ūkio muziejui Varšuvoje, kur netrukus pasirodys ir spausdintas katalogas Šiaulių parodai...“

Toliau autorius pasipiktinęs aprašo, kaip tą mokslo garsenybę norėta nuskriausti. Girdvainio eksponatai taip aiškiai „rodė jo mokslo darbą ir nuopelną, kad bet kokie pagyrimai žodžiais mūsų apyskaitoje tesudarytų nereikalingas frazes, erzinančias žinomą jauno lenkų tyrinėtojo (iš tikrųjų, žemaičio, P. Š.) kuklumą. Belieka viena pastebėti, kad būta laimingo atsitiktinumo, dėl kurio moksliniai p. Girdvainio darbai atsidūrė šių metų Šiaulių parodoje ir kuris, kaip patetiškai autorius pabrėžia, tas iškilmes ir ramios žemaičių vietovės vardą įrašęs į slavų-lietuvių žemių gamtos mokslų istoriją, o Šiaulių parodos komitetui davė progos pagerbti tautiečio gabumus“.

Korespondento pasipiktinimą sukėlė dovanų skirstymas. Iš dviejų skirtų aukso

medalių, vienas – Valstybės turtų ministerijos, antras – Šiaulių parodos komiteto. Ministerija savo taisyklėmis skyrė medalį geriausiam raguočių galvijų eksponatui, jei parodoje neatsirastų vertingesnio eksponato. Skirstant medalius kilo ginčas, ar svarbiausią dovaną skirti Girdvainiui už jo žuvų kultūrinį muziejų, ar baronui Ropui už algauskinės veislės buliuką. Girdvainį palaikė dauguma su M. Oginskiu priešakyje. Priešingą pusę palaikė vokiečiai baronai, pakviesti iš Kuršo. Nutarta buvo medalį skirti Girdvainiui. Bet Oginskiui išvykus, opozicija iš naujo svarsto pirmojo medalio paskyrimo klausimą ir paskyrė jį Ropui, protestuojant net vienam iš baronų.

Matyt, tarp pačių dvarininkų būta rietenų tarp įvairių grupių. Aišku, kad Kuršo baronai nebuvo linkę remti kažkokio „žemaičio“, nors ir labai vertingus darbus. Kaip pažymi tas pats korespondentas, tam tikros varžybos atsirado tarp senojo, tapusio nepatogiu rengti, centro, Rietavo ir Šiaulių. Ir vienoje, ir antroje vietoje jos buvo rengiamos tais pačiais metais ir ko ne tuo pat laiku – kas dveji metai. Esą tiksliau būtų tokias parodas rengti kasmet pakaitomis: vienais metais Rietave, kitais – Šiauliuose.

1879 m. Šiaulių žemės ūkio parodos, trečiosios iš eilės, aprašyme randame jau smulkesnį ir būdingesnį to laiko Šiaulių žemės ūkio parodų apibūdinimą. Autorius I. D. Grinevičius jau pat pradžioje pabrėžia: „Ši paroda, kaip ir dvi pirmosios, surengtos ne žemės ūkio draugijos, kurios ligi šiol pas mus nėra, o pasiturinčių ūkininkų ratelio, kurio priešakyje visados esti stambūs žemvaldžiai – grafas Zubovas ir kunigaikščiai Oginskiai. Galbūt netolimoje ateityje pas mus bus įsteigta žemės ūkio draugija, kadangi vietinis gubernatorius Gudimas Levkovičius arti pažįstąs žemės ūkį pareiškė, kad perdėm sutinkąs su tokios įstaigos reikalingumo mintimi. Kai įsisteigs visų ūkininkų karštai laukiama žemės ūkio draugija, tuomet ir mūsų parodos bus geresnės, bet kol kas reikia tenkintis ir tuo, kas yra, ir dėkoti vietos veikėjams“.

Kaip korespondentas nurodo, parodoje buvo 5 skyriai: 1) naminių gyvulių; 2) sėklų, augalų ir vaisių; 3) žemės ūkio technikos; 4) mechanikos ir statybos; 5) žemės ūkio buhalterijos. Autorius gana išsamiai aprašo kiekvieną skyrių iš eilės. Buvo prašmatnių arklių veislių, tai arabiškų, lenkiškų, risokų, žemaitukų, peršeronų, už kuriuos jų savininkams išdalyti medaliai. Už valstiečių žemaitukus išdalytos piniginės dovanos.

Anot autoriaus, „sprendžiant iš suvestų raguočių, galima padaryti išvadą, kad Kauno gubernijos ūkininkai dar nėra tikrai nusistatę, kokios veislės tiktų arba kurių veislę tektų imti kergimui su vietine. Parodoje daugiausia matome algauerinės ir angelnų veislės raguočius. Mes pastebėjome, kad algaueriniai raguočiai (pieningiausi iš Kalnikių) daugiausia veisiami ir labai racionaliai rytinėje Kauno gubernijos dalyje, o angelnų – vakarinėje“.

Avių parodoje buvo mažai – tai sautdauninių ir Oginskių negreti ir oksfordiškos veislių, kitų – metisai ir merinosai.

Kiaulių buvo angliškų veislių ir vietinių pagerintų.

Iš antrojo skyriaus – javų sėklos buvo mažai dėl lietingų metų. Už vaisių medelius buvo išduotos dovanos Varšuvos pomologijos sodui ir Bardesams (iš Varšuvos), taip pat Montvilui, Jančevskienei, Laurinavičiui. Pastarasis savo Petruselių dvare Kauno apskrityje užsiima vaisinių medelių aklimatizacija – parodos metais bandyme turėjęs 150 veislių kriaušių, 200 veislių obelų – į parodą jis pristatė 75 aklimatizuotų obelų veislių ir 25 kriaušių, iš jų 10 veislių prancūziškų.

Trečiajame žemės ūkio parodos skyriuje buvo tiek namų, tiek pramonės įmonių gaminiai. Čia ir ratų tepalas, ir popieriaus masė, ir miltai, ir mielės, ir odos. Gana daug pieno produktų – už sviestą ir sūrį 4 dovanos. Toliau eina alus, vaisių konservai. Iš naminės gamybos – gelumbės ir trikotažo audeklas ir siūlai, audimai, arkliams pakinktai iš plonų virvelių, taip pat keramikos gaminiai, Zubovo dirbtuvės plytos, kokliai, įvairūs ornamentai. Mechanikos ir statybos skyriuje dalyvavo ir Kauno žemės ūkio fabrikas, Panevėžio Šilingo fabrikas (gaminąs kuliamąsias mašinas), Rygos žemės ūkio mašinų ir įrankių fabrikai.

Gruževskis brošiūroje lenkų ir rusų kalbomis supažindina su dobilų parazitu – brantais.

Lėšas parodai rengti davė daugiausia Zubovas ir Oginskiai.

Korespondentas daro tokią teisingą išvadą apie Šiaulių žemės ūkio parodą: „Žemės ūkio paroda turi tiksliai atvaizduoti dabartinę žemės ūkio būklę. Bet apie Šiaulių parodą to pasakyti negalima. Smulkūs valstiečių ūkiai šioje parodoje reiškėsi tik savo arkleliais".

Korespondentas iš parodos padarė tokias išvadas apie žemės ūkio būklę Kauno gubernijoje: „Bitininkystė nusmukus. Plonavilnių avių veisimas nevykęs. Pieno ūkis gana žemas. Gyvulininkystė dar nėra suradusi tikro kelio. Vien arklininkystė eina gana sėkmingai".

Įdomiai šešias žemės ūkio parodas, įvykusias nuo 1885 iki 1893 m. Vilniuje, yra apžvelgęs Adolfas Jeloveckis (Obzor šesti sostojavšichsia v g. Vilnie sielskochoziaistvennych i kustarnogo promysla vystovok v 1885, 1887, 1888, 1889, 1891, 1893 godach; Pečat. v Vilnie). Jis turėjo tikslą išaiškinti „sąlygas, kuriomis jos atsirado, kokias pradžioje turėjo nugalėti kliūtis ir kokie gauti iš jų rezultatai, padaryti bendrą tų parodų santrauką iš surinktos statistinės medžiagos ir vienąkart pamėginti, remiantis įgytu patyrimu, pataisyti klaidas ir pašalinti kai kuriuos trūkumus, pasireiškusius buvusiose parodose, vienu žodžiu, pasistengti geriau organizuoti žemės ūkio parodas ateityje".

Vilniečių žemės ūkio parodų rengimas sutampa su caro Aleksandro III reakcija. Ir čia net vietiniams dvarininkams teko kaip ir rietaviškiams imtis savotiškos skraistės – ten imtis gyvulių globos skyriaus, čia, Vilniuje – arklių lenktynių draugijos. Jų rengimu čia pradėta rūpintis nuo pusiau devintojo dešimtmečio dėl rinkos problemų žemės ūkio produktams, besiplėtojančios krašte gyvulininkystės ir taip pat dėl namų pramonės gaminių. Tai daryti vertė ir tai, „kad visuomeninės ekonominės septintojo dešimtmečio reformos padarė didelių pakitimų žemės ūkyje ir kad šių pakitimų veikiami ne tik pakito žemdirbystės gamybinės jėgos ir priemonės,

bet ir pats žemės ūkio tvarkymo būdas turėjo atitinkamai pakisti, dėl to atsirado naujos reikmės ir nauji poreikiai".

Kas tos naujos reikmės ir nauji poreikiai? – klausia brošiūros autorius. „Ikireforminiais laikais visi prekybiniai sandoriai ir apyvartos žemės ūkio gaminiais ir produktais, taip pat ir gyvuliais prekiavo tam tikras skaičius žydų supirkinėtojų, pasivadinusių pirkliais. Visi šie prekybiniai sandoriai vyko pačioje gamybos vietoje – dvaruose arba vienoje iš didžiausių tais laikais mugių. Šiuo laiku daugelis buvusių mugių tipų jau negrįžtamai išnyko arba pamažėl smunka, kas, beje, pastebima ir pačiame Vilniuje, kur išgarsėjusi anais laikais savo žymiomis apyvartomis pavasario mugė nusmuko dabar iki kelių pasigailėjimo vertų būdų dydžio".

Pastebėjęs šį svarbų reiškinį, kuriam pagrindinės reikšmės turėjo naujoviškas transportas – geležinkelių atsiradimas, autorius teisingai sako: „Tačiau iš to, kas sakyta, visiškai nedaroma išvada, kad prekybos apyvartos sumažėjo. Atvirkščiai, jos vis labiau auga, bet tik anų laikų rinkų tipas vis labiau jų jau nebeatitinka. Nes negalima iš tikrųjų tikėtis ar reikalauti, kad dabartiniu metu veislinių arklių arba veislinių raguočių, avių, kiaulių ir t. t. augintojas siųstų juos į mugę parduoti. Tokių naminių gyvulių pirkėjas iš savo pusės reikaluja iš pardavėjų tam tikrų garantijų, kad perkamas gyvulys turėtų tam tikrus būtinus ypatumus, kaip antai: gryną kraują, paveldimumą ir t. t. Šias garantijas gali duoti tik neutralių žinovų ekspertizė parodoje, bet nieku būdu ne žydas paktorius mugėje, taip meiliai patarnaująs tarpininkas. Tą pat galima pasakyti ir apie sėklinių grūdų kokybę ir t. t."

Naujo kapitalistinio ūkio su naujoviška agrotechnika ir naujais rinkai keliamais reikalavimais – štai kur žemės ūkio parodos reikšmė: „Šių įvairiopų laikų ūkio poreikių tenkinimas yra vienas svarbiausių ir pirmaeilių uždavinių, kuriuos kelia tokios periodinės provincijų parodos, kaip Vilniaus savitarpės gamintojų varžybos, jų kaip vienos iš priemonių, padedančių žemės ūkio pažangai, yra antraeilis šių parodų tikslas. Veislinių naminių gyvulių pardavimas ir pirkimo palengvinimas, lygiai taip pat ir pagerintų žemės ūkio ir namų pramonės gaminių – štai tas tikslas, kurio siekia Vilniaus parodos ir visiškai jo pasiekia, kaip tai parodo laipsniškas ir greitai šešių viena po kitos ėjusių parodų išplėtojimas".

Tą išplėtojimą autorius pagrindžia, pirmosios panašaus tipo surengtos Vilniuje žemės ūkio parodos eksponatų skaičių (51) lygindamas su antrosios (396), o nuo tų laikų iki šeštosios parodos 1893 m. eksponatų nepadidėjo, sudarė tik 397. Atrodo, kad nuo antrosios parodos eksponuotų daiktų skaičius maždaug stabilizavosi. Tą pat galima pasakyti ir apie eksponatų skaičių. Smarkiai padidėjo išduotų dovanų ir medalių vertė – pirmojoje parodoje ji sudarė 826 Rb, paskutiniojoje – 2362 Rb. Savotiškas Vilniaus parodos pobūdis, kurio egzistavimo šaltinį greičiausiai sudarė Vilniaus miesto gyventojai, reiškiasi tuo, kad ji savo likusį pelną daugiausia skyrė labdarybės reikalams.

Gaila, autorius savo brošiūroje nedavė parodose pasiūlytų eksponatų charakteristikos, kuri būtų buvusi įdomi medžiaga Vilniaus krašto žemės ūkiui apibūdinti. Tik iš kitų šaltinių, žinoma, kad Vilniaus žemės ūkio parodoje, beje, buvo Par-

čevskio bekoninės kiaulės – linkolno, berkšyro, jorkšyro, lamvorto veislių kiaulės. Nariūnų dvaro savininkas Veislavavičius buvo pasiūlęs berkšyrų veislės kiaules, o žinomas bitininkas kun. Ambrozevičius – savo avilius.

Dabar dėl dalyvių sudėties. Skiltyse, kur pažymėti parodos dalyviai ir eksponatai, yra skiltys ir „iš to skaičiaus valstiečių". Šioje skiltyje tik pirmoje parodoje randame 7 valstiečius, atvedusius savo arklius į parodą, antroje parodoje – tik vieną, po to valstiečiai su savo arkliais parodoje visiškai išnyksta ir tik šeštoje parodoje vėl atsiranda 1 valstietis su savo arkliu ir 3 valstiečiai su karvėmis. Valstiečių gausu buvo tik viename skyriuje, tai būtent namų pramonės, kurį antroje parodoje iš 83 eksponatų jų būta 75, o šeštoje parodoje – 148. Tai rodo, kad Vilniaus krašto valstiečių ūkis vargu ar buvo kokią pažangą poreforminiais laikais padaręs, o dėl mažažemystės ir menkų žemių buvo labiau norėjęs užsiimti įvairios rūšies namų pramone.

Dvarininkų parodos stiprino ekonomiškai pajėgesnius dvarininkus, sudarė jiems papildomų pajamų šaltinį, realizuojant tiek tarp pačių dvarininkų veislinių gyvulių prieauglį, grūdus ir t. t., tiek ir tarp pačių valstiečių. Antra vertus, jos kėlė dvarininkų, kaip vadovaujamo žemės ūkyje sluoksnio, reikšmę, darė valstiečius priklausomais šiuo požiūriu nuo dvarininkų. Todėl nenuostabu, kad stiprėjant lietuviškai tautinei sodžiaus buržuazijai, turėjo atsirasti opozicija dvarininkams ir šioje srityje. Dvarininkai labai greitai suprato savo vadovaujamo vaidmens valstiečiams reikšmę ir politiniu požiūriu tuo atveju, jei būtų įvestos žemietijos, arba koks nors parlamentas. Pajungus valstiečius, galima buvo laukti jų balsų rinkimuose. Puikiu pavyzdžiu buvo kaimyninės Prūsijos junkeriai, kurie ir kooperatyvus, ir agrotechnines priemones panaudojo tam, kad valstiečių balsais prasmuktų į įvairius renkamus valstybės ir savivaldybių organus.

Atvirkščią parodų pusę randame aprašytą socialdemokratų žiniasklaidoje. „Nors mes žinome, kad per pirmutiniuosius ir paskutiniuosius „lenkmečius" dvarponiai kartu su mužikais ėjo prieš maskolius, kartu mušės ir guldė galvas, bet taip buvo seniau. Dabar jau kitokia gadynė virto. Dvarponiai iš palengva ne tik priprato prie maskolių valdžios, bet pamilo ją, pasidarė jos ištikimiausiais pavaldiniais. Maskolių caras už tai, žinoma, didelės laisvės neduoda, kad turėtų juos prie savęs pririštus, jis tik retkarčiais meta jiems nuo stalo trupinėlius. Nors tie trupinėliai sudžiūvę ir kartūs, tačiau dvarponiai juos renka, ragauna ir džiaugias".

„Pradėjo leisti, toliau sako autorius, maskolių caras dvarponiams steigti visokias draugystes, komisijas, parodas. Iš jų naudos negali būti jau vien dėl to, kad visos jos policijos ir ponų prižiūrimas. Teisybė, dvarponiai susirenka, bet tuose susirinkimuose jie nieko kita nepadaro, kaip tik gerai išgeria ir pavalgo. Jei ir būtų koksai naudingas nutarimas, maskolių valdžia vis tiek jo nepatvirtina bijodama pavojaus. Bet dvarponiai patenkinti ir juo toliau, vis labiau pradeda šaukti apie maskolių valdžios geradarystes".

Davęs tokią būdingą, apibendrintą įžangą, straipsnio autorius[1] išsamiau anali-

[1] Skudutis A. *Mūsų dvarponiai // Darbininkų balsas. 1903. Nr. 5. P. 168–172.*

zuoja parodas. „Pernai buvo ūkio paroda Vilniuje. Suvažiavo į ją visų apylinkių dvarponiai su pačiomis ir dukterimis. Tviska, blizga. Sako, vienų grafienės Kamarauskienės sausainių buvo išpirkta už tūkstančius Rb. Tas nestebina, kad dvarponiai labiau rūpinasi ne ūkiu, bet savo pasilinksminimais". Ironiškai autorius prideda: „Tam jie ir dvarponiai". Ir toliau: „Stebėtina tik tas, kad per parodą jie noriai užstojo prastų policininkų vietą. Jie be kepurių sutiko gubernatorių Valių, visą laiką apsupę jį saugojo nuo nelaimingo priepuolio, nors tas Valius neseniai buvo plakęs Vilniaus darbininkus rykštėmis, už ką visų buvo neapkenčiamas ir net darbininko ranka pašautas".

Gubernatorius neva buvęs patenkintas tokiais dvarponiais – mokėt nereikia, o tarnai ištikimi.

Pažymėjęs, kad dvarininkų parodos vyksta Raseiniuose, Rietave ir Panevėžyje, korespondentas kur kas daugiau sustoja ties paroda pastarajame. „Panevėžyje paroda rengiama kasmet. Visus parodos reikalus tvarko komitetas. Ataskaitos, kvietimai, susirašinėjimai – maskoliškai. Viską kontroliuoja policija. Šventina parodą maskolių popas: žinoma, pakrapina ne tik parodos vietą, bet ir susirinkusius dvarponius, miesto galvą, komiteto pirmsėdį ir kitus. Anais metais prieš parodą maskolių policija mandagiai pakvietė net į cerkvę Panevėžio dvarponius. Ir tiktai vienas išdrįso bailiai pratarti, kad jie turi savo bažnyčią ir ten gali pasimelsti. Nežinau, kaip šiemet, bet užpernai komiteto pirmsėdis Kzakovskis bučiavo maskolių kryžių (juokdariai priduria, kad net popo rankos siekęs pabučiuoti, net tas susigėdęs, paspėjęs ją po skvernu pakišti)".

Kokia tos parodos nauda? „Dvarponiai giriasi, kad Panevėžio paroda rengiama sodiečių ūkiui pakelti. Tačiau ūkininkai, girdėjau, nelabai ja patenkinti. Net kai kurie dvarponiai pripažįsta, kad pati paroda nekilsta, bet slinksta žemyn. Tik tiek, kad jos metu dvarponiai pasilinksmina ir savo ištikimumą maskolių valdžiai parodo".

„Pernai į tą parodą dvarponiai pasikvietė Kauno gubernatorių, suruošė jam brangius pietus. O šiemet jau net Vilniaus generalgubernatorių Mirskį kvietė: šitam pietums jau net 10 tūkstančių aukojo. Kam jūs jį kviečiate tą Mirskį? – klausia dvarponį. Reikia, atsako jis atsidusdamas. Tamsta nesupranti, kad tai politika, tuo galima ko gero sulaukti. – Bet Mirskis neatvažiavo: sako, bijojęs, Panevėžio socialistų ir apsimetęs sergančiu. Užtat Kauno gubernatorius buvo ir šiemet. Jis šiemet su pasigardžiavimu valgė dvarponių pietus. Jo atvažiavimo dieną buvo sukeltos visos Panevėžio dulkės ir kaip debesis kabojo ore. Visose kertėse stovėjo policininkai ir ištempę kaklus, storais ir pratęstais balsais rėkė praeiviams ir vežėjams, kad šalintųsi, – gubernatorius važiuoja (nors gubernatoriaus dar niekur nesimatė), mat kiekvienas norėjo pasižymėti, žmonėms savo galią parodyti. Gubernatoriui miegant, niekas negalėjo ta gatve pereiti ar pervažiuoti. Iš abiejų galų stovėjo policininkai ir baudė nusikaltėlius".

Ir toliau: „Visi rengėsi parodai. Policija jau prieš savaitę suvarė žmones taisyti kelius, kasti griovius. Žmonės atsiraitę maudės po purvyną. Šalia jų stovėjo su

pančiais policininkai, keikė ir mušė. Šiemet teko matyti, kaip policininkas sukirto per nugarą darbininkui, kuris klumpinėjo griovy po marmalynę. Tas dvarponiams, žinoma, nerūpėjo: lai sau kapoja mužikų kailius, bet kad tik jiems keliai būtų pataisyti, grioviai iškasti. Parodos komitetas taip pat nesnaudė: išplėtęs akis, žiūrėjo, kad į parodos tarnaujančius nepakliūtų koksai „neištikimas". Vienam inteligentui lietuviui atsakė kasininko vietą tik dėl to, kad jis esąs slaptai policijos prižiūrimas. Iš kur apie tai komitetas susižinojo, nepasakė. Inteligentas tik stebėjosi, kad dvarponių uoslė geresnė net už pačių žandarų".

Ir toliau korespondentas vaizdžiai tęsia: „Atėjo ir paroda. Gegužės mėnuo. Dienos gražios, giedrios. Mirga panelių suknios, tviska ponių šilkai, pasipuošę dvarponiai, kaip kalakutai, vaikščioja aplinkui. Čia linksminas, ten susirinkusiems vienas dvarponis skaito apie ūkį, žinoma, maskoliškai: aplinkui visi žiopso, čia pat snaudžia gubernatorius. Pažiopsoję ir pasnaudę, visi eina išgert ir pasistiprint. Skamba stiklinės, teka vynas, plaukia iš dvarponių kišenių tūkstančiai Rb. Laksto ir sukas apie gubernatorių dvarponiai, džiaugiasi galėdami patys patarnauti, degtinės ar vyno jam į stiklelį įpilt".

Valstiečių ūkis

Metiniai išperkamieji mokesčiai, kurie buvo sudaryti kapitalizuojant baudžiavos prievolių vertę, o Muravjovo buvo sumažinti, įvairiose apskrityse ir įvairioms valstiečių grupėms buvo nevienodi. Išperkamųjų mokesčių dydis buvo nustatytas atsižvelgiant į žemių derlingumą ir caro valdžios politines priemones santykiaujant su valstiečiais.

Išperkamųjų mokesčių metiniai dydžiai už dešimtinę (Rb) pavaizduoti 7 lentelėje:

7 lentelė
Išperkamieji metiniai mokesčiai už dešimtinę (Rb)

	Dvarininkų valstiečiai	Valstybiniai ir rusai kolonistai
Kauno	1,0–2,40	0,94–1,68
Ukmergės	1,8–2,40	1,05–2,07
Panevėžio	1,0–2,40	1,04–2,24
Šiaulių	1,05–2,70	0,75–2,34
Raseinių	0,80–1,60	0,72–1,52
Telšių	0,60–1,50	0,80–1,67
Zarasų	0,60–1,80	0,61–1,53

Oficialiais duomenimis (1872 m. Valujevo komisijos), valstiečių padėtis po atleidimo nuo baudžiavos pagerėjo. „Šiaurės vakarų (lietuviškosiose) gubernijose valstiečių būklė, taip pat ir žemės ūkio po valstiečių atleidimo nuo baudžiavos kur

kas pagerėjo. Gerovės priežastys buvo šios: tai didesnių žemės plotų suteikimas, labai maži mokesčių dydžiai, atskira žemės nuosavybė ir gėralų pardavimo sistema, aprėžianti girtavimo plitimą. Išperkamosios kainos neatitiko tikrųjų žemės sklypų kainų: jos buvo daugiau kaip 100 proc. mažesnės Vilniaus gubernijoje ir 50–100 proc. mažesnės Kauno ir Gardino gubernijose". E. Roemeris savo ruožtu pabrėžė didelį dvarininkų nuskriaudimą: „Iš tikrųjų išperkamosios kainos daug mažesnės už šiaip parduodamąją žemės kainą. Parduodamosios žemės kainos vidurkis laisvai perkant sudarė 50–80 Rb už deš. ir net pakildavo iki 180 Rb. O išperkamosios žemės kainos vidutiniškai sudarė 11,07 Rb, 12,26 Rb ir 22,23 Rb.[1] Lygindami su duotais dvarų aprašymų duomenimis, matysime, kad E. Roemerio parduodamųjų žemių kainos yra gerokai perdėtos. Iš tikrųjų kokie „nelaimingi" buvo tie vargšeliai žemvaldžiai, kurie, „natūralia" nuosavybės teise valdydami milžiniškus žemės plotus, buvo taip žiauriai apiplėšti!

Minėtosios komisijos pranešimas, beje, gerą padėtį pripažįsta tik valstiečių daliai: „Didesnės valstiečių dalies gerovė atsveriama netikros mažažemių egzistencijos, seniau neturėjusių žemės, gavusių menkučius žemės sklypus pagal lenkmečio metu išleistus įstatymus"[2].

Valstiečių ūkiui apibūdinti teko naudotis įvairiais aprašymais, dažnai subjektyviais ir nevisai tiksliais bei išsamiais.

Štai kaip atrodo vienam iš tokių aprašinėtojų, be abejo, išmanančiam ekonominius klausimus, bet žvelgiančiam į juos per biurokratiškai dvarininkiškus akinius: valstiečių reikalai pasikeitė daugiau kaip dvidešimt metų praėjus po to, kai buvo panaikinta baudžiava. Jo duomenys paimti iš Trakų apskrities[3].

Vidutinių ir smulkių dvarininkų ūkį autorius rado esančią katastrofiškos padėties. Anot autoriaus, „valstiečių ūkis, nors ir gavęs gana didelius sklypus, būtent po 20 dešimtinių – buvusieji dvarininkų valstiečiai, ir 25 dešimtines – buvusieji valstybiniai valstiečiai, taip pat neklesti. Svarbiausia to priežastis – prastas gyvulininkystės išplėtojimas. Mūsų dirvą reikia stipriai trėšti. Paprastų valstiečių gyvąjį inventorių sudaro: vienas arklys, pora dirbančiųjų jaučių, dvejetas jauniklių ir penketas avių. Blogai šeriant ir nemokant taupyti mėšlo, pastarojo vos pakanka 2–3 dešimtinėms, o sėjama kas metai abiejuose laukuose, vasarojaus ir žiemkenčių, – 8–10 dešimtinių. Aišku, kad dirva metai po metų senka, o iki dirbtinių žolių (pašarinių) valstiečiai dar nepriėjo ir apskritai jokios pažangos ūkiuose ir pramonėje nuo baudžiavos panaikinimo nepastebima". Kas kaltas? Autorius, žinoma, pripažįsta kaltus pačius valstiečius dėl įprasto nepaslankumo, parodomų pavyzdžių nebuvimo dvaro ūkyje, silpno išprusimo dėl kapitalų ir kreditų stokos. Autorių nepatenkino ir taupmenų skolinamųjų bendrovių ir vadinamųjų valsčiaus kasų veikla, nors ji galėtų būti valstiečiams labai naudinga. Tų kasų nėra kam prižiūrėti. Jų lėšos esą išdalijamos pagal kūmystę ne tiems, kuriems labiausiai jų

[1] Roemer E. *Op. cit. P. 30.*
[2] Roemer E. *Op. cit. P. 80.*
[3] *Wileński Viestnik, 1888 12 01.*

reikia. Paimti pinigai negrąžinami ir už juos nemokamos palūkanos. Pvz., Švenčionių apskrityje prie kiekvienos valsčiaus valdybos buvo bendrinių padedamųjų kapitalų po keletą tūkstančių Rb. Bet tie pinigai pateko į įtakingų valstiečių rankas ir negrąžinami.

Kita valstiečių smukimo priežastimi autorius laiko „šeimyninius ūkių pasidalijimus – ūkių skaldymus". Dabar jau neretai galima buvo sutikti ūkį, suskaldytą į dvylika dalių, po 1 ar po 2 dešimtines. Valsčiaus teismuose neretai galima buvo rasti „bylą dėl daržinės, stogo padalijimo" arba „kiemo vartų". Įvairių daržinių ir klėčių padalijimai pasitaikydavo nuolatos.

„Koks gali būti ūkis tokiuose vad. katės sklypuose? – klausia autorius. Ūkių skaldymą, anot autoriaus, galėtų sulaikyti taikos tarpininkai, bet sodžiaus vyresnybei tai būtų neparanku, nes pasidalijimo bylos sudaro esminę jų pajamų poziciją.

Straipsnio autorius, matyt, arti stovįs valstiečių reikalų, rado ir gerai sutvarkytus valstiečių ūkius, pvz., Kruonio ir Žiežmarių valsčiuose. Čia neretai sutinkami valstiečiai, kurie, be darbinių arklių, laiko vieną ar du išvažiuojamus arklius, su kuriais važiuoja į bažnyčią arba į svečius brikeliais arba bričkomis, išpaišytomis ryškiomis spalvomis.

Išeiginių verslų Trakų apskrities valstiečiai nepraktikavo. Bet savo biudžetus papildė atsitiktiniais uždarbiais dirbdami geležinkelininko darbą, nuolatiniais geležinkelio sargais, iešmininkais, o gyveną prie upių ir ežerų vertėsi žūkle, Merkinės ir Varėnos valsčiuose – grybų rinkimu ir džiovinimu (per vasarą pririnkdavo ir pridžiovindavo nuo 10 iki 15 pūdų grybų, už pūdą – 4–6 Rb). Vasarą valstiečiai uždarbiaudavo prie miško plukdymo darbų. Kai kurie gamino medinius indus, juos parduodami Vilniuje per šv. Kazimiero mugę. Merkinėje valstiečiai gamino kreidą ir ją parduodavo Vilniuje. Kai kur valstiečiai augindavo uogas (braškes) ir daržoves, jas paruodami Vilniuje .

Kiek daugiau apžvelgia valstiečio gyvenimo sąlygas kai kurie draudžiamojo laikotarpio lietuviškos žiniasklaidos autoriai. Štai, pvz., mokyto girininko, gerai pažinusio Lietuvos ekonominius sodžiaus reikalus ir paties kilusio iš sodžiaus, Povilo Matulionio-Bevardžio samprotavimai apie valstiečių gyvenimą[1]. Reikia turėti omenyje, kad autorius rašo apie žiaurias žemės ūkio krizes smarkaus grūdų kainų kritimo metu.

„Klaiku, baisu, neramu ir ima šiurpas, kai tik žmogus įbrendi į mūsų ūkininkų gyvenimą. Visi visur stena ir niekur niekas neparodo priešais viltingos pagalbos. Dabar tik girtas turi Lietuvoje viltį. „Dirbi, dirbi žmogus ir vargiai teturi duonos kąsnį", va vuolaktis (mastas) vidutinio gyvenimo. Ir tiesa. Gerai, kad nors ir taip: daugumas ir to „kąsnio pristinga" – tokį bendrą Lietuvos valstiečio gyvenimo apibūdinimą duoda P. Matulionis.

Tokioms savo pesimistinėms išvadoms pagrįsti Matulionis ėmė teorinį valstiečio kiemo vidurkį (bene daugiau būdingą Šiaurės rytų Lietuvai). Štai 20 dešimtinių

[1] *Bevardis* (Matulionis P.). *Etiudai iš gyvenimo Lietuvos ūkininkų // Lietuviškas balsas. 1887–1888; cit. iš* Rimkos A. *Lietuvių tautos atgimimo socialiniai pagrindai. K., 1931.*

kiemas, kuris buvo neišskirstytas kaime. Šeimynos ūkį sudaro penkiese: dar pajėgus dirbti tėvas, 23 metų sūnus, 19 metų duktė, sūnus pusbernis ir 14 metų piemuo. Sodžius turi 24 kiemus, iš jų 6 pusžemiai ir 2 kampininkai. Žemė surėžyta į rėžius „tokio platumo, jog 5 ar 6 akėčios ir išimtų jį skersai". Galulaukis per 5 ar 6 akėjamus varstus. Laukų 3. Pievų atskirai nėra – visos laukuose. Ganyklos valakui tenka po 1 1/3 deš. slėningos alksnynės, po 1/4 deš. – rūdynui ir pievokšnių – po 3 deš. valakui. Dirbamos žemės – 15 deš. Žemės vidutinės – pilkasis baltžemis, kviečiai neauga. Kiekviename lauke – 5 deš. Pasėja 15 pūrų. Minimi autoriaus metai buvo derlingi, davę 6 su puse grūdo, tat iš viso grūdų gauta 97,5 pūro. Vasarojaus gauta: miežių 20 pūrų, avižų 18 pūrų, žirnių 10 pūrų, linų buvo sėta 2 pūrai. Autoriaus pateikta tokia gauto derliaus realizavimo ir paskirstymo lentelė (žr. 8 lentelę):

8 lentelė

Vidutiniame valstiečio ūkyje gautas derlius (pūrais) ir pajamos (Rb)

	gauta	maistui	sėklai	pabiroms	atsargai	parduota
rugių	97,5	25	15	3	10	43,5
miežių	20,0	5	4	2	1	8,0
avižų	18,0	4	3	3	1	7,0
žirnių	10,0	2	2	1	1	4,0
bulvių						10,0

Pajamos už gautus grūdus:

	parduota pūrų	kaina, Rb	gauta, Rb
rugių	43,50	2,00	87,00
miežių	8,00	1,80	14,40
avižų	7,00	2,75	19,25
žirnių	4,00	1,20	4,80
bulvių	10,00	1,00	10,00
Iš viso			135,45

Be to, pardavus linus, už juos gauta 120 Rb, taigi iš viso už žemės ūkio gaminius gauta 265 Rb 45 kp.

Tokios yra iš to ūkio vaizduojamos pajamos. Kaip jos sunaudotos? Mokesčiai valstybei ir valsčiui – 39,71 Rb, druska – 6 Rb, geležis – 7 Rb 25 kp, avalynė – 20 Rb, rūbai išeiginiai, papuošalai mergaitei – 30 Rb, kuras gryčiai ir jaujai bei kitoks medis – 10 Rb, šviesa namie ir klojime (naftos svaras – 5 kp) – 5 Rb 20 kp, nuoma už pievą – 10 Rb, kalėdos, mišios ir kt. – 15 Rb, meziliavos urėdninkui, raštininkui, mokytojui – 3 Rb, degtinė svečiams – 5 Rb, tabakas – 4 Rb, linų sėkla (savoji sugedo) – 20 Rb, netikėtos išlaidos – 15 Rb, pakinktai ir kitos šikšnos – 5 Rb. Iš viso išlaidų per metus – 195,16 Rb. Lieka – 70,29 Rb, iš kurių reikia sumokėti padienininkams, be kurių minėtas ūkis neišsiverčia. Vyriškų dienų reikia

iš viso 12, mokant po 35 kp, tai sudaro 4,20 Rb, moteriškų dienų – 24, mokant po 20 kp, tai sudaro 4,80 Rb; iš viso padieniams darbininkams jis sumoka 61,29 Rb. Vadinasi, kad tas ūkis dar suveda galą su galu ir per metus gauna gryno pelno per 60 Rb. Deja, ir toms vad. taupmenoms vieta aiškiai numatoma: „Sūnui ateina 21 metai – gelbėk nuo karo prievolės... Duktė auga, dėk pasogos 2 ar 3 šimtus. Arkliai paseno, mainyk, dėk priedo, galvijas išgaišo – pirk, pervažiavo isprauninkas per ulyčią – mokėk 10 Rb baudos už duobę – ant kelio. Be to, ištinka nederliai dėl sausrų, lietingų metų. Išvada tokia – toks kiemas gali tik smilkti, šiaip taip palaikyti savo egzistavimą. Tai yra „laimingas" kiemas, kur visi savieji, algos jiems mokėti nereikia, visi darbuojasi kaip išgali, nes dirba sau".

Buvo ir kitokių valstiečių kiemų, kur savos šeimynos maža – reikia samdytis berną, mergą ir piemenį. Bernui su išlaikymu ir rūbu vidutiniškai reikia mokėti 43 Rb, mergai – 18 Rb, piemeniui – 6,50 Rb. Vadinasi, tokiam ūkiui vien algoms reikia išmokėti 67,50 Rb, o tai jo „grynąjį pelną" panaikins.

P. Matulionis tik trumpai sumini, nesileisdamas į išsamius samprotavimus, kad „kas be ko, yra apsčiai mūsų rėdyboje ir tvirtų mūsų gyventojų, tokiais esti vienkiemiai", bet daugiausia tokių kiemų kaip autoriaus atvaizduota.

Matulionis savo dviejų kiemų pavyzdžiais apibūdino „vidutiniokų" valstiečių likimą. Be šių ir „tvirtų mūsų gyventojų" buvo dar ir kitų: „Bežemių mūsų rėdyboje kasmet didinasi ir didinasi. Dabar jau visoje rėdyboje jų prisiveisė 34 proc., viename gi Panevėžio paviete arti 50 proc. Ir kur dėsis tie bežemiai? Ligi šiol dar vis juos priimdavo žemdirbystė, bet, va, jau kaip mažai jie beuždirba, jog vasaros laiku valgymui ir rūbui vyras gauna 35 kp, tai labai yra gerai, būna ir po 20 kp, po 25 kp". Autorius iškelia vykusią Lietuvos kaime gyventojų diferenciaciją, tai, viena, nedidelio skaičiaus stambių „stiprių" ūkių susidarymą, antra, – sodžiaus proletariatą, bežemių, samdininkų, bernų, mergų ir piemenų skaičiaus didėjimą. Tai paslėptos „darbininkų armijos rezervo" reiškinys. Tai viena priežastis – kapitalizmo įsigalėjimas: „Miestuose jau pilna savųjų miesčionių, kurie nuo saulės tekėjimo iki dvylikos guli dešimtimis ant įkaitintų akmenų, laukdami pirkėjų jų gyvos mėsos. Naujas būdas industrijos jau matyti ir mūsų kertelėje, jau kapitalizmas ir mums rodo neprisotinamus vidurius, kur yra „vaitojimas ir dantų griežimas". Paliekant naivų gyventojų pertekliaus aiškinimą, pripažįstama, kad P. Matulionis savo „etiuduose" iškėlė gyvąsias Lietuvos sodžiaus XIX a. paskutiniojo ketvirčio tendencijas.

Pobaudžiavimė Lietuvos žemės ūkio krizė, ypač sunki valstiečių būklė, sukėlė nemažai diskusijų ir pasisakymų lietuvių tautinio atgimimo žiniasklaidoje, pagrįstoje sodžiaus buržuazijos ideologija. Bene konkrečiausiai formulavo valstiečių bėdas ir joms pašalinti būdus P. Leonas-Liūtas, veikiamas rusiškų narodnikų ideologijos. Savo straipsnyje „Žemdirbystės reikalai" jis taip suformulavo valstiečių žemės ūkio krizės priežastis: „Apmąstydamas dabartinio blogo ūkininkystės padėjimo priežastis", randu jų gana daug. Iš jų svarbiausios: „1) negeros ir neteisingos pažiūros ir įstatai apie savasties tiesą; 2) individualizmo viešpatavimas; 3) negeri

įstatai ir negeri kredito skyrimai arba išvis jų stoka; 4) svarbiausios iš minėtų priežasčių: a) dalybos tarp sągiminiečių ir b) skolinimas iš privačių asabų, ypač žydų. Be to, dar buvo mažesnės, taip sakant, šiuolaikinės priežastys, tai: 5) sienos uždarymas dėl mūsų javų, o dėl to ir jų atpigimas ir 6) nustatytas didelis mokestis kartu su jų neteisingu, negeru įtaisymu"[1].

Šioms žemės ūkio krizės, kiek ji daro įtakos valstiečių žemės ūkiui, priežastims pašalinti P. Leonas-Liūtas siūlo reikalauti iš valdžios: 1) kad žemę, kuri jai priklauso, samdytų mūsų ūkininkams, kad majoratus, kuriuos ji išdalijo visokiems pasaulio pareigūnams, kurie ilgai valdė ir jau gavo užmokestį už savo nuopelnus, atimtų iš jų ir samdytų ūkininkams mažais sklypais; 2) kad uždėtų ūkininkams geras kredito įtaisas, atitinkančias žemdirbystės reikalus; 3) kad įkurtų mokslo įstaigas, kaip žemdirbystės, taip amatų ir prekybos; 4) kad sumažintų mokestį, bent padarytų juos daugiau mūsų naudai, o ne prapulties, kaip tai daro dabar ir kad įvestų teisingesnius mokesčius; 5) kad išduotų įstatus dėl procentų ėmimo, tik ne tokius, kurie nurodo imti daugiau, kaip tiek ir tiek, nes dažnai gali imti 100 proc. ir daugiau, o vis nepeiktinas bus darbas, nes kapitalas, skirtas išdarbystei (pramonėje), dažnai atneša 100 proc., 200 proc. ir daugiau, bet tokius įstatus kaip yra Vokietijoje arba Austrijoje. Šitose šalyse, tiesa, (įstatymai, P. Š.) kriminališkai baudžia tuos, kurie, naudodamiesi kito žmogaus neturtyste, įtraukia jį į tokią prekišką sutartį, iš kurios jie gauna didelius procentus.

P. Leonas-Liūtas, būdamas toli nuo revoliucinio esamos buržuazinės socialinės tvarkos nuvertimo, patiems valstiečiams siūlo: „1) manytis geriau ir tinkamiau prie šiandieninių reikalų ir be išlygų tvarkyti ūkį, o dėl to leisti jaunuomenei mokytis, jei ne į specialias mokslo įstaigas, kurių pas mus nėra, tai į visas, nes, žmogus prasikrapštęs sau akis, daugiau mato nei su užkiutusiomis akimis; 2) sudaryti tarp savęs savitarpio paskolos, pirkimo reikalingų daiktų ir pardavimo savo produktų draugystes; 3) steigti privačias mokslo įstaigas, kaip žemdirbystės, taip ir amatų bei prekybos; 4) kuo veikiausiai imtis prekybos ir amatų, kurie duoda gerą duoną užsiimantiems jais ir mažina konkurenciją tarp žemės darbininkų; 5) pirkti žemę, ypač dvarus, pasikviečiant į pagalbą Ūkio banką ir 6) paskiausiai paskutinė roda, nuo kurios priklauso ir anksčiau minėtos, tai mūsų žmonių viso apšvietimo ir išsilaisvinimo pakėlimas, nuo to ar kito laipsnio apšvietimo priklauso geresnis ar blogesnis padėjimas visų pusių socialinio gyvenimo, taigi ir ekonominio".

Šie siūlymai aiškiai rodo kapitalistinių pradų įsigalėjimą Lietuvos valstiečių ūkyje ir jų griaunamąją reikšmę: palūkininkystę, kėlusią kredito problemą, agrotechninių žinių ir sugebėjimų platinimą, rinkos reikšmę ir prisitaikymą jai, santykinį sodžiaus gyventojų perteklių, vėliau pasireiškusį didele emigracija, pagaliau žemės badą ir žemės dalijimo būtinumą. Kapitalistiniams pradams įsigalėti reikėjo ir aukštesniojo bendro ir specialaus valstiečių išsilavinimo.

Mokestinis apkrovimas. Valstiečių žemės mokesčiai pobaudžiaviniais laikais XIX a. pabaigoje taip atrodė: už gautą atleidžiant nuo baudžiavos žemę išperka-

[1] *Varpas. 1891. Nr. 5.*

mųjų mokesčių už dešimtinę vidutiniškai teko mokėti 1,18 Rb, tai vienam kiemui sudarė apie 16,90 Rb. Draudimo premijos reikėjo mokėti 7,73 kp už dešimtinę, arba 1,16 Rb iš kiemo. Komunaliniai mokesčiai siekė 26,8 kp už dešimtinę, arba 3,79 Rb iš kiemo. Darbai ir patarnavimai natūra valsčiui vidutiniškai buvo įkainoti 9,07 Rb iš valstiečio kiemo. Pvz., iš viso Kauno gubernijoje 1894 m. tiesioginių mokesčių buvo surinkta 2,41 mln. Rb (įskaitant žemės mokesčius, išperkamuosius mokesčius ir draudimo premijas), t. y. 1,45 kp už dešimtinę valstiečio valdomos žemės, arba 26,69 Rb iš kiemo. Komunaliniai mokesčiai ir natūralių prievolių vertė sudarė 60,5 kp už dešimtinę. Vadinasi, vienai valstiečio žemės dešimtinei teko 2,33 Rb, arba 33,5 Rb iš kiemo. Tačiau mokesčių dydis nebuvo vienodas visose apskrityse. Toks mokesčių dydis prasideda nuo 1885 m., kai buvo panaikintas pagalvės ėmimas iš visų valstiečių.

Ne valstiečių ūkiai 1894 m. už dešimtinę vidutiniškai mokėjo 22,5 kp tiesioginių valstybinių ir komunalinių mokesčių (Kauno aps. – 36 kp, Zarasų aps. – 15 kp). Palyginę su valstiečių apkrovimu, kuris iš viso siekė 2,33 Rb, pamatysime, kad dvarininkų žemės buvo 10 kartų mažiau apkrautos kaip valstiečių. Atėmę iš valstiečių apkrovimo išperkamuosius mokesčius ir draudimo premiją, – tiesioginių mokesčių bei natūralių prievolių sumą 107 kp (ir tai bus 5 kartus daugiau kaip dvarininkai) – neskaičiuojant komunalinių mokesčių – valstiečiai mokėjo valstybinių mokesčių 2 kartus daugiau. Tiesa, lenkų kilmės dvarininkai dar mokėjo kontribucinį už 1863 m. sukilimą, kurio dydis – 12 kp nuo deš., tad rusai dvarininkai už deš. žemės mokėjo valstybinių mokesčių – 22,5 kp, lenkų kilmės dvarininkai – 34,5, valstiečiai – 46,5 kp.

Bendra valstybinių mokesčių suma surinkta, pvz., Kauno gubernijoje nuo 1843 m. iki 1893 m., t. y. per 50 m., sudarė pajamų – 249,35 mln. Rb, išlaidų – 153,96 mln. rb, pertekliaus – 95,38 mln. Rb, t. y. sudarė 40 proc. visų pajamų, kurios išplaukdavo iš krašto, nepaisant „politinių ir strateginių sumetimų“, kurioms kartais reikėjo didesnių išlaidų[1]. Visa ta milžiniška našta buvo išspaudžiama iš antvertės, sukuriamos žmonių, kurių didžiausią dalį sudarė valstiečiai.

Be tiesioginių mokesčių, valstiečiams, kurie sudarė nusveriamą gyventojų skaičių, teko mokėti dar ir kitus netiesioginius, kuriuos sunku buvo apskaičiuoti. Taip Kauno gubernijoje 1894 m. iš gėralų valstybės iždas turėjo 2 mln. Rb pajamų, o tai sudarė 1,21 Rb žmogui, tabako pajamos sudarė 374,3 tūkst. Rb, arba 22,5 kp gyventojui. Jie sunkia našta gulė ant valstiečių.

Kaip konkrečiai atrodė mokesčių našta, galima spręsti iš konkrečių duomenų, liečiančių atskiras apskritis.

Kauno aps. dvarininkai 1890 m. už 338 655 deš. žemės turėjo mokėti 80 609 Rb 79 kp valstybinių ir komunalinių mokesčių, lenkų kilmės dvarininkų procentinės rinkliavos – 31 532 Rb. Vadinasi, vidutiniškai dešimtinei procentinės rinkliavos teko 36 kp, iš lenkų kilmės – 52 kp.

Kauno aps. valstiečiai tais pačiais metais už įvairių rūšių 114 013 deš. (apie

[1] *Kovenskaja gubernija za vremia 1843–1893 g. Kovno, 1893. P. 190.*

30 proc. bendro žemės ploto) turėjo mokėti žemės mokestį 16 319 Rb 55 kp, gubernijos komunalinių mokesčių – 10 794,69 Rb, rinkliavos dvasininkams – 1421 Rb 19 kp, sielos mokesčių liekanos – 1140 Rb, iš viso paprastų mokesčių – 22 546 Rb 83 kp, išperkamųjų mokesčių – 142 481 Rb 88 kp, čyžinių mokesčių liekanos dvarininkams – 863,77 Rb (Babtų ir Surviliškio vlsč.), draudimo rinkliavos – 14 260,75 Rb ir komunalinių (bendruomeninių) – 32 984,41 rb, iš viso piniginių rinkliavų – 21 313 764 Rb. Vadinasi, revizijos sielai teko 8,49 Rb, ir esamai sielai 2,53 Rb, o atmetus bežemius, esamai sielai teko 3,10 Rb, ir pagaliau skirtinės žemės deš. – 1,81 Rb. Iš pastarosios sumos atmetus 1,21 Rb išperkamųjų mokesčių, sudarančių ne mokesčius, o skolą, vienai deš. teks 60 kp.

Minėtos komunalinės rinkliavos Kauno aps. (32 984,41 Rb už 1890 m.) sudarė iki 15 proc. visų paprastųjų mokesčių ir žemės dešimtinei jų teko iki 28 kp. Tos išlaidos, Centrinio statistikos komiteto apskaičiavimais, pasiskirstė šitaip: pastatams – 31 proc., algos tarnautojams – 24 proc., buto prievolė – 3 proc., liaudies švietimui – 20 proc., visuomenės pastatams laikyti – 18 proc.[1]

Šiaulių aps. dvarai 1894 m. turėjo mokėti valstybinių ir komunalinių mokesčių 55 891,13 Rb ir iš lenkų kilmės žemvaldžių procentinės rinkliavos – 27 455,45 Rb. Vidutiniškai 1 dešimtinei žemės beprocentės rinkliavos teko 16 kp (Kauno aps. – 36 kp, Telšių – 26 kp, Ukmergės – 20 kp, Zarasų – 15 kp, Raseinių aps. – 35 kp).

Valstiečiai, gautais iš valsčių duomenimis, 1894 m. turėjo mokėti iš viso valstybinių mokesčių 473 465,52 Rb, iš to skaičiaus 376 460 Rb išperkamųjų mokesčių ir 223 154,26 Rb draudimo rinkliavos. Prie bendros iždui mokesčių sumos pridėjus 72 824 Rb komunalinių rinkliavų, iš viso Šiaulių aps. valstiečiai turėjo mokėti 546 299,65 Rb piniginių mokesčių.

Vadinasi, vienai revizijos sielai teko 11,59 Rb mokesčių, o esamai – 3,93 Rb; atmetus bežemius, tai sielai teks 5,07 Rb, 1 dešimtinei skirtinės žemės – 2,01 Rb, o be išperkamųjų mokesčių dešimtinei teks 62 kp.

Palyginę su kitomis apskritimis, gausime tokį vaizdą:

	revizijos sielai	esamai sielai	1 deš. iš viso	1 deš. be išperk.mok.
Kauno	8,49	2,53	1,81	0,60
Ukmergės	8,38	2,71	1,70	0,50
Telšių	8,04	2,10	1,51	0,53
Raseinių	9,04	2,87	1,77	0,65
Zarasų	6,93	2,09	1,24	0,45
Šiaulių	11,59	3,93	2,01	0,62

1 dešimtinei žemės buvo 26 kp komunalinių mokesčių. Didžiausia jų dalis atiteko pastatams – 36 proc.

[1] Gukovskij K. *Kovenskij ujezd. Kovno, 1892. P. 67–71.*

Palyginę valstiečių ir dvarininkų mokesčius pamatysime, kaip „teisingai" buvo paskirstyta mokesčių našta tarp atskirų visuomenės klasių.

Suvalkų gub. valstiečiai, neskaičiuojant netiesioginių mokesčių, 1874 m. mokėjo trejopus mokesčius valstybės iždo naudai: pagal 1868 12 15 įstatymą ir atsižvelgiant į ūkių dydžius – daugiau kaip 15 margų – 4 Rb nuo kiemo, 3–15 margų – 2 Rb, mažiau kaip 3 margus – 1 Rb. Šio mokesčio klasinis pobūdis aiškus: kas turėjo mažiau žemės, tas turėjo už tos žemės plotą brangiau mokėti.

Atsižvelgiant į žemės rūšį, žemės mokestis buvo pagrindinis ir papildomas: už pirmarūšę Marijampolės, Naumiesčio apskrityse – 60 kp už margą, Vilkaviškio, Kalvarijos – 52 kp, Seinų – 32 kp, Augustavo, Suvalkų apskrityse – 36 kp; už antrarūšę Marijampolės, Naumiesčio apskrityse – 26 kp, Kalvarijos, Vilkaviškio – 23 kp, Seinų – 14, Augustavo, Suvalkų apskrityse – 16 kp; už trečiarūšę Marijampolės, Naumiesčio apskrityse – 24 kp, Vilkaviškio, Kalvarijos – 19 kp, Seinų – 18 kp; už ketvirtarūšę Marijampolės, Naumiesčio – 7,5 kp, Kalvarijos, Vilkaviškio – 6,5 kp ir Seinų apskrityse – 4 kp.

Be valstybinių mokesčių, Suvalkijos valstiečiai dar mokėjo 2 specialius mokesčius – transporto (pastočių), buto, trobesių draudimo, kelių mokesčius ir 3 vietos savivaldybėms (gminoms).

Iš viso Suvalkijoje 1874 m. valstiečiai vidutiniškai mokėjo už 1 margą 57 kp[1]. Ir čia dvarininkai turėjo privilegijų. XX a. pradžioje valstietis vidutiniškai mokėjo už žemės margą 76,5 kp, dvarininkas – 52,4 kp[2]. Suvalkijoje padidintas padūmės mokestis turėjo pakeisti išperkamuosius mokesčius, kuriuos mokėjo anapus Nemuno valstiečiai (Kauno, Vilniaus gub.). Tokia mokesčių politika turėjo, viena, padėti valstiečių diferenciacijai, ekonomiškai stiprinti ūkiškai pajėgesnius, stambesnius valstiečius, ir, antra, smukdyti valstietišką varguomenę.

Agrotechninė ir buitinė valstiečių būklė. Agrotechninei ir buitinei Lietuvos valstiečių būklei apibūdinti, nesant tikslesnių duomenų, čia panaudojami daugiausia amžininkų aprašymai. Kaip ir visas pobaudžiavinis Lietuvos gyvenimas, juoba giliai įsišakniję agrotechniniai ir buitiniai valstiečių įpročiai, negalėjo staiga pakisti. Tas kitimas ėjo pamažėl, nors ir greitesniais tempais, kaip baudžiavos laikais, kol pagaliau lėtai vykstantys prekiniai pakitimai privedė prie naujos kokybinės būklės.

Valstiečių agrotechninei ir buitinei padėčiai apibūdinti pasinaudosime keletu aprašymų. Štai Telšių žemės ūkio aprašymas[3]. Šios apskrities „svarbiausias gyventojų užsiėmimas – žemės ūkis, kuris paskutiniuoju laiku pradėjo smarkiai plėtotis. Daugelyje dvarų pamėgdžiojama vokiečių agronominė kultūra, vietoj trilaukio labai dažnai sutinkamas daugialaukis. Žemei dirbti, sėti ir valyti naudojami civilizuoto pasaulio įrankiai. Dvarų ir valstybiniai valstiečiai daugiausia naudoja šiuos įrankius: vienaarklį plūgą (kartais traukiamą jaučių), plačius noragus su palyčiomis, vietomis – vienas platus noragas, akėčios dviarklės, paprastai su sunkiais geležiniais virbalais, trumpą dalgę su rankena – rugiams ir kviečiams, ji daug

[1] Anucin. *Op. cit. P. 14.*

[2] Leonas P. *Po povod. P. 15.*

[3] Preker A. *Pamiatnaja knižka Kovenskoj guberniji na 1852 g. P. 117–123.*

patogesnė kaip pjautuvas, ilgą dalgę – pievoms ir vasarojui. Nupjauti javai rišami pėdais ir statomi į gubas – 10 gubų sudaro kapą, kuriomis apskaičiuojamas derlius. Javams išdžiūvus, jie suvežami į daržines. Javai baigiami džiovinti jaujoje, kur jie kuliami mašinomis arba dantuotu ratu, sukamu vieno arklio arba spragilais,o valomi arpais arba sietais. Nevalyti javai retai naudojami sėjai".

Jau tuo laiku, matyt, susidarydavo perteklius produktų, kuriuos parduodavo rinkoje. „Telšių grūdus veža į Klaipėdą ir Liepoją, kur jie gabenami sakytais keliais (nuo Telšių per Sedą, Ylakius, Skuodą į Liepoją – 114,5 varsto; per Tryškius, Akmenę, Mintaują į Rygą – 161,5 varsto; per Plungę, Kulius, Gargždus į Klaipėdą – 77,5 varsto; per Salantus, Darbėnus į Liepoją – 70 varstų). Bet buvo parduodami didesni linų ir sėmenų kiekiai, nes linų gamyba sudaro svarbiausią ūkio šaką. Iš Prūsijos ir Kuršo jie perka: druską, silkes, degutą, žemės ūkio įrankius. Bulvės buvo gausiai auginamos ir gero skonio. Vienintelis būdas gerinti dirvas – tręšimas gyvulių mėšlu. Guanas ir kaulamilčiai pakeičia jį tik turtingesniuose dvaruose. Dėl to gyvulių ūkis buvo neatskiriamas nuo žemės dirbimo ir priklauso nuo jo. Kiekvienas ūkininkas turi nemažą bandą: karvių, avių, kiaulių, bet paprastos veislės. Dvaruose dažnai pasitaiko plonavilnių avių, anglų veislės kiaulių ir Holšteino karvių. Pagal pievų ir ganyklų santykį su dirbama žeme jų buvo pakankamai, bet jomis ypač nesirūpinama. Dvaruose, be pievų šieno, sėjamos pašarinės žolės ir liucerna, daugialaukyje ūkyje – dobilai ir vikiai. Daržininkyste užsiimama plačiai. Auginami kopūstai, runkeliai, svogūnai, porai, česnakai, ridikai, pupos, ropės, griežčiai, morkos, agurkai, arbūzai, saulėgrąžos ir kt. Prie kiekvienos beveik sodybos vaisių sodai, tai obelys, kriaušės, serbentai, avietės, vyšnios, slyvos. Dvarai turi oranžerijas ir anglų sodus (Palangoje, Kretingoje, Šateikiuose).

Pramonės Telšių apskrityje autorius beveik neranda. Besiplečiant blaivybei, daugelyje dvarų užsidarė degtinės varyklos, vietoj jų atsirado alaus varyklos. Plytinės buvo tik savo reikalams dvaruose. Trobesiai beveik be išimties mediniai. Valstiečių trobesiai erdvūs ir švarūs".

Iš valstiečių naminės pramonės autorius pažymi vilnonių audinių ir marškų gamybą. „Ši gamyba nesudaro atskiro verslo, bet pažymėtina tai, kad žmonės tenkinasi sava gamyba ir niekad neperka svetimšalių fabrikų gaminių. Žmonių drabužiai sveiki ir švarūs." Taip atrodė, anot autoriaus, Telšių apskrities žemės ūkis, ką tik išleidus 1861 02 19 dekretą. Šis Prekerio aprašymas apibendrino tai, kas dar buvo vos tik prasidėję, tai mašinų vartojimas, pašarinių žolių sėjimas, dirbtinių trąšų naudojimas. Tačiau faktas lieka faktu, kad žemaičiai, dažniau santykiaudami su pajūrio uostais kaip Klaipėda, Liepoja, tas naujoves galėjo greičiau ir anksčiau pritaikyti.

Penkioliokai metų praėjus, taip pat oficialiame leidinyje[1] skaitome: „Dėka kaimynystės su Šiaurės vakarų Vokietija ir Kuršu, kur žemės ūkis yra pasiekęs aukšto tobulybės laipsnio, laukai apdirbami didžioje Kauno gubernijos dalyje geriau kaip kitose net kaimyninėse gubernijose. Laukai labai stropiai tręšiami ne tik gyvulių mėšlu, bet ir kitomis trąšomis, pvz., durpėmis ir mergeliu. Visuose bent kiek

[1] *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gubernii na 1878 g. P. 156–157.*

didesniuose dvaruose taikomas vaismainis ir tik valstiečiai laikosi rūtininio trilaukio, kuris, ypač dėl didesnės linų kultūros, smarkiai alina dirvą. Žemės ūkio mašinų naudojimas labai aktyvus, o tai paskatina Prūsijos prekybinių punktų artumas, du mechaniniai fabrikai Kaune ir žemės ūkio parodos, kurios per metus vyksta Šiauliuose. Labiausiai yra paplitusios šios mašinos: akselinės ir arpai, kuliamosios mašinos naudojamos kiekviename dvaro ūkyje, bet ne fabrikinės gamybos, o vietinės gamybos iš medžio".

Ūkių skaldymas. Jau keliomis progomis minėtas ūkių skaldymas tarp įpėdinių sudarė vieną iš didžiausių pobaudžiavinio laikmečio problemų, atsiradusių dėl feodalinės dvarininkijos 1861 m. valstiečių reformos. Esant užgniaužtai carinės biurokratijos liaudies iniciatyvai, atsiliekant ar nepakankamai plėtojantis pramonei, kuri būtų galėjusi duoti darbo gyventojų prieaugliui, kaimas darėsi vis ankštesnis. Emigracija tai buvo priemonė, kuri mažino Lietuvoje klasinių santykių įtampą.

Ūkių skaldymas jau aušrininkams kėlė susirūpinimą. „Taip apsižvalgę, matome, jog vienur plinta bežemystė, o kitur didžemystė. Tai negali atnešti nieko gera ūkiui[1]. Tas pats autorius ragino ponus „nutildyti jų geismus" – laisva valia duoti žemės mažažemiams: tuomet nebūtų tiek pakerštavimo ant ponų. Ūkių skaldymas priveda prie bylų, negalėjimo išsimaitinti, prie elgetavimo ir vagysčių.

Kadangi ūkių skaldymas stipriau buvo paplitęs Rytų Lietuvoje, tai iš to krašto ir paimti ūkių skaldymų aprašymai[2]. Ūkio skaldymas gana ryškiai parodytas valsčiaus teismų sprendimuose. Buvo aiškinama tuo, kad lietuvis valstietis aistringai yra prisirišęs prie žemės. Jei jos kitaip gauti negali (pvz., išėjęs į žentus, prisipirkęs), jis dalijasi tarp brolių paveldint tėvo žemę. „Faktas yra tas, sako autorius, kad kai tik suaugę sūnūs apsiveda ir atsiranda keletas moterų prie vieno židinio, kyla pragaras, kupinas tokių kivirčų, kad pats tėvas, negalėdamas savo autoritetu sustabdyti pjautynių ir neapykantos, esti priverstas dar gyvas būdamas padalyti savo žemę tarp sūnų. Ir jei duot už jų siauro smėlio rėžius žemės ir dešimt kartų didesnę sumą, kaip jie verti, ir tai nei vienas jų nesutinka su tuo. Kas bus, kas nebus, noriu turėti žemės nors mažiausią sklypelį. O kas iš to išeina? Pirkia, sakykime, sava, turi porą jaučių, arklį, keletą karvių ir keletą priaugančių darbinių gyvulių, visa tai dalija tarp keturių sūnų ir tėvo. Ir jei turi kiek pinigų, turi išleisti, kad pastatytų 4 naujas pirkias, 4 daržines ir kitus būtinus ūkio trobesius. Laidaras, kiemas persitveria keturiomis tvoromis penkiems sklypams. Iš to susidaro kažkokia kolonija, suspausta, ji be simetrijos ir patogumų. Padidėja išlaidos kurui, kurio vietoj vienos krosnies reikia dabar keturioms, reikia pirkti medžiagos tvoroms, kurių taip pat atsiranda penkiskart daugiau. Laukas ir, be to, varsto ilgio siauras rėžis, padarius keturias ežias, atrodo tiesiog juokingas, kiekviena tokia penktoji dalis turi po mastus, tai kliudo akėti rėžį skersai, o galima tik išilguoti, o tai reiškia menką žemės įdirbimą."

Toks ūkio susmulkinimas privedė prie tolimesnio jo gamybinio pajėgumo sumažinimo – negalima išlaikyti reikalingo gyvojo inventoriaus, ne tik jaučio, bet ir

[1] J. Szl. *Aušra. 1884. P. 158.*
[2] *Aušra. 1884. P. 172.*

arklio, taip pat ir karvės. „Net reikalingus žemei dirbti įrankius tenka skolintis, sako korespondentas, kai įrankių savininkas baigia laukų darbus. Dažnai vietoj karvės visa šeima tenkinasi viena ožka, gyvena skurdžiai, nešvariai, iš desperacijos girtaudami, pradeda vogti. Taip išdraskytas valstietis vaikšto vyžotas, sudriskusia sermėga, juodais marškiniais, nesiprausęs, nesiskutęs, visados išalkęs, nusilakęs, nusivalkiojęs ligi bado pamiršimo, kad tik neišeitų iš smuklės. Kiekvieną minutę pasiryžęs nudžiauti kas paklius po ranka: arklį ar surūdijusią vinį.“ Čia prisideda dar viena smukimo priežastis, tai bylinėjimasis su broliais dėl ežios, už 1/2 suarto „colio lauko“ saujos žolės, kurią brolio ožka per tvoros skylę nuskabė iš jo kiemo. Į brolienės galvą sumuša kibirus, kuriais ta ėjo į jo šulinį vandens“ ... „O kas gi bus toliau, klausia korespondentas, kai kiekvienas iš tų keturių brolių turės taip pat po keturis sūnus ir padalys iš savo pusės vieną dešimtinę į keturis rėžius, turinčius pločio mažiau kaip vieną žingsnį.“ Tai aišku, anot autoriaus, sudarys grėsmę dvarui – valstiečiai turės eiti plėšti dvarų.

Valstiečių ūkis dėl jo skaldymo išgyveno sunkią krizę. Deja, jis sudarytas neteisingu žemės valdymu, kurio pagrindas buvo padėtas atleidžiant valstiečius nuo baudžiavos, paliekant stambius dvarus ir net ištisas latifundijas.

Caro vyriausybė, pabūgusi valstiečių žemių skaldymų, 1886 m. išleido įstatymą, draudžiantį šeimyninius pasidalijimus, bet jų mažai kas paisė. „Kiekvienas taikos tarpininkas, sako korespondentas, suvargintas nebaigiamomis bylomis tarp brolių dėl sudaužytų galvų, dėl moterų ginčo prie krosnies, privedusio prie nušutinimo verdančiu vandeniu, dar sužalotų kerštо sumetimais vaikų. Jis džiaugiasi net tuomet, kai sužino, jog ši nerami banda išsiskirstė į kelias pirkias, nepaisydamas ekonominių to reiškinio padarinių. Jau dabar 26 metai po baudžiavos panaikinimo nėra nei pusės nepadalytų valstiečių ūkių, o tie, kurie dar neišdraskyti, turi būti dėkingi savo sveikumui ir savo gerovei, savo šeimos galvų energijai, kuris bizūnu nuramina ginčus tarp sūnų ir sūnėnų ir geležine ranka laiko ūkio vairą. Yra daug ūkių, neišdraskytų į dalis dėl šeimos narių mirties. Pagaliau labai nedaug atsiras pavyzdingų, taikių šeimų, kur kelios kartos taikiai gyvena ir dirba, vadovaujamos vyriausiojo ar protingiausio brolio. Bet kai energinga namų galva miršta arba ramioje šeimoje atsiranda pora peštukų, tuomet gero nebūna: vyksta ginčai, draskymasis ir skurdas.“ Autorius savo straipsnį baigia nurodydamas gaiviališkai vykstančias ūkių dalybas, nepaisydamas oficialių draudimų: „Nepatikėsiu oficialiais valstiečių sąrašais, kur popieriuje įrašytas vienas ūkininkas su trim broliais, o iš tikrųjų yra keturios pirkios ir keturi ūkininkai. Viena, yra pranešimai, o visiškai kita – realusis gyvenimas ir įvykę faktai. Kas nori sėkmingai patarti, tegu atmeta popierinę formalistiką ir pažvelgia į kaimo vidų“.

Pvz., štai Panevėžio aps. 1886 m. buvo 18 042 valstiečių ūkiai, o 1897 m. – jau 21 039, padidėjo 2997 sklypais, arba 16 proc. Rytinėje Lietuvoje tas procesas dar labiau reiškėsi[1].

[1] Gukovskij K. *Panevežskij ujezd. Kovno, 1898. P. 60.*

Kaip matyti iš valsčiaus teismų praktikos, ypač sunku buvo spręsti agrarinius ginčus tarp įvairaus giminystės laipsnio asmenų. Šiluvos valsčiuje buvo toks atsitikimas: po šeimininko mirties pasiliko 25 deš. žemės sklypas, į kurį pretendavo du velionio broliai ir pastarojo žmona su dviem mažamečiais vaikais. Sklypas turėjo skolų ir nepriemokų. Teismas nusprendė išskirti 1 deš. žemės vienam iš velionio brolių „visam laikui, o kitą žemės dalį ir ūkį, taip pat skolas padalyti tarp našlės ir kito jos dieveries, bet našlės teisės į sklypą tuo ir baigėsi, jei ji antrąkart išeis už vyro, ir atitinkamai aprėžiamos, mirus vienam arba abiem jos vaikams (Šiluvos vlsč. teismas, 1869, Nr. 14).

Dėl sunkių ekonominių sąlygų nesutarimai tarp įpėdinių ir nepaprastas prisirišimas prie žemės buvo ypač didelis. Štai kad ir toks atsitikimas. Abi pusės laisvu noru susitarę Eržvilko teismo sprendimu pasidalijo sklypą ir vienas įpėdinis net perkėlė toliau savo pirkią, kad išvengtų kylančių ginčų. Bet taika greitai nutrūko ir atsirado ginčai, kai teko gyvulį pervaryti. Besiginčijant vienas iš ginčo dalyvių sugriovė savo brolio pirkią. Teismas nusprendė vienam iš bylos pusės paskirti gyvuliams ginti vietą šiaurės pusėje, kitam pietų nuo sutartos vietos (Eržvilko vlsč. teism., 1871).

Ginčai dėl žemės dažnai privesdavo prie nusikaltimų. Tai iš dalies matyti ir iš valsčiaus teismų sprendimų. Taip, pvz., moteris puolė su peiliu savo priešininkę, kai pastaroji atvyko į ginčyjamą sklypą, supjaustė jai rankas ir arklio pakinktus (Veiviržėnų vlsč. teism., 1875, Nr. 50). Kitoje vietoje moters ginčyjamame sklype verdančia derva nuplikino savo kaimyną. O nedidelių barnių ir priekabių būdavo dar galybės. Štai du broliai pasidalijo septyneriems metams ir šiaip taip kaimyniškai gyveno, bet vienam atėjo į galvą mintis, kad antrojo brolio tvartas užima jo žemės dalį. Pateikė 21 Rb ieškinį, jam teismas priteisė 15 Rb (Kaltinėnų vlsč. teism., 1892, Nr. 50).

Nemažai pasitaikydavo ginčų ir bylų aprūpinant išimtinius ir nusenusius tėvus. Štai Kražių valsčiuje (1892, santorių knyga Nr. 6) motina padalijo savo sklypą dviem sūnums, sau pasilikdama atskirą pirkią ir išsiderėdama sau ir dukterims tokią išimtinę: kasmet duoti po 2 pūrus rugių ir kviečių, pasodinti pūrą bulvių, pasėti po gorčių linų, duoti vežimą šieno, 2 vežimus šiaudų, kiek reikia žabų, o namą su daržu ir 1 deš. žemės palieka dukterų kraičiui, bet broliai gali išpirkti žemę iš seserų už 300 Rb. Aišku, kad tokia painiava dėl sudarytų santykių tam tikrais atvejais sudarydavo sąlygas byloms atsirasti.

Kartais valsčiaus teismas įsikišdavo paprasčiausiai į šeimos santykius. Taip Eržvilko valsčiaus teismas (1873, Nr. 53) dėl senio šeimininko neramaus būdo nusprendė nušalinti jį nuo šeimininkavimo, jį perduodamas vaikams ir įpareigodamas juos šeimininką išlaikyti. Vyrai prieš mirtį aprūpina savo žmonas, paskirdami joms tam tikrą išlaikymą, o ūkį su žeme perduoda kuriam nors vaikui arba net giminaičiui. Atsitinka, kad silpnesnis brolis dėl sveikatos ir mažiau energingas užleidžia savo dalį kitam broliui ir išsidera sau su šeima išlaikymą, kurio, kilus ginčams, ieško per teismą. Kadangi valsčiaus teisėjai patys buvo pagyvenę žmo-

nės, senių skriausti neleido. Taip, pasiskundus vienai motinai Tauragės valsčiaus teismui, buvo nuspręsta atsakovui įkirsti 20 rykščių už užsispyrimą ir jos įžeidimą, grąžinant motinai išlaikymą ir įsakė jam kasmet duoti po 4 pūrus avižų, po 2 paršus, po 2 gorčius linų sėmenų ir 6 Rb (Tauragės vlsč. teism., 1880, Nr. 114).

Daugeliu atvejų atliekami šeimos nariai pasitraukdavo iš ūkio už piniginę dalį, pasiieškodami sau vietos kitur – žemės ūkyje arba kur nors kitur darbus dirbo. Pastaruoju atveju jie tapdavo tikrais proletarais.

Daug ginčų kildavo, taip pat nesusitardavo prieš santuoką dėl kraičio. Ginčų metu dukterys griežtai reikalavo to, kas jai buvo skirta arba ką ji laiko savo teise gauti iš tėvų ar giminių. Štai, pvz., ieškovė reikalauja iš atsakovo, kuris prieš šešetą metų pažadėjo duoti 10 Rb kraičio ir netęsėjo savo pažado. Atsakovas ginasi, kad ieškovei, nebuvus kaip jokiai giminei, negalėjo žadėti, o jei ji ir buvus giminaitė, labai tolima, t. y. podukrė, o jei ir žadėjo, tai greičiausiai buvo girtas. Teismas vis dėlto jai priteisė 10 Rb (Aleksandrovo vlsč. teism., 1891, Nr. 15).

Daug ginčų kėlė ir įvairūs, kartais labai nedideli nuostoliai dėl nuganymų. Valstiečiai visokiais būdais stengdavosi persekioti už laukų nuganymą. Vienoje vietoje, pvz., akmenimis vijo nuo pūdymo svetimą karvę, sulaužė jai koją, paskui papjovė ir suvalgė. Savavaliautojams buvo iškelta byla. Teismas vietoj ieškomų 12 Rb priteisė 11 Rb, kadangi gyvulių kainos krito (Skaudvilės vlsč. teism., 1874. Nr. 23). Tas pats teismas sprendė ir kitą bylą. Vos trejetui arklių perėjus svetimos pievos ežią ir padarius nuostolių už 15 kp pagal įkainojimą, jie buvo parvesti ir uždaryti keturioms paroms, o atėjus šeimininkui, jis iki kraujo buvo sumuštas. Savavaliautojai gavo 3 Rb mokėti ir 5 dienas arešto (ten pat, Nr. 15).

Baudžiavos palikimas, tai rykštės. Jas, beje, Raseinių apskrities valsčiaus teismai labai naudojo kaip bausmės priemonę. Įkirsdavo už daugelį dalykų: už tėvų įžeidimą veiksmu – 20 rykščių, už pasipriešinimą viršaičiui – 20 rykščių, už melagingą skundą – 20 rykščių. Šimkaičių teismas už triukšmą valsčiaus valdyboje ir nepaklusnumą viršaičiui nutarė išplakti visus kėlusius triukšmą (Šimkaičių vlsč. teism., 1872, Nr. 40). Už uošvės išplūdimą Andrejavo teismas nubaudė nemandagų žentą 20 rykščių (1877 m.). Tas pats teismas už viršaičio įžeidimą nubaudė įžeidėją 20 rykščių, o moteriai priteisė plauti grindis valsčiaus valdyboje tris dienas su savo valgiu (Andrejavo vlsč. teism., 1876, Nr. 85). Viena moteris pasiskundė, kad atsakovas ją iškoliojo. Teismas nuteisė įkirsti 5 rykštes įžeidėjui, kad kiti žinotų, o ieškovę, nukentėjusią už neramų jos būdą, pasodinti trims paroms arešto (Eržvilko vlsč. teism., 1874, Nr. 32).

Mušeikos ir triukšmadariai buvo baudžiami rykštėmis, taip pat areštu ir pinigais. Būdavo ir masinių muštynių, kai giminė sukildavo prieš giminę. Kaltinėnų valsčiuje viena pusė apsiginklavusi puolė kitą su vaikais ir šeimyna – išdaužė langus, išvertė duris, išdaužė indus, iki kraujo sumušė nugalėtuosius, išardė daržo tvoras ir pagaliau paleido savo kiaules į priešo bulves (Kaltinėnų vlsč. teism., 1888, Nr. 118). Vieną triukšmadarį uždarė į valsčiaus arešto namus, bet jis išlaužė ten geležines grotas ir pabėgo. Po to jį nuramino rykštėmis (Šiluvos vlsč. teism., 1870, Nr. 12).

Valstiečių žemės valdymas ir visuomeniniai jų santykiai

Tiksliai apibūdinti viso Lietuvos ploto žemės valdymo evoliuciją poreforminiais laikais iki XIX a. pabaigos dėl statistikos duomenų stygiaus ir netikslumo labai yra sunku. Tenka naudotis ne visados atskirų gubernijų sugretinamais duomenimis. Štai Kauno gubernijoje, 1897 m. jos statistikos komiteto duomenimis, iš viso būta 3 654 285 deš. žemės. Kaip ji buvo išnaudojama (tūkst. deš.), matyti iš 9 lentelės:

9 lentelė
Žemės naudojimas Kauno gubernijoje

	Dirbamos žemės, deš.	Miškai, deš.	Tuštynės, deš.	Iš viso, deš.
Privačių žemvaldžių	1099,5	531,80	168,2	1799,5
Valstiečių	1597,5	1,47	75,1	1675,1
Miestų ir miestelių	8,5	1,55	2,4	12,4
Valstybės	1,5	165,00	–	167,3
Iš viso	2707,0	700,00	246,9	3654,4

Valstiečių žemė, kurią jie gavo pagal 1861 m. reformą ir vėliau išleistais įstatymais, 1895 01 01 sudarė 1668,3 tūkst. deš., priklausiusios 311 253 revizijos vyriškoms sieloms, arba vienai revizijos sielai teko 5,36 deš.[1] Gauta žemė, už kurią valstiečiai turėjo mokėti išperkamuosius mokesčius ir kuria jie nevisiškai laisvai galėjo disponuoti, oficialiai teko 117 206 valstiečių kiemams, o faktiškai dėl neoficialių pasidalijimų kur kas didesniam kiemų skaičiui (pvz., Šiaulių apskrityje 1895 01 01 nominaliai valstiečių ūkių būta 16 380, o faktiškai daugiau kaip dvigubai, būtent 34 243). Vadinasi, vienam valstiečio kiemui teko 14,24 deš., o revizijos sielai – 2,6 deš. Pagal 1896 01 01 duomenis iš tos žemės maitinosi 985 659 asmenys, tad vienam iš valstiečių žemės gyvenančiam asmeniui teko 1,7 deš., o vienam valstiečio kiemui – 8,41 asmens.

Kaip rodo statistikos duomenys, pagal savo dydį valstiečių ūkiai taip atrodė deš.:

	ūkių skaičius
20 ir daugiau deš.	34 185
10–20 deš.	27 847
3–10 deš.	29 300
mažiau kaip 3 deš.	25 874
Iš viso	117 206

[1] *Statistikos duomenys paimti iš* Roemer E. *Op. cit. P. 151, 152.*

Tačiau tai buvo nominaliai suskirstyta, o faktiškai atrodė kitaip. Kiemų, kaip matyti iš Šiaulių apskrities pavyzdžio, buvo daug daugiau, vadinasi, ir kiemui žemės teko daug mažiau. Tai yra jau minėto ūkių skaldymo padarinys. Žemės prisipirkti Kauno ir Vilniaus gubernijose buvo sunku, nes varžė žemės mobilizacija. Valstiečiai neturėjo teisės dalyti skirtinių žemių tol, kol išperkamieji mokesčiai bus visiškai sumokėti. Natūralus gyventojų prieaugis, esant atsilikusiai krašto pramonei, vertė dalyti ir taip nepakankamus žemės sklypus. Tai dar labiau skurdino valstiečius, ypač kai teko skaldyti siaurus ir nepatogius dirbti rėžius. Net dvarininkiškas tyrinėtojas E. Roemeris dėl to sakęs: „Dėl šių žemių dalybų padarinių, būtent, kad jie dažniausiai vyksta mažiausiuose ūkiuose ir neūkišku būdu daromi, kiemų skaldymai nupeikiami ir laikomi didžiausia bėda. Tuo tarpu, jei to dalinio padariniai yra blogi ir pavojingi, nes tuo didinamas sodžiaus proletariatas, tą bėdą sudaro ne patys dalijimai natūra, o tai, kad jau atleidžiant valstiečius nuo baudžiavos, buvo sudaryta didelė nepajėgių ūkių klasė. Jiems neduota jokios galimybės pakilti: ne tik nebuvo panaikintas trilaukis bei rėžiai ir kiti varžymai, bet taip pat nesudarytos sąlygos prisipirkti žemės. Šie sklypininkai sudaro bežemį sodžiaus proletariatą, kuris, augant gyventojų skaičiui, turės darytis vis didesnis“[1].

Jau minėtas Lietuvos ūkio XIX a. antrosios pusės nagrinėtojas, nors pats būdamas dvarininkas, yra priverstas pripažinti kritišką valstiečių būklę. „Šiandien tos valstiečių klasės būklė yra dar blogesnė kaip bežemių, kurie bent nepririšti prie sklypo ir gali siūlyti savo darbą ten, kur jiems tai atrodo patogiausia. Tuo tarpu turį žemės proletarai, kurie turi mokėti gana didelius mokesčius ir dažniausiai yra prasiskolinę, savo žemės negali nei padidinti, nei parduoti, verčiami yra imti darbą pas kaimyninius stambesnius valstiečius ir dvarininkus, nors tas darbas būtų blogai apmokamas“[2].

Esant valstiečių diferenciacijai, ne visi valstiečiai mažina savo žemių sklypus. Stambesni ir pajėgesni valstiečių ūkiai prisipirkdavo žemės ir iš išvaržomų dvarų. Galimas daiktas, kad jei žemės nuosavybės mobilizacija būtų buvusi laisva, valstiečiai būtų galėję prisipirkti daugiau žemės. Anot Roemerio: „Lietuviai valstiečiai turi tokį prisirišimą prie žemės, kad svarbiausiu savo tikslu laiko žemės sklypo įgijimą, kuris sudarytų jam sąlygas savarankiškai ir tikrai dirbti“[3].

Nesant galimybės nebrangiai pirkti žemės, ją reikėjo nuomoti. Valstiečių žemės supirkimą galėtų padauginti ir reemigrantai: „Daugelis valstiečių keliauja į Šiaurės Ameriką, kad ten dirbtų miestuose ir susirinktų kapitalą, kas jiems dažniausiai ir pavyksta, nes jie yra rimti ir taupūs, maža kuo besitenkiną žmonės. Su sutaupytais pinigais grįžta į tėvynę ir ieško pirkti žemės, o jei iš valdžios negauna leidimo, tai nuomoja ūkį ir gyvena kaip nuomininkai“[4]. Ligi šiol kalbėjome tik apie valstiečių žemės valdymą. Iš bendro žemės paskirstymo pagal žemvaldžių rūšis matome, kad didesnis žemės plotas – 1,79 mln. deš. priklausė dvarininkams, iš jos 1,09 mln.

[1] Roemer E. *Op. cit. P. 154.*
[2] *Ten pat.*
[3] *Ten pat.*
[4] *Ten pat.*

deš. dirbamos ir 0,53 mln. deš. miškų, prieš 1,67 mln. deš. žemės valstiečių, iš jų 0,59 mln. deš. dirbamos, tik 1,47 tūkst. deš. miškų. Iš žemės plotų paskirstymo matome, kad dvarininkams buvo tekę dideli plotai miškų, daugiau kaip milijono deš. krašto pagrindinių gamtos turtų, kur dauguma dvarininkų naudojo juos plėšikiškai, neatsižvelgiant į racionalų naudojimą. Jau „Aušroje" ir „Šviesoje" buvo teisingai piktinamasi tokiu dvarininkų šeimininkavimu. „Daugumas mūsų valdytojų nei nenori girių, nei nemoka žmoniškai apžiūrėti savo girias. Prireikus pinigų, nenumatydami girios vertės, paveda žydams, kurie nežiūri, ar tai bus smiltys, ar kalnas, ar upės krantas, viską perdėm išpūstija, o ponas (daugiausia girių naikina ponai) nei negalvoja kaip nors atnaujinti iškirstą girią... Žodžiu sakant, elgiasi taip, kaip galvijas, įšokęs į javus"[1].

Privačių žemių (t. y. gautų ne iš reformos) suskirstymas tiek socialiniu, tiek ir kiekybės požiūriu buvo nevienodas. Čia, žinoma, vyravo stambūs žemės savininkai. Būta ir valstiečių, taip pat ir miestiečių, pirkusių žemes. Tais duomenimis, tokių žemvaldžių buvo 7752. Jų žemės pasiskirstymas buvo toks (žr. 10 lentelę):

10 lentelė
Žemės savininkai ir jų žemės pasiskirstymas

	Ūkių savininkų skaičius	Visų ūkių skaičius, %	Jų žemės plotas	Vidut. ūkio dydis
mažiau kaip 3 deš.	165	2,00	244,50	1,48
3–5 deš.	159	2,00	530,00	3,33
5–10 deš.	341	4,40	2274,00	6,66
10–20 „	967	12,50	13 849,00	14,32
20–50 „	2555	34,40	80 592,50	31,54
40–200 „	2272	30,60	215 084,00	94,72
200–500 „	751	9,50	230 467,00	304,04
500–1000 „	296	3,50	202 587,00	684,40
1000–2000 „	136	1,70	185 948,00	1367,26
2000–5000 „	73	0,95	230 672,50	3022,91
5000–10 000 „	18	0,25	125 857,50	6992,08
10 000–20 000 „	7	0,09	101 561,00	14 508,71
20 000–45 000 „	5	0,06	164 791,70	32 958,35
Iš viso	7745		1 554 458,70	200,52

Iš 10 lentelės matyti, kad 3,1 proc. vad. privačių žemvaldžių (nuo 1000 deš.) priklausė 51 proc. viso žemės ploto. Vadinasi, ir Lietuvoje stambios latifundijos vaidino svarbų ekonominį vaidmenį. Tarp stambiausių dvarų būta 6–7 majoratiniai dvarai, o tarp šių – didžiausias, kuris turėjo 45 000 deš.[2] Deja, ši lentelė neparodo dar tikro žemės nuosavybės pasiskirstymo Kauno gubernijoje, nes čia neįtrauktas valstiečių valdytos žemės, kurių iš duotos lentelės Kauno gubernijoje būta 34 185 ūkių su nenurodytu žemės plotu.

[1] *Šviesa. V., 1907, Nr. 4. P. 188–192.*

[2] *Lentelė paimta iš* Roemer E. *Op. cit. P. 156.*

Suvalkijoje po 1864 m. reformos vidutinis valstiečio kiemas turėjo 20 margų žemės, tai maždaug atitiko Kauno gubernijos 10 deš., iš kurių valstietis su šeima galėjo pragyventi. Tačiau ir čia valstiečių žemės valdymo susiskirstymas toli gražu nebuvo vienodai lygus: iš bendro 59 852 valstiečių kiemų skaičiaus (1874 m.) daugiau kaip 15 margų turėjo 29 654 valstiečiai, 3–15 margų – 10 758 ir mažiau kaip 3 margus turėjo 19 534 kiemai. B. Suvalkų gubernijos valstiečių žemė (1874 m.) sudarė 75 proc. bendro ploto. Vienam gyventojui teko 2,7 margai (didžiausias plotas palyginti su visomis lenkiškomis gubernijomis). Kadangi čia būta didelio skaičiaus bežemių, tai darant 1864 m. reformą, mėginta vietoj sodžiaus proletarų padaryti proletarų su sklypeliu žemės. Todėl bežemiams buvo duodami 3 margų sklypai žemės. Nuo 1864 m. iki 1874 m. Suvalkų gubernijoje tam reikalui išdalyta 15 561 margas iš valstybinių žemių ir 6444 margų dvarininkų žemių, iš viso 21 988 margai. Tuos sklypus 1479 atsargos kareivių šeimos gavo 5845 margus, majoratų kampininkų 247 šeimos – 767 margus, 1 „nukentėjęs už atsidavimą sostui" – 15 margų, 3182 kiti bežemiai – 14 842 margus, iš viso 4909 bežemių šeimos gavo 21 520 margų žemės. Iš gavusiųjų žemės per analizuojamą laikotarpį trobesius pasistatė 3216, nebuvo pradėję statyti 1693, pardavė savo sklypus – 571. Antra vertus, nuo 1864–1873 09 01 valstiečiai nupirko iš dvarininkų 214 924 margus dvarų žemių[1]. XX a. pradžioje P. Leonas (Po povodu agrarnoj reformi v Litvie, P. 4–5) aprašo tokį mažažemystės ir bežemystės vaizdą: Suvalkų gubernijoje bežemių valstiečių buvo 68 000 asmenų, mažažemių, turinčių nuo 3 iki 15 margų žemės – 14 351 kiemas, iki 3 margų – 8649 (pagal Anučiną 1874 m. tokių būta net 19 534 kiemų). Jei žinios tos tikros, trimargių grytelninkų skaičius buvo nepaprastai sumažėjęs. Skaičiuojant kiemus tik po 5 žmones, Suvalkų gubernijoje iš 509 000 valstiečių bežemių ir mažažemių būta tik 183 000, t. y. beveik 1/3 (5 asmenys šeimai gal ir per mažas skaičius; Kauno gubernijoje imdavo net 8 asmenis, ir tai ne be pagrindo, nes prie suaugusiųjų tėvų galėjo būti dar nusenę tėvai, o ir vaikų skaičius galėjo būti didesnis).

Kauno gubernijoje bežemių valstiečių būta 208 899 asm., mažažemių, turinčių mažiau kaip 3 deš. – 29 355 kiemai, nuo 3 iki 10 deš. – 38 635 kiemai. Skaičiuojant kiekvienam kiemui vidutiniškai 5 žmones, taip pat skaičiuojant, kad iš 38 635 kiemų, turinčių nuo 3 iki 10 deš., pusė vidutiniškai turi ne daugiau kaip 5 deš., tai iš bendro 1 403 163 valstiečių skaičiaus Kauno gubernijoje daugiau kaip 1/3 buvo bežemiai ir mažažemiai.

Vilniaus gubernijoje tas pats autorius bežemių ir mažažemių priskaičiuoja 661 000 žmonių, nenurodydamas smulkiau to skaičiaus sudėties.

Šie duomenys rodo, kad XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje, praėjus maždaug 40 m. po valstiečių reformos, žemės badas Lietuvoje, kaip ir visoje Rusijoje, padidėjo. Tiesa, Lietuvoje tą badą šiek tiek sumažino emigracija į užjūrį. Bet 1905 m. revoliucijos metu agrarinis klausimas vėl buvo akcentuojamas ir Lietuvoje. Lietuvos darbo valstiečiai kartu su visa Rusijos liaudimi reikalavo radikaliai išspręsti opų žemės klausimą.

[1] Anučin D. G. *Op. cit. P. 17–21.*

Kaimų skirstymas į vienkiemius. Trilaukio suvisuotinimu Lietuvoje XVI a. antrojoje pusėje (pradedant vad. „valakų žemėtvarka") buvo siekiama daugiau pajamų gauti iš valstiečio baudžiauninko. Be abejo, tuo laiku buvo pažangus dalykas. Jis atitiko tų laikų agrotechnikos lygį. Įsigalint kapitalistiniam ūkiui Lietuvoje, pradedant XVIII a. pabaiga ir XIX a. pradžia, plintant naujoviškai agrotechnikai, trilaukis rėžinis ūkis su pirmykštės sodžiaus bendrijos išgyvenomis (bendromis ganyklomis, servitutais) tapo kliūtimi pažangesniam ir našesniam žemės ūkiui. Valstiečių ūkių nualinimas ir valstiečio nusmukdymas vertė ir pažangesnius dvarininkus, ir valstybinius vyrus susirūpinti tuo, kad nesukeltų valstiečių revoliucijos ir išlaikytų savo rankose žemes ir rentas. Juos privertė, greta kitų reformų, siūlyti ir pertvarkyti esamą trilaukį rėžinį žemės valdymą. Didesnio masto kaimų skirstymas anksčiausiai atsiranda Užnemunėje – Sūduvoje – Suvalkų gub. Čia jis prasideda apie 1820 m. ir yra susijęs su asmeniškai atleistais nuo baudžiavos valstiečiais (1807 m.), žemes perleidžiant naudotis čyžės teisėmis pirmiausia valstybiniuose dvaruose. Naujoji žemėtvarka įgavo tvirtesnes juridines formas, išleidus 1835 10 04/16 įstatymą, kuriuo buvo normuojamas privatiems asmenims perleidžiamų dvarų valdymas. Tuo įstatymu, beje, buvo reikalaujama, kad, perkeliant valstiečius į čyžę, reikia jiems duoti žemę viename arba keliuose sklypuose. Pačios naujausios žemėtvarkos taisyklės buvo išleistos 1841 ir 1847 m., kuriomis turėjo vadovautis valdininkai, kurie turėjo perkelti valstiečius į čyžę valstybinėse žemėse. Vadovaujantis tomis taisyklėmis, valstiečiai turėjo gauti žemės sklypus sukomasuotus, „kad būtų pašalinti žalingi žemės ūkiui rėžiai ir suteiktos kiekvienam vienkiemiui ūkiniu požiūriu patogios sienos"[1]. Iš naujų sudaromų vienkiemių žemės sklypai turėjo būti nei per daug ilgi, nei per daug siauri, neperskirti kalnų, daubų, vandenų ir kitokių, susisiekimą trukdančių kliūčių. Valstietis žemę turėjo gauti tokioje vietoje, kad armenys, pievos, daržas ir ganyklos būtų vienoje vietoje. Tačiau ganyklos galėjo būti ir viso sodžiaus bendros. Valstiečių sodybos turėjo būti perkeliamos į vienkiemius prie kelio pagal iš anksto suprojektuotą planą. Tuo būdu sodybos nebuvo išmėtytos netvarkingai, bet sudarydavo lyg nusidriekusį kaimą"[2].

Tačiau kaip rodo išlikę kaimai, valstiečiai ne visuomet tų taisyklių laikėsi ir rinkdavosi sodybvietes savo nuožiūra.

Skirstymas vienkiemiais nebuvo privalomos. Žemė valstiečiams buvo skirstoma arba pagal buvusį tabelį arba burtų keliu. Čyžės mokestis buvo nustatomas pagal žemės kadastrą, kuriame buvo numatyta kelios žemės kategorijos: ruginei žemei –2, kvietinei – 3, daržų – 2, pievoms – 4, ganykloms – 3 kategorijos.

Vykdant šią žemėtvarką, kartu buvo naikinami įvairūs dvaro ir kaimo savitarpio žemių įsiterpimai ir daromi sukeitimai, o tai davė progą atimti iš valstiečių geriau įdirbtas žemes ir nukelti juos į neįdirbtas „naujienas", ypač tokios praktikos dažnai būta privačiuose dvaruose, kurie taip pat perkeldinėjo valstiečius į čyžę.

[1] *Žr. Sbornik uzakonen i prav. raspor. po krestjanskomu dielu v gubernii Carstva Polskogo. T. 2. P. 29–54. Paimta iš* Balčiūno V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos ūkio ir statistikos šviesoje. K., 1938.*

[2] Balčiūnas V. *Op. cit. P. 53.*

Kadangi dvarininkų piktnaudžiavimas savo naudai perkeliant valstiečius į čyžininkus sukėlė valstiečių nepasitenkinimą, tai caro valdžia 1846 06 07 įstatymu, norėdama įsiteikti valstiečiams ir atitraukti juos nuo naujo sukilimo, skirstymą į vienkiemius sulaikė. 1846 06 07 įstatymo motyvuose pasakyta aiškiai, kad dvarininkai skriaudžia valstiečius, savavališkai atskiria jų žemes nuo dvaro ir duoda pakaitomis blogesnius plotus. Įstatymas draudė dvarininkams kelti į kitas vietas valstiečius be jų sutikimo, įdirbančius ne mažiau kaip 3 margus žemės, jei tik jie atlieka savo prievoles. Perkeliant į čyžę valstiečius, įstatymas reikalavo sudaryti su valstiečiais patvirtintus susitarimus raštu. Tai buvo žiauraus reakcininko Nikolajaus I malonė valstiečiams tam, kad juos atitrauktų nuo neištikimų dvarininkų.

Krymo karui nepasisekus, privertė caro valdžią pakeisti frontą dvarininkų naudai. 1846 m. įstatymo galiojimas buvo sustabdytas. 1858 11 13/30 išleistu įstatymu buvo leista perkelti valstiečius į čyžę be jų sutikimo. Tuo įstatymu valstiečio žemė turėjo būti sujungta į vieną sklypą, panaikinti rėžiai tarp kaimo ir dvaro ir padarytos bendros ganyklos. Pirmiausia turėjo būti išskirstyti tie kaimai, kurie tai padaryti patys pareikšdavo norą. Tačiau 1863 m. sukilimas vėl pakreipė caro politiką kita linkme, būtent palankia valstiečiams, išleidžiant 1864 02 19 valstiečių reformos įstatymą, kuriuo valstiečiai gavo nuosavybės teise iki tol valdytą jų žemę. Tuo pačiu atkrito ir dvarininkų skirstymas valstiečių kaimų į vienkiemius bei jų perkėlimas į čyžę.

Po 1864 m. Užnemunės valstiečiai galėjo skirstytis į vienkiemius tik savo iniciatyva. Jie tokia galimybe ir naudojosi. Spėjama, kad nuo 1864 iki 1899 m. vienkiemiais išskirstyta 393 kaimai. Naują rėžių susidarymą skatino šeimų pasidalijimai.

Dešinėje Nemuno pusėje, tik Žemaitijoje, jau nuo senų laikų buvo daug vienkiemių galbūt dėl to, kad valakų žemėtvarka čia nebuvo taip smarkiai vykdoma kaip kitur. Be to, kai kurie dvarininkai, kaip, pvz., Oginskis Rietavo valdose, išsiskirstė valstiečius vienkiemiais, perkeldamas juos į čyžę. Priežastis viena – buvo norima daugiau gauti iš racionaliau sutvarkyto ūkio pajamų čyžės pavidalu. Tai rodo ir Kuršo–Latvijos ir gretimų Prūsų pavyzdžiai.

Dešinėje Nemuno pusėje valstiečiai po 1861 m. reformos pradeda eiti į vienkiemius maždaug 1870–1906 m. panemuniais tarp Vilkijos ir Smalininkų[1]. Šiame rajone 1870–1904 m. išsiskirstė į vienkiemius 88 kaimai su 2159 valstiečiais ir 24 967 ha žemės (1 kiemui teko 11,6 ha). Šio rajono tyrinėjimai (A. Kofodas. Krest. chut. na nad. Zemle.,T. 1. P. 356–357) parodė, kad išskirsčius į vienkiemius, sukomasuotos žemės kaina pakilo iki 100 proc. Ūkininkai nuo trilaukio perėjo prie 7–8 laukų sėjomainos, pradėjo sėti dobilus, linus ir bulves, derlius padidėjo, kultūrinis sodybų vaizdas pagražėjo, be to, skaičius padidėjo, atsirado naujų žemės įdirbimo įrankių. Tačiau ir būsimos Stolypino reformos rėmėjas Kofodas turėjo pripažinti, kad pagerėjo turtingesnių valstiečių ekonominė būklė. Atvirkščiai, mažažemių valstiečių būklė atrodė daug blogesnė, galimas daiktas, dėl to,

[1] Balčiūnas V. *Op. cit. P. 71.*

kad jie nesugebėjo išsiderėti geresnių sklypų, neteko teisės ganyti gyvulių bendrose ganyklose. Vadinasi, skirstymas į vienkiemius stiprino valstiečių diferenciaciją[1].

Antras išsiskirstymo į vienkiemius rajonas prieš 1906 m. prasidėjęs nuo 1884 m. buvo Pakuršė nuo Laižuvos valsčiaus iki Rokiškio. Čia, be ko kito, galėjo veikti ir Latvijos valstiečių išsiskirstymas į vienkiemius. Šiame rajone skirstymasis į vienkiemius įgyja didesnį mastą nuo 1902 m. Iki 1904 m. šiame rajone 13-oje valsčių išsiskirstė į vienkiemius 55 kaimai su 827 kiemais, 14 760 ha žemės, vidutiniškai vienam ūkiui teko 17,8 ha. Daugiausiai išsiskirsčiusių kaimų buvo Nociūnų 9, Linkuvos – 11, Kiburių – 8, Skrebotiškio – 8, kituose valsčiuose nuo 4 iki 1 kaimo.

Ir šiame rajone išsiskirstymas į vienkiemius sudarė sąlygas valstiečiams taikyti racionalesnę agrotechniką. Skirtumas, rasi, nuo kitų rajonų Užnemunės ir Panemunės čia buvo tas, kad sodybas palikdavo dažniausiai senoje vietoje. Kaip paprastai už geresnes žemes tekdavo primokėti. Sklypai būdavo dalijami traukiant burtus.

Tuo būdu Lietuvoje dar prieš Stolypino agrarinę reformą (tinkama proga reikia pažymėti, kad Stolypinas, kaip stambus Lietuvos žemvaldys ir bajorų vadas Kauno gub., galėjo stebėti vykstantį Lietuvoje skirstymą į vienkiemius ir susidarymą jame stipraus mužiko) jau gana daug kur vyko tas procesas, kuris buvo Stolypino pritaikytas 1906 m. ir kitoms Rusijos dalims drauge griaunant ir „Obščiną".

Skirstymosi į vienkiemius propaganda Lietuvoje tarp rusų biurokratų jau buvo pradėta devintojo dešimtmečio pradžioje. Štai vieno iš tokių samprotavimų pavyzdys (Zarasų bajorų vado N. A. Durnovo įdėtas į Doklad komisii In. Mosk. Obšč. selskogo choziaistva po voprosu o chutorach, 1881, Moskva). Kaime gyvenant tariami pliusai autoriui atrodo tokie: tai saugiau nuo plėšikų ir vagių, patogiau ganyti gyvulius bendrose ganyklose. Tačiau praktiškai tie pliusai reikšmės neturėjo, nes kaimas sargybų neturėjo, o piemenis kiekvienas laikė atskirai. Kaime gyvenimo minusų jis mato daug daugiau, iš jų: 1) laukų tolumas, todėl laukai mėžiami nevienodai, o galulaukės beveik niekados mėšlo nemato. Brangiai kainuoja pats laukų apdirbimas ir nuėmimas. Vienkiemiuose jis būtų pigesnis; 2) trobesių susigrūdimas ir nebuvimas galimybės jų toliau vienas nuo kito išskirstyti, o tai sudaro sąlygas atsirasti gaisrų pavojui; 3) dažni pievų ir laukų išganymai ir negalimumas valstiečiui laisvai naudotis savo sklypu. Dėl to valstietis ir norėdamas negali pakeisti sėjomainos ir sėti pašarinių žolių, nes negalima palikti nepjautų žolių ir javų, kai kiti valstiečiai nuima savus. Kitaip tektų atitverti savo pasėlius, kas neįmanoma. Tuo tarpu kiekvienas valstietis stengiasi ginti gyvulius į nuimtą lauką ar pievą; 4) kiekvienas stengiasi bendrose ganyklose laikyti kiek galint daugiau gyvulių,o dėl to gyvuliai menki, žiemą neiššeriami tinkamai, todėl kūrenami stogų šiaudai, pavasarį gyvuliai į laukus vilkte išvelkami ir tai labai anksti dar prieš Jurgines (23 04). O va štai, kas, matyt, ypač svarbu autoriui, kad vienkiemių valstiečiai rečiau kėsinasi į svetimą turtą, nes, viena, būdami turtingesni už kai-

[1] Balčiūnas V. *Op. cit. P. 24.*

muose gyvenančius, dažnai susitaria su dvarininkais perkant miško medžiagą, nuomojant pievas ir ganyklas. Antra, negalėdami nuslėpti nusikaltimo pėdsakų, bijosi bausmės. Sodžių valstiečiai retai gali būti išaiškinti kirtę girią ar nuganę laukus, nes paprastai vienas kito neišduoda, o dėl to ir drąsiau kėsinasi į gretimo pono turtą, dažnai to vargo verčiami. Vadinasi, kai daugiau gauna valstietis, daugiau galima ir iš jo paimti. Štai klasinis tų samprotavimų pagrindas.

Žemės ūkio kredito klausimai. Baudžiaviniais laikais valstiečiui, pritrūkus lėšų, tekdavo skolintis iš dvaro, dar daugiau iš dvaro smuklininko vartojamiems ir gamybiniams reikalams. Pobaudžiaviniais laikais tas pirmasis šaltinis nors ir nevisiškai išnyko, o ilgainiui įgijo naujas, savotiškas formas. Antrojo šaltinio reikšmė netgi padidėjo, bet užtat atsirado nauji lupikaujančio kredito būdai.

Kredito reikalas žemės ūkyje pobaudžiaviniais laikais smarkiai padidėja tiek dvarui, netekusiam nemokamo valstiečių darbo, tiek ir valstiečiams. Nusimaną žmonės apskaičiavo, kad pati tų metų karinė akcija kainavo kraštui produktais ir pinigais ne mažiau per 30 milijonų Rb. Reikia dar pridurti, norint geriau suprasti dvarininkų būklę, ir tai, kad atleidimo valstiečių operacija buvo atlikta likvidaciniais lakštais kursu 52 už 100, o valstiečiams atiduotos žemės aukščiausia valako kaina buvo nustatyta 450 Rb. Nepaisant to, reikėjo statyti trobesius bernams, samdyti ir apmokėti darbininkus, didinti gyvojo ir negyvojo inventoriaus kiekį. Dėl visų tų aplinkybių kilo daug bankrotų"[1]. Tikrai negalima nesutikti, kad susidūrimas dažniausiai didžiarusiškų grobuoniškų feodalų interesų su lietuviškais stipriai pakratė pastarųjų kišenes, neigiamai paveikė kapitalų sankaupą ir pablogino kraštе kredito sąlygas.

Nemažai nukentėjo ir valstiečiai sukilimo metu. Be bendrų sunkių valstiečių ekonominės būklės sąlygų prisidėjo ir 1867–1868 m. sunkmetis. Netrukus po to žemės ūkio būklę stipriai pablogino grūdų kainų kritimas, o tai stipriai pasunkino valstiečiams atlikti savo senus įsipareigojimus pinigais, pvz., dalias. „Jau atpigimas, rašo vienas tų laikų žiniasklaidos bendradarbis, paskutiniaisiais metais daug blogo žmonėms padarė, nesakant, kiek blogo jis ir dabar daro: kada javai buvo brangūs, žmonėms daug skolų pasidarė, o dėl ko? Dėl to, kad dalios pakilo neišpasakytai didžiai, joms išmokėti skolinosi pinigus pasitikėdami javams brangiems esant, greitai išsimokėsią. Kiti laukui pirkti skolinosi [...]. Kai javai atpigo, žmonėms į skolą įsišokusiems, skatiko nėra iš ko padaryti, o žydai skuba ir lupa žydiškus palūkus ir spiria skolą atiduoti. Daug namų per tą per nieką nuėjo ir eina"[2].

Apie lupikavimo įsigalėjimą buvo nemažai nusiskundimų draudžiamojo periodo žiniasklaidoje. Beje, „Aušroje" aiškinama, dėl kokios priežasties brendame į skolas – tai išsipirkimai iš kariuomenės, ypač didelės reikšmės įgiję po 1874 m., įvedus visuotinę karo prievolę. Vienas tų laikų korespondencijų autorių iš Šakių, rasi, kiek perdėdamas rašo: „Nepasakysiu to, kad lietuviai būtų godūs dėl pinigo, bet dėl to, kad reikia skolas ar dalis mokėti, o į skolą įvarė tikrai burtas (liosai) ir

[1] Oskierka A. *Spólki handlowe rolników // Ateneum. 1883. T. 4. P. 405–420.*
[2] *Šviesa. 1888. Balandis. P. 49.*

per tai padidina ūkėse dalis. Jau šiandien beveik nėra namų, kad nerastum iš to priegaidos“[1].

Sunki valstiečių būklė, padidėjęs pinigo reikalas įvairiems reikalams padidino ir Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, valstiečių rykštę – lupikavimą. Be dvaro, smuklininko, miestų tarpininkų, lupikautojų atsiranda ir iš pačių valstiečių tarpo.

Skirtumas tarp miestietiško lupikautojo ir kaimo lupikautojo buvo tas, kad pastarasis, gyvendamas šalimais savo aukų, gali įvairesniais būdais juos eksploatuoti. Vienas to klausimo tyrinėtojų sako: „Skirtumas yra tik tas, kad valstiečio lupikautojo veikla kaime yra dar žalingesnė už veiklą lupikautojo, negyvenančio kaime. Lupikautojas valstietis, gyvenąs kaime, ima palūkanas ir grūdais, ir asmeniniu darbu, kurių vertės valstietis skolininkas sunkiai arba visiškai negali apskaičiuoti“[2].

Tų laikų sodžiaus lupikavimo aprašymai[3] rodo, kad beveik kiekviena didesnė parapija turėjusi turtingesnį valstietį, kuris skolindavo valstiečiams grūdus, dažniausiai prieš naują duoną. Tų paskolų sąlygos būdavo lupikiškos. Pvz., vienoje parapijoje su vidutinio derlingumo dirva, turinčioje daug mažažemių, praktikuojamos tokios paskolų sąlygos: A skolina kaimynui 2 pūrus rugių prieš naują duoną, pasižadėdamas grąžinti rudenį 3 pūrus, o rudenį už pūrą žirnių reikėjo atiduoti 2 pūrus ir žąsį. Vasarinių kviečių pūras keičiamas į 4 pūrus ir t. t., dažnai grąžinant paskolą, gautą grūdais, be grūdų, dar teko atidirbti, pvz., už pūrą rugių, pakolintų prieš naują duoną, reikėjo rudenį atiduoti pusantro pūro arba atidirbti dvi vyriškas dienas. Arba valstietis, turįs didelę šeimą, paskolina pavasarį 10 pūrų rugių ir 2 pūrus žirnių, o rudenį grąžina 12 pūrų rugių ir 3 pūrus žirnių, taip pat, be visa to, dar atidirba „20 vyriškų vasaros dienų“, arba moteris iš zakristijono skolina, pasižadėdama rudenį grąžinti 1,5 pūro, taip pat atidirbti 10 dienų ir t. t. Už atidirbimą vadinamosios paskolos sutinkamos dažnai, sako minėtas autorius, jos pasižymi dideliu išnaudojimu. Dažniausiai jos pasitaiko tarp mažažemių valstiečių ir turtingesnių valstiečių ir dažnai turi aiškiai lupikišką pobūdį. Tai yra ryškus sodžiaus diferenciacijos ir susijusios su ja eksploatacijos pavyzdys.

Šią išnaudojimo formą praktikavo ir dvarai. Už teisę išsišienauti griovius, kurių dvarui nei pjauti, nei ganyti neapsimokėjo, iš valstiečių reikalaujama atidirbti dienas. Ir iš to dvaras kartais sudarydavo nemažą dienų skaičių. Dažnai tokių atvejų būdavo Pakuršėje, bet gana neretai pasitaikydavo ir kitose vietose. Lupikiškai dvarai eksploatuodavo ir užgrobtus miškų turtus santykiaudami su valstiečiais. Už vežimą žabų, kurie dvarui neturėjo jokios reikšmės ir vis viena supūtų miške, iš valstiečio reikalaujama atidirbti 2–3 dienas.

Dvarai labai dažnai duodavo kampininkams ir apskritai bežemiams valstiečiams išdirbtos žemės daržams. Už pūrui pasėti žemės plotą dvaras reikalaudavo 3–6 die-

[1] *Aušra. 1886. P. 21.*

[2] Fridman B. A. *Juridičeskoje vozzrenije i obyčaji krestjan severo Zapadnogo kraja preimuščestvenno Kovenskoj gubernii. Vilnia, 1890. P. 96, 97.*

[3] *Kilka slov o lichvie v gubernii Kovenskoj // Ateneum. 1895. P. 472–483.*

nas atidirbti. Tuo būdu kai kurie dvarai apsirūpindavo darbininkais pjūties metui. Tokie atidirbimai valstiečiams labai nepatiko, bet kruvinas reikalas vertė mažažemius ir bežemius valstiečius jo griebtis. Sodžiaus varguomenę išnaudojo lygiai taip pat ir turtingesnieji valstiečiai tam, kad gautų sau pigios darbo jėgos. Vadinasi, tokie atidirbimai buvo pigiausios darbo jėgos šaltiniai tiek dvarams, tiek ir stambesniems valstiečiams.

Piniginis lupikavimas dažnai būdavo susiejamas savotiškais ryšiais su žeme, ypač siekiant užmaskuoti nuo 1893 m. pradėtas drausti palūkanas, didesnes kaip 12 proc. Vienas tokių būdų buvo žemės nuomos 12 m., paimant ją iš anksto. Štai jos pavyzdys: valstietis, kad gautų lėšų emigruoti į Ameriką, išnuomoja 15 deš. žemės 12 m. ir gauna tik 120 Rb., t. y. beveik vienų metų nuomą. Kitas išnuomoja savo 20 deš. žemės ūkį už 150 Rb, sumokamų iš anksto. Trečias sudaro notarinį aktą, kuriuo savo skirtinę 12 deš. žemę išnuomoja 12 metų už 100 Rb ir t. t. Aišku, kad tokiais atvejais nuomininkai visados įsipareigodavo apmokėti mokesčius, taip pat atlikti natūralias prievoles. Tokios sutartys pasitaikydavo gana dažnai, kai valstiečiai išnuomodavo savo smulkius žemės sklypus, ieškodami pašalinių uždarbių arba laikinai emigruodami į Ameriką. Tokių žemių nuomininkais paprastai būdavo valstiečiai lupikautojai jau pobaudžiaviniais laikais. Vis labiau įsigalint piniginiam ūkiui, buvo pradėta praktikuoti raštinius kredito dokumentus. Vienas tų laikų 10-ojo dešimtmečio Lietuvos ūkio stebėtojų K. Gukovskis sako: „Valstiečiai iki smulkmenų suvokė vekselinės teisės gudrumus, tos teisės proceso formalumus ir technologiją“[1].

Kokios yra labai paplitusio tarp valstiečių lupikavimo priežastys? Vienas tų laikų autorių (jau minėto „Ateneum“ įdėto straipsnio) mėgino išsamiau paanalizuoti tą reiškinį, imdamas savo nagrinėjimo objektu vieną Kauno gubernijos parapiją, kurios ribos beveik sutampa su valsčiaus ribomis. Jos gyventojai lietuviai, jų abiejų lyčių parapijoje iš viso 9940 asmenų: 9740 valstiečių, 113 – šlėktų, 87 – miestiečiai. Lietuviškai moka paskaityti 63 proc. vyrų ir 64 proc. moterų. Kalbama – parapija nėra užkampis – prieš 30 m. buvo 2 parapijos mokyklos ir 3 – dvaruose. Dabar tik viena. Valsčiuje 20 bendrijų su 101 kaimu. Atleistų nuo baudžiavos valstiečių sodybų 1710, žemės jose 15 640 deš. naudojamos ir 550 deš. nenaudojamos. Tos žemės yra blogesnės už vidutines. Valstiečių, turinčių ūkių, buvo:

per 10 deš.	531	31,0%
nuo 5 iki 10 deš.	54	3,2%
nuo 1 iki 5 deš.	602	35,2%
mažiau kaip 1 deš.	523	30,6%

Iš tų duomenų matyti, kad čia žemės badas buvo nemažas. Turint omenyje, kad toje parapijoje tik valstiečio šeima, turinti daugiau kaip 10 deš., galėjo patenkinti

[1] *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gubernii na 1893 g. P. 157.*

jos reikmes, beveik 69 proc. valstiečių ūkių negalėjo išgyventi iš savo žemės ir buvo verčiami ieškoti kitų pragyvenimo šaltinių – eiti dirbti pas kitus.

Anot autoriaus duomenų, toje parapijoje vyksta „nerimą keliančiu tempu" valstiečių nusavinimas. 1886 02 01 buvo bežemių 618, po septynerių metų – oficialiai 950, o faktiškai daug daugiau. Vienam ūkiui vidutiniškai tenka 5,14 gyventojų. Dauginame tą skaičių iš įvairių kategorijų ūkių skaičiaus – pakankamai aprūpintų žeme valstiečių drauge su šeimomis apie 2730, nepakankamai – 270, mažažemių apie 5800 asmenų, arba 66 proc. visų gyventojų. Toje parapijoje valstiečiai įsigijo 2364 deš. žemės – ta žemė pakliuvo į turtingesnių valstiečių rankas.

Parapijoje buvo 17 dvarininkų, iš kurių 16 nuo senų laikų vietiniai, bet ir jų įsiskolinimas smarkiai didėja – apie pusės jų žemės jau įkeista bankams.

Didelis mažažemių, ieškančių pašalinio darbo, skaičius numuša darbo algas – ji yra mažesnė negu kur kitur. Čia suaugęs darbininkas vidutiniškai gauna 45 Rb, – merga dvare – 24 Rb, pusbernis – 20 Rb su visu išlaikymu, bet savais drabužiais (išskyrus skrandą). Valstiečiai savo samdiniams moka dar mažiau. Dvarų kumečių sąlygos paprastos: butas, kuras, 10–12 pūrų rugių, 6 pūrai miežių, tiek pat avižų, 2 pūrai žirnių, keletas gorčių druskos, sklypas daržui ir lauko sklypas bulvėms, drauge su pašaru karvei. Kumetis ordinarininkas dirba 20–30 vasaros dienų.

Kaip atrodo konkrečiai lupikavimas toje parapijoje? 1881 m. joje buvo vienas lupikautojas, kuris skolino grūdus, žirnius, bulves, pinigus, žodžiu, viską, kas tik buvo skolinama. Palūkanas ėmė natūra, atidirbimais (dienomis) ir gyvais pinigais. Palūkanų norma paprastai sudarė nuo 60 iki 120 proc. Savo skolininkus traktavo be jokios mielaširdystės. Visokių skolų ieškojo nepaprastai griežtai ir energingai, o tai buvo labai įtakingas asmuo valsčiuje. Apie 1883 m. jis pradėjo davinėti paskolas, įkeitus skirtinę žemę 12-metinės nuomos sutarties forma, išmokant iš anksto, įsipareigojus sumokėti mokesčius ir atlikti natūralias prievoles. Nė vienas įkeistas sklypas nebuvo išpirktas. Tiesa, tai nebuvo dideli sklypai, bet tuo būdu jis tapo faktišku palivarkėlio savininku (6 valakų dydžio), nes savo mažažemius kaimynus išgyvendino iš jų ūkių. Net kai kurias įkeistas žemes jam pavyko gauti nuosavybės teise gerai žinomu būdu. Aplinkiniai valstiečiai įkūrė bendrovę ir 1888 m. įgijo didelį palivarką, bet pinigų jiems pritrūko ir jie turėjo skolintis pinigų. Teko skolintis ir iš kalbamojo lupikautojo porą tūkstančių Rb. Dėl žemės ūkio krizės bendrovės (žemei pirkti, kad paskui pasidalytų pirktą žemę tarp savęs) nariai negalėjo ištęsėti savo įsipareigojimų. Dėl to didelė to palivarko žemės dalis perėjo į jo rankas. Taip pat nemaža dalis žemės, pirkta iš privataus asmens kitoje vietoje, nevisai aiškiai ir teisėtai tapo taip pat jo nuosavybe. Žodžiu, pasiturįs valstietis per 10 m. išaugo iki vidutinio dvarininko, bet niekuo nepakeitė savo gyvenimo būdo – nesiliovė lupikavęs. Į jokią teismo atsakomybę jis patrauktas nebuvo, nes gyvendamas gražiai sutarė su vietiniais ponais.

Štai kitas lupikautojo pavyzdys toje pačioje parapijoje. Jis buvo kilęs iš liokajaus, tėvas jo taip pat liokajus, gavo 3 deš. žemės kaip priklausęs prie dvaro šeimynos. Vaikinas ilgą laiką tarnavo klebonui, prasimokė kiek ir apsitrynė, o paskui

pakliuvo už liokajų į Kauną. Dėl savo miklumo ir apsukrumo gavo vietą vėliau Peterburge. Po keleto metų grįžo su pinigais ir tuojau pat pradėjo verstis lupikiškomis operacijomis, apsigyvenęs netolimame miestelyje. Pinigus skolino, tik įkeitus kilnojamąjį turtą ir vekselius. Įkaitu ėmė viską, ką tik gavo: grūdus, namų apyvokos daiktus ir t. t. Iš kiekvieno skolininko gaudavo raštelį, kad daiktą jam pardavė ir tuo būdu išsisukdavo nuo atsakomybės. Ėmė nuo 120 iki 360 proc. Iš lupikavimo pralobo ir pinigus laikė taupmenų skolinamoje kasoje. Valsčiaus ponai jį globojo.

Iš viso parapijoje buvo 5 lupikautojai. Vienas jų faktiškai išgyvendino iš namų 11 ūkininkų, daugiausia savo artimus kaimynus. Tiesa, tie ūkininkai dar nėra iškraustyti iš savo pirkių, bet pusę derliaus turėjo atiduoti lupikautojui. Kitas lupikautojas žydų tautybės taip pat „suspaudęs" laikė 8 kiemus, kuriuos smukdė bylinėdamasis su dvarininku.

Minėto aprašymo autorius teisingai pastebi: „Apskritai dažnai atsitikdavo, kad valstietis, tarytum savarankiškas savininkas, o iš tikrųjų tėra nuomininkas, kuriam palikta tik tai, kiek būtina pragyventi. Sunku ir beveik neįmanoma skaičiais apibėžti tuos nominalius valdytojus, tačiau dažnai su žmonėmis sueinant, galima apie juos girdėti. Kad jų skaičius turi augti, labai yra galimas daiktas, atsižvelgiant į ekonominę krizę, gyvenimo sąlygų pakitimą, taip pat ir lupikavimo padidėjimą"[1].

Lupikavimui pašalinti mažai ką padėjo ir vad. smulkaus kredito organizacijos.

Sunki valstiečių būklė, atsiradusi dėl bendrų nepatogių sąlygų, sukeltų 1861 m. reformos, ir ypač mažažemystė, ir dideli mokesčiai, visa tai buvo žinoma net ir caro vyriausybei. Skirtos tam reikalui išaiškinti komisijos konstatavo, kad valstiečių ūkiai Rusijoje pernelyg perkrauti mokesčiais, kartais 10, 20 ir net 40 kartų daugiau kaip dvarininkų. Dvarų ūkiuose mokesčiai sudarė 2–10 proc. jų pajamų, valstiečių ūkiuose – daugiau kaip 50 proc. Apskritai iš 208 mln. Rb mokesčių rinkliavų, tekusių žemės ūkiui, valstiečiai mokėjo 195 mln. Rb, dvarininkai – 13 mln. Rb.[2]

1893 05 23 caro buvo patvirtinta Valstybės tarybos nuomonė dėl lupikautojiškų veiksmų persekiojimo. Štai Suvalkų gubernatorius 1893 m. išsiuntinėjo aplinkraštį, kur skatino kovoti su lupikavimu, nes, aplinkraščio žodžiais, „administracijos tyrimais paaiškėjo, kad lupikavimas įleido gilias šaknis, pasiglemždamas kartais paskutines valstiečių, smulkių miestiečių ir neretai tarnautojų lėšas, garantuojančias jų būklės patikrinimą". Išleidus 1893 05 23 nuostatą, lupikavimas nė kiek nesumažėjo. „Užsiimą juo asmenys, ypač žydai, tęsdami nusikalstamąjį verslą, imasi atsargumo saviems interesams apsaugoti"; darbo su skolininkais tokios sąlygos, kurios pastariesiems savo rezultatais daugeliu atvejų yra daug sunkesnės ir pragaištingesnės. Gubernatorius tikėjosi labai paprastai pašalinti jau įsišaknijusį lupikavimą – supažindinti apskričių, valsčių ir sodžių policiją su nuostatų turiniu... Nuostatai draudė imti didesnes palūkanas kaip 12 proc., iš anksto žinant

[1] *Ateneum, 1895. Op. cit.*

[2] *Doklad Valujevskoj komissii. P. 35. Paimta iš* Liaščenko P. *Op. cit. P. 68.*

sunkią skolininko padėtį"[1]. Akcija prieš lupikavimą buvo susijusi ir su gubernatorių valsčiaus teismų sprendimų revizijomis.

Kovai su lupikavimu caro valdžia nevykusiai mėgino steigti įvairias smulkaus kredito įstaigas, dažniausiai prie valsčiaus valdybų, taip pat visuomeninius kapitalus. Tuo norėta padėti valstiečiams ir sumažinti lupikavimą. Tokių kredito įstaigų ar fondų Lietuvoje jau buvo baudžiaviniais laikais (Rukainiuose 1840, Švenčionyse ir kt. valsčių pašalpų taupomosios kasos). Kai kurios iš jų išsilaikė ir pobaudžiaviniais laikais, pvz., prie Anykščių, Deltuvos, Degučių valsčių. 1862 m. sutinkame visuomeninius kapitalus. Panašių kapitalų būta ir prie Vilniaus gubernijos kai kuriuose valsčiuose. Tačiau tos kasos veikė blogai – pinigus išsidalydavo valsčiaus ponai ir jų bičiuliai ir ne tik nemokėdavo palūkanų, bet negrąžindavo ir pačių skolų per ilgą laiką. Dėl to jau būta nusiskundimų, pvz., Trakų valsčiaus surašyme. Jos tarnavo įtakingiems valstiečiams ir valsčiaus ponams.

Kur kas geriau veikė ir didesnę reikšmę turėjo nuo 1869 m. Suvalkijoje prie valsčių vad. gminų kasos. Jos gaudavo iš iždo apyvartos kapitalą, kurį padidindavo dar valsčiaus skiriamomis lėšomis, įvairiomis pabaudomis už nesumokėtas laiku paskolas ir t. t. Svarbiausias lėšų šaltinis buvo įvairios rūšies indėliai, surenkami iš tų pačių valsčiaus gyventojų. Pagal nuostatus gminų kasos galėjo išdavinėti paskolas valstiečiams, turintiems iki 30 deš. žemės ir net bežemiams, kurie vertėsi žemės ūkiu, taip pat sodžiaus amatininkams. Paskolos buvo išduodamos žemės ūkio apyvartoms ir pagerinimams, taip pat inventoriui nusipirkti, išmokėti dalioms. Šios paskolos turėjo būti apdraustos skolininko turto įkaitu. Nekilnojamojo turto įkaitas turėjo būti ipotekuojamas, o tai pabrangindavo paskolas. Iš pradžių tos gminų kasos visiškai priklausė nuo valsčiaus administracijos, o nuo 1906 10 23 ir 1911 10 12 nuostatų išleidimo jų veikla buvo atskirta nuo valsčiaus organų. Tačiau praktiškai jose po senovei šeimininkavo viršaitis (vaitas) ir raštininkas, kuris faktiškai tvarkydavo tų kasų reikalus. Jų veiklą prižiūrėjo paskirtas valstiečių reikalams specialus valdininkas. Kadangi gminų kasų palūkanos už išduodamas paskolas buvo palyginti nedidelės, tai jų patarnavimais naudojosi ypač stambesni valstiečiai. Didesniems bežemių ir mažažemių valstiečių sluoksniams jų veikla didesnės reikšmės neturėjo. Jose vis dėlto per valsčių sueigas patys valstiečiai galėjo turėti daugiau įtakos, kai nuo 1873 m. Kauno gubernijoje, pradėjus atsirasti taupmenų skolinamosioms kasoms, šeimininkavo dvarininkai.

XIX a. pabaigoje prasidėjęs poreforminiais laikais dvarų žemės ūkio įsiskolinimas pasiekė tokį dydį 1895 01 01 (11 lentelės duomenys rodo įsiskolinimą ne valstiečių žemės[2]):

[1] *Pamiatnaja knižka Suvalskoj gubernii na 1894 g. 3 skyrius. P. 57, 58.*

[2] *Lentelė sudaryta pagal duomenis iš* Roemer E. *Op. cit. P. 158.*

11 lentelė
Dvarų žemės ūkio įsiskolinimas

Kredito įstaiga	Įkeistų dvarų skaičius	Įkeistų dvarų plotas, deš.	Įkainojimas, mln. Rb	Paskolos, mln. Rb	Liekana 1895 01 01, mln. Rb
Vilniaus žemės bankas	1458	397 550	24,50	13,67	13,43
Peterburgo Tulos bankas	278	70 318	4,94	2,89	2,80
Bajorų bankas	65	62 479	3,35	1,98	1,94
Specialus bajorų banko skyrius	158	77 779	3,51	2,19	2,10
Valstiečių bankas	541	9744	5,93	3,73	0,36
Iš viso	2470	617 880	36,91	21,12	20,63

Iš pateiktos 11 lentelės matyti, kad iš visos Kauno gubernijos privačioje nuosavybėje buvusios žemės įkeista 617 880 deš., arba apie 34 proc. Paskolos dydis 1895 01 01 sudarė 33,4 Rb deš., tai sudarė 1 deš. žemės apie 2 Rb metinės rentos. Be šių bankinių paskolų, dvarininkai turėjo dar ir privačių skolų, kurių dydis statistiškai neužfiksuotas.

Kauno ir Vilniaus gubernijų žemvaldžių įsiskolinimas akciniams žemės bankams (vadinasi, neįtraukiant valstybinių bankų – Bajorų su ypatinguoju skyriumi, taip pat Valstiečių banko) taip atrodė: Kauno gubernijoje buvo įkeista 1716 dvarų, arba 69,5 proc. visų įkeistų dvarų su 467,8 tūkst. deš. žemės, o tai sudarė 75,7 proc. viso įkeisto žemės ploto. Vilniaus gubernijoje buvo įkeista 1240 dvarų, arba 67,1 proc. visų įkeistų dvarų su 535,5 tūkst. deš. ploto, tai sudarė 83,85 proc. viso dvarų įkeisto žemės ploto toje gubernijoje[1].

Bajorų banke 1895 01 01 buvo įkeista 65 Kauno gubernijos dvarai, arba 2,63 proc. visų įkeistų dvarų su 62,4 tūkst. deš., tai sudarė 10,11 proc. visos dvarų įkeistos žemės. Vilniaus gubernijoje buvo įkeista 56 dvarai, arba 3,03 proc. visų įkeistų dvarų su 43,6 tūkst. deš. žemės, tai sudarė 6,98 proc. visos įkeistos toje gubernijoje žemės.

Lietuvos lenkiškos kilmės dvarininkai privilegijuotų kreditų iš Bajorų bankų negaudavo. Antra vertus, tai skatino rusų dvarininkų rankose atsidūrusių dvarų įsiskolinimą kartais net neproduktyviems reikalams[2]. Ir tai buvo daroma plačiųjų gyventojų sluoksnių mokesčių apkrovimo sąskaita.

Kaip Lietuvos dvarininkų įsiskolinimas augo, pavyzdžiu galėjo būti Kauno gubernija. Čia baudžiavos laikais, t. y. 1859 m., dvarininkų įsiskolinimas kredito įstaigoms sudarė 2,92 mln. Rb. Ta skola buvo išskaičiuota iš išperkamųjų mokesčių, kuriuos turėjo sumokėti valstiečiai, atleidžiant juos nuo baudžiavos. Vadinasi,

[1] Roemer E. *Op. cit. P. 122.*
[2] Roemer E. *Op. cit. P. 115.*

pobaudžiaviniais laikais dvarų žemės nebuvo apsunkintos ipotekos skolomis. Tas apsunkinimas prasidėjo nuo 1866 m. 1890 m. ipotekos skolomis Kauno gubernijoje buvo apsunkinta 7,6 mln. Rb 305,3 tūkst. deš., 1895 m. – 20,7 mln. Rb 608,1 tūkst. deš. žemės. Vadinasi, per penkerius metus dvarininkų žemės įsiskolinimas padidėjo per 13 mln. Rb, arba 17,2 proc. Atrodo, kad daugiausia buvo įkeičiami vidutiniai dvarai. Vilniaus žemės banke vidutinis įkeisto dvaro dydis siekė 273 deš., o Peterburgo Tulos – 253 deš. Nors tai nerodo atskirų dvarininkų įsiskolinimo laipsnio, nes būdavo įkeičiami dvarai ne ištisai, o dalimis, atskirais palivarkais, bet vis dėlto galima manyti, kad stambesnieji dvarai buvo mažiau įsiskolinę kaip vidutiniai.

Jei dvarininkų įsiskolinimas valstybiniuose kredito institutuose privilegijuotomis sąlygomis tiesiog buvo liaudies apgrobimas, privačių akcinių Žemės bankų kredito išdavimais lupikiškomis sąlygomis reiškė žemės ūkio skurdinimą.

Žemės ūkio technika ir produktyvumas. Pobaudžiaviniais laikais Lietuvos žemės ūkis daugiausia buvo trilaukis su iš lėto kintančia agrotechnika. Stambieji ūkiai, naudodami daug kur žemės bankų kreditus ir realizuodami gamtos turtus (miškus), kai kuriais atvejais toli gražu ne visi naudojo modernesnę agrotechniką, jau pagrįstą kapitalistinio ūkio reikalavimais. Tačiau ekonomiškai atsilikusios Rusijos gyvenimas, išsilaikę kariniai feodaliniai pagrindai nulėmė ir Lietuvos žemės ūkio atsilikimą.

Lietuvos žemės ūkio produktyvumui apibūdinti nedisponuojama tikrais statistikos duomenimis. Čia naudota nuotrupinė medžiaga, tačiau ne pirmaeilio tikrumo. Iš duotų dvarų aprašymų apie 1872 m. matyti, kad tų dvarų derliai siekė 5–6 grūdą, retai kur – 7–9 grūdą ar net daugiau.

1878 m. Kauno gubernijoje būta tokių derlių[1]: Panevėžio aps. – nuo 10 iki 12 grūdo, Šiaulių – nuo 8 iki 10, Vilniaus, Raseinių ir Kauno – nuo 5 iki 8, Telšių ir Zarasų aps. – retai didesnis kaip 5, o dažnai nuo 2 iki 4 grūdo. Smėlingos ir nedirbtos dirvos dešimtinė davė 6 arba 7 kapas, o gerai įdirbtos – 11 arba 12 kapų rugių, riebios žemės deš., atsižvelgiant į trąšimą ir įdirbimo kokybę, davė rugių – nuo 13 iki 24 kapų, kviečių beveik tiek pat, miežių ir avižų – nuo 15 iki 30 kapų, žirnių iš deš. – 15–20 vienkinkių vežimų. Tame pačiame aprašyme pažymėta, kad Kuršo ir Prūsijos, kur žemės ūkis dėl kaimynų įtakos gerai išplėtotas, Kauno gubernijos ūkis buvo daugiau išplėtotas nei kaimyninių gubernijų. Laukai labai stropiai trąšiami ne tik mėšlu, bet ir kitomis trąšomis, pvz., durpėmis ir mergeliu. Pažymėtina, kad apie mineralines trąšas čia visai nekalbama. Visuose bent kiek žymesniuose dvaruose panaudotas įvestas vaismainis ir tik valstiečiai laikosi trilaukio, kuris, ypač dėl didelės linų kultūros, stipriai alino dirvą. Žemės ūkio mašinos naudojamos labai dažnai, tam daug padėjo prekybinių Prūsijos punktų artumas, dvi mechaninės gamyklos Kaune ir žemės ūkio parodos, kurios vyko kas antri metai Šiauliuose. Labiausiai yra paplitusios šios mašinos: akselinės ir arpai. Kuliamosios naudojamos kiekviename ūkyje, bet ne fabriko gamybos, o vietinės

[1] *Pamiatnaja knižka na 1878 g. P. 156.*

gamybos iš medžio. Šis gana optimistinis dvarų aprašymas rodo, kad apie pagrindinius naujosios agrotechnikos dalykus – garines mašinas, kertamąsias, pjaunamąsias ir kt., taip pat mineralinių trąšų naudojimą dar negirdėti, ar teisingiau gal bus sakoma, tiek negirdėti, kad gubernijos biurokratinės įstaigos būtų galėjusios išgirsti.

Prasidėjusi žemės ūkio krizė dėl kainų kritimo pasaulinėje rinkoje negalėjo teigiamai veikti armenų ploto didėjimą. Kauno gubernijos statistikos komiteto duomenimis, tokie buvo pasėlių plotai (žr. 12 lentelę)[1].

12 lentelė
Pasėlių plotai Kauno gubernijoje

	Apsėtas plotas (deš.)		
metai	žiemkenčiai	vasarojus	bulvės
1889		956 000	90 000
1891	866 253	67 127	
1892	476 783	465 679	74 572
1893	466 309	430 120	74 147
1894	447 791	389 345	65 728

Iš 12 lentelės matyti, kad apsėtas plotas per penkerius metus nuo 956 000 deš. nukrito iki 837 191 deš., t. y. 118 809 deš., arba 12 proc., o bulvėmis apsėtas plotas sumažėjo nuo 90 000 iki 65 728 deš., t. y. 24 272 deš., arba 27 proc. Dėl javų pasėlių sumažėjimo padidėjo pašarinių žolių plotas, o tai lentelėje nenurodyta, kas, be abejo, vyko dvaruose.

Tais pačiais duomenimis, derliai (1000 pūrų) tuo pačiu metu buvo tokie (žr. 13 lentelę)[2]:

13 lentelė
Javų derliai Kauno gubernijoje

Metai	Žiemkenčiai	Vasarojus	Bulvės
1889	3176,0	3544,0	5720,0
1891	7131,8		1882,8
1892	2472,2	3618,2	3317,8
1893	3680,6	2887,1	4069,4
1894	3267,3	3574,6	3191,1

Analizuojant 13 lentelę matyti, kad derliai, nepaisant sumažėjusio ploto, liko nesumažėję, išskyrus bulvių derlių. Iš to galima spręsti, kad viena žemės ūkio dalis smuko, antra – intensyvėjo. Prie pirmosios galima priskirti didelę valstiečių ūkių

[1] *Lentelė paimta iš* Roemer E. *Op. cit. P. 167.*
[2] Roemer E. *Op. cit. P. 168.*

dalį, prie antrosios – kapitalistinius dvarus, kurie, įdėdami į ūkius didelius kapitalus, gautus kredito pavidalu iš bankų arba už miškų pardavimą, galėjo pasiekti aukštesnio agrotechnikos lygio. Tą pat galima pasakyti ir apie didesnius bei pajėgesnius valstiečių ūkius.

Apie dvarų perėjimą į aukštesnį agrotechnikos lygį matome iš daugelio aprašymų, kuriuos padarė lankydamasis Kauno gubernijos statistikos komiteto sekretorius K. Gukovskis[1]. Panagrinėkime išsamiau tuos aprašymus.

Štai 1890 m. pradžioje Kauno apskrityje, kaip ir kitose Kauno gubernijos dalyse, pastebėta, kad daugiau pereita prie intensyvesnio daugialaukio ūkio. Padarius 48 dvarų anketas (po 3 dvarus valsčiuje) nustatyta, kad daugialaukis ūkis naudojamas tik 18 dvarų. Iš šių dvarų tik 2–3 praktikuojamas keturlaukis ūkis (ketvirtas laukas sėjamas dobilais), o kituose – nuo 8 iki 15 laukų. Dažnai sutinkamas 10 ar 11 laukų vaismainis. Vaismainio tvarka tokia: 9 laukų – 1) pūdymas, 2) rugiai ir kviečiai, 3) dobilai, 4) dobiliena ganyklai, 5) rugiai ir kviečiai, 6) žirniai, 7) avižos (rudenį mėžiamas), 8) bulvės, 9) miežiai; 10 laukų – 2 laukai žiemkenčių, 3 laukai vasarojaus, 3 laukai dobilų ir 2 laukai pūdymo (Dotnuvos dvaras); 11 laukų – 3 laukai rugių, 3 laukai vasarojaus, 3 pūdymo ir 2 laukai pūdymo (Kalnaberžės dvaras); 12 laukų – po tris laukus žiemkenčių, vasarojaus, dobilų ir pūdymo (Kėdainių dvaras).

Laukai dirbami arkliais ir jaučiais. 10 deš. armenų teko po 1 ir daugiau darbinių gyvulių. 222 deš. armenų Juodvario palivarke buvo 22 arkliai ir 16 jaučių, 2484 deš. armenų Kėdainių dvare – 160 arklių ir 75 jaučiai, 80 deš. Beržų dvare – 12 arklių, 300 deš. – 90 arklių ir 12 jaučių.

Visur apskrityje laikomos pieninės karvės. Bet iš 48 žemvaldžių, atsakiusių į anketą, nė vienas savarankiškai pieno ūkio netvarko: pieną parduoda žydams paktoriams perdirbti į sviestą, vasarą – nuo 7 iki 8 kp už gorčių, žiemą – nuo 8 iki 13 kp (Juodvaris), arba moka po 10 Rb nuo karvės (Sūriškių dvaras Surviliškio valsčiuje), net po 12 Rb (Labūnava). Karvių skaičius, aišku, priklauso nuo dvaro dydžio. Pvz., Kėdainių dvare buvo 220 karvių 2484 deš. armenų, Šaukoto dvare – 52 karvės 133 deš., Labūnavoje – 200 karvių 830 deš. ir t. t. Stambiuose dvaruose buvo geros veislės karvių: Vestfalijos, Tirolio, Švicų ir mišrios veislės. Plonavilnes avis veisė Eleonarovo dvaro savininkas, turįs puikią avidę.

Gyvulių tvartai dažniausiai paprasti, mūriniai, be ypatingų įtaisymų, bet su skyriais atskiroms veislėms.

Naujausi patobulinti žemės ūkio įrankiai ne visur paplitę: užkampiuose dar tenkinamasi lietuviška žagre ir medinėmis akėčiomis su mediniais akėtvirbaliais. Geresniuose ūkiuose naudojama švediški plūgai, Hempnerio sėjamosios (Dotnuvos dvare), angliški ir Varšuvos plūgai (Kalnaberžės dvare), Suchenio ir Cichoto plūgai, Šterkofo iš Tilžės kuliamosios arba medinės iš Minsko gub. (Grinkiškio dvaras), švediškos akėčios, bohemiški keturvagiai Sako, universalinės sėjamosios, garinis malūnas (Suriškių dvaras), dviarkliai plūgai, Mencelio kultivatoriai, volai, įvairių

[1] Gukovskij K. *Kovenskij ujezd. Kovna, 1892. P. 59–71.*

sistemų sėjamosios (Kėdainių ir Zabitiškių dvaras), Vržosinskio plūgai, trijeriai, kuliamosios ir arpai, amerikoniški plūgai Kaune). Bet daugelis dvarininkų į klausimą dėl įrankių atsakė: tai „paprasti, senoviški, namų gamybos ir t. t." Lokomobilių dvaruose veikė iki 15 (anot Kauno gubernijos mechaniko pranešimo 1891 10 25 lokomobilių Kauno aps. 1890 m. buvo 11)[1].

Dirbtinės trąšos, superfosfatas ir kaulamilčiai daug kur naudojami, ypač pirmosios. Dirbtinės trąšos naudojamos drauge su mėšlu. Dotnuvos dvare ir Šlapaberžėje superfosfato naudoja 9 pūdus dešimtinei, tiek pat ir Kalnaberžėje. Grinkiškyje naudojama iki 1200 pūdų superfosfato ir tomamilčių 1500 dešimtinių žemės trilaukio sistemoje. Kėdainiuose jų naudojama po 12 pūdų dešimtinei, Zabieliškių dvare – po 8 pūdus, Pagojaus dvare – 144 pūdus 185 deš. armenų (prie 15 laukų). Kai kuriuose dvaruose naudojamas gipsas, kalio druska ir kalkės. Tačiau daugiausia dvarų naudojamas tik mėšlas, kuris, anot vieno ūkininko, yra geresnis už visokias dirbtines trąšas. Jo naudojama iki 30 vežimų dešimtinei. Iš 48 dvarų, davusių Kauno gubernijos statistikos komitetui žinias, 31 dvare, arba 65 proc. visiškai nenaudojama dirbtinių trąšų.

Pievų gerinimu, išskyrus griovių kasimą, vos du trys dvarai užsiima[2].

Į klausimą, kokiais pašaliniais verslais užsiima dvarai, gauti atsakymai rodo, kad tokios žemės ūkio šakos, kaip pieno ūkis (sviesto, sūrio gamyba), kiaulių auginimas, lietuviškų kumpių, dešrų gaminimas, paukščių veisimas pardavimui, vaisinių medžių, uogų, kurios galėtų sudaryti žemės ūkiui paramą, anot Gukovskio, Kauno apskrityje XIX a. pabaigoje nebuvo paplitusios. Anot to paties autoriaus, visų tų ponų vienintelė viltis – tai javai, kurie ar uždera, ar neuždera, nėra jų kur dėti, nes nėra kainų. Tradicinis javų gamintojo tipas, tęsia toliau Gukovskis, ne greitai pas mus išnyks, būdingas jam nepaslankumas, iniciatyvos stoka, solidarumo tarp kaimynų, taip reikalingų bendrai kooperatiškai veikti (surinkti pienui, įrengti rūkyklas kiaulienai parengti, sandėlius miestuose žemės ūkio produktams parduoti ir t. t.) – dar ilgai trukdys plėtoti žemės ūkį, o dvarininkų nusiskundimas rinkos sustingimu, darbininkų brangumu, grūdų pigumu, pigaus kredito nebuvimu, vienu žodžiu, visa kuo, išskyrus savąjį nepaslankumą, – šiems nusiskundimams nebus galo[3].

Išimtį iš bendros Kauno apskrities dvarų sudarė Čekano dvaras, kur išplėtota pramoninė sodininkystė, arklininkystė, gyvulininkystė, paukštininkystė ir avininkystė, Dotnuvos dvare – arklių ūkis, Grinkiškio dvare – paukščių auginimas pardavimui. Seredžiuje vietinis klebonas yra įsirengęs pavyzdingą bityną su naujausių tipų aviliais, separatoriumi (medsukiu), motinėlių išrašymu iš Kaukazo, medonešiui tinkamų augalų auginimu. Klebonas supažindina liaudies mokyklos mokinius su bitininkyste. Be to, daugelis dvarininkų nuomoja sodus, duodančius nemažai naudos.

[1] Gukovskij K. *Op. cit. P. 94.*
[2] Gukovskij K. *Op. cit. P. 59–64.*
[3] Gukovskij K. *Op. cit. P. 59–64.*

Toliau apžvelkime Ukmergės apskrities žemės ūkio būklę, aprašytą to paties autoriaus, maždaug tuo pačiu laiku – dešimtojo dešimtmečio pradžioje[1].

Šios apskrities didesniuose dvaruose jau naudojama racionalesnė agrotechnika. Štai Bečių dvaras (Veprių vlsč.) su 2825 deš. Armenys padalyti į 10 laukų. Sėjomaina tokia: 1) pūdymas, 2) rugiai, 3) ir 4) dobilai, 5) rugiai patręštame mineralinėmis trąšomis lauke, 6) bulvės ir runkeliai, 7) miežiai, 8) vikiai, 9) rugiai, 10) avižos. Dobilų sėjamos įvairios rūšys kartu su kitomis žolėmis. Darbai atliekami arkliais – jų 28–30. Karvių nedaug – 25. Pats savininkas pieno ūkio netvarko, o pieną parduoda paktininkui po 8 kp už gorčių vasarą ir 9 kp – žiemą. Tvartai mūriniai, šilti, šviesūs, su skyriumi užšutinti pašarui. Mašinos patobulintos (Cichoto, švediškos, iš Minsko), geležinės akėčios, sėjamosios mašinos, keliavagiai plūgai, kambelis, amerikoniška šiūpelė, arkliniai grėbliai, askelinės, šakniavaisiams pjaustyti mašinos, arklinė ir vandens jėga varoma kuliamoji, valanti ir rūšiuojanti grūdus.

Daugiau naudos duoda žiemkenčiai. Linus sėja tik nuomininkai ir tai tik savo reikalams, o ne parduoti. Pievoms ypač skiriama daug dėmesio. Jas gerina dažnai akėjant, kartais išsėjamas kainitas (kalkės) ir kompostas, kartais į pievas išsėjami dobilų pakratai, o žemose vietose barstomas smėlis, pelenai ir kalkės.

Dvare auginami paukščiai, bitės, mėginama užsiimti žuvininkyste (karpių veisimu), plečiama sodininkystė. Ir nepaisant viso to, dvaras, anot savininko, matyt, buvo nuostolingas. Priežastys šios: didelės bankinio kredito palūkanos, didelės išlaidos, susijusios su formalumų atlikimu perkant dvarą. Na, žinoma, nestropūs ir nesąžiningi darbininkai, nesigailį gyvulių, netaupą įrankių, kurie pernelyg labai brangūs. Dvaras miško turėjo iki 1300 deš., bet jis taip iškirstas ir valstiečių gyvulius ganant taip pagadintas, kad ne tik nepadengia miško saugojimo išlaidų, bet ir kurą savininkui pačiam reikia pirkti.

Štai kitas, anot aprašymo, gero ūkio pavyzdys – Bielozoriškių nedidelis dvaras (Skiemonių vlsč.). Jame 306 deš. žemės, iš kurių 220 deš. yra paties dvarininko valdomos, kita žemė išnuomojama. Dirbamos žemės 140 deš. ir 34 deš. miško, kuris naudojamas padarams, o kuras perkamas iš kaimyninių miškų. Nuo 1880 m. dvare naudojamas aštuonių laukų vaismainis: 1 – mėžiamas pūdymas, iš dalies užsėjamas mišiniu šienui ir žaliam pašarui, iš dalies – baltomis garstyčiomis, iš dalies – juodas, 2 – žiemkenčiai rugiai ir kviečiai, 3 – miežiai ir avižos su dobilais ir motiejukais, 4 – dobilai pjauti, o paskui ganyti, 5 – dobiliena ganyklai iki liepos 15 d., o paskui pusiau apmėžiama, 6 – rugiai ir miežiai, 7 – žirniai, arklinės pupos, bulvės, pašariniai runkeliai, 8 – avižos. Darbinių arklių dvare 16 ir ariamų jaučių 8, be to, prireikus imamos į darbą 4 kumelės, kurios laikomos išvažiavimams ir veislei. Melžiamų karvių laikoma iki 40, kurių pieną pats savininkas perdirba į sviestą ir sūrius, juos parduodamas miestuose. Gyvuliai tvarte laikomi prie lentinių lovių, kas savaitė perkeliamų, kad gyvuliai lygiai pristovėtų mėšlo. Prie tvarto pašarinė, kur šutinami pašariniai runkeliai ir bulvės. Čia pašildomas ir

[1] *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gub. na 1891 g.*

vanduo gyvuliams girdyti, paduodant jį vamzdžiais į tvartus. Arimui naudojami Cichoto, švedų ir Minsko plūgai, trivagiai dirvoms aparti, Hohenheimo gilintojas, škotų ir Bohemijos akėčios. Dvare dvi kuliamosios mašinos: keturarklė ir jaučiais sukama. Grūdams valyti turimas Bostono arpas ir vėtyklė. Yra manežinė akselinė, dobilams sėti rankinė sėtuvė.

Didžiausią pelną esą duoda kviečiai, kai pasėti geroje dirvoje. Vidutinis derlius duodąs žemės ūkiui nuostolį. Anot dvaro savininko, svarbiausias ūkininkams vargas yra: 1) darbininkų brangumas, nesąžiningai ir tingiai jiems atliekant pavestus darbus, 2) gerų kelių nebuvimas, o tai kliudo produktus parduoti, ypač pavasarį ir rudenį; 3) geležinkelių tarifų brangumas grūdams, dažnai ir vagonų trūkumas; 4) užsienio žemės ūkio įrankių brangumas dėl milžiniškų muitų (tuo tarpu vietiniai dirbiniai ir brangūs, ir blogi dėl konkurencijos nebuvimo su užsienio įrankiais); 5) šiaudų išvežimas į užsienį šiaudų dideliais kiekiais; 6) žemės ūkio ir amatų mokyklų stygius krašte, ypač žemesniųjų; 7) sunkios apyvartos kredito sąlygos ir kt.

Taip pat Raguvėlės, Palevėnės, Troškūnų, Nariūnų, Laukagalio ir Traupio dvaruose daromi dideli agrotechnikos patobulinimai: 8–11 laukų sėjomainos; 8 laukų sėjomaina tokia: 1 – pūdymas, apsėtas vikiais žaliam pašarui vasarą, 2 – žieminiai rugiai ir kviečiai, 3 – miežiai ir avižos su dobilais ir pašarinėmis žolėmis, 4 – dobilai, 5 – dobilai, 6 – žiemkenčiai rugiai ir kviečiai, 7 – bulvės ir žirniai, 8 – avižos. 9 laukų sėjomainoje: 1 – pūdymas, 2 – rugiai ir kviečiai su dobilais ir pašarinėmis žolėmis, 3 – dobilai, 4 – dobilai, 5 – avižos, 6 – pūdymas, 7 – rugiai ir kviečiai, 8 – bulvės ir žirniai, 9 – avižos. 10 laukų sėjomainoje pasėlių tvarka ta pati, kaip ir 9 laukų, tik dobilai buvo sėjami ne dukart, o triskart iš eilės. 11 laukų sėjomainoje pasėlių tvarka tokia: 1 – pūdymas, 2 – žiemkenčiai rugiai ir kviečiai su dobilais, 3 – dobilai, 4 – dobilai, 5 – dobilai ganiavai, 6 – žiemkenčiai rugiai ir kviečiai, 7 – bulvės ir žirniai, 8 – avižos, 9 – pūdymas, 10 – žiemkenčiai rugiai ir kviečiai, 11 – miežiai ir avižos. Laukas žiemkenčiams mėžiamas mėšlu ir trėšiamas superfosfatu, bulvės – kompostu. Panašiuose dvaruose 9 deš. žemės laikomos 1 arklys (nuo 2 aršinų iki 2 arš. verškų aukščio), o jaučiai laukų darbams beveik nenaudojami. Gyvuliai kiek tvarkingai užlaikomi vedamuose dvaruose – 2 suaugusios karvės 1 darbiniam arkliui, arba dabar 4,5 deš. žemės po vieną karvę, neskaičiuojant prieauglio. Pienas perdirbamas arba paties dvarininko, arba išnuomojamas žydams paktoriams. Pirmuoju atveju pagamintas sviestas parduodamas dažniausiai Rygoje po 10–12 Rb už pūdą, o antruoju – paktoriai moka už pieno gorčių 7,5–10 kp. Gyvulių tvartų įrengimai prasti, bet praktiški, stengiamasi, kad jie atitiktų gyvulių skaičių, būtų platūs, šviesūs, aukšti. Gyvuliai girdomi įrengiant tvartuose primityvius vandentiekius.

Šiuose dvaruose laikomas 1 metinis darbininkas 12 deš., o sezoniniams darbams prisisamdoma po 40–50 kp dienai – su darbininko valgiu.

Iš žemės ūkio įrankių minėtuose dvaruose naudojama daugiausia garinės kuliamosios mašinos Kleitono, Šutelvarto, Rustono, Proktovo ir Garneto sistemų, 8 ar-

klių jėgų. Neturį savųjų lokomobilių dvarininkai samdo iš kaimynų po 15 Rb už parą. Arpai amerikoniškos arba angliškos Bokers ir Idealo sistemos. Sėjamosios universalios, švedų sistemos arba Varšuvos Lilpopo ir Rau firmų. Kertamosios mašinos mažiau naudojamos, tik Palevėnės dvare yra patobulinta angliška Vudo kertamoji. Plūgai naudojami įvairūs – varšuviniai, švediški, universalieji. Sako vartojami labai mažai. Visi plūgai dviarkliai. Jaujų javams džiovinti dvaruose niekur nėra, išskyrus Troškūnų dvarą prie spirito varyklos.

Dvarai linų nesėja dėl nedidelės kainos (20–28 Rb už birkavą).

Kai kuriuose dvaruose pievoms pagerinti jos pavasarį akėjamos geležinėmis akėčiomis, dėl to kur kas pagerėja žolių kokybė, o ganyklos, kurios nėra paverstos armenimis, pasilieka tokios pačios.

Nagrinėjami dvarai (Raguvėlė – M. Komaro, Palevėnė – G. Komaro, Troškūnai – S. Montvilos, Nariūnai – Venslavičiaus, Traupis – Kerbedžio) su plotais nuo 300 iki 2000 dešimtinių buvo laikomi vieni pažangiausių Kauno gubernijoje. Kerbedžio Traupio dvare jau nuo XIX a. šeštojo dešimtmečio pabaigos buvo sėjami dobilai ir lauko sėjomainoje nuo trilaukio buvo pereita į daugialaukį. Tačiau ir šių dvarų savininkai skundėsi, kad darbo rankos, įrankiai pabrango, o žemės ūkio gaminiai atpigo, trūksta kredito ir jo sunku gauti, skundėsi ir blogais keliais.

Iš Ukmergės aps. dvarų dar galima paminėti Pamarneckio dvarą su 13 deš. daržų ir sodų, 200 deš. armenų, 66 deš. gerų pievų, 64 deš. pelkėtų pievų, iš viso 343 deš. ir 450 deš., iš kurių dvaras neturįs pelno, nes valstiečiai turi ten servitutus. Laukų sėjomaina penkialaukė: 1 – žiemkenčiai, 2 – vasarojus, kurio pusė apsėjama dobilais, 3 – pusė avižų, pusė dobilų, 4 – ganykla, 5 – juodas pūdymas. Plūgai Cichoto, akėčios ir arklinės sėjamosios, dvi medinės arklinės kuliamosios, Ekerto ir Fuchtelio arpai ir vėtyklės. Linų dvaras nesėja. Pievoms pagerinti pelkėtose pievose kasami grioviai vandeniui nuleisti.

Raseinių, kaip ir kitose aps., tiek dvarai, tiek valstiečiai, žinoma, stambesnieji, vertina tręšimo reikšmę, nes palyginti neturtinga dirva duotų mažą derlių. Štai dėl to ūkininkas labai stengiasi, kad taupiai eikvotų mėšlą. Šaltą ir žemą dirvą čia daugiausia tręšia arklių ir avių mėšlu, molį – raguočių mėšlu. Dirbtinės trąšos mažai naudojamos, tik stambiuose ūkiuose, pvz., Tauragės majorate iki 10 pūdų deš. kaulamilčių, Jurbarko majorate per metus iš viso išeina iki 1000 pūdų kaulamilčių, 6000 pūdų superfosfato ir 600 pūdų gipso, šiek tiek superfosfato naudojama Skirsnemunėje. Gališiškių dvare naudojami kaulamilčiai iki 2000 pūdų žiemkenčiams, iki 140 pūdų superfosfato ir ragų miltų iki 240 pūdų vasarojui. Kad mažai trąšų naudojama, paaiškintina šiomis priežastimis: viena, jas pristatyti sunku ir antra, jos brangios.

Patobulintų žemės ūkio mašinų apskrityje gana daug, bet visos jos pirktos anais, palaiminto gerų derlių ir bemuitinio įvežimo iš Prūsijos laikais. Dabar taisomos senos ir vietoj sulūžusių daromos namie naujos. Pažangesniuose dvaruose naudojamos daugelis įvairių firmų mašinų – švediškų, vokiškų. Sako, dvivagių, kuliamosios anglų firmos, vėtyklės ir fukteliai Veberio, Varaksino ir Bekerio, eksterfa-

toriai, kaupikai Ekerto, keturvagiai Ekerto, kultivatoriai Mencelio, lėkštinės akėčios Romdilio, žiediniai volai Rekošo (Kauno fabriko) ir t. t. Geriausi žemės ūkio įrankiai ir mašinos naudojamos pasienio dvaruose (Jurbarko ir Tauragės)[1]. Pažymėtina, kad kalbamuoju metu linų gamyba Raseinių aps. kadaise buvusi labai didelė parama valstiečių ūkiui, pastaruoju metu, kaip ir kitose apskrityse, stipriai sumažėjo. Kalti esą supirkėjai, savo nesąžiningumu sugadinę žemaitiškų linų vardą[2].

Panevėžio aps. XIX a. pabaigoje matome taip pat kapitalistinio ūkio pradų kaip ir kitose apskrityse. „Šiaurinėje dalyje, Mūšos baseine, su juodžemio dirva, dvaruose beveik visur taikoma intensyvi laukų kultūra, kaimyninio Kuršo apvyzdžiu, su daugialauke sėjomaina. Vidurinėje dalyje pasitaiko smiltingi plotai, pvz., Smilgių apylinkėje ir senosios trilaukės sistemos ūkiai. Pagaliau pietinėje dalyje vyrauja trilaukis ūkis iš dalies smiltingose dirvose, bet daugiausia molingose, kurios žemesnėse vietose sulaiko atmosferos kritulius ir duoda blogą derlių."[3]

Daugialaukė sistema Panevėžio apskrityje labai paplitusi dvarų ūkiuose: Rozalimo dvare 14 laukų: 1 – pūdymas, mėžiamas, 2 – žiemkenčiai, 3–4 – dobilai, 5 – dobiliena ganiavai, 6 – vienoje pusėje rugiai, kitoje – linai, rugiai tręšiami superfosfatu, 7 – avižos (po linų superfosfatu patręštos), 8 – pusė pūdymo mėžiama mėšlu, kita pusė užsėta vikiais šienui, 9 – rugiai, 10 – vasarojus, 11 – grynas pūdymas mėžiamas ir nedaug patręšiamas superfosfatu, 12 – žiemkenčiai, 13 – bulvės ir žirniai, kur 8 nebuvo vikių, 14 – avižos arba miežiai, pirmosios – po žirnių, antrosios – po bulvių. Smėlėti plotai čia neįeina, juose sėjomaina taikoma savo nuožiūra. Trylikos laukų sėjomainos būta Pabiržės dvare, 12 laukų – Žosnyčios dvare, 11 laukų – Liubino dvare. Būta 10, 9, 7 ir 6 laukų sėjomainų ir kitoniškų įvairių kombinacijų pagal paties dvarininko ar jo ūkvedžių nuožiūrą bei fantaziją. Dideliuose dvaruose galima sutikti įvairių sėjomainų, pvz., Glebovo dvare (Naciūnų vlsč.) praktikuojamas 7, 9, 10 ir 11 laukų ūkis. Paprastai dideli dvarai suskaidomi į palivarkus, išnuomojamus smulkiems nuomininkams, kurie laikosi dažniausiai trilaukio ūkio. Panevėžio apskrityje modernią agrotechniką naudoja šie dvarai: Bistrampolis (Panevėžio vlsč.), Lavenai, D. Gružiai, Naradavas, Balsiai, Pakruojis, Radvilėnai, Grenstalis, Panemunėlis, Barklainiai, Dagelinė, Daugšiagiriai, Stefoniškiai, Baltasis Pamūšis, Viktoriškės, Linkuvėlė, Joniškėlio dvaras.

Tvarkingai prižiūrimi dvarai turėjo patobulintas, naujausių sistemų mašinas, nupirktas Rygoje, Mintaujoje. Mašinų tarpe matome švediškus plūgus, Ekerto daugiavagius, geležines akėčias, kambelius, sėjamąsias, Vudo kertamąsias, arklinius grėblius, kuliamąsias linams minti mašinas. Sako dviaukščius plūgus, Cichoto Suchenio plūgus iš Varšuvos, garines kuliamąsias, škotiškas, Hovardo, amerikoniškas akėčias, trijerius, keturvagius plūgus, pievines akėčias. Mašinos – iš įvairių miestų, tai iš Rygos, Varšuvos, Minsko, Odesos.

[1] *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gubernii na 1893 g. P. 180.*
[2] *Ten pat.*
[3] Gukovskij K. *Panevežskij ujezd. Kovna, 1898. P. 44–67.*

Trąšų klausimas taip atrodo: valstiečiai dar šiaip taip patręšia savo nedidelius sklypus, bet prie mėšlo prideda trąšų. Dvarai, nepaisydami pašarinių žolių auginimo ir kitų pašarų, gyvulių palyginti turi mažai, dėl to mėšlo nepakanka, ir neturėdami mineralinių trąšų išsiversti negali. Ir čia iš Liepojos gabenamas superfosfatas (firmos Tode) 13–14 proc. Šeduvos stotyje 100 maišų vagonas 600 pūdų kainuoja 353 Rb, maišas – 3 Rb 53 kp, arba pūdas – 59 kp. Į vasarojaus deš. sėjama vieno superfosfato 3 maišai (18 pūdų), jei galima lauką nors kiek patręšti mėšlu, superfosfato beriama 1,5 maišo deš. Praktika parodė, kad vieno superfosfato, nenaudojant mėšlo, nepakanka dirvai, kad duotų gerą derlių. Pvz., rugių, pasėtų dešimtinėje seniai mėžtoje, silpnoje dirvoje, derlius davė 5 grūdą, kita deš. tokios pat dirvos, bet patręštos superfosfatu – 9 grūdą, trečioji deš. patręšta paprastu mėšlu – 10 grūdą, ketvirtoji, patręšta superfosfato mišiniu ir vištų mėšlu, gali duoti 12 grūdų, ir pagaliau penktoji, patręšta superfosfatu ir paprastu mėšlu, davė 14 grūdą (bandymai Rozalimo dvare). Vadinasi, nepakanka superfosfato, o reikia naudoti ir mėšlą. Naudojami taip pat kaulamilčiai, tomamilčiai, kainitas, gipsas, taip pat žalioji trąša – lubinai.

Dėl grūdų kainų kritimo dvarai pradėjo laikyti gyvulių ūkį. Daugiau kreipiama dėmesio į pieno ūkį – sviesto, kuris išsiunčiamas į Rygą, Liepoją, Peterburgą, gamybą.

Gyvulininkystei plėtoti reikėjo daugiau skirti dėmesio pievoms ir ganykloms pagerinti. Tam reikalui, be griovių kasimo, dar naikinami kupstai tam tikrais plūgais, akėjama amerikoniškomis akėčiomis, tręšiama tomamilčiais, kainitu (po 2–3 maišus į deš.), pelenais, kalkėmis, paukščių mėšlu, apsėjama geresnės rūšies sėklomis (Stefaniškės, Daugšiagirė, Dagelinė, Barklainiai, Panemunėlis, Lavanė, Beinaravas ir kt.).

Buvo auginamos stambios anglų veislės kiaulės, taip pat nedaugelyje dvarų Suterlando avys (Pabiržės dvaras). Kai kuriuose ūkiuose penimi paukščiai pardavimui, tai kalakutai, antys, žąsys. Kalakutus parduodavo po 12 kp už gyvojo svorio svarą, kiaules – po 2 Rb 90 kp už pūdą, žąsis – po 1 Rb už vienetą (Linkuvėlės, Balsių ir kt. dvarai). Nuo to laiko, kai beveik uždarė Prūsijos sieną vietinėms kiaulėms, kiaulių auginimas tapo mažai pelningas.

Linus daugiausia augino valstiečiai, kurie tam tikslui labai didelėmis kainomis (iki 60 Rb) nuomojo žemes iš dvarininkų.

Šiaulių apskritis, anot K. Gukovskio, savo žemės ūkiu užėmė pirmutinę vietą Kauno gubernijoje, tiek savo derlingomis dirvomis, tiek ir žemės ūkio kultūros pažanga. Tam padėjo Šiaulių aps. patogūs susiekimo keliai: geležinkelis, jungiąs su jūros uostu, plentas, jungiąs su Ryga.

Duomenys, ištyrus 126 žemės ūkius, paimti iš Šiaulių apskrities. Jie rodo, kad beveik visuose daugmaž didesniuose dvaruose jau buvo praktikuojama daugialaukė sėjomaina (nuo 4 iki 14 laukų, išskyrus tuos dvarus, kur vietos sąlygomis ir dėl žemių susirėžiavimo su kaimų žeme tai padaryti buvo neįmanoma).

Dauguma dvarininkų turėjo patobulintus naujausius žemės ūkio įrankius. Pvz.,

Daugiškių dvare, Viekšnių vlsč. buvo garinė kūlėja Horabi, švediški plūgai ir keturvagiai, arklinės sėjamosios. Kalviškių dvare, Kuršėnų vlsč. Vizesinskio, Sako, Cichockio plūgai laikomi pirmam suarimui, Ekerto ir kitų sistemų suarti dobilienoms, arpai, rūšiuotojas – sėmenims, mašinos – pjaustyti pašarinius runkelius ir kt. Vainiūnų dvare, Pašvitinio vlsč. – šienapjovė vienarklė, Šiaudinės dvare, Papilio valsčiuje naudojami vandens varikliai (ypatingomis transmisijomis prie malūno) prie kuliamosios, akselinės, arpai. Šaulėnų dvare kuliamoji dirba taip pat su vandeniu. Pavirvytės dvare Viekšnių vlsč. arkliniai grėbliai Tigre, kultivatoriai, pagerintos sėjamosios, Hovardo plūgai. N. Žagarės dvare: geležinės akėčios škotų ir Hovardo sistemos, žiediniai dvigubi volai, keturragiai Sako ir Ekerto plūgai, dviaukščiai tų pačių sistemų plūgai ir t. t. Kurtuvėnų dvare – dviarkliai Sako plūgai, daugiavagiai Bermano ir Ekerto plūgai, čekiškos pievinės akėčios, lokomobilis ir garinė kuliamoji. Daujotų dvare – Drenitzo kuliamoji, arklinis grėblys, dvivagis Sako plūgas pievoms ir dobilienoms suarti ir kt. Šapkaičių dvare, Gruzdžių vlsč. naudojami plūgai gilintojai, kaupikai, mašinos rūšiuoti bulves ir plauti šakniavaisius. Dirvėnų dvare, Luokės vlsč. naudojamos klavišinės Cichockio akėčios, dobilų sėjamoji, Bostono vėtyklė, fuchtelis, Lilpopo ir Rau kuliamoji.

Šiaulių apsk. žemės ūkio įmonėse veikia 39 lokomobiliai. Kai kurie lokomobilių savininkai vežioja juos dirbti pas kaimynus už tam tikrą atlyginimą pagal iškultų grūdų kiekį.

Dar labai nedaug dvarininkų turėjo patobulintą grūdų džiovyklą, pvz., Gruzdžiuose ir Gubernijoje (Šiaulių vlsč.).

Dirbtinės trąšos naudojamos visuose dvaruose. Pirmą vietą užima superfosfatas. Anot Gukovskio, jo paplitimas turi savo istoriją. Beržėnų savininkas 1874 m. pirko sunaikintą ir apleistą dvarą. Apskrityje tuomet niekas ir žinote nežinojo, kas buvo tos dirbtinės trąšos, ir savininkas pats sužinojo apie jas tik prieš metus Kuršo gubernijoje ir ėmėsi išrašinėti iš Liepojos 13–14 proc. superfosfatą ir tręšti juo nualintą žemę. Šioje apskrityje pasklido gandas apie kažkokius tręšiamus pelenus ir žmonės pradėjo būriais rinktis pažiopsoti, kaip dvarininkas, sėdamas superfosfatą, mėtys pinigus į nederlingą žemę. Bet dėka tuo metu taikomų ir kitų priemonių, kaip griovių prakasimas žemumose ir armenų lygio pakėlimas koncentriniu arimu, laukų arimas triskart, rezultatai buvo gauti puikūs – pirmasis derlius davė 10 grūdą, o kiti – 14–16 grūdą. O kai kurie laukai iš pradžių buvo patręšti mėšlu superfosfato priberiant po 1,5 maišo deš., o be mėšlo – dvigubai tiek. Tokiomis racionalaus superfosfato naudojimo sąlygomis labai nepalankiais metais, kaip 1892 m, Beržėnų dvarininkas gavo derlių, nors mažesnį už vidutinį, tuo tarpu kaimynų viskas, kas buvo auginama, žuvo.

Kurtuvėnų dvaro savininkas laiko superfosfatą taip pat nepakeičiama trąša, bet būtina sąlyga – žinoti, kur jį naudoti. Pvz., smėlėtoje dirvoje, turinčioje savaime daug fosforo, kaip kalio ir azoto, negalima naudoti vieną superfosfatą, bet superfosfatas, dar geriau tomamilčiai arba kaulamilčiai su kainitu – duoda gerus rezultatus. Tame dvare padarytas toks bandymas. Dirva lengva, smėlėta, su nedidele

molio priemaiša, tręšiant paprastu mėšlu davė 60 pūdų iš deš., su superfosfatu – nesėkmė, po tomamilčių su kainitu (pirmojo – 36, antrojo – 24 pūdai deš.) buvo gauta nuo 90 iki 135, net 180 pūdų iš deš. Žemei prie molio labai tiko superfosfatas. Čia buvo pamėginta patręšti dirbtinėmis trąšomis pievas. Durpinės pievos seniau davė 60 pūdų blogos kokybės šieno, o po superfosfato su kainitu (12 ir 48 pūdai) – 150–200 pūdų kokybiško šieno.

Leporių dvare naudojamas superfosfatas, tomamilčiai ir kainitas. Pirmojo buvo beriama iki 9 pūdų deš. mėšlu patręštos žemės ir 18 pūdų mėšlu netręštai žemei. Tomamilčių skiriama 18 pūdų mėšlu tręštai deš., bet kadangi šios trąšos brangesnės, visiems žiemkenčiams naudojamas superfosfatas, kartais net vasarojui (miežiams) 9–18 pūdų deš. Pievoms tręšti pirmaisiais metais pasėjama 9 pūdai tomamilčių ir 9 pūdai kainito, antraisiais – 6 ir 6, trečiaisiais – 3 vieno ir antro. Visi maždaug patyrę ir taupūs dvarininkai dirbtines trąšas išrašo patys, o ne perka iš vietinių pirkių žydų, jau išmokusių tą produktą falsifikuoti.

Gubernijos dvare, prie Šiaulių, trąšoms naudojamas durpių kompostas.

Apie naudojamų trąšų kiekį ir vertę iš dalies galima spręsti iš šių skaičių. Keidų dvare 53 deš. armenų superfosfato buvo naudojama 100 Rb metams, Daunoravos dvare – 30 maišų, Gražiūnų – iki 300 pūdų, Šapkaičių – 50 maišų 13 proc., Daujotų – 1 vagoną superfosfato ir vagoną gipso kasmet, Degučių dvare – 100 pūdų superfosfato. Baisogalos dvare buvo savo kaulamilčių, kurių sunaudojama per metus 4 vagonai, dirbtuvė. Klišių dvare superfosfato sunaudojama už 400 Rb per metus, Lygumų dvare – 300 pūdų superfosfato, 180 pūdų tomamilčių ir 180 pūdų kainito. Valdomuose jau 20 m. skiriama superfosfato per metus iki 600 Rb, Kalviškiuose – 200 Rb. Iš viso į Šiaulių aps. 1893 m. atgabenta geležinkeliais 245 625 pūdai dirbtinių trąšų.

Buvo dvarų, kurie apsiėjo be superfosfato ir kitų dirbtinių trąšų, patręšdami mėšlu. Kosčiukų dvaro savininkas Šiaulių vlsč. uždraudė nuomininkui naudoti superfosfatą, nes jis neva alinąs dirvą.

Šiaulių aps. pagalbinės žemės ūkio šakos tik paskutiniuoju laiku, grūdų krizės metu, pradėtos tinkamai vertinti. Išpaikinti 9-ojo dešimtmečio gerų grūdų kainų, Šiaulių žemvaldžiai visą energiją ir mokėjimą paskyrė grūdų ūkiui ir išjuokdavo kiekvieną, kuris užsimindavo apie šalutinių žemės ūkio šakų plėtojimą. Grūdų kainų kritimas 1888–1889 m. atrodė laikinas dalykas. Bet pastarasis badas ir draudimas javus išvežti į užsienį paskatino daugelį užsienio firmų ieškoti grūdų kitose vietose ir mūsų duondirbiai, anot K. Gukovskio, atsidūrė seklumoje. Grūdų nuvertinimas tapo jau chroniška nuolatiniu dalyku ir daugelį paskatino ieškoti naujų kelių ir atsisakyti nuo amžių amžiais įsigalėjusios rutinos. Dabar jie pagaliau įsitikino, kad ūkio pelningumas priklauso nuo bendro harmoningo visų gamtinių ir produktyvių jėgų plėtojimo, kurios, žinoma, tam tikslui turi būti laiku sutelktos ir atitinkamai nukreiptos.

Grūdų prekyba paskutiniuoju laiku smarkiai sumažėjo, o dėl to rugiai ir kviečiai vos padengė žemvaldžio dvarininko tų javų gamybos išlaidas. Gauta daugiau pa-

jamų iš avižų ir miežių, turinčių nors ir nelabai didelę paklausą užsienio rinkose. Iš viso 1893 m. duoninių grūdų Šiaulių aps. geležinkelio stotyse buvo iškrauta 434 976 pūdai, pasiųsta – 682 126 pūdai.

Linininkystė sudaro svarbų pajamų šaltinį valstiečių ūkyje, nors ir dvarininkai kai kur juos augino. Valstiečiai, turėdami nemokamų darbo rankų apdirbti jiems, uoliai užsiima linų apdirbimu. Linus apdirbti užsiima daugiausia Šiaurės rytų aps. dalis. Šeduvos miestas ir stotis dar neseniai pirmuosius 8–10 m. labai prekiavo linais, turėjo kontoras, sandėlius su atskira geležinkelio šaka, užsienio agentų, o dabar ir sandėliai ištuštėjo, kontoros užsidarė, agentai išlakstė, dirba tik smulkūs supirkinėtojai. Nepaisant to, iš Šiaulių aps. geležinkelio stočių 1893 m. pasiųsta linų sėmenų 221 106 pūdai ir linų pluošto 126 032 pūdai.

Gyvulininkystė buvo labai didelis žemės ūkio pajamų šaltinis. Labiausiai paplitusi Kurtuvėnų ir Baisogalos dvare ne ypač išranki pašarui dvarininkų veisiama galvijų veislė – angelnai (pavyzdingame gyvulininkystės požiūriu), taip pat švicai Šapkaičių dvare. Gyvulių tvartai paprasti, be ypatingų įtaisų. Puikus ir labai praktiškas gyvulių pastatas buvo Kurtuvėnų dvare. Čia gyvulių kiemas buvo didelis, pastatas 28 sieksnių ilgio ir 7 sieksnių pločio, iš kiekvienos pusės po 12 langų. Tvartas pastatytas iš savo akmenų (kalkės taip pat savos, degamos dvare), su milžiniška pastoge, kur kraunamas pašaras. Jis įvežamas tiesiog į pastogę ypatingomis platformomis ant stulpų, iš abiejų pastato pusių. Pastatas kainavo 5000 Rb, neskaičiuojant savos medžiagos. Pirmoje patalpoje prie įėjimo įrengtas prietaisas pašarui gaminti. Grindyse padarytos cementinės duobės pašarui užšutinti, kuris pakliūva čia iš viršutinio aukšto, kur pašaras supjaunamas akseline. Iš šono, tam tikrame kambaryje, įmūrytas katilas vandeniui užvirinti. Abiem tvartų pusėm, išilgai prie karvių stovėjimo vietų, įtaisyti bėgiai, kuriais rieda vagonai, pakrauti pašarui iš užšutinimo kamerų. Vagonai rieda prie karvių stovėjimo vietų ir nuolatos iškraunami į ypatingus lovius pašarui ir vandeniui. Iš priešakinės pusės prie lovių pritaisytos lentos, kad gyvuliai neišmėtytų pašaro. Be lovių, dar yra ir susiglaudžiančios ėdžios sausam pašarui. Pačiame tvarte yra uždaras šulinys, su siurbliu į viršutinę patalpą. Viduryje po lubom per visą pastatą eina lovys, į kurį pripumpuojama vandens. Prireikus iš to pat lovio vanduo imamas tam tikru sifoniniu vamzdžiu ir leidžiamas į lovius pašarui sudrėkinti ir gyvuliams pagirdyti. Ventiliacijai įtaisyta 10 angų iš medinių lentų, einančių pro lubas ir pastogę į stogo viršų. Viename iš tų vamzdžių, viršutinėje patalpoje, įtaisytos durelės, per kurias vamzdžiu krinta žemyn akselis į užplikinimo kameras. Iš šono, nuo pagrindinės karvių patalpos, įtaisyti tam tikrose sausose ir šiltose patalpose veršiams patalpos, čia veršiai suskirstyti pagal amžių: iki vienerių metų, metiniai ir dveigiai. Tam tikrose patalpose laikomi ir reproduktoriai. Karvės pririštos grandinėmis prie stovėjimo vietų, jų ragai dėl saugumo iš viršaus nupjauti. Visos karvės numeruotos ant ragų. Gyvulių tvartai Gruzdžiuose turi vandentiekį: vanduo pumpuojamas į milžinišką metalinį baką, iš kur jų išvedžiotais vamzdžiais patenka į visus kiemo skyrius. Stulpuose, palaikančiuose stogą, įtaisyti vandens čiaupai.

Apie raguočių skaičių kai kuriuose dvaruose jau buvo minėta pirmiau. Kai dėl jų eksploatacijos, tai tik paskutiniuoju laiku kai kuriose vietose pieno produktų gamyba įgijo pramoninį pobūdį. Pvz., Kuršėnų dvare įtaisyta pieninė, kur apylinkių dvarininkai parduodavo savo pieną. Sviestas iš čia siunčiamas į užsienį. Pieninės yra dar Medemrodės ir Ginkūnų dvaruose. Minėtos įmonės turėjo visus naujausius įrenginius ir nedidelius garo katilus, gautus iš Rygos, P. Pole gamyklos arba iš Abo. Bet dauguma dvarininkų parduodavo pieną žydams paktininkams. Pvz., taip Tryškių dvare parduodama po 8 kp už gorčių, ir iš viso 100 karvių per metus duodavo 1000 Rb pajamų, Kurtuvėnuose – po 10–12 kp už gorčių, Valdomų dvare – po 32 kp už kibirą, Beržėnuose, Kalviškiuose ir kituose dvaruose – po 7 kp už gorčių, Vainiūnuose – po 15 kp už gorčių, Dziduose – po 24 kp už kibirą, Klišių dvare – po 30 kp už kibirą. Kai kur mėginama gaminti Tilžės pavyzdžio sūrius, daugelis daro paprastus saldžius sūrius, parduodamus nuo 15 iki 20 kp už vieną. Daugelis gamina sviestą rankiniu arba mašininiu būdu ir parduoda nuo 8 iki 10 rb už pūdą (Šapkaičių – 9 Rb, Gilvyčių – 10 Rb).

Darbiniai arkliai apskrityje buvo vietinės žemaičių veislės, smulkūs, bet stiprūs ir patvarūs.

Kartu su gyvulininkyste gerinamos pievos kasant griovius, nenatūraliai užtvindant, pjaustant kupstus ypatingais plūgais, pavasarį akėjant (čekiškomis akėčiomis), įsėjant pagerintų žolių ir tręšiant pelenais, taip pat gipsu ir tomamilčiais (Baisogala, Pavirvytė, Kurtuvėnai).

Daugelyje dvarų jau daugiau kreipiama dėmesio į pagerintų veislių kiaulių auginimą (pvz., gerų veislių turėjo Gruzdžių, Žagarės, Kurtuvėnų dvarai). Esant patikrintai rinkai tiek gyvų kiaulių, tiek ypač rūkytų produktų į Rygą, Liepoją, Peterburgą (ten taip gerai vertinami lietuviškai kumpiai ir dešros), tai buvo labai pelningas dalykas, juoba kad tam nereikėjo didelių išlaidų.

Naminių paukščių buvo auginama pardavimui visai nedaug. Kalakutai ir žąsys turėjo gerą rinką ir nuolatinių pirkėjų, o taip pat antys (Kaunatavo, Degučių ir kitų dvarų). Gyvų paukščių 1893 m. iš Šiaulių aps. pasiųsta geležinkeliais 75 503 pūdai.

Iš šalutinių antraeilių žemės ūkio šakų nė viena neturėjo verslinio pobūdžio. Sodai, patenkinus namų reikmes, nuomojami ir duodavo šiokias tokias pajamas (Gruzdžių, Valdomų, Vainiūnų, Dirvėnų, Daubiškių ir kiti dvarai). Bitininkystė visiškai nustojo pramoninio pobūdžio. Apskrityje priskaičiuojama iki 550 patobulintų ir iki 3650 paprastų avilių. Didesni bitynai Šopkaičių dvare – 20 avilių, Dubėnkų (Klovainių vlsč.) kun. Gutausko S., Žagarėje – 30 avilių, Dauginių kaime pas valstietį Daniušį – 25 aviliai, Šližių dvare – 33 aviliai, Beržėnų – 34 aviliai, Užgirių – 30 avilių ir kt. Kai kuriuose dvaruose prie Ventos pradedama rengti žuvų ūkį kūdrose. Rėkyvos ežero savininkas imasi priemonių sutvarkyti ežero turtų naudojimą žuvivaisai.

Pažvelkime dabar į kairiakrantės Lietuvos žemės ūkio produktyvumą. Tam tikslui pasinaudota Suvalkų gubernijos apžvalgomis už XIX a. pabaigos įvairius me-

tus (Obzor Suvalkskoj gub. (za 1887 g.) toliau Obzor). 1887 m. gubernatoriaus apžvalgoje, sudarytoje pagal oficialius duomenis, skaitome: „Žemės apdirbimas ir apskritai žemės ūkio pramonė yra tos pačios būklės ir plėtojama tomis pačiomis sąlygomis kaip ir praėjusiais metais. Bendra žemės ūkio krizė, sukėlusi grūdų produktų pardavimo į užsienį sustingimą ir labai jautriai atsiliepusi šios gubernijos gyventojams, kuriai dėl jos geografinės padėties pardavimas į užsienį yra svarbiausias žemdirbio pelningumo reguliatorius, neturėjo didesnės įtakos nei gubernijos žemės ūkiui, nei žemės ūkio tvarkymui"[1]. Derlius sudarė 1887 m. lyginant su 1886 m. (skliausteliuose) – žiemkenčių 7,5 (5,5), vasarojaus 4,7 (5,5), bulvės 5,5 (4,3). Aišku, dviejų metų derliai negali apibūdinti Užnemunės vidutinių derlių ilgesniam laikui. Tais pačiais duomenimis, derliai (grūdais) per ilgesnį metų laiką Užnemunėje buvo tokie (žr. 14 lentelę):

14 lentelė
Vidutiniai javų ir kitų augalų derliai Užnemunėje

	Derlingumas (grūdais)	
	Dvaruose	Valstiečių ūkiuose
Žiemkenčių kviečių	5,2	5,2
Rugių	4,4	4,2
Vasarinių kviečių	4,5	3,6
Avižų	4,9	4,3
Miežių	5,4	4,8
Grikių	2,5	2,3
Kito vasarojaus	4,2	3,9
Bulvių	2,3	2,0

14 lentelė rodo, kad dvarai gaudavo didesnius derlius nei valstiečių ūkiai, nes naudojo racionalesnes agrotechnines priemones, kaip ir kitų lietuviškų gubernijų dvarai (Obzor, 1891. P. 1–13). 100 deš. naudojamos žemės teko arklių – 92, raguočių – 16,9, avių – 38,1 dvarų žemėse. Valstiečių žemėse: arklių – 15,6, raguočių – 20,6, avių – 29,0. Iš kitų (ne javų ir gyvulių) ūkio šakų Suvalkijoje labiausiai buvo paplitęs žąsų auginimas, kurių kasmet gubernijoje sudarė iki pusės milijono. Iš to skaičiaus apie 350 000 kasmet buvo parduodama rinkoje, o 1/3 – eksportuojama. Skaičiuojant vidutiniškai žąsį po 1 Rb, žemės ūkis už žąsis gaudavo apie 350 000 Rb. Nemažą reikšmę taip pat turėjo ir arklių auginimas šiauriniuose (lietuviškose aps.) – Vilkaviškio, Naumiesčio, iš dalies Marijampolės, ir tai ne tik dvaruose, bet ir valstiečių ūkiuose.

Kiaulių auginimas taip pat užėmė svarbią vietą. Pvz., 1891 m. gubernijoje buvo parduota 42 798 kiaulės. Dėl to šerių parduodama kai kuriais metais už 400 tūkst. Rb. Avių ūkius turėjo tik dvarai, bet taip pat nedaug. Plonavilnių avių gubernijoje vargu ar buvo daugiau kaip 45 tūkst.

[1] *Obzor Suvalkskoj gubernii za 1887 g. P. 1–6.*

Be grūdų, žąsų, kiaulių Suvalkų gubernijoje valstiečiai parduodavo nemažai vištų kiaušinių, sviesto ir sūrių vietinėse rinkose, iš dalies artimiausiose apskričių ir gubernijos miestuose, iš dalies – į užsienį. 1892 m. vien kiaušinių parduota daugiau kaip už 35 tūkst. Rb. Tam tikros reikšmės turėjo bitininkystės produktai, sodininkystė, žuvininkystė, grybų džiovinimas (1500 pūdų). Pažymėtina, kad minėtu laikotarpiu Suvalkijoje buvo paplitusi durpių gamyba.

Linų valstiečiai sėjo aprėžtą kiekį, anot „Obzoro", dėl to, kad gubernijoje nebuvo fabrikų ir gamyklų, apdirbančių tą produktą. Linai daugiausia naudojami valstiečių namų reikalams, iš dalies išvežami į užsienį. 1892 m. į užsienį išvežta 60 tūkst. pūdų sėmenų ir per 22 tūkst. pūdų pakulų. Vaisius ir daržoves valstiečiai parduodavo artimiausiuose miestuose. Gyviausias pardavimo punktas buvo Kauno miestas.

Kaip rodo gubernijos apžvalgos, Užnemunėje žemės ūkio gamyboje, be grūdų ūkio, rūpinamasi kiaulių, žąsų, arklių auginimu. XIX a. pabaigoje čia racionalesnė agrotechnika jau buvo nemažai parengusi į priekį tiek dvaruose, tiek stambiuose valstiečių ūkiuose.

Žemės ūkio produktyvumas poreforminiais laikais, atrodo, aiškiai padarė pažangą Lietuvos žemės ūkyje. Nors aiškiai konstatuoti tai tikslia statistinės medžiagos santrauka buvo labai sunku, nes esama medžiaga pernelyg įvairi. Po reformos kapitalizmas pradžioje įsitvirtino kaime gana sunkiai, bet vis dėlto plėtėsi ir didėjo. Pradėjus dvarams ir stambesniems ūkiams trūkti darbininkų dėl jų emigracijos iš kaimo, pradedama vis intensyviau naudoti mašinas pirmiausia pažangesniuose dvaruose, o paskui ir didesniuose valstiečių ūkiuose. Vis labiau įsigali daugialaukė sėjomaina, pradedamos naudoti trąšos, pašarinės žolės, pašariniai runkeliai.

Rinkos reikšmės padidėjimas pobaudžiaviniais laikais. Vienas iš pagrindinių valstiečių ūkio, taip pat dvarų, požymių poreforminiais laikais buvo ūkio natūralumo mažėjimas, atseit jo prekingumo didėjimas. Tiek dvarui, tiek valstiečio ūkiui reikėjo pinigų. Jų reikėjo tam, kad galėtų išmokėti įvairius mokesčius valstybei, išperkamuosius mokesčius už žemę, komunalinius mokesčius ir t. t. Vien pobaudžiaviniais laikais iš Kauno gubernijos caro vyriausybė išsiurbdavo apie 20 mln. Rb. Tam, kad būtų pinigų valstiečiams, teko vis daugiau parduoti produktų, vis labiau susirišti su rinka. Tą rinką didino miestų augimas, taip pat proletariato didėjimas atliekant tokius didžiulius darbus, kaip geležinkelių statybos, Kauno tvirtovės, miestų statybų, plento tiesimo ir t. t. Kas negalėjo pakliūti į vidaus rinką, tai buvo ekspoortuojama. Dėl visa to Lietuvos ūkis pasidarė jautrus kainų svyravimams, krizėms. 9-ojo dešimtmečio pradžioje palyginti geros grūdų kainos sumažėjo, padidėjus grūdų pristatymui iš užjūrio.

Javų kainos kapeikomis už pūdą 1881–1894 m. tokios[1] (žr. 15 lentelę):

[1] Roemer E. *Op. cit. P. 165.*

15 lentelė
Javų kainos 1881–1894 m.

metai	kviečiai (kp už pūdą)	rugiai (kp už pūdą)	miežiai (kp už pūdą)
1881	140	115	80
1882	120	82	70
1883	130	82	65
1884	100	78	72
1885	90	65	70
1886	97	61	60
1887	89	50	52
1888	94	56	53
1889	91	69	66
1890	81	61	54
1891	113	111	71
1892	108	96	70
1893	80	60	60
1894	63	46	45

Iš 15 lentelės matyti, kad kainų kritimas šiek tiek labiau sustabdomas 1883–1884 m., ir dėl didelio nederliaus bei bado 1891–1892 m. kai kuriose didelėse Rusijos srityse. Lyginant 1881–1882 m. kainas su 1894 m. kainomis, pažymėtina, kad šios kainos nukrito dvigubai.

Vadinasi, kainų dydis iš tikrųjų pasidarė toks, kuris sudarė žemės ūkio gamybai Lietuvoje labai sunkias sąlygas. Centrinio statistikos Biuro duomenimis, vieno pūdo gamybos kaštai Kauno gubernijoje sudarė 54,7 kp, o pagal J. Blocho apskaičiavimus – 52 kp už pūdą kviečių, rugių pagal pirmąjį apskaičiavimą – 46,8 kp, pagal antrąjį – 48 kp, avižų – atitinkamai 44 ir 45 kp[1].

Aišku, kad tokiomis sąlygomis intensyviai ūkininkauti buvo sunku, be to, tam trukdė ir pernelyg sunkios kredito sąlygos.

Kainų mažinimas grūdams turėjo skatinti ieškoti naujų, mažiau paliestų krizės, žemės ūkio gamybos šakų, pvz., pieninkystės, gyvulininkystės, spirito varyklų, kurios pirmiausia intensyvėja arba iš naujo atsiranda dideliuose dvaruose.

Tokia sunki žemės ūkio būklė parodyta ir įvairiuose tų laikų Lietuvos žemės ūkio aprašymuose. Štai Ukmergės dvarų aprašymuose skaitome[2]: „Į šalutines ūkio šakas kreipiamas dėmesys: veisia paukščius, bites ir imasi net žuvininkystės. Sodininkystė kol kas neapmoka išlaidų, bet savininkas turi vilties ateičiai“. Kitoje vietoje: „Grūdai parduodami atvykstantiems supirkėjams. Kai tinkamai paruošta dirva ir palankios klimatinės sąlygos, didžiausią pelną duoda kviečiai, paskui rugiai, vasarojaus lauke – pašariniai runkeliai, kartais ir arkliapupės. Įdirbant dirvą samdomaisiais darbininkais (kartais ir trūkstant jų), linai ūkininkams duoda nuos-

[1] Roemer E. *Op. cit. P. 165.*
[2] *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gubernii na 1891 g. P. 408.*

tolį ir alina žemę“[1]. Dar toliau: „Grūdai parduodami iš dalies į Raguvos ir Troškūnų spirito varyklas, iš dalies į Liepojaus uostą, tarpininkaujant atvykstantiems į vietą žydams pirkliams. Kadangi apskritai visų javų kainos mažos, tai naudingiau už kita ką, jei tik netoli spirito varykla, auginti bulves, žinoma, esant atitinkamai žemės kokybei. Šių dvarų dvarininkai visiškai nesėja linų dėl nedidelės kainos“[2].

Raseinių aps. dvarininkai taip pat būtų linkę į specialiąsias žemės ūkio šakas, krintant grūdų kainoms ir esant nuostolingai javų gamybai. „Bet sumanumo, patyrimo, reikiamų žinių ir kapitalo stoka, o svarbiausia būdingas visiems ponams žemdirbiams nepaslankumas ilgai dar trukdys žemės ūkiui. Tai nederlius, tai per gausus derlius ir blogas javų pardavimas vers tuos ponus atsidurti ten, kur yra gervė, kuri pakaitomis operuoja pelkėje čia uodega, čia snapu. Tiesa, atsirado ir čia ūkininkų paslankesnių ir sumanesnių ir ėmėsi vieni gaminti sūrius (Jurbarko, Surmantų, Pagojaus, D. Pajūrio), kiti veisti paukščius parduoti (Vadžgirio), treti penėti kiaules (ten pat ir kituose dvaruose), ketvirti sodinti sodus (Tauragėje), įsirengti alaus varyklas (Jurbarke)[3].

Apie Panevėžio aps. skaitome: „Svarbiausia žemės ūkio šaka yra javų ūkis. Bet praėjo tie laimingi laikai, kai grūdai gelbėdavo visą ūkį ir puikiai padengdavo žemės ūkio išlaidas, duodami padorią rentą. 1886 m. pirmosios mūsų kelionės metu po Panevėžio aps. į klausimą, kodėl neišplėtotos antraeilės ūkio šakos, dvarininkai atsakydavo nuolankiai šypsodamiesi (kaip profanui ūkio klausimuose) ir atsikirsdami, kad tas dalykas nevertas pastangų ir jie iš dalies buvo teisūs. Iš dalies sakome dėl to, kad jie buvo ištvirkinti geromis grūdų kainomis, ir nebuvo tiek akylūs, kad būtų pasirengę daryti kokią nors permainą ir vienodai lygiai būtų plėtoję visas ūkio šakas. Trenkė perkūnas. Rusiją ištiko badas. Buvo išleistas draudimas išvežti grūdus, o paskui nebuvo pardavimo rinkų ir t. t. Dabar tik įsitikino, kad ne viena duona yra gyvas žmogus: daugelis pradėjo mąstyti ir pamažėl pradeda užsiimti tuo, iš ko seniau juokėsi“[4].

Nepaisant mažų 1894 m. kainų (12–35 Rb už birkavą), dėl gausaus derliaus ir didelių atsargų per Rokiškio, Panemunėlio ir Obelių geležinkelio stotis pervežta 289 745 pūdai linų, atmetus 37 442 pūdus, atėjusius iš kitų stočių, paliko 252 303 pūdus linų, daugiausia pristatytų iš Rokiškio, Aknystos, Obelių, Južintų, Panemunėlio, Svėdasų, Kvetkų, Papilio, Pandėlio ir Skapiškio valsčių. Linai iš minėtų stočių daugiausia buvo išvežti į užsienį ir Baltijos uostus. 1893 m. iš Rokiškio stoties buvo pasiųsta į Liepoją 35 425, į Rygą – 60 925, į Karaliaučių ir Vokietiją – 32 460, į Prancūziją – 1172, į Austriją – 2388 ir pagaliau į įvairias Rusijos dalis tik 212 pūdų. Tais pačiais metais išsiųsta 35 vagonai linų sėmenų, o iš Obelių stoties – 6 vagonai.

Zarasų aps. buvo dvi užsienio firmos linams supirkti – abi prancūzų. Joms padė-

[1] *Ten pat. P. 410.*
[2] *Ten pat. P. 413.*
[3] Gukovskij K. *Opisanije Rasseinskogo ujezda. Kovna, 1893. P. 90.*
[4] Gukovskij K. *Panevežskij ujezd. Kovna, 1898.*

jo vietiniai pirkliai žydai. Vadinasi, iš valstiečio darbo pelnėsi ne tik daugelis vietinių tarpininkų, bet ir užsienio kapitalistai.

Salų, Svėdasų ir Užpalių linai buvo geriausi ir labiausiai juos norėjo pirkti po Rokiškio.Bet nerūpestingas, netikęs apdirbimas, žydų supirkėjų piktnaudžiavimas ir sukčiavimai parduodant didmenininkams pakirto biržoje pasitikėjimą Kauno linais, jų kainos krito iki minimumo (nuo 60 Rb už birkavą „Kronos" rūšies iki 28 ar net iki 20 Rb) ir nepaprastai sumažėjo gamyba. Tai įvyko paskutiniaisiais laikais. Dar 1886 m. linai duodavo labai daug pajamų valstiečių ūkiui.

Užsienio agentai gyveno prie geležinkelio stočių, ypač Šeduvoje, kur buvo įrengtas didelis sandėlis su geležinkelio šaka. Dabar paskutiniaisiais metais tarytum rankai pamojus viskas išnyko. Agentai išvažinėjo, sandėliai ištuštėjo ir valstiečiai tik rankomis skėsčiojo. Subačiaus stotyje 1890 m. buvo pakrauta iki 70 vagonų linų (vagone 500 pūdų) ir iki 100 vagonų linų sėmenų (po 600 pūdų vagonas). Slaveniškių stotyje tais pačiais metais buvo pakrauta 207 vagonai linų ir 325 vagonai sėmenų. Visa tai ėjo per Liepoją į užsienį. Tais metais jų kainos buvo geriausios: mokėjo 36 Rb už birkavą linų pluošto ir 1 Rb 40 kp už pūdą linų sėmenų. Prieš penkerius šešerius metus šie pakrovimo skaičiai buvo trigubai didesni. Kiekvienoje bent kiek pasiturinčioje valstiečio šeimoje buvo net tokia tvarka, kad suaugę sūnūs ir dukterys gaudavo iš tėvo po sklypelį žemės. Jį įsidirbdavo linams protarpiais tarp darbų ir paskui parduodavo linus savo naudai. Iš šių kišeninių pinigų, gaunamų už linus, stropūs ir taupūs darbininkai susirinkdavo pinigų savarankiškam ūkiui nusipirkti, o mergaitės susidėdavo kraičius. Iš naujo įstatymu nustatyta linų rūšiavimo tvarka apskritai nukreipta prieš piktnaudžiavimus, sugadinusius rusiškų linų vardą, bet Kauno linams negreitai teks atstatyti turėtą europietišką garbę. „Tuo tarpu kai linininkystė net Pskovo ir Smolensko gubernijose jau dabar plėtojama remiantis modernios mokslinės technikos pagrindais, įrengiant pavyzdingus bandomuosius ūkius, platinant tarp gyventojų reikalingas žinias, populiarinant naujausius būdus ir įrankius linams apdirbti, pas mus tuo niekas nesidomėjo"[1]. Priežastis – tai žiaurus policinis režimas, vietinės iniciatyvos baimė dėl caro nepasitikėjimo vietiniais gyventojais.

Geležinkelio stotyse Zarasų aps. ribose 1892 m. išgabenta duoninių grūdų 466 207 pūdai, iš jų rugių daugiau kaip 200 000 pūdų, ir kitų prekių maža skuba 859 869 pūdai, iš jų 252 288 pūdai linų, linų, kanapių sėmenų – 75 746 pūdai, miško ir statybinių medžiagų – 195 346 pūdai. Atgabenta į tas pačias stotis iš viso 480 592 pūdai, iš to skaičiaus druskos – 141 756, žibalo – 12 492, linų – 62 057, alaus – 27 634 pūdai.

Tarp krovinių buvo ir žąsų. 1893 m. iš Rokiškio stoties pasiųsta 60 vagonų gyvų žąsų į Vokietiją. Žąsies kaina Zarasų aps. vidutiniškai sudarė 90 kp. Į vagoną jų tilpo daugiau kaip 1200. Žąsimis prekiavo du Prūsijos valdiniai, apsistoję Rokiškio geležinkelio stotyje. Jų agentai buvo vietiniai tarpininkai žydai, kurie, važinėdami po kaimus, supirkdavo žąsis ir suvarydavo jas į stotį.

[1] *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gubernii na 1891 g. P. 417, 418.*

Iš Rokiškio taip pat siunčiamos mėsos siuntos į Rygą ir Peterburgą. Vasarą per karščius buliai varyte varomi į Rygą. Iš Rokiškio iš viso mėsos buvo išsiunčiama 4–5 tūkst. pūdų. Iš Obelių stoties mėsa vežama į Daugpilį.

Anksčiau duoti duomenys, kuriuos surinko lankydamasis apskrities kompetentingas asmuo, rodo didelį rinkos sąlygų išplėtojimą Lietuvos žemės ūkyje. Tie santykiai apėmė daugiausia dvarus, stambesnius valstiečius, naudojusius samdomą darbo jėgą ir mažiau pajėgių valstiečių dalį, kuriems pinigai taip pat buvo reikalingi. XIX a. pabaigoje santykiai su rinka jau turėjo visiškai kitokį vaizdą. Kai baudžiaviniais laikais ponas, turėdamas galią naudoti nemokamą valstiečių transportą į tolimus uostus (Rygą ir kt.), taip pat vandens keliais, galėjo per savo agentus arba pats susisiekti su centrinėmis rinkomis, dabar, netekus jam nemokamo transporto ir atsiradus geležinkeliams, žemės ūkio produktai buvo realizuojami daugelio tarpininkų. Tai buvo dažniausiai užsienio pirkliai arba jų agentai, sėdį Rygoje, Liepojoje, Klaipėdoje, Karaliaučiuje, kartais Dancige ir t. t.

Ne tik palūkininkas bankininkas, bet ir visa virtinė prekybinių tarpininkų siekė pasisavinti dvarininko,.taip pat ir valstiečių rentą ir antvertę. Iš čia kyla antagonistinis prieštaravimas tarp atskirų kapitalistinių grupių, siekiant paimti iš liaudies pajamų kiek galint didesnę dalį. Dėl to tiek dvarininkams, tiek vastiečiams atsirado gyvas reikalas atsipalaiduoti nuo tarpininkų.

Dar prieš baudžiavos panaikinimą dvarininkai labai stengėsi sudaryti savąją organizaciją žemės ūkio produktams, pirmiausia grūdams parduoti. Ši problema pasidarė itin aktuali žemės ūkio krizės metu, kai grūdų pardavimo problema buvo aktualiausias dalykas. Dvarininkai, taip pat ir valstiečiai, kartais neturėdami jokio pagrindo ir nesusivokdami pasaulinės grūdų prekybos klausimais, kaltino pirklius dėl kainų numušimo.

Dvarininkiškas požiūris išdėstytas kai kuriuose tų laikų spaudos straipsniuose. Pvz., štai viename jų[1] taip atvaizduojama grūdų prekyba: Nurodęs žydų pirklių prekybinių sugebėjimų pranašumą, jis sako, kad „visiems žinoma daugelyje vietų pasitaikanti valstiečių ir dvarininkų priklausomybė nuo žydų kapitalistų. Jei blogi ūkininko reikalai verčia jį imti avansą, tuomet jis atsiduria pirklio priklausomybėje, kuris jam davė tą avansą. Tuomet jau ne visados jis gali naudotis kylančiomis grūdų kainomis. Tuo tarpu krintant kainoms, tenka daryti nuolaidas, kad ateityje pasitikrintų sau kreditą... Dažnai atsitinka, kad dvarininkas, kuris nenori išnuomoti žydui smuklės arba savo palivarke pakto ir pavest jam atlikinėt savo smulkius tarpininkavimo reikalus, verčiamas ieškot grūdų pirklio kur kitur, nes niekas į jį nesikreipia"[1]. Nuneigdamas galimumą visais atvejais sudaryti monopolį grūdų prekyboje, autorius pasisako prieš per didelį tarpininkų skaičių. „Didelis tarpininkų skaičius, kuris įsiterpia į pardavimo sutartis, nėra iš tikrųjų naudingas gamintojui, geriau galima parduoti savo prekes, apeinant jų keletą ir tiesiog susisiekiant su didmeniniu pirkliu." Ši mintis apeiti tarpininkus ir tiesiog susisiekti su žemės ūkio produktų pirmomis rankomis tampa populiari tarp dvarininkų, juoba kad pirmaujančiose šalyse tos žemvaldžių funkcijos daug kur buvo labai naudojamos.

[1] A. Oskierka. *Spólki handlowe rolników. Ateneum, 1883, T. 4. P. 405–420.*

Lietuvos lenkų kilmės dvarininkai sąjungoje su caro biurokratija ir rusais, įtakingais biurokratinėse sferose dvarininkais manė tai pasieksią įsteigus „Kauno Sindikatą" ir jam dirbant. Tačiau tie jų lūkesčiai nepasiteisino. Vietinė kapitalistinė prekybos organizacija, prekiaudama grūdais, linais, paukščiais, galvijais, pasirodė stipresnė negu kaip dar neišgyvenusi feodalinė dvarininkija, nors ir perėjusi į kapitalistines vėžes. Buržuazinis suktas ir miklus pirklys čia pasirodė stipresnis už poną, neatsisakiusį feodalinio elgesio.

Bendro darbo principus, realizuojant dvarininkams prekinę produkciją, pavyko panaudoti kartu parduodant gaminamą savo dvarų pieninėse sviestą. Grūdų kainų kritimas vertė dvarininkus susidomėti pagalbinėmis ūkio šakomis, tarp jų ir pieno perdirbimu į sviestą ir jo pardavimu. Tai paskatino tiek pieno perdirbimo į sviestą technikos pažanga (separatoriaus išradimas), tiek transporto patobulėjimas (geležinkeliai, vagonai, laivai šaldytuvai). Pradžioje Kauno gubernijos dvarininkai sviestą parduodavo per Kuršo baronų sudarytą „Selbsthilfės" organizaciją, o vėliau įsteigė Raseiniuose tam tikrą „Birutos" vardo bendrovę pieno produktams parduoti ir pieno ūkiui plėsti. Jos nariai buvo 48 dvarininkai, iš kurių 37 gamino eksportui sviestą"[1]. „Biruta" mėgino megzti ryšius ir su valstiečių ūkiais, bet tai jai nepavyko.

Grūdų rinkai Lietuvoje darė didelės įtakos neigiama prasme ir Liepojos uosto protegavimas, pastačius Liepojos–Romnų geležinkelį (1871 m.) ir sujungus jį (per Radviliškį su Kalkūnų stotimi) Peterburgo–Varšuvos geležinkeliu. Caro valdžios geležinkelių tarifinė politika buvo taip nukreipta, kad remtų vidurinių gubernijų žemvaldžių grūdų eksportą. Tai buvo pasiekta išleidus juostinius diferencinius geležinkelių tarifus, proteguojančius Liepojos uostą. Siuntos kaina pirmiesiems 180 varstų sudarė 1/24 kp už pūdą–varstą, nuo 180 iki 980 varstų – jau tik 1/68 kp ir tolesnis varstas – 1/122 kp. Remiantis tokiais tarifais, už pūdą reikėjo mokėti:

100	varstų	4,00	kp
180	„	7,50	„
300	„	9,00	„
500	„	12,00	„
700	„	15,00	„
1000	„	19,34	„
1200	„	20,98	„
1300	„	21,80	„
1400	„	22,62	„
1500	„	23,44	„
1600	„	27,54	„
3000	„	35,74	„

[1] Šalčius P. *Žemės ūkio organizacijos Lietuvoje iki 1915 m. K., 1937. P. 196–211.*

Kadangi grūdų pūdo frachto kaina buvo nuo Liepojos į Londoną 4,87 kp, nuo Rygos į Londoną – 5,02 kp, nuo Odesos – 8,80 kp, tai Rusijos gamintojams labiau apsimokėjo savo grūdus siųsti į Liepoją, nors iš tolimiausių sričių ir čia padidintomis pasiūlomis sumažinti kainas iki tokio lygio, kurios galėjo dar apmokėti mažesnius gamybos kaštus tose tolimose srityse, dažnai dar neseniai pradėtose dirbti žemėse, bet nuostolingas Lietuvos gamintojams. Tai buvo caro valdžios kolonijinės politikos priemonė. Toks tarifas buvo taikomas tik eksportuojamiems grūdams, o ne visiems, kurie galėjo būti geležinkeliais siunčiami. Vadinasi, siunčiant iš Lietuvos grūdus į Rusiją, teko mokėti pagal didesnius tarifus. Tai buvo eksportinė premija toliau gyvenantiems gamintojams nuo pasaulinės rinkos į arčiau jos gyvenančių gamintojų sąskaitą[1].

Kadangi geležinkeliai buvo blogai administruojami, sunku būdavo gauti vagonus pageidaujamu laiku, tekdavo jų laukti ištisomis savaitėmis, tai tiesioginiams gamintojams nieko kita nelikdavo, kaip parduoti tarpininkams ir neturėti rūpesčio dėl išsiuntimo. Tą rūpestį perimdavo vietinis tarpininkas, kuris greičiau rasdavo bendrą kalbą su geležinkelių stočių administracija.

Geležinkeliai, nepaisant to, daug padėjo plėtojant prekinius ir rinkos santykius, jų siuntos nuolatos didėjo. 1884 m. visose Kauno gubernijos geležinkelių stotyse buvo pakrauta ir pasiųsta maža skuba 8,9 mln. pūdų, o atvežta į stotis ir iškrauta 6 mln. pūdų. Duoninių grūdų buvo pasiųsta 3 mln. pūdų, iškrauta – 907 tūkst. pūdų, linų buvo pasiųsta 948 000 pūdų, linų sėmenų – 564 000 pūdų, miško medžiagų ir malkų – 1,35 mln. pūdų ir t. t. Atsiųsta į geležinkelių stotis cukraus 232 000 pūdų, tabako – 75 000 pūdų, druskos – 703 000 pūdų, žibalo – 225 000 pūdų, ir t. t. Be to, iš gubernijos buvo išsiųsta 656 stambieji ir 1037 smulkieji gyvuliai, o į guberniją atgabenta 523 stambieji ir 129 smulkieji gyvuliai.

Tais pačiais duomenimis, 1891 m. maža siunta pasiųsta iš gubernijos stočių 11,3 mln. pūdų, atgabenta – 8,5 mln. pūdų, tarp jų – duoninių produktų 797 000 pūdų, o išsiųsta 4,1 mln. pūdų, druskos pasiųsta 23 000 pūdų, gauta – 969 000 pūdų, naftos produktų išsiųsta 121 000 pūdų, gauta – 322 000 pūdų, akmens anglies gauta 107 000 pūdų, pasiųsta – 47 000 pūdų, miško medžiagų ir malkų pasiųsta 1 428 000 pūdų, atgabenta 573 000 pūdų. Vadinasi, nuo 1884 iki 1891 m. išsiunčiamų prekių kiekis padidėjo 27 proc., atgabentų – 40 proc. Tai kalbama tik apie Kauno guberniją[2]. Vadinasi, Lietuva tapo vis didesne rinka tokiems produktams, kaip druska, naftos produktai, akmens anglis, nekalbant apie kitas prekes. Rinkos santykių kolonijinė politika gana aiški – į imperiją iš Lietuvos galima buvo gabenti tik miško medžiagą, tuo tarpu Lietuva tapo rinka atgabenamoms prekėms, kurias ir pati būtų galėjusi pasigaminti, pvz., cukrų.

Rinkos santykiams plėtoti ir jų eigai didelės reikšmės turėjo prekybinių santykių palaikymas su Prūsija, vėliau su Vokietijos imperija. Jau nuo kryžiuočių agresijos XIII a. vokiečiai, užkimšdami Nemuno žiotis, stengėsi žiauriausiu būdu ekono-

[1] Roemer E. *Op. cit. P. 171.*

[2] *Kovenskaja gubernija za 1843–1893 g. P. 160, 161.*

miškai išnaudoti Lietuvą. Ta pati politika išliko ir caro laikais. Tuo tarpu Vokietija sudarė svarbiausią rinką Lietuvos produktams, ypač po 1871 m., kai čia nepaprastais tempais pradeda plėstis pramonė ir augti miestai.

Santykiai su Vokietija, kaip su svarbiausiu Lietuvos kaimynu, turinčiu su ja ilgą sieną, su Nemuno išėjimu į jūrą, su pagrindinėmis susisiekimo magistralėmis – geležinkeliais, priklausė nuo bendros Rusijos užsienio prekybos ir muitų politikos. Kapitalizmo epocha gavo iš baudžiavos laikų liberalų muitų tarifą (1857 m.), nes caro valdžia labiau tuomet buvo linkusi į laisvą prekybą. Rusijos pramonė buvo dar labai silpna ir negalėjo patenkinti krašto poreikių, ypač geležinkelių statybos. Tokia padėtis laikėsi ir pirmąjį dešimtmetį po baudžiavos panaikinimo. 1868 m. buvo panaudotas dar liberališkesnis tarifas, ypač sumažinant muitų rinkliavas atvežtai žaliavai ir pusfabrikačiams (ypač metalams, ketui (iš dalies be muitų), plienui, mašinoms) ir t. t. Tai sudarė palankias sąlygas steigti naujas užsienio pramonės firmas pasienio srityse (Tilmanso–Šmidto Kaune). Muitai pramonės dalykams pakilo 1877 m., kai buvo pradėtas muitų ėmimas, kritus rublio vertei auksu pagal 1868 m. tarifą. Griežta protekcionalistinė politika prasideda nuo 1891 m., pradėjus taikyti tarifus. Įvežamieji muitai pramonės dalykams buvo padidinti 3–4 kartus, ypač metalurgijos prekėms, mašinoms, iš dalies medvilnei. Tas tikrino didelius pelnus Rusijos pramonininkams.

Rusijos protekcionizmas sukėlė užsienio valstybių kontrapriemones. 1892–1894 m. kilo muitų karas tarp Rusijos ir Vokietijos. Rusija reikalavo sumažinti dideles muitų rinkliavas žemės ūkio produktams, kurie labai atsiliepė dvarininkų kišenėms. Rusijos pozicija eksportuojant žemės ūkio produktus itin pablogėjo, kai Vokietija sudarė prekybos sutartis su JAV, Rumunija ir kt., kuriomis remiantis tų kraštų produktai buvo apdėti mažesnėmis konvencinėmis rinkliavomis, pvz., rugiai – 3,5 DM vietoj 5 DM, kurias turėjo mokėti importininkai iš Rusijos. Dėl tokių santykių Rusijos dalis Vokietijos importe sumažėjo 1891–1893 m. nuo 54,5 proc. iki 13,9 proc. Atsakydama į tokias Vokietijos priemones, Rusija padidino muitus įvežamoms iš Vokietijos pramoninėms prekėms. Vokietija taip pat padidino savo autonominio tarifo normas 50 proc., po to Rusija tiek pat padidino tarifus įvežamoms iš Vokietijos prekėms. Kilęs muitų karas buvo žalingas abiem pusėms. 1894 m. tas karas buvo baigtas, padarius nuolaidas abiem pusėms. Tačiau Vokietijos agrarai tuo buvo nepatenkinti ir 1902 m. pareikalavo iš Reicho vyriausybės padidinti muito tarifus įvežamiems žemės ūkio produktams, ypač duoniniams grūdams, gyvuliams, mėsai ir t. t. Pvz., maksimalus tarifas pagal 1902 m. tarifą kviečiams – 7,5 DM ir minimalus – 5,5 DM, vietoj 1894 m. konvencinio tarifo – 3,5 DM už 100 kg. Be to, gyvulių importas į Vokietiją buvo varžomas įvairiomis veterinarinėmis taisyklėmis, kuriomis vadovaujantis galima buvo bet kuriuo momentu sustabdyti gyvulių išvežimą į Vokietiją.

Aišku, kad Kauno gubernijos dvarininkams, taip pat valstiečiams, gaminantiems žemės ūkio produktus rinkai, tokie prekybiniai santykiai buvo labai nuostolingi. Dėl to Kauno žemės ūkio draugijoje jau iš anksto buvo pradėta rengtis siūlyti

savus pageidavimus, sudarant naują prekybos sutartį. 1901 m. tas klausimas buvo nagrinėjamas net du kartus. Vadovaujamą vaidmenį tose diskusijose vaidino Stolypinas, kuris tuo klausimu Kauno žemės ūkio draugijos posėdžiuose padarė du pranešimus[1]. Abiejuose pranešimuose jis siūlė, sudarant prekybos sutartį su Vokietija, atsižvelgti į ypatingus Kauno gubernijos dvarininkų interesus, ypač eksportuojant gyvus gyvulius, mėsą ir gyvulių produktus. Kauno gubernijos interesus sudaro tai, kad būtų panaikinta stambiųjų raguočių gyvulių ir mėsos eksporto draudimas iš Kauno gubernijos. Taip pat turėjo būti panaikintas varžymas vežti į Vokietiją kiaules ir jų mėsą. Parenkant pasienio punktą, per kurį turėtų būti gyvuliai eksportuojami į Vokietiją, reikėtų taip pat numatyti Tauragės muitinę. Be sienos atidarymo, svarbu būtų pakeisti savitarpio informavimą apie vietinę karantino ir veterinarinę policijos tvarką. Tam reikia stengtis, kad Vokietijos provincijos organai negalėtų imtis ekonominių priemonių veterinariniais sumetimais, kad apie tas priemones, jų pagrindą būtų pranešta diplomatiniu keliu, o tai nesunku padaryti galint lengvai susisiekti telegrafu. Leidus gyvulių eksportą per Tauragę, joje reikėtų nustatyti griežtą veterinarinę priežiūrą eksportuojamiems gyvuliams. Tie reikalavimai rodo, kokias kliūtis darė Vokietijos valdžia, įsakydama vietiniams organams tam tikrais momentais sustabdyti gyvulių eksportą į Vokietiją, o dėl to smarkiai nukentėdavo Kauno gubernija, iš kurios daug gyvulių, ypač žąsų, būdavo išvežama.

Iki bus peržiūrėta prekybos sutartis (iki 1903 m.), Stolypinas pasiūlė organizuoti dvarininkų gyvulių pardavimą Kauno tvirtovės karo žinybai. Tam reikalui sudaryti komisiją, kuri susitartų su tvirtovės komendantu ir atnaujintų karinės skerdyklos veikimą ir organizuotų prie Kauno sindikato mėsos biurą dvarininkų gyvuliams parduoti. Pasirodo, kad Stolypino žiniomis, į Kauną 1900 m. buvo atgabenta 11 043 gyvuliai, iš kurių 8552 iš Kauno gubernijos, 2552 – iš kitų gubernijų. Kištis į bendrą Kauno gyvulių rinką jis nesiūlo, nes čia negalima apsieiti be žydų pirklių, kurie dalija mėsą į jiems tinkamą ir netinkamą. Prekiauti pastarąja ne žydams neapsimoka, vadinasi, belieka kariuomenės intendantūra, kuri to skirtumo nedaro. Tuos Stolypino pasiūlymus susirinkimas priėmė[2].

Antras Stolypino pranešimas prekybos sutarties su Vokietija tai pačiai Kauno žemės ūkio draugijai (1901 10 8–9) jau yra daug platesnio pobūdžio ir atvaizduoja Rusijos priklausomybę nuo Vokietijos. Savo pranešime jis pirmiausia kalbėjo apie grūdų eksportą į Vokietiją. Jo nuomone, Kauno gubernija tuo požiūriu turėjo ypatingą vietą. Naudodamosi dviejų uostų (Liepojos ir Karaliaučiaus) patarnavimais, ji esą turinti stambų vartotoją vietoje – didelį kariuomenės skaičių, sukoncentruotą jos ribose. Atrodo, kad tokiomis sąlygomis užsienio eksportas turėtų būti visai nedidelis. Tačiau eksportuojama daugiau dėl to, kad vietinės gamybos rugiai ir avižos retai pagal savo natūrą ir drėgmės kiekį atitinka intendantūros reikalavi-

[1] *Žurnal obščego sobranija Kovenskoj gubernii obščego selskogo choziaistva Nr. 2, pril. V NV, pril. 8. Kovno, 1901.*

[2] *Ten pat.*

mus, kurie Stolypinui atrodo šventi ir neliečiami, o praktiškai sudaro dar vieną pagrindą intendantūros valdininkų kyšininkavimui. Dėl tokių taisyklių vietos grūdai negali konkuruoti su Rusijos vidaus gubernijų grūdais. Tai ir aiškintina tuo, kad Kauno gubernija dideliais kiekiais eksportuoja grūdus į užsienį, o pati įveža grūdus iš Rusijos vidaus. Rangovai esą vietinius grūdus naudoja kaip priemaišą į atgabenamus iš vidaus gubernijų (džiovintus), o visas kitas kiekis grūdų išvežamas į užsienį. Be to, į Vokietiją išvežama daug kviečių, žirnių ir ankštinių, kurių išgabenimui dideliu tarptautinės prekybos centru buvo Karaliaučiaus miestas.

Anot Stolypino, ir Kauno gubernijos muito rinkliavų padidinimas duoniniams grūdams gresia kainų sumažimu ūkio produktams ir nauju žemės pelningumo sumažėjimu. Tai yra klausimas, liečiąs visą valstybę ir labai daug reikšmės turįs Kauno gubernijai.

Dėl Prūsijos agrarų reikalavimų pakelti muitus įvežamiems žemės ūkio produktams labai daug įtakos turėjo jau Stolypino pirmame pranešime paminėtas raguočių gyvulių, kiaulių ir mėsos eksporto į Vokietiją klausimas. Jis reiškė nuomonę, kad bent būtų palikti esamieji muitai. Kad būtų pašalinti Vokietijos motyvai uždarant gyvuliams sieną dėl epizootijų baimės, turi būti Tauragėje organizuota griežta veterinarinė priežiūra.

Arklių eksportui reguliuoti Rusija turėtų nustatyti muito rinkliavą stambiesiems arkliams, tinkamiems kavalerijai, o valstiečių žemo lygio laukų darbams eksportas galėtų būti nevaržomas, nes jų auginimas sudaraš šiokias tokias pajamas valstiečių ūkiams.

Kiaušinių ir žąsų eksportas iš Kauno gubernijos pasiekė tokį mastą, kad jis valstiečių ūkiui sudarė nemenką paspirtį, todėl juos apdėjus didesniais muitais, iš vokiečių pusės patirta didelė žala. Taip pat turėtų būti išsaugota teisė pasienio gyventojams be muito parsinešti žmogui kasdien po 2 kg mėsos.

Be to, Kauno gubernijos dvarininkams buvo svarbi miško prekyba. Čia, anot Stolypino, ne tiek svarbu muito rinkliava, kiek santykis tarp jos dydžio už rąstus ir išpjautą medžiagą. Pirmieji apdėti muitu tik 20 pf už kubinį metrą, o eksportuojamas išpjautas medis – keturis kartus daugiau. Tuo beveik visiškai užkertamas kelias išvežti išpjautą medžiagą iš Kauno gubernijos ir žlugdomas medžio apdirbimo pramonės išplėtojimas pasienio srityse. Dėl to nukenčia Rusijos medžio pramonė, o vokiečiai, gaudami pigiai neapdirbtą medžiagą, gali konkuruoti su Rusijos išpjauta miško medžiaga užsienio rinkose. Pagal prekybos sutarties 10 straipsnį, kuris atleidžia nuo tranzitinių rinkliavų prekes neatsižvelgiant į tai, ar jos tiesiog vežamos į paskyrimo šalį, ar į sandėlius pakraunamos, vokiečių lentpjūvės iš Rusijos ribų gaunamus rąstus išpjauna atsižvelgdami į anglų ir kitų rinkų reikalavimus. Išveždami tas prekes iš Vokietijos ribų atgal gauna sumokėtą už rąstus muito rinkliavą. Tai tikrai paties Stolypino pripažintas kolonijinis Rusijos santykių su Vokietija pripažinimas. Dėl to Stolypinas ir siūlė sumažinti vokiečių imamų muito rinkliavų skirtumą tarp rąstų ir išpjautos miško medžiagos. Motyvai aiškiai dvarininkiško pobūdžio slypi ir svarstant kitą klausimą – galimumą apdėti išveža-

ma rinkliava išspaudas, pelus, sėlenas, šiaudus ir šieną. Siekiant sudaryti pigaus pašaro atsargų dvarams, pageidaujama, kad būtų sulaikytos sėlenos krašto viduje, o šiaudų ir šieno išvežimas visiškai uždraustas.

Tą patį kriterijų matome ir sprendžiant klausimą dėl muitų žemės ūkio mašinoms ir įrankiams, gabenamiems iš Vokietijos. Aišku, dvarininkai buvo suinteresuoti gauti pigesnių žemės ūkio mašinų. Čia Stolypinas pasiremia Kauno sindikato, kuris jau seniai siekiąs tikslo platinti vietinės gamybos mašinas, įrankius bei trąšas, praktika. Tai iš dalies jam ir pavyko, ypač su trąšomis. Žemės ūkio mašinos, rusiškos gamybos įrankiai turi mažesnę paklausą, nors sindikatas ir naudojosi palengvintu tam reikalui valstybės banko kreditu. Kauno gubernija, būdama valstybės pakraštyje, buvo įpratusi į geros gamybos mašinas, nors ir Rusijoje atsirado puikiai ir sąžiningai dirbančių gamyklų, kaip Elvots, kurios gaminius sekėsi platinti, bet jie negali konkuruoti su Vokietijos visais gaminiais, pvz., nedidelėmis pigiomis kuliamosiomis mašinomis. Toliau paminėtinos tokios stiprios reputacijos firmos, kaip Sako arba Ekerto plūgai, Bentaho akselinės, Reberio arpai, kurių vietinė gamyba negali išsilaikyti net didžiausiomis muito rinkliavomis. Dėl to Stolypinas siūlo Kauno žemės ūkio draugijai ginti Žemdirbystės ir valstybės turtų ministerijos nuomonę dabartinėmis žemės ūkio ir mašinų statybos sąlygomis, nesiūlyti imtis represyvių priemonių prieš žemės ūkio mašinų ir įrankių importą, nes nukentėtų tiek stambūs, tiek smulkūs žemdirbiai. Vokiečius galima būtų nebent paspausti lengvatomis ir paskatinimu įvežant prancūziškas žemės ūkio mašinas.

Pažiūrėkime antrapus sienos. Štai rašoma[1]: „1902 m. liepos 5 d. lietuviškoji konservatyvų partija atlaikė paprastą savo susiėjimą Priekulėje (Klaipėdos vlsč.). Tarp kitų šnekų daugiausia jų buvo apie muitus. Tas dalykas rūpi vokiečių, taip pat ir Didžiosios Lietuvos ūkininkams. Vokiečiai nori, kad javai, vežami iš Lietuvos į Prūsus, būtų apdėti dideliais muitais, kad būtų galima jiems už javus, neturint pigesnės duonos, brangiai lupti. O kaip čia duona brangi, rankpelniams žmonėms sunku ir gyvent, nes duona, – ko didžiausias dalykas ir ta pati brangi, o algos mažos. O ponai iš to pralobsta. O Lietuvos ūkininkams dėl to reikalinga, kad būtų galima vežti javus į Prūsus, jog mokesčiai sunkūs, o surinkti juos reikia iš tų pačių javų. Tuo tarpu dvarponiai ir didesni ūkininkai, tikri skriaudėjai, nori, kad muitai būtų dideli. Vienas toks didžturtis Miklovaitis tam susiėjime net šitaip pasakė: „Muitai reikia pakelti ko aukščiau, javams iki 2 Rb už pūdą, o mėsą reikia taip pabranginti, kad vienas svaras kainuotų 50–100 kp. Šiandien viskam pigu, kai eina bernai ir mergaitės bei darbininkai į miestus, o mes laukuose pasiliekam be šeimynos ir darbininkų". O iš tikrųjų darbininkai traukia į miestus dėl to, kad, duonai ir mėsai pabrangus, ūkininkai viską gabentų į miestus ir darbininkus visai badu numarytų, tai jie dar labiau trauktų į miestus".

Tačiau visos šios pastangos atsikratyti didelių Vokietijos muitų nuėjo niekais. Rusijai, 1902 m. pakėlus su Vokietija grūdams muitus, teko imtis kontrapriemonių ir 1903 m. panaudoti naujus muitų tarifus, pakeliant rinkliavas daugeliui pramo-

[1] *Darbininkų balsas. 1902, Nr. 5. P. 32–33.*

nės dirbinių (geležies, plieno, vario, mašinų, manufaktūros ir kt.). Iki naujo muitų karo šį kartą prieita nebuvo. 1904 m. įsivėlus Rusijai į karą su Japonija, teko sudaryti naują prekybos sutartį iki 1917 m., patvirtinusią dideles muito rinkliavas Rusijos žemės ūkio produktams ir Vokietijos pramonės produktų įvežimą į Rusiją[1]. Tokia sutartimi buvo nepatenkinti Rusijos kapitalistiniai sluoksniai. Jau nuo 1914 m. jie pradėjo didelę kampaniją siekdami pakeisti būsimą prekybos sutartį su Vokietija. Ir vėl tam tikrame suvažiavime Vilniuje 1914 m. buvo svarstomi ūkio reikalai dėl numatomo prekybos sutarties pakeitimo.

Po 1904 m. prekybos sutarties kolonijinė Rusijos priklausomybė nuo Vokietijos liko. Tai itin skaudžiai atsiliepė ir Lietuvos valstiečiams. Vokietijos sienos uždarymas virto priemone nešvarioms spekuliacijoms ir didele išnaudojimo priemone. Dažnai siena būdavo uždaroma kaip tik tuo atveju, kai valstiečiai realizavo savo eksportinius dalykus – kiaules ir žąsis, kurias turėjo parduoti neatsižvelgiant į nepatogias kainas, nes negi žąsį lesinsi per žiemą arba nupenėtą kiaulę ir toliau penėsi. Uždarius sieną, atvyksta iš Prūsų gyvulių pirklių agentai ir superka viską mažomis kainomis, kad, paskui atidarius sieną, pigiai supirktas kiaules ir žąsis išgabentų į Vokietiją. Tai sudarė geras sąlygas pasipelnyti iš Lietuvos valstiečio tiek užsienio, tiek ir vietiniams tarpininkams supirkėjams.

Kadangi Vokietijos monopolinė būklė kai kuriose prekybos šakose, Lietuvoje, pvz., miško prekyboje, priklausė nuo Nemuno žiočių užkimšimo iš Vokietijos pusės, tai dėl to kildavo sumanymas rasti kitą vandens kelią į Baltijos jūrą. Buvo keliama mintis Dubysos–Ventos kanalu sujungti Nemuno vandens sistemą su Ventspilio uostu. Tas klausimas jau buvo kilęs XIX a. pabaigoje ir po to kiekvieną kartą, kai pablogėdavo Rusijos–Vokietijos santykiai, jie vėl iškildavo. Beje, jis buvo nagrinėjamas ir 1911 m. Kauno žemės ūkio draugijos susirinkime. Tačiau vokiečiai jokiu būdu nenorėjo atsisakyti nuo savo „aukso kiaušinius dedančios vištos", Nemuno žiočių monopolinės būklės, ypač mišką eksportuojant iš Rusijos, ir dažniausiai Nemuno–Dubysos–Ventos kanalo pradėta statyba arba jo naujas iškėlimas būdavo sustabdomas diplomatinėmis priemonėmis.

Iš rinkos santykių plėtojimo apžvalgos pobaudžiaviniais laikais iki XIX a. pabaigos matyti, kad tie ryšiai Lietuvoje smarkiai išaugo, kad čia yra priversti įsitraukti ir valstiečiai, didindami prekinę gamybą savojo vartojimo sąskaita. Tai verčia juos daryti padidėję mokesčiai valstybei ir vietiniams organams, įvairūs įsiskolinimai lupikams, ūkių pasidalijimai ir t. t. Rinkos santykių išplėtojimas didina parazitinį tarpininkavimą, kuris stengiasi ištraukti iš valstiečio sunkiai pagamintą produktą kuo pigiau. Valstietį išnaudojo ne tik vietiniai tarpininkai, bet ir užsienio prekinis kapitalas, kurio agentai buvo vietiniai tarpininkai. Antra vertus, valstietis, parduodamas užsieniui importiniais muitais apkrautas prekes pigiau, verčiamas pirkti dideliais muitais apkrautus užsienio dirbinius. Aišku, kad ši dviguba eksploatacija privedė prie valstiečių ūkio krizės XIX a. paskutiniajame ketvirtyje. Ją smarkiai padidino 1875–1895 m. agrarinė krizė.

[1] Liaščenko P. *Istorija narodnogo choziaistva SSSR. 1948. T. 2. P. 201.*

Ne kitokie buvo krizės padariniai ir Lietuvoje. Jas sunkino caro kolonijinė ekonominė politika (tarifų didinimas, didžiarusių dvarininkų protegavimas ir t. t.), nepajėgumas atsispirti užsienio imperializmo išnaudojimui, didėjąs vartojamųjų dalykų importas ir geležinkelių tarifais Lietuvos žemės ūkio produktų išvežimo varžymas į artimesnius Lietuvai vartojamuosius Rusijos centrus. Lietuva virto kolonijiniu priedu pramoninei Vokietijai gauti iš jos pramonės žaliavas (mišką) bei maisto dalykus ir Rusijos pramonės (naftos, anglių, geležies ir t. t.) gaminiams parduoti.

Lietuvos žemės ūkis ir valstiečių būklė bei priemonės jai gerinti žemės ūkio poreikių komitetuose

Žemės ūkio poreikių komitetai, kuriuos sudarė daugiausia dvarininkai, caro valdininkai, vienas kitas parinktas lietuvis valstietis, pirmąkart caro laikais po 1863 m. viešai galėjo pasisakyti žemės ūkio klausimais. Tarp dvarininkų būta dviejų grupių – lietuviškųjų lenkų kilmės dvarininkų ir tų, kurie dažniausiai palengvintomis sąlygomis įsigijo valstybinius ar po 1861 ar 1863 m. konfiskuotus dvarus. Pastarieji rėmė beveik be išimties caro biurokratijos reakcinę politiką, o pirmieji, kaip tradiciniai ir natūralūs Lietuvos valstiečių gynėjai, laikė save vieninteliais kompetentingais spręsti Lietuvos valstiečių reikalus, nedalyvaujant patiems valstiečiams. Jų tikslas (kalbant apie dvarininkiškas organizacijas) buvo atgauti prarastą po reformos įtaką valstiečiams lietuviams, jei ne neekonominės feodalinės eksploatacijos forma, tai modernios kapitalistinės priklausomybės forma. Caro biurokratija akylai sekė, dar ir dabar turėdama kreivą akį į maištavusius ir klastingus Lietuvos bajorus, kad ta įtaka ne per daug įtrauktų valstiečius į lenkų kilmės dvarininkų pinkles.

Lietuviškųjų gubernijų žemės ūkio poreikių komitetai nagrinėjo daugybę įvairių klausimų. Juos taip galima suskirstyti į kelias grupes, tai:

1) žemės valdymo ir žemėtvarkos;
2) naujosios agrotechnikos;
3) kredito;
4) pardavimo klausimai;
5) namų pramonės skatinimas;
6) sodžiaus darbininkų klausimai.

Nagrinėjant šiuos klausimus, buvo nušviečiama esama padėtis ir pateikiami siūlymai tiems klausimams spręsti. Atskirais klausimais darydavo pranešimus kai kurie specialiai pasirengę asmenys. Po bendrų diskusijų komitetas priimdavo tam tikrą siūlymą. Apskričių žemės ūkio poreikių komitetų siūlymai buvo surenkami, aptariami ir galutinai redaguojami gubernijos komitetų, iš kur eidavo į centrinį „Pasitarimą" Peterburge. Komitetų darbuose įdėta daugybė pranešimų, kurie sudaro įdomią medžiagą atskirų visuomenės grupių pažiūroms opiaisiais agrariniais klausimais apibūdinti, ir tuos prieštaravimus, kurie tarp tų grupių buvo. Dėl to čia išsamiai nušviečiamos tos diskusijos, kurios vyko lietuviškų gubernijų apskričių komitetuose ir gubernijų komitetuose. Pirmiausia buvo aptariami žemės valdymo ir žemėtvarkos klausimai.

Kauno gubernijos komitetas žemės valdymo klausimu svarbiausia kliūtimi pripažino esamą šeimyninio naudojimo formą ir aprėžimą teisės disponuoti skirti-

niais sklypais, taip pat ir nebuvimą tam tikrų įstatymų, kurie reguliuotų paveldėjimą. Tokia tvarka kelianti daugybę nesusipratimų ir bylų tarp atskirų šeimos narių, valstiečiai praranda norą padaryti pagrindinius savo ūkio pagerinimus, nes po jo mirties valdomas sklypas neturi pereiti jo vaikams, tiesioginiams jo įpėdiniams, o lieka viso kiemo nuosavybe. Ja naudojasi ir tolimos giminystės asmenys, ir net visiškai svetimi namų šeimininkui asmenys. Dėl to valstietis nustoja kreditingumo, nes skirtinė žemė nelaikoma asmeniniu jo turtu ir už jo skolas neatsakoma. Šeimyninio žemės naudojimo nepatogumai verčia valstiečius daryti faktinius sklypų padalijimus be formalaus pagrindo; dažnai labai smulkius, netinkamus racionaliam ūkininkavimui. Aprėžiant sklypą minimaliu plotu, reikėtų atsižvelgti į vietines sąlygas. Ginčams išvengti dėl esamų sklypų, reikėtų patvirtinti esamą valdymą neįteisinta forma, faktiniams valdytojams. Be to, Kauno komitetas pasiūlė aprėžti skirtinės žemės perleidimą kitų luomų asmenims ir pareiškė nuomonę, kad išperkamieji gali būti lengvai pritaikomi faktiniam sklypų valdymui ir negali sudaryti kliūties disponuoti valstiečiams savo žeme, nes tų mokesčių garantija esanti pati žemė, nepriklausomai nuo ją valdančio asmens[1].

Aišku, individualios valstiečių žemės nuosavybės nustatymas dvarininkams labai svarbus tuo požiūriu, kad galėjo išmesti į darbo rinką tą žmonių dalį, kuri dėl neaiškios nuosavybės teisės buvo prikibusi prie savų žemės sklypų ir dėl blogos baudžiavinio darbo atminties, nenorėjo eiti dirbti į dvarą.

Pažymėtina, kad Kauno gubernijos komitetas nerado reikalinga kalbėti apie draudimą lenkų asmenims pirkti žemes Šiaurės vakarų krašte. Tuo klausimu pasisakė apskričių komitetai. Ukmergės komitetas tą klausimą svarstė pirmuoju. Žemės perleidimo varžymai esą privedė prie to, kad, parduodant dvarus, visiškai nebuvo konkurencijos, jog tokiomis sąlygomis numušama žemės vertė, o tai susiję su dviem reiškiniais: 1) baime dėti didesnius kapitalus į žemę ir susilaikymu daryti didesnes išlaidas žemės ūkio pagerinimams ilgesniam laikui; 2) nenorėdami pamestinai parduoti dvarų, jų savininkai norom nenorom laikomi prie žemės, nors jie nėra pasirengę žemės ūkio veiklai, be to, ir neturi tam reikiamų lėšų. Būta atsitikimų, kai visiškai nusmukęs žemvaldys lieka dvare per daugelį metų tik todėl, kad skolininkai neišieško savo skolų, baimindamiesi nustoti savo kapitalų, pardavus dvarą iš varžytynių. Sąlygos, kai kartą pirkto dvaro pardavimas yra apsunkintas, nėra patrauklios, kaip atrodo, ir rimtiems pirkėjams iš vidaus gubernijų, o vieninteliais pirkėjais buvo arba valstiečių grupės, kurios, pirkusios dvarą, pasidalija jį kaimo pavyzdžiu į rėžius, pradeda atsilikusį ūkininkavimą, arba žmonės neūkininkai, kurie perka dvarus tam, kad su šiokiu tokiu uždarbiu parduotų valstiečiams, atseit žemės spekuliantai. Žemės mobilizacijos varžymai trukdė privačiam kreditui, kurio labai reikėjo žemės ūkio plėtojimui. Apskritai komiteto nuomone, visiška žemės mobilizacijos laisvė išjudintų naujas ekonomines jėgas ir valstybė neturėtų to nuostolio, kuris atsiranda dėl didelės ūkių dalies (dvarų) sustingimo[2].

[1] *Trudy miest. komitetov XVI Kovenskoj gubernii. P. 3–4.*
[2] *Ten pat. P. 33.*

Ta pačia prasme pasisakė ir Kauno aps. komitetas[1]. Tai buvo ne kartą reiškiama nuomonė, kurios tikslas buvo panaikinti žemės mobilizacijos varžymus, numušančius žemės kainą, kliudančius kreditui.

Negana to, žemės nuosavybė turėjo būti tinkamai saugojama nuo įvairių užgrobimų. Beveik visi komitetai nusiskundžia, kad valstiečiai užgrobia žemes, kerta miškus. Aišku, tai didžiausias žemės ūkio blogis, kliudąs vargšams dvarininkams, kurie savo laiku taip gerbdavo nuosavybę, mėtydami valstiečius iš ūkio, kliudąs gerinti žemės ūkį, slopinęs ūkininkų energiją. Kauno gubernijos komitetas savo pranešimuose reikalavo[2] sustiprinti kriminalinę atsakomybę už miško vogimą, nustatyti kriminalinę atsakomybę už nesąžiningus valdymo kliudymus, ežių ženklų gadinimus. Labai vargino dvarininkus gyvulių ganymai dvaro laukuose. „Dažnai piemenys gano raiti ant arklio, o vienišas lauko ar miško sargas, dažniausiai naktį, retai gali sulaikyti gyvulius ar net pažinti ganančius. Daugeliu atvejų dėl savivalės (ganiavos nusižengimas), taip pat dėl pasipriešinimo sulaikant gyvulius lieka nenubausti. O jei kaltininkas ir būtų pagautas, pagal Bausmių nuostatus jis baustinas labai menka pinigine bauda, daugiausia iki 10 Rb.[3]" Raseinių komitetas reikalauja, kad atlyginimo taksos už nuganymus ir miško kirtimus būtų sudaromos dalyvaujant vietiniams žemvaldžiams ir žemės ūkio draugijų atstovams. Arklių vogimą galėtų sumažinti policijos priežiūros sustiprinimas mugėse ir turguose, taip pat telefono tinklo praplėtimas[4]. Dėl miško vogimo pašalinimo Šiaulių aps. komitete aiškiai pasisakė valstietis J. Dovydaitis. Jo nuomone, miškų vogimus galima pašalinti tik duodant galimybę valstiečiams nusipirkti reikiamą miško medžiagą už grynus pinigus valdžios miške. Dabartiniu laiku vietos valstiečiams valdžios miškas apskritai neprieinamas. Nors skiriamos vad. ūkiškos biržės, bet buvo nepakankamo kiekio, kuriomis gali pasinaudoti miško sargai arba asmenys, esą geresniuose santykiuose su miško valdininkais. Daugeliu atvejų ūkiškos biržės buvo palaukėse ir miškas čia netiko ūkio reikalams. Biržėse būta rąstų, įvairaus storio karčių ir kitos medžiagos, reikiamos ūkyje. Dabar geriausia medžiaga parduodama iš varžytynių ir atitenka daugiausia pirkliui žydui, kuris neparduoda vietiniam gyventojui, o gabena miško medžiagą į užsienį. Pageidaujama pašalinti iš miško pirklius, o mišką parduoti tik vietiniams gyventojams. Kitaip valstietis yra verčiamas vogti, nes kitos išeities jam nėra. Didelis būtų paskatinimas valstiečiams veisti miškus smėlėtose ir mažai tinkamose pasėliams žemėse. Brošiūros lietuvių kalba nėra, kur būtų išaiškinta premijų tvarka už miškų auginimą pagal 1901 02 26 nuostatus, apie kuriuos dar nė vienas valstietis nėra girdėjęs, o iš laikraščių žino tik stambūs dvarininkai, kurie tuo nesinaudoja, bet priešingai sugeba naikinti paskutiniuosius savų miškų likučius. Greitu laiku, anot valstiečio Dovydaičio, nepatenkins visų gyventojų poreikių, jei sužlugs miškų veisimas, o va-

[1] *Ten pat. P. 87.*
[2] *Ten pat. P. 7.*
[3] *Ten pat. P. 135.*
[4] *Ten pat. P. 135.*

gystės padidės nepaisant dedamų baudų[1]. Taip valstiečiai išreiškė nepasitenkinimą tuo, kad negailestingai naikinami Lietuvos gamtos turtai, o tai vyko iš seno ir dar labiau sustiprėjo pobaudžiaviniais laikais.

Įdomiai samprotavo dėl žemės nuosavybės teisių pažeidimo Suvalkų komiteto nariai. Po banalių receptų, kaip kovoti su tais nusikaltimais, tame pranešime pasakyta: „Kai iš viso dėl žemės ūkio nuosavybės teisių apgynimo, ... reikėtų neaukšto protinio ir dorovinio liaudies masių išsilavinimo ir tos aplinkybės, kad melagingos pažiūros į žemės nuosavybę yra įsišaknijusios valstiečių protuose iki tiek, kad staigus įstatymų pažiūrų pakeitimas daugeliui būtų per sunkus, tas priemones reikia įgyvendinti laipsniškai. Geriausia priemonė tam pykčiui pašalinti būtų sąlyginis bausmių tvarkymas už panašios rūšies nusikaltimus, kaip tat buvo padaryta ir daugelyje Vakarų Europos valstybių. Bausmės sąlygiškumas sudarytų tai, kad nuteistas už tokį nusižengimą subjektas nebūtų baudžiamas iki tol, kol nepakartotų savo nusižengimo[2].

Iš žemės valdymo klausimų Lietuvos dvarininkams nedavė ramybės servitutai, ta nesantaika, kuri buvo palikta Muravjovo tarp valstiečių ir dvarininkų, kuri amžinai kėlė tarp jų kivirčus, o to ir buvo siekiama stengiantis atplėšti Lietuvos valstietį iš lenkų kilmės dvarininkų įtakos. Komitetai nurodinėjo, kad dideli žemės plotai, užimami miško servitutų ir bendrų ganyklų, yra nekultūringi plotai. Ten, kur dar buvo likę miško, ten taisyklingas ūkis ir iškertamų plotų atnaujinti nebereikėjo. Servitutų ir bendrų ganyklų padalijimą Kauno gubernijos komitetas laiko būtinu reikalu ir siūlo:

1) rūpintis, kad būtų išspausdintos taisyklės dėl privalomo servitutų išskirstymo tiek miškams, tiek laukams, tiek bendroms ganykloms, reikalaujant vienai pusei;

2) privalomai išskirstant servitutus ir išskiriant valstiečiams atlyginimą žeme, visas miškas, augąs servitutuose, privalo likti dvarininko naudai;

3) išskirta iš servitutų ganyklų žemė valstiečiams neprivalo viršyti 1/3 visų duoto dvaro servitutinių plotų, o išskirta vienam ūkiui dalis neprivalo viršyti 15 proc. jo ploto;

4) skirstant valstiečiams bendras ganyklas, kalbamoji dalis neprivalo viršyti 1/2 viso ganyklos ploto ir 30 proc. valstiečio ūkio, paliekant dvarininkui teisę išsikirsti tenkančiose valstiečiams ganyklose medžius, turinčius krūtinės aukštyje 7 diumus diametro;

5) rūpintis, kad ateityje, prieš darant privalomą servitutų išskirstymą, būtų plėtojami savanoriški santykiai tarp dvarininkų ir valstiečių pasiskirstant servitutus su ta sąlyga, kad atitinkamas apsunkinto servituto plotas atitektų be išimties dvarininkui valdyti;

6) nustatant valstiečiams atlyginimą už servitutų panaikinimą laukuose ir miškuose, skiriamų ūkių dydis neprivalo viršyti 1/40 apsunkinto servitutais ploto.

[1] *Trudy miest. komitetov Kovenskoj gubernii. P. 163.*

[2] *Trudy. Privislianskij kraj. P. 1025–1027.*

Taigi matyti, kad dvarininkai ir jų pusę palaiką caro valdininkai geriau valstiečius apiplėšti sugalvoti negalėjo.

Dar griežčiau dvarininkų naudai pasisakė Panevėžio aps. komitetas. Ne mažiau skundėsi ir Suvalkijos dvarininkai servitutais ir reikalavo paskubinti juos likviduoti[1].

Nuomos klausimas. Jis buvo opus ir aktualus. Valstiečių nuoma dvarininkų žemės Lietuvoje, palyginti su kitomis Rusijos gubernijomis, buvo labai menka[2]. Pavyzdžiui, – Vilniaus aps. – 0,6 proc., Telšių aps. – 1,3 proc., Raseinių – 1,5 proc., Švenčionių – 1,3 proc., Trakų – 1,8 proc. (Priedas XVIII), Vileikos – 2,1 proc., Lydos – 2,2, Šiaulių – 2,2, Kauno aps. – 2,3, Dysnos – 3,5, Panevėžio – 3,5 (XIX), Ukmergės aps. – 8,9 (XX). Daug aktualesnis buvo pačių dvarų ir palivarkų nuomojimas. Pastarasis dalykas dvarininkams labiausiai ir rūpėjo. Čia žemvaldžiai stengėsi visokiais būdais pakreipti įstatymus sau pageidaujama linkme.

Panevėžio aps. komitetas, manydamas, kad svarbu yra sudaryti pajėgių nuomininkų klasę, panašiai kaip Anglijos fermeriai, siūlo įstatymų nustatytą 12 metų maksimalų nuomos terminą pailginti, taip pat išleisti žemių nuomavimo taisykles, kuriomis galima būtų remtis, jei kai kurie punktai sutartyje nebūtų numatyti. Tose taisyklėse reikėtų numatyti, kad: 1) sutartis nustoja reikšmės, jei bus padarytas kuris nors vienas esminio punkto nevykdymas, be to, vienai ir antrai pusei leidžiama išieškoti gautus nuostolius. Vienąkart su nuomos sutarties sulaužymu turi būti nutrauktas ir faktiškas naudojimas turtu; 2) šienas, šiaudai ir mėšlas laikomi nekilnojamuoju turtu (kaip Napoleono kodekse) ir negali būti iš dvaro išvežami; 3) nuomininkas be savininko sutikimo negali naudotis žemės gelmėmis, miškų plotais, fabrikais ir dirbtuvėlėmis; 4) nuomininkas negali reikalauti atlyginimo už padarytas jo melioracijas, bet jei jos buvo leistos šeimininko raštu, tai tik pastarojo pažymėtos beviršijant sumos; 5) perleidimas dalies ar visų savo teisių kitam asmeniui be savininko sutikimo nuomininkui draudžiamas; 6) natūralias prievoles atlieka nuomininkas, piniginės – tenka savininkui; 7) visas nuomininko turtas, esąs nuomojamame sklype, laikomas prisiimtų sutartimi pasižadėjimų įvykdymo įkaitu, neatsižvelgiant į nuomininko luomą, t. y. nors jis būtų ir valstietis; 8) draudimo premijos mokamos nuomininko arba abiejų kartu. Ištikus gaisrui, ji pereina savininkui, kuris turi atstatyti sudegusius trobesius iš savo medžiagų, bet medžiagų atvežimas iki 10 varstų atstumo priklauso nuomininkui. Nuomininkas neturi drausti derliaus didesne suma kaip nustatyta savininko. Iš atlyginimo už derlių savininko naudai atskaitoma nuomos suma. Iš likučių perkamas reikiamas gyvajam inventoriui pašaras. Kita suma išduodama nuomininkui[3].

Kiti Kauno gub. komitetai pasisakė panašiai, turėdami omenyje žemvaldžių interesus.

Kiek kitaip atrodė klausimas Suvalkų gub. komitete. Nuomojamas ūkininkavi-

[1] *... Privislianskij kraj. P. 1048–1051.*

[2] Krišev N. *Itogi ekonomičeskogo issledovanija Rossii po dannym zemskoj statistiki. Dorpat, 1892.*

[3] *Trudy miest. komitetov Kovenskoj gubernii. P. 117–118.*

mas Suvalkų gub. esą vis labiau ir labiau plintąs, asmenų skaičius, ūkininkaujančių svetimoje žemėje, didėjąs, o žemdirbių savininkų skaičius mažėjąs. Daugeliu atvejų nuomojamas ūkis yra intensyvesnis už savininko. Todėl patogesnėms nuomos sąlygoms reikia:

1) suteikti ilgalaikiam nuomininkui savarankišką asmeninį ilgalaikį melioracijos kreditą;

2) sumažinti žyminio mokesčio rinkliavas, ypač sudarant ilgalaikes nuomas ir nuomas su smulkiais valstiečiais;

3) išvengti ateityje majoratinių dvarų nualinimo netinkamomis nuomojimo sąlygomis;

4) pageidauti, kad miškų žinyba rastų galima iždo dvaruose, kurie išnuomojami ilgam laikui, teikti pagal pristatomas nuomininkų sąmatas nemokamai miško medžiagas naujiems trobesiams statyti ir seniems remontuoti[1].

Dvarininkiški žemės ūkio poreikiams tirti komitetai nė puse burnos neprasitardami apie valstiečių aprūpinimą žeme, rado reikalo gana daug kalbėti ir sielotis valstiečių žemėtvarkos klausimais. Tuo norėta atitraukti valstiečių dėmesį nuo reikalavimo žemės, kurios beveik pusė po 1861 m. reformos pasiliko stambių žemvaldžių rankose.

Panevėžio komitetas, priekaištavęs 1861 m. reformai, kad ji neatkreipė dėmesio į žemėtvarkos klausimus, įvairiapusiškai analizuoja valstiečių skirstymą vienkiemiais ir rėžinio žemės naudojimo naikinimą... „Jei dabartiniu metu kaimas kultūros požiūriu atsilieka nuo dvarininko, tai ne dėl valstiečių sumanumo stokos. Mūsų valstietis – ūkininkas, puikiai supranta pašarinių žolių ir daugialaukės sėjomainos naudą. Jis ramiai keliauja į tolimus užjūrio kraštus ir iš viso jo energija yra išmėginta. Bet jo žemės valdymo forma jį visur varžo"[2]. Kuo reiškiasi tas varžymas? Mat kaimo valstiečio nuosavybė susidaro iš sodybinės žemės su daržu, rėžiais išmėtytų armenų ir pievų sklypai ir bendrų ganyklų. Sodyba yra kaime. Bet kam tai reikalinga? „Gyvenimas kaimais neatitinka lietuvių tautos būdo. Linksmo sugyvenimo požymių kaime nepastebima. Net šventadieniais, valstietis grįžęs iš pamaldų, leidžia laiką toliese nuo kaimynų, niūrioje vienumoje". Gyvenimas kaimais esą buvo pateisinamas tik tais laikais, kada žmonės jungdavosi bendromis jėgomis gintis nuo užpuolimų. Dabar tai yra pasenęs reiškinys, kliudąs plėtotis žemės ūkio kultūrai. Na ir vaizdas mažai patrauklus. Per kaimą eina kelias, kuriame skęsta arkliai ir vežimai kuo ne per ištisus metus – toks bjaurus ir ištrintas tas kelias. Trobesių susigrūdimas į vieną vietą sukelia masinius gaisrus, suvaro gyventojus į elgetos lazdą. Pagaliau laukų tolumas nuo sodybų – milžiniška neproduktyvi laiko gaišatis, mažinanti žemės derlingumą. Rėžinis žemės valdymas kliudo valstiečiams gerinti žemės armenis ir pievas, varžo jų ūkinę iniciatyvą. Rėžiai kliudo sėti pašarines žoles ir daugialaukę sėjomainą, o tai sudaro pagrindines žemės ūkio gamybos sąlygas. Maža to, rėžiai kliudo laukus nusausinti, nes griovių

[1] *... Privislianskij kraj. Op. cit. P. 1033.*

[2] *Trudy miest. komitetov Kovenskoj gubernii. (Panevežskij ujezd). Op. cit. P. 97.*

kasimas ar jų palaikymas priklauso nuo daugelio savininkų. Siauruose rėžiuose sunku ir trąšas išbarstyti taip, kad jas vėjas nenuneštų ant kito sklypo. Patobulintų mašinų naudojimas nėra įmanomas dėl rėžių siaurumo. Daug žemės eina perniek dėl daugybės ežių, kur veisiasi įvairūs parazitai. Pagaliau laukų darbai priklauso nuo viso kaimo.

Ne geriau yra ir su bendromis kaimo ganyklomis. Jos visiškai nualintos, nutryptos. Apie jų tręšimą, esant bendram valdymui, ir kalbos negali būti. Valstiečių gyvuliai badauja visą vasarą, o sukergimas su gerais reproduktoriais gali duoti tik neigiamus rezultatus, nes pagerinti gyvuliai neišvengiamai nyksta laikomi tokiomis netinkamomis sąlygomis. Sodybų ankštumas kliudo užsiimti daržininkyste ir sodininkyste, kurios galėtų duoti valstiečiams nemenkas pajamas.

Valstiečiai esą jaučia savo žemės valdymo nepatogumus ir kai kur jau mėgina išeiti į vienkiemius patys savo noru, tam naudodami tris būdus: 1) valstiečiai suskirsto kaimo žemę į vienverčius sklypus, bet ne vienodo dydžio, paskui traukia burtus; 2) žemę suskirsto lygiais slypais, bendrai juos įkainodami ir nustatydami, kad, geresnius sklypus gavę, turės primokėti blogesnius sklypus gavusiems. Paskui visi valstiečiai įnešdavo garantiją, lygią aukščiausiai primokėjimo sumai ir traukdavo burtus; 3) visa kaimo žemė būdavo suskirstoma lygaus dydžio, bet ne lygios vertės sklypais. Paskui darydavo varžytynes, pradedant geriausiu sklypu. Norįs jį įgyti įsiūlydavo tam tikrą sumą primokėdamas, susidarančio mainant sklypą į geresnį. Pasiūliusiam didžiausią sumą ir tekdavo geriausias sklypas. Pinigai būdavo įnešami į bendrą kasą. Taip pat darydavo ir toliau. Kuomet prieidavo prie mažesnės vertės sklypų už tuos, kuriuos pirmiau juos valdė, tai iš varžytynių tas gaudavo sklypą, kuris sutikdavo gauti mažiausią primokėjimą iš bendros kasos.

Trobesių perkėlimas į naujas sodybvietes esąs jau ne taip sunkus dalykas, bet vis dėlto yra susijęs su išlaidomis ir laiko gaišatimi. Dėl to kai kurių kaimų valstiečiai laikinai palikdavo sodybos žemę senesniems savininkams, kurie turėdami atspėjamo laiko ir lėšų, pamažėl persikeldavo trobesius arba statė naujus naujose sodybvietėse.

Komitetas siūlė: 1) skatinti skirstymą vienkiemiais, ypač po gaisrų; 2) skatinti vienkieminius ūkius premijų skyrimu, palengvinimu gyvulių kergimo su gerais reproduktoriais ir t. t.; 3) kliudyti skaldyti į rėžinius ūkius iš naujo įgyjamus ūkius (dvarus), išduodant paskolas iš valstiečių banko tik su ta sąlyga, kad išskirstys įgytą žemę vienkiemiais. Be to, prireikus, jei vienbalsiai nesutinka visi kaimo gyventojai, reikėtų nustatyti, kad, sutikus daugumai, skirstymas vienkiemiais būtų privalomas. Anot komiteto, tai nebūtų nuosavybės teisės pažeidimas. Pagaliau išsiskirstymą kaimų vienkiemiais reikėtų palengvinti, kiek galint sustiprinant juridinius formalumus, teikti nemokamą matininkų pagalbą, pašalpas mišku iš valstybinių miškų trobesiams atsistatyti, taip pat ir tam tikrą kreditą įsikurti[1].

Suvalkų gub. komitetas[2] dar daugiau argumentuoja reikalą valstiečiams skirsty-

[1] *Ten pat. P. 98, 99.*

[2] *... Privislianskij kraj. Op. cit. P. 1027–1030.*

tis į vienkiemius, panaudodamas argumentus tuo klausimu, iškeltus buržuazinio mokslo (a la Kafod ir kt.). Remdamasis išdėstytais pranešime argumentais, jis siūlė:

1) pripažinti racionaliu kaimų sutvarkymą privalomos komasacijos pagrindais, nutarus daugumai balsų, valdančių daugiau kaip pusę sodžiaus – žemės;

2) kaimų sutvarkymo projektams sudaryti reikia steigti nuolatines komisijas, į kurias įeitų nariais ir vietinės žemės ūkio draugijos rekomenduoti asmenys, tvirtinami gubernatoriaus, su agronominiu techniku vietoj matininko, ir asmenų, iš kurių vienas renkamas daugumos, antras mažumos ir trečias susitarus išrinktiesiems;

3) daryti kartu su kaimų išskirstymu, pageidaujant savininkui, ir reikalingas melioracijas;

4) komisijos sprendimai, kilus šalių nepasitenkinimui, turėtų būti skundžiami apeliacine ir kasacine tvarka;

5) įsigaliojusį kaimo išskirstymo plano vykdymą aprėžti dvejais trejais metais;

6) visi valstiečių tvarkymo įstaigų veiksniai, neišskiriant ir matavimo darbų, turi būti nemokami ir, be to, savininkai, panaikinę rėžius, turi naudotis mokesčių lengvatomis, išplečiant lengvatų taikymą ir smulkiajai šlėktai;

7) įvardytos priemonės turi apimti visą smulkųjį žemės valdymą, taip pat neįėjusias į dvarus iki 1864 m. žemes ir neapimtas 1864 02 19 įsaku be jokių išimčių;

8) turint galvoje išlaidas, susijusias su kaimų tvarkymu, neturi būti taikomos sodžiams, kurie naudojasi valstiečių servitutais, nes, pakeičiant servitutus, tektų iš naujo pertvarkyti sklypus;

9) įrengti išėjusiems į kolonijas valstiečiams apskričių ipotekas kuo mažesnėmis išlaidomis;

10) leisti valstiečiams, išeinantiems į kolonijas, naudotis palengvintomis sąlygomis ilgalaikiu kreditu melioracijos reikalui, perkeliant trobesius ir kitoms išlaidoms, su kuriomis yra susijusi kolonizacija;

11) norint pašalinti laukujų rėžius, labai pageidaujama, kad priverstinis tarprėžinių sklypų ir dvarininkų žemių sukeitimas, reikalaujant vienai pusei, dvarininkui ar valstiečiui, būtų taikomas ne tik dvarams, į kurių sudėtį įėjo valstiečių žemės iki 1864 m. įsako, bet ir visiems kitiems dvarams, su kuriais ribojasi valstiečių žemė.

Šio komiteto siūlymuose įdomu yra tai, kad į kaimų žemėtvarkos komisijas siūloma įtraukti vietinės žemės ūkio draugijos asmenis. Kas tas draugijas sudarė savo vietoje, jau buvo minėta, būtent beveik dvarininkai. Vadinasi, čia norėta užmaskuotai į valstiečių žemėtvarkos reikalus įtraukti ir dvarininkus.

Su skirstymu vienkiemiais buvo susijęs ir kovos su gaisrais klausimas. Nuo 1869 01 01 buvo išleistos tam tikros naujos taisyklės dėl valstiečių trobesių privalomo draudimo. Nuo 1880 07 12 buvo pradėtas naudoti ir dvarų trobesių savitarpinis gubernijos draudimas[1]. Privalomas valstiečių trobesių draudimas buvo ir kairiakrantėje Lietuvoje. Tačiau gaisrai buvo dažna nelaimė kaimuose tiek Lietuvoje, tiek Rusijoje. Jie taip pat nualindavo valstiečius ir padarydavo milžiniškus

[1] ... *Kovenskaja gubernija. Op. cit. P. 72–75.*

nuostolius liaudies ūkiui. Dėl to nenuostabu, kad tas klausimas buvo įtrauktas į žemės ūkio poreikiams tirti komitetų programą. Lietuviškųjų gubernijų komitetų diskusijose tuo klausimu pagrindine priemone sumažinti gaisrams buvo laikomas išskirstymas kaimų į vienkiemius (Panevėžio aps.), ugniaatsparių statybai medžiagų propagavimas. Na, žinoma, ir tą reikalą turėjo tvarkyti dvarininkiškos žemės ūkio draugijos, kurios gaudavo iš valstybės iždo subsidijas, kad galėtų pastatyti pavyzdingą valstiečio kiemą iš ugniaatsparių medžiagų – molio, nedegtų plytų, molio skiedinyje mirkytų šiaudų stogais ir t. t. Suvalkų gubernijos komitetas pasiūlė įsteigti tam tikras komisijas gaisravietėms apžiūrėti ir suprastinta tvarka sudaryti sodybų išskirstymo projektus, steigti savanoriškas gaisro komandas jam gesinti aprūpinant ir įrankiais ir t. t.[1]

Domimasi ir gaisrų priežastimis. Be valstiečių kaltinimo dėl neapdairaus elgesio su ugnimi, buvo iškelta ir dar viena gaisrų priežastis – tai padegimai. Kauno aps. komiteto pranešime skaitome: „Padegimai tarp valstiečių dažnai praktikuojami, siekiant paleisti raudoną gaidį savo kaimynui valstiečiui arba kaimyniniam dvarininkui yra mėgiamas mūsų valstiečių (pranešėjas turi galvoje visos Rusijos valstiečius. – P. Š.) atsikeršijimo būdas, rodos, visiems žinoma. Vargu ar žinoma, kad didelė šių padegimų dalis palieka neišaiškinti kaltininkai, kurie beveik visuomet pasprunka iš teisingumo organų rankų, sukeldami tuo savo kaimynams norą pamėgdžioti juos". „Pakanka, sako jis, kad jūs paimtumėte valstiečių gyvulius iš lauko. Gyvulių savininkai, nieko nesivaržydami, grasina jums padegimais. Jūs skundėtės valsčiaus teismui jūsų kaimynais valstiečiais tuo, kad jie vieną gražią dieną sudarė ežią ir prisiskyrė sau dvaro žemės prie savosios: atminsi mus, šaukia jis jums – nekulsi šiemet savo grūdų, viską paleisime vėju. Jūs sulaikysite būrį valstiečių, kurie atėjo į jūsų sodą pasigardžiuoti jūsų sodo obuoliais ir kriaušėmis, ir vėl grasinimas padegti jūsų arklides arba tvartus. Ir jūs žinote, jūs esate įsitikinę, kad tai nėra tušti grasinimai, kad nieko nėra lengviau kaip juos įvykdyt ir tai be jokios rizikos. Tuo jus įtikino daugybė padegimų, kurie beveik visados palikdavo nenubausti nepavykus surasti kaltininkų". Dėl to pranešėjas be jau minėtų priemonių siūlo priversti teismo tardytojus kruopščiau užsiimti padegėjų suradimu. Padegimų pagrindinės priežastys pranešėjui nerūpi[2].

Ryšium su žemėtvarka Panevėžio komitetas iškėlė klausimą dėl juridinės žemės sklypais ir dvarais pasikeitimo formos. Kadangi įstatymuose nesą numatyti pasikeitimai žemėmis, tai kaip toks draudimas lenkų kilmės asmenims įgyti žemes gali tuos pasikeitimus žemėmis tarp dvarininkų ir valstiečių kliudyti[3].

Panevėžio komiteto siūlymuose klasinis žemvaldiškas feodalinio pobūdžio momentas atsiranda iš siūlymo, kad dvarininko ginče su valstiečiu arba laisvu žmogumi, išperkančiu savo sklypą iš jo dvaro, nenorinčiu pakeitimo, pastarasis būtų pripažintas privalomu vienai pusei reikalaujant. To paties reikalauja ir Raseinių

[1] *... Privislianskij kraj. Op. cit. P. 1024, 1025.*
[2] *... Kovenskaja gubernija. Op. cit. P. 53–57.*
[3] *Ten pat. P. 114.*

komitetas[1]. Šiaulių komitetas tuos ginčus dėl pasikeitimo sklypais siūlo spręsti taikos tarpininkų suvažiavime[2].

Žemės ūkio poreikiams tirti komitetuose, nagrinėjančiuose žemės valdymo klausimus, buvo apsvarstyti ir žemės sklypų dalijimo reikalai. Diskusijose buvo pabrėžta, kad, nepaisant įstatyminio draudimo dalyti sklypus (senato 1881 11 26 sprendimas Nr. 1427), kiemų sklypai skaldomi be atodairos, ir valstiečių sklypų susiskaldymas bei smulkėjimas dėl natūralaus gyventojų prieaugio nuolatos didėja. Tas dalinių smulkinimas vyksta Lietuvoje greičiau kaip tose Rusijos dalyse, kur veikia žemės bendruomenės, nes atskirų sodybų prieaugis vyksta greičiau kaip visų bendruomenės gyventojų, o žalinga padalijimų įtaka susilpninama žemių perdalijimais. Tuo tarpu Lietuvoje, kur viešpatauja kiemų valdymas, žemių perdalijimų nėra.

Komitete buvo nurodoma, kad palyginti dideli valstiečių žemės plotai Panevėžio aps. sudarė 50 ir daugiau deš., kalbamu laiku taip susmulkėjo, kad neretai kiemų – su 5,3 ir net 2 deš., nors vietos sąlygomis ūkininkavimas tokiame sklype yra nepastovus ir neaprūpinąs šeimos. Tokių silpnų valstiečių ūkių Panevėžio aps. būta iki 40 proc. Komitetas pasiūlė aprėžti minimalų žemės sklypą 10 deš., kuris jau nebegalėtų būti dalomas. Išeinantiems iš kaimo šeimos nariams reikėtų nustatyti tam tikrą išperkamąjį mokestį, su kuriuo padedant pigiam kreditui iš Valstiečių banko (ne daugiau kaip iš 4 proc.), su būdingu mūsų mužikui taupumu ir dideliais uždarbiais, teikiamais kaimyninių dvarų, visados atsiras galimybė tapti savarankišku šeimininku, įgyjant žemės nuosavybę. „Taip iš tikrųjų būtų neblogas dalykas, išvaikius gyventojų perteklių iš mažažemių ūkių, kitaip sakant, suproletarinus juos, dvarui atsirastų didesnės darbo jėgos pasiūlos, padidėtų rezervinė darbo armija, o kartais net ir žemės paklausos, kas, Valstiečių bankui tarpininkaujant, pakeltų dvarų kainą[3].

Gana daug tuo klausimu pasisakė ir Šiaulių komitetas. Jo nuomone, valstiečių žemės smulkinimą galima būtų sutvarkyti:

1) nustatant individualią skirtinių sklypų nuosavybę vietoj šeimyninės, taip pat nustatant paveldėjimą pagal įstatymą vietoj esamo paveldėjimo pagal papročius, paskutiniuoju atveju reikėtų, kad kuris nors valdžios organas skirtų kiekvienam skirtiniam sklypui šeimininką, turintį teisę disponuoti sklypu, nuomoti jį ir t. t. ir tvirtintų skirtinių sklypų paveldėjimą;

2) valsčiaus teismas turėtų būti visiškai reformuotas arba bent nustatyta jam kolegiali apeliacinė įstaiga;

3) pageidaujant taikos tarpininkui ar pavaduojančiam jį žemės viršininkui, suteikti teisę tvirtinti ir įteisinti valstiečių sklypų dalijimą, sumažinant baigus išsipirkimą, minimalią normą iki 6 deš.;

4) pageidaujama neskirtinės žemės, ne didesnės vertės kaip 1000 Rb, tvirtinimą

[1] *Ten pat. P. 135.*
[2] *Ten pat. P. 171.*
[3] *... Kovenskaja gubernija. Op. cit. P. 102.*

išimti iš apygardos teismų ir pavesti apskričių teismo nariams, o kur jų nėra – taikos teisėjams.

Ukmergės komitetas savo samprotavimuose parodė nepaprastą panašiems komitetams dėmesį. Pripažindamas žemės skaldymą tragišku dalyku, jis sako: „Kooperatinis kaimo ūkis, žinoma, ateities dalykas, bet dabartyje valstiečių ūkių smulkinimas turi būti sulaikytas įsteigiant majoratinį žemės valdymą: skaldymas pagal įstatymą tegali būti leidžiamas iki 6 deš. imtinai. Vyresnysis sūnus šeimoje, valydamas tas dešimtines, prisiima pareigą išmokėti jaunesniems broliams ir seserims, proporcingai žemės vertei, kai kurią pinigų sumą. Kreditas turi būti duodamas Valstiečių banko ilgam laikui nedidelėmis palūkanomis“[1].

Komitetams buvo pasiūlytas klausimas dėl sodžiaus bendruomenių pritraukimo gyventojų prieaugiui iškelti. Į šį klausimą dvarininkai atsakė savo interesų požiūriu. Toks esą klausimas galėjęs atsirasti tik dėl klaidingos pažiūros į emigraciją. Lietuviškose gubernijose gyventojų tai buvę mažai, kad jiems emigruoti nėra reikalo į tolimus kraštus, o jei jiems darosi ankšta savo žemėje, tai čia kaltė (žinoma, ne stambaus žemės valdymo) dėl netikusio žemės nuosavybės teisės, režinio žemės valdymo ir apskritai dėl valstiečių ūkio lygio. Nenormaliai būklei pagerinti reikia padaryti atskirą asmeninę žemės nuosavybę, kur kiekvienas valstietis atsakytų už save, už jo ūkio paimtas skolas ir prievoles, o ne kaip dabar, esant solidariai atsakomybei, kur visi atsako už vieną. Reikėtų padaryti valstiečių ipoteką tam, kad palengvintų pigų ilgalaikį kreditą, kuris įgalintų dalijantis valstietišką palikimą atsiskaityti. Tai padėtų tam, kuris panorėtų palikti ūkyje. Būtų išvengta žemės dalijimo. Siūloma kurti daugiau žemės ūkio mokyklų tam, kad būtų pakelta žemės ūkio kultūra. Tuomet ir mažame sklype valstietis ras pragyvenimo priemonių. Be to, čia dvarininkams būtų dar viena nauda – jaunesnieji šeimos nariai už savo palikimo dalis galėtų nuomoti dvarininkų žemes. Bet ir čia svarbu, kad nuomininkas galėtų atlikti savo prievoles, o prireikus savininkas lengviau galėtų priversti savo nuomininką laikytis sutarties, o kai prireiks, tai ir pašalinti netinkamą nuomininką iš savo žemės[2].

Agrotechnikos ir zootechnikos priemonės. Žemas agrotechnikos ir zootechnikos lygis, ypač valstiečių ūkiuose, susilaukė didelio atgarsio žemės ūkio poreikiams tirti komitetuose. Jį pakelti buvo siūloma daugybė priemonių. Pirmiausia tai bendras ir specialus liaudies švietimas. Šiuo klausimu Suvalkų gubernijos pasisakyme konstatuotas faktas, kad liaudies švietimo organizacija yra nepakankama. Esamos mokyklos mažai daro gyventojams auklėjamosios įtakos, juoba žemės ūkio žinias skleidžiant. Mokytojai pastarajam reikalui nepakankamai paruošiami Veiverių seminarijoje (įst. 1866 m.). Dėl to turėtų būti steigiamos specialiosios žemesniosios žemės ūkio mokyklos: viena šiaurinėje, antra – pietinėje dalyje, nes etnografinės ir ekonominės sąlygos tose dalyse griežtai skiriasi. Tokioms mokykloms vietą tektų išrūpinti dvaruose. Be to, specialiąsias žemės ūkio mokyklas

[1] ... *Kovenskaja gubernija. Op. cit. P. 42.*

[2] ... *Kovenskaja gubernija. Op. cit. P. 30, 31.*

galėtų steigti atskiri asmenys ir žemės ūkio draugijos. Komitetas pareiškė nuomonę, kad greta su valstybinės kalbos dėstymu pradžios mokyklose būtų dėstoma ir gimtoji kalba, tai palengvintų mokiniams geriau įgyti žinias. Jei tokiose pradžios mokyklose mokytojai pajėgtų supažindinti mokinius su žemės ūkio pagrindais, tą dalyką reikėtų paremti. Iš viso reikėtų jaunimo auklėjimo darbe stengtis, kad valstiečiai būtų supažindinami su naujomis žemės ūkio augalų veislėmis, kad būtų išugdytas noras savarankiškai kurti geresnį gyvenimą. Tam reikėtų steigti pavyzdingus medelynus ir pan. Reikėtų įsteigti apskrities agronomo vietą, kuris vadovautų valstiečių konsultacijoms žemės ūkio klausimais, imtųsi tam tikrų priemonių žinioms skleisti, įeitų į žemės ūkio draugijos sudėtį kaip tarybos narys. Agronomas turėtų gauti savo darbams atitinkamų lėšų. Jis turėtų rengti žemės ūkio kursus valstiečiams, liaudies mokyklose ir kariuomenėje. Liaudies mokytojų agronominiam lygiui pakelti prie Veiverių seminarijos turėtų būti atidaryta meteorologinė stotis, įkurtas pavyzdingas sodas, daržas ir miškų medelynas. Turėtų būti komandiruojami į žemės ūkio praktikos kursus prie siūlomų steigti žemės ūkio mokyklų mokytojai, kurie norėtų to dalyko mokytis. Pageidaujama rengti prie visų girininkijų medelynų kartu miškų bei vaisinių medžių medelynus, taip pat kur būtų patogu ir pavyzdingus bitynus su avilių dirbtuve. Prie „Gubernijos žinių" galėtų būti leidžiamas neoficialus skyrius, skirtas žemės ūkio klausimams ir veltui siuntinėjamas į žemės ūkio mokyklas. Turėtų būti teikiama nemokamai techninė pagalba irigacijos, nusausinimo, girių atželdinimo, smiltynų ir griovių sustiprinimo, ugniaatsparios statybos klausimais ir t. t. Agronomai galėtų organizuoti knygynėlius žemės ūkio klausimais prie valsčių valdybų ir mokyklų. Ypač daug reikšmės turėtų įvairūs žemės ūkio bandymai ir valstiečių supažindinimas su jais. Bandomųjų laukų organizacija turėtų būti įvairiapusiška ir daroma prie pradžios mokyklų ir valsčių valdymų, taip pat visuose valdžios dvaruose, o jas tvarkyti turėtų nuomininkai, kaip numatyta nuomos sutartyse. Valdžios dvarai iki tam tikro laipsnio turėtų būti visiems apylinkės gyventojams mokykla, ir todėl valdžios agronomo prižiūrimi naudotų pavyzdingus įrankius ir mašinas, gaunamas tam tikslui iš valdžios ir naudoti sėjomainoje tuos augalus, kurių kultūra būtų pageidaujama valstiečių ūkiams. Bandymų laukuose turėtų būti tiriama: 1) dirvos įdirbimo pagerinimo būdai, 2) tinkamos ir pigios mašinos ir įrankiai; 3) įvairūs trėšimo būdai; 4) sėklų atrinkimo ir parengimo būdai; 5) sodų, daržų ir girių svarbiausi augalai; 6) laukų, daržų, augalų sėklų auginimas ir t. t. Tam darbui agronomui turėtų padėti vietinės jėgos. Be to, turėtų būti steigiamas meteorologinės stotys.

Pagaliau prie Suvalkų žemės ūkio draugijos, taip pat prie jos filialų skyrių kitose vietose ir prie gubernijos agronomo arba žemės ūkio inspektoriaus būstinių, jei tos vietos būtų įsteigtos, turėtų būti organizuoti sandėliai aprūpinti valstiečius patogiausiomis sąlygomis, į kreditą ir su mokėjimų išdėstymais žemės ūkio pagerintais įrankiais, sėklomis ir trąšomis, o pagerintas naujų veislių sėklas turėtų dalyti dykai kai kuriems patikimiems valstiečiams. Naudinga būtų visose mugėse rengti

nedideles pagerintos veislės raguočių ir arklių parodas, taip pat išdavinėti valstiečiams premijas už žemės ūkio pagerinimus ir organizuoti keletą kergimo punktų arkliams ir raguočiams pagerinti, nustačius valstiečiams minimalų atlyginimą už sukergimą[1].

Taigi pasiūlyta daugybė priemonių, kurių įvykdymas iš dalies buvo jau pradėtas anksčiau caro vyriausybės, bet dar labiau išbujojo po Stolypino reformos. Pažymėtinas čia faktas, tai pageidavimas, kad pradžios mokyklose būtų dėstoma prigimtoji kalba, kas lietuviams valstiečiams, kurių kalba caro vyriausybės buvo persekiojama, buvo teigiamas dalykas. Dvarininkų pastangos kontroliuoti agrotechnines ir zootechnines priemones reiškėsi pageidavimu, kad tos priemonės būtų vykdomos per žemės ūkio draugijas, kur sėdėjo dvarininkai lenkai. Tuo jie siekė ne tik luominės dvarininkiškos hegemonijos valstiečiams, bet ir lenkinimo tikslų.

Draudimas spausdinti lietuviškas knygas lotynų raidėmis nuo 1864 m., faktiškai lietuvišką žiniasklaidą privertęs dirbti pogrindyje ir iškėlęs ją už rusiškos Lietuvos ribų (į Tilžę ir JAV) ir sudaręs didelį stabdį lietuviškos liaudies pažangai, savaime suprantama, turėjo rasti šiokį tokį atgarsį komitetuose. Ši skriauda lietuviškai kultūrai tinkamai apsvarstyta Šiaulių komitete, kurio pakomitetis pripažino mokyti visose pradžios mokyklose lietuvių kalbos greta su valstybine kalba ir lygiagrečiai spausdinti knygas ir laikraščius su cenzūra vietose, o ne Peterburge arba Vilniuje. „Ši priemonė, pasakyta pranešime, juoba būtina, kad šiuo laiku liaudyje cirkuliuoja daug brošiūrų lietuvių kalba, išleistų užsienyje, toli gražu nepageidaujamo turinio, o patraukimas spausdintam žodžiui toks yra stiprus, kad policinės kovos priemonės negali sulaikyti šios literatūros plitimo, ir tik išleistos Rusijoje knygos ta pačia lietuvių kalba ir gvildenančios valstiečiams įdomius klausimus, galėtų išspausdinti užsienio leidinius iš liaudies. Šį klausimą pakomisė laikė vienu pagrindiniu, be kurio patenkinamo sprendimo negalima tikėtis bent kiek geresnės pažangos liaudies švietimo darbe. Šio klausimo nemažą reikšmę rodo taip pat ir daugybė privačių asmenų pareiškimų, prisiųstų į apskrities komitetą. Pradėjus pradžios mokyklose mokyti vietinę kalbą, didelės naudos galėtų turėti bibliotekos ir skaityklos, steigiamos prie mokyklų, valsčių, arbatinių ir papildomos daugiausia populiariomis lietuviškomis knygomis apie žemės ūkį, higieną, veterinariją ir t. t. Labai galimas daiktas, kad Kauno žemės ūkio draugija imtųsi pastangų tokias knygas leisti lietuvių kalba“[2].

Šiuo klausimu daugiausia pasisakė vienintelis visos Kauno gubernijos komitetuose pasireiškęs valstietis J.Dovydaitis, taip sakant, praktiškais pavyzdžiais išaiškinęs lietuviškos žiniasklaidos reikšmę žemės ūkio pažangai. Pripažinęs didelį laikraščių, brošiūrų ir knygų reikšmę žemės ūkio žinioms skleisti ir nusiskundęs valstiečių neraštingumu, jis sako: „Neraštingumo žodis, mano pavartotas ta prasme, kad rusiškai iš tikrųjų dauguma gyventojų nemoka, o gimtąja lietuvių kalba sunku rasti žmogų, kuris neturėtų knygos, būtų beraštis. Dėl to būtina leisti pamo-

[1] ... *Privislianskij kraj. Op. cit. P. 1017–1021.*

[2] ... *Kovenskaja gubernija. Op. cit. P. 164.*

komas knygas lietuvių kalba ir tuomet rezultatas bus tikras. Lengvesnio būdo sugalvoti ir negalima. Kam tiks pasižymėjusių ūkių aprašymai, kurie bus labai pamokomi ir naudingi, jei jie ir nebus prieinami kiekvienam valstiečiui ūkininkui? Leidžiami žurnalai „Nedelia" ir „Derevnia" mokykloms, ir juos skaito mokiniai liaudies mokykloje, bet naudos maža, nes, baigę liaudies mokyklas, greitai pamiršta. Todėl mes, lietuviai, atsilikome nuo mums gimininguų Kuršo ir Livžemės latvių žemės ūkio pramonėje? Vienintelis atsakymas – knygų ir laikraščių neturėjimas gimtąja kalba. Kodėl žydai pigiai perka iš mūsų produktus, bet rinkose didelė kaina, o mes perkame brangiai, kai jas galima pigiai pirkti? Žydas turi laikraštį, o mes jį klausiame, kas girdėt. Lietuvis dėkingas už smuklės panaikinimą, bet negali suprasti liaudies arbatinės reikšmės. Šventą dieną, turėdamas laisvo laiko, neturi kuo užsiimti. Vietoj laikraščio „Sviet" duok man knygą, lietuvišką, pamokyk kaip ūkininkauti, pasakyk, kur parduoti produktus ir kur pirkti naudingus augalus, kuliamąsias mašinas, plūgus, paaiškink pagerintų mašinų ir įrankių naudingumą, ir tuomet liaudies arbatinės bus naudingos ir padavėjas nesnaus prie šalto virdulio. Iždo degtinės parduotuves (monopolkas) uždaryti šventomis dienomis, ir bus tyla, ramybė ir taika, valstietis ūkininkas pakils ir varžysis už tai, kad gautų premiją už pavyzdingą ūkį. Žinau kaimą, kur, paskaitę lietuviškame kalendoriuje apie dobilų ir runkelių naudą ūkyje, visi valstiečiai ūkininkai sutiko pritaikyti savo kaime ir įsitikino šių augalų nauda. Valstietis iš vienkiemio tokiu pat būdu tapo geru sodininku ir gauna geras pajamas. Dar pavyzdys. Pasiturintis jaunas ūkininkas nori nudažyti namą ir ūkiškus daiktus. Patariu Mironovo knygą „Maliar", išrašo ją iš knygyno, bet, deja, nors ir baigęs liaudies mokyklą, mažai besupranta ir sviedžia knygą į kertę. Tokia pat scena su jauna šeimininke, norinčia baltinti įvairius audinius ir verpalus. Gavusi knygą iš tos srities, su skauduliu sako, kaip gaila, kad ji ne man, nelietuviška. Dar vienas klausia, kaip kur gauti knygą „Pčelovod", yra lenkiškos, o man reikia lietuviškos ir t .t."

Tokiais smogiamais argumentais norėjo suminkštinti didžiarusiškų imperialistų caro valdininkų širdis, tarytum šie Dovydaičio nurodomi dalykai būtų pirmiausia rūpėję.

Už paskaitas žemaičių kalba pasisakė Raseinių komitetas[1].

Panevėžio komitetas buvo nepatenkintas esamu švietimu, iš kurio žemės ūkiui mažai esą naudos, nes dažniausiai pamokyti išeina iš ūkių, stengiasi gauti vietas mieste, o kartais papildo šunadvokačių eiles, kurių dvarininkai nemėgo dėl jų kurstymo bylinėtis su dvarininkais[2]. Panevėžio kaip ir Telšių komitetai nė žodžio nepratarė dėl lietuvių kalbai grąžinimo teisių.

Kauno gubernijos, Kauno apskrities, Ukmergės komitetai tą reikalą taip pat nutylėjo. Užtat jų siūlymuose visur svarstymo objektu buvo dvarininkiškos draugijos, kurios turėjo vadovauti ir prižiūrėti agronominį darbą tarp valstiečių, žinoma, už gaunamas iš valstybės lėšas. Valstietis čia dalyvauja daugiau kaip objektas, o

[1] *... Kovenskaja gubernija. Op. cit. P. 133.*
[2] *Ten pat. P. 103.*

ne subjektas, kuris pats savarankiškai galėtų tvarkyti. Tai dar aiškios baudžiavinių laikų atgyvenos. Tik Šiaulių komitetas drįso išdėstyti visuomeniškesnes pažiūras į valstiečių tvarkymą, reikalavo steigti žemietijas, kurios galėtų perimti agronominės pagalbos teikimą gyventojams[1].

Specialiosioms ūkio šakoms dvarininkai reikalavo iš valstybės įvairių lengvatų, kurių našta užgultų liaudies mases. Pvz., Panevėžio komitetas gyvulininkystei pagerinti pageidavo: 1) sustabdyti sėlenų ir išspaudų eksportą iš imperijos ribų arba bent apkrauti jas didesniais išvežamaisiais muitais tam, kad šie muitai eitų išvežamiems kviečiams ir rugiams premijuoti; 2) nustatyti išimtiniais atvejais žemės ūkio draugijoms palengvintus tarifus sėlenų ir išspaudų transportams pagal tikrą vertę; 3) išdavinėti pašalpas įsigyti buliams reproduktoriams, kuriais galėtų naudotis ir valstiečiai. Dėl arklininkystės išplėtojimo komiteto pažymėta, kad vienos Vilniaus kergimo stoties nepakanka ir ji yra per toli, todėl reikėtų įkurti kergimo punktą viename iš centrinių Kauno gubernijos punktų. Kitoms įvairioms žemės ūkio šakoms turėtų būti laikomi instruktoriai prie žemės ūkio draugijų, kuriems turėtų būti išduodamos subsidijos iš iždo lėšų. Taip pat žemės ūkių aprašymai ir premijavimai turėtų būti žemės ūkio draugijų kontroliuojami.

Žemės ūkio gamybai padidinti reikėjo geresnių mašinų, įrankių, trąšų ir t. t. Tais dalykais daugiausia apsirūpindavo dvarai ir didesni valstiečių ūkiai. Tam tikslui buvo siūloma: 1) motyvuotai žemės ūkio mašinas premijuoti parodose didesnėmis dovanomis; 2) paskatinti savo žemės ūkio mašinų bei įrankių gamybą, o kol savoji gamyba pasieks atitinkamą lygį, sumažinti įvežamuosius joms muitus, taip pat mažesnio tipo lokomobiliams ir sviesto mušimo aparatams; 3) sumažinti muitus įvežamoms trąšoms ir sieros rūgščiai tam, kad papigintų vietinio superfosfato gamybą; 4) suteikti žemės ūkio draugijoms ir bendrovėms šešių mėnesių kredito valstybės banke, pristačius geležinkelio sublikatas, nes paskutiniuoju laiku esą pastebimas fabrikantų noras sumažinti kreditus perkant trąšas, tuo tarpu vasaros sezono pabaigoje ūkininkų apyvartos lėšos baigiasi; 5) didelę kliūtį prekybai dirbtinėmis trąšomis sudaro pirklių sukčiavimai, maišant į trąšas smėlį ir pan., tai galima pašalinti nustatant tam tikrą trąšų analizės tvarką, panaudojant lėšų iš valstybės iždo; 6) steigti žemės ūkio įrankių, mašinų, trąšų ir sėklų sandėlius, iš kurių valstiečiai jų galėtų gauti prieinamomis kainomis. Sandėlių prižiūrėtojais reikėtų kviesti dvarininkus, kurie teiktų valstiečiams patarimus. Sandėliams steigti galėtų būti sunaudojami bendruomeninių lėšų likučiai, be to, turėtų juos subsidijuoti valstybės iždas. Tačiau atrodo, kad tai geriausiai galėtų atlikti dvarininkiškas Kauno sindikatas[2].

Kovai su augalų kenkėjais turėtų vadovauti žemės ūkio draugijos[3], o kovai su epizootijomis valstybė – stiprindama veterinarinę tarnybą ir daugiau lėšų skirdama užkrėstiems gyvuliams naikinti, atlyginant tų gyvulių savininkams nuostolius.

[1] *Ten pat. P. 168.*

[2] *... Kovenskaja gubernija. Op. cit. P. 121.*

[3] *... Privislianskij kraj. Op. cit. P. 1021, 1022.*

Melioracijos darbai turėjo būti atliekami valstybės lėšomis, nusausinant didesnius pelkių plotus arba apželdinant smiltynus. Aišku, kad technikos priemonėmis labiausiai galėjo pasinaudoti dvarininkai.

Apskritai teikiama agronominė pagalba ir jo linkmė buvo apibendrinta grafo Broel-Pliaterio pranešime: „Mokyklos ir instruktoriai turi būti atiduoti gubernijos ir apskričių žemės ūkio draugijoms tam, kad užkirstų kelią plėtotis jose socialistinėms antivyriausybinėms žinioms. Ūkių ir parodų premijavimas turi būti pavestas žemės ūkio draugijoms kaip labiausiai kompetentingoms šiais klausimais“[1].

Namų pramonės klausimai. Įtraukti į žemės ūkio poreikiams tirti komitetų programų namų pramonės paskatinimo klausimai turėjo įtakos ir lietuviškųjų gubernijų komitetų sprendimams, kartais nukreiptiems aiškiai dvarininkiškų interesų linkme. Pvz., štai Kauno aps. komiteto pranešime kalbamuoju klausimu skaitome: „Namų pramonė yra pagalbinis verslas tarp valstiečių, kuriems leidžiamas laisvas nuo žemės ūkio darbų žiemos laikas ir tuo papildomas deficitas jo biudžete, atsirandąs dėl menkų žemės sklypų. Nors Lietuvos tie sklypai didesni, bet turi tendencijos mažėti dėl nuolatinių šeimyninių pasidalijimų. Dėl to ir valstiečių šeimose pradeda atsirasti „deficitas“. Nesant namų pramonės, pas mus esą išsivysčiusi emigracija [...] ne tik „daro neigiamos įtakos gyventojų dorovei, bet ir pagimdė didelį darbo rankų trūkumą žemės ūkyje, vasaros sezono metu“[2].

Geriausias vaistas prieš tai esąs namų pramonės plėtojimas ir patobulinimas. Pranešėjas Kauno gubernijoje sutikęs šiuos namų pramonės verslus, tai bendorių, audimo, ratų ir ratlankių gaminimas, žemės ūkio įrankių ir mašinų gamyba, pintinių pynimas, tinklų mezgimas, odų, puodų ir plytų gamyba, čerpių gamyba, baidokų ir laivų darymas ir t. t. Kaip matyti iš duoto namų pramonės šakų sąrašo, į jį įrašyti ir paprasti amatai – odų, žemės ūkio įrankių (kalvių), plytų, čerpių ir kt., kurie arba visiškai nėra susiję su žemės ūkio, arba greičiau priklauso dvarams, gamyba. Silpno namų pramonės plėtojimo priežastį pranešėjas mato dėl nepakankamos valdžios paramos, kuri gausiai teikiama centrinėse gubernijose iš žemietijų pusės. Kadangi pas mus žemietijų nėra, tai namų pramonės rėmimas turėtų būti pavestas žemės ūkio draugijoms, kaip gerai žinančioms savo gubernijos poreikius. Išvada tokia: 1) suteikti žemės ūkio draugijoms įgaliojimą skirti namų pramonės globėjus; 2) gauti subsidijas instruktoriams laikyti, o instruktorių veikla turėtų remtis globėjų nurodymais; 3) kad visos Žemės ūkio ministerijos subsidijos ir melioracijos paskolos būtų leidžiamos žemės ūkio draugijai tarpininkaujant; 4) pageidaujama, kad vyriausybė pagamintų atitinkamos valstybinės pagalbos namų pramonininkams technines ir ekonomines formas, kurios jau įgyvendinamos tose gubernijose, kurios turi žemietijas; 5) palengvinti sąlygas namų pramoninkams pirkti žaliavų, pvz., malkas iš valstybinių miškų, nes panašias lengvatas turi centrinės gubernijos; 6) palaikyti parodomąsias dirbtuves Žemės ūkio ministerijos subsidijomis; 7) įrengti sandėlius ir muziejus, nors prie sindikatų ir žemės ūkio

[1] ... *Kovenskaja gubernija. Op. cit. P. 22.*
[2] ... *Kovenskaja gubernija. Op. cit. 78–79.*

draugijų sandėlių; 8) sumažinti tarifus geležinkeliais gabenamiems namų pramonės gaminiams[1].

Kauno gubernijos komitetas būtina sąlyga namų pramonei plėtoti laiko pigų ir lengvą kreditą, o pastarasis tik tuomet galimas, kai valstietis bus patikimas mokėtojas. Prie žemesniųjų žemės ūkio mokyklų reikėtų įkurti amatų skyrius, kur apmokymas turėtų būti sujungtas su praktikos darbais ir techninės paišybos apmokymu.

Namų pramonės gaminiams parduoti turėtų būti įsteigtos kooperatinės bendrovės. Pastarąsias tektų ilgesniam laikui atleisti nuo verslo mokečio, kad jos galėtų laisvai plėtotis, o ilgainiui įstengtų pačios savaime išsilaikyti.

Ukmergės apskrities komitetas savo sprendimą pradeda šiais žodžiais: „Namų pramonės, šio valstiečio turtingumo šaltinio, pas mus visiškai nėra. Naminio milo ir audeklo gaminimas nevyksta dideliu mastu ir beveik neišeina iš šeimos poreikių. Net tas komitetas randąs patogias sąlygas plėtoti namų pramonę audeklo ir virvių gamybai, nes yra geros sąlygos linų ir kanapių auginimui. Tai pramonei išplėtoti vyriausybė turėtų duoti subsidijų pavyzdinėms dirbtuvėms, kurios auklėtų mokinius ir pameistrius specialistus, steigti. Subsidijos turėtų būti duodamos per žemės ūkio draugijas. „Būtinas reikalas turėtų gerų kalvių, dailidžių, šaltkalvių ir apskritai pameistrių (ypač dabar, kai daugelyje vietų įsitaisoma žemės ūkio įrankių ir mašinų, reikalingų remonto), seniai yra pribrendęs ir artimai susijęs su kalbamuoju čia klausimu. Iš šioms rankinio darbo sritims reikėtų įrengti pavyzdines dirbtuves, kurios ruoštų reikalingus mums specialistus“[2].

Taigi namų pramonės klausimas buvo nukreiptas ne „liaudiška“ tos pramonės linkme, o dvarininkų kapitalistine linkme.

Konkrečiau į namų pramonės klausimą pažiūrėjo Panevėžio komitetas[3] ir Suvalkų komitetas.

Panevėžio komitete pažymėta, kad jo apskrityje valstiečiai tiek yra užimti žemės darbais, kad namų pramonės verslo nepažįsta. Esą atskirų meistrų, daugiausia savamokslių, kurie užsiima nedideliu mastu kai kurių nelabai kokybiškų gaminių gamyba savo reikalams ir bent kiek savo kaimynų reikalams. Bet jų darbas su nedidelėmis išimtimis esąs tiek netobulas, kad dauguma vartotojų buvo linkę pirkti pigesnius ir dailesnius fabrikų gaminius. Iš atskirų pramonės šakų dažniausiai plėtojama marškinių ir vilnonių audinių gamyba, bet esą nelabai paplitusi, ypač pastaroji, sutinkami retkarčiais račiai, bendoriai, puodžiai, dirbą atskirai, atitrūkdami nuo žemės ūkio darbų. Namų pramonės plėtojimas esąs labai pageidaujamas, nes duotų progos užsidirbti žiemos metu ir padėtų gyventojams, juos atitraukdami nuo emigracijos. Bet tam reikėjo imtis priemonių patobulinti gamybą – steigti specialiąsias klases, kursus, dirbtuves. Na, žinoma, išgauti subsidijų instruktoriams laikyti. Taip pat reikalinga steigti sandėlius tos gamybos gaminiams

[1] ... *Kovenskaja gubernija. Op. cit. P. 78, 79.*
[2] ... *Kovenskaja gubernija. Op. cit. P. 40, 41.*
[3] *Ten pat. P. 125, 126.*

parduoti, organizuoti parodas, teikti informaciją, sukurti arteles. Anot dvarininkiškai biurokratinio komiteto, visus tuos darbus niekas geriau negalėtų atlikti už žemės ūkio draugijas.

Suvalkų gubernijos komiteto pranešimu, Suvalkų gubernijoje namų pramonė reiškėsi: vežimų ir ratų, žagrių ir akėčių, duonkubilių ir klumpių, statinių, kibirų, ratelių, verpsčių, sietų, rėčių, žilvitinių virvių sieliams rišti, tinklų, molio dirbtinių, pintinių ir vaikų žaislų gamyba. Tai, žinoma, nereiškia, kad Suvalkų gubernijos namų pramonė būtų labiau išplėtota kaip kitur. Tai tik dėl to, kad kitų apskričių komitetai nesugebėjo geriau įvardyti valstiečių namų gamybos objektų. Tačiau visų tų dalykų gaminami nedideli kiekiai, bet namų pramonė, kaip pagalbinis valstiečio verslas, buvo vertas dėmesio ir paramos, nes, nesant pramonės, daugelis rankų neturėjo darbo. Jai reikėtų teikti techninę ir organizacinę pagalbą. Štai ir pavyzdys, deja, paimtas iš kitos operos. „Prieš keletą metų Suvalkų gubernijos valstiečiai nepažino šepečių gamybos. Privačia iniciatyva ir lėšomis Aleksote buvo įsteigti darbo namai nepilnamečiams. Į šiuos namus dabar (1903 m.) atėjo 100 vaikų, kurie, prityrusio meistro vadovaujami, gamino šepečius. Šepečių gamyba tiek išsiplėtė, kad dirbtuvės įsteigėjas gavo užsakymų net iš pulkų. Vadinasi, svarbu pripratinti žmones prie tokio verslo ir palengvinti leidimų tokiems namams steigti gavimą." Bet ką turi bendra šis mažamečių išnaudojimas su namų pramonė? Suvalkų komitetas nutarė: a) pripažinti reikalingu ir naudingu naminių verslų plėtimą, panaudojant juos ypatingoms sodžiaus prieglaudų darbo namams, steigiamiems privačia iniciatyva ir b) žemės ūkio rateliai galėtų steigti tokias prieglaudas, duoti jiems lėšų žaliavai, įrankiams pirkti, patyrusiems meistrams laikyti ir surasti rinkas namų pramonės gaminiams.

Svarbiausias argumentas už namų pramonės plėtimą – sulaikyti emigraciją, pigų darbininką sodžiuje, o tai pirmiausia buvo reikalinga dvarininkui.

Sodžiaus darbininkų klausimai. Žemės ūkio poreikiams tirti komitetų darbuose greta su lenkų kilmės dvarininkų teisių varžymo (draudimo pirkti žemes, gauti paskolas iš Bajorų žemės banko, pastangų dvarininkiškas žemės ūkio draugijas pakeisti savotiškais žemietijų pakaitalais) labai svarbią vietą užėmė sodžiaus darbininkų klausimas. „Dar labai ir labai neseniai, sako savo pranešime Kauno gubernijos bajorų vadas P. A. Mileris, darbininkų klausimas nebuvo sprendžiamas. Mes girdėjome centrinių gubernijų nusiskundimus žemės ūkio darbininkų stoka, mes laikėme, kad būdavo metų, kai Pietų Rusijoje kviečiai, esant puikiam derliui, nebuvo nuimami, o neproduktyvūs buvo nuganomi gyvulių, nes kviečių sudorojimas buvo toks brangus, kad naudingiau buvo juos palikti lauke, kaip samdyti pernelyg brangius darbininkus. Mums vidaus gubernijų žemvaldžiai skųsdavosi, kad žemės ūkio darbininkai sistemingai nevykdo prisiimtų pasižadėjimų ir apie visišką neteisę, ten esamą taip pridūrę – jokie skundai, jokie ieškiniai nieko neduodavo. Tuo būdu faktiškai žemės ūkio darbininkas teismo yra nepaliečiamas. Mes žinome, kad pati vyriausybė rado tolesnę tokią padėtį neįmanomą ir rado reikalą sureguliuoti žemės ūkio darbininkų santykius su darbdaviais žemvaldžiais. Ji iš-

leido ypatingas taisykles žemės ūkio darbininkams samdyti. Mums taip pat žinoma, kad jei šios taisyklės ir nevisiškai pašalino nenormalią būklę, kiekvienu atveju įnešė tam tikrą tvarką ir atsakomybę už prisiimtų prievolių vykdymą, atsakomybę jau nebe mitinę, o realią ir gyvenimišką. Bet visos šios žemės ūkio darbininkų peripetijos iki paskutiniųjų septynerių aštuonerių metų praeidavo, taip sakant, šalia mūsų ir buvo mums svetimos. Juk iš tikrųjų ar galima kalbėti, atrodo, rimtai, kad trūksta darbininkų Kauno gubernijoje, kur gyventojų palyginti labai daug, kur egzistuoja tam tikra žemės ūkio darbininkų klasė, kur pastarųjų samdymo sąlygos griežtai skyrėsi savo patogumu ir naudingumu, lyginant pastarąsias su centrinių gubernijų sąlygomis. Atrodė, kad Kauno gubernija yra apdrausta nuo darbininkų krizės, o tuo tarpu aštrus, grėsmingas darbo rankų trūkumas dabar yra įvykęs faktas ir juo jis liūdnesnis, kad [...] jis gresia netolimoje ateityje dideliais politiniais ekonominiais susikomplikavimais"[1].

Iš šios bajorų vado įžangos matyti, kad dvarininkams iš tikrųjų pasidarė striuka su darbininkais. Kaip ir kodėl, iš paties pranešėjo taip atrodo. Dabartinė žemės ūkio liga, priešingai nei seniems laikams, kai žemės ūkis ekonomiškai buvo sveikas, stovėjusi tvirtomis kojomis, esą atsirado dėl darbininkų trūkumo, kurių ne per seniai čia buvo pakankamai. Tą darbininkų trūkumą pagimdė emigracija. Visas jaunimas, visi pajėgūs dirbti išvyksta patys nežinia kur ir ko. Belieka tinginiai ir bejėgiai, ir nepaisant to, kad metinis atlyginimas, anot pranešėjo, paskutiniuoju metu padidėjo 25–30 proc., darbininkų vis dėlto gauti negalima. Tenka pasitenkinti tais invalidais, kurie liko namie, bet visa bėda, kad ir tų trūksta. Darbininkų samdymo laikas esąs paprastai sausio mėnuo. Tuo laiku kiekvienas rūpestingas šeimininkas skuba surasti reikalingų darbininkų. Tegu jums po ilgų ieškojimų pavyks rasti pusę to skaičiaus, kuris yra reikalingas laiku ir stropiai įdirbti laukus. Kol žiema – mažai darbo, viskas gerai, neturint omeny įkyrių reikalavimų įvairiomis dingstimis išduoti jiems pirma laiko algą. Paprastai sunku esą jiems atsakyti, nes pinigai jiems visados reikalingi. Bet už tai darbininkai mandagūs, paklusnūs ir dirba, kaip išmano ir kaip moka ir jūs jų prašymą patenkinate. Atėjus pavasariui, pavasario sėjos laikais, žiūrėk, darbininkai atsisako eiti į darbą, reikalaudami išmokėti algą į priekį už mėnesį. Kitaip jie stengiasi išeiti. Tenka nusileisti jų reikalavimams, kad tik nesustotų darbas. Žiūrėk, po vienos kitos dienos paliko darbą darbininkas, nepaaiškinęs priežasčių, ir išsinešė neuždirbtą algą. Po kiek laiko pasikartoja tas pats. Sulaikyt daiktų negalima, o tai būtų sauvalė. „O jei sauvališkai išeina darbininkas ir su jūsų pinigais, tai nieko nereiškia. Juk pas mus viešpatauja laisvo darbo principas." Išieškoti išneštos algos esą visiškai neįmanoma dėl išėjusio darbininko gyvenamosios vietos nežinojimo. Bet ir priteisus teismui, jis „tučtuojau išnešioja savo amatą po kaimynus ir gimines, ir jums atėjus pas jį su teismo antstoliu išieškoti priteistus savo pinigus, jis iškilmingai išneša aprašyti savo vaikus, pareikšdamas, kad visa kita buvo, bet supuvo". Dėl to esą dvarininkui nėra jokio noro tampytis po teismus. „Jeigu jūs, pamokyti karčios patirties,

[1] ... *Kovenskaja gubernija. Op. cit. P. 80.*

neduosite jūsų darbininkui į priekį pinigų, kuriais jis atkeršys jums, tyčia laužydamas brangias žemės ūkio mašinas be jokio pasigailėjimo, sugadins jums darbinius gyvulius arba prikalbės jums tokių akiplėšiškumų, kad jums viena bepaliks – atleisti jį greičiau pačiam[1]. Toks darbininkų bastymasis trunka iki rudens. Po to darbininkai vėl nurimsta, nes darbymetė praėjo".

Kauno aps. komitete taip pat buvo padarytas pranešimas (J. K. de Faria e Kastro). Šiame pranešime taip pat buvo konstatuojama, kad ypač darbininkų trūksta Raseinių ir apskritai pasienio vietose, Kauno aps. Priežastis, kaip pirmojo pranešėjo nurodyta, tai emigracija ir darbininkų išvykimas į miestus, kitas gubernijas ir į Prūsiją. Likę vietoje valstiečiai užsiima savo ūkiu ir į dvarus dirbti neina net ir padieniais. Negalėjimas gauti pjūties metu reikiamo darbininkų skaičiaus „privertė daugelį ūkininkų griebtis mašinų, mažinančių darbininkų rankų poreikį. Tačiau mašinos, atpalaidavusios dvarininką nuo būtino reikalo samdyti didelį padienių skaičių, mažai padarė, kad sumažėtų metinių bernų, užtat daugiau reikalaujama iš jų kvalifikacijos. Tuo tarpu ir bernai pradėjo masiškai išeiti iš gubernijos. Padėtis tapo kritiška. Daugelis dvarų turi ne daugiau kaip 1/3 reikalingo komplekto ir tai blogiausių darbininkų arba tokių, kurie, išsimaitinę su šeima visą žiemą dvare, užėjus vasaros darbams, pasitaikius pirmai progai, pabėga". Kas blogiausia, kad vargšas dvarininkas nieko čia negali padaryti. „Darbininkai supranta, kad jie, o ne žemvaldžiai yra padėties viešpačiai ir puikiai tuo naudojasi." Kai kurie dvarininkai ėmėsi kviesti darbininkų iš kitų gubernijų (Minsko, Vitebsko ir kitų). Pranešėjas siūlo steigti komisines kontoras darbininkams verbuoti. Geriausia esą būtų jas steigti prie žemės ūkio draugijų. Taip pat buvo pageidaujama sumažinti geležinkelių tarifus darbininkams pervežti[2].

Panevėžio komitetas, nusiskundęs dvarų darbininkų nepastovumu ir negalėjimu jų patraukti atsakomybėn, vieninteliu praktišku būdu laiko pavedimą valsčiaus teismams bausti darbininkus, kurie prieš sutarties laiką pametė savo vietas už bausmę atliekant viešuosius darbus: taisyti kelius, atlikti per tam tikrą laiką pasiuntinių pareigas prie valsčiaus valdybų ir t. t. Visos šios bausmės turėtų būti skiriamos virš paprastų valsčiaus skiriamų bausmių. Kai dėl sutarčių su darbininkais raštu, jos esą būtų pageidaujamos, jei nereikėtų atlikti tiek daug formalumų[3].

Raseinių aps. savo sprendime darbininkų klausimui išspręsti rado paprastą priemonę – įsteigti darbininkams taupmenų pensijos kasą, kurioje dalyvautų įnašais darbininkai ir darbdaviai.

Telšių aps. komitetas buvo nurodęs, kad paskutiniuoju metu pastebimai darbininkai išvažiuoja į Ameriką ir kad dėl to kainos darbo rankoms padidėjo 100 proc., o vietomis ir daugiau. Su algos padidinimu esą dar galima sutikti, bet blogiau tai, kad darbininkų buvo daug mažiau nei kaip jų reikėjo ir dėl to sunku esą su jais

[1] *Ten pat. P. 81.*
[2] *... Kovenskaja gubernija. Op. cit. P. 85, 86.*
[3] *Ten pat. P. 130, 131.*

susikalbėti. Darbininkų su darbdaviais santykius galėtų sureguliuoti tik išleistas įstatymas, verčiąs abi puses sudaryti sutartis, gresiant kriminalinei atsakomybei[1].

Ukmergės komitetas siūlo steigti darbo kontoras (biržas), kurių tikslas būtų informuoti darbininkus apie darbo sąlygas[2].

Šiaulių komiteto pasisakymas darbininkų klausimu, kaip ir kitais klausimais, labiau išsiskyrė nuo kitų komitetų atsakymų. „Viena pagrindinių sąlygų sėkmingai tvarkyti žemės ūkį yra pakankamas savo darbą išmanančių darbininkų kiekis." Tokie darbininkai galėtų atsirasti, reorganizavus liaudies švietimą ir steigiant žemesniąsias žemės ūkio mokyklas, kurios duotų pakankamai išlavintų ir parengtų visiems ūkyje reikalingiems darbams darbininkų. Taip pat norint esą išlaikyti vietoje darbininkus, reikia pasirūpinti dėl jų geresnio būvio. Tai galėtų reikštis pagerinant darbininkų būvį tarnybos metu ir, antra, aprūpinant senatvėje ir nustojus darbingumo nelaimingų atsitikimų atveju. Pirmajam tikslui galėtų patarnauti šios priemonės, tai higieniškas ir tikslus dvarų darbininkų butų sutvarkymas, privalomas mokyklų įsteigimas didesniuose dvaruose darbininkų vaikams, peržiūrėjimas darbininkų samdos klausimais įstatymų, kurie sudarytų tvirtus ir patenkinamus santykius tarp žemvaldžių ir darbininkų. Sodžiaus darbininkų darbo sąlygoms prižiūrėti ir tarpininkauti tarp abiejų pusių turėtų būti įsteigta tam tikra inspekcija, kurios pareiga būtų periodiškai lankyti dvarus, spręsti skundus, prižiūrėti mokyklas ir t. t. Antrajam tikslui turėtų būti įsteigtos pensijų kasos ir darbininkų draudimo įstaigos. Darbininkų dalyvavimas jose turėtų būti privalomas. Sprendžiant išlaidų ir mokesčių klausimus turėtų dalyvauti abi pusės – darbininkai ir darbdaviai. Abu tie dalykai turėtų būti valstybės įstaigų reikalas, leidžiant darbininkų rinktus atstovus periodiškai tikrinti kasos piniginę būklę. Tai buvo radikaliausias siūlymas tų laikų sąlygomis[3].

Iš šių pranešimų matome, kad Lietuvos dvarininkai žiūrėjo į darbininkus savo žemvaldišku požiūriu. Savas kaltes jie suvertė darbininkams, emigracijai. Reikalavo suvaržyti ir pajungti darbininką. Tai buvo baudžiavos pažiūrų atgyvenos. Kitu požiūriu į darbininkų klausimą tesugebėjo pažiūrėti Šiaulių komitetas, kuris suprato, kad kapitalistinei gamybai reikia ir atitinkamo darbininko, kuris sugebėtų produkuoti dvarininkui didesnį antproduktį.

[1] *... Kovenskaja gubernija. Op. cit. P. 144, 145, 156.*
[2] *Ten pat. P. 41.*
[3] *... Kovenskaja gubernija. Op. cit. P. 169–171.*

Ekonominės sąlygos XX a. pradžioje ir 1905 m. revoliucija

Lietuvoje XX a. pradžią žymėjo specifiniai reiškiniai. 1904 m. pašliųęs carizmas pagaliau turėjo nusileisti nacionalinei kovai už žiniasklaidos atgavimą, ir 1904 m. balandžio 24 d. ją vėl lietuviai pradėjo leisti sava kalba. Revoliucinis judėjimas pradžioje reiškęsis kova už lietuvių kalbos teises mokyklose ir savivaldybėse, jo paveiktas perėjo ir į ekonominę sritį. Prasidėjo valstiečių ir dvarų darbininkų judėjimas. Taip pat reiškėsi labai intensyvios pastangos lietuviams valstiečiams išsivaduoti iš lenkų kilmės dvarininkų vadovavimo. Šalia visagalinčios caro biurokratijos su jos kariuomene ir policija, šalia dvarininkų, suėmusių į savo rankas kone pusę Lietuvos žemės plotų su dideliais gamtos turtais – miškais, iškilo dar jauna, nepatyrusi,bet kupina jėgų pažangioji lietuviškoji sodžiaus dalis. Greta jos buvo ir sodžiaus varguomenė.

Dėl jau ne kartą minėtos gausios emigracijos iš Lietuvos kaimo revoliucinis agrarinis judėjimas čia nepasireiškė tokiomis aštriomis formomis kaip jau kitose minėtose Rusijos imperijos srityse. Tačiau ir Lietuvoje, kaip ir visoje Rusijoje, pakankamai buvo revoliucingai nusiteikusių žmonių prieš visokeriopą nacionalistinę ir visuomeninę caro priespaudą. Pirmutinis tokio didelio masto masinis revoliucinis išsiveržimas įvyko Vilniaus Didžiajame seime 1905 12 04.

Lietuvių suvažiavime Vilniuje 1905 11 21–22 dalyvavo įvairių Lietuvos visuomenės sluoksnių atstovai. Dėl to diskusijoje žemės klausimu negalėjo būti vienos nuomonės. Kalbėjo apie 30 oratorių, tarp jų 6 darbininkų, bežemių ir mažažemių atstovai. Visų kalbų prasmė viena – nepasitenkinimas dabartine tvarka, dabartiniu žemės valdymu. „Oratoriai ūkininkai skundėsi vargu ir priespauda, kalbėjo apie servitutus, ganyklas, majoratus, miškus, vandenis, seniau buvusias vienuolynų ir bažnyčių žemes“[1].

Dabar galėjo po šimtmečių tylėjimo reikštis ir tie, kurių vardu kalbėjo ponai žemvaldžiai, kunigai, valdininkai.

„Vis buvo girdima, skaitomas toliau Lietuvių suvažiavimo Vilniuje aprašymas – mažai žemės, išsimaitinti negalima“. Diskusijose reiškėsi dvi skirtingos nuomonės: „Viena (dauguma) reikalavo, kad visa žemė kaip yra, būtų visai tautai (autonomiją iškovojus) atiduota, kad ji duodama būtų tiktai tiems, kurie ją dirba patys, ir tik tiek, kiek galės išdirbti sava šeimyna, be samdininkų. Kiti buvo už tai, kad žemė būtų nuosavybė to, kas dirba. Taip pat protestavo visi prieš mokesčius, reikalaudami juos panaikinti. Ūkininkas Šliogeris sakė, jog valdžia turi ne tik panaikinti mokesčius, bet sugrąžinti žmonėms dargi tai, ką per 40 m. sodiečiai buvo priversti jai išmokėti (matyt, kalbėtojas čia turėjo galvoje išperkamuosius mokes-

[1] *Vilniaus žinios. 1905. Nr. 275.*

čius). Valdžia turi atiduoti ir užimtas žemes, taip pat ir dvarponiams ne tik kad nereikia išmokėti atimant iš jų žemę, bet jie dar turi žmonėms sodiečiams užmokėti už nuoskaudas, vargus. Kun. Aleksandravičius kalbėjo apie kunigiją ir jos požiūrį naujai tvarkai. Jis teigė, kad ir ji biurokratijos iki šiol slegiama prijaučia visiems darbininkams ir bežemiams ir linkusi tam žemės padalijimui (nebe išimčių tik, bet už atskirų išimtinių nuomonę visa kunigija neatsako)". Pastarojo kalbėtojo nuomonė, rodos, buvo pareikšta revoliucijos išvakarių nuotaika ir, aišku, nesuderinus su savo dvasiškąja vyriausybe. Antra vertus, tolimesnis jo siūlymas toli gražu buvo nuo suvažiavime kilusio siūlymo perduoti žemę tautai (žemės nacionalizacija). Jis patarė žemės nuo dvarų išgavimui vienytis į savitarpio pašalpos draugijas, dedant akcijas, tokiu būdu išpirkinėti žemę.

Reiškiantis nuomonių skirtumui ir susidarius atskirai Valstiečių sąjungai, aiškesnės rezoliucijos žemės klausimu nebuvo priimta. Vienas socialdemokratų vadų S. Kairys „kreipėsi į tuos, kurie to klausimo išaiškinimo kaip gyvasties troško, su paaiškinimu; kad tasai klausimas čia neišaiškintas dėl to, kad tasai Lietuvių suvažiavimas – tai dar ne Seimas, kuris tik vienas galės viską kaip reikiant sutvarkyti. Mes tai gausime iškovoję autonomiją, o iškovojimui reikia sugriauti dabartinę valdžią. Reikia tik ta linkme darbuotis, o dvarų plėšti bei deginti nevalia"[1]. Šis, pastarasis draudimas, taip pat Lietuvos valstiečių sąjungos nutarimas prisidėjo prie to, kad Lietuvoje 1905–1906 m. revoliucijos metu valstiečiai dvarų nedegino.

Lietuvos valstiečių sąjungos nutarimuose, paskelbtuose „Vilniaus žiniose" (1905. Nr. 275), daugiausia buvo paliestas tautinio politinio ir kultūrinio pobūdžio klausimas: „Mus, Lietuvos valstiečius, slegia valdžia visokiais būdais. Užkrovė mums nepakeliamus mokesčius. Didžiausia dalis nuo mūsų paimtų pinigų eina Rusijos valdžios reikalams, o mažutėlė jų dalelė, kuri viena lieka Lietuvoje ir žūsta valdininkų atėjūnų kišenėse. Mes kruvinu savo prakaitu uždirbtais pinigais turime užlaikyti valdininkus rusus, kuriems visai nerūpi mūsų gerovė, jiems terūpi įtikti aukštesnei valdžiai, kuri duoda jiems paaukštinimus ir didesnes algas iš mūsų kišenės, o tie mūsų užlaikomieji valdininkai negali ir nenori su mumis nei susikalbėti mūsiškai".

„Rusijos valdžia laiko mus prispaudus ir neleidžia mums apsišviesti. Mūsų mokyklose mokytojai rusai moko vaikus vien tik rusiškai ir vaikai, išvaikščioję į mokyklą keletą metų, neišmoksta prideramai net rašyti".

„Mūsų tarpe yra daug tokių, kurie turi labai mažai žemės arba visai jos neturi. Rusų valdžia per lenkmetį užgrobė daug mūsų žemės – dabar ji turi mums ją sugrąžinti". Štai nutarimų dalis, kuri liečia žemės klausimą – labai bendra ir nekonkretizuota. Neįsisiūbavus revoliucijai, Lietuvos liaudžiai daugiausia rūpėjo kova su caro valdžia ir jos rusifikatorine politika Lietuvoje, taip pat su netikusiomis valstiečių įstaigomis.

„Mūsų teismai, skaitome toliau nutarimuose, valdžios sukurti, neteisingi ir paperkami ir daromi svetima kalba. Mes, valstiečiai, turime mažesnes teises už kitus

[1] *Ten pat.*

luomus, nors visus maitiname duona, uždirbta kruvinu mūsų prakaitu. Visų mūsų skriaudų nebegalima čia nei išpasakoti... Taip mes gyventi toliau nebegalime..."

Išeitis tokia – „Mes, Lietuvos valstiečiai, tvirtai tikime, jog tik tada galėsime žmoniškai gyventi, kada mes patys valdysime, kada valdžią sau rinksime, kada visą mūsų kraštą Lietuvą valdys Seimas Vilniuje. Atstovus į Vilniaus Seimą galės rinkti visi suaugę Lietuvos gyventojai, kiekvienas galės tiesiai ir slapta balsuoti už tą, kurį jis norės rinkti, nes jeigu rinkimai į Vilniaus Seimą būtų ne dėl visų lygūs, jeigu rinks netiesiogiai ir neslaptai, tenai mūsų užtarytojų nebus ir mūsų rinktinė valdžia skriaus mus, kaip kad skriaudžia šiandien rusų valdžia. Iki Seimo sušaukimo patys rūpinsimės savo reikalais ir patys vadovausime. Šiandien savo padėjimui pagerinti nutariame: 1) valdžiai mokesčių nemokėsime, nes už surinktus nuo mūsų pinigus užlaiko pulkus kareivių, visokius tarnautojus, žandarus, šnipus, zemskius, sprauninkus, pristavus, urėdninkus, gubernatorius ir t. t., kurie jodinėja mums ant sprando ir visokiais būdais smaugia; 2) išmesti iš valsčiaus tuos narius, kurie eina prieš žmones drauge su caro tarnais, o vietoj jų išrinkti tokius vyrus, kurie gins žmonių reikalus ir nepasiduos caro valdžiai; 3) rusus mokytojus nutariame išvaryti, o jų vietoj pavedame naujai išrinktam viršaičiui pakviesti mokytojais lietuvius, kurie mūsų vaikus mokytų lietuvių kalba. Iki mokytojų pakvietimo mokykime vaikus namie; 4) panaikinkime dabartinį valsčiaus teismą, o jo vietoj padarykime teismą „trečiųjų", tai yra abi bylinėjančios pusės renka kiekviena sau po vieną teisėją iš savo žmonių, o abudu išrinktieji teisėjai išrenka dar vieną, ir tie trys teisėjai teisia; 5) caro tarnams (sprauninkams, zemskiams) vežioti pašto nebelaikyti, o viršaitis ir kiti valsčiaus rėdos nariai turės važinėti savais arkliais; 6) neklausysime ir jokių reikalų neturėsime su caro tarnautojais, vis tiek, kas jie bebūtų: sprauninkai, pristavai ir t. t. Varysime juos iš savo krašto, pakako jau jiems valgyti gardžią mūsų duoną ir smaugti mus, tegul važiuoja ten, iš kur atvažiavo; 7) savo brolių į kariuomenę neimsime, jeigu kurį norėtų suimti valdžios tarnai, neduosime; 8) dvarų neužpuldinėkime, miškų nenaikinkime ir neduokime jų naikinti nei valdžiai, nei ponams; 9) gaspadoriai, nereikalaukime už „pleciukus" nuo grytelninkų, nes mes patys nutarėme mokesčių nemokėti".

Anksčiau išdėstytiems nutarimams įgyvendinti buvo nutarta susitelkti į „Lietuvos valstiečių sąjungą".

Tame pačiame suvažiavime buvo nutarta reikalauti, kad Suvalkų gubernija būtų prijungta prie Lietuvos, nes „dargi neįgijus Lietuvai autonomijos, gyvenimo sąlygos reformuotoje Rusijoje būtų lietuviams naudingesnės".

Lietuvių Vilniaus suvažiavimo nutarimai buvo revoliucinio demokratinio pobūdžio. Jie daug kur pasklido visoje Lietuvoje ir pirmiausia reiškėsi akcija prieš caro valdininkus, kurie į Lietuvą buvo atsiųsti rusifikuoti gyventojus.

Pažymėtinas lenkiškos kilmės dvarininkų nusistatymas. Pamatę prieš akis didelį liaudies masių judėjimą, galimas daiktas, nenumatydami jo eigos ir galimų rezultatų, jie pradžioje pareiškė nusistatymą prieš caro valdžios priemones revoliucijai malšinti. Tai padarė jie per dvarininkišką Kauno žemės ūkio draugiją. Į tos draugi-

jos visuotinį susirinkimą, įvykusį 1905 11 20, kreipėsi Kauno gubernatorius su pranešimu apie kilusius daugelyje Kauno gubernijų vietų revoliucinius ir visuomenei kenksmingus sodiečių sumišimus ir kad vyriausioji krašto administracija ketina įvesti tose vietose karo stovį. Susirinkimas nutarė: „Kadangi, kaip matome, iš valsčių sueigų nutarimų ir valstiečių pranešimų, valstiečių reikalavimai yra visiškai teisingi ir gyvybiškai tai reikalinga jiems ir nieko savyje revoliucioniško neturi, jų reikalavimus galima greitai patenkinti, nes tai yra geriausias ir vienintelis būdas nuraminti gyventojus. Antra, pagal spalio 17(30) d. manifestą karo stovio įvedimas būtų priešingas laisvei. Trečia, toks numalšinimo būdas nenuramins šalies, bet dar labiau sukiršins visų luomų gyventojus, todėl visuotinis susirinkimas vienbalsiai protestuoja prieš karo stovio įvedimą mūsų krašte". Tą nutarimą pasirašė 70 asmenų, o A. Tiškevičius, K. Zaviša, M. Malinskis jį padavė generalgubernatoriui. Tokį pareiškimą paskatino Lietuvos dvarininkų dalį padaryti liepsnoję dvarai daugelyje Rusijos vietų. Atrodo, tarytum socialdemokratų siūlymas ir valstiečių sąjungos nutarimas pasigailėti dvarų (8 § nutarimo) yra atgarsis minėto dvarininkų elgesio. Tačiau aišku, kad tas nutarimas nebuvo kai kurios dvarininkų dalies perėjimas į revoliucinį frontą. Labai galimas daiktas, kad ir pasirašę aną nutarimą dvarininkai, kilus dvaro darbininkų streikams, nevengė kazokų ir dragūnų pagalbos, nors, tiesa, ta pagalba turėjo būti teikiama, kilus dvare streikui, ir neprašant dvarininkui kazokų ir dragūnų pagalbos[1].

Dėl 1905 m. valstiečių bruzdėjimų 1905 11 03 buvo paskelbta, kad nuo ateinančių metų bus sumažinti išperkamieji mokesčiai per pusę, o nuo 1907 01 01 visai panaikinami, tuo tarpu išmokėjimas nuo 1863 m. turėjo trukti per 49,5 m., t. y. iki 1913 m. [...]

Lietuvoje žemės klausimas, nors ir ne taip atkakliai keliamas, kaip kitose Rusijos srityse, revoliuciniam judėjimui artėjant, savaime turėjo aštrėti. Prūsiškasis kapitalizmo žemės ūkyje kelias Lietuvoje padarė daug skriaudų ir žiaurios dvarininkiškos eksploatacijos, susijusios su tuo, kad dvarininkams paliko apie pusę žemės ūkio naudojimo ploto ir milžiniškus pagrindinius Lietuvos gamtos turtus – miškus.

XX a. pradžioje žemės valdymas Lietuvoje buvo toks:

Kauno gubernijoje priklausė		
ponams (bajorams, valdininkams ir miestiečiams)	1 783 864	deš.
sodiečiams	1 693 749	„
valstybei ir bažnyčiai	166 140	„

Vadinasi, ponams, kurie patys nedirbo žemės, priklausė didesni žemės potai kaip valstiečiams. Daugelis iš tų ponų turėjo net po kelis ar keliolika tūkstančių deš.

[1] *Sbornik cirkuliarnych rasporiaženij Gosudarstvennogo Banka po jego kontoram i otdelenijem za 1902 god. SPB, 1903.*

žemės, pvz., Tiškevičiai, Oginskiai, Pliateriai, Zubovai, Komarai, Nariškinai, Karpiai, Przezdieckiai, Vasilčikovai ir kt. Dažnai jie savo dvaruose visiškai negyvendavo, bet pelno jie vis tiek gaudavo.

Valstiečių žemės valdymas taip buvo susiskirstęs Kauno gubernijoje[1]:

Iš viso buvo valstiečių kiemų	130 898
daugiau kaip 20 deš.	31 558
nuo 10 iki 20 deš.	31 370
nuo 3 iki 10 deš.	38 635
mažiau kaip 3 deš.	29 335
bežemių	20 899

Pridėjus prie bežemių valstiečių kiemus, turinčius ne mažiau kaip 10 deš. žemės, su jų šeimomis, Kauno gubernijoje bežemių ir mažažemių gyventojų buvo apie 500 tūkst. žmonių.

Suvalkų gubernijoje priklausė:

valstiečiams	620 104	deš.
miestiečiams	39 799	„
didesniems dvarininkams	252 536	„
smulkiems bajorams	4008	„
valstybei	204 151	„

1899 m. Suvalkų gubernijoje buvo valstiečių kiemų:

turinčių daugiau kaip 8,5 deš.	31 294
nuo 1,5 iki 8,5 deš.	14 351
mažiau kaip 1,5 deš.	8659
bežemių	54 294

Turint omenyje, kad valstietis Suvalkų gub. iš 8,5 deš. išgyventi negalėjo, prie 68 000 bežemių pridėję 23 000 kiemų su vidutiniškai 5 gyventojais, gausime 183 000 žmonių bežemių ir mažažemių, kurie iš 509 000 gyventojų skaičiaus sudarė beveik 1/3 gyventojų.

Suvalkų gub. buvo daugiau kaip 80 dvarų, kuriuos caro valdžia atėmė po lenkmečių iš nepatikimų dvarininkų ir atidavė savo generolams. Jie juk daugiausia žmonių kraujo praliejo. Tokie dvarai vadinosi majoratais (galėjo pereiti tik vyriausiam sūnui). Jiems priklausė apie 106 tūkst. margų žemės (dešimtinė turi apie 2 lenk. margus). Jų savininkai paprastai nei nematydavo savo dvarų, jie juos išnuomodavo ir tik nuomas imdavo.

[1] *Skardas, 1907. Nr. 20.* Kapsukas V. *Žemės klausimas // Naujoji gadynė. 1906, Nr. 8. P. 114–116.*

Vilniaus gub. dvarininkams ir valdžiai priklausė daugiau kaip pusė visų žemių. Čia buvo 661 tūkst. bežemių ir mažažemių.

Dvarininkai buvo užgrobę į savo rankas didžiausius girių plotus: Kauno gub. – 531 tūkst. deš. miško priklausė dvarininkams, 167 tūkst. deš. – valdžiai ir tik vos 1,5 tūkst. deš. – sodiečiams ir miestiečiams. Suvalkų gub. dvarininkams priklausė per 74 tūkst. deš. miško, valstybei – 172 tūkst. deš., sodiečiams – vos 4,5 tūkst. deš., miestiečiams – 5 tūkst. deš. Vilniaus gub. iš bendro miškų ploto 901 tūkst. deš. – 257 tūkst. deš. buvo valstybės, kiti priklausė dvarininkams ir tik keli tūkst. deš. – valstiečiams. Šie milžiniški tautos turtai be kontrolės buvo plėšikiškai išnaudojami dvarininkų, pamestinai parduodant mišką į užsienį, tuo tarpu kai Lietuvos liaudis, ypač tų pačių dvarų kumečiai, gyveno sulūžusiose lūšnose[1].

Maža to, kad žemės klausimo sprendimas Lietuvoje buvo neteisingas, dvarininkai stengėsi užgrobti ganyklas, miškus ir kitas naudmenas. Dabar, prasidėjus revoliucijai, kai caro ir dvarininkų viešpatavimas ėmė braškėti, dar aktualesnis pasidarė žemės klausimas [...].

Konkrečią formą žemės klausimo sprendimas įgyja Lietuvos socialdemokratų atstovų kuopos Valstybės Dūmos siūlymuose. Lietuvos valstiečiams žeme aprūpinti jie siūlė:

1) paimti valdžios, caro giminės, vienuolynų, cerkvių, bažnyčių ir šiaip savininkų, tiek didžiųjų, tiek vidutinių žemvaldžių žemes be išpirkimo;

2) iš atimtų žemių sudaryti Lietuvos žemės fondą, perduodamą Lietuvos Seimui (arba autonominės savivaldos įstaigai), išrinktam visuotiniu, lygiu, tiesiu ir slaptu balsavimu, neskiriant lyties, tautos ir tikėjimo;

3) Lietuvos Seimas nutarė, kokio didumo žemė jau nebegalėjo būti atimta; jis nutarė taip pat, kokiomis sąlygomis vietiniai gyventojai galės naudotis minėtuoju fondu.

Kol ta reforma bus įvykdyta, kuopa reikalavo:

a) kad būtų panaikinti visi varžomieji žemės įstatymai, leista jiems savo žeme laisvai naudotis;

b) kad būtų panaikinti išperkamieji mokesčiai „palaidusiems" (valniesiems) žmonėms.

Žemės klausimui svarstyti vietose ir parengiamajam darbui atlikti turėjo būti įsteigti demokratiškai išrinkti vietiniai komitetai ir vienas bendras visam kraštui Centro komitetas. Tie komitetai turi peržiūrėti visus žemės ginčus[2].

Pažymėtina, kad Dūmai pateikta programa dar nebuvo galutinai suformuluota. Joje iš žemės klausimų aktualiausias buvo tuo laiku dalykas – ar nusavinti visas žemvaldžių žemes, ar palikti jiems kurią dalį – čia paliktas spręsti Lietuvos demokratiniam seimui. Taip pat atidėtas ir klausimas dėl perleistos valstiečiams žemės naudojimo būdų.

Lietuvos demokratų partija (varpininkai, būsimi liaudininkai) 1905 m revoliuci-

[1] Kapsukas V. *Op. cit. P. 115.*

[2] *Skardas. 1907, Nr. 21. P. 316, 317.*

jos metu priimtoje programoje konkrečios nuomonės dar neturėjo. Ketvirtame programos punkte buvo pasakyta: „Visas žemės plotas priklauso tik autonominei Lietuvai. Lietuvos Seimas paskiria, kiek daugiausia žemės gali valdyti vienas gyventojas. Bežemiams ir mažažemiams aprūpinti žeme sudaromas žemės fondas. Spekuliuoti žeme ir giria draudžiama"[1].

Stolypino žemėtvarka Lietuvoje. Pradedant Stolypino reformos padarinių apžvalgą Lietuvoje, pravartu buvo susipažinti su pačia tos reformos vykdymo organizacija. 1905 m. Žemės ūkio ir valstybės turtų ministerija buvo perorganizuota į Vyriausiąją žemės tvarkymo ir žemės ūkio valdybą, prijungus prie jos Kolonizacijos valdybą. Valdybos darbą atliko trys įstaigos: 1) Valstybės žemės turtų departamentas; 2) Žemės pagerinimų skyrius (melioracijos reikalams) ir 3) Kolonizacijos valdyba.

Žemės tvarkymas buvo siejamas ir su agrotechniniais pagerinimais. Vietose žemės tvarkymo darbus turėjo atlikti vietiniai organai – gubernijų ir apskričių žemėtvarkos komisijos, įsteigtos 1906 03 04 įstatymu. Pradžioje šios komisijos tikslas buvo bendradarbiauti su Valstiečių žemės banku, perkant ir parduodant žemes ir atliekant kai kuriuos kitus valstiečių reikalus. Paskelbus 1906 11 09 įstatymą, komisijų veikimas buvo nukreiptas į žemėtvarką.

Vietinių organų sudėtis buvo dvarininkiška. Gubernijų žemėtvarkos komisiją sudarė:

1) gubernatorius ar jo padėjėjas;
2) gubernijos bajorų vadas;
3) gubernijos zemstvos pirmininkas ar jo pavaduotojas;
4) apygardos teismo pirmininkas ar jo padėjėjas;
5) apygardos teismo skirtas narys;
6) nuolatinis komisijos narys ar jo padėjėjas;
7) nuolatinis gubernijos valstiečių reikalų valdybos narys, gubernatoriaus skiriamas;
8) gubernijos matininkas;
9) gubernijos savivaldybės renkamas narys;
10) to paties susirinkimo renkamas valstiečių narys.

Tos komisijos reikalus tvarkė nuolatinis jos narys. Jam priklausė komisijos raštinė ir gubernijos matininkai. Pats gubernatorius vadovavo gubernijos Žemėtvarkos komisijai, kuri buvo ir jo prižiūrima.

Šios komisijos sudėtis buvo dvarininkiška: iš 10 atstovų galėjo būti 1 valstiečių atstovas, kurį rinko ta pati biurokratinė komisija.

Kiek demokratiškesnė buvo apskrities Žemėtvarkos komisijos sudėtis, kurią sudarė:

1) apskrities bajorų vadas;
2) apskrities savivaldybės atstovas;
3) nuolatinis komisijos narys;

[1] Grinius K. *Demokratinių idėjų vystymasis Lietuvoje // Varpininkų kelias. 1939. P. 31.*

4) apygardos teismo apskrities narys;
5) žemietijos viršininkas;
6) trys apskrities susirinkimo renkami nariai;
7) trys valsčių sueigose renkami nariai;
8) laikinas narys, renkamas to valsčiaus, kurio reikalai žemėtvarkos liečiami.

Lietuvoje nebuvo apskričių ir gubernijų savivaldybių (zemstvų), todėl čia sudėtis buvo dar vienašališkesnė. Žemėtvarkos komisijų nebuvo Sibire, Pabaltijo gubernijose ir buv. Lenkų karalystės gubernijoje, vad. Kairiakrantėje Lietuvoje (Suvalkų gub.).

Svarbiausias Žemėtvarkos komisijų uždavinys Lietuvoje, kur nebuvo bendruomeninio žemės valdymo, buvo kaimų skirstymas vienkiemiais arba sklypais[1]. Štai tokia buvo jo esmė. Kai skirstomojo kaimo valstiečiai perkeldavo trobesius į sukomasuotus sklypus, tai buvo tikras skirstymas į vienkiemius (arba kaip seniau žmonės sakydavo „į kolionijas"). Tuo atveju, kai sodybos likdavo vietoje, buvo tik dalinė žemės komasacija.

Drauge su išskirstymu į vienkiemius buvo naikinami valstiečių žemių įsiterpimai kitų savininkų žemėse, valstiečių ir privačių savininkų bendrai valdomų žemių padalijimas, pasireiškęs bendrų sodžių ir dvarų ganyklų likvidavimu. Taip pat buvo nustatomos formalios sienos tarp valstiečių ir privačių savininkų žemių.

Nuo 1907 m. Lietuvoje pradėjo veikti Žemėtvarkos komisijos. Čia jų svarbiausias darbas, jau iš seniau žinomas, tai kaimų skirstymas vienkiemiais. 1907–1914 m. vien tik Kauno gubernijoje 4000 kaimų kreipėsi į žemėtvarkos įstaigas, prašydami juos išskirstyti vienkiemiais. Oficialiais duomenimis[2], buvo išskirstyta:

Kauno gub.	1743 kaim.	428 684 ha,
Vilniaus gub.	717 kaim.	158 943 ha.

Kadangi 1911 05 29 įstatymas ūkininkams nesutikus neleido įtraukti sodybinių žemių į skirstomą plotą, tai daugelyje kaimų buvo įvykdyta tik dalinis žemės tvarkymas, o trobesiai buvo palikti vietoje[3].

Iš kitų Žemėtvarkos komisijos darbų pažymėtina tai, kad ji panaikino Kauno gubernijoje 7335 ha žemės įsiterpimų tarp valstiečių ir privačių žemės savininkų. Taip pat buvo išskirstyta 12 548 ha bendrų ganyklų ir kitų bendro naudojimo žemių. Nors servitutų buvo daug, net jie skyrium nuo kitų žemėtvarkos darbų nebuvo likviduojami, 1911 05 29 įstatymas to nenumatė[4].

Kairiakrantėje Lietuvoje anksčiau minėti įstatymai negaliojo. Čia valstiečiai valdė žemę nuosavybės teisėmis, dėl to ir Stolypino reforma čia nebuvo pritaikyta. Tačiau neišskirstytų kaimų ir čia buvo. 1912 06 16 buvo išleistas įstatymas, kuriuo

[1] *Položenije o zemleustrojstve. P. 42–46.*
[2] *Otčiotnyje svedenija o dejatelnosti zemliadelčeskoj komissii na 1 janvaria 1915 g. P. 3. Paimta iš* Balčiūno V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas. K., 1938. P. 93.*
[3] Balčiūnas V. *Op. cit. P. 95.*
[4] *Ten pat. P. 95.*

buvo nustatyta, kad Lenkų karalystės gubernijose, taigi ir kairiakrantėje Lietuvoje, žemėtvarkos darbai galėjo būti atliekami ir nelaukiant Žemėtvarkos komisijų įsteigimo. Jų funkcijas čia turėjo atlikti valstiečių reikalams įkurtos įstaigos ir apskričių komisarai.

Skirstymasis vienkiemiais aiškiai stiprino socialinę diferenciaciją kaime. Nusiskundimų, skriaudų, daromų sodžiaus varguomenei, išsiskirstant į vienkiemius, randame aprašytus žiniasklaidoje. Štai pavyzdys[1]: „Paskutiniuoju metu Nausėdžių sodžius sumanė išsiskirstyti į vienkiemius. Čia dar nieko tokio nebūtų – išsiskirstant kiekvienam žemės tektų gauti tiek pat, kiek pirma turėjęs. Tas suprantama. Bet dalykas su ganyklomis: jos visą laiką iki šiol buvo bendros visam sodžiui, o persikeliantiems į vienkiemius, reikėjo ir jas pasiskirstyti. Čia ir turėjo pasireikšti stambiųjų ūkininkų ir bežemių grytelninkų su mažažemiais reikalų priešingybės. Stambieji ūkininkai stojo už tai, kad ganyklos būtų išdalytos pagal dirbamosios žemės dešimtinių skaičių. Mažažemiai ir bežemiai užprotestavo tam: jiems maža žemės arba jie pagaliau visai žemės neturi, ne ką gaus ir ganyklų. Jie pasiūlė kitą skirstymosi būdą – išskirstyti ganyklas pagal sielų skaičių kiekvienoje šeimynoje, vis tiek ar tai mažažemis, ar bežemis, ar stambusis ūkininkas. Šį pasireiškusį priešingumą Nausėdžių sodžiaus varguomenė mėgino spręsti, ieškodama teisybės Žemėtvarkos komisijoje. Atsižvelgiant į jau minėtą Žemėtvarkos komisijų sudėtį, straipsnio autorius siūlo ganyklas skirstyti pagal sielas vietoj dešimtinių: „Mažažemiai ir bežemiai sako, ganyklos dėl žmogaus, o stambieji ūkininkai – žmogus dėl ganyklų. Stambusis ūkininkas reikalauja ganyklų pagal dešimtines, jisai pats pavirsta į nieką – tik, va, tos nelabosios deš. Stambusis ūkininkas nori priversti ir visuomeninius santykius gerbti „dešimtines", „ganyklas", kaip tad ir jis pats daro. Bet kas kita su mažažemiu ir bežemiu. Jų toks padėjimas, kad jie aiškiai mato, jog neturi būti nusilenkimo prieš „ganyklas", prieš „dešimtines" ir todėl šiuo atžvilgiu jie stoja už geresnį ganyklų paskirstymą – būtent pagal sielas, kad skiriamos ganyklos būtų dėl žmogaus, o ne žmogus dėl ganyklų. Smulkesnių žmonelių reikalai verčia skirstymo klausimą teisingiau kelti ir teisingiau spręsti, nei kad stambiojo ūkininko padėjimas. Čia stambusis ūkininkas su savo „skirstymu" stoja prieš mus, kaipo tikras didžturtis savo dvasia ir kur jis dėl „ganyklų", dėl „dešimtinių neįstengia įsižiūrėti visuomeninių santykių."

Autorius aiškiai pripažįsta išskirstymo į vienkiemius naudą stambiems valstiečiams, „kad tvirtesnieji ūkiai, kaimynų nevaržomi, įstengtų tobulesnį žemės dirbimą naudoti, o šisai tobulesnis žemės dirbimas savo tarpu leis iš dirbamos žemės, kad ir turint kiek mažiau ganyklų, užlaikyti ne daugiau, tai jau bent ir ne mažiau gyvulių, kaip ganant pirmiau bendrose ganyklose". Autorius, norėdamas paslėpti klausimų aštrumą, tarytum stengiasi įtikinti stambųjį ūkininką užleisti ganyklas pagal sielas sodžiaus mažažemiams ir bežemiams. Tarytum norėdamas sugraudinti stambesnių valstiečių širdis, jis tęsia: „O mažažemis ir bežemis? Jiems išsiskirsčius nei žemės bus užtektinai, nei šią žemę kam tobulai dirbti, nei pagaliau

[1] *Dėlei skirstymosi į vienkiemius Biržų valsčiuje // Žarija. 1908 04 03. P. 209.*

ganyklų – išdalytų pagal „dešimtinių“. Užtat jei išsiskirsčius stambusis ūkininkas žemę dirbant bus jau kaimynų nebevaržomas, gaus šiokį tokį pelną iš tobulesnio ūkio, todėl ir mažažemiams, ir grytelninkams bežemiams bus naudos iš išskirstymo, nors tegul bendrosios ganyklos bus išskirstytos pagal sielas, kad vargdienis žmogelis išsikeldamas iš sodžiaus galėtų turėti atliekamą karvutę, taip pat meitėliuką. Be didesnių permainų žemės ir ganyklų paskirstymas – svarbiausia išdalyti bežemiams ir mažažemiams ganyklas. Tuo tarpu vienintelė mažažemių ir grytelninkų paguoda – jei mažažemiai ir bežemiai mokėjo teisingai iškelti ganyklų skirstymo klausimą, jie taip pat mokės tvirtai ginti ir neleisti iki to, kad jau jeigu kam yra duota, tam bus duota dar daugiau, o jau kas plikas, tai iš to bus išplėštas paskutinis daiktelis. Autoriaus norai geraširdiški, dėl to jis gerai pataria: „Bežemiai ir mažažemiai, kur tik nesiskirstytų sodžiai į vienkiemius, prižiūrėkite, kad ganyklos būtų skirstomos pagal sielas ir jokiu būdu ne pagal „dešimtines“, nes skirstymas pagal „dešimtines“, iš esmės yra teisingas, bet savo gelmėse veidmainingas ir mažažemiams su bežemiais netikęs[1]. Tai buvo gana tipiškas autoriaus požiūris (J. Radviliškėno) į Stolypino reformos vykdymą.

Persikeliantiems į vienkiemius valstiečiams Žemėtvarkos komisijos buvo įpareigotos teikti nepalūkanines paskolas 15 m. arba teikti pašalpas. 1907–1914 m. tokių paskolų Kauno gubernijoje buvo išduota per 762 tūkst. Rb, pašalpų – 65,1 tūkst. Rb.

Dėl bendros Stolypino reformos vyravo tendencija sukurti „stiprų mužiką“, perkeliant jį į kapitalistines ūkininkavimo vėžes, jam intensyviau teikiant agronominę pagalbą. Buvo steigiami javų valymo punktai, stipriai propaguojamas perėjimas į daugialaukę sėjomainą, remiama gyvulininkystė, pradedamos steigti pieninės. Žemėtvarkos komisijos, agrotechninę pagalbą teikdamos, dirbo palaikydamos tam tikrus ryšius su žemės ūkio organizacijomis agrotechninėms priemonėms skatinti – dvarininkiškomis žemės ūkio draugijomis, su žemės ūkio rateliais nuolatos, užimdamos toje veikloje savarankišką liniją.

Stolypino sumanytai reformai valstiečių žemės ūkį kapitalistiškai pertvarkant, labai svarbų vaidmenį turėjo vaidinti ir Valstiečių bankas. Jam buvo suteikta teisė savarankiškai pirkti privačius dvarus, atseit daugiausia bajorų. Tuo būdu Valstiečių bankas iš kredito organo buvo paverstas naujos agrarinės politikos įrankiu teikti pagalbą dvarininkams patogiomis sąlygomis, superkant jų dvarus. 1906–1915 m. šis bankas nupirko 3257 dvarus su 4326 tūkst. deš. žemės 465 mln. Rb vertės[2].

Valstiečių bankas Rusijos pakraščiuose, taigi ir Lietuvoje, buvo skirtas ir rusifikacinei kolonizacijai. Nuo 1907 m. rusų gyventojų kolonizacija į Lietuvos sodžių padidėjo. Nuo 1906 iki 1914 m. bankas vien tik Kauno gubernijoje per savo skyrių Kaune įgijo 71 dvarą su 57 540 deš. žemės už 5,94 mln. Rb ir 1 dvarą Suvalkų gubernijoje. Tose žemėse buvo apgyvendinta 427 rusų stačiatikių ir 721 sentikių šeima, iš viso 1148 rusų naujakurių šeimos su 23 479 deš. Rusų kolonijas buvo

[1] *Otčiotnyje svedenija o dejatelnosti zemliadelčeskoj komissii... 1913. P. 3. Paimta iš* Balčiūno V. *Op. cit. P. 96.*
[2] Liaščenko P. *Op. cit. P. 269.*

stengiamasi padaryti rusifikacijos centrais, steigiant jose rusiškas mokyklas, cerkves. Žemėtvarkos komisijos teikė rusų kolonistams visokeriopą pagalbą per 4 agronomus, 2 sodininkystės ir daržininkystės, 1 gyvulininkystės ir pieno ūkio instruktorių, 4 matininkus technikus. Sklypai kolonistams išduodami į nuomą 3 m. Paskui paaiškėjus, kad kolonistas moka verstis žemės ūkiu, jis galėjo gauti nuosavybės dokumentą. Nuoma buvo nustatoma beveik perpus mažesnė už vidutines žemės nuomas Kauno gubernijoje. Kolonistams buvo išduodamos 4,5 proc. paskolos. Nepaisant tokių palyginti patogių sąlygų, rusai kolonistai toli gražu ne visi pasilikdavo naujose vietose. Tuo tarpu Lietuvos valstiečiams, bežemiams ar mažažemiams tokios patogios žemės įgijimo sąlygos nebuvo prieinamos[1].

Stolypino reforma ir Valstiečių banko veikla padėjo susidaryti bei sustiprėti kapitalistinei viršūnei Lietuvoje ir tuo sustiprinti prasidėjusią po 1861 m. kapitalistinį santykių plėtojimą kaime.

Lietuviškosios sodžiaus valstietijos stiprėjimas ir jos santykiai su dvarininkija. Jau anksčiau rašyta, kad viešpataujančią klasę, stiprią savo ekonominiu pajėgumu, kapitalais ir kultūros lygiu, sudarė bajorai dvarininkai žemvaldžiai. Didžiausia jų dalis buvo lenkų kilmės asmenys, daugiausia pasidavę lenkiškai kultūrai Lietuvos dvarininkai, net savo kalba atsiję nuo sodžiaus liaudies. Nors jie nepalankiai buvo traktuojami carinės biurokratijos, tačiau savo pažiūromis carinės biurokratijos ir lietuviškųjų bajorų žemvaldžių interesai sutapo. Bendrąjį frontą cementavo interesas laikyti išnaudojamą liaudį kaip sau paklusnią. Bajoriškos dvarininkijos simbiozas šiuo požiūriu puikiausiai reiškėsi bendrai Stolypinui dirbant su aktyviaisiais ir įtakingaisiais Lietuvos bajorais.

Jei politiškai spaudžiamoje Lietuvoje po 1863 m. sukilimo, beveik 30 m., praėjus Lietuvoje, neturinčioje net ir luominių „zemstvų", pasigirsta šioks toks visuomenės garsas, tai tas garsas buvo beveik dvarininkų. Dvarininkiškos reakcijos stiprėjimas truko iki 1905 m. revoliucijos. Po to Lietuvos dvarininkai perėjo į defenzyvą prieš revoliucijos jėgas ir vėl šiek tiek atsigavo tik Stolypino reakcijos metu. Bet po 1905 m. revoliucijos smarkiai pagyvėjo lietuviškojo judėjimo jėgos, kurios pradėjo vis daugiau ir daugiau reikštis dėl „Aušros" pasirodymo, ypač atgavus žiniasklaidą 1904 04 24 ir dėl politinio gyvenimo suintensyvėjimo.

Poreforminiais laikais dvarininkai, ypač nuo aštuntojo dešimtmečio, pradėjo eiti į lietuvius valstiečius, kad juos patrauktų į savo pusę per taupmenų skolinamąsias bendroves, per žemės ūkio parodas, per žemės ūkio draugijas bei ratelius, per sindikatus ir vartotojų bendroves. Dabar lietuviškoji pažangioji valstietija, daugiausia jos viršūnė, padedama iš jos pačios išėjusios inteligentijos, visus anksčiau minėtus reikalus pradėjo imti į savo rankas. Prasidėjo dvarininkiškų organizacijų ir lietuviškųjų ūkininkų organizacijų atkaklios varžybos. Jei kitur šiuos turtingesnius ūkininkus siejo glaudūs santykiai su žemvaldžiais, Lietuvoje nemažą vaidmenį vaidino kalba, nenoras sulenkėjusių dvarininkų prarasti kultūrinių „placiuvkų" Lietuvoje. Dvarininkų atsisakymas pripažinti lietuvių kalbos teises, nepaisant lie-

[1] Šalčius P. *Žemės ūkio organizacijos Lietuvoje. K., 1937. P. 24.*

tuviškosios visuomenės kvietimo bendram darbui (žr. „Žinynas“, 1903, Nr. 5), galutinai pagadino tų dviejų visuomeninių tautinių grupių santykius. Dvarininkų pastangos sudaryti vieną frontą rinkimams į Dūmą taip pat buvo nesėkmingos. Lietuviškosios visuomenės atstovams rinkimuose teko blokuotis ne su dvarininkais, bet su žydų rinkėjais.

Ūkiškose organizacijose taip pat prasidėjo smarki akcija prieš dvarininkus lenkus. Kaip čia buvo plėtojami santykiai, pamatysime iš jau minėtų „placuvkų“ ekonominėje srityje.

Pradėsime nuo ponų „dvarininkų bankų“, atseit taupmenų skolinamųjų bendrovių. Dvarininkų įtaka čia, galima sakyti, truko iki pat I imperialistinio pasaulinio karo. Caro vyriausybė trukdo joms jungtis į sąjungas, nepaisant kredito kooperatyvų suvažiavimų (1909 03 04, 1910 03 27–31, 1911 10 01) pageidavimų. Tada Lietuvos žemės ūkis išgyveno krizę, nes kredito kooperatyvuose buvo lėšų perteklius. Tą perteklių buvo siūloma panaudoti tarpininkavimo organizacijoms organizuoti, pvz., pastatyti grūdų elevatorius. Tik vienas Panevėžys siųsdavo kvietinių miltų iš savo 8 garinių malūnų į Karaliaučių ir Liepoją už 1,4 mln. Rb. Buvo siūloma skirti kreditus valstiečiams, persikeliantiems į vienkiemius, taip pat finansuoti naujų kredito bendrovių steigimą, vartotojų bendroves. Tačiau nesant centrinės įstaigos (Kredito kooperatyvų sąjungos), visi tie siūlymai nebuvo įgyvendinti.

Tuo tarpu 1915 m. pradžioje kooperatinio kredito įstaigos gerokai išaugo. Tada buvo 155 įstaigos su 66,9 tūkst. narių, su 5701,5 tūkst. Rb indėlių, 6015,6 tūkst. išduotų paskolų[1]. Kairiakrantėje Lietuvoje dvarininkų įtaka valstiečiams iš viso buvo nedidelė. Jos, rodos, nebuvo ir kredito kooperatyvuose. Dešiniakrantėje Lietuvoje dar daug kur viešpatavo dvarininkai. Nusiskundimų tuo nemažai rasta lietuviškoje žiniasklaidoje. Štai apie Kovarsko taupmenų skolinamąją bendrovę parašyta: „Nariai – daugiausia valstiečiai, ypač daug amerikiečių. Valdyboje – dvarininkai. Valdyba gauna 1200 Rb algos, taryba – 300 Rb. Kasą vadina „Tanskio banku“. Užmirštama, kad tai jie patys (valstiečiai) tą banką daugiausia sudaro. Atsiranda, tiesa, ir tokių, kurie netiki ta pasaka. Anot jų, tai ponų bankas, o sako, kad mūsų. Tik ponai esą užvaldę ir dideles algas išgavę, nors darbo tai jau tikrai, girdi, turi mažai. Jie nepersidirba. Kitas jį tik retkarčiais aplanko, o vis tiek algą didelę gauna“[2]. Ne kitokie dalykai buvo ir Gruzdžiuose: „Norėjo pašalinti bajorus vadus iš viršininkų. Bet žmonės, atėję į susirinkimą, pamatė, kad „visur stovėjo dragūnai“. Žmonės net neišdrįso priešintis“[3]. Arba apie Deltuvos taupmenų skolinamąją bendrovę rašoma: „Bankas patekęs į bajorų rankas“[4]. 1910 m. apie tą patį bankelį rašė, kaip buvo renkama jo valdyba: „Žmonių prisirinko apie 300. Valdybos narys nieko nedirba, o gauna 500 Rb algos, taryba – 60 Rb. Užtat ir norinčių pakliūti į tas vietas atsiranda. Baltakės būna visuomet kiek tik širdis geidžia.

[1] Šalčius P. *Op. cit. P. 47.*
[2] *Lietuvos ūkininkas. 1913, Nr. 3. P. 55.*
[3] *Lietuvos ūkininkas. 1906. P. 232.*
[4] *Ten pat. P. 652.*

Valdybos narys, eidamas pareigas, jau iš anksto vaišino banko narius ir davė po rublį, kad jį vėl išrinktų dar trejiems metams. Ir kur čia nerinksi – vaišina ir dar pinigų duoda". Autorius pasipiktinęs tokia rinkimų tvarka ir bendrovės veikla, sako: „Kodėl apyskaitos neduodamas į lietuvių laikraščius, nepagarsinama, kur dingsta grynasis pelnas. Kam be turgaus atidavė žydeliui statyti banko namus, kurie labai brangiai atsieis? Kas įgaliojo už bendrovės pinigus sau pietus ruošti ir pilvą ištempus gerti šampaną"?[1] Apie Betygalos taupmenų skolinamąją bendrovę korespondentas rašo: „Betygaloje yra taupomoji kasa, arba taupomasis bankas. Anksčiau skolino pinigus iš to banko visokie žmonės: ir ponai, ir mužikai. Žinoma, mužikas negaudavo daugiau kaip 150 Rb, o ponas paimdavo visai giminei ir net ordinarčikams. Bet dabar, kai reikia atiduoti, vienas mirė, kitas mažas buvo, neteisėtai buvo duoti pinigai ir nėra kam atiduoti, ir tokiu būdu didžiūnai išėmė pinigus ir pragėrė, o dabar nenori atiduoti. Žmoneliai gi kiek galėdami stengiasi užmokėti. Mano nuomone, mums nevertėtų su tais ponais bendrauti"[2].

Labai nepalankiai atsiliepė apie Lietuvos dvarininkus dėl jų šeimininkavimo kredito kooperatyvuose ir oficialūs asmenys – tai smulkaus kredito inspektoriai savo atsiliepimuose. Vienas jų, pagyręs Lietuvos dvarininkus už gerą jų ūkininkavimą, sako: „Vien tik čionykščių dvarininkų būdo nieku būdu negalima pagirti už tai, kad jie žiauriai elgėsi su valstiečiais. Žinoma, „bydlų" epocha negrąžinamai praėjo, bet didžiausia eksploatacija, pagrįsta čionykščių valstiečių protiniu tamsumu ir tam tikru užgujimu, viešpatauja be ribų. Beje, viena iš patogiausių tokios eksploatacijos priemonių yra tas pats smulkusis kreditas, kurį man reikia tirti. Jis savo idėja turėtų padėti valstiečiams išsilaisvinti iš turtingųjų ir galingųjų valdžios". Lankydamasis bendrovėse, autorius rado daug neteisėto ir neleistino dvarininkams šeimininkaujant: netvarkingai paskolos išduodamos dvarininkams, netvarkingai vyksta visuotiniai susirinkimai, žiauriai paskolos išieškomos, nariai girdomi prieš visuotinius susirinkimus ir t. t. Smulkusis kreditas, sako jis, be abejonės, labai geras dalykas, bet ne to pavidalo ir formos, kai visą jo buvimo esmę sudaro tai, kad čiulptų valstiečio ūkį. O čia taip būdavo. „Bendrovės surinkti pinigai, užuot maitinę valstiečio ūkį, atlieka ne tai, kas priklauso, o vaidina piktybinį vaidmenį. O ilgiau valstiečiui santykiaujant su bendrove net prireikė įsikišti valsčiaus chirurgams, kurie amputavo sudėtines ūkio dalis, tai avį, karvę, arklį, kol tepaliko tam tikrą minimumą: arklį, karvę, roges, vežimą, plūgą, akėčias ir 25 pūdus sėklos. Tai pripažįsta reikalingu tam, kad kiemas galėtų atlikti mokesčius – mokamojo vieneto vaidmenį"[3]. Dvarininkai šeimininkavo daugiausia prieš 1905 m. įsisteigusiose taupmenų skolinamosiose bendrovėse. Lietuviškoji ūkininkija ir žydai buvo linkę steigti naujo tipo kredito bendroves. Šios padėjo laikinai išsilaikyti smulkiajai ūkininkijai ar teisingiau jos

[1] *Šaltinis. 1910. P. 155.*
[2] *Lietuvos ūkininkas. 1910. P. 72.*
[3] Chranevič K. *V debriach Litvy // Istoričeskij vestnik. SPB, 1907. P. 570–599.*

viršūnei, kuri tose įstaigose šeimininkavo. Jų skaičius augo (1915 m. pradžioje sudarė 52) ir operacijų daugėjo. Dėl to dvarininkiškų bendrovių lyginamasis svoris mažėjo.

Dvarininkų ir valstiečių žemės ūkio draugijos ir sindikatai. Dvarininkiškos organizacijos agrotechninėms priemonėms skatinti su prekybiniais skyriais (Vilniaus žemės ūkio draugijos, taip pat Suvalkų ir Raseinių) ir atskira prekybine organizacija „Kauno sindikatas" vis aktyviau plėtė savo veiklą ir tarp valstiečių. Jos stengėsi gauti iš valstybės iždo subsidijas ir darbui su valstiečiais, arba plėtojo savo prekybines operacijas su jais, kai pastarieji negalėjo dalyvauti kaip tų organizacijų nariai. Šios dvarininkiškos organizacijos buvo turtingos tuo, kad turėjo savo apsišvietusių ir išsimokslinusių žmonių, galėjo įvairiais būdais palaikyti ryšius su atitinkamomis „sferomis", naudotis kreditais valstybės bankuose ir t. t.

Po 1905 m. revoliucijos dvarininkai, pajutę organizuojamus rinkimus į Dūmą, puolėsi piršti savo organizacijas valstiečiams. Pvz., jie prie Kauno sindikato siūlė sudaryti tam tikrą skyrių, kuris aprūpintų vartotojų bendroves prekėmis. 1905 m. įkuriamas „Centrinis Kauno gubernijos sujungtų vartotojų draugijų biuras", kurio adresas: Raseiniai, Skaratiškių dvaras, ponui Ignacui Kontrimui"[1].

Tačiau tos visos dvarininkų pastangos nuėjo niekais. Ūkininkai ryžosi steigti atskiras nuo dvarininkų organizacijas, maždaug to paties tipo kaip ir dvarininkų. Katalikiškieji veikėjai ėmėsi organizuoti Belgų „Boerenbondo" pavyzdžiu integralią katalikiškąją organizaciją „Žiburys" su ūkininkų, žemės ūkio darbininkų, prekybos, švietimo ir t. t. skyriais. Kilus ginčams dėl tokios organizacijos su liberaliais sluoksniais, „Žiburys" virto švietimo draugija, greta jo – „Šviesa". Ekonominiams reikalams buvo įsteigtos dvi organizacijos, tai Marijampolės ūkininkų draugovė (1906 10 27) ir „Lietuviškas sindikatas" – Lietuvių krikščionių žemės ūkio bendrovė žemės ūkio dalykams įsigyti ir perduoti „Žagrė". Pirmosios (MŪD) uždavinys buvo skatinti racionalias agrotechnines priemones, o antrosios („Žagrė") veikla pirmiausia turėjo reikštis kaip kooperatinės prekybos organizacijos. Pastarosios įstatai buvo pakeisti 1912 m.: jos veikimo plotas galėjo apimtis tris gubernijas – Suvalkų, Kauno ir Vilniaus, taip pat gavo teisę steigti kuopas. Šalia prekybinės veiklos, „Žagrė" gavo teisę steigti fabrikus, ūkio mokyklas, parodas, laikyti agronomus ir instruktorius, rūpintis gyvulininkystės gerinimu, rengti ekskursijas ir t. t. „Žagrės" įstatų keitimas buvo susijęs su viltimis gauti subsidijas, kurias gana gausiai caro valdžia pradėjo skirti Stolypino pradėtam sodžiaus pertvarkymui. Klerikalų laikraštis „Šaltinis" rašė: „Kalbant apie Lietuvos kėlimą, negalima užmiršti štai ko. Rusijoje dabar yra pakraipa kelti ūkį, šelpti ūkio draugijas. Tų pinigų atkeliauja ir į Lietuvą, bet kone visi jie patenka į dvarininkų rankas, nes dvarininkai yra susiorientavę į draugijas. Tikriesiems šalies gyventojams, šio krašto pamatui – lietuviams – vieni trupiniai tenka. Kylant mūsų draugijoms, kaip „Žagrė" ir kitos, reikėtų būtinai pasistengti skiriamus šiam tikslui pinigus

[1] Šalčius P. *Op. cit. P. 83–85.*

pakreipti į tikrąją vagą, į pačių lietuvių valstiečių rankas. Nes tik tuomet jie bus reikiamai suvartoti mūsų krašte ūkiui pakelti"[1].

Visa tai turėjo pabloginti santykius tarp „Žagrės" ir MŪD. Abi tos organizacijos turėjo agronomus, taip pat savo žiniasklaidą žemės ūkio žinioms skleisti: MŪD – „Žemę", priedą prie „Lietuvos ūkininko", „Žagrė" – „Artoją", priedą prie „Šaltinio".

MŪD buvo sudaryta iš liberalių lietuviškosios buržuazijos sluoksnių, vadovaujant K. Griniui ir inž. P. Vitkauskui. Nors ji turėjo šiokį tokį tarpininkavimo biurą prekybinėms organizacijoms, bet daugiausia veikė kaip racionaliai agrotechnikai skleisti organizacija. MŪD reiškėsi daugiausia savo paskaitomis ir pranešimais, kurių tikslas buvo valstiečiams įdiegti kapitalistinį racionalų ūkininkavimą. Be daugybės agrotechninių ir žemės ūkio produktų realizacijos klausimų, MŪD kėlė ir sodžiaus darbininkų klausimus, t. y. gvildeno tai, kaip laukų darbininkus parsigabenti iš Rusijos. Kiek aktyviau MŪD pradeda veikti nuo 1912 m., kai susidarė galimybė naudotis subsidijomis iš iždo žemės ūkio kultūrai kelti. „Kodėl Lenkijos centrinė draugija kasmet gauna pašalpos apie 200 000 Rb, kodėl Kauno ūkio draugija kasmet gauna pašalpos po kelias dešimtis tūkstančių, o kitiems metams prašo daugiau kaip 75 tūkst. Rb? Jos, žinoma, gaus. Tai dėl to, kad ten specialistai moka gerai pamatuoti savo prašymus", skaitome „Žemės" 1913 m. 2 nr. straipsnyje „Prie visuotinio MŪD susirinkimo".

Tiek „Žagrės", tiek MŪD daugelis sumanymų bei siūlymų liko neįgyvendinta. Tačiau jos, be abejonės, padėjo stiprinti lietuvišką ūkinę veiklą.

Kairiakrantės Lietuvos ūkininkai parodė savo subrendimą, surengdami pirmąją pačių valstiečių, nedalyvaujant dvarininkams, žemės ūkio parodą Marijampolėje 1912 m. Tą parodą rengė drauge MŪD ir „Žagrė". Abi jos atliko didelį organizacinį darbą, iš iždo gaudamos palyginti nedidelę 2660 Rb subsidiją. Parodoje buvo 8 skyriai: arklių, raguočių, smulkių naminių gyvulių, paukščių, žuvų ir bičių, žemdirbystės ir namų pramonės gaminių, pieno ūkio, racionalaus žemės dirbimo, gyvulių liuobos, pagerintų ūkio trobesių ir ugniaatsparių trobesių, bandymų laukelių, ūkio mašinų ir įrankių. Paroda turėjo didelį pasisekimą.

Ką apie tai rašė žiniasklaida[2]: „Štai sulaukėme pirmosios lietuvių valstiečių surengtos didelės žemės ūkio parodos. Suvalkiečiams pridera iš visos Lietuvos padėka, kad jie tokį gražų pavyzdį parodė. Jei tai buvo kvotimas Suvalkijos valstiečių gerovės ir supratimo, tas kvotimas išlaikytas. Jų arkliai, jų ūkio vaisiai ir visas pasiruošimas parodė, kad tai nebe skurdžių ir nebe vergų tauta. Jeigu tai buvo mokykla, tad bus savo tikslą pasiekusi. Ir patys suvalkiečiai iš savo pranašesnių kaimynų (ypač iš paskaitų) daug ką galėjo čia išmokti, bet labiausiai Kauno ir Vilniaus gub. valstiečiai, kurių nemaža buvo matyti parodoje, čia daug naudinga pamatė ir išgirdo. Pirmosios lietuvių valstiečių surengtos parodos garsas pasiekė toli. Matėme žemaičių nuo Švėkšnos, Gargždų, Kartenos, taip pat panevėžiečių,

[1] *Šaltinis. 1912. Nr. 47.*
[2] *Viltis. 1911. Nr. 109.*

matėme ir Vilniaus dzūkų. Apie suvalkiečius ką ir bekalbėti – šių daugybė, net nuo keliolikos mylių suvažiavo į Marijampolę kelioms dienoms, tarsi į didelę tautos šventę.

Parodos įkūrėjai džiaugiasi, kad tokios parodos pernai nebuvo. Greitomis sumanyta, pernai pusės to pasisekimo nebūtų turėjusi kaip šiemet. Tie metai buvo panaudoti parodai ruošti ir agitacijai. Visos didesnės suvalkiečių draugijos ne be skirtumo stojo į vieną darbą, kad visiems parodytų, jog vienybėje – galybė.

Pažymėtina, kad lietuviai apsiėjo čia be savo ponų, lenkų dvarininkų. Kai jie nenorėjo dalyvauti parodoje (tik vienas kitas iš jų dalyvavo), lietuviai pasakė: apsieisime ir be jūsų. Komitete nei vieno lenko, ekspertų komisijoje – taip pat. Vis dėlto atsirado šviesių, nusimanančių ir veiklių žmonių tarp valstiečių ir laisvųjų profesijų.

Ir neturint rankose visų duomenų apie parodą, galima jau drąsiai tarti, kad Marijampolės ūkio paroda pasisekusi. Pasiūlytų dalykų – begalės. Ypač turtingas namų dirbinių skyrius. Čia vien pavardžių (eksponentų) priskaičiuojama apie 300. Turtingas taip pat ir be galo gražus arklių skyrius (iki 250). Apstus ir labai turtingas ūkio vaisių skyrius. Čia valstietis Bielskus (turi 104 margus) įrengė net savo atskirą paviljoną, kur parodė įvairius savo ūkio vaisius ir išsamiai juos aprašė.

Parodą daugiausia aplankė valstiečiai. Jų jūroje buvo miestelėnai, valdininkai. Dvarininkų tik retkarčiais gavai pamatyti. Parodoje girdėjosi viena lietuvių kalba. Valstiečių ūpas linksmas, pakilęs. Ir iš veidų galima buvo išskaityti ir išgirsti dažnai žodžius: „mūsų paroda".

Kitoje vietoje tas pats autorius P. K. rašo[1]: „Lygindami suvalkiečių dvasios ir ūkio kultūrą su kitais kraštais, pamatysime didelį skirtumą. Suvalkiečiai toli jau bus palikę kitus savo tautiečius. Svarbiausios to skirtumo priežastys ar nebus šios: 1) visą metšimtį Suvalkija gyveno Napoleono kodekso įstatymais, kurie davė daugiau laisvės kultūrai plėtotis (pvz., beluomis valsčius); 2) baudžiava Suvalkijoje buvusi lengvesnė negu kitur Lietuvoje ir anksčiau buvusi panaikinta; 3) suvalkiečiai jau prieš kelias dešimtis metų išsiskirstę vienkiemiais. Taigi, suprantamas daiktas, kodėl čia jau išnykęs vergo tipas. Per kelias dienas viešėjęs Marijampolėje, keliolika tūkstančių žmonių akimis perleidęs, nė vieno nesu matęs, kuris būtų prieš ką be kepurės stovėjęs arba siekęs kam alkūnę bučiuoti. Vergumo ženklų čia nebematyti. Štai ūkininkas B. (turi 104 margus). Tai gyvas, save gerbiantis valstietis. Stovėdamas ant parodos ploto, lazda pasirėmęs, kalbasi su gubernatoriumi, kuris gėrisi jo arkliais, veidas ir visa jo statula sakyte sako: Nemažas ponas esi, tai tiesa, bet juk ir aš to vertas"[2].

Pastebimas čia taip pat valstiečių šviesumas ir susipratimas. „Daugelis, matyt, ėjo į parodą ne vien tik pažiopsoti, bet visų pirma pasimokyti. Iš kai kurių esu girdėjęs, kad į parodą jie važiavę labiausiai dėl paskaitų. Ir šių paskaitų klausėsi atsidėję. Iš diskusijų, kurios paskui kildavo (Šiauliuose jų nebūdavo) aiškiai galė-

[1] *Viltis. 1911. Nr. 115.*
[2] P. K. *Viltis. 1911. Nr. 115.*

jai pamatyti, kad čia sodietis jau moka klausyti ir galvoti. Kai kurių paskaitų nesuspėjau aplankyti, paskui jų turinį sužinojau iš nepažįstamų man valstiečių, kurie paklausti aiškiai ir turiningai mano smalsumą patenkino. Iš visų parodos skyrių ūkininkams, matyt, įdomiausias buvo ūkio mašinų ir padargų skyrius. Žemė Suvalkijoje jau ir šiandien daug geriau įdirbama kaip kituose Lietuvos kraštuose. Čia nebe naujiena ūkininkams pjaunamoji ir sėjamoji mašina, arklo niekur nebepamatysi. Bet ūkininkai labai rūpinasi pagerinti visą ūkio mašinų techniką. Sakosi, verčia tai daryti aplinkybės – stoka darbininkų"[1].

Marijampolės parodoje pademonstravo žemės ūkio pažangą kai kurie smulkūs ūkininkai[2]. „Kad ir mažas, bet labai žymus ūkininkas Rimša. Turi tik 14 margų žemės. Jis vienas pirmųjų pradėjo verstis pieninininkavimu. Parodė savo žemės planą, palyginimo diagramą, iš kokių augalų daugiau turėjęs pelno, bandymų su mineralinėmis trąšomis padarinius, karvių fotonuotraukas, taip pat karvių šėrimą ir viso ūkio išsamų aprašymą.

Bet pats didžiausias suvalkiečių ūkio gražumas ir gausus pelno šaltinis – tai arkliai. Arklių laiko daug (bene per daug) ir gražių. Kai pamatai kartais arklį 500–600 Rb vertą, rodos, atsižiūrėti negalėtume. Bet pamatęs vietoje kelias dešimtis tokių gražuolių, tiesiog apsvaigsti. Nebežinai ir į kurį bežiūrėti. Rodos, gražesnių ir nebesusapnuotumei, ir mergelė, svajojanti apie bernelį ant bėro žirgelio atjosiantį, gražesnio žirgo, rodos, nebegalėtų įsivaizduoti."

Kauno gubernijoje vad. žemės ūkio ratelius, kurių tikslas buvo propaguoti naujoviškus žemės ūkio kultūros klausimus, steigė ir globojo dvarininkiškoji Kauno žemės ūkio draugija. Šį darbą dvarininkiškieji veikėjai laikė labai svarbiu. J. Ivanovičius – vienas aktyviausių tų ratelių veikėjų iš dvarininkų tarpo Raseinių žemės ūkio draugijoje, kalbėdamas apie ūkio ratelių skyriaus įsteigimą prie Kauno žemės ūkio draugijos pareiškė: „Kiekvienu atveju, juk čia nėra abejonės, kad jei tarp mūsų neatsiras veiklos žmonių, jei nesiimsime bendrai kūrybinio darbo, jei šiuo persilaužiamuoju momentu paliksime dirvonu vienintelę mums prieinamą kultūrinio darbo dieną, mūsų vaidmuo bus baigtas ir mums beliks paskęsti užmiršimo bangoje"[3]. Karčiai apgailestaudamas ir panaudodamas tradicinius sulenkėjusių dvarininkų argumentus, J. Ivanovičius lietuvių kalba įdėtame jo pranešime, padarytame 1908 m. Panevėžio parodoje, sako; „Mūsų lietuviški laikraščiai užimti tuo, kad kursto vienos žemės, vienos motinos vaikus, vienus su kitais, nesirūpina platinimu draugystės, pasakysiu daugiau. Vienam lietuviškam laikraštyje man atsitiko, perskaityti, kad nuo draugystės ratelių reiks saugotis, kad anos dėl lietuviškos tautos gal daug bloga atnešt..."[4] Pati kalba rodo, kaip dvarininkai mezgė ryšius tarp „vienos žemės, vienos motinos vaikų".

Kauno žemės ūkio draugijos instruktorius jau aiškiai jautė, kad dvarininkams

[1] *Ten pat.*
[2] P. K. *Suvalkiečių ūkis // Viltis. Nr. 117.*
[3] Šalčius P. *Op. cit. P. 171, 172.*
[4] *Žurnal obščego sobranija Kovenskogo obščestva selskogo choziaistva 1908 g. Nr. 22. Vilnia, 1909. Pril. 1.*

žemvaldžiams slysta dirva iš po kojų. Jis nujautė, kad jų vaidmuo čia suvaidintas, jog iškyla naujos lietuviškosios jėgos, kurios stengiasi patraukti valstiečius ir jiems vadovauti.

Kadangi caro valdžia, skirdama dvarininkiškai Kauno žemės ūkio draugijai lėšas žemės ūkio kultūrai kelti, reikalavo, kad tą darbą dirbtų ir valstiečiai, buvo išleista jos viena kita brošiūra ir lietuvių kalba, apie ką iškilmingai buvo įrašoma draugijos apyskaitose. (Kauno ž. ū. d-jos žurnaluose randame įdėtus lietuvių kalba spausdintus priedus: „Kiaulių ligos" gub. vet. A. K. Berezkino (Nr. 18); A. Zaleskio „Agrastų limpamoji liga, arba amarinis agrastų miltuotis" (Nr. 22); I. Korevos „Apie kenksmingumą valdymo rėžiais ir apie išsikėlimą į vienkiemius su sutarties nuorašu" (Nr. 20); I. Ivanovičiaus pranešimas apie ūkio ratelius (Nr. 22); to paties – Kauno ūkio ratelių delegatų įspūdžiai iš kelionės po suvalkiečių kraštą. Taip pat išleistos: brošiūra „Galvijų auginimas ir šėrimas" ir „Kaip veisti mažus sodelius Lietuvoje", A. Zaleskis, 1911 m.).

Dešiniakrantėje Lietuvoje žemės ūkio rateliai nesugebėjo išsilaisvinti nuo dvarininkiškos įtakos. Iki pat I pasaulinio karo čia buvo žemės ūkio ratelių, kuriuose turėjo „susivienyti dvaras, klebonija ir šiaudinė pastogė"[1]. Tačiau atsipalaiduoti nuo Kauno žemės ūkio draugijos, nepaisant parodytų pastangų (įsteigti atskirą sąjungą), jiems nepavyko.

Nors lietuviškosios ūkininkijos veikla nuo 1906 m. padarė labai didelę pažangą, bet dvarininkiškoms žemės ūkio draugijoms vis dar pavyko išlaikyti ir net plėsti tą darbą. Jos turėjo (ypač kauniškė) tam tikras organizacijas (komitetus) veislinei gyvulininkystei plėtoti, karvių pieningumui kontroliuoti, taip pat žemės ūkio sąskaitybos biurą, sodų savininkų grupę, pramonės ir namų ūkio sekcijas.

Panašia linkme veikė ir pažangieji ūkininkai. Tačiau tarp savitarpio valstiečių ir dvarininkų santykių plėtojimosi nuo 1905 m. įvyko didelis persilaužimas pirmųjų naudai. Brendo naujos jėgos, kurios savo interesus visiškai galėjo išryškinti jau nepriklausomoje Lietuvoje.

[1] Šalčius P. *Op. cit. P. 172.*

Lietuvos žemės ūkis ir agrariniai santykiai I pasaulinio karo išvakarėse

Lietuvos gamybinės jėgos XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje iki I pasaulinio karo smarkiai pakito. Pirmiausia tai reiškėsi naudojamų žemės plotų pakitimu. Likus poreforminiais laikais dideliems miškų plotams privačių žemvaldžių rankose, pradėta negailestingai juos kirsti eksporto reikalams į Vokietiją, kur panemunių, taip pat Klaipėdos lentpjūvės gaunamą iš Lietuvos miško medžiagą perdirbdavo pagal angliškus standartus ir išveždavo į Angliją. Apytikriais vertinimais, per 20–25 m. Lietuvoje buvo iškirsta penktoji miškų dalis, o kai kuriose vietose per tą laiką miškais apaugusių žemių sumažėjo nuo 25 iki 15 proc.[1] Oficialiais duomenimis, 1913 m. pabaigoje Lietuvoje buvo vos 20 proc. viso ploto, apaugusio miškais. Atskirai paėmus Kauno ir Suvalkų gubernijas, čia būta vos apie 15 proc. ploto, apaugusio miškais. Dvarininkų sugrobtų brangiausių Lietuvos gamtos turtų eksploatavimas sudarė vieną iš didžiųjų kapitalų sankaupos šaltinių žemvaldžiams, dar daugiau miesto turčiams – miško pirkliams, brokeriams ir dideliam agentų skaičiui. Kai daug buvo kertama miškų, žemvaldžiai ir pirkliai išnaudojo daug miškų darbininkų, taip pat nepasiturinčius valstiečius. Jie buvo verčiami uždarbiauti atliekant miško darbus, išvežant medžius iš miško prie upių, uostų ir geležinkelių stočių. Miško plukdymui taip pat nemažai reikėjo darbo jėgos. Dėl nepatogios prekybos sutarties su Vokietija miško eksportas turėjo kolonijinės žaliavos eksporto pobūdį. Kaip žaliava panemunių ir Klaipėdos lentpjūvėms buvo eksportuojami apvalūs rąstai.

Pievų ir ganyklų plotai tuo laikotarpiu turėjo tendencijos mažėti. Jų plotai, augant sodžiaus gyventojų skaičiui, ir žemės ūkiui vis labiau susisiekiant su rinka, juoba esant atsilikusiam trilaukiui, ganyklos ir pievos ten, kur galima, buvo verčiamos dirvomis. 1887 m. oficialiais statistikos duomenimis, pievų ir ganyklų Lietuvoje buvo apie 23 proc. viso žemės ploto, prieš I pasaulinį karą liko ne daugiau kaip 15–18 proc., o šienaujamų pievų plotui teko apytikriai 12 proc. Ganyklų plotus galėjo mažinti ir skirstymasis vienkiemiais, kai bendros ganyklos buvo išdalijamos ir galbūt paverčiamos dirvomis[2].

A. Rimkos padarytomis statistinėmis santraukomis, Lietuvos žemės plotai taip buvo naudojami pagal jos rūšis (žr. 16 lentelę).

Iš A. Rimkos sudarytos 16 lentelės matyti, kad nenaudojamų žemių Lietuvoje būta apie 6,5 proc. (Kauno gub. – 8,2 proc., Suvalkų – 5,2 proc.). Miškų daugiausia būta Vilniaus gub. – 28,1 proc. Kauno ir Suvalkų gub. – apie 15,5 proc. Vadinasi, nenaudojamos ūkiui žemės su miškais užėmė 26,8 proc., – Vilniaus gub. – 36,3 proc., Suvalkų – 20,9 proc. Daugiausia buvo kultivuota Suvalkų gubernija.

[1] Rimka A. *Lietuvos ūkis prieš Didįjį karą // Statistiniai tyrinėjimai. 1918. P. 37.*
[2] Rimka A. *Op. cit. P. 37.*

16 lentelė
Žemės plotai ir jų naudojimas

		Nenaudojamos žemės		
	Iš viso žemės	Nenaudingos	Miško	Iš viso
	deš.	deš.	deš.	deš.
Kauno gub.	3 576 636	200 291	557 628	757 919
Vilniaus gub.	2 260 726	185 379	645 277	730 656
Suvalkų gub.	920 243	47 852	144 876	192 728
Iš viso	6 756 605	433 522	1 347 781	1 781 303

	Naudojamos žemės			
	Šienaujamų pievų	Sėjamų laukų	Sodybų, ganyklų ir kt.	Iš viso
	deš.	deš.	deš.	deš.
Kauno gub.	487 693	997 448	1 333 576	2 818 717
Vilniaus gub.	256 645	711 727	461 698	1 430 070
Suvalkų gub.	81 781	328 544	317 190	722 515
Iš viso	826 119	2 057 709	2 092 464	4 976 362

	Žemės priklausomumas (1000 deš.)						
	Iš viso	Valstiečių	Dvarininkų, bajorų, major.	Miestų pirklių	Svetimų žemių	Dvasininkų	Valstybės ir visuom. įstaigų
Kauno gub.	3576	1800	1451,0	75,0	0,7	10,0	238,0
Vilniaus gub.	2260	1059	814,0	77,0	1,8	4,6	302,0
Suvalkų gub.	920	554	207,0	14,5	1,3	–	141,0
Iš viso	6756	3413	2472,0	166,5	3,8	14,6	681,0

Miškų daugiausia buvo Vilniaus gubernijoje, o Kauno gubernija daugiau turėjusi kaip kitos gubernijos pievų ir ganyklų. Jos daugiausia buvo prastos, pašlapusios, krūmokšniais apaugusios.

Analizuojant žemės valdymo lentelę matyti, kad daugiau kaip pusė visos žemės priklausė valstiečiams (daugiausia Suvalkų gub. – 60,5 proc.), dvarininkams bei bajorams – 36 proc., daugiausia Kauno gub. – 40,6 proc., mažiausia Suvalkų gub. – 22,6 proc. Po šių pagrindinių žemės valdytojų ėjo valstybės iždas, kuriam teko vidutiniškai apie 10 proc. visos Lietuvos žemės ploto: Vilniaus gub. – 12,6 proc., Suvalkų – 14,5 proc. Beveik pusė tos žemės buvo užimta valstybiniais miškais. Miestiečiams, pirkliams ir kitiems piliečiams priklausė apie 2,7 proc.

žemės ploto. Kunigų ir vienuolynų žemės iš viso sudarė apie 50 tūkst. deš. Tie duomenys A. Rimkos surašyti ne vieniems metams (1905–1909 m.). Nuo 1905–1909 m. žemės valdymo santykiai keitėsi valstiečių naudai. Vilniaus gub. dvarininkų žemės per tą laiką sumažėjo 84,4 tūkst. deš., Kauno gub. – 77,8 tūkst. deš. Tuo tarpu valstiečių žemės per tą patį laiką Kauno gub. padidėjo 56,7 tūkst. deš., Vilniaus gub. – 61,5 tūkst. deš. Žemės valdymas, apskritai paėmus, anot Rimkos, buvo toks: „Valstiečių rankose buvo apie 93 proc. visų ūkių, nors pačios žemės jie valdė tik apie 50 proc. Tuo tarpu dvarininkai ir bajorai (drauge su smulkiąja šlėkta) nesudarė nė 4 proc. visų žemininkų, bet žemės valdė 36 proc. viso ploto“[1].

Apytikriais duomenimis, A. Rimkos apskaičiuotame plote buvo iš viso 278 265 ūkiai, iš jų valstiečių – 260 442 ūkiai (Kauno – 116 033, Vilniaus – 72 931, Suvalkų – 57 346), pakraščių – 18 193, dvarininkams ir bajorams priklausė – 10 891 ūkis, kiti ūkiai teko miestiečiams ir kitiems[2].

Atidžiau paanalizavus žemės valdymo pateiktus duomenis, matyti, „kad 476, arba 0,1 proc. pačių stambiųjų žemininkų (turinčių daugiau kaip po 1000 deš.) valdė 21,6 proc. visos žemės (1450 tūkst.), tuo tarpu apie 100 000 mažažemių (turinčių mažiau kaip po 10 deš.), kurie sudarė ne mažiau kaip trečdalį visų žemininkų, žemės turėjo 7,7 proc., arba 520 tūkst. deš.“[3] Tais pačiais duomenimis, vidutiniai valstiečiai (nuo 10 iki 20 deš.) sudarė 47,5 visų ūkių ir valdė 1891 tūkst. deš., arba 28 proc. visos žemės. Ūkiams nuo 20 iki 30 deš. teko 12 proc. visų ūkių skaičiaus ir toks pat procentas žemės. Oficialus ūkių skaičius, kalbant apie valstiečius, faktiškai neatitiko skaičių, kuris dėl juridiškai neteisėtų šeimyninių pasidalijimų buvo daug didesnis. Vadinasi, lentelės duotus duomenis reikia traktuoti tik kaip gana apytikrio pobūdžio tendencijas.

Poreforminė valstiečių diferenciacija vyko viena, skaldant ūkius, antra, didinant valstiečių bežemių skaičių, kurie tapdavo sodžiaus arba miesto proletarais arba iškeliaudavo iš savo gimtojo krašto į užsienį. Maža kuo nuo sodžiaus proletarų skyrėsi ir valstiečiai su žemės sklypeliais, kurie buvo išnaudojami dar daugiau kaip pirmieji.

Kauno gubernijos statistikos komiteto duomenimis, 1914 m.pradžioje valsčiuose iš visų gyventojų valstiečių buvo 14,2 proc. bežemių ir 72,6 proc. žemininkų, arba 137 897 šeimos. Iš to skaičiaus 22,1 proc. buvo mažažemiai, turį ne daugiau kaip 3 deš. Suvalkų gub. lietuviškose apskrityse, anot Rimkos, bežemių buvo daug daugiau kaip Kauno gub. – 22,9 proc. visų gyventojų, arba 104 736 asmenys, o žemininkų – 76,4 proc., arba 56 513 šeimų. Iš pastarųjų skaičiaus mažiau kaip 3 dešimtines turėjo 31,4 proc. Vilniaus gub. 5 apskrityse 1907 m. valstiečių, turėjusių mažiau kaip 3 deš. žemės, buvo 38 540. Kiek iš viso Vilniaus gub. buvo bežemių, iš oficialių duomenų sunku apskaičiuoti. Bežemiais laikant „pašaliais uždarbiaujančius“, tokių 1908 m. buvo 114 908, o tai sudarė apie 10,5 proc. visų

[1] *Rimka A. Op. cit. P. 42.*
[2] Rimka A. *Op. cit. P. 43.*
[3] Rimka A. *Op. cit. P. 47.*

sodžiaus gyventojų. 1897 m. visuotinio Rusijos gyventojų surašymo duomenimis, bežemių arba žemės darbininkų buvo 98 780 žmonių, Kauno gub. – 232 455 (1914 m. – 235 564 žm.), Vilniaus gub. – 89 668 asmenys. Lyginant šiuos bežemių skaičius su 1905 m. oficialia statistika (Statistika zemlevladenija, 1905, Kauno, Vilniaus gub. sąsiuviniai), jie bus dukart didesni.

Iš pateiktų duomenų matome, kad žemės valdymas Lietuvoje ir poreforminiais laikais buvo labai nelygus. Apie trečdalis sodžiaus gyventojų buvo tokių, kurie iš savo žemės pragyventi negalėjo. Tai buvo sodžiaus pusproletariai ir proletarai. Tiesa, dalis jų, ypač bažnytkaimiuose, turėdami pirkią ir žemės sklypelį, versdavosi įvairiais kitais, ne žemdirbiškais užsiėmimais – sodžiaus verslais, namų pramone, įvairiais patarnavimais. Vyko sodžiaus proletarėjimas ir valstiečių diferenciacija. Tokie buvo žemės valdymo santykiai Lietuvoje, 50 metų praėjus po baudžiavos panaikinimo.

Koks buvo žemės ūkio kultūros pobūdis ir jos derlingumas, atsakyti nelengva. Išsamių duomenų ir čia nebuvo. Reikia manyti, kad prieš I pasaulinį karą, nepaisant kapitalistinių pradų įsišaknijimo daugelyje dvarų ir stambių ūkių, valstiečių ūkis buvo atsilikęs trilaukis, daugiausia dešiniakrantėje Lietuvoje – rėžinis. Tačiau ten, kur daugiau valstiečiai gyveno vienkiemiais – kairiakrantėje Lietuvoje, Žemaitijoje, Pakuršėje, ir valstiečių ūkiuose plito daugialaukė sėjomaina. Buvo naudojamos trąšos, žemės ūkio mašinos, taip pat buvo pagerinta gyvulininkystė, pieno ūkis.

Pagrindinė Lietuvos žemės ūkio šaka iki 1914 m. buvo laukininkystė – javų auginimas. Tik nuo 1886 m. dėl prasidėjusio javų kainų kritimo privertė su rinka susijusius dvarus plėtoti pieno ūkį ir gyvulininkystę.

Iš grūdinių kultūrų Lietuvoje pirmą vietą užėmė rugiai. Jais buvo užsėjama kas metai nuo 15 proc. iki 25 proc. visos žemės ūkiui naudojamos žemės. Toliau ėjo avižos, kurių pasėlių plotas kasmet būdavo nuo 8 proc. iki 12 proc., miežiai – nuo 3 proc. iki 7 proc., kviečiai – nuo 1 proc. iki 3,5 proc., žirniai – nuo 0,5 proc. iki 1,5 proc., linai – nuo 0,5 proc. iki 1,5 proc., bulvės – nuo 2,5 proc. iki 6,2 proc. Dėl kaimų išsiskirstymo ir perėjimo į daugialaukę sistemą daugiau pradėta sėti dobilų ir šiaip pašarinių žolių (seradėlės, liucernos ir t. t.). Padidėjo taip pat pašarinio mišinio plotų (avižų, miežių, peliuškų, vikių). Smėlingose dirvose kaip žalia trąša pradėta sėti gana daug lubinų. Vasariniai kviečiai palyginti nedaug buvo paplitę.

Išspausdintos A. Rimkos sudarytos 17 ir 18 lentelės, kuriose yra surašytas pasėlių rūšys bei metiniai derliai.

17 ir 18 lentelių vidurkiams apskaičiuoti buvo paimti gana tipiški 1913 metai. Renkami iš valsčių pasėlių duomenys, žinoma, labai tiksliai nebuvo padaryti. Aišku, pasėlių pasiskirstymas visoje gubernijoje laikomas vidutinišku, tuo tarpu konkretus pasiskirstymas kai kuriuose rajonuose galėjo nemažai neatitikti duodamų lentelės vidurkių. Iš lentelės duomenų matyti, kad buvo nemažai krypstama sėjomainų įrenginio ir pašarinių kultūrų plėtimo linkme.

17 lentelė
Pasėliai prieš I pasaulinį karą

	Kauno gub.	Vilniaus gub.	Suvalkų gub.	Iš viso
Žemės ūkio naudojama žemės (1000 deš.)	2818,7	1430,0	727,50	4963,0
Rugiai – iš viso	399,8	350,4	125,70	876,0
%	14,2	24,5	17,30	
t. sk. vasariniai	3,6	6,1	0,20	10,0
Kviečiai – iš viso	56,1	9,3	23,50	89,1
%	2,0	0,6	3,20	
t. sk. vasariniai	9,8	2,7	0,01	12,4
Avižos	232,0	150,7	84,40	467,2
%	8,2	10,5	11,60	
Miežiai	144,6	64,9	37,50	247,1
%	5,1	4,5	5,10	
Žirniai	38,9	7,2	12,50	58,7
%	1,4	0,5	1,70	
Grikiai	1,8	21,3	2,90	32,1
%	0,06	1,9	0,40	
Linai	42,1	13,2	7,10	62,4
%	1,5	0,9	0,90	
Bulvės	81,8	88,3	34,60	204,4
%	2,9	6,2	2,50	
Iš viso	997,4	711,7	328,50	2213,7
%	35,9	49,6	42,70	

A. Rimkos surinktais duomenimis, beveik pusė viso grynojo metų derliaus (atmetus sėklą), neskaičiuojant bulvių, sudaro rugiai, po šių – avižos, miežiai ir kviečiai, žirniai, linai ir grikiai. Bulves teko atskirai nagrinėti, nes jos vienos savo svoriu beveik prilygo visiems javams.

Lietuvoje į dešimtinę tuo laiku buvo sėjama nuo 7 iki 11 pūdų (bulvių apie 90 pūdų), atsižvelgiant į javų rūšį ir žemės ypatumus. Anot Rimkos duomenų, 1913 m. Lietuvoje turėjo būti gauta su sėkla apie 52 mln. pūdų rugių, 7 mln. pūdų kviečių, 17,5 mln. pūdų miežių, 32 mln. pūdų avižų, 4,5 mln. pūdų žirnių, 2,3 mln. pūdų linų, 107 mln. pūdų bulvių ir t. t. Didžiausią derlių davė kviečiai, paskui – miežiai, toliau – avižos, žirniai, rugiai. Geriausi derliai buvo gaunami Suvalkų gubernijoje, mažiausi – Vilniaus gubernijoje.

18 lentelė
Metiniai derliai iš 1 deš. (pūdais)

	Kauno gub.	Vilniaus gub.	Suvalkų gub.
Rugiai žieminiai			
1912	64,9	46,9	73,2
1913	80,7	43,8	68,0
1896–1900	46,4	39,0	56,4
Rugiai vasariniai			
1912	54,2	33,5	60,0
1913	65,8	45,6	53,4
1896–1900	40,8	32,6	47,8
Kviečiai			
1912	77,0	63,0	74,4
1913	77,2	65,8	76,7
1896–1900	60,0	53,1	66,5
Kviečiai žieminiai			
1912	57,9	50,2	53,7
1913	61,0	49,7	44,0
1896–1900	44,5	49,5	64,6
Miežiai			
1912	51,7	49,4	68,6
1913	68,4	55,5	42,8
1896–1900	41,3	40,4	59,0
Avižos			
1912	57,3	43,3	59,3
1913	69,9	49,1	65,9
1896–1900	39,2	34,9	47,2
Grikiai			
1912	24,0	28,3	31,0
1913	31,7	21,8	33,0
1896–1900	21,0	19,5	26,9
Žirniai			
1912	48,7	46,4	41,3
1913	54,6	49,5	68,7
1896–1900	41,4	40,0	55,9
Bulvės			
1912	462,6	443,2	563,7
1913	492,9	395,8	563,7
1896–1900	336,1	406,9	445,5
Linai			
1912	32,5	37,8	42,1
1913	32,9	33,3	37,5

A. Rimkos duomenimis, grynasis grūdų, šiaudų bei šieno derliai buvo tokie (žr. 19, 20, 21, 22 lenteles):

19 lentelė

Grynasis grūdų ir sėklų derlius, atskaičiavus pasėtus (1000 pūdų)

	Kauno gub.	Vilniaus gub.	Suvalkų gub.	Iš viso
Rugių	20 240	12 248	6996	39 485
Kviečių	3606	452	1558	5617
Avižų	13 725	5829	1015	20 569
Miežių	8583	2977	2429	13 990
Grikių	45 773	480	70	5915
Žirnių	1773	1098	672	3544
Iš viso	47 975	23 087	12 743	83 828
Linų sėmenų	1367	473	306	2148
Bulvių	32 372	27 064	15 415	74 851

20 lentelė

Grynasis derlius, skaičiuojant kelintus grūdus

	Kauno gub.	Vilniaus gub.	Suvalkų gub.	Vidutiniškai
Rugių	6,0	4,8	6,0	5,6
Kviečių	7,4	7,2	6,6	7,0
Avižų	6,5	4,7	6,1	5,1
Miežių	6,9	5,8	6,5	6,4
Žirnių	5,2	5,0	5,7	5,6
Grikių	4,5	4,3	5,7	5,5
Bulvių	5,1	4,4	4,6	4,7

21 lentelė

Metinis šiaudų derlius (1000 pūdų)

	Kauno gub.	Vilniaus gub.	Suvalkų gub.
Ruginių	52 506	25 217	19 560
Kvietinių	8211	828	4043
Avižinių	26 857	11 430	12 601
Miežinių	16 670	5451	5835
Grikinių	96 329	1282	224
Iš viso	103 742	44 210	42 265
Šieno	52 301	26 940	13 882
Šieno ir šiaudų drauge	156 043	71 151	56 148

22 lentelėje nepavaizduota dobilų, taip pat šakniavaisių derlių dydis, kurie tarp pašarų pradėjo vis daugiau įgauti svorio.

XX a. pradžioje gyvulininkystė Lietuvoje nemažai pažengė į priekį. Jau nuo senesnių laikų iš Lietuvos buvo išgabenama nemažai arklių, žąsų ir kiaulių į Prūsus. Vadinasi, ir gyvulininkystė priklausė nuo Rusijos–Vokietijos prekybos sutarčių, kurios nuo XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios nebuvo palankios žemės ūkio

22 lentelė
Metinis šiaudų ir šieno derlius iš 1 deš. (pūdais)

	Kauno gub.	Vilniaus gub.	Suvalkų gub.
Ruginių	131,4	73,1	156,7
Kvietinių	151,0	92,9	167,3
Miežinių	111,1	84,7	156,1
Grikinių	52,0	45,6	85,3
Šieno	107,2	87,3	170,2
Vienam gyvuliui (be kiaulių)			
šiaudų	64,1	38,7	88,7
šieno	32,3	23,6	29,1

produktų, tiek grūdų, tiek gyvulių eksportui. Pagal Vokietijos–Rusijos 1904 07 15 prekybos sutartį, kuri turėjo pradėti galioti nuo 1906 01 01 iki 1917 12 31, muitai buvo padidinti kviečių pūdui nuo 27 iki 43 kp, rugių – nuo 27 iki 38 kp, avižų – nuo 21 iki 38 kp, nesalyklinių miežių pūdui – 16 kp kanapių, dobilų ir kitų žolių sėklos be muito, už mažus ir pigius arklius – 13 Rb 80 kp, jei jo kaina ne didesnė kaip 138 Rb, o ūgis – 1 aršina 6 verškai, už brangesnius – iki 33 Rb, už gyvos kiaulės pūdą – 60 kp, žąsys – be muito, už kitų gyvų paukščių pūdą – apie 31 kp, už mėsos pūdą – 6 Rb 50 kp, už sviesto pūdą – 1 Rb 53 kp, už kiaušinių pūdą – 15 kp. Liko dideli muitai ir įvežamoms iš Vokietijos prekėms, pvz., už geležies pūdą – nuo 75 kp iki 1 Rb 50 kp, už varinių daiktų pūdą – 8–21 Rb, už vinių pūdą – 2 Rb 10 kp, už geležinių daiktų pūdą – nuo 2,10 Rb iki 6 Rb, už skardinių daiktų pūdą – 4 Rb, už adatų svarą – 1,2–2 Rb, už peilių pūdą – 20–60 Rb, už šakių, kastuvų ir pan. daiktų pūdą – 1,80 Rb, už mašinų pūdą – 76 kp – 8 Rb, už dviratį – 30 Rb[1].

Blogiausia buvo tai, kad Vokietijos valdžia po senovei galėjo gyvulių ir mėsos produktų įvežimą nutraukti pagal veterinarinės policijos nurodymus.

Gyvulininkystės būklę XX a. pradžioje tiksliai apibūdinti skaičiais dėl statistikos gyvulių surašymų nebuvimo neįmanoma. Teko naudotis oficialiomis lentelėmis, surinktomis per valsčius. Todėl A. Rimka, remdamasis tokiais oficialiais duomenimis, surinktais iš valsčių, sudarė žemiau spausdinamas 23, 24 ir 25 lenteles[2].

Lentelės sudarytos remiantis 1900 m. oficialiais sąrašais, kuriuos autorius laikė labiausiai atitinkančiais tikrovę. Anot A. Rimkos, oficialūs gyvulių skaičiai galėjo būti visu trečdaliu mažesni už tikrąjį gyvulių skaičių. Vienaip ar kitaip, bet gyvulininkystė Lietuvoje prieš pat I pasaulinį karą, nors ir esant nepalankioms sąlygoms prekybos požiūriu su artimiausia ir patogiausia Vokietijos rinka, vis labiau virto prekine. Pieno produktai (sviestas) daugiausia iš dvarų ūkių buvo vežami per Daniją į Angliją, taip pat ir bekoninės kiaulės per Liepojos eksportines skerdyklas pasiekdavo Angliją[3].

[1] *Vilniaus žinios. 1905. Nr. 42.*
[2] Rimka A. *Op. cit. P. 57.*
[3] Šalčius P. *Op. cit. P. 128–222.*

23 lentelė
Gyvulių skaičius (be miestų) 1000 vnt.

	Kauno gub.	Vilniaus gub.	Suvalkų gub.
Arklių	305	185	115
Galvijų	700	485	140
Avių ir ožkų	613	469	229
Kiaulių	360	286	137
Iš viso	1978	1425	621

24 lentelė
Teko 100-ui gyventojų (valstiečių)

	Kauno gub.	Vilniaus gub.	Suvalkų gub.
Arklių	21,7	18,7	26,1
Galvijų	49,9	48,6	31,6
Avių ir ožkų	43,7	47,0	51,9
Kiaulių	25,7	28,7	31,1
Iš viso	141,2	143,0	140,7

25 lentelė
Vienam gyvuliui teko naudojamos žemės (deš.)

	Kauno gub.	Vilniaus gub.	Suvalkų gub.
Arkliui	9,2	7,7	6,3
Galvijui	4,0	2,9	5,2
Aviai ar ožkai	4,6	3,0	5,1
Kiaulei	7,8	4,9	5,3

Lietuvos žemės ūkio poreikiai išryškėjo pirmame Šiaurės vakarų krašto suvažiavime eksporto klausimais (Vokietijos–Rusijos prekybos sutarties peržiūrėjimas 1914 03 20–24 Vilniuje). Be specialiai nagrinėjamų vienos ar kitos liaudies ūkio šakos klausimų, čia buvo iškelti ir bendrieji Lietuvos kultūriniai poreikiai. Pranešimą tuo klausimu padarė inž. V. Bielskis. Jo nuomone, Šiaurės vakarų krašto – Lietuvos ir Baltarusijos – žemės ūkio plėtojimui ir pramonei reikia, kad, sudarant naują sutartį, būtų sumažinti Vokietijos pusės muitai: 1) gyvulininkystės produktams; 2) rugiams, kviečiams ir kitiems grūdams. Ypač didelę rekšmę Lietuvai turėtų panaikinimas Vokietijos muitų į ją įvežamiems rugiams ir kiaulėms: Vokietija esanti vienintelė mūsų rugių ir valstiečių auginamų kiaulių importininkė. Į Angliją kiauliena negali būti vežama iš Lietuvos, nes anglų rinkos reikalavimai tokie dideli, kad dauguma tiekėjų iš Lietuvos jų patenkinti negali. Tuo tarpu Vokietijos rinka buvo mažiau reikli, dėl to ir sumažinus muitus gyvoms kiaulėms bei kiaulienai,

tiek stambūs, tiek smulkūs žemvaldžiai turėtų jų rinkoje tuos produktus parduoti. Tai – aiškus Lietuvos žemės ūkio reikalas.

Vokietija už muitų sumažinimą minėtiems produktams reikalavo kompensacijų, būtent muitų sumažinimo iš Vokietijos į Rusiją įvežamoms prekėms. Tai buvo beveik be išimties pramonės dalykai. Darant importuojamoms iš Vokietijos prekėms muitų nuolaidas, svarbu žiūrėti, kad tos prekės pasitarnautų žemės ūkiui gerinti. Vadinasi, turėtų būti sumažinti įvežamieji į Rusiją muitai: 1) trąšoms; 2) žemės ūkio mašinoms ir įrankiams; 3) akmens anglims ir koksui; 4) ketui, geležiai ir plienui. Tai, aišku, padėtų žemės ūkiui plėtoti, ypač stambiems ūkiams, pradedantiems racionaliai ūkininkauti.

Tačiau, pranešėjo nuomone, kuri atspindėjo ir daugelio visuomenės sluoksnių nuomonę, reikia, kad anksčiau minėti pageidavimai tikrai galėtų būti įgyvendinti, turėtų tam tikras kultūrines sąlygas žemės ūkiui plėstis Lietuvoje. Iš tokių sąlygų pažymėtini: 1) sauskelių sutvarkymas, taip pat naujų privažiuojamų geležinkelio šakų ir magistralių įrengimas; 2) bendrojo ir specialaus žemės ūkio mokslo plėtojimas. Tam reikėtų išplėsti daugiau bendrųjų ir specialiųjų mokyklų, rengti trumpalaikius kursus, paskaitas ir pranešimus suaugusiems žemės ūkio klausimais. Be to, reikia, kad tos paskaitos ir pranešimai būtų daromi vietinėmis, gyventojams suprantamomis kalbomis. Dabar vietiniai gyventojai negali pasinaudoti Žemėtvarkos komisijų agronomų patarnavimais, nes pranešimai ir aiškinimai daromi rusų kalba, suprantami tik per vertėjus. Taip bendraujant su vietiniais gyventojais negalėjo būti gerų rezultatų.

Būtina taip pat, anot pranešėjo, padėti plėtoti žemės ūkio kooperacijai. Čia pranešėjas turėjo galvoje draudimą steigti vietines kooperatyvų sąjungas, o tai labai trukdė atskirų kooperatyvų veiklą tvarkyti ir ją plėtoti.

Pagaliau pranešėjas pabrėžė, kad visos tos kultūrinės priemonės gali būti įgyvendintos tik tuomet, kai Lietuvoje bus savivaldybės, o dėl to reikia stengtis, kad būtų įsteigtos Lietuvoje žemietijos dalyvaujant visų gyventojų sluoksniams.

Inž. V. Bielskis, kaip socialdemokratas ir atsakingas Zubovo tarnautojas, atstovavo kairiajam Lietuvos visuomenės sparnui, kuris kėlė reikalavimus, susijusius su varžymais plėtoti kapitalistinį ūkį. Tam jie pasiūlė ir rezoliuciją, kurios turinį čia pateikiame, kaip nuosaikaus minimumo reikalavimą:

1. Eksportinis mūsų krašto ir šliejančiosios prie jos Suvalkų gubernijos pajėgumas daug kenčia dėl stygiaus ir blogų sauskelių, kuriais pristatomi į geležinkelių stotis mūsų žemės ūkio produktai, taip pat dėl nepakankamo geležinkelių linijų. Dėl to reikia padidinti tiek geležinkelių, tiek plentų ir sauskelių apskritai ir pagerinti pastarųjų būklę.

2. Gamybinis ir eksportinis mūsų krašto pajėgumas daug kenčia dėl žemo mūsų sodžiaus išsilavinimo, todėl jų darbas yra nepakankamai intensyvus ir taupus. Dėl to būtina pakelti gyventojų protinį lygį, įkuriant naujų, žemesniųjų bendrojo švietimo ir specialiųjų žemės ūkio ir amatų mokyklų.

3. Tiek valstybės organų, tiek vietinių organizacijų priemonės vietinių gyventojų

kultūros lygiui pakelti, t. y. paskaitos, pasikalbėjimai ir t. t. dažnai neduoda pageidaujamų ir galimų rezultatų dėl instruktorių ir kitų specialistų vietinės kalbos nemokėjimo. Labai pageidautina, kad šį darbą dirbtų mokantys vietines kalbas ir galintys jomis naudotis santykiaudami su sodžiaus gyventojais.

4. Greitas gyventojų gerovės kėlimas tose gubernijose, kuriose buvo žemietijos, yra pavyzdys tam, kiek savivaldybė padeda pakelti ekonominį ir kultūrinį gyventojų lygį. Dauguma mūsų krašto žmonių (Lietuvos–Baltarusijos) iki šiol nesinaudojo savivaldybių patogumais, todėl ekonomika bei kultūra jų atsilieka. Labai pageidautina krašte įsteigti savivaldybes bendra tvarka.

J. Bielskio pageidavimai suvažiavime buvo priimti[1]. Beje, šie Šiaulių rajono suinteresuotų sferų pageidavimai turėjo reikšmę ir bendriems ekonominiams poreikiams.

Suvažiavimas Vilniuje dėl numatomo 1917 m. Rusijos–Vokietijos prekybos sutarties peržiūrėjimo vėl iškėlė skaudžias Lietuvos ūkio, ypač žemės ūkio problemas, kurios jau buvo pradėtos gvildenti Kauno žemės ūkio draugijoje, taip pat komitetuose žemės ūkio poreikiams tirti. Tik dabar jau po 1905 m. revoliucijos, nepaisant siaučiančios reakcijos, kiek daugiau ir drąsiau buvo pasisakoma. Pažymėtina, kad šalia dvarininkų, kurie vaidino gana svarbų vaidmenį suvažiavime, jau gana didelę įtaką turėjo miesto pramoninkai ir prekybininkai. Lietuviškoji ūkininkystė suvažiavime buvo labai menkai atstovaujama ir labai silpnai reiškėsi, išskyrus kairiuosius atstovus J. Bielskį ir Sirutavičių, aktyviai dalyvavusius suvažiavime.

Aišku, visuose suvažiavimo darbuose buvo rodomi stambesnių žemvaldžių interesai, jos pastangos atsipalaiduoti nuo nepatogios prekybinės sutarties. Jų interesai čia rasdavo savo vietą. Darant siūlymus įvairiais Kauno gubernijos žemės ūkio draugijos pranešimais ir siūlymais, buvo nutarta dėl muitų sumažinimo: 1) panaikinti grynai fiskalinį muitą tomamilčiams; 2) panaikinti muitą superfosfato gamybai; 3) panaikinti muitą sieros rūgščiai, reikalingai superfosfato gamybai; 4) sulyginti tarifus trąšoms tiek vagoninėms, tiek pūdinėms siuntoms; 5) patvirtinti važtaraščius trąšoms.

Dėl žemės ūkio mašinų agronominė sekcija pripažino pageidaujamu: 1) visiškai panaikinti muitus žemės ūkio mašinoms ir jų dalims; 2) turint omenyje, kad pagal galiojantį muitų tarifą, muitas keleivių ir prekių vežiojimui skirtam sunkvežimiui sudarė 220 Rb, tai 60 jėgų traktoriui, sveriančiam apie 700 pūdų, sudaro 2240 Rb, t. y. daugiau kaip 10 kartų; 3) kad mūsų kraštui dėl trumpesnio vegetacijos periodo ir didelio darbininkų stygiaus ypač svarbu kiek galima daugiau naudoti laukų mechanizaciją; 4) kad panašių mašinų mūsų pramonė negamina – sekcija pripažino pageidaujamu panaikinti muitus traktoriams ir motoriniams plūgams, taip pat visiems specialiems įrankiams ir specialiosios paskirties žemės ūkio mašinoms.

Šis siūlymas aiškiai rodo, kaip buvo caro Rusijos žiūrėta į mechanizacijos procesą žemės ūkyje.

[1] *Severo Zapadnoje otdelenije Rossiskoj Eksportnoj Palaty. Vilnia, 1914.*

Muitus grūdams Vokietija turėjo peržiūrėti taip, kad: 1) vokiečių importinės rinkliavos rugiams būtų sumažintos iki senosios normos (1894 m.) – 3,5 DM už centnerį; 2) taip pat būtų sumažintas muitas kviečiams iki senosios sutarties normos, t. y. 3,5 DM už centnerį; 3) patvirtinti Rusijoje ir Suomijoje įvežamas muito rinkliavas visoms grūdų rūšims, kurios apdedamos Vokietijoje importinėmis muito rinkliavomis, lygiomis vokiškosioms; 4) siekti, sudarant prekybos sutartį su Vokietija, kad būtų panaikintos eksportinės premijos grūdams. Jei tai nepavyktų, pageidaujama imtis analogiškų priemonių apsaugoti ir paskatinti Rusijos rugių eksportą, ypač į Skandinavijos šalis; 5) stengtis išlaikyti muito rinkliavos skirtumą tarp salyklinių ir pašarinių miežių, išlaikant esamą padėtį.

Svarstant ankštinių grūdų išvežimą, suvažiavime pasisakyta už esamus muitus. Kai dėl dobilų sėklų įvežimo iš užsienio, tai pageidaujama, kad būtų išduodami privalomi kilmės ir kokybės liudijimai. Toks pageidavimas aiškintinas tuo, kad į Rusiją buvo įvežama menkaverčių ir apkrėstų brantais dobilų sėklų, kurie darydavo žalą žemės ūkiui.

Suvažiavime buvo diskutuojama dėl spirito gamybos ir eksporto. Spirito varymas iš senų laikų davė žemvaldžiams daug pajamų.

Propinacijos reikalas ir dabar parūpo žemvaldžiams. Tai jau nebuvo specifinis Lietuvos, o visų Rusijos žemvaldžių reikalas. Žinoma, jie stengėsi ne tik gauti pajamas drauge su valstybe, su jos „girtu" biudžetu, bet visuomenei užkrauti ir eksportinių premijų naštą. Tuo reikalu suvažiavime buvo reiškiami pageidavimai: 1) *norint* nesumažinti rusiškojo spirito pajėgumą konkuruoti pasaulinėje rinkoje, reikėtų išlaikyti spirito eksporto premijavimą (nes kitos su rusiškuoju spiritu konkuruojančios šalys – Vokietija ir Austrija – praktikuoja analogines premijas); 2) reikia imtis priemonių padidinti spirito vartojimą Rusijoje technikos reikalams – atskirai paėmus, sudaryti skatinančias sąlygas padidinti spirito mišinio su benzolu vartojimą smulkiems varikliams ir automobiliams; 3) daugiau spirito vartoti apšviesti stočių kelius, priemiesčius ir dideles gyvenvietes, taip pat valstybinius pastatus; 4) leisti spirito varyklų visuomeninėms organizacijoms laisvai pardavinėti denatūratą; 5) leisti steigti naujas spirito varyklas išimtinai Europos Rusijoje, kur intensyviam žemės ūkiui reikia plėtoti žemės ūkio pramonę. Naujų gamyklų statymas Sibire nepateisinamas dėl šių samprotavimų, tai dėl ekstensyvios gyvulininkystės, ganyklų ir pašarų pigumo; 6) netekus Balkanų rinkos rusų spiritui, akcyzės naudojimo Persijoje ir spirito varyklų pastatymo Mandžiurijoje, rusiškojo spirito pardavimo rinkos nuolatos mažėja, dėl to reikia apsaugoti Sibire rinką nuo kontrabandinio spirito įvežimo iš Kinijos be akcyzės; 7) esant galimybei daugiau gaminti spirito, suvažiavimas pareiškė pageidavimą, kad Šiaurės vakarų krašte nebūtų varžomas spirito varyklų plėtojimas.

Krakmolo ir džiovintų bulvių gamybai plėtoti buvo pasiūlyta padidinti įvežamus muitus, kad Vokietija negalėtų įvežti krakmolo į Suomiją, taip pat Vokietija, vežant tranzitu rusiškąjį krakmolą, turėtų taikyti vietinį tarifą. Dėl džiovintų bulvių gamybos suvažiavime pageidaujama, kad ši pramonės šaka būtų palaikoma: a) įve-

žant be muito bulvėms džiovinti mašinas; b) sumažinant kuo daugiau geležinkelių tarifus, padėtų išplatinti tokius vertingus produktus; c) sudarant prekybos sutartį su Vokietija, reikėtų gauti lengvatų tam produktui parduoti į užsienį ir atskirai paėmus į Vokietiją.

Dėl išspaudų ir sėlenų eksporto suvažiavimas pasisakė neigiamai, nes tų pašarinių produktų gaminama nepakankamai vietinės rinkos reikalams. Jų sustiprintas įvežimas į Vokietiją yra susijęs su Vokietijos agrarine muitų politika, būtent eksporto premijomis ir dideliais muitais duoniniams grūdams. Suvažiavimas reiškė pageidavimą, kad išspaudų ir sėmenų eksportas būtų paraližuotas diferenciniais geležinkelių tarifais, o esamas diferencinis tarifas medvilnės išspaudoms iš Vidurinės Azijos į Baltijos uostus būtų taikomas taip pat ir visoms Rusijos geležinkelių stotims.

Suvažiavime, be keliamų rusų–vokiečių prekybos sutarties klausimų, taip pat buvo gvildenami ir kiti opūs vietiniam žemės ūkiui klausimai. Toks klausimas dėl vietinių grūdų prekybos patobulinimo ir grūdų pardavimo vietinei kariuomenei buvo ir seniau. Taip pat buvo pageidaujama, kad: 1) norint atsipalaiduoti nuo brangių tarpininkų, siekti, kad vyriausybė pastatytų Šiaurės vakarų krašte elevatorių tinklą; 2) kad duoniniai grūdai, ypač rugiai, reikalingi maitinti Šiaurės vakarų krašte stovinčiai kariuomenei, intendantūros būtų perkami kariuomenės stovėjimo vietose ir tik tas grūdų kiekis, kurio šis kraštas negali pristatyti, būtų atgabenamas iš tolesnių gubernijų. Tuo tarpu dabar intendantūra vietoje perka tik apie 10 proc. reikiamo jai kiekio; 3) kaip pasirodė iš Vilniaus žemės ūkio draugijos susirašinėjimo su Vilniaus apygardos intendantūra, pastaroji ne tik nenori padėti vietiniams ūkininkams ir jų kooperatyvams užmegzti su ja ryšius, bet aiškiai stengiasi, kad tie santykiai kiek galint būtų apsunkinti. Labai būtų pageidaujama, kad intendantūra pakeistų tą savo požiūrį ir stengtųsi reikiamus produktus pirkti vietoje. Tai, be abejonės, būtų naudinga ir iždui, ir vietiniam žemės ūkiui; 4) kadangi dėl klimato ir dirvos sąlygų Šiaurės vakarų krašte javai, ypač rugiai, turi didelį drėgmės procentą, neatitinkantį intendantūros reikalavimų, tai gaminamus krašto rugius reikėtų džiovinti, turint omenyje, kad džiovyklų pastatymas vargu ar galėtų būti atliktas privačia iniciatyva. Labai būtų pageidaujama, kad intendantūra pati pastatytų reikalingas grūdams džiovyklas. Tokias džiovyklas reikėtų pastatyti ir prie elevatorių tinklo.

Kaip matyti iš visų šių agrotechninių ir pardavimo pageidavimų, visi jie daugmaž susiję su prekinio didelio ūkio interesais. Kapitalistinio žemės ūkio interesai, pradėję formuotis jau XIX a. pabaigoje, dabar įgyja ryškesnes formas. Laukų produktams norima sudaryti tiek palankesnes gamybines, tiek prekybines sąlygas.

Kritus grūdų kainoms, gyvulininkystės, kuri jau XIX a. antroje pusėje vis labiau pradeda plėstis, interesai taip pat akcentuojami ir konkretizuojami tiek jos produktų pardavimo į Vokietiją, tiek ir bendrų plėtojimosi sąlygų požiūriu.

Gyvulininkystės ir greitai gendančių produktų sekcijai pirmiausia rūpėjo sustiprinti pašarų bazę. Taip pat patarta išspaudoms ir sėlenoms sulaikyti krašte taikant diferencinius muitus.

Bendrą problemą sudarė ir greitai gendančių produktų transporto ir eksporto klausimas, nes tų produktų gamyba Šiaurės vakarų krašte smarkiai padidėjo. Tam klausimui tirti turėjo būti sudaryta speciali visuomeninė organizacija, kuri užsiimtų ištirti vietinės gamybos ir pardavimo poreikius greitai gendančių produktų. Tokia organizacija galėtų būti Šiaurės vakarų organizacija šaldytuvų reikalams. Tai buvo dar tik teorinis klausimas.

Praktiškesnę ir konkretesnę programą sudarė sviesto eksporto ir gamybos plėtojimo klausimai. Pageidavimuose šiuo klausimu buvo: 1) Konstatuota, kad šiame krašte yra labai patogios sąlygos plėtoti sviesto gamybą. Tam reikia krašte skatinti kooperatinių bendrovių atsiradimą ir instruktorių darbo sustiprinimą, kredito išplėtimą sviesto gamybos įmonėms tiek iš Valstybės banko, tiek ir iš kitų kredito įstaigų. 2) Tam, kad būtų tinkamai informuoti ūkininkai ir sviesto gamybos įmonės apie pasaulinę sviesto rinkų būklę – kainas, produktų kokybę, pardavimo sąlygas, transportą ir t. t., reikia pagerinti ir išplėsti Prekybos ir pramonės ministerijos agentų tarnybą. 3) Kadangi tinkama sviesto produktų transporto organizacija vaidina labai svarbų vaidemnį, o geležinkeliai neturi bet kurių įstatymų tam reikalui, tai pageidaujama, kad būtų pagerintos transporto sąlygos, leidžiant gabenti pieno produktus vietinio susisiekimo keleiviniais traukiniais ypatinguose vagonuose šaldytuvuose. 4) Svarbesniuose pasiuntimo punktuose ir mazginėse pasienio stovyklose reikėtų įrengti šaldytuvus. Tuo klausimu turėjo rūpintis Šiaurės vakarų Rusijos eksporto rūmų skyriai, nes konvencine sutartimi nustatyta muitų rinkliava sviestui 20 DM už 100 kg yra per didelė. Tai pageidaujama, kad, atnaujinant sutartį su Vokietija, kalbamoji rinkliava būtų sumažinta bent perpus. 5) Sviesto eksportui plėtoti pageidaujama, kad, atnaujinant prekybos sutartį su Vokietija, būtų sumažinta įvežamoji muitų rinkliava separatoriams, buko šulams, pergamentiniam popieriui ir dažams, naudojamiems gaminant sviestą. 6) Pageidaujama, kad Vilniuje būtų įsteigta raugo laboratorija, panaudojant tam reikalui vietines lėšas ir žemdirbystės subsidiją. 7) Tokia laboratorija galėtų skleisti praktines ir mokslines žinias apie pramoninę sviesto gamybą, padėtų nustatyti savo markę ir standartą tam, kad būtų geriau pripažinta pasaulinėse rinkose. 8) Greta su sviesto gamyba yra patogios sąlygos ir sūrio gamybai. Bet tam reikalui trukdoma nepakankamai didelėmis muito rinkliavomis įvežamiems iš užsienio produktams, dėl to reikėtų nustatyti didesnes įvežamąsias rinkliavas užsienio sūriams.

Buvo kalbama taip pat apie paukščių ir kiaušinių eksportą. Ir šiuo klausimu buvo pateikta daug pageidavimų, kurie drauge parodo ir kalbamojo reikalo sunkumus ir nesutvarkymą. Pirmiausia buvo reiškiamas pageidavimas, kad:

1. Vokiečiai, sudarant naują prekybos sutartį, panaikintų muitą kiaušiniams (15 kp už pūdą), nors tas muitas ypatingos reikšmės eksportui ir negali turėti.

2. Kadangi Vokietijos vyriausybė periodiškai keičia geležinkelių linkmes pervežant kiaušinius, kuo labai apsunkinamas kiaušinių eksportas ir sudaro didelius nuostolius siuntų savininkams, tai yra būtinas reikalas sureguliuoti tą klausimą arba visiškai panaikinant tokią tvarką, arba iš anksto įspėjant apie numatomus maršrutus.

3. Kadangi dabar esamas gyvų paukščių (žąsų) eksportas į Vokietiją yra nenaudingas, nes nustojama naudos, kurią galima turėti iš žąsų atpenėjimo, ir jų plunksnos beveik visiškai neskaičiuojamos vertinant prekę, reikėtų nustatyti gyviems paukščiams už vežamus muitus ir premijuoti išvežimą pjautų. Jei tai nepavyktų, reikėtų pagerinti žąsų pervežimo sąlygas geležinkeliais ir paskatinti žąsų penėjimo verslą pasienio punktuose su Vokietija.

4. Veislinei paukštininkystei pagerinti pageidaujama: a) pagerinti gyvulininkystės dėstymą vidurinėse ir žemesnėse švietimo įstaigose; b) steigti veislinių paukščių tyrimo stotis ir pavyzdingas formas; c) platinti tarp valstiečių ūkiškas vertingas veisles; d) rengti konkursus, parodas ir premijuoti paukščių ūkius.

5. Kiaušinių transportui labai pageidaujama, kad geležinkeliai turėtų vagonus šaldytuvus ir pastatytų šaldytuvus sandėlius galutiniuose uostų ir sauskelių punktuose ir mazginėse stotyse.

6. Pagaliau gyvulininkystės sekcija pareiškė pageidavimą, kad būtų peržiūrėtos kiaušinių ir pjautų paukščių pervežimo taisyklės ir tarifai, leidžiant tas siuntas gabenti prekiniais keleiviniais traukiniais.

Nebuvo sureguliuotas iki pat I pasaulinio karo ir veterinarinės priežiūros klausimas, o tai duodavo Vokietijai progą uždarinėti sieną gyvulių produktų importui iš Rusijos valstybės ribų. Vilniaus suvažiavime tas klausimas buvo įvairiapusiškai nagrinėjamas ir priimtos tokios rezoliucijos su pageidavimais:

1. Kadangi Šiaurės vakarų krašto gubernijos savo geografine padėtimi, ekonominėmis ir buitinėmis sąlygomis labiausiai yra suinteresuotas gyvulininkystės plėtojimu, dėl eksportinių mėsos produktų ir paukščių eksporto į užsienio rinkas ir kadangi gyvulininkystės šakų plėtojimas nėra įmanomas be tikslios veterinarinės pagalbos, tai suvažiavime gyvulininkystės sekcija vienbalsiai pasisakė būtinai pagerinti veterinarinę priežiūrą tiek kiekybiškai, tiek kokybiškai visose šešiose krašto gubernijose taip, kad gyventojai tikrai būtų aprūpinti jos pagalba. Be to, veterinarinė eksportuojamų mėsos produktų bei paukščių priežiūra palengvintų ir padėtų plėtotis šiam eksportui.

2. Šiuo reikalu Vilniuje turėtų būti Rusijos eksporto rūmų skyriaus sušauktas tam tikras suvažiavimas.

3. Kadangi veterinarinei organizacijai pagerinti gali padėti savivaldybės, tai pageidaujama, kad greičiau būtų įsteigtos žemietijos trijose lietuviškose gubernijose.

Realizuojant žemės ūkio produktus, suvažiavimas mano reikalingu:

1. Skatinti kooperatinių organizacijų atsiradimą skerdiniams gyvuliams penėti ir parduoti.

2. Kadangi Varšuvos Bresto sindikatas labai neigiamai veikia gyvulių ūkį, tai pageidaujama, kad Lietuvos Brestoje būtų įsteigta gyvulių birža, kuri paraližuotų žalingą to sindikato veiklą.

3. Gyvulių prekybai sureguliuoti reikia, kad būtų įsteigtos gyvuliams parduoti aukciono aikštelės Vilniaus, Kauno, Gardino, Daugpilio ir kt. miestuose.

4. Mėsos prekybai sutvarkyti pageidauja, kad būtų visiškai panaikintos taisyk-

lės dėl mėsos pardavimo miestuose nustatyta taksa, arba tos taisyklės būtų pakeistos, nes esama tvarka trukdo mėsos prekybai.

Gyvulininkystės produktų eksportui pagerinti vyriausybė, sudarydama naują sutartį su Vokietija, turėtų:

a) sumažinti muito rinkliavą įvežamai į Vokietiją šviežiai ir sūdytai mėsai, taip pat šaldytai, bent iki 18 DM už 100 kg, o įvežamoms į Vokietiją gyvoms kiaulėms bent iki seniau buvusios normos – 5 DM už vienetą;

b) sudarant būsimos sutarties straipsnius (atitinkamai 5 ir 20 str.), galiojanti sutartis turi būti taip suredaguota, kad Vokietijos vyriausybė negalėtų anuliuoti visos sutarties reikšmės, uždarydama sienas savo nuožiūra arba savo vidaus įstatymais;

c) patikrinti būsimoje Rusijos–Vokietijos sutartyje tikrą, o ne fiktyvinį tranzitą per Vokietiją mėsos produktus gabenant iš Rusijos į kitas šalis;

d) laisvai mėsos produktų prekybai ir eksportui į Vokietiją patikrinti, būtinai reikia sudaryti su Vokietija veterinarinę konvenciją, kad, išduodami veterinarinės priežiūros sertifikatai, būtų panašiai pripažįstami, kaip remiantis susitarimais su Anglijos vyriausybe dėl sūdytos kiaulienos.

Rusijos geležinkeliai nebuvo pritaikyti ir sodų vaisiams, daržovėms, gėlėms pervežti. Tuo reikalu suvažiavimas reiškė pageidavimą, kad: 1) geležinkeliai priimtų vaisių, daržovių, uogų pergabenimą greitaisiais traukiniais; 2) norint išplėsti sodininkystę ir gėlių auginimą, reikia nustatyti, peržiūrint su Vokietija prekybos sutartį, padidinus įvežamus muitus gabenamoms vaisiniams medeliams, gėlėms ir sodų augalų sėkloms; 3) gyvoms gėlėms auginti ir prekybai išplėsti vietoje nuo kovo iki spalio mėnesio reikia nustatyti padidintus draudžiamuosius tarifus.

Iš šių pageidavimų labai gerai matyti pusiau kolonijiniai Rusijos, taip pat ir įėjusios į jos ribas Lietuvos, santykiai su Vokietija ir daugeliu atžvilgių nesugebėjimas prisitaikyti prie didėjančių kapitalistinio ūkio reikalavimų [...].

Sodžiaus varguomenės būklė. Sodžiaus varguomenės būklė mažai ką pasikeitė, lyginant su 1905 m., o išnaudojimas dar padidėjo.

Štai kaip vaizduojamas samdinių gyvenimas Kauno „Vienybės" laikraštyje[1]. „Iš viso ko imant, samdiniams pakilo tik algos, bet kiti prietikiai po senovei tebėra. Valgis menkas: pusrytis – barščiai, prižilinti nupiltu ar nugriebtu pienu, arba su mėsa virti, kurių kvapas tik trenkia ir paviršiuje keli karoliai plūduriuoja. Priedai – mėsos žvirblio galvutė arba rūgusis pienas su pasenėjusia duona. Pietums vėl tie patys barščiai su tais pačiais priedais. Gerai dar kad puodas nešpižiuoja arba šeimininko viduriai tvirti. Vakarienė visad esti skysta, bulvės pjaustytos ar graibyti maltainiai rupių miežinių ar rugienių miltų, truputį pribalinti nugriebtu pienu."

Ne geresni už maistą ir drabužiai. „Drabužio ūkininkas niekados nepasius naujo pagal žmogaus ūgį: jam duos išskydusius, nuskarusius savo arba kitų šeimininkių padėvėtus, kaip kailinius, apsiaustą iš milo, storas pakulines kelnes ir marškinius,

[1] *Vienybė. 1914, Nr. 2.*

kuriuos praskalbia antrą trečią savaitę. Apavas – žiemą naginės, vasarą basas. Per dienų dienas kojos iššunta, suplaišioja, pirštai peršlampa. Autai suplyšta benešiojant neskalbti. Taip kruvinomis kojomis ir netikrais drabužiais keblu dirbti darbus. Tas pats ir su butu. „Pas ūkininkus jokio atskiro kambarėlio nėra, nors šalto, kur šeimyniškis galėtų savo daiktelius užrakinti nuo ūkininko vaikų ir ramiai pailsėti. Pareina rudenį ar žiemą lytaus permerktas – nėr kur išsidžiovinti. Dažniausiai pas ūkininkus tik viena didelė krosnis tėra kūrenama šeimynos gryčioje, ant kurios reikia ir atsigulti. Papečky tupi vištos ar paršeliai, kartais avys su ėriukais murma, užmigti neleidžia. Mergoms priimta gulėti klėty arba kamaroje. Ten yra suramstyta lova, mažytis langelis, tarp bulvių, girnų, kiaulių jovalo, priterštų indų, rūgstančių kopūstų, burokų statinių, tarp šerkšnotų sienų. Visa laimė bernams pavasaryje, kada išeina į daržinę gulti, pusberniai nakties išjoja, mergos klėtin atgula".

Apie kultūrinį lygį daug kalbėti netenka. „Apie mokymąsi rašyti, rokuoti, skaityti, pirkimą elementoriaus ūkininkai minėti nenori. Daug yra sodžių, kurie jokio laikraščio neturi išsirašę sąu, ką jau kalbėti apie samdininkus ir jųjų tėvišką globą."

Štai dar vienas sodžiaus darbininkų aprašymas „Vilnies" laikraštyje[1]: „Laukų darbininkai ir ūkininkų balsas" pastebi: „Kas perskaitys tai su dome, supras, dėl ko taip bėga darbininkai į miestus, į Ameriką. Negali to suprasti tiktai tie, kurių kišenė kenčia nuo to bėgimo: sumažėjus lauko darbininkų skaičiui, jiems reikia brangiau mokėti už darbą, bent truputėlį pagerinti jų maistą ir apsiėjimą su jais, tai kur tau nešauks jie! Taip pat šaukia ir tų samdytojų reikalų gynėjai: „Vienybė", „Šaltinis", „Lietuvos ūkininkas" ir kiti. Geriau pažinti to bėgančio lauko darbininko padėtį jiems nerūpi."

„Vienybė", stengdamosi užtušuoti tuos skirtumus, sako, kad „ne pas visus ūkininkus yra taip bloga, kaip čionai aprašoma. Daugelyje vietų patys ūkininkai valgo kartu su šeimyna prie vieno stalo. Samdininkai gauna du kartus per dieną lašinius. Ūkininkai dažniausiai gyvena drauge su šeimyniškiais tose pačiose trobose". „Vienybė", anot „Vilnies", užmiršta, kad tokių ūkininkų skaičius, kurie skyrium valgo, vis labiau auga. Ir jei prie vieno stalo valgo, saviškiams šeimininkė visuomet pataiko, ir taip jie gali, kuomet nori, šį tą pasiimti ir užkąsti. Darbininkas to nepadarys. Jis turi pasitenkinti tuo, kas jam duodama, o tankiai mėsos „tik žvėrelio galvutė" duodama arba surūdijusieji lašiniai. Neabejoju, kad kiekvienas, neabejingai žiūrįs žmogus, pripažįs, jog ūkininkai ir ūkininkaičiai paprastai būna ir geriau pavalgę, ir geresnėse vietose miega, ir pramogos daug daugiau randa."

„Vienybėje" (1914. Nr. 5) buvusis ūkininkas kitoniškai rašo. Anot jo, „daugiausia ūkininkai didesnį vargą kenčia negu samdiniai. Yra, sako, ir gerų darbininkų, bet tai turbūt tik tie, kurie nemurmėdami kaip jaučiai dirba ir kuo mažiausiai reikalauja. Net daugelis yra blogų. Kame tik pasikalbėsi su ūkininkais, išgirsti tą patį dejavimą, nesą gerų samdinių, ištvirkimas, nepildymas savo priedermių, neklausymas. Pasisamdęs, laikyk kaip svetį: viskas jam netinka, niekur nepaliepsi, jei kas truputį ne taip, išeis, o daugiau kur begausi, ir turi dantis sukandęs tylėti,

[1] *Vilnis. 1914, Nr. 3.*

pakol tuos metus prastumi. Samdai visiems metams. Sulygsti algą už visus metus. Išlaikai per žiemą beveik be darbo, išima keletą ar keliolika rublių, o kaip reikia stoti prie plūgo, be jokios priežasties eina pas kitą, kuris daugiau duoda. Jei nori perspėti, pamokyti, iškolios, liežuvį parodys, ir tylėk. Vienų prie darbų nepaliksi – nebus gero darbo. Kruta vos gyvas, arba kiaušinis nuo galvos nenulėks. Per naktis trankos pagal svirnus, girtuokliauja – rytą negalima prikelti. Kitą glostyk per visus metus. Neduodi pinigų – eina šalin, išduodi – taip pat, nežinai ne ką bedaryti. Visai su savo sąžine nesiskaito. Nešauksi tokio į valsčiaus teismą – ką iš jo gausi? Patys sako: Ką mums padarys, nieko neturim, nieko nebijom, akių iš kaktos nelups. Dar už tai paskum sugavę su savo sėbrais primuš."

Žodžiu, anot „Vilnies", pasaulio pabaiga artinasi. Ūkininkai nebegali gyvent dėl to tokio darbininkų „ištvirkimo". Ir pasak „Vienybės", tokie darbininkai, tai ne išimtis, o paprastas atsitikimas. Tuo tarpu blogi ūkininkai tik retkarčiais pasirodo. Tas pats buvusis ūkininkas rašo: „Kartais ir jie patys (ūkininkai) yra kalti ir neužlaiko kaip reikiant samdininko, nors ir gali. Pažįstu keletą ūkininkų, kurie geri darbininkams, pakol jie jiems reikalingi. Sulaukus rudens, nudirbus laukų darbus, pradeda ieškoti visokių priežasčių samdininkui. Pasitaiko, kad, nutraukdami algą, nušalina nuo darbo, visaip samdininką apšmeiždami ir vagiu pavadindami. Kai reikia naujų samdyti, važinėja, visaip malonėja, kol prikalba. Kartais net toliau nuvažiuoja, pas nežinomus žmones."

Baigdamas straipsnį „Vilnyje", autorius sako: „Meldžiamieji, sulyginkit aukščiau paduotąjį darbininkų ir ūkininkų balsą: kiekvienas kalba apie tai, kas jam labiausiai skauda ir apie jų reikalų sutaikymą negali būti ir kalbos. Kas kartą vis labiau pasireiškia naudojamųjų ir išnaudotojų klasės ir sodžiuje. Tik supratę savo klasės reikalus ir susiorganizavę (susitelkę į savo draugijas ir sąjungas), gali pagerinti lauko darbininkai savo padėjimą."

Dvarininkams, stojusiems į kapitalistinio plėtojimo kelią, reikėjo kultūringesnio darbininko, mokančio skaityti ir rašyti, kuris mokėtų ir galėtų valdyti mašinas, atlikti įvairius darbus esant racionaliai gyvulininkystei. Tokio ūkininkavimo pavyzdį V. G. ima iš Zubovo Medemrodės ir Dabikinės dvarų su palivarkais. Čia darbininkai gauna metams 45 Rb pinigais ir dar 5 Rb linams pirkties (nes linų nesėja), 20 pūrų rugių (pūras – 3 pūdai), į pūrą telpa 24 gorčiai, į kartį ar šepelį – 16 gorčių, rugių pūras sveria 3 pūdus, o rugių kartis ar šepelis – mažiau, 7 – miežių, 3 – kviečių, 12 – avižų, 2 – žirnių, bulvėms pasodinti duoda 150 kv. sieksnių (apie 12 pūrų gali pasisodinti), taip pat daržo „gabalą". Jei karvių nelaiko, kasdien duoda dvaras po 4 štuopas (4,916 l), žiemą – po 3 štuopas (3,687 l) pieno. Tvartuose gali laikyti kiaulių (kiti laiko po 6–8), taip pat gali gauti tvartą avims, bet už pašarą turi atiduoti, arba savo pašarą turėti (kiti laiko po 5–6 avis). Melžėjos gauna mėnesiui po 18 Rb.

Darbo diena trukdavo nuo 7 val. ryto iki 5 val. vakaro žiemą, o kai trumpesnė diena iki 4–4,5 val. vak., pietums 1 valanda. Vasarą dirbo nuo 6 val. ryto iki 8 val. vakaro ir ilgiau, pietums – 3 val., o kuomet ėjo didelis darbymetis, tai 1 val. ir

dirbo iki saulėlydžio. Prieš 1905 m. darbo diena Zubovo dvaruose buvo ilgesnė, trukdavo nuo 6 val. ryto iki saulei leidžiantis, pietums duodavo tik pusę valandos arba valandą. Kumečių pačios turėdavo eiti vasarą dirbti 70 dienų, o dabar nebereikėjo. Joms už kitas dienas mokėdavo po 30 kp, vyrams – po 50 kp. Kumečiai gaudavo tik 30 Rb per metus, 15 pūrų rugių, 2 štuopas pieno, kitų javų irgi mažiau gaudavo. 1905 m. įvyko streikas. Tuomet buvo padidintos algos, panaikintos moterų dienos, sutrumpintas darbo laikas. Padienėms moterims dabar mokėdavo vasarą 70–80 kp, vyrams – po 1,50 Rb. Mėnesiniai darbininkai gaudavo po 25 Rb ir maistą.

Be to, darbininkai gaudavo arklius, reikalui atsiradus, gydytojo pagalbą ir vaistus veltui. Gydytojas kas savaitė atvažiuodavo iš artimo miestelio apžiūrėti ligonių. Abiejuose minėtuose dvaruose buvo dvaro pastatytos mokyklos, aukštos, šviesios, gerai įrengtos. Mokslo priemones tiek vaikai, tiek suaugusieji gaudavo veltui.

Tačiau dvaro darbininkų butai buvę menki, nesveiki. Dažniausiai visa šeimyna buvo sukimšta į ankštą kambarėlį, nešvarų, tamsų ir kartais drėgną. Gražių vietų apie kumetynes nematyti: tai diendaržiai su nupenėtomis karvėmis, tai dvokiantis prūdelis, tai neišbrendamas purvynas.

Kalbamų Zubovo dvarų darbininkų darbo sąlygos smarkai skyrėsi nuo kitų vietų, pvz., Suvalkijos dvarų. Garliavos apylinkėje esą dukart mažiau mokėjo, apie mokyklas, gydytojo pagalbą, trumpesnę darbo dieną ir kalbėti neteko. „Ir jei Zubovas gali tiek mokėti, turi galėti ir kiti dvarininkai. O jei jų ūkis yra atsilikęs, jei jie iš jo ir dabar, nemėtydami į visas puses, vos galus su galais gali sudurti, tai dabar daugiau darbininkai reikalauja ir gali iš jų reikalauti ūkį kultūringiau tvarkyti, kuris didesnio pelno suteikia."

„Ir dvaruose, kaip ir pas ūkininkus, smarkiai pakilo darbo našumas: pradedamos naudoti įvairios mašinos, mažinamas darbininkų skaičius, tuo tarpu jų algos labai mažai pakilo. O auga ir dvaro darbininkų reikalavimai. Dėl to jie iš visų jėgų turi kovoti dėl savo algos pakėlimo bent iki to laispnio, kurį mes matome Zubovo dvaruose. Bet ir Zubovo dvarų darbininkų algos – tai dar ne viršūnė. Kuršo dvaruose dažnai galima rasti kur moka dar didesnes algas." Vienas žymiausių smulkiaburžuazinių ideologų A. Rimka rašė[1]: „Lietuvoje ūkininkai ir samdininkai, esą yra įvairios klasės, priešingais reikalais kiekviena pusė traukia į save ir abi kovoja. Bet paprastai viena klasė neatsižvelgia į kitą klasę, kiekviena iš jų rūpinasi savais reikalais, nepaisydama kitos." „Kol mes į svarbiausius gyvenimo klausimus žiūrėsime vien tik savo asmens ar luomo akimis, tol neišsipainiosime iš prieštaravimų ir dorai neišspręsime nė vieno svarbesnio klausimo." A. Rimka siūlo: 1) „kaipo klasių reikalais, ūkininkai ir samdiniai turi dėtis į atskiras draugijas saviems reikalams aprūpinti; 2) reikalinga nuolatinė komisija, į kurią lygiomis teisėmis įeitų atstovai ūkininkų ir samdinių santykiams tyrinėti; 3) reikia, kad komisijos tikrintų, idant ūkininkų ir samdinių sutartys būtų daromos raštu ar bent dalyvaujant liudininkams; 4) ūkininkų santykių su samdininkais negali išspręsti

[1] *Lietuvos ūkininkas. 1914, Nr. 28.*

nei laisva, nei organizuota kova tarp šių dviejų sluoksnių; čia turi ateiti į pagalbą visuomenė ar valstybė su įstatymais prieš neturtingųjų nelaimingus priepuolius, ligas, senatvę ir t. t.; 5) turi būti laisvė svarstyti ir ūkininkams, ir samdiniams žodžiu ir spaudoje savo klasės reikalus.

A. Rimkos pasiūlymai buvo žiniasklaidoje svarstomi. Juos apsvarsčius pripažinta, kad reikalingos samdininkų draugijos ir įstatymai, remiantys darbininkus, saugojantys jų teises[1]. [...]

Žemės ūkio darbininkų klausimas dėl nuolatinės jų emigracijos į užsienį nuolatos aštrėjo. Jis skaudus buvo tiek stambiems dvarams, tiek valstiečių ūkiams. Jie rūpinosi parsigabenti darbininkų iš vidurinių Rusijos gubernijų (Riazanės ir kt.). Tuo tarpu pagal rusų ir vokiečių prekybos sutartį žemės ūkio darbininkai, nemokėdami jokių rinkliavų, galėjo iškeliauti darbams į Vokietiją, o iš ten, progai pasitaikius, vykti ir toliau. Tat suprantama, kad žemvaldžiai, iškilus reikalui rusų ir vokiečių prekybos sutarčiai peržiūrėti bei pasirengti ją peržiūrėti, turėjo iškelti ir nevaržomo darbininkų išvykimo į Vokietiją klausimą. Rusijai šio klausimo kitoks sprendimas buvo svarbus, nes kasmet į Vokietiją išvykdavo apie 800 000 darbininkų iš Lenkijos ir kitų vakarinių gubernijų, jų tarpe ir Lietuvos. Visame suvažiavime sutarčiai peržiūrėti Vilniuje 1914 03 22–24 pranešime tiesiog pasakyta: „Vokietijos žemės ūkio priklausomybė nuo mūsų darbininkų neabejotina. Vien tik gandas, pakliuvęs į Vokietiją, kad Rusija gali uždrausti darbininkų išleidimą, kad priverstų panaikint įvežamuosius liudijimus, sukėlė Vokietijoje didelį sumišimą, ypač agrarų tarpe. Iš tiesų būklė taptų be išeities: įvežamųjų liudijimų panaikinimas Vokietijoje, kaip sako agrarai, būtų ūkine savižudybe, o be mūsų darbininkų jiems ūkininkauti neįmanoma. Pusmilijoninę armiją papildyti pernelyg brangiais darbininkais nelengva be žymaus duoninių javų išlaidų padidinimo, o juos reikia gaminti pigiau, kad pajėgtų konkuruoti su mūsų grūdais vakariniuose pakraščiuose ir Vakarų Europos rinkoje[2]“.

Sodžiaus darbininkų išleidimas į Vokietiją esąs dvigubai žalingas vietiniam žemės ūkiui. Viena, vietiniam žemės ūkiui kaip tik per darbymetį trūko darbininkų, ir jis dėl to turėjęs daug nuostolių. Antra, mūsų patys darbininkai pagamindavo Vokietijoje pigių grūdų perteklių, kurie nukonkuruodavo Rusijos grūdus. Todėl Lietuvos dvarininkams labai rūpėjo išgabenamą į Vokietiją raumenų jėgą palikti sau. Dėl to jie ir siūlė griežtomis priemonėmis sustabdyti laukų darbininkų iškeliavimą į Vokietiją. Todėl jie siūlė:

1. Įvairiausiais savigalbos pagrindais organizuoti darbo suradimą gyventojams: a) atidarant ir skatinant visuomeninius biurus darbui surasti; b) papildant darbo nuomos žemės ūkio darbams nuostatus atitinkamais pamatais, apsaugojančiais darbininkus nuo darbdavių sauvalės ir atskirai; c) globojant vyriausybei ir kontroliuojant darbininkus, vykstančius ieškoti darbo į užsienį, kai jie negali rasti darbo šalies viduje.

[1] *Vilnis. 1914, Nr. 23.*

[2] *Rankraštis saugomas Kauno valst. universiteto rankraščių skyriuje, Moravskio fonde. Višnevskio pranešimas.*

2. Uždrausti vokiečių agentams atvykti į Rusijos valstybės ribas samdyti darbininkų į Vokietiją ir nustatyti griežtas bausmes iki ilgalaikio laisvės atėmimo, sugavus samdant darbininkus.

3. Taikyti griežtas pinigines ir baudžiamąsias baudas vietiniams gyventojams, sugavus samdant darbininkus į užsienį ir apskritai samdant darbininkus ar įkalbinėjant parsisamdyti, neturint įstatymo nustatyto leidimo samdyti darbininkus.

4. Skirti iš specialaus fondo dovanas žemesniesiems administracijos tarnautojams už suradimą samdant darbininkus darbams į užsienį samdos faktų.

5. Nustatyti dideles pinigines ir kriminalines bausmes iki 6 mėnesių arešto už nesilaikymą sudarytos vietoje sutarties ir atsitraukus nuo darbo, siekiant iškeliauti į užsienį tiek metiniams, tiek sezoniniams darbininkams.

6. Suteikti visuomeninėms įstaigoms ir specialiosioms žemės ūkio draugijoms tam tikrų privilegijų ir teisių kolonizacijos tarifų, pervežant žemės ūkio darbininkus bet kurio kiekio ir bet kuria linkme nuo gyvenamosios vietos ir atgal. Išduoti žemės ūkio draugijų atstovams, jų įgaliotiniams ir patikėtiniams specialius lakštus naudotis žemietijos paštu, atliekant tarnybą ir taip pat geležinkelių lakštais, reikalaujant paramos iš vietinių administracijos organų.

7. Atleisti nuo žyminio mokesčio darbo sutartis, paliudijant jas valsčiaus valdybai.

8. Įpareigoti valsčiaus valdybas išduoti darbininkus į kitą vietą.

9. Įpareigoti valsčiaus valdybas ir kt. įstaigas tučtuojau paliudyti sudarytas darbo sutartis už ne didesnį mokestį kaip 10 kp už kiekvieną pasamdytą darbininką[1].

Taip dvarininkai stengėsi užtikrinti sau metinę darbo jėgą ir suvaržyti jos laisvę ieškoti patogesnių sąlygų užsienyje. Tiesa, suvažiavime atsirado asmenų, kaip inž. Bielskis, Sirutavičius, kurie pasisakė prieš tokius suvaržymus. Jų nuomone, geriausia priemonė sulaikyti vietinius darbininkus, iškeliaujančius į užsienį, yra vietinių darbininkų darbo sąlygų pagerinimas.

Minėtų pasiūlymų dvasia buvo priimta ir rezoliucija kalbamuoju klausimu.

Dėl laukų darbininkų iškeliavimo į Vokietiją buvo suvažiavime gvildenamas ir apskritai emigracijos klausimas. „Ši emigracija, skaitome Boguslaviškio žemės ūkio ratelio pranešime[2], įgalinanti vargšą žmogų nors laikinai pagerinti gyvenimo sąlygas, pragaištingai veiks bendrą šalies turtingumą, atimdama iš žemės ūkio darbo jėgą. Savo žemės sklypą emigrantas paprastai išduoda nuomon kaimynui pusvelčiui, o kaimynas nualina jų galutinai, o apskritai imant, yra vis mažėjantis žemės derlingumo rezultatas." Pranešime net siūloma mažažemiams prirėžti po gabalą žemės, kad tik neemigruotų į Ameriką.

Lietuviška žiniasklaida taip pat nagrinėjo emigracijos klausimą[3], nurodydama žalingus jos padarinius. Nagrinėjo ją taip pat pusiau oficialūs asmenys[4]. Ir vis dėl to

[1] *Ten pat.*
[2] *Ten pat.*
[3] *Vilniaus žinios. 1905, Nr. 42, 43, 50, 53 ir kt.*
[4] Ofrosimov L. *Otchožij promysel za okean. Vilnia. 1912.*

emigracija nesiliovė. Kodėl? Ką tik minėtojo Ofrosimovo brošiūroje buvo nurodyti juodadarbių darbininkų uždarbiai Amerikoje. Anot buvusių Amerikoje, jie gaudavo maždaug nuo 2 iki 10 Rb už dieną, t. y. nuo 60 iki 300 Rb per mėnesį. Nors nurodytos sumos ir mažesnės už oficialias, tačiau minėtas autorius pripažįsta, kad, imant emigrantams iš Vilniaus gubernijos sunkiausius ir pavojingiausius darbus anglių kasyklose, toks uždarbis galimas. Jei Lietuvoje laukų darbininko nelengvo darbo uždarbis ir dešimties dalies nesiekdavo, aišku, kad tokie uždarbiai sudarė svarbiausią emigracijos priežastį. Be to, Lietuvos emigrantai valstiečiai, įpratę prie menko pragyvenimo lygio, galėjo taupyti pinigus. Anot to paties autoriaus, vien Vilniaus gubernijoje 1910 m. buvo gauta iš užsienio 17 592 įvertintų ir piniginių paketų 2 367 256 Rb ir 71 060 piniginių perlaidų 2 787 147 Rb, iš viso 514 403 Rb[1]; Vilniaus miestui iš tų užsieninių pinigų teko 1 mln. Rb; kitiems apskričių miestams 549 tūkst. Rb, o kiti 3,5 mln. Rb atiteko kaimams. Pažymėtina, kad lietuviškiausiai Trakų aps. teko daugiau kaip 1 mln. rb. Aišku, kad tai valstiečių gyvenime vaidino nemenką vaidmenį. Grįžę „amerikonai" dėdavo pinigus į taupomąsias kasas, kredito kooperatyvus, bet dauguma pirkdavo ūkius ir vėl imdavosi žemės darbo. Šis reiškinys skatino ūkių susidarymą ir valstiečių diferenciaciją. [...]

Vokiečių okupacija. Lietuvos žemės ūkis 1914 m. karo metu buvo labai alinamas: pradžioje rusų kariuomenės rekvizicijomis, pastotėmis, nuteriojimais ir sudeginimais frontui einant, paskui – vokiečių okupacijos. Vokiečių karinė administracija stengėsi kuo tik daugiau išvežti iš Lietuvos žaliavų ir maisto dalykų. Todėl rūpinantis ilgesnį laiką daugiau gauti žemės ūkio produktų ir žaliavų, reikėjo ne tik rekvizuoti, bet ir pasistengti, kad žemės ūkio gamyba visiškai nesustotų. Antra vertus, vokiečių militaristai ir imperialistai, administruodami žemės ūkį okupuotoje Lietuvoje, neišleido iš akių ir kolonizacijos tikslų Lietuvoje pergalės atveju.

Užėmę Lietuvą 1915 m. vasaros pabaigoje, vokiečiai rado laukuose nenuimtą derlių, dėl kurio nuėmimo jie tuojau susirūpino. Darė nemažai pastangų, kad būtų pasėti žiemkenčiai iš rudens, o pavasarį – vasarojus.

Iki rudens vokiečiai sudorojo 250 tūkst. cnt įvairių grūdų, daugiausia avižų, taip pat 35,3 tūkst. cnt sėmenų už 2,24 mln. DM, mokėdami nustatytas kainas: rugių cnt – 5,50 DM, kviečių – 7 DM, avižų – 6,50 DM, miežių – 6,50 DM, dobilų sėklos – 40 DM, mišinio – 5,50 DM, žirnių – 8,50 DM, linų sėmenų cnt – 12 DM.

Vykstant mūšiams ir peržygiuojant kariuomenei, šalis neteko šieno ir dobilų, todėl 1915–1916 m. žiemą gyvulius teko šerti gluosnių šakomis, o pakratams plėšti stogus.

1916 m. žiemkenčiams buvo paruošta 799 349 margai ir vasarojui 755 116 margų dirvos. Iš viso Lietuvos administracijos ploto 1 132 519 ha armenų buvo užsėta rugiais 165 043 ha, kviečiais 34 798 ha, suarta 188 779 ha, liko dirvonuoti 743 904 ha. Arimams buvo naudojami 35 traktoriai. 1916 m. derlius buvo toks:

[1] Ofrosimov L. *Op. cit. P. 12.*

kviečių ir rugių	210 537	cnt
avižų	503 930	„
miežių	122 528	„
žirnių	7328	„
mišinio	2664	„
bulvių	556 124	„
šieno	65 074	„
šiaudų	20 046	„

Dalis nuimto derliaus atitekdavo vietos miestų ir miestelių gyventojams maitinti.

Vokiečių okupacinė valdžia buvo susirūpinusi ir linų pluoštu, duodavo nurodymus, kaip jį rengti. Bet gyventojai nebuvo linkę jo pusdykiai atiduoti. Trūkstant linų, gyventojai buvo skatinami pjauti dilgėles ir parengti jų pluoštą[1].

Gyventojams buvo nurodoma, kaip turėjo būti įdirbti laukai, kad derlius būtų didesnis. Nuo 1916 m. nuolatos buvo kartojami aplinkraščiai, kaip įdirbti pūdymus, kaip ir kuo mėžti, kokia sėkla sėti. Susirūpinimas derliaus kėlimu nuolatos didėjo. 1917 m. jie ragino gyventojus: „Pirmiausia, svarbiausia, reikia įdirbti kiek galint anksti ir kiek galint visus laukus. Kiekvienas šeimininkas, ar būtų jis žemės savininkas, ar tiktai laikinis apturėtojas, nuomotojas ar padėjėjas, privalo kuo geriausiai įdirbti, kiek tiktai žemės turi. Pridera tai daryti ne tiktai vokiečių valdžios daliai, bet pirmiausia dėl savęs paties, savo šeimynos, dėl gyvenamosios šalies, už tai jie neša atsakomybę ir prieš Dievą, ir prieš visą žmoniją. Tiktai tokiu būdu bus galima pakelti jau ir karo metu šio krašto ūkio gyvavimą ir abiem pusėm užtvirtinti laimingą gyvenimą. Visiems ūkininkams patarnauti sėklomis, jų skolinti ir tiktai po pjūties padaryti sąskaitą už pristatytąją sėklą". Laukams įdirbti siūlė įrankių ir padargų, kurie „Bus vokiečių valdžios ar pačiame krašte, ar iš Vokietijos atgabenti". Juos siūlė „kuo mažesnėmis kainomis", leisdami atsilyginti ūkio produktais arba darbų nudirbimu. Vokiečių valdžia įspėjo gyventojus, kad jeigu neklausys visų paliepimų, būsianti priversti skirti pabaudas ir bausmes, „jeigu visi krašto gyventojai viešuosius nurodymus vykdys ir vokiečių valdžios patarimus, ir jos organų laiku ir noriai paklausys, išaugs iš to ne tiktai pačiam kraštui, bet ir pavieniams gyventojams didžiausia nauda, ypač dėl to, kad vokiečių valdžia visomis tinkamomis priemonėmis pasirūpina, kad būtų pakelta ne tiktai krašto kultūra, bet ir kiekvienam noringam krašto gyventojui užgarantuota asmens ir nuosavybės apsauga"[2].

Kadangi daug buvo dirvonuojančių laukų, tai vokiečių valdžia patardavo apsėti tik geresnes dirvas. 1918 m. buvo įsakyta mažinti vasarojaus plotą, užsėjant likusį plotą seradėle, kitais ankštiniais augalais arba palikti visai nesėta. Tuo būdu būtų sutaupyta avižų, kurių visi likučiai turėjo būti atiduoti intendantūrai. 1918 m. buvo įsakyta sėti daugiau miežių. Bulvių buvo liepta sėti kuo daugiausiai.

[1] Urbšienė M. *Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje. K., 1939. P. 70, 71.*

[2] *Dabartis. 1916 04 04. Duomenys paimti iš* Urbšienės M. *Op. cit. P. 63.*

Okupacinės valdžios organai paėmė patys valdyti likusių be savininkų dvarus. Į tokius dvarus jie paskirdavo ūkio karininką, kuris tame ūkyje šeimininkavo. Kadangi toks šeimininkavimas galėjo kelti abejonių tarptautinės teisės atžvilgiu, tai jie išsiaiškino Haagos konvencijos nuostatus savo naudai[1], būtent privatinės teisės etapo srityje:

1. Yra valdomos „Reicho interesuose", kuriam vienam priklauso visa nauda, ir todėl tolesnį šeimininkavimą arba tam tikrais atvejais grąžinimą nusprendžia tik kariuomenės interesas. Jei ūkio dydis per 250 ha, savininko grąžinimo prašymai įteikiami Obosto VIIA skyriui spręsti, kai ūkis mažesnis, grąžinimą sprendžia administracijos šefas. Buvo siūloma tą sutikimą duoti, jei tik tatai sutapdavo su karo pareikalavimais ir nebuvo abejonių dėl prašytojo asmens.

2. Savininkas ar turįs teisę į jo žemę asmuo atleidimo negauna.

3. Iš praktiškų sumetimų buvo leista „iš laisvo noro" padėti savininkui, suteikiant jam atlyginimą: a) gyvenantiems dvare savininkams kurą ir natūralijas jam, jo tarnams ir tiems, kuriuos jie išlaiko pagal bendras išlaikymui nustatytas taisykles; b) gyvenančius Vokietijoje savininkus, taip pat sąjungininkų kraštuose arba vokiečių ar sąjungininkų okupuotame krašte, jei jie įrodo, kad reikalingos pašalpos tam, kad galėtų gyventi pagal savo luomo reikalavimo minimumą, buvo leista remti gyvais pinigais iš dvaro gaminių pardavimo: jei suvedus metinį balansą buvo liekanų, arba jei buvo spėjama, kad toks likutis tikrai bus. Dargi ir tuo atveju, kai balansas tokio likučio nerodė arba kai jo nesitikėta, savininkas galėjo prašyti suteikti jam rentą iš jo dvaro pardavimo gaminio gyvais pinigais, jei jo turimų išteklių nepakakdavo išsilaikyti su šeimyna ir jei dvaro mokesčiai ir mokėjimai nebuvo didesni ar pasiekę paties dvaro vertę. Tokios rentos buvo laikomos pašalpomis, kuriomis dvaras buvo apsunkinamas.

Administruojamiems dvarams turėjo būti daromos sąskaitybos knygos, kad atsiskaitymo momentu galėtų įrodyti, kad ūkininkaujama buvo teisingai. Tačiau toks atsiskaitymas galėjo išeiti savininkų nenaudai, padidinant dirbtinai nuostolius. Anot dr. Bartuškos[2], vokiečiai mokėjo mūsų žmonėms, dirbantiems dvaruose juokingai mažą kainą už darbą, o knygose užrašydavo keliskart didesnę, kad padidintų dvaro nuostolius, kuriems išaugus bus galima už skolas paimti sau dvarus.

Tarp 1917 10 01 ir 1918 09 30 vokiečių kariai šeimininkavo 360 dvaruose su 625 tūkst. ha ploto, iš jų 270 000 ha miško, ežerų, tyrlaukių. 1918 03 31 karių administruojami dvarai turėjo 656 000 ha, bet 40 dvarų jau buvo prašoma grąžinti.

Karo administracija apgyvendindavo apleistuose ūkiuose deportuotus iš pafrontės žmones, kurie neturėdavo kito prasimaitinimo šaltinio.

1915 11 23 Rytų karo vadas uždraudė žemes pardavinėti ir tą savo paliepimą pakartojo 1916 07 12, pridėdamas draudimą užtraukti paskolas dvarų žemei. Išimtys buvo daromos tik tiems, kurie gaudavo Rytų karo vado leidimą. Už leidimą reikėjo mokėti tam tikrą mokestį. Vokiečiui tą draudimą aiškino kaip priemonę

[1] Urbšienė M. *Op. cit. P. 52–54.*

[2] Bartuška V. *Lietuvos nepriklausomybės kryžiaus keliais. Klaipėda, 1937. P. 62.*

panaikinti spekuliaciją žeme: „Kai kurie gyventojų sluoksniai jau dabar pradėtų naudotis tokiomis atmainomis ir namų spekuliacija su visokiais negeistinais padariniais, bet tokio padėjimo, tokio pašokimo nuomos reikia vengti, nesą neturtingiesiems gyventojams iš to nebus naudos“[1]. Buvo pateikiamas ir dar vienas argumentas, būtent nenoras leisti lenkams supirkti lietuvių ūkius[2]. Tačiau iš tikrųjų vokiečiams rūpėjo Lietuvos žemes kolonizuoti[3].

Vokiečių okupacinė valdžia, norėdama iš Lietuvos žemės ūkio kiek galima daugiau išspausti ir atlikti parengiamąjį studijų darbą būsimai kolonizacijai, prie Rytų karo vado štabo įsteigė tam tikrą krašto kultūros skyrių XII, kurio vedėjas buvo prof. K. V. Ruemkeris. Skyrius steigė bandymo stotis (Kaune, Kaukienoje, D. Šalčininkuose, Vilkaviškyje, Kėdainiuose ir kt.). Vokiečių sveikstantiems kariams surengė kursus. Skyrius išrašinėjo iš Vokietijos veislinių gyvulių, davinėjo nurodymus žemės ūkio klausimais. Jam priklausė ir vaisių sunaudojimo punktai. 1918 m. pradžioje veikė 97 vaisių surinkimo centrai su 292 punktais ir 5 marmelado fabrikai, 3 medelynai. 1916 m. vokiečiai juose pasigamino 300 000 cnt marmelado, 5000 cnt džiovintų obuolių, 1700 cnt džiovintų daržovių, 22 000 cnt vaisių sulčių, 1300 cnt raugintų agurkų, 28 000 cnt raugintų kopūstų, 52 000 cnt marinuotų grybų, 3000 cnt džiovintų grybų, 1900 cnt šviežių daržovių, 37 000 cnt šviežių vaisių, iš viso 20 mln. DM vertės[4].

Skyrius kruopščiai tyrė agrotechnines sąlygas ir rengė planus ateičiai, kad iš atsilikusios Lietuvos padaryti klestinčią vokiečių kolonizuotą sritį. Deja, tos svajonės nebuvo įgyvendintos.

Nuostolių komisijos duomenimis, anot prof A. Rimkos, Lietuvos žemės ūkio nuostoliai 1914–1919 m. iš viso sudarė[5]:

	rekvizuota	sunaikinta	iš viso
arklių	88 000	2000	90 000
galvijų	140 000	2000	142 000
smulkiųjų gyvulių (avių, kiaulių)	730 000	37 000	767 000
grūdų pūdais	1 320 000	1 700 000	6 020 000
sėklos pūdais	40 000	16 000	56 000
šakniavaisių pūdais	140 000	98 000	238 000
pašarų pūdais	4 513 000	2 122 000	6 635 000

[1] *Das Land Ober Ost. P. 111.*
[2] *Dabartis. K., 1917. Nr. 102.*
[3] *Joachin H. von Brockhusen – Justin Der Woltkrieg und ein schlichtes Menschenleben. Greifswald, 1928.*
[4] Urbšienė M. *Op. cit. P. 50.*
[5] Rimka A. *Nuostolių santrauka padaryta pagal nukentėjusiųjų pranešimus // Mūsų žinynas. K., 1923. T. 4–5. Nr. 13. P. 318.*

Ikikarinės Lietuvos agrarinės politikos planai

Lietuvos žemės ūkis po I pasaulinio karo turėjo spręsti nemažai svarbių problemų. Todėl jam reikėjo:

1. Sudaryti žemės tvarkymo organus;
2. Spręsti žemės valdymo problemą – užsiimti žemės reformos klausimais;
3. Vykdyti dar caro laikais pradėtą žemėtvarką;
4. Imtis žemės ūkio atstatymo ir plėtojimo darbų;
5. Rengti žemės ūkio specialistų kadrus;
6. Rūpintis žemės ūkio produktų perdirbimo ir realizavimo klausimais.

Žemės valdymo pertvarkymas jau buvo akcentuojamas ir prieš I pasaulinį karą. Jis reiškėsi ir Didžiajame Vilniaus seime. Lietuvos politinės partijos turėjo į savo programas įsirašiusios vienokią ar kitokią žemės klausimo sprendimo programą. Rusijos revoliucija, tiek buržuazinė, tiek ir socialistinė, padarė tam tikrą įtaką ir pagrindinių Lietuvos partijų žemės klausimais programoms.

Kokie buvo įvairių partijų projektai, tai matome iš dviejų stambiausių ikikarinės Lietuvos žemės reformos veikėjų – A. Rimkos ir M. Krupavičiaus išdėstytų nusistatymų šiais klausimais. Pirmasis socialistų liaudininkų žmogus, daugiau teoretikas, antrasis – krikščionių demokratų bloko, vėliau pasižymėjęs žemės reformos vykdytojas.

A. Rimka[1] žemės klausimu pirmiausia pasisakė kaip ekonomistas, laikydamasis principo, kad kiekviena žemės reforma prisidėtų prie šalies ekonominio gyvenimo pakėlimo ir žmonių gerovės pakilimo. Jis laikėsi nuomonės, kad:

1. Visų Lietuvos žemės reikalų tvarkymas priklauso Lietuvos valstybės pilnateisiams organams, kurie turi visas teises Lietuvos žemės ūkio reikalus tvarkyti savo valia ir noru.

2. Bežemiams ir mažažemiams žeme aprūpinti ir Lietuvos žemės ūkiui racionaliems pamatams pastatyti sudaromas Lietuvos žemės fondas, į kurį įeina:

a) visos buvusios caro valdžios ir jo giminės žemės,

b) konfiskuotos žemės iš dovanai gavusių žemes caro valdžios valdininkų ir vadinamųjų majoratų;

c) paimtos bažnytinės ir kunigų žemės, kurios nereikalingos parapijos naudai;

d) priverstinai ir pagal vietos komitetų bei vyriausybės nustatytas kainas išpirktos žemės iš vietos dvarininkų, kiek jos viršija nustatytą, didžiausią valdymo normą (apie 100 dešimtinių).

Žemės nusavinimas (paėmimas žemės į fondą) turėjo vykti tokia tvarka, kad

[1] Rimka A. *Dėl žemės klausimo Lietuvoje. Voronežas, 1918.*

pirmiausia turėjo būti paimti stambiausi ir labiausiai apleisti dvarai. Smulkesnieji ir pavyzdingai tvarkomi – tik prireikus.

3. Iš žemės fondo duodama kaip privatiems asmenims, taip ir visuomenės įstaigoms bei kooperacijos bendrovėms tokiomis sąlygomis:

a) už tam tikrą mokestį į nuosavybę;

b) į amžiną nuomą su teise vaikams pavesti ir šiaip kitiems perleisti, jeigu šie atitinka visas nustatytas sąlygas;

c) į paprastą terminuotą nuomą.

4. Žemės duodama mažiausiai tiek, kad galėtų iš jos arba prie kokio amato žmogus su šeimyna pragyventi, bet būtų ne daugiau kaip nustatyta maksimalios valdymo normos.

5. Verstis arba spekuliuoti žemėmis privatiems asmenims turi būti uždrausta, nors pirkti ar parduoti ūkius tiesiogiai būtų leidžiama po senovei, taigi žemės pirkimo pardavimo agentūrų vietas turėjo užimti vietos savivaldybės, arba žemės reikalų tvarkymo organu galėjo būti organizuoti tam tikri biurai. Kas savo žemę nori parduoti, pirmenybė (prieš privačius pirkėjus) ją pirkti turėtų valstybės fondas ar vietos savivaldybių įstaigos. Taip pat turi būti uždrausta vienam žmogui ar šeimynai supirkti ar valdyti žemės daugiau, negu nustatyta maksimalia norma.

6. Turi būti kuo labiausiai organizuota agronomijos pagalba ir apskritai žemės ūkio kultūros kėlimo žinių teikimas. Nedidelis žemės kreditas valstybės būtų daromas tam, kad žemės našumą galėtų padidinti ir valstiečių gyvenimą palengvinti (pavyzdiniai ūkiai ir bandymo laukeliai, mokyklos, kursai, paskaitos ir raštai, veisliniai gyvuliai ir ūkio mašinos bei padargai ir t. t.).

7. Visais vietų žemės reikalais turi rūpintis ir juos tvarkyti savivaldybių įstaigos, laikydamosios pamatinių įstatymų ir taisyklių, parengtų Lietuvos pilnateisių valdžios organų (Steigiamojo seimo ir parlamentų).

8. Visas ekonominis šalies gyvenimas turi būti tvarkomas taip, kad sodžiaus žmonėms ir apskritai ūkininkams bei ūkio darbininkams nebūtų užtvertas kelias kultūrinėms vertybėms ir kad jie dirbdami turėtų materialinę bei moralinę paramą savo darbuose ir tinkamai įvertintos pastangos dėl geresnės savo ir viso krašto ateities.

M. Krupavičius[1] savo leidinyje rėmėsi A. Rimkos teoriniais pagrindais. Jis taip pat buvo nedidelio žemės ūkio ir žemės išdalijimo šalininkas, tačiau labiau prisitaikė prie politinių reikalavimų ir politinės kovos varžybų. Jo nuomone, Lietuvoje būtinai neatidėliojant, valstybės įstatymo keliu žemės pertvarkymą reikia daryti tokiu būdu:

1. Lietuvos žemdirbiai bežemiai ir mažažemiai turi būti aprūpinami žeme.

2. Pirmumo teise žemė duodama tiems bežemiams ir mažažemiams, kurie savo noru eina į Lietuvos kariuomenę Tėvynės ginti.

3. Dėl gresiančio darbo žmonių ir valstybės gerovei pavojaus reikia aprūpinti juos žeme. Tą darbą reikia pradėti dar prieš Atkuriamąjį seimą. Pirmiausia dalin-

[1] Krupavičius M. *Žemės klausimai Lietuvoje. K., 1919.*

tini majoratai, valstybės ir Valstiečių banko dvarų žemės, bažnyčios žemės ir tie privatūs dvarai, kurių savininkai negali jų visai ar iš dalies apsėti. Valstybė tuo tarpu uoliai privalo rengtis prie kitų likusių dvarų parceliavimo. (Pastaba: Neišdalyti dvarai imami į Valstybės kontrolę.)

4. Žemė turi būti duodama į nuosavybę.

5. Kitos žemės pertvarkymo sąlygos, kaip atlyginimas už imamą ir duodamą žemę ir kt., nustatomos Atkuriamojo seimo.

6. Miškai ir vandenys turi pereiti į Valstybės nuosavybę.

7. Paverstos valstiečių žemės dvarais turi būti sugrąžintos pirmiesiems jų savininkams.

8. Iki Atkuriamajam seimui pradėjus darbą, daromam žemės pertvarkymui išleidžia įstatymą Valstybės Taryba, jį įgyvendina Laikinoji vyriausybė.

Vykdant krikščionių demokratų konferencijos priimtus žemės reformos dėsnius, turėjo būti tos pačios konferencijos nutarimu laikomasi tokių taisyklių:

1. Įstatymų keliu turėjo būti nustatyta, kiek mažiausiai turės gauti žemės ir kiek jos galės turėti daugiausiai, arba žemės valdymo minimumas ir maksimumas.

2. Mažiausiai turės gauti žemės tiek, kiek reikės šeimynai prasimaitinti. Vadinasi, vidutiniškai žemės turės apie 10–12 dešimtinių (apie 20–24 margus).

3. Daugiausiai prireikus bus paliekamas žemės plotas, kurį būtinai turi dirbti patys savininkai ir negali viso darbo patikėti samdomiems darbininkams, vadinasi, nuo 70 iki 100 dešimtinių, arba iki 150–200 margų.

4. Bežemiams ir mažažemiams aprūpinti žeme bus steigiamas tam tikras žemės fondas. Tas žemės fondas bus sudarytas iš konfiskuotų, t. y. paimtų be apmokėjimo, valstybės, Valstiečių banko žemių ir išperkamų iš tų žemės valdytojų, kurie turės virš nustatyto dešimtinių skaičiaus arba virš nustatyto maksimumo.

Kurias žemes reikės konfiskuoti, o kurias apmokėti, spręs valstybės paskirtos komisijos.

Į fondą bus imama tik tiek žemės, kiek reikalinga aprūpinti bežemius ir mažažemius. Krikščionys demokratai žemės fondo įsteigti nemano.

Parceliacijai žemės bus imamos tam tikra tvarka. Pirmiausia, pvz., valstybės, Valstiečių banko žemės, majoratai, donacijos ir kitos rūšies žemė. Jei tų žemių neužteks, bus imami blogai dirbami dvarai, paskui ir gerai tvarkomi. Pavyzdiniai dvarai, jei bus naudingi ir reikalingi visuomenei, galės būti paliekami, bet pereis jie į savivaldybių ar valstybės globą.

Kiek reikės mokėti už imamas žemes, spręs valstybės paskirtos komisijos. Visiems, iš ko bus imama žemė, paliekama nustatyta valdymo norma.

5. Už gautą žemę reikės atsiteisti su valstybe, bet tokiu būdu, kad žmogus neturėdamas skatiko kišenėje galėtų tą žemę įsigyti.

6. Naujakuriams ūkininkams turi būti duodama piniginė ir agronominė pagalba.

7. Iš žemės fondo pirmiausia turi teisę gauti žemės Lietuvos piliečiai žemdirbiai. Žemės gavimas ne Lietuvos piliečiams turi būti apribotas šalies įstatymais[1].

[1] *Ten pat. P. 54.*

Štai pagrindinės žemės pertvarkymo gairės, su kuriomis dviejų stambiausių partijų atstovai, vykdydami rinkiminę politinę agitaciją, ėjo į Steigiamąjį seimą, taip pat ir darė įtaką Laikinajai vyriausybei.

Trečioji stambioji politinė grupė – tai socialdemokratai, nors ir buvo stambaus žemės ūkio šalininkai, bet pripažino žemės parceliaciją bei žemės dalybas. Kai kurių mažesnių partijų agrarinės programos rėmė daugiau žemės nuosavybės neliečiamybę (pvz., lenkų dvarininkų) arba siūlė žemės nacionalizaciją (pvz., komunistų). Su savo agrarinėmis programomis Lietuvos politinės grupės reiškėsi ir Steigiamajame seime, susirinkusiame 1920 m. gegužės 15 d. Tačiau prieš tai tam tikrus žemės reformos žygius Laikinoji vyriausybė buvo jau padariusi.

Steigiamojo seimo sudaryto ministrų kabineto ministras pirmininkas K. Grinius, esant žemės ministrui J. Aleksai, savo deklaracijoje 1920 06 21 išsamiai išdėstė žemės reformos bei žemės ūkio klausimus. Joje detaliai buvo nubrėžti žemės politikos klausimai, kurie ir buvo vykdomi spartesniu ar lėtesniu tempu[1].

Ministras pirmininkas K. Grinius pateikė žemės reformos ir žemės ūkio politikos klausimais programą. Ta programa buvo pateikta žemės ūkio ministro J. Aleksos ir vargu ar daug ką pakeitė ministrų kabinetas. Deklaracijoje pažymėta, kad Lietuvos ūkio pagrindą sudaro pirmiausia žemės ūkis ir miškas. Tačiau šiuo metu ne mažiau svarbi buvo ir vadinamoji „žemės reforma“, kuri labiau domino visuomenę, negu kiti žemės ūkio klausimai.

Joje buvo nurodyta, kad svarbiausias žemės reformos uždavinys – aprūpinti žeme bežemius ir mažažemius. Svarbu ir tai, kad gavęs žemę valstietis mokėtų ir galėtų tinkamai ūkininkauti. Būtina, kad tokie ūkiai galėtų įsigyti žemei dirbti įrankių, taip pat mineralinių trąšų, geresnių naminių gyvulių veislių ir gerų veislių sėklų. Žemės ūkį svarbu aprūpinti statybinėmis medžiagomis. Deklaracijoje buvo aptarti žemės ūkio produktų perdirbimo klausimai, žemės ūkio kooperacijos, prieinamo kredito ir melioracijos svarba.

K. Griniaus kabinetas buvo koalicinis – krikščionių demokratų bloko, socialistų liaudininkų ir valstiečių sąjungos bloko. Abiejų tų blokų atstovai – pirmojo M. Krupavičius, antrojo – A. Rimka – ministro pirmininko deklaracijai žemės klausimu bendrais bruožais pritarė. Didžiausios opozicijos partijos socialdemokratų atstovas S. Kairys nepasisakė prieš žemės reformą. Socialdemokratai skyrėsi nuo vyriausybinio bloko žemės reformos vykdymo metodais. Jų nuomone, į krašto nuosavybę turi būti be atlyginimo paimtos ir visų didesnių ūkių žemės, ne tik buvusios rusų valdžios, caro šeimos, cerkvių ir t. t.

Socialdemokratai, kaip ir kitos partijos, pasisakė, kad aukštos kultūros ūkiai, kaip pavyzdingos ūkio mokyklos, duonos aruodai, turi būti neskaldomi ir tik perimti į visuomenės nuosavybę. Jie aiškiai pasisakė ir už žemės ūkio kooperacijos principo naudojimą visomis formomis.

Steigiamojo seimo deklaracija ir pasisakymai dėl jos buvo ypač svarbūs. Jie parodė atstovų politinės atsakomybės jausmą.

[1] *Steigiamojo seimo darbai. K., 1920. 4 sąs. P. 148.*

Žemės ūkio politikos organai. Svarbiausias valstybinis žemės ūkio organas ikikarinėje Lietuvoje buvo Žemės ūkio ir valstybės turtų ministerija (toliau ŽŪM). Vėliau ji savo funkcijų dalį perdavė Žemės ūkio rūmams.

Žemės ūkio ministerija (ŽŪM) buvo sudaryta Vilniuje 1918 11 11. Tai viena iš ikikarinės vyriausybės ministerijų, vadovaujama žemės ūkio ministro J. Tūbelio.

1919 01 02 sovietų armijai užėmus Vilnių, ŽŪM persikėlė į Kauną.

Iš pat pradžių ŽŪM veikla buvo suskirstyta į tris, vėliau į keturis skyrius, kurie vėliau buvo pavadinti departamentais. Pradžioje buvo tokie skyriai: Žemės ūkio, Miškų, Veterinarijos, Žemės tvarkymo, vėliau prisidėjo Žemės reformos ir Žemės reformos valdybos. ŽŪM priklausė taip pat Žemės ūkio akademija ir Veterinarijos akademija.

Žemės reformos reikalais rūpinosi Žemės reformos komisija, įsteigta 1918 12 01. 1938 07 01 pradėjo veikti Melioracijos departamentas.

ŽŪM ministrais buvo:

Juozas Tūbelis	1918 11 11–1919 04 10
	1919 10 10–1920 06 19
	1938 03 26–1938 10 01
Aleksandras Stulginskis	1919 04 04–1919 10 10
Jonas Aleksa	1920 06 19–1923 07 02
	1926 12 20–1935 09 20
Mykolas Krupavičius	1923 07 02–1926 06 15
Jurgis Krikščiūnas	1926 06 15–1926 12 20
	1939 03 29–1939 11 20
Stasys Putvinskis	1935 09 07–1938 03 26
Vladas Mironas	1938 10 01–1938 12 06
Juozas Skaisgiris	1938 12 06–1939 03 29
Juozas Audėnas	1939 11 21–1940 06 16

Turimais duomenimis, ilgiausiai ŽŪM vadovavo ministras Jonas Aleksa (apie 12 m.).

Pačios žemės reformos vykdymo įkarščiu ministru buvo M. Krupavičius, kuris šį darbą labai paspartino.

1938 01 01 visose ŽŪM įstaigose (neskaičiuojant žemės ūkio mokyklų darbininkų ir tarnautojų) buvo 6877 asmenys, tarp jų 786 centro įstaigose, 1994 vietos įstaigose, 96 Žemės ūkio akademijoje, etatinių eigulių 4148, laisvai samdomų miško sargų 453.

Nuo 1938 01 01 ŽŪM daliniu tapo Žemės ūkio tyrimo įstaiga, kurios veikla artimai buvo susieta su Žemės ūkio departamentu.

Okupacinės vokiečių valdžios globojamų žemių perėmimas ir jų administravimas. Prasidėjus 1914 m. karui, daugelis Lietuvos dvarininkų apleido savo dvarus arba atsisakė juos administruoti. Vokiečių okupacinė valdžia, stengdama-

si daugiau pasigaminti užimtame krašte maisto dalykų ir žaliavų, organizavo pati tų dvarų administravimą. Pakrikus vokiečių okupacinei valdžiai ir susidarius ikikarinei Lietuvos vyriausybei, tuos dvarus perėmė ŽŪM į savo žinią. 1918 12 29 buvo išleistas ŽŪM įsakymas perimti majorato teise valdomas žemes iš vokiečių okupacinės valdžios. Vietose tą darbą atliko ŽŪM įgaliotiniai, palaikydami ryšius su apskričių viršininkais ir vietos komitetais. Drauge su majoratais iš vokiečių okupacinės valdžios buvo perimami ir privatūs dvarai, kurių savininkai per karą buvo savo dvarus apleidę ir dar į Lietuvą negrįžę. Vokiečiai pirmiausia perduodavo tuos dvarus, kurie labiausiai buvo ištuštinti, nualinti, su labai sudėvėtu inventoriumi ir visiškai nepakankamu pašarų ir grūdų kiekiu. Gyvąjį inventorių, prieš perduodami dvarus, vokiečiai paprastai išsigabendavo, palikdami tik netikusį. Tas ŽŪM sudarė didelių sunkumų, nes trūko reikiamų sėklų laukams apsėti, o kai kur trūko ir duonos dvarų darbininkams. Iš viso iš vokiečių okupacinės valdžios buvo perimta apie 100 000 ha dvarų žemės. Dalis perimtų dvarų tuojau buvo grąžinama grįžusiems savininkams.Ten, kur dvarai turėjo daugiau inventoriaus, ŽŪM laikinai pati tvarkė ūkius per savo administratorius. Nemažai dvarų žemės išnuomodavo sklypais vietos gyventojams. ŽŪM teko perimti ir Valstiečių bei Bajorų žemės bankų žemes, kitas neišdalytas ir išdalytas rusams kolonistams, kurių savininkai nebuvo grįžę į Lietuvą. Iš viso 1919–1921 m. į ŽŪM žinią buvo perimta apie 180 000 ha žemės.

Nuomai tvarkyti 1920 11 05 buvo išleistas privačių savininkų žemių naudojimo įstatymas, kuriuo žemės ūkiai per 70 dešimtinių tų privačių savininkų, kurie patys asmeniškai tų ūkių netvarkė, su visu tiems ūkiams priklausomu kilnojamuoju ir nekilnojamuoju turtu turėjo būti paimti į valstybės globą. Tokios žemės turėjo būti nuomojamos pirmiausia to ūkio darbininkams, paskui gretimiems mažažemiams ir vietos žemdirbiams bežemiams. Nuomos mokestis buvo nustatytas natūra – nuo pusės iki 5 pūdų (80 kg) rugių už dirbamos žemės dešimtinę arba sumokėti rugių vertę rinkos kaina pinigais ir atlikti visus su žemės valdymu susijusias prievoles. Tos pačios nuomos buvo naudojamos valstybinėms ir nusavintoms žemėms.

Taip pat teko nuomoti ir žemes, perėjusias į žemės fondą iki jos buvo perduotos naujakuriams, nes žemės reformos įstatymo 53 § uždraudė nusavintų žemių savininkams patiems nuomoti žemę, ir dėl to visi dvarų žemės nuomininkai tapo ŽŪM nuomininkais[1].

Iš viso per tą laikotarpį (1922–1937) buvo sudaryta 79 255 sutartys 1 028 856 ha žemės, kurios nuoma – 11 137 000 Lt.

ŽŪM teko rūpintis parceliuojamų dvarų pasenusiais, sveikatos netekusiais darbininkais, našlėmis, duodant jiems dvarų darbininkų ordinarininkų samdymo metu numatytą išlaikymą.

ŽŪM organai kontroliavo iki žemės reformos įstatymo išleidimo ir žemės perleidimus bei įkeitimus. Savininkams buvo leidžiama įkeisti arba parduoti iki 10 proc. žemės ploto, bet iš viso ne daugiau kaip 100 dešimtinių. Leidimai galėjo būti

[1] *Žemės ūkio ministerijos metraštis XX. K., 1939. P. 320–322.*

duodami tik ūkio įsikūrimo ar pagerinimo reikalams. Išleidus žemės reformos įstatymą, leidimai žemei parduoti buvo duodami įstatymu numatytais atvejais. Savininkai, kurie, skelbiant Žemės reformos įstatymą, turėjo žemės, neskaičiuojant nusavinto miško ir vandenų, mažiau kaip 200 ha, galėjo iki 70 ha parduoti asmenims, kurie Žemės reformos įstatymu turėjo teisę ją gauti. Iš savininkams paliekamų nenusavintų normų ar šiaip nenusavinamų žemių buvo leidžiama parduoti žemę tik žemdirbiams ir žemdirbių kilmės žmonėms.

ŽŪM įstaigoms teko perimti ir tokias žemes, kurios nebuvo nusavintos, bet kurių savininkai po I pasaulinio karo nebuvo grįžę į Lietuvą.

Ikikarinės Lietuvos žemės reforma ir jos vykdymas

Žemės reformos plačiąja prasme darbai apėmė tris sritis, tai valstybinių ir nusavintų žemių parceliaciją (žemės reforma siaurąja prasme), kaimų skirstymą į vienkiemius (kaimų žemėtvarka) ir žemės ūkio melioraciją. Pastarieji dviejų rūšių darbai ilgainiui buvo išskirti atskiroms įstaigoms. Visi tie darbai buvo pradėti, įsisteigus ŽŪM (pradžioje vadinosi Žemės ūkio ir valstybės turtų ministerija). Darbai buvo atliekami daugiausia per įvairias laikinojo pobūdžio tarpžinybines komisijas. Tų komisijų darbe aktualiausia politiniu požiūriu buvo Žemės reformos komisija, sudaryta 1918 12 01. Svarbiausias jos tikslas buvo ruošti Žemės reformos įstatymą. Atsižvelgiant į būsimą žemės reformą, prie ŽŪM veikė dar komisija kariams aprūpinti žeme, komisija privilegijuotai įgytoms žemėms nusavinti ir komisija teikti leidimus žemei perleisti, įgyti, įkeisti.

Taip pat įvairius darbus, susijusius su būsima žemės reforma ir su dvarų administravimu, teko atlikti ir Žemės ūkio departamentui (ŽŪD). Jie turėjo perimti iš vokiečių okupacinės valdžios jos administruotus turtus, globoti savininkų apleistus ūkius, nusavintus ūkius, aprūpinti savanorius žeme, šelpti naujakurius, tvarkyti Valstiečių banko ir kitų valstybinių žemių panaudojimą. ŽŪD tiems darbams atlikti departamente centre turėjo tam tikrus skyrius, o apskrityse savo įgaliotinius su padėjėjais ir dvarų administratoriais. Su žemės reforma susijusiems klausimams spręsti buvo sudaromos komisijos, kurios spręsdavo ir nesklandžiai dirbantį aparatą. Jo trūkumams pašalinti 1922 05 24 buvo išleistas Žemės reformai vykdyti Įstaigų organizacijos įstatymas. Juo žemės reformos darbams vadovauti ir vykdyti buvo pavesta Žemės reformos valdybai (ŽRV), sudarytai iš ŽRV valdytojo ir departamento direktorių. Vietose svarbesniems klausimams spręsti buvo sudarytos apskričių žemės reformos komisijos, kurioms pirmininkavo žemės tvarkytojai, o mažesniems – valsčių žemės reformos komisijos. Pastarosioms pirmininkus skyrė apskričių reformos komisijos. Anksčiau nurodytas įstatymas 1930 12 01 buvo pakeistas nauju, to paties pavadinimo įstatymu, kuris vietoj 20 apskričių žemės tvarkytojų įstaigų sudarė 11 apygardų žemės tvarkymo įstaigų su apygardos Žemės reformos komisija. Vietoj valsčių žemės reformų komisijų – sudaryta komisija iš apygardos žemės tvarkytojo skiriamo pirmininko ir dviejų valsčiaus viršaičio skiriamų tarybos narių. Apygardų žemės tvarkymo įstaigos buvo Biržuose, Kaune, Kėdainiuose, Marijampolėje, Panevėžyje, Raseiniuose, Šiauliuose, Tauragėje, Telšiuose, Ukmergėje, Utenoje. Geresnei žemės tvarkymo darbų priežiūrai vietose žemės tvarkytojams duoti padėjėjai žemėtvarkos specialistai, kurie pakeitė iki tol buvusius Žemės tvarkymo departamento matininkus revizorius.

Mažėjant dvarų parceliacijai ir gausėjant melioracijos darbams, 1938 06 03 Žemės reformos įstaigų etatai vėl buvo pakeisti. Buvo sumažintas ŽRV tarnautojų ir

padidintas iš naujo įsteigto Melioracijos departamento (pirmiau buvo tik skyrius) darbuotojų skaičius. Žemės tvarkytojų padėjėjais paskirti kultūrtechnikai.

Nors žemės reformos komisija buvo sudaryta 1918 m. pabaigoje, bet daugiau pradėjo veikti tik nuo 1920 01 08, kai Ministrų Taryba priėmė jos galiojimo taisykles. Jos uždavinys buvo surinkti žinias apie žemes, kurios galėtų būti panaudotos žemės reformos reikalams, ir susipažinus su atskirų politinių grupių pageidavimais, parengti žemės reformų įstatymo projektą[1]. Žemės reformos įstatymo projektas buvo parengtas 1920 07 15.

Politinės aplinkybės, kurių metu vyriausybė stengėsi patraukti bežemius ir mažažemius į savo pusę žemės pažadais, o taip pat savanorius karius aprūpinti žeme, vertė nedelsiant imtis konkrečių priemonių žemės reformai vykdyti ir tam tikslui priimti laikinojo pobūdžio įstatymus ir įsakymus. 1919 07 01 Valstybės Taryba išleido įstatymą karius aprūpinti žeme. Tas įstatymas su nedideliais pakeitimais buvo priimtas Steigiamojo seimo ir išleistas 1920 07 26. Tuo įstatymu buvo nustatyta, kad žemės kariai bežemiai gali gauti iki 20 dešimtinių, o kariams mažažemiams iki 20 ha su jų turima žeme. Tam tikslui turėjo būti imama žemė iš privačių savininkų, turinčių nuo 300 iki 800 dešimtinių iki 15 proc., o turinčių daugiau kaip 800 dešimtinių iki 30 proc.

Žemės reformą vykdant reikėjo sudaryti ir žemės fondą. Svarbu buvo nustatyti, kurios žemės pirmiausiai bus imamos žemės reformos reikalams. Tuo reikalu jau 1918 12 04 laikinoji vyriausybė išleido įsakymą perimti į ŽŪM žinią visas tas žemes, kurios buvo valdomos majorato teisėmis ir dėl to nebuvo nustojusios valstybinio turto pobūdžio. Pagal laikinojo įstatymo apie Lietuvos pilietybę § 5, žemė valdoma tų kolonistų, kurie po 1904 metų buvusių Rusijos valstybinių Valstiečių ir Bajorų žemės bankų buvo įkurdinti Lietuvoje, buvo grąžinti į Lietuvos valstybės nuosavybę. 1919 07 26 įstatymu visos buvusios Valstiečių žemės banko žemės, to banko neišdalytos ar jau išdalytos, bet kurių valdytojai į savo ūkius nebuvo grįžę arba nebuvo Lietuvos piliečiai, turėjo priklausyti ŽŪM. 1919 08 28 įstatymu caro vyriausybės įvairiais laikais konfiskuotos ir sekvestruotos bažnyčių ir vienuolynų žemės bei kitoks turtas turėjo būti valdžios perimtas.

Buvo imtasi priemonių, kurios sukliudytų privatiems žemės savininkams, kurių žemės galėjo pakliūti į žemės fondą, apsunkinti skolomis ir įvairiais būdais mažinti valdomus žemės plotus. Tuo tikslu 1920 02 03 buvo išleistas įstatymas žemei pirkti ir įkeisti, o 1920 07 02 tuo pačiu reikalu buvo išleistas kiek didesnio turinio įstatymas žemei perleisti, įgyti ir įkeisti. Tuo įstatymu žemės savininkams, turintiems daugiau kaip 70 dešimtinių žemės, buvo uždrausta be valdžios leidimo jų žemę įkeisti, parduoti, dovanoti ar kitokiu būdu ją perleisti dalimis ar visais ūkiais. Visi žemės pardavimo ir įkeitimo aktai, padaryti tam įstatymui apeiti, buvo laikomi negaliojančiais, o nusikaltę tam įstatymui galėjo būti baudžiami kalėti nuo 2 mėnesių iki 1 metų, arba pinigine bauda nuo 3000 iki 50 000 auksinų.

[1] *Ten pat. P. 308–318.*

1920 11 05 buvo išleistas įstatymas privačių savininkų, kurių žemes globojo valdžia ir kurie karo metu savo žemes buvo apleidę ir negrįžę, žemėms naudoti.

Pagrindinius ir pastovesnius žemės reformos dėsnius nustatė 1920 08 18 Žemės reformos įvedamasis įstatymas ir 1922 04 03 Žemės reformos įstatymas. Abu tie įstatymai buvo priimti Steigiamojo seimo. Pirmuoju įstatymu buvo nusavinti privačių asmenų, turėjusių per 70 dešimtinių, arba 140 margų žemės, miškai, didesni kaip 25 dešimtinių, pelkės, durpynai, neišdžiūstantys vandenys, majoratų ir lėnų teisėmis valdomi dvarai, taip pat iš caro valdžios palengvintomis sąlygomis įgyti dvarai. Žemės reformos įstatymu nusavintų dvarų savininkams buvo paliekama 80 ha nenusavinamoji norma. Tiems savininkams, kuriems, nusavinus miškus, liko mažiau kaip 80 ha žemės, trūkstamas iki 80 ha plotas turėjo būti papildomas mišku.

Žemės reformos įstatyme buvo nustatyta ir atlyginimo tvarka už nusavintas žemes.

Žemės reformos įstatymas keletą kartų buvo keičiamas ir papildomas atsižvelgiant į valdančiųjų partijų atstovų nuomonę. Tačiau pagrindiniai žemės reformos dėsniai išliko nekeičiami.

Iš svarbesnių Žemės reformos įstatymo pakeitimų bei papildymų pirmiausia tenka paminėti 1924 05 09 įstatymą. Tuo įstatymo pakeitimu norėta praplėsti žemės nusavinimo ribas žemės fondui padidinti. Įstatymo pakeitimas nustatė, kad žemė, kuri, skelbiant Žemės reformos įstatymą, buvo kelių asmenų bendrai valdoma, jei ji įgyta paveldėjimo ar dovanojimo būdu, laikoma vieno asmens nuosavybė. Dėl to jiems visiems paliekama viena 80 ha nenusavintoji norma. Pagal pagrindinį Žemės reformos įstatymą tokiems savininkams turėjo būti palikta kiekvienam atskirai po 80 dešimtinių. Savininkų, turėjusių per 80 ha, po Žemės reformos įstatymo paskelbimo padaryti žemės pasidalijimai ir atidalijimai būsimiems įpėdiniams, buvo pripažinti negaliojančiais, nors jie būtų buvę padaryti notarine tvarka ar per teismą.

1925 08 05 Žemės reformos įstatymo pakeitimu vietoj išperkamųjų mokesčių rugių kilogramais buvo nustatyti metams mokesčiai pinigais nuo 0,5 iki 7 Lt už ha, sumažinant juos vidutiniškai ne mažiau kaip tris kartus. Sumažinti išperkamieji mokesčiai nedaug ką viršijo dvarų parceliacijos išlaidas[1].

Asmenims, gaunantiems miestų ir miestelių zonose sklypus trobesiams pasistatyti, buvo suteikta teisė išsipirkti juos į savo nuosavybę, mokant per 36 metus po 50 Lt už ha išperkamųjų mokesčių. Tuo pačiu įstatymo pakeitimu buvo nustatytos beprocentinės paskolos naujakuriams dešimčiai metų.

Antrojo seimo laikais buvo ruošiamasi toliau žemės reformą praplėsti, bet 1926 12 17 įvykęs perversmas tai padaryti sukliudė. Toliau žemės reforma vyko didesnių ūkių palaikymo linkme. 1929 11 13 buvo išleistas Nenusavinamos normos įstatymas, kuriuo vietoj 80 ha buvo nustatyta 150 ha nenusavinamoji norma visiems tiems savininkams, kurių žemės buvo parceliacijos dar nepaliestos arba kad ir paliestos, bet dar nesunaudotos žemės reformos reikalams. Šį įstatymą paskelbus, apie 1000 smulkių dvarininkų ir šiaip ūkininkų, turėjusių nuo 80 iki 150 ha,

[1] *Ten pat. P. 320.*

išvengė žemės reformos numatyto žemės nusavinimo. Apie 700 savininkų, kurių žemės jau buvo sunaudotos žemės reformos reikalams, pasiliko su 80 ha nenusavinama norma.

Padidinus iki 150 ha nenusavinamą normą, už nusavintas žemes atlyginimo našta kur kas sumažėjo, nes sumažėjo nusavintos žemės plotas, o antra vertus, savininkams, kurie turėjo iš viso ne daugiau kaip 200 ha, už nusavintą mažiau kaip 150 ha žemę nereikėjo mokėti rinkos kainos, kaip buvo nustatyta žemės reformos įstatymo § 59.

1930 04 16 žemės įstatymo pakeitimu tiems dvarų savininkams, kurie, skelbiant Žemės reformos įstatymą, faktiškai valdė žemę pasidaliję, buvo palikta iki 80 ha kiekvienam savarankiškai valdžiusiam atskirą ūkį. Buvo palikta iki 80 ha būsimiems savininkų įpėdiniams, skelbiant Žemės įstatymą, savarankiškai valdžiusiam ūkį, nors juridiškai ir neatidalytiems. Buvo palikta iki 80 ha prie caro valdžios privilegijuotai įgytų žemių savininkams, kuriems pagal pagrindinį Žemės reformos įstatymą nieko nebuvo paliekama. Šiuo įstatymo pakeitimu, be palengvinimų, suteiktų nusavintų žemių savininkams, buvo suteikta lengvatų ir naujakuriams, o jiems mirus, jų šeimos, žuvusių dėl Lietuvos laisvės karių šeimoms ir 1863 m. tremtinių įpėdiniams suteikta teisė gauti po 2400 Lt pašalpos.

1934 09 19 Žemės reformos įstatymo pakeitimu naujakuriams paskolos, kurios turėjo būti grąžintos per 10 metų nuo jų gavimo dienos, buvo sujungtos su išperkamaisiais žemės mokesčiais į vieną bendrą valstybinės skolos sumą. Ji buvo išdėstoma 36 metams. Jų mokėjimo pradžia nukelta į devintus metus po nuosavybės dokumentų išdavimo.

Buvo ir daugiau žemės reformos įstatymo pakeitimų bei papildymų, bet jie didesnės reikšmės neturėjo.

Faktiškai žemės reformą pradėta vykdyti 1919 m., išleidus įstatymą karius savanorius aprūpinti žeme. ŽŪM, trūkstant atitinkamų kadrų nusavinimo formalumus atlikti ir parceliacijos darbams vietoje vykdyti, darbus atliko gana lėtai. Trūko taip pat ir archyvinės medžiagos nustatyti, kurie dvarai buvo įgyti privilegijuotomis sąlygomis. Iki susidarant Žemės reformos valdybos (ŽRV) centrui ir žemės tvarkytojų įstaigoms apskrityse, t. y. iki 1922 06 01, iš viso buvo paimta žemės reformos reikalams 77 487 ha žemės.

1922 06 01 pradėjo veikti ŽRV su jos vietinėmis įstaigomis provincijoje. Patiems darbams atlikti buvo paskelbtas 1922 08 17 Žemės reformos įstatymo įgyvendinimo planas ir didelė Žemės reformos įstatymui vykdyti instrukcija. Pagal paskelbtąjį planą reformos reikalams pirmiausia turėjo būti imamos tokios žemės, kurių savininkai patys nevaldė ir tokios, kurias nors ir patys savininkai valdė, bet buvo apleistos, dirvonavo ar buvo nuomojamos. Bendromis taisyklėmis buvo leidžiama daryti išimtis, kai reikėjo žeme aprūpinti vienkiemiais skirstomo dvarui gretimo kaimo mažažemius, kai žemė buvo reikalinga miestui ar miesteliui praplėsti, kai naikinami servitutai ir pan. Žemės tų savininkų, kurie nebuvo lojalūs Lietuvos nepriklausomybei, turėjo būti imamos be eilės.

Žemės parceliacija 1919–1939 m. žemės reformos reikalams vyko tokia tvarka (ha):

1919	5313	1930	31 884
1920	17 692	1931	20 080
1921	21 071	1932	23 949
1922	14 853	1933	14 515
1923	87 117	1934	13 810
1924	136 057	1935	8454
1925	124 154	1936	9066
1926	76 020	1937	6236
1927	34 342	1938	5996
1928	34 285	1939	2314
1929	33 665		

Iš viso 1919–1939 m. parceliacija palietė 720 282,1 ha, iš kurių sudaryta 81 837 sklypai žemės[1].

Vykdant žemės reformą, iškilo sunkumų vertinant nusavinamų žemių teisinę būklę. Mat didelėje Lietuvos dalyje (dešiniajame Nemuno krante) nebuvo žemės knygų ir ipotekos įstaigų. Be to, nemažai painiavos į žemių nusavinimą įnešdavo nesuderinti su Žemės reformos įstatymu notariniai aktai ir teismų sprendimai. Kai kurie notarai ir teisėjai ilgą laiką ignoravo arba savotiškai aiškino Žemės reformos įstatymą. Tokiam jų žemės reformai priešingam veikimui sustabdyti reikėjo minėtąjį įstatymą papildyti atitinkamu straipsniu – (2[2]), kuris Žemės reformos įstatymo nuostatams priešingus aktus ir sprendimus paskelbė negaliojančiais, t. y. žemės reformos vykdomosioms įstaigoms neprivalomais. Nemaža sunkumų sudarė nusavintų žemių teisinės padėties aiškinimas ir priešingas nusavintų žemių savininkų nusistatymas. Norėdami suklaidinti žemės reformos vykdomąsias įstaigas arba bent nutęsti jų žemių ėmimą žemės reformos reikalams, dažnai jie stengdavosi nuslėpti jiems nenaudingus dokumentus, o kartais net pateikdavo dokumentus, nustojusius vertės. Suvalkijoje, kur veikė ipoteka, nusavintų žemių teisinės padėties aiškinimas buvo kur kas lengvesnis.

Žemės parceliacijos lentelė rodo, kad intensyviausiai buvo nusavinami dvarai 1923–1926 m. 1924 m. darbų mastas pasiekė maksimalų lygį, tai yra daugiau kaip 136 tūkst. ha.

Žemės reformos reikalams nusavintos žemės plotas, kartu su patekusiomis į žemės reformos fondą valstybinėmis žemėmis, neskaičiuojant miškų ir vandenų, sudarė 722 333 ha. Iš to ploto palikta savininkams nenusavinamų normų 154 799 ha, o prie pramonės įmonių – 1430 ha.

Iki 1940 m. pradžios (1919–1939 m.) buvo tokie vykdomos žemės reformos rezultatai (žr. 26 ir 27 lenteles)[2].

[1] *Ten pat. P. 322–323.*

[2] *Žemės ūkio ministerijos metraštis, XX. K., 1939. P. 108–110.*

26 lentelė
Žemės reforma ir jos rezultatai

Žemė, duota nuosavybės teise	Duota (skaičiais)	Žemės plotas, ha
Naujakuriams:		
iki 2 ha	4690	8037,6
nuo 2 iki 8 ha	9537	54 764
nuo 8 iki 20 ha	23 987	284 606,9
daugiau kaip 20 ha	553	14 708,6
Mažažemiams:		
tarnautojams ir darbininkams trobesiams statyti	7918	3287,5
parapijų bažnyčioms	210	1615,3
kapinėms	510	410,3
Iš viso duota nuosavybės teise	73 919	458 987,3
Duota naudotis valstybinėms įstaigoms:		
pradžios mokykloms	1312	3969,3
kitoms įstaigoms	1618	3096,8
Savivaldybėms:		
trobesiams statyti	137	256,1
ligoninėms ir prieglaudoms	139	896,4
žvyrui, parkams, gatvėms ir aikštėms	954	1466,1
Privatiems asmenims ir organizacijoms:		
socialinės reikšmės įstaigoms	117	1804
žemės ūkio kultūros reikalams	70	8131,4
kitiems reikalams	133	807,5
Iš viso duota žemės naudotis	4480	20 407,6

27 lentelė

Atiduota žemės už likviduotus servitutus ir ganyklas	Atiduota (skaičiais)	Žemės plotas, ha
Iš viso išdalyta 1919–1939 m.	78 399	536 474,1
Palikta parduoti žemės reformos įst. 65 §	1619	17 301,5
Palikta valdžiai dar nesunaudotos žemės	20	465,8
Palikta išparceliuotų ūkių savininkams:		
nenusavinamos normos	1488	158 447,3
Pramonės įmonėms	246	1451,4
Duota kaip atlyginimas už nusavintas žemes	65	6142,0
Iš viso parceliacijos paliesta	81 837	720 282,1

Analizuojant lentelės duomenis, matyti, kiek žemės buvo duota naujakuriams, mažažemiams. Šios žemės reformos pagrindinis tikslas buvo pirmiausia duoti bežemiams ir pridėti jos mažažemiams. Kadangi norinčių žemės gauti atsirado bežemių apie 55 000, o mažažemių apie 40 000, kuriems aprūpinti būtų reikėję 1,5 mln. ha žemės, o į žemės fondą buvo paimta daugiau kaip 400 tūkst. ha, tai Žemės reformos įstatymu (14 §) buvo nustatyta eilė, pagal kurią turėjo būti duo-

dama žemė[1]. Pirmenybę žemei gauti buvo duota tiems valstiečiams (ar jų tiesioginiams įpėdiniams), iš kurių po 1861 m. žemė buvo atimta ir priskirta prie dvaro, 1863 m. tremtiniams (ar jų tiesioginiams įpėdiniams), iš kurių už dalyvavimą sukilime caro valdžia buvo atėmusi ūkius bei atidavusi juos rusams kolonistams. Toliau žemę turėjo gauti reformuojamo dvaro darbininkai, mažažemiai, turį mažiau kaip 10 ha savo žemės, kurių žemė prieina prie parceliuojamo dvaro arba dvarui gretimo, neišskirstyto į vienkiemius, kaimo. Taip pat žemę galėjo gauti dvaro nuomininkai, nuomoją ne daugiau kaip 50 deš. žemės. Kariams, kurie nebuvo surišti su kuriuo nors dvaru, žemės reformos įstatymo 30 § nustatė pirmenybę prieš nekarius žemei gauti, nors jie ir nebūtų buvę žemdirbiai. Kadangi karių buvo daug, tai jiems visiems duodant pirmenybę prieš kitus, nekariams žemės būtų duota nedaug. Todėl pirmenybė buvo duodama tik kariams savanoriams ir tiems iš pašauktų karių, kurie pasižymėjo kovose.

Didžiausias skaičius iš gavusių žemės buvo kariuomenės kūrėjai savanoriai ir pašaukti kariai, dalyvavę kovose už Lietuvos nepriklausomybę. Po jų ėjo dvarų darbininkai, nedideli dvarų nuomininkai ir kiti bežemiai žemdirbiai. Savanorių aprūpinimu žeme ypač buvo pradėta rūpintis po 1927 m. Tačiau jų aprūpinimas dar pasunkėjo, išleidus 1929 11 13 Nusavinamos normos įstatymą, kuriuo vietoj 80 ha buvo palikta 150 ha nenusavinama norma. Tuo būdu žemės reformos fondas sumažėjo apie 180 tūkst. ha. Negalint visų savanorių aprūpinti žeme, 1934 11 19 Žemės reformos įstatymas buvo papildytas § 32[3], kuriuo tiems savanoriams, kurie nebuvo gavę žemės patogioje įsikurti vietoje dėl jos stokos, gali būti duodama pašalpa iki 4800 Lt. Iš viso nuo 1920 iki 1937 m. 10 642 savanoriai gavo žemės, o 644 buvo gavę piniginę pašalpą vietoj žemės[2].

Pradėjus vykdyti žemės reformą, esant dideliems žemės fondo ištekliams, bežemiams ir kariams buvo duodami sklypai pagal žemės rūšį, nuo 8 iki 20 ha. Pasenusiems ir šiaip mažai darbingiems dvarų darbininkams ir kaimų amatininkams buvo duodama po 2 ha žemės. Vėliau, sumažėjus žemės reformos fondui, dažnai tekdavo sklypus mažinti, ypač dvarų darbininkams, ir jiems tekdavo skirti tik 2–5 ha sklypus.

Tik išimtiniais atvejais būdavo duodama ir daugiau kaip po 20 ha. Tai buvo taikoma grąžinant caro valdžios konfiskuotus ūkius, skiriant žemę savanoriams iš jų tėvų nusavintų dvarų ir skiriant žemę dvarų žemės pirkėjams, nesudariusiems įstatymais reikalaujamų dokumentų, bet ne daugiau kaip 80 ha.

Mažažemiai taip pat gaudavo iki 8–20 ha su turima žeme, atsižvelgiant į vietines sąlygas. Daugiausiai laimėjo tie mažažemiai, kurie buvo arti dvarų ir nebuvo išsiskirstę vienkiemiais. Iš viso 1919–1939 m. žemės gavo 26 367 mažažemiai, tai sudarė 90 628,9 ha žemės plotą.

Žemės reformos metu numatyta aprūpinti žeme pagal galimybę valstybės ir savivaldybių įstaigas, parapijas ir privačias labdaros ir švietimo organizacijas.

[1] *Žemės ūkio ministerijos metraštis, XX. K., 1939. P. 317–323.*
[2] *Ten pat. P. 326.*

Žemės reformos įstatymo § 17 ir 50 buvo numatyta duoti žemės ir miestų gyventojams nuo 1/4 iki 1 ha žemės trobesiams pasistatyti miestų zonose. Taip pat žemės galėjo gauti prekybos, pramonės ir susisiekimo įmonės. 1925 08 05 Žemės reformos įstatymo pakeitimu tie sklypai turėjo būti perleidžiami į nuosavybę už išperkamuosius mokesčius. Taip pat į nuosavybę perleidžiami nusavintų dvarų žemės sklypai, kuriuos jų savininkai savo laiku buvo atidavę valdyti įvairiems asmenims činšo ar nuomos teisėmis. Tie sklypai buvo perleidžiami į činšininkų ir nuomininkų nuosavybę pagal 1926 05 22 išleistą įstatymą miestų ir miestelių sienose ir jų zonoje esančioms valstybės ir jų nusavintoms činšo ir nuomos teisėmis valdomoms žemėms sutvarkyti. Činšininkams ir nuomininkams, kurie neterminuotos nuomos sutartimis pradėjo žemę valdyti prieš 1876 06 09, jų valdomi sklypai buvo perleidžiami į nuosavybę be atlyginimo, terminuotiems nuomininkams – už išperkamuosius mokesčius, sumokamus lygiomis dalimis per 20 metų. Išperkamųjų mokesčių suma turėjo būti sudaroma dauginant iš 20 paskutiniųjų metų nuomininkų mokėtą žemės savininkui nuomos mokestį. Kurortinių miestų nuomininkams tas mokestis turėjo būti dauginamas iš 10. Miestų ir miestelių činšininkai ir nuomininkai, kurių iš viso buvo apie 10 000, valdė apie 2400 ha. Ją tvarkyti buvo numatyta paskiausiai ir iki 1938 01 01 buvo išspręsta tik 12 činšininkų, 111 neterminuotų nuomininkų, gaunančių žemę į nuosavybę be išperkamųjų mokesčių, ir 3242 nuomininkų, gaunančių žemę už išperkamuosius mokesčius, bylos[1].

Naujakuriams įsikurti buvo duodamos iki 1932 m. paskolos statybine miško medžiaga iki 90 ktm. Vienam naujakurio ūkiui arba pinigais iki 2000 Lt, inventoriui įsigyti – iki 500 Lt, sėklai – iki 400 Lt. Nuo 1932 m. naujakurių kreditavimą perėmė Žemės bankas. Paskolų sąskaita naujakuriams buvo perleidžiami išparceliuotų dvarų trobesiai, medžiai ir pasėliai. Paskolos turėjo būti grąžinamos be procentų kartu su išperkamaisiais žemės mokesčiais lygiomis dalimis per 36 metus, pradedant mokėti devintaisiais metais po nuosavybės dokumentų išdavimo. Kariuomenės kūrėjai savanoriai pagal 1930 04 16 Žemės reformos įstatymo pakeitimą turėjo gauti pašalpos iki 2400 Lt pinigais arba miško medžiaga, o tiems, kurie jau buvo gavę paskolas, tos paskolos iki 2400 Lt turėjo būti paverstos pašalpomis, t. y. nurašytos. 1934 11 19 Žemės reformos įstatymo papildymu negavusieji patogioje vietoje žemės savanoriai galėjo gauti pašalpos iki 4800 Lt.

Iki 1938 01 01 Žemės ūkio ministerija naujakurių kūrimosi reikalams iš viso suteikė apie 73 mln. Lt paskolų ir pašalpų. Apie 8 mln. Lt, išduotų kariams savanoriams paskolų, buvo paversta pašalpomis.

1939 m. buvo išleistas „Ūkininkų įsiskolinimus Žemės banke sumažinti įstatymas". Pagal tą įstatymą Valstybės iždas davė Žemės bankui 5065 akcijas 8 065 000 Lt sumai. Ta suma turėjo būti sunaudota ūkininkų įsiskolinimui Žemės banke sumažinti. Kiekvienam ūkininkui skola buvo sumažinama 25 proc., bet ne daugiau kaip 300 Lt. Nepaisant to, kraštas nebuvo pajėgus tinkamai aprūpinti kreditu naujakurius.

[1] *Ten pat. P. 327.*

Vykdant žemės reformą, dalis žemės fondo plotų buvo parduodama. Tai buvo tokie plotai, kurių perdavimas bežemiams ir mažažemiams nebuvo laikomas racionaliu. Tai dvarų centrai su dideliais trobesiais, žemės plotai, kuriuos reikėjo nusausinti ar šiaip padaryti brangias melioracijas, taip pat pramonės įmonės arba tinkami tokioms įmonėms kurti žemės plotai, sklypai, įsiterpę į svetimą žemę, ir kitos žemės, kurios savarankiškam ūkiui kurti netiko. Žemės reformos įstatymo § 65 tokios žemės turėjo būti parduodamos iš varžytynių arba žemės ūkio ministrui su valstybės kontrolieriumi susitarus ir be varžytynių. Žemės ūkiui tinkamą žemę galėjo pirkti tik žemdirbiai ir žemdirbių kilmės žmonės, o pramonės įmonės ir toms įmonėms kurti tinkamas žemes galėjo pirkti visi piliečiai. Taip pat buvo parduodamos iš varžytynių žemės reformos valdybos globojamos privačios žemės (praėjus 5 m. nuo jų paėmimo į globą) ir svetimšalių nustatytu laiku neatsiimtos žemės. Iki 1938 01 01 ŽŪM buvo parduota žemių:

	sklypų skaičius	ha	už 1000 Lt
valstybinių	2813	19 998	15 449,2
globojamų	9	554	328,5
svetimšalių	46	2124	689,4

Nuosavybės dokumentus gavusieji žemės bežemiai ir mažažemiai galėjo gauti vietoj laikinųjų dokumentų tik po to, kai jau bus įsikūrę gautoje žemėje, t. y. išdirbs žemę ir pastatys trobesius. Tačiau tokia praktika pasirodė netinkama, nes trukdė naujakuriams imti kreditus, ypač Žemės banke. Dokumentų išdavimui reikėjo nemažai laiko ir didelio darbo (jau 1926 m. pradžioje apie 40 000 kaimo ir miesto naujakurių laukė nuosavybės dokumentų išdavimo). Todėl reikėjo tą darbą paspartinti. 1927–1929 m. visiškai baigtų parceliacijos bylų nuosavybės dokumentai jau buvo išduoti naujakuriams. Nuosavybės dokumentus turėjo gauti ir išparceliuotų dvarų savininkai, nes senieji nuosavybės dokumentai nebegaliojo.

Naujakuriai ir gavusieji pagal žemės reformos įstatymus žemę tiek kaimuose, tiek ir miestuose, kol nebuvo sumokėti išperkamieji mokesčiai ir sugrąžintos valstybei paskolos, neturėjo teisės be ŽRV leidimo jos perleisti, pasidalyti, išnuomoti ar apsunkinti kuriais nors suvaržymais. Tačiau ir sumokėję skolas tik po 10 metų nuo nuosavybės dokumentų išdavimo galėjo perleisti žemę į svetimas rankas. Šie suvaržymai bent pirmaisiais po žemės gavimo metais turėjo savo tikslą. Nevaržant didelė dalis išparceliuotos žemės būtų galėjusi patekti į rankas nepageidaujamų asmenų, kurie patys žemės nedirba, o į ją žiūri kaip į spekuliacijos objektą arba pasipelnymo šaltinį[1].

Leidimų išdavimas perleisti žemės reformos įstatymu gautą žemę svarbus buvo ir tuo, kad iš tų leidimų skaičiaus buvo galima spręsti, kiek iš tikrųjų žemės gavusių įsikūrę. Aišku, kad ne visi. Žemės reformos įstatymo nustatytosios pirmenybės

[1] *Ten pat. P. 328–329.*

žemei gauti žemės gavimo teisės nesiejo su naujakurių sugebėjimu įsikurti gautoje žemėje. Dažnai tekdavo žemę skirti ekonomiškai silpniems ir neturintiems reikiamų naujakuriams privalumų asmenims, tik dėl to, kad jie priklausė kuriai nors kategorijai žmonių pagal Žemės reformos įstatymą, turinčių pirmenybę žemei gauti (dvarų darbininkai, nuomininkai, 1863 m. tremtiniai, kariai). Kariai turėjo teisę gauti žemę, nors jie ir nebūtų buvę žemdirbiai. Trūkstant žemės arti tėviškės, žemę tekdavo duoti toli, nepatogioje įsikūrimu vietoje. Taip buvo ir su sklypais, duotais miestų srityse trobesiams pasistatyti. Čia taip pat dažnai tekdavo skirti sklypus asmenims, dėl kurių abejojama, ar pajėgs įsikurti. Tačiau apskritai jie atitiko Žemės reformos įstatymo § 17 reikalavimus.

Iki 1938 01 01 asmenims, gavusiems sklypus ūkiams kurti ir mažažemiams žemei parduoti, buvo išduota 19 154 leidimai. Tačiau iš tikrųjų pačių perleistų sklypų skaičius buvo mažesnis, nes leidimai buvo duodami perleisti į trečias ar ketvirtas rankas tam pačiam sklypui. Anot oficialaus šaltinio, tai galėjo sudaryti 17 000 vnt. Iš to skaičiaus apie 15 proc. buvo perleista vaikams, žentams, broliams, seserims ir kitiems giminaičiams. Todėl svetimiems gautąją žemę buvo perleidę apie 14 000 bežemių ir mažažemių, o tai sudarė apie 22 proc. gavusių žemę bežemių ir mažažemių skaičiaus (38 489 bežemiai ir 25 924 mažažemiai, iš viso 64 413).

4046 asmenys, gavusieji sklypus miestų ir miestelių srityse trobesiams pasistatyti, gavo leidimus žemei perleisti iki 1938 01 01. Bet faktiškai perleidusių sklypus skaičius buvo kur kas mažesnis, nes daugelis miestų sklypininkų perleido žemės sklypo dalį, taip kad vienam sklypui buvo išduota net po keletą leidimų. Daug sklypų buvo perleista būsimiems įpėdiniams, todėl į svetimas rankas apytikriai galėjo pereiti 30 proc. žemės. Tačiau žemei perleisti leidimai buvo duodami tik tuomet, kai, numatęs jas įsigyti, turėjo teisę pagal Žemės reformos įstatymą gauti žemės.

ŽRV išduodavo leidimus ir šiaip žemei įgyti. Pagal Žemės reformos įstatymą žemę galėjo įgyti tik tokie asmenys, kurie patys ne mažiau kaip 10 metų buvo vertęsi žemės ūkiu ar dirbę žemės ūkyje, ir tie, kurių tėvai ar seneliai buvo vertęsi žemės ūkiu arba dirbę ar dirba žemės ūkyje.

Žemės reformos klausimą nagrinėjant, didžiausios partijos pripažino, kad už privačias žemes, paimtas į žemės fondą, turi būti atlyginta. Žemės reformos įvedamajame įstatyme, nors tiesiogiai apie atlyginimą už nusavintas žemes ir nieko nepasakyta, bet tame įstatymo § 2 buvo nurodyta, kad už majorato ir leno teisėmis valdomas ir iš caro valdžios palengvintomis sąlygomis įgytas žemes jų valdytojai jokio atlyginimo negauna. Tačiau už kitas nusavintas privačias žemes, kurios buvo įgytos be jokių lengvatų, atrodo, turėjo būti atlyginta. Žemės reformos įstatyme 1922 04 03 buvo pripažintas atlyginimas, išskyrus tiems žemvaldžiams, kurie veikė prieš Lietuvos nepriklausomybę, ir žemvaldžiams už tą žemės dalį, kuri buvo paimta ar numatyta paimti kariams, taip pat už žemes, kurios po 1861 m. iš valstiečių buvo atimtos ir priskirtos prie dvaro. Be to, numatyta neatlyginti už vandenis, kelius, pelkes, durpynus, pustomus smėlynus ir kitas žemės ūkiui netinkamas žemes.

Tokiu būdu Žemės reformos įstatyme 1922 04 03 išleistame dar prieš litų valiutos įvedimą, buvo numatyta atlyginti už nusavintas žemes pinigais tik kai kuriais atvejais. Už kitas nusavintas žemes numatyta atlyginti valstybės garantuotais 3 proc. paskolos lakštais.

Už 1 ha nusavintos lauko žemės buvo nustatytas maksimalus atlyginimas 480, už 1 ha miško – 120 auksinų. Įvedus litų valiutą ir pervedus nustatytas normas į litus, už 1 ha lauko būtų išėję 15 Lt, miško – 3 Lt. Kadangi toks atlyginimas neatitiko Žemės reformos įstatymo 58 §, kur buvo numatytos vidutinės 1910–1914 m. žemės kainos, atsižvelgiant į žemės rūšį ir t. t., imant rusų rublį lygų 2 auksinams, tai būtų rengiamas Naujų normų įstatymo projektas, kuris iki 1940 m. taip ir nebuvo parengtas. Tačiau 1930 m. buvo išleistas Žemės reformos įstatymo § 59 papildymas (II pastaba), pagal kurį išimtiniais atvejais leidžiama atlyginti nusavintų žemių savininkams su kiekvienu jų dėl atlyginimo dydžio susitarus. Atlyginimas galėjo būti duotas mišku, žeme ir pinigais. Atlyginimo sutartis su savininkais turėjo sudaryti žemės ūkio ministras, o tvirtinti – Ministrų Taryba.

Žemės reformos reikalams buvo paimta iš viso (laukų ir miško) 1 072 134 ha. Atėmus iš to kiekio valstybines, majoratines, iš caro valdžios privilegijuotai įgytas ir konfiskuotas už savininkų veikimą prieš Lietuvos nepriklausomybę žemes, liko 944 551 ha, už kurią reikėjo atlyginti. Iki 1938 01 01 buvo atlyginta 343 savininkams už 501 077 ha nusavintos žemės ir miško, o tai sudarė 53 proc. viso atlygintino nusavintos žemės ir miško ploto. Tai sudarė apie 13,7 mln. Lt. Vidutiniškai už 1 ha reikėjo mokėti 27,35 Lt.

Žemėtvarka ir melioracija 1919–1940 m.

Žemėtvarka. Iš caro laikų ikikarinė Lietuva paveldėjo atsilikusį naudojamų žemės plotų tvarkymą – trilaukį rėžinį žemės valdymą. Nors žemė buvo tvarkoma ir caro laikais, o ypač intensyviai paskutiniaisiais metais, prieš I pasaulinį karą, tačiau 1918 m. buvo išskirstyta vienkiemiais (be Klaipėdos krašto):

Sūduvoje	429 850 ha
Kitoje Lietuvos dalyje	480 000 ha
Iš viso:	909 850 ha

9604 kaimai su beveik 2 mln. ha žemės žemėtvarkos požiūriu buvo nesutvarkyti[1].

1930 m. surašymo duomenimis, iš 274 815 ūkių su 4 318 514 ha (be Klaipėdos krašto) 1919–1939 m. buvo išskirstyta 159 118 ūkių su 1 654 643 ha žemės. Tai buvo ekonomiškai nemažas darbas, kuriam reikėjo kur kas daugiau pastangų, nei kaip žemės reformai įvykdyti.

Žemės tvarkymo darbai buvo pradėti 1919 m., įkūrus Žemės tvarkymo departamentą, kuris turėjo Melioracijos skyrių (iki 1938 m.), nuo 1928 m. – Statybos skyrių (iki 1933 m.).

Žemėtvarkos organų tikslas buvo sutvarkyti žemės nuosavybės teritoriją, kad ji kuo geriau galėtų būti naudojama ūkiniams tikslams.

Žemės tvarkymo departamento duomenimis, 1918 m. Lietuvos Respublikoje buvo išskirstyta vienkiemiais kaimų ir miestelių[1] (žr. 28 lentelę).

Žemėtvarka turėjo nemažą įtaką kaimams, bajorkaimiams, bažnytkaimiams ir miesteliams. Lyginant juos pastebėta, kad kaimai, bažnytkaimiai ir dauguma miestelių mažai kuo skyrėsi. Miesteliai, kuriuose daugiausia gyveno žemdirbiai, skyrėsi nuo kaimų tuo, kad juose būdavo bažnyčia ir dažnai administracijos įstaigos, vykdavo turgūs ir mugės, taip pat būdavo nuolatinių parduotuvių, dažniausiai žydų, kurie žemės ūkiu nesiversdavo.

Bajorkaimiai skyrėsi nuo valstiečių kaimų tuo, kad pirmųjų žemės valakų žemėtvarkos nebuvo paliestos. Dėl to jų žemės dažniausiai buvo valdomos netaisyklingais sklypais.

Kaimai Lietuvoje nebuvo dideli nei savo plotais, nei gyventojų skaičiumi.

Mažų kaimų daugiau buvo rytinėse Lietuvos aps., tai Rokiškio, Utenos, Zarasų, o didelių kaimų – Kretingos aps. Dažniausiai pasitaikydavo kaimų nuo 100 iki 400 ha ploto. Maži kaimai buvo susidarę iš vienkiemių, įvykus šeimyniniams pasidalijimams[2].

[1] *Ten pat. P. 337.*

[2] Balčiūnas V. *Op. cit. P. 109.*

28 lentelė

Apskrities pavadinimas	Kaimų skaičius	Plotas, ha	Apskrities pavadinimas	Kaimų skaičius	Plotas, ha
Alytus	332	79 378	Seinai	148	41 124
Biržai	509	118 278	Šakiai	21	1566
Kaunas	396	72 014	Šiauliai	731	185 277
Kėdainiai	389	99 106	Tauragė	613	129 888
Kretinga	400	154 119	Telšiai	476	132 064
Marijampolė	88	8059	Trakai	546	94 573
Mažeikiai	203	84 663	Ukmergė	984	163 865
Panevėžys	1032	224 649	Utena	1147	160 025
Raseiniai	542	81 435	Vilkaviškis	22	5101
Rokiškis	578	95 178	Zarasai	467	44 957
			Iš viso	9604	1 973 319[1]

1930 metų žemės ūkio surašymo duomenimis, vidutiniškai vienam ūkiui teko 15 ha žemės. Didžiausias ūkių skaičius buvo nuo 8 iki 9. Ūkiai nuo 1 iki 12 ha sudarė 90,93 proc. bendro ūkių skaičiaus.

Mažažemių ūkių (1–8 ha) visoje Lietuvoje buvo 99 345, arba 34,6 proc. bendro ūkių skaičiaus. Jie sudarė 10,4 proc. bendro ūkių ploto.

Vidutinių ūkių (8–30) buvo 159 360, arba 55,5 proc. bendro ūkių skaičiaus. Jie užėmė 55,8 proc. bendro ūkių ploto.

Dvarų (100 ir daugiau ha) buvo 1602, arba 0,6 proc. bendro ūkių skaičiaus. Jie užėmė 6,3 proc. bendro žemės ūkių ploto. Tuo tarpu prieš I pasaulinį karą vien Kauno gubernijoje ūkiams, turintiems daugiau kaip 100 deš., priklausė 46,5 proc. žemės.

Neišskirstytuose į vienkiemius kaimuose valstiečių žemės buvo išmėtytos ruožiais. Ruožių skaičius, jų ilgis ir plotis būdavo labai įvairūs, pasitaikydavo ir labai ilgų ruožių. Pvz., 1936 m. skirstomuose vienkiemiais kaimuose aptikta ilgiausių ruožių: Šiaulių aps. – 7 km, Mažeikių – 5,5 km, Panevėžio – 4,5 km, Rokiškio aps. – 3,5 km. Ruožių sutinkama vos 1 metro pločio. Tokie ruožiai buvo atsiradę įvykus šeimyniniams pasidalijimams.

Kiek ruožių teko vienam ūkiui, buvo matyti iš 1930–1936 m. surinktų duomenų (paimti 3446 kaimai su 804 094 ha plotu). Pažymėtina, kad:

a) vidutiniškai 1 ūkiui tekdavo nuo 2,7 ruožio (Mažeikių aps.) iki 27 ruožių (Zarasų aps.);

b) 100 ha žemės tekdavo nuo 23 ruožių (Mažeikių aps.) iki 290 ruožių (Ukmergės ir Trakų aps.);

c) vidutinis ruožio plotas buvo nuo 4,35 ha (Mažeikių aps.) iki 0,34 ha (Ukmergės ir Trakų aps.).

Ruožių statistika rodo, kad labiausiai ruožiais suskirstytos žemės buvo rytinėse

[1] Balčiūnas V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas. K., 1938. P. 106.*

Lietuvos aps.: Rokiškio, Utenos, Zarasų, o mažiausiai rėžių rasta Žemaičiuose, ypač Mažeikių, Telšių ir Kretingos aps. Tai buvo iš dalies seniausių laikų liekana, iš dalies XIX a. pobaudžiavinių laikų ūkių skaldymo rezultatas.

1930–1936 m. duomenys rodo, kad 1 ūkiui vidutiniškai teko 16,7 rėžio, 100 ha žemės – 168 rėžiai, vidutiniškas rėžio plotas buvo 0,6 ha[1].

Aišku, kad tokiuose suskaldytuose rėžiais žemės ūkiuose galėjo būti tik labai atsilikęs ūkininkavimas.

Be rėžių panaikinimo, ikikarinėje Lietuvos žemėtvarkoje turėjo būti panaikinta ir bendrosios kaimo ganyklos, kurios buvo likusios po valakų ir 1861 m. valstiečių reformos. Bendrosios ganyklos taip pat trukdė racionaliai naudoti jas, nors tai ir buvo svarbi parama sodžiaus bendruomenei.

Daug nusiskundimų būta ir dėl servitutų, atsiradusių įgyvendinant 1861 m. reformą. Servitutai davė valstiečiams teises, atsiradusias iš seniausių laikų. Iš jų pažymėtinos: 1) ganyti dvaro ražienose, 2) ganyti dvarų žemėse, 3) naudotis mišku. Nors servitutai po 1861 m. reformos galėjo būti likviduoti laisvai susitarus valstiečiams su dvarais, tačiau tokių susitarimų, rodos, būta mažai. 1918 m. apytikriais skaičiavimais, Lietuvos Respublikoje galėjo būti apie 100 000 ha servitutinių žemių[2].

Kliūtis, kurią turėjo pašalinti ikikarinės Lietuvos žemėtvarka, buvo žemės įsiterpimų panaikinimas. Gretimųjų kaimų žemės būdavo įsiterpusios į kitų kaimų, dvarų žemes ar valstybinius miškus. Valakų žemėtvarka stengėsi naikinti tokius įsiterpimus, bet ilgainiui jų vėl atsirasdavo.

Žemėtvarkai reikėjo sudaryti juridinius pagrindus – išleisti tam tikrus įstatymus. Pradžioje teko pasinaudoti caro laikų įstatymais. 1919 11 04 Valstybės taryba išleido „Įstatymą apie žemės tvarkymo darbus". Tai buvo 1911 05 29 rusų įstatymo vertimas, padarytas su kai kuriais pakeitimais. Tas įstatymas turėjo nemažai spragų ir trūkumų. Reikėjo jį taisyti ir papildyti. Tai buvo padaryta 1922 04 03 Žemės reformos įstatymu, kurio V skyrius (44, 45 ir 46 str.) numatė kaimų skirstymą vienkiemiais. 44 § buvo pasakyta, kad kaimas gali būti skirstomas vienkiemiais tiktai 1/3 žemės savininkų sutikus, 46 § reikalavo, kad, sudarant vienkiemius, savininko žemė būtinai turi būti vienoje vietoje, o žemės įsiterpimai panaikinami ir aplinkinė siena ištiesinama. Tiktai pievos, miškai ir durpynai galėjo būti duodami atskirais sklypais. Tačiau to žemėtvarkos reikalams nepakako ir reikėjo išleisti naują įstatymą, kuris pasirodė 1925 08 05. Įstatymas buvo sudarytas remiantis sena medžiaga, bet pritaikytas naujoms sąlygoms. Todėl jis paliko nevisai tinkamai ir apgraibomis sulipdyto kūrinio įspūdį. Jis buvo panašus į teisinio statinio griaučius, kuriuos dar teko kuo nors užpildyti, norint turėti visai užbaigtą kūrinį[3]. Dėl to 1928 06 28 buvo išleista žemės ūkio ministro instrukcija žemėtvarkos darbams vykdyti. Šis įstatymas apėmė ne tiktai tuos že-

[1] Balčiūnas V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas. K., 1938, P. 110–114.*
[2] Balčiūnas V. *Op. cit. P. 118.*
[3] Balčiūnas V. *Op. cit. P. 122.*

mės tvarkymo darbus, kuriuos normavo Žemės tvarkymo įstatymas, bet ir visus kitus, kuriuos apėmė Žemės reformos ir servitutų likvidavimo įstatymai.

Žemėtvarkos įstaigoms buvo numatyti šie darbai:

1) kaimų, miestų, miestelių ir bažnytkaimių žemių išskirstymas vienkiemiais;
2) servitutų ir bendrųjų ganyklų panaikinimas;
3) žemės rėžių ir žemės įsiterpimų panaikinimas ir sienų ištiesinimas;
4) nusavintų žemių apribojimas ir dvarų parceliacija;
5) mažažemių ir gautų iš dvaro žemių sutvarkymas;
6) atskirų privačios žemės vienetų valstybės žeme keitimas;
7) naujų kelių nutiesimas ir sienų ištiesinimas;
8) žemės tvarkymo komisijų apribotų žemių sienų atnaujinimas;
9) atskirų vienkiemių žemių apribojimas ir prieš 1907 m. išėjusių vienkiemiais kaimų žemių sutvarkymas;
10) išskirstytų vienkiemiais kaimų bendroje nuosavybėje paliktų žemių plotų padalijimas;
11) činšo teisių ir ilgametės žemės nuomos miestų ir miestelių srityse sutvarkymas.

Išleista instrukcija kur kas daugiau išdėstė įvairius su žemėtvarka susijusius klausimus, bet negalėjo pakeisti netobulo įstatymo.

Naujas įstatymas buvo paskelbtas 1935 08 23. Jis turėjo pašalinti senųjų įstatymų trūkumus ir juos papildyti. Pažymėtina, kad šis įstatymas sugriežtino žemės tvarkymą. Dabar žemėtvarkos organai galėjo vykdyti skirstymą vienkiemiais net ir tais atvejais, kai dauguma savininkų to nenorėjo ar nesirūpino pagerinti žemės netvarkos sudaromų blogų ūkininkavimo sąlygų. Pvz., skirstymą į vienkiemius galėjo pradėti vieno suinteresuoto žemės savininko pareiškimu, o žemės ministrui nutarus, galima buvo pradėti ir be tokio pareiškimo.

Žemės tvarkymui paskatinti įstatymas nenumatė atskiro atlyginimo už kaimų skirstymo vienkiemiais ir servitutų likvidavimo darbus. Įstatymas atleido taip pat nuo žyminio mokesčio visus prašymus žemės tvarkymo reikalu ir surašomuosius dokumentus, o už tvarkomuosius žemės nuosavybės teisių įrašymą ir pripažinimo aktų rejestrus ar į ipotekos knygas ir už draudimų uždėjimą ar nuėmimą tvarkomajai žemei jokių rinkliavų ir mokesčių nebuvo numatyta.

Kitas būdingas šio įstatymo bruožas – tai tendencija sukurti visiškai izoliuotų vienkiemių ūkių santvarką. Taip pat bendroje kaimo nuosavybėje įstatymas leido palikti tiktai tokias žemes, kurių padalijimas viešam reikalui nebuvo pageidaujamas.

Įstatymai siekė tokios žemėtvarkos, iš kurios žemės savininkams būtų buvę daugiausia naudos. Buvo nurodyta, kad vienkiemių ir pagalbinių sklypų sienos, kiek tik galima, turi eiti keliais, upeliais, grioviais.

Vienkiemių forma turi būti kiek galima artima kvadratui.

Žemės savininkams, kur nėra vandens, galėjo būti paliekamos senos sodybos arba galėjo būti suprojektuojami nauji sodybiniai sklypai tokioje vietoje, kur vanduo lengvai pasiekiamas.

Naujas žemėtvarkos įstatymas praplėtė ir žemėtvarkos komisijos kompetenciją. Į žinovų komisiją žemėms įkainoti buvo įtrauktas agronomas.

Be to, į įstatymą buvo įtrauktos sodybinės sklypų grupės, jų sudarymo tvarka. Tačiau praktikoje tuo vargu ar buvo pasinaudota.

Žemės tvarkymo komisijoms buvo patikėta ir bendrai valdomų ūkių dalijimas, kas seniau buvo daroma per teismus.

Servitutams panaikinti 1920 05 28 buvo paskelbtos laikinosios taisyklės. Juos likviduoti buvo pavesta Žemės tvarkymo ir melioravimo departamentui. 1922 07 13 buvo paskelbtas įstatymas servitutams ir bendrosioms ganykloms likviduoti. Tuo įstatymu buvo priverstinai naikinamos miško medžiagos ir ganiavos servitutai, taip pat bendrosios ganyklos. Už likviduojamas servitutines teises ar bendrųjų ganyklų nuosavybės teises įstatymas buvo nustatęs atlyginimo normas: nuo 1 iki 6 ha (pagal miško gerumą), už ganiavos servitutus ir už bendras ganyklas – nuo 6 iki 12 ha vienam liustraciniam kiemui (pagal žemės rūšį).

1931 08 07 buvo išleistas naujas įstatymas servitutams likviduoti. Pagal jį servitutinė teisė galėjo būti likviduojama pareikalavus vienam suinteresuotam asmeniui. Žemėse, nusavintose žemės reformos įstatymais arba tvarkomose Žemės tvarkymo įstatymu, Servitutų įstatymas numatė juos likviduoti priverstinai. Buvo įvestas atlyginimas už miško servitutus pinigais. Taip norėta apsaugoti miškus nuo išnaikinimo. Likviduojant bendras ganyklas ir kitus servitutus, buvo numatyta atlyginti žeme.

1919–1937 m.[1] buvo sutvarkyta 6096 kaimai iš 9604, arba 75,58 proc. viso ploto (žr. 29 lentelę).

1926–1937 m. likviduoti 3374 servitutai su 73 313 ha žemės ploto. Tokiu būdu 1940 m. iš numatytų 1 973 319 ha liko dar išskirstyti daugiau kaip 300 tūkst. ha žemės.

Iš lentelės matyti, kad iki 1938 01 01 buvo sudarytas 139 551 vienkiemis. Jis turėjo 2 412 000 rėžių, kurie buvo sujungti į 190 067 sklypus.

Kaimams išskirstyti į vienkiemius reikėjo daug lėšų. Jei numatytiems 190 000 vienkiemių kiekvienam būtų skirta 2000 Lt kredito, valstybei reikėtų 380 mln. Lt. Jai tai buvo nepakeliama našta. Žemės bankas taip pat neturėjo specialių lėšų vienkiemiams finansuoti. Vis dėlto valstybė turėjo teikti paramą išsiskirstantiems į vienkiemius kaimų valstiečiams. Tačiau ta parama toli gražu visų nepatenkino. Konkrečiai ji reiškėsi tuo, kad:

1. Pavyzdingiems ūkio trobesiams statyti buvo duota 53 paskolos 394 630 Lt.

2. 1932 09 01 Ministrų Tarybos nutarimu buvo leista ŽŪM išskirstytų vienkiemiais kaimų ūkininkams, nusikeliantiems trobesius, parduoti statybines miško medžiagas viešojo pardavimo tvarka iš sąmatinio miškų kirtimo (išvirtėlių ir sausuolių) išsimokėtinai (20 proc. perkant ir 80 proc. išdėstant 5 metams).

3. 1935 02 08 Ministrų Tarybos nutarimu vienkiemininkai gavo svarią paramą. Tiems, kurie turėjo nusikelti trobesius, buvo leista ŽŪM iš sąmatinio miško

[1] *Žemės ūkio ministerijos metraštis, XX. K., 1939. P. 340.*

29 lentelė

1919–1937 m. duomenys apie kaimų skirstymą į vienkiemius

Metai	Išskirstyta kaimų	Sudaryta vienkiemių	Sutvarkytas plotas, ha	Vidut. tvarkomo kaimo plotas, ha	Vidut. vienkiemio plotas, ha
1919	27	551	8621	319	15,6
1920	59	1147	15 980	262	13,5
1921	165	3692	52 615	319	14,2
1922	279	5104	80 343	211	15,7
1923	149	2981	40 469	272	13,5
1924	110	2173	27 193	247	12,5
1925	200	4052	54 954	275	13,8
1926	245	5971	75 986	310	12,7
1927	276	6010	71 756	260	11,9
1928	336	6668	81 147	242	12,2
1929	292	6853	78 382	268	11,4
1930	365	8522	92 935	255	10,9
1931	402	10 758	105 392	262	9,8
1932	503	11 125	114 362	227	10,3
1933	513	12 902	123 497	241	9,6
1934	565	14 621	136 207	242	9,3
1935	570	12 817	120 200	211	9,4
1936	528	12 255	111 400	211	9,1
1937	512	11 850	100 400	200	8,9
Iš viso	6096	139 551	1 441 475		

kirtimo parduoti miško medžiagos už 20 proc. parduodamosios jos kainos. 1935 10 22 Ministrų Tarybos nutarimu minėtos lengvatos turėjo būti duodamos ir skirstomos vienkiemiais miestų, miestelių ir bažnytkaimių ūkininkams. Žemės ūkio ministro aiškinimu, miško medžiagos palengvintomis sąlygomis galėjo gauti ir nauji vienkiemiai, atsiradę skirstymo metu. Šioji parama turėjo įtakos daugeliui vienkieminių, nes, statistikos duomenimis, trobesius turėjo nusikelti: 1931 m. – 62 proc., 1932 – 60 proc., 1933 m. – 61 proc., 1934 m. – 65 proc., 1935 m. – 70 proc., 1936 m. – 53 proc. Be to, dėl skirstymo vienkiemiais atsirasdavo dar apie 10 proc. naujų vienkiemių, kurie taip pat galėjo pasinaudoti tomis lengvatomis. Žemės tvarkymo departamento (ŽTD) apskaičiavimu, per penkerius metus vidutiniškai kasmet būtų reikėję palengvintomis sąlygomis išdavinėti 2,7 mln. Lt vertės miško medžiagos (tik 20 proc. tos sumos būtų grįžę į iždą).

4. Po 1931 m. išskirstytų kaimų ūkininkai vienerius metus buvo atleidžiami nuo valstybinių mokesčių.

5. Naujas Žemės tvarkymo įstatymas atleido išskirstytų kaimų ūkininkus nuo mokesčių už skirstomų vienkiemiais ir servitutų likvidavimo darbus, taip pat atleido nuo baudų už paslėptą žemę, jei tai buvo surasta žemės tvarkymo darbų padalinyje.

6. ŽTD Statybos skyrius 1928–1933 m. laikotarpiu padėjo vienkieminiams nusikelti trobesius skirdamas tam tikrus kėlimo įrankius. Kadangi šis kėlimo bū-

das gana brangus, nuo jo greitai buvo atsisakyta. Kurį laiką minėtasis Statybos skyrius vienkiemininkams gręžė ir nustatinėjo šulinių vietas[1].

Pačiam žemės tvarkymui reikėjo iš valstybės nemažai lėšų. 1 ha išskirstymas valstybei kainavo apie 18 Lt. Vadinasi, iki 1940 m. apskaičiavus tai sudarė apie 27 mln. Lt. Tačiau valstybės parama ir susirūpinimas vienkiemininkų įsikūrimu buvo ne tik per mažas, bet ir turėjo trūkumų. Pvz., duotas vienkiemininkams be sunaudojimo kontrolės miškas patekdavo į spekuliantų rankas. Tuos trūkumus pripažino ir oficialus šaltinis: „Tų trūkumų daugiausia atsiranda dėl tos priežasties, kai, užbaigus žemės tvarkymo darbus, viensėdininkų likimu tiesiogiai nebesirūpina jokia įstaiga, nėra sudaryta bendro racionalaus pagalbos plano ir apskritai nėra tyrinėjamas patsai pagalbos reikalingas objektas. Iš viso seka, kad, norint sulaukti iš kaimų skirstymo viensėdžiais ir apskritai iš visos Lietuvos žemėtvarkos ko daugiausia naudos ir greito ekonominio viensėdžių klestėjimo, reikia pradėtąją kūrybą užbaigti ligi galo, bet nepasitenkinti vien tiktai žemės tvarkymo priemonėmis“[2].

Tuo tarpu oficialūs šaltiniai[3] įvykdytų žemėtvarkos darbų apžvalgą įvertina taip: „Nors reforminiai žemės tvarkymo darbai jau eina į pabaigą, tačiau šiandien dar per anksti ieškoti didžiųjų tų darbų vaisių. Yra žinoma, kad iš viensėdžių santvarkos bendroji ūkinė pažanga sulaukiama tik ilgainiui, o iš pradžių pertvarkytas ūkis turi tiktai rodyti žymų ūkininkavimo sąlygų pagerėjimą. Tai yra todėl, kad kaimo suviensėdinimo darbais, kad ir yra patiesiamas žemės ūkio pažangos pagrindas, tačiau nėra galutinai pabaigiama kūryba, kurios galutiniam užbaigimui dar reikia daugelio kitokių priemonių, būtent agronominių, kultūrtechninių, finansinių ir t. t. Vis dėlto jau ir dabar galima kalbėti apie ne vieną teigiamą padarinį, kurį atnešė žemės tvarkymas Lietuvoje“.

Pažymėtini padariniai:

„Pirmų pirmiausia jau pats atsisakymas nuo archajiškos kaimų santvarkos, su jos rėžiais, bendromis ganyklomis, servitutais ir kitais žemės valdymo ir naudojimo nepatogumais yra milžiniškas ūkinis laimėjimas.

Išskirsčius kaimus vienkiemiais, ūkininkams atsiveria keletas galimumų patogiausiomis sąlygomis ūkininkauti. Vienkiemių sąlygomis ūkininkas gali neribotai plėsti savo ūkinę iniciatyvą, intensyvinti ūkį ir parinkti pageidaujamą jam kryptį, lengvai taikyti ją prie tokių ekonominių sąlygų, kurias padiktuoja rinka ir bendrieji tautos ūkio reikalai“.

„Žemės komasacijos dėka ūkininkai atsikrato atgyvenusio trilaukio su jo laukų prievarta ir pereina prie tobulesnės dauglaukio sistemos, dėl to kur kas sumažėja pūdymų plotas. Apytikriai galima skaičiuoti, kad visiems išėjusiems į vienkiemius ūkininkams dauglaukio naudojimas gali duoti netoli 300 00 ha priedo. Dėl rėžių išnykimo taip pat išnyks ir gausingos ežios, kenksmingų piktžolių židiniai.

[1] *Ten pat. P. 347–348.*

[2] Balčiūnas V. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas. K., 1938. P. 42.*

[3] *Žemės ūkio ministerijos metraštis, XX. K., 1939. P. 349.*

Ežių išnykimas išlaisvins ūkininkams apie 30 000–40 000 ha dirbamos žemės. Į krūvą sutrauktoje žemėje galima daugiau atlikti įvairias melioracijas, ypač laukų drenažą, kuris rėžinėje santvarkoje niekad neapsimokėtų. Vienkiemių sąlygomis turės susitaupyti vidutiniškai apie 30 proc. žmonių ir gyvulių darbo, kas yra didžiulis laimėjimas, leidžiąs sutaupytąjį darbą kitokiems ūkiniams reikalams. Galiausiai vienkiemiai leis praplėsti žemės ūkio mašinų vartojimą smulkiame ir vidutiniame ūkyje, pakels žemės vertę ir jos kreditingumą, pagerins kaimyninius santykius, seniau labai ardomus dėl neaiškių žemės ribų ir žemės valdymo susipynimo. Vienkiemio sąlygomis turės sumažėti masinio gaisro žala ir apkrečiamų gyvulių ligų pavojus. Jau ir dabar iš derliaus didėjimo ir bendrosios ūkinės pažangos augimo galima daryti išvadą, kad tai nemaža dalimi yra naujos vienkiemių santvarkos padarinys. Tačiau pačių didžių žemėtvarkos vaisių kraštas sulauks tik po keliolikos metų, kada bus nugalėtos visos kliūtys, neleidžiančios šiandien mūsų žemės ūkiui veikiai ekonomiškai sustiprėti".

Melioracija. Jau caro laikais buvo skatinama melioracija kaip priemonė žemės ūkiui pakelti. Tačiau didesniu mastu tie darbai pradėti vykdyti tik nuo 1910 m. Tada Kauno, Vilniaus ir Suvalkų gubernijose prie Žemės ūkio ir valstybės turtų valdybų buvo sudarytos hidrotechninės dalys su techniniu personalu. 1910–1915 m. Lietuvos Respublikos teritorijoje buvo iškasta 493 km griovių, išmesta 854 000 m^3 žemės, nusausinta 174 000 ha. Visiems darbams buvo išleista 147 tūkst. rublių. Didesni melioracijos darbai buvo atlikti Karmėlavos ir Rumšiškių miškuose. Panevėžio aps. 1914 m. buvo pradėta reguliuoti Pyvesos upė, Marijampolės aps. – pradėta tiesinti Dovinės upė, Ukmergės aps. – tvarkyti Armonos upė, Rokiškio aps. buvo nusausintos Roksalos ir Natygalos pelkės.

Sausinimo darbų išlaidos buvo mokamos arba pačių suinteresuotų žemės savininkų, arba iš pašalpų, arba iš nepalūkaninių paskolų. Paskolos būdavo duodamos iki 15 m., pradedant jas grąžinti po 5 m. Pašalpas žemės savininkas gaudavo iš Žemės tvarkymo skyriaus, jeigu jo žemė priverstine tvarka buvo sausinama kartu su žemės fondo ir kitomis valstybinėmis žemėmis.

Drenažo darbus prieškariniais laikais atliko pačių žemės savininkų samdyti technikai. Kreditus drenažui duodavo žemės kredito bankai. Paskoloms gauti reikėjo pristatyti hidrotechninės dalies atitinkamus pažymėjimus. Nepaisant to, kad Lietuvoje didžiajai dirvų daugumai reikėjo drenažo, buvo išdrenuoti iki I pasaulinio karo vos apie 5900 ha[1].

Lietuvos Respublikoje melioracijos tvarkymu buvo pradėta rūpintis išleidžiant tam tikrus įstatymus, kurie palengvintų melioracijos darbus. Pirmas toks įstatymas buvo išleistas 1929 12 20. Tai Žemės nusausinimo reikalams tvarkyti įstatymas. Šis įstatymas numatė, kad melioracijos darbams, atliekamiems svetimoje žemėje, buvo reikalingas ŽŪM leidimas. Darbus atlikti buvo leidžiama tada, jei to prašo bent vienas žemės savininkas. Išlaidas moka visi, iš nusausinimo darbo turį naudos žemės savininkai. Naudai nustatyti įstatymas pavedė komisijai, ku-

[1] *Ten pat. P. 352.*

rios pirmininku turėjo būti apskrities savivaldybės atstovas, nariai – Melioracijos skyriaus ir valsčiaus savivaldybės atstovai. Skundus turėjo spręsti apskrities Žemėtvarkos komisija. ŽŪM projektams sudaryti ir darbams prižiūrėti turėjo duoti technikus. Didesniems darbams, taip pat nuo karo nukentėjusiuose ir šiaip nuniokotose vietovėse, įstatymas leido teikti pašalpas iki 50 proc. išlaidų.

1924 05 17 minėtas įstatymas buvo pakeistas. Svarbiausia jo pakeitimo naujovė ta, kad melioracijos darbams buvo leista duoti paskolas išsimokėtinai iki 15 m., mokant 5 proc. palūkanų, grąžinant pirmaisiais metais tik palūkanas,o per kitus 10 m. lygiomis dalimis paskolą su palūkanomis.

Pagaliau 1930 04 16 buvo paskelbtas antrasis Melioracijos įstatymas, pavadintas „Žemės ūkio melioracijos įstatymu". Naujas įstatymas daug daugiau ir aiškiau aptarė su melioracija susijusius klausimus. Jis išsamiau nustatė, kurių žemės savininkų sutikimas yra reikalingas melioracijos darbams atlikti, būtent sausinti grioviais leidžiama, jei sutinkantiems žemės savininkams priklauso ne mažiau kaip 1/3 sausintino ploto, drenažu – reikalingas 1/2 sausintino ploto savininkų sutikimas. Ežero vandens lygis galėjo būti pakeistas tik žemės ūkio ministrui sutikus. Buvo leista žeminti vandens jėga varomos įmonės tvenkinio vandens lygį, jei iš to laukiamoji nauda būtų didesnė kaip įmonės savininkui dėl to susidaręs nuostolis.

Melioracijos grioviai buvo suskirstyti į tris kategorijas, imant pagrindu griovio dugno plotį: per 2 metrus – I kat., nuo 0,61 iki 2 m – II kat., visi kiti – III kat.

Pagal griovių didumą buvo nustatytos ir pašalpos: I kat. – iki 60 proc. darbų sąmatos, II kat. – iki 40 proc., III kat. – iki 20 proc. Išimties tvarka brangius darbus – didesnių upių reguliavimą ir kitus žemės savininkams nepakeliamus darbus, įstatymas leido atlikti valstybės iždo lėšomis.

Buvo nustatytas melioracijos fondo sudarymas iš 50 mln. Lt iš biudžetinių skyrimų, bet praktiškai įvykdytas nebuvo. Vyriausiosios žemės tvarkymo komisijos nutarimas kasacine tvarka galėjo būti skundžiamas Vyriausiajam tribunolui.

1931 02 24 paskutinysis įstatymas buvo papildytas tuo, kad žemės ūkio ministras turėjo teisę leisti daryti reikiamų melioracijos įtaisų taisymą suinteresuotiems žemių savininkams ir neprašant. Susidariusias remonto išlaidas buvo leista išieškoti iš remontą turėjusių įvykdyti žemės savininkų. Buvo sumažintas ir palūkanų procentas nuo 5 iki 4, 1935 09 02 – iki 3 proc. Vėlesniais įstatymo pakeitimais suderinta plentų, geležinkelių ir vieškelių tiltų statymas su melioracijos darbais, padidintos pašalpos (1932 01 01) I kat. – iki 75, II kat.– iki 50 ir III kat. – iki 25 proc. Buvo nustatytos ir baudos už melioracijos įtaisų gadinimą bei trukdymą jiems veikti.

Įstatymo pakeitimu buvo leista skolas, padarytas iki 1934 09 01, mokėti Žemės banko įkaito paskolos lakštais, o visas melioracijos skolas – 1935 m. vidaus paskolos lakštų nominalia kaina.

Didesniu mastu melioracijos darbai buvo pradėti nuo 1926 m. Ypač sparčiai buvo dirbama 1929–1931 m., po to darbai sulėtėjo. Iš viso 1920–1937 m. melio-

racijos darbams išleista 40,04 mln. Lt, iš tos sumos suteikta paskolų ir pašalpų 35 mln. Lt. Valstybinių žemių nusausinimui išleista 3,7 mln. Lt, administracijos išlaidoms – 859 tūkst. Lt. Pagal darbų sąmatas buvo skirta paskoloms 25,4 mln. ir pašalpoms – 9,7 mln. Lt, bet darbus atliekant ir juos įvykdžius, dalis paskolų papildomai buvo surašyta į pašalpas. Apytikriai imant paskolų buvo duota apie 22 mln. Lt, pašalpų – apie 13 mln. Lt[1].

Melioracijos darbų dydžiui didelės reikšmės turėjo 1931 m. prasidėjusi Lietuvoje smarki agrarinė krizė, sumažinusi ūkininkų dėmesį melioracijai. Tik krizei sušvelnėjus, vėl prasidėjo didesni melioracijos darbai.

Daug pastangų reikėjo upelių vagų tiesinimui ir magistralių griovių kasimui.

1920–1937 m. buvo išdrenuota 9950 ha žemės, nusausinta grioviais 406 700 ha, iš viso 416 650 ha. Iškastų upelių ir griovių ilgis siekė 16 842 km, tūris – 33 330 000 m^3, išvelėnuota 8 538 000 m^2, pastatyta 2562 tiltai. Didesni darbai, turėję įtakos tūkstančiui ir daugeliui šimtų žemės savininkų, buvo atlikti sutvarkant Juodos, Tatulos, Ringuvos, Apaščios, Kirsnos, Armonos, Nikajos-Ovilkos, Mažupės upes.

1920–1939 m. buvo nusausinta drenažu 11 813 ha, grioviais – 457 748 ha, iš viso 469 561 ha.

Daugiausia nusausinimų grioviais buvo padaryta Panevėžio, Šiaulių ir Biržų apskrityse.

Kadangi pirmajame dešimtmetyje darant melioraciją ne visur darbai buvo tinkamai atlikti, tai netrukus juos reikėjo taisyti, ypač ten, kur jie nepašalino potvynių pavojaus. Atskiri valstiečiai nebuvo pajėgūs ištaisyti tuos trūkumus. Todėl ŽŪM teko skirti dideles lėšas ir duoti iki 75 proc. atliekamų darbų vertės pašalpas.

Labai svarbus darbas buvo sausinimo drenažu įrengimas.

Pirmieji pokariniai drenažo darbai buvo atliekami tik dvaruose. Pradžioje viena Rytprūsių firma darbus atliko palyginti labai brangiai. Tai sudarė sąlygas parengti savus specialistus. Drenažo darbų susmulkėjimas ir perėjimas iš dvarų į valstiečių laukus prasidėjo tik nuo 1933 m.

Daugiausia drenažo darbų ir toliau buvo atliekama tik turtingesnių bei stambesnių valstiečių ūkiuose. Skiriamų lėšų atžvilgiu daugiausia jų skirta nusausinimams grioviais. Tai buvo labiausiai reikalinga valstiečiams.

Nusausinti žemės plotai pagal jų mokėjimą buvo tokie:

1) ariamos žemės vidutiniškai sudarė 1/3 sausintų plotų;

2) tarpdirvių ir slėnių, pagal reguliuojamus upelius, pievos – 21 proc.;

3) valstybiniai ir privatūs miškai bei kuro gamybai skirti durpynai – apie 18 proc.;

4) šlapios kupstuotos, dažniausiai apaugusios krūmais, pievos ir ganyklos ar žemojo tipo pelkės. Vietomis, ypač vienkiemių rajonuose, tokių mažai tinkamų plotų būta kai kur visai nedaug (5–16 proc.), bet kai kur ir gana daug (50–60 proc.). Vidutiniškai tos rūšies žemė sudarė ne mažiau kaip 25 proc. viso nusausinto ploto.

[1] *Ten pat. P. 355.*

Magistraliniais grioviais apsausintų pirmųjų trijų grupių žemė be didesnių tolesnių pagerinimų tiko naudojimui. Ketvirtosios grupės apsausinti plotai palyginti mažai pagerėdavo, nors ir tapdavo kiek vertingesni: pelkės paviršius sukietėdavo ir tapdavo įeinamas, krūmuose padidėjo medienos prieauglis. Tačiau intensyvesniam ūkininkavimui šie nesukultūrinti plotai buvo netinkami. Dalį tų plotų žemės savininkai jau buvo išarę ir pavertę kultūrine žeme. Tačiau dar daug plotų (1938 m. pradžioje – apie 100 000 ha) reikėjo specialiai sukultūrinti. Tas darbas ilgainiui buvo patikėtas Žemės ūkio rūmams, kurie: 1) atliko parodomuosius pievų gerinimo bandymus; 2) teikė premijas pašarinių žolių sėklų augintojams; 3) davė pašalpų žolių sėkloms pirkti; 4) steigė pievinių įrankių punktus; 5) įgijo traktorius pievoms arti; 6) suorganizavo agronominę bei kultūrtechninę pagalbą nusausintiems plotams sukultūrinti.

Žemės ūkio rūmai pelkių kultūroms tirti 1936 m. prie Radviliškio įsteigė atskirą bandymų stotį[1].

Pažymėtina, kad per visą ikikarinės Lietuvos laikotarpį melioracijos darbai sudarė nedidelę jo dalį. Apvaliais skaičiais skaičiuojant, Lietuvoje buvo apie 2,5 mln. ha dirbamos žemės ir apie 1,5 ha kitų žemės ūkio naudmenų (pievų, ganyklų, pelkių ir kt.), taigi iš viso apie 4 mln. ha. Iš viso to ploto apie 70 proc. žemės reikėjo nusausinti. Tuo būdu visas Lietuvos Respublikos sausintinas plotas sudarė apie 2,8 mln. ha. Iki 1938 m. pagrindiniai vandens nutekėjimo takai buvo išvesti apie 0,4 mln. ha plote. Išskyrus miškus, gausime apie 12 proc. visos žemės ūkiui naudojamo, aprūpinto pagrindiniais vandens nutekėjimo takais, ploto. Be to, dalį darbų buvo atlikę patys žemių savininkai be ŽŪM žinios. Apytikriai buvo nustatyta, kad magistralinių griovių buvo iškasta apie 20–30 proc. viso reikiamo jų kiekio. Drenažo darbų atlikta vos 1 proc. Kurminis drenažas Lietuvoje pasirodė netinkamas. Apskritai Lietuvoje melioracijos srityje dar buvo daug darbų[2].

[1] *Ten pat. P. 365.*
[2] *Ten pat. P. 365.*

Žemės ūkio kultūros kėlimas

Pradžioje žemės ūkio kultūra, jos kėlimu, greta kitų darbų rūpinosi Žemės ūkio departamentas (ŽŪD). Tik nuo 1923 m. ŽŪD daugiau užsiėmė šiais darbais. Tie darbai buvo paskirstyti referentūromis:

1. Visuomeninės agronomijos referentūra, kuriai priklausė:

a) visuomeninės agronomijos propaganda – konkursai, parodos, lauko bandymai, kursai, paskaitos ir t. t.;

b) laukų ūkis – veislinių sėklų platinimas, javų valomųjų, vaisių perdirbimo ir linų apdirbimo punktų steigimas, mašinų ir įrankių naudojimo rateliai ir t. t.

c) gyvulininkystės – veislinių gyvulių platinimas, reprodukторių atrinkimas, galvijų kontrolės rateliai ir gyvulių augintojų draugijos, žirgynai;

d) pieno ūkis – pieno perdirbimo bendrovių organizavimas ir pieninių bei grietinės nugriebimo veikimo priežiūra ir tvarkymas;

e) žemės ūkio gaminių ir reikmenų prekybos organizavimas ir priežiūra;

f) žemės ūkio gaminių eksporto kontrolė;

g) atsilikusių ūkių priežiūra;

h) tarptautinio žemės ūkio organizacijų reikalai;

i) valstybinių žemių žemės ūkio kultūros reikalams nuomojimas ir šių nuomos sutarčių vykdymo priežiūra;

j) ūkininkų nelaimingais atsitikimais šelpimas;

k) įvairūs kiti žemės ūkio reikalai.

Nuo 1928 01 01 ŽŪD darbo dalis buvo perduota 1926 m. įsikūrusiems Žemės ūkio rūmams (ŽŪR). Į jų funkcijas įėjo: visuomeninės agronomijos propaganda, laukų ūkis, gyvulininkystės darbai, išskyrus reprodukторių atrinkimą ir žirgynus, kooperatinių pieninių ir grietinės nugriebimo punktų steigimas.

2. Švietimo referentūra, kuriai priklausė:

a) aukštesniosios žemės ūkio mokyklos;

b) žemesniosios žemės ūkio mokyklos;

c) žiemos žemės ūkio mokyklos;

d) kursai specialistams rengti;

e) mokslo priemonių parūpinimas žemės ūkio mokykloms;

f) vadovėlių ir populiariosios žemės ūkio literatūros leidimas;

g) žemės ūkio laikraščių ir žurnalų leidimas;

h) žemės ūkio ministerijos biblioteka.

Nuo 1928 01 01 buvo perduota ŽŪR: a) žiemos žemės ūkio mokyklos; b) kursai specialistams rengti; c) vadovėlių ir populiariosios žemės ūkio literatūros leidimas; d) žemės ūkio laikraščių ir žurnalų leidimas.

3. Žuvininkystės referentūra, kuri rūpinosi:

a) valstybinių vandenų nuomojimu;

b) žuvininkyste;

c) žūklės priežiūra.

Ši referentūra dėl glaudaus vandens ryšio su miškais ir patogesnės miškų administracijai vandenų apsaugos nuo 1928 01 01 priskirta prie Miškų departamento.

Be to, prie ŽŪD buvo Vyriausioji žemės rūšiavimo komisija, įsteigta 1926 m. žemės rūšimis skirstymui pagal Žemės mokesčių įstatymą. 1927 m. prie ŽŪD buvo įsteigta Valstybinė sviesto kontrolė, 1936 m. – Kiaušinių eksporto kontrolė.

Visuomeninės agronomijos veikla reiškėsi įvairiomis kryptimis. Jos apžvalga pradedama gyvulininkystės analize.

Gyvulininkystė. Jau buvo rašyta, kad Lietuvos ūkis caro laikais buvo atsilikęs. Tiesa, XX a. pradžioje iki pat I pasaulinio karo buvo padaryta nemažai tiek gyvulininkystėje, tiek laukininkystėje. Tačiau, lyginant su pažangiais Vakarų Europos žemės ūkiais, ji buvo blogos būklės. Žemės ūkio kultūriniai darbai daugiausia buvo plėtojami dvaruose. Tas pats pasakytina ir apie gyvulininkystę. Tik prieš pat I pasaulinį karą Žemėtvarkos komisijos Kauno ir Vilniaus gub. buvo pradėjusios steigti kergimo punktus ir įvežti vertingų veislių reproduktorius. Tačiau karas sutrukdė tą darbą padaryti.

Ikikarinėje Lietuvoje gyvulių gerinimo ir gyvulių ūkio plėtimo darbus reikėjo pradėti iš naujo. Gyvulių skaičius po karo bei vokiečių okupacijos padidėjo sparčiai. Štai 1923 m. ŽŪD apskaičiavimais, visų gyvulių Lietuvos Respublikos teritorijoje buvo:

	1913 m.	1919 m.	1923 m.
arklių	451 000	280 000	505 000
galvijų	918 000	480 000	1 285 000
kiaulių	1 338 000	750 000	1 697 000
avių	1 152 000	806 000	1 413 000

Gyvulių skaičius sparčiai didėjo, o produktai neatitiko kokybės. Galvijų produktyvumas buvo nedidelis. 1923 m. iš 766 kontroliuojamų karvių iš vienos karvės vidutiniškai buvo gauta 2199 kg pieno ir 76,3 kg riebalų. 1924 m. iš 1151 kontroliuojamos karvės vidutiniškai buvo gauta 2086 kg pieno ir 73,6 kg riebalų. Galvijų produkcijai didinti reikėjo daug darbo. Vis dėlto galvijų produktyvumas nuolat didėjo. Jau 1936–1937 m. (kontrolės metu) 32 464 kontroliuojamų karvių vidutiniškai iš vienos karvės buvo gauta 2661 kg pieno ir 99,7 kg riebalų. 1937–1938 m. (kontrolės metu) 36 536 kontroliuojamų karvių vidutiniškai iš 1 karvės buvo gauta 2786 kg pieno ir 104,9 kg riebalų, 1938–1939 m. – atitinkamai 2815 kg pieno ir 107,1 kg riebalų (kontroliuojamų karvių – 50 351).

Siekiant pagerinti gyvulininkystę, buvo nusistatyta vietinius galvijus gerinti juodmargių ir žalųjų veislės reproduktoriais, o vėliau veisti tik tas grynas veisles. To nusistatymo visą laiką ir buvo laikomasi.

Arklių kokybei gerinti buvo nusistatyta steigti grynakraujų reproduktorių kergimo punktus bei pagerinti žemaitukus. Tai ir buvo padaryta įsteigiant žemaičių veislės žirgyną.

Kiaules buvo nusistatyta gerinti anglų kiaulių veislėmis – didžiaisiais jorkšyrais. Pradžioje dar buvo išduodamos pašalpos ir vidutiniams jorkšyrams bei anglų didiesiems jorkšyrams įsigyti. Nuo 1926 m. pradžios buvo remiamas tik didžiųjų jorkšyrų veislės kiaulių platinimas.

Gyvulių veislininkystei gerinti buvo steigiami kergimo punktai ir grynos kultūrinės veislės lizdai, kurie sudarydavo pagrindą veislinei medžiagai gaminti. Šį darbą dirbo ŽŪD ir gavusios pašalpą Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų bei Lietuvos ūkininkų sąjungos.

Gyvuliams gerinti buvo įvežama grynaveislių juodmargių iš Danijos ir žalųjų iš Rytprūsių, taip pat buvo perkami ir Klaipėdos krašte.

ŽŪD pirkti buliai buvo laikomi valstybiniuose kergimo punktuose, o karves valstybiniai ūkiai panaudojo galvijų bandoms sudaryti. Organizacijų atvežti galvijai buvo parduodami ūkininkams su ŽŪD pašalpa, kurios buliams įsigyti buvo duodama iki 50 proc., karvėms įsigyti – 25 proc. jų kainos. Pašalpas galvijams pirkti gaudavo tik ūkininkai, turį ne daugiau kaip 80 ha žemės. Didesnių ūkių valdytojai pašalpų gyvuliams pirkti negaudavo. Bet ir jie, neapmokestinti muitais, per tą laiką nemažai veislinių gyvulių buvo įsigabenę. Kritus gyvulių kainoms, pastebėta, kad veisliniai gyvuliai buvę labai brangūs. Nuo 1926 m. ŽŪD pradėjo teikti 50 proc. pašalpas nuo įgyjamo veislinio prieauglio kainos.

Gyvuliams gerinti daug padėjo gyvulių kontrolės rateliai ir specialiosios veislinių gyvulių draugijos, kurios dirbo gaudamos ŽŪD pašalpas.

Veislinės kiaulės buvo atvežamos iš Anglijos (ŽŪD 1922 m. iš Anglijos atvežė 81 kuilį ir 19 kiaulių už 68,2 tūkst. Lt, 1926 m. „Lietūkis“ iš Švedijos atsivežė didžiųjų jorkšyrų). Kiaulių veislinė medžiaga buvo perleista ūkininkams, kurie, ŽŪD leidus, paršelius parduodavo su 50 proc. kainos pašalpa.

Arklių reproduktoriai buvo atvežami iš Švedijos ir kitų kraštų. Taip pat pašalpos buvo skiriamos veislinėms vištoms įsigyti.

Visas gyvulininkystės plėtojimo darbas vėliau didesniu mastu perėjo ŽŪR, paliekant ŽŪM žemaičių veislės arklių žirgyną Plungėje ir lengvųjų arklių žirgyną Kėdainiuose. Pirmasis turėjo tikslą palaikyti ir platinti žemaitukus, antrasis – lengvųjų veislių arklius. Daugiausia jų augino kavalerijos reikalams.

Arklių veislei pagerinti nemažai reikšmės turėjo tai, kad 1929 m. išėjo įstatymas, o 1930 m taisyklės arklių kergimui tvarkyti. Įstatymu buvo reikalaujama, kad visi eržilai reproduktoriai būtų kontroliuojami ir nustatoma, ar jie tinkami veislei. Netinkami turėjo būti sterilizuojami.

Gyvulių ūkio dinamika. Gyvulių skaičius Lietuvos Respublikoje didėjo taip (1000 vienetų):

	1913	1920	1928	1938
arklių	373	335	611	553,5
galvijų	766	604	1199	1167,8
kiaulių	458	1118	1060	1214,8
avių	577	894	1467	628,9

Pateikti skaičiai rodo, kad 1914–1918 m. gyvulių skaičius atitinkamai keitėsi. Tai priklausė nuo pašarų bazės, gyvulių auginimo patogesnių sąlygų, o svarbiausia – nuo rinkos. 1930 m. buvo eksportuota gyvų kiaulių už 38,57 mln. Lt, 1932 m. bekonų eksportas sudarė 25 131 toną už 40,9 mln. Lt (1931 m. – 18,1 tūkst. tonų už 52,2 mln. Lt). 1938 m. siekė 9815 tonų už 24,052 tūkst. Lt.

Pieno į pienines buvo pristatyta nuo 85 tūkst. kg 1923 m. iki beveik pusės milijardo kg (484,2 tūkst. tonų). Sviesto gamyba pieninėse 1939 m. sudarė apie 20 000 tonų. 1938 m. buvo eksportuota 17,4 tūkst. tonų sviesto už 48,46 mln. Lt.

Veterinarinė priežiūra. Caro laikais veterinarinė priežiūra ir pagalba gyventojams buvo organizuota silpnai. Tuo metu dėl blogo veterinarinės tarnybos darbo vokiečiai varžydavo gyvulių ir mėsos importą į Vokietiją. Dėl to smarkiai nukentėdavo ypač pasienyje su Vokietija buvę ūkininkai. Apie tai buvo kalbama įvairiuose žemvaldžių suvažiavimuose jau nuo XX a. pradžios. Tačiau šiokia tokia pažanga buvo pasiekta tik nuo 1910–1912 m. 1914 m. karas visa tai panaikino. Vokiečiai okupantai veterinarine pagalba rūpinosi tiek, kiek jos reikėjo savo armijai. Tuo tarpu karo metu Lietuvoje paplito daugybė įvairių gyvulių ligų (galvijų užkrečiamas plaučių uždegimas, arklių įnosės, galvijų maras, arklių susna, raudonligė, juodligė ir kt.).

Veterinarijos reikalai Lietuvos Respublikoje pradėjo gerėti jau 1918 m. pabaigoje. Tam tikslui buvo sukviestas veterinarijos gydytojų suvažiavimas. Remiantis suvažiavimo nutarimais, 1918 12 03 buvo parengtas Lietuvos apskričių veterinarijos gydytojų tarnybos statutas, kuris vėliau su tam tikromis pataisomis ir buvo patvirtintas. Nuo to laiko pradėjo veikti ir Veterinarijos departamentas (VD). Jis pradėjo organizuoti veterinarinę priežiūrą ir pagalbą. Nauji, paskirti į rajonus, veterinarijos gydytojai turėjo perimti iš vokiečių okupacinės valdžios veterinarinių punktų raštines, taip pat utilizacijos įmones.

1919 m. VD paruošė ir išplatino atsišaukimus kovai su gyvulių ligomis. Taip pat buvo išleistos laikinosios medžioklės taisyklės. Buvo susirūpinta gamtos apsauga ir žūklės priežiūra.

1920 m. VD buvo priskirtas prie ŽŪD, VD vėliau tapo vėl savarankišku departamentu.

1938 m. veterinarinius reikalus Lietuvos Respublikoje tvarkė ŽŪM Veterinarijos departamentas ir Krašto apsaugos ministerijos Veterinarijos valdyba. Klaipėdos kraštas turėjo atskirą veterinarijos organizaciją, kuri priklausė Klaipėdos krašto direktorijai. Pagal veterinarijos tarnybos taisykles VD direktorius tiesiogiai buvo pavaldus žemės ūkio ministrui.

Kadangi veterinarijos tarnyba buvo svarbi ne tik dėl kovos su epizootijomis, bet ir besiplėtojančiajai gyvulininkystei, jos produktų suvartojimui bei prekybai, ypač eksportui, tai VD veikla labai išsiplėtė. Jam priklausė Valstybinis veterinarijos bakteriologijos institutas, apskričių, rajonų ir pasienio veterinarijos gydytojai, skerdyklų ir savivaldybių veterinarijos gydytojai, laisvai praktikuoją veterinarijos gydytojai, mėsos prižiūrėtojai bei trichinoskopijos kursų mokomasis personalas, veterinarijos felčeriai ir kitas techninis bei kanceliarinis veterinarijos personalas. Apskričių, rajonų ir pasienio veterinarijos gydytojai kovojo su užkrečiamomis gyvulių ligomis, atlikdavo gyvulių bei jų produktų sanitarinę priežiūrą, ir, be to, dar užsiimdavo laisva veterinarijos praktika. Pasienio veterinarijos gydytojai kontroliuodavo atvežamus ir išvežamus į užsienį gyvulius bei jų produktus, ar jie atitinka veterinarinės sanitarijos reikalavimus. Be to, jiems buvo paskirta po keletą valsčių, kuriuose jie eidavo rajoninių veterinarijos gydytojų pareigas. Skerdyklų vedėjai, kurie už savo darbą gaudavo atlyginimą iš skerdyklų savininkų, pagal tarnybą buvo pavaldūs VD.

Prie VD kaip patariamasis organas veikė Veterinarijos tarnyba (nuo 1926 m.).

1938 07 01 apskrityse ir rajonuose dirbo 59 veterinarijos gydytojai ir 121 veterinarijos felčeris, 78 skerdyklų mėsos prižiūrėtojai[1].

Didelį darbą kovoje su epizootijomis atliko 1924 01 01 įsteigtas Valstybinis veterinarinis institutas su serologijos, diagnostikos, užkrečiamųjų ligų, tuberkuliozės skyriais.

Veterinarinės tarnybos kvalifikuotiems kadrams parengti 1922 m. prie Medicinos fakulteto buvo pradėtas organizuoti Veterinarijos skyrius. Deja, 1929 m. pradžioje jis, nepasiekęs savo tikslo, buvo uždarytas. Kaip minėta, prie Gruzdžių gyvulininkystės mokyklos veikė Veterinarijos felčerių skyrius.

1936 m. buvo įsteigta Veterinarijos akademija su specialiaisiais pastatais, kurių statyba buvo baigta 1939 m.[2] 1938 m. Valstybinio bakteriologijos instituto etatai buvo panaikinti.

Veterinariniam darbui išplėsti ir tvarkyti buvo išleista nemažai įstatymų[3].

Visos tos priemonės leido išplėsti gyvulininkystę, sudarė sąlygas eksportuoti kokybiškus produktus (sviesto, kiaulienos) į užsienį.

Laukininkystė. ŽŪM, be gyvulininkystės, daug dėmesio skyrė ir laukininkystei.

Jau anksčiau buvo rašyta, kad be geros, tinkamai paruoštos sėklos, pagrindinę reikšmę gausesniam derliui gauti turėjo dirvų tręšimas ir kultūrinių augalų tinkamesnių veislių parinkimas.

Pradžioje sėklos būdavo atvežamos iš užsienio ir su pašalpa, kuri sudarydavo iki 50 proc. parduodamos ūkininkams jų kainos. Tokias sėklas parduodavo „Lietūkis" ir Ūkininkų sąjunga. Vėliau veislines sėklas pradėjo auginti ir vietiniai stambieji ūkiai. Veislinėms sėkloms platinti irgi buvo teikiamos pašalpos. Sėklos

[1] *Ten pat. P. 148.*
[2] *Ten pat. P. 175–176.*
[3] *Ten pat. P. 202–204.*

kokybei gerinti buvo palikti didesni žemės plotai prie nusavintų dvarų ir nuomojami tam, kad juose būtų sudaryti vadinamieji kultūriniai gamybiniai ūkiai. Tokių ūkių nuomininkai būdavo įpareigojami platinti tarp ūkininkų tam tikrus originalių sėklų kiekius. Nors tie ūkiai ir nepateisino visų vilčių, bet originaliai javų sėklai platinti jie daug padėjo.

ŽŪD veislinei sėklai įgyti buvo išduotos paskolos: 1923 m. – 459,3 tūkst. Lt, 1924 – 74,5 tūkst. Lt, 1925 – 96,4 tūkst. Lt, 1926 – 58,2 tūkst. Lt, 1927 m. – 111,0 tūkst. Lt.

Labai svarbu buvo gerai išvalyti sėklas. Javų sėkloms valyti buvo steigiami jų valomieji punktai. 1923–1927 m. ŽŪD iš viso jų buvo įsteigęs 368 su 287 trijeriais, 257 fukteliais, 43 terkšlėmis ir kitomis mašinomis sėmenims valyti, 8 mašinomis dobilų sėkloms valyti, 7 gyvatukais ir 8 motorais. Visos tos mašinos kainavo 557 300 Lt. ŽŪD joms įgyti buvo išdavęs 376 177 Lt (nuo 50 iki 75 proc. jų vertės) pašalpų. Javų valomuosius punktus steigė savivaldybės, žemės ūkio kooperatyvai ir atskiri ūkininkai. Su pašalpa įsteigti javų valomieji punktai 5 m. turėjo dirbti departamento nustatytomis sąlygomis, o po 5 m. pereidavo į jų laikytojų nuosavybę[1].

ŽŪD taip pat įsteigė linų apdirbimo punktus, išduodamas pašalpas „Lietūkiui" ir Ūkininkų sąjungai. Tačiau iš tikrųjų punktų veikla pasirodė netinkama. Buvo mėginta steigti didesnę įmonę linams apdirbti Biržuose, 1927 m. išdavus pašalpą „Lietūkiui".

Buvo pradėta steigti ir vaisių džiovinimo punktus. Tačiau praktiškai jie nepasiteisino. 1927 m. mėginta steigti didesnes vaisių perdirbimo įmones Vabalninke ir Biržuose, bet ir jos savo veiklos neišplėtė.

Žemės ūkio mašinoms bei įrankiams platinti ŽŪD išduodavo pašalpas eilinėms sėjamosioms, kultivatoriams, pievinėms akėčioms, volams, arkliniams šiūpeliams ir kt. mašinoms įsigyti (1925–1927 m. skirta daugiau kaip 60 tūkst. Lt).

Kolektyviniai bandymai buvo daromi įvairiuose ūkiuose trešimo ir augalų veislių derlingumui nustatyti. Bandymus organizavo „Lietūkio" ir Ūkininkų sąjungos agronomai, kuriems algas išmokėdavo ŽŪD.

Be minėtų darbų žemės ūkio kultūrai pakelti ŽŪD nuo 1922 m. rūpinosi, kad būtų rengiamos žemės ūkio parodos, ūkininkavimo konkursai, taip pat rėmė pavyzdingus tvartų statytojus.

ŽŪD nurodytus darbus darė iki 1927 m. Kadangi jie ne visados būdavo sėkmingi, tai nuo 1928 m. žemės ūkio kultūros kėlimo darbais rūpinosi neseniai įsteigti Žemės ūkio rūmai. ŽŪD pasiliko žirgynai, jis kontroliavo, kaip vykdomas Arklių kergimo įstatymas, kaip nuomojamos žemės kultūros reikalams.

Žemės reformos įstatymu buvo numatyta steigti kultūrinius ūkius. 1922 11 20 buvo paskelbtos taisyklės kultūriniams žemės ūkiams kurti. Pagal taisykles jų paskirtis buvo tokia:

[1] *Ten pat. P. 31.*

1. Gyvulių veislę gerinti ir jų prieauglį krašte skleisti;
2. Javų ir kitų augalų sėklą tikrinti, ją gerinti ir skleisti;
3. Racionalius žemės ūkius kurti;
4. Daržovių ir pašarinių žolių sėklas dauginti ir skleisti.

Žemės ūkio augalų reikalams galėjo būti paimta ne daugiau kaip 1/2 proc. viso Lietuvos žemės ploto. Kultūrinių ūkių tinklas turėjo apimti visą Lietuvos plotą. Tokių ūkių valdytojais galėjo būti: valstybinės, savivaldybės įstaigos, visuomeninės organizacijos, specialiai tam tikslui sudarytos bendrovės ir atskiri asmenys. 1927 04 07 tos taisyklės buvo pakeistos. Jose konkrečiai buvo aptartos kultūrinių ūkių steigimo sąlygos, o kultūriniai ūkiai suskirstyti į gamybinius ir pavyzdinius. Kiekvieno kultūrinio ūkio pareigos turėjo būti nustatomos tam tikra su ŽŪD sudaryta nuomos sutartimi.

Gamybinių ūkių paskirtis buvo gaminti ir platinti veislinę sėklinę medžiagą. Kiekvienas kultūrinis-gamybinis ūkis galėjo plėsti šias gamybos šakas: auginti ir platinti arklių, galvijų, avių ir kiaulių prieauglį, javų selekcines sėklas, pardavinėti vaisinius medelius arba steigti racionalius žuvų ūkius. Galvijų prieauglį galėjo parduoti tik tėvų, įrašytų į veislines knygas Lietuvoje arba kurių motinų ir tėvų motinų metinis produktyvumas buvo ne mažesnis kaip 110 kg riebalų ir ne mažesnis kaip 3,2 proc. pieno riebumo. Sėklą galėjo platinti tik tokių pasėlių, kurie žemės ūkio tyrimo įstaigų buvo pripažinti tinkami. Be to, kiekvienas toks ūkis turėjo laikyti bulių arba eržilą ir kuilį kergimui. Kiekvienas ūkis galėjo plėsti vieną ar kelias gamybos šakas ir išplatinti nustatytą kiekį savo gaminių, pvz., nuo 5 ha – veršelį arba nuo 30 ha – kumeliuką, arba nuo 1 ha – 1 paršelį, arba nuo 1 ha – 100 kg veislinės sėklos, 25 kg varpinių pašarinių augalų sėklų ir panašiai. Gamybinių ūkių nuomos sutartis su ŽŪD galėjo būti sudaryta nuo 12 iki 24 m. atsižvelgiant į nuomininko tinkamumą. Nuomą turėjo mokėti pinigais ir natūra, nuo 1927 m. už 1 ha – 15 Lt metams. Nuomininkas turėjo pastatus remontuoti, drausti, vykdyti visas prievoles ir t. t.

1938 01 01 veikė 62 kultūriniai gamybiniai ūkiai su 7421,25 ha žemės plotu.

Nuo 1922 iki 1938 m. buvo sudarytos 155 nuomos sutartys 24,26 tūkst. ha plotui. Per tą laiką buvo panaikintos 93 sutartys 12,6 tūkst. ha plotui.

Kultūrinių gamybinių ūkių veikla reiškėsi veislinių gyvulių (kumeliukų, veršelių, paršelių, bekoninių kiaulių, avių), o ypač javų, dobilų, šakniavaisių, pašarinių žolių sėklos platinimu. Kultūrinių gamybinių ūkių veiklą lengvino ir tai, kad kainos už teikiamą medžiagą būdavo nustatomos gana patogios.

Pavyzdingų ūkių paskirtis buvo rodyti racionalų ūkininkavimą. Pavyzdingų ūkių nuomos sutartys buvo sudaromos su žemės ūkio specialistais arba su šiaip labiau išsilavinusiais ūkininkais. Šie ūkiai gamybinių prievolių neturėjo ir mokėjo už nuomojamą žemę už ha po 10 Lt. Tačiau, matyt, pavyzdiniai ūkiai iš to gerų rezultatų neturėjo, nes ŽŪM nuo 1935 m. naujų sutarčių nesudarinėjo[1].

Be kultūrinių ir pavyzdinių ūkių, taip pat buvo kuriami pavyzdiniai ūkiai ir

[1] *Ten pat. P. 50–52.*

ŽŪM parduodamuose dvarų centruose, kur būdavo paliekami didesni žemės plotai su trobesiais ir sodybos medžiais. Tokių dvarų pirkėjai iš varžytynių už duotus ŽŪM pasižadėjimus pavyzdingai tvarkyti ūkį gaudavo lengvatų – išperkamojo žemės mokesčio 75 proc. įmokėjimo atidėjimą – 10 m. lygiomis dalimis. Centrų pirkėjai turėjo pasižadėti savo ūkiuose naudoti racionalią sėjomainą, mineralines trąšas, laikyti grynos veislės bulių, jorkšyrų veislės kuilį, pavyzdingai tvarkyti sodą, aptverti sodybą tvoromis, kultūringai ją laikyti, remontuoti trobesius, racionaliai laikyti ir šerti galvijus, kontroliuoti jų produktyvumą. Kai dvaro centro pirkėjas duoto pasižadėjimo nevykdydavo, sakytų lengvatų nustodavo. Iki 1938 01 01 tokių sutarčių buvo surašyta 81. Iš jų galiojo tik 9, kitos, terminui suėjus, buvo likviduotos.

Be anksčiau minėtų darbų, ŽŪD buvo užsiėmęs ir žemės ūkio racionalizavimo darbais. Čia įėjo pieno perdirbimo bendrovės ir pieno gaminių pardavimas, kiaušinių prekyba, kiaulių ūkio organizavimas, javų supirkimas, žemės ūkio gaminių, reikmenų prekybos ir gamybos priežiūra, sviesto eksporto kontrolė, kiaušinių eksporto kontrolė, sėklų prekybos kontrolė. Čia reikia sustoti ties savotiška valstybės intervencija, ties atsilikusių ūkių priežiūra. Kadangi buvo ūkininkų, kurie apleisdavo savo ūkius ne dėl kokių nors nelaimių ar dėl sunkių ūkininkavimo sąlygų, bet tiesiog dėl apsileidimo, ypač dėl girtuokliavimo ir t. t. Tokie apsileidę ūkininkai rodė blogą pavyzdį, piktino pažangų kaimyną, kartais net kenkdami jo darbui, pvz., platindami piktžoles. Kadangi kultūrinių priemonių tokiems ūkininkams nepakako, tai 1933 m. buvo išleistas įstatymas, 1934 m. – to įstatymo taisyklės. Pagal tą įstatymą bei taisykles galėjo būti skiriama prie miestų ir didesnio susisiekimo kelių atsilikusių ūkių, kurių trobesiai suirę arba apleistos sodybos ūkininkavimo priežiūra. Žemės ūkio priežiūros klausimą vietose galėjo spręsti sudaryta komisija, į kurią įėjo apygardos agronomas inspektorius, apskrities valdybos atstovas ir apygardos žemės tvarkytojas. Komisijos aktą tvirtino žemės ūkio ministras.

Ūkininkavimo priežiūrą turėjo vykdyti agronomai inspektoriai. Jie turėjo ištirti kiekvieno ūkio būklę, sąlygas ir trūkumus, aiškinti, kas toliau darytina ir sudaryti darbo priemonių planą, atkreipiant dėmesį į tuos darbus, kuriuos buvo galima atlikti panaudojus tik fizinį darbą.

Agronomai inspektoriai galėjo duoti ūkių valdytojams, kurių ūkiams buvo paskirta priežiūra, tokius nurodymus, kaip: 1) sodyboms tvarkyti ir trobesiams prižiūrėti; 2) laukams, pievoms ir ganykloms tvarkyti ir dirbti; 3) sėkloms paruošti; 4) kovoti su piktžolėmis. Nurodymai turėjo būti duodami raštu, pažymint, koks darbas ir iki kurio laiko turi būti įvykdytas. Nurodymų vykdymą tikrino agronomai inspektoriai. Jei toks ūkininkas dėl savo kaltės neįvykdydavo duotų nurodymų, jis galėjo būti baudžiamas iki 15 Lt bauda. Jei ūkių valdytojai, kelis kartus bausti, nurodytų darbų neatlikdavo, tie darbai galėjo būti įvykdyti kitų, o padarytos išlaidos išieškotos per policiją valstybinių mokesčių išieškojimo tvarka. Įstatymas buvo pradėtas įgyvendinti 1934 m. Iki 1938 m. ūkių priežiūra buvo atliekama 13 apylinkių. Juose

nuolat buvo prižiūrima 131 ūkis su 2446 ha ploto. Per visą laiką iki 1938 01 01 prižiūrėti paimtų ūkių valdytojams duota nurodymų: sodyboms tvarkyti ir dirbti 296, sėkloms paruošti – 45, su piktžolėmis kovoti – 69, iš viso – 801. Nurodymai įvykdyti 588, neįvykdyta 213 ūkiuose. Už duotų nurodymų nevykdymą buvo nubausti 28 ūkių valdytojai (bendra 358 Lt suma). Pateiktais duomenimis, dauguma ūkininkų (73 proc.) duotus nurodymus įvykdydavo[1].

Žemės ūkio tyrimas. Nuo 1927 m. ŽŪR veikusią žemės ūkio tyrimo (ŽŪT) įstaigą 1937 m. buvo nutarta reformuoti ir nuo 1938 m. pradžios perduoti ŽŪM. Įstaigos tikslas buvo tirti įvairius, su žemės ūkiu susijusius klausimus, tai tinkamų augalų veislių mūsų sąlygoms parinkimas, tinkamas žemės dirbimas bei tikslus trąšimas, tinkama pasėlių priežiūra, be to, žemės ūkio mašinų tinkamumo, kovos būdų su augalų kenkėjais klausimai ir t. t. ŽŪT įstaigai vadovavo taryba, į kurią įėjo ŽŪR išrinktas ir žemės ūkio ministro patvirtintas valdytojas, 1 ŽŪR, 1 Žemės ūkio akademijos (ŽŪA) atstovas. ŽŪT įstaiga laukų bandymams turėjo ūkius Rumokuose, Dotnuvoje ir Joniškėlyje. 1928 m. Dotnuvoje buvo įkurta stotis žemės ūkio mašinoms bei įrankiams tirti. Tais pačiais metais pieninės sviestui gaminti, reikiamu raugu aprūpinti Dotnuvoje buvo įkurta laboratorija pieno raugui gaminti. ŽŪT įstaiga vykdė sėklinių pasėlių kontrolę ir prižiūrėjo garantuotos sėklos pardavimą. Įstaigos pastangomis buvo parengtos ir paskelbtos: 1) dobilų ir motiejukų įvežimo taisyklės; 2) bulvių į Lietuvą atvežimo ir jų išvežimo iš Lietuvos kontrolės taisyklės bei techninė instrukcija. Dobilų ir motiejukų importo kontrolė pradėta vykdyti 1928, bulvių – 1929 m.

1928 m. iš ŽŪA ŽŪT įstaigai buvo perduota selekcijos stotis Dotnuvoje, vadovaujama prof. D. Rudzinsko, taip pat augalų apsaugos stotis, vadovaujama prof. V. Vilkaičio.

ŽŪT įstaigos darbas ilgainiui buvo koncentruojamas: 1) laukų bandymuose; 2) augalų selekcijoje; 3) augalų apsaugoje; 4) veislinės sėklos gamyboje, pasėlių kontrolėje; 5) su gyvulininkyste susijusiuose tyrimuose.

Laukų bandymai buvo svarbiausias ŽŪT įstaigos darbas augalininkystėje. Bandymai buvo daromi ūkiuose – bandymų stotyse, esančiose įvairiomis Lietuvos gamtinėmis sąlygomis. Klimato požiūriu Lietuva buvo skirstoma į 4 sritis: 1) Vakarų Lietuvą (Žemaitiją), 2) Vidurio Lietuvos lygumą; 3) Rytų Lietuvą ir 4) Pietų Lietuvą. Lietuvos dirvožemiai įvairūs: molio, priemolio, priesmėlio, smėlio, durpių. Dėl to tiriant žemės ūkį, teko bandymus daryti kiek galima tipiškesnius dirvožemio sąlygoms. 1936 m. pradžioje ŽŪT įstaigai priklausė šios stotys: viena Joniškėlio – su tipišku Šiaurės Lietuvos vidurio lygumos daliai sunkaus molio dirvožemiu, kita Dotnuvos – vidurio Lietuvos, su geru priemoliu, trečia Rumokų – pietvakarių Lietuvoje, Suvalkijoje ir ketvirta Alytaus, atstovavusi Pietų Lietuvos dirvožemiams. 1932 m. buvo įkurtas Alytaus bandymo stoties Varėnos skyrius su lengvo smėlio dirvožemiu, tipišku kai kuriems Lietuvos rajonams. 1935 m. buvo įkurtas Dotnuvos bandymų stoties skyrius Samališkėse (Gargždų valsč., Kretingos aps.).

[1] *Ten pat. P. 80.*

Šio skyriaus priemolio-priesmėlio dirvožemis yra gana tipiškas Šiaurės vakarų Lietuvos dirvoms. Samališkės ir Varėna nuo 1937 m. pradžios tapo savarankiškomis stotimis. 1936–1937 m. buvo išskirtas Radviliškio durpynų masyve 102 ha žemės plotas, kuriame buvo pradėta kurti durpynų bandymo stotis kaip svarbus papildymas atskiroms bandymo stotims.

1932 m. pradėjo dirbti Kvietiškyje (prie Marijampolės) įkurta bekonų tyrimo stotis.

1937 m. pabaigoje ŽŪM pavedė ŽŪT įstaigai iš naujo įgytą 275,63 ha plotą Girštaitiškio dvare (Aluntos vlsč., Utenos aps.). Šis ūkis pirmiausia buvo numatytas avininkystės ir paukščių ūkio tyrimams daryti bei veislinei medžiagai dauginti. Čia turėjo būti taip pat įrengiami ir lauko bandymai.

„Tuo būdu, įkūrus bandymų stotį Rytų Lietuvoje, gana tipiškoje priesmėlio žemėje, lauko bandymų stočių tinklo organizavimas 1937 m. buvo, galima sakyti, baigtas“[1]. ŽŪT įstaigos organizatoriumi ir vedėju buvo paskirtas prof. J. Krikščiūnas.

Kadangi bandymų stotyse reikėjo atlikti didelį parengiamąjį darbą tiek pritaikant trobesius, tiek įdirbant apleistus laukus, tik praėjus 5–6 m. po įkūrimo stotys galėjo pradėti normaliai daryti bandymus.

Tyrimo stočių darbo planai buvo svarstomi ŽŪT įstaigos tarybos posėdžiuose ir nuolat tobulinami bei derinami atskirose stotyse.

Bandymo stočių darbo planai 1936–1937 m. apėmė visas svarbiausias žemdirbystės sritis.

Iš viso 1937 m. darbo plane buvo numatyta atlikti 109 bandymus.

Kadangi melioracijos, sėjomainos, žemės dirbimo, tręšimo daugelyje bandymų buvo iš karto tiriamas poveikis kelioms augalų rūšims, tai faktiškai bandymų skaičius buvo gerokai didesnis. Bandymų stotis savo tyrimų rezultatus skelbdavo „Žemės ūkyje“ ir atskiromis brošiūromis. Bandymų darbams plėtoti ir gautiems rezultatams įvertinti trukdė tai, kad neturėjo savo agrocheminės laboratorijos, trūko kadrų ir lėšų[2].

Augalų selekcija. Selekcijos stotis buvo įkurta prie žemės ūkio technikumo. Vėliau perėjo žemės ūkio akademijai, nuo 1928 m. – ŽŪT įstaigai. Ji turėjo 16 ha žemės, iš kurios apie 1 ha buvo skirta pirmam sėklos dauginimo laukui, 14 ha – antram dauginimo laukui, o kita žemė – selekciniam daržui ir sodybai. Iki 1928 m. pradžios buvo vykdoma žieminių rugių ir kviečių, avižų, miežių, žirnių, linų ir bulvių selekcija. 1928 m. pradėta kai kurių pievų žolių bei dobilų, vikių, pupelių, sojos, kukurūzų ir kitų augalų selekcija.

Naujos veislės buvo sukuriamos selekcijos stotyje kryžminant įvairias veisles ir darant vertingiausių individų atranką iš vietinės ir užsieninės medžiagos. Nuo 1932–1933 m. daugiausia pradėta dirbti su vietine ir kryžminimo keliu gauta medžiaga. Kryžminimo ir atrankos keliu gautos naujos linijos pereidavo

[1] *Žemės ūkio rūmų 1936–1938 m. ataskaita. K., 1939. P. 170.*
[2] *Ten pat. P. 172.*

kelis tyrimus selekcijos stotyje ir tik geriausiai pasirodžiusios patekdavo į visame krašte paskirstytų, įvairias sąlygas turinčių, bandymų stočių daromus veislių bandymus. Gauti tyrimų duomenys ir nulemdavo tai, kokios naujos veislės pripažintos vertingomis. Naujoms veislėms sukurti ir išbandyti reikėjo ne mažiau kaip 10–12 m.

1936–1937 m. Dotnuvos selekcijos stotis išleido tokias naujas veisles: linų 'Ilgūnėliai II', šunažolių 'Asta', motiejukų 'Gintaras', pievinių miglių 'Danga', žieminių rugių 'Aukštieji', žieminių kviečių 'Akuotuotieji', vasarinių kviečių 'Gražučiai', avižų 'Stipruolės', žirnių 'Žaliukai', bulvių 'Lietuvos ankstyvosios'.

Augalų apsauga nuo ligų ir kenkėjų. Žemės ūkio tyrimo įstaigos pastangomis dar 1927 m. buvo pradėti vykdyti su augalų apsauga susiję darbai. Augalų apsaugos stotis turėjo du skyrius – Fitopatologijos ir Entomologijos. Stoties darbas ėjo dviem svarbiausiomis kryptimis: tyrimo ir žinių populiarinimo. Pirmajam tikslui stotis rinko žinias ir registravo mūsų krašto augalų ligas ir kenkėjus, tyrė svarbiausių ligų ir kenkėjų biologines savybes mūsų sąlygomis, aiškino apsaugos priemones. Antrajam tikslui, augalų apsaugos populiarinimui, gamino ligų pažeistų augalų ir kenkėjų kolekcijas, rašė žiniaskiaidai straipsnius, leido lapelius apie ligas ir kenkėjus, rengė paskaitas, atsakinėjo į užklausimus ir t. t. Savo darbo rezultatus skelbė žiniasklaidoje.

Veislinių sėklų gamyba. ŽŪT įstaiga ne tik rūpinosi tinkamų mūsų kraštui augalų veislių sukūrimu ir jų tyrimu, bet ir daug prisidėjo platindama tų veislių sėklas. Platinimo darbas buvo pavestas „Lietūkiui" su visomis jo žemės ūkio kooperatyvų įstaigomis, bendradarbiaujant ŽŪR ir ŽŪT įstaigai (nuo 1937 m.).

Nedideli selekcijos stotyje išauginti superelitinių sėklų kiekiai buvo dauginami bandymų stotyse. „Lietūkis" iš stočių visą užaugintą elitinę sėklą nupirkdavo, ją toliau pagal tam tikrą planą daugindavo ir platindavo visame krašte. Priežiūrą vykdė ŽŪT įstaiga. Kontroliuojamų sėklų plotai nuolatos augo: 1934 m. jų buvo 427 ha, 1935 m. – 587 ha, 1936 m. – 840 ha, 1937 m. – 1610 ha.

Bulvių išvežimo ir įvežimo kontrolę vykdė Augalų apsaugos stoties tarnautojai.

Gyvulininkystės tyrimai. Jie apėmė kiaulių tyrimo stotį Kvietiškyje. Girstaitiškio dvare buvo numatyta tirti avis. Pieno raugo laboratorija sėkmingai gamino pieno raugą: 1936 m. buvo parduota 6813 buteliukų raugo. Vietinį raugą naudojo 1936 m. – 91,58 proc. visų Lietuvos pieninių. Laboratorija išsilaikė savo lėšomis.

Laukų bandymo stotys sėkmingai platino veislinių gyvulių prieauglį.

ŽŪT įstaiga pradėjo veikti nauju statutu. Reformos tikslas – pastangos išplėsti visą tiriamąjį žemės ūkio darbą (ŽŪA, ŽŪM, ŽŪR, žemės ūkio mokyklų, ūkininkų organizacijų, „Maisto", „Pieno centro". „Lietūkio", „Lietuvos cukraus", „Sodybos") ir sukoncentruoti ŽŪM. „Manyta, kad ŽŪT įstaigai esant ministerijoje, o ne prie ŽŪR, bus lengviau įtraukti į bendradarbiavimą visas kitas įstaigas ir organizacijas, kad jos veikimas bus savarankiškesnis, o vykdomieji kontrolės darbai autoritetingesni"[1].

[1] *Ten pat. P. 171–178.*

Žemės rūšiavimas. Jis susijęs su žemės mokesčių ėmimu, 1919 m. išleistu Žemės mokesčių įstatymu žemės buvo skirstomos į 4 rūšis pagal „bendrą nuomonę". Tas sukeldavo daug skundų ir ginčų, kurių mokesčių komisijas nepajėgdavo išspręsti. 1923 m. išleistu Žemės mokesčių įstatymu buvo pavesta ŽŪM žemę perrūšiuoti. Pagal tą įstatymą 1926 m. žemė buvo pradėta perrūšiuoti. Prie ŽŪD įsteigtos pagrindinio žemės rūšiavimo komisijos buvo paskirti žemės tyrinėtojai. Jie turėjo ištirti kiekvieno ūkio žemę atskirai, jos dirvožemio ir podirvio savybes. Žemės tyrinėtojais buvo skiriami ŽŪA agronomijos skyriaus studentai, išklausę dirvožemio mokslo kursą ir išlaikę egzaminus. Rūšiuodami žemę, tyrinėtojai kiekvienam rūšiuojamam vienetui, kaimui, vienkiemiui ir pan. surašydavo atskirus žemės tyrimo žiniaraščius, ten sužymėdavo visa, kas buvo randama rūšiuojant žemę. Tas žinias pateikdavo apskričių žemės rūšiavimo komisijai, kuri sudarydavo žemės rūšių paskirstymo projektus ir jų turinį pranešdavo žemės savininkams. Pastarieji galėjo per mėnesį laiko skųstis Vyriausiajai žemės rūšiavimo komisijai, kuri skundą galutinai išspręsdavo. Esant papildomų neaiškumų, projektus persiųsdavo apskrities žemės rūšiavimo komisijai persvarstyti.

Daugiausia žemės buvo išrūšiuota 1926 m. – apie 1 mln. ha, nes buvo paskirta net 140 žemės tyrinėtojų. 1938 m. pradžioje beliko išrūšiuoti labai nedidelis žemių kiekis[1].

Žemės ūkio švietimas. ŽŪM priklausė žemės ūkio švietimas – žemės ūkio mokyklos, žemės ūkio klasės, įvairių kursų bei paskaitų organizavimas, taip pat agrotechninės žiniasklaidos platinimas[2].

Prieš I pasaulinį karą žemės ūkio mokyklų Lietuvoje buvo dar nedaug. Jos iš dalies buvo įsteigtos dvarininkų, kurie turėjo noro pasitarnauti krašto reikalams ir iš dalies caro vyriausybei. Prieš pat 1914 m. karą Lietuvoje veikė šios mokyklos:

1. Kauno vidurinioji P. A. Stolypino žemės ūkio mokykla Dotnuvoje. Mokykla buvo įsteigta 1911 m. Jos steigimu rūpinosi Kauno gub. bajorija. Mokyklos trobesiai buvo pastatyti 1911–1914 m. Mokykla buvo aprūpinta mokslo priemonėmis ir inventoriumi. Į mokyklą buvo priimami moksleiviai, baigę 4 gimnazijos klases. Lietuvių joje mokėsi apie 16 proc. Mokslas turėjo trukti 4 m. 1915 m. mokykla buvo evakuota į Rusiją.

Dotnuvos vidurinioji žemės ūkio mokykla palengvino vėliau Lietuvos Respublikoje įsteigti aukštesniąją žemės ūkio mokyklą. Čia jau buvo pastatyti visi mokyklai reikalingi trobesiai, kurie per karą nebuvo sunaikinti. Šią mokyklą baigė keliolika lietuvių agronomų.

2. Igno Karpio Joniškėlio žemės ūkio mokykla. Šios mokyklos steigimui pradžią padarė Joniškėlio dvaro savininkas Ignas Karpis. Vėliau Rusijos švietimo ministerija padėjo išplėsti žemės ūkio mokyklai skirtą žemės plotą. Pagaliau 1900 m. buvo įsteigta mokykla, kurioje mokėsi berniukai. 1915 m. ši mokykla buvo išvežta į Rusiją ir ten likviduota.

[1] *Žemės ūkio ministerijos metraštis, XX. K., 1939. P. 128.*
[2] *Ten pat. P. 80–126, 129–135.*

3. Leono Kontrimo Paverkšnių žemesnioji žemės ūkio mokykla. Mokyklos steigimu rūpinosi Raseinių žemės ūkio draugija, ypač dvarininkas L. Kontrimas, dekanas Dočkus ir kai kurie kiti Raseinių apskrities dvarininkai. Tam tikslui iš caro valdžios jie gavo skirtą kolonizacijai Paverkšnių dvarą. 1915 m. ši mokykla buvo taip pat evakuota į Rusiją.

4. Pagojaus žemesnioji pieninininkystės ir gyvulininkystės mokykla (Pagojaus dvare, Kelmės vlsč.). Ši mokykla buvo įsteigta dvarininko Jono Ivanovičiaus rūpesčiu. Mokyklos reikalams jis skyrė Pagojaus dvaro patalpas. Mokykla buvo įsteigta 1891 m. Į mokyklą buvo priimami berniukai, baigę pradžios mokyklą, ne jaunesni kaip 17 metų amžiaus. Mokslas trukdavo 2 metus. Baigusiems šią mokyklą išduodavo pieninininkystės ir sūrininkystės meistro pažymėjimus. Šioje mokykloje mokėsi daugiausia lietuviai. 1910 m. ji buvo uždaryta. Turtas perduotas panašiai mokyklai Bubiuose.

5. Bubių žemesnioji gyvulininkystės ir pieninininkystės mokykla įsteigta 1910 m. grafo V. Zubovo. Į mokyklą buvo priimami berniukai baigę 4 metų pradžios mokyklą, ne jaunesni kaip 16 metų. Mokslas trukdavo 3 m. Dauguma mokinių buvo lietuviai (apie 60 proc.). 1915 m. mokykla buvo evakuota į Rusiją.

6. Kontrolasistentų kursai buvo įsteigti V. Zubovo Ginkūnų dvare, netoli Šiaulių miesto. Mokslas trukdavo 5 mėnesius.

7. Obelių praktinė mergaičių žemės ūkio ir namų ruošos mokykla įsteigta 1911 m. grafo J. Pšezdeckio. Mokslas truko 3 m. Mokykloje mokėsi beveik tik vienos lietuvaitės.

8. Panemunės mergaičių žemės ūkio ir namų ruošos mokykla įsteigta baronienės A. Budbergienės 1890 m. Panemunės dvare.

Prieš 1914 m. buvo daromos „Žagrės" pastangos įsteigti žemės ūkio mokyklą Gižuose. Tam reikalui buvo nupirktas ir Gižų dvaras. Skapiškyje buvo pradėta steigti Miškininkystės ir sodininkystės mokykla, Martiniškiuose – mergaičių žemės ūkio mokykla.

Kadangi buvusios žemės ūkio mokyklos 1914–1918 m. karo buvo išardytos, tai ŽŪM, jos ŽŪD teko pradėti darbus iš naujo.

1919 m. rudenį buvo atidaryta Dotnuvos vidurinioji žemės ūkio mokykla, pradžioje pavadinta Dotnuvos vidurine žemės ir miškų ūkio mokykla, vėliau – Dotnuvos žemės ūkio technikumu. Pirmuose dviejuose kursuose mokslas vyko pagal bendrą programą, po to mokiniai pasiskirstydavo specialybėmis. Iki 1922 m. rudens mokykloje veikė du skyriai – agronomijos ir miškininkystės. Nuo 1922/1923 m. m. pradžios įsteigtas kultūrtechnikų skyrius. 1923–1927 m. agronomijos skyrių baigė 139, miškininkystės – 65, kultūrtechnikų – 43, iš viso 247 asmenys. Dalis baigusiųjų įstojo į Žemės ūkio akademiją, dalis mokėsi užsieniuose, o dauguma dirbo pagal specialybę. Nuo 1924 m., įsteigus Žemės ūkio mokyklą, naujų mokinių į technikumą nebuvo priimama. Dotnuvos žemės ūkio technikumas neturėjo savo statuto. Tik 1931 m. buvo išleistas tam tikras įstatymas, o 1932 m. jam vykdyti taisyklės, pagal kurias baigusiems technikumą buvo išduodami pažymėjimai.

Toliau ėjo aukštesniosios specialios žemės ūkio mokyklos. Jų tikslas buvo parengti pieninininkus, kontrolasistentus, sodininkus ir t. t. Joms steigti ir tvarkyti buvo paskelbtas specialusis įstatymas. Buvo įsteigtos 3 tokios mokyklos – Belvederyje, Gruzdžiuose ir A. Fredoje.

Belvederio aukštesnioji pieninininkystės mokykla buvo įsteigta 1926 06 06 Belvederio dvare (Kauno aps.) prie pat Seredžiaus miestelio, kur 1921–1925 m. veikė žemesnioji žemės ūkio mokykla. Mokykla turėjo du skyrius – pieninininkystės ir gyvulininkystės. Baigę mokyklą turėjo atlikti vienerių metų praktiką paskirtoje garinėje pieninėje. Atlikę praktiką ir apgynę darbų ataskaitą, gaudavo pieninininkystės arba gyvulininkystės techniko vardą. 1928 m. mokykla buvo pertvarkyta – panaikintas jose gyvulininkystės skyrius. Prie mokyklos veikė pieninė ir sūrinė, kur mokiniai mokydamiesi atlikdavo pratybas. Už mokslą reikėjo mokėti po 100 Lt per metus, neturtingiems mokiniams buvo skirtos 25 stipendijos. Nuo 1926–1927 iki 1937–1938 m. mokyklą iš viso baigė 312 mokinių, iš jų 289 pieninininkystės skyrių. Mokykla valdė 168,8 ha žemės ūkį.

Gruzdžių aukštesnioji gyvulininkystės mokykla įsteigta 1928 m. Prieš tai nuo 1923 m. čia žemės ūkio kooperatyvų sąjunga „Gamintojas" turėjo įsteigusi Žemesniąją žemės ūkio mokyklą su gyvulininkystės skyriumi. 1926 m. mokykla iš „Gamintojo" buvo perėjusi ŽŪM. Ji buvo pavadinta Gruzdžių aukštesniąja gyvulininkystės mokykla. Baigę mokyklą gaudavo gyvulininkystės techniko vardą su veterinarijos felčerio teisėmis. Privačią ir perimtą mokyklą baigė 76 pieninininkai, 98 kontrolasistentai ir 211 felčerių, iš viso 385 asmenys.

Fredos aukštesnioji sodininkystės ir daržininkystės mokykla buvo įsteigta 1925 10 15 Aukštosios Fredos dvare, prie pat Kauno. Jos užuomazga prasidėjo 1920 m., įsteigus toje vietoje žemesniąją sodininkystės ir daržininkystės mokyklą. Aukštesnioji sodininkystės ir daržininkystės mokykla veikė 10 m. (iki 1935 09 01). Po to ji buvo perorganizuota į specialaus tipo Žemesniąją sodininkystės ir daržininkystės 3 m. mokyklą. Nuo 1925 iki 1937 m. tą mokyklą baigė 199 asmenys.

Žemesniosios žemės ūkio mokyklos turėjo tikslą parengti sąmoningus ūkininkus bei šeimininkus. Jų pagrindinės veiklos kryptys buvo nustatytos Žemesniųjų žemės ūkio mokyklų įstatymu. Jos galėjo būti valstybinės ir privačios. Nuo 1925 m. į jas buvo priimami ne jaunesni kaip 15 metų asmenys. Mokslas truko 2 metus.

Nuo 1925 m.mergaitėms buvo pradėta steigti žemės ūkio ruošos skyriai.

Žemesniosios žemės ūkio mokyklos buvo įsteigtos Joniškėlyje (1920), Raseiniuose (1920), Salose (1920), Belvederyje (1921), Vyskupo M. Valančiaus Plinkšiuose (1922), Zypliuose (1924), Vepriuose (1924), Kvietiškyje (1926), Aštriojoje Kirsnoje (1927), Alytuje (1929), Dabikinėje (1930). Be to, Vabalninkų žemės ūkio mergaičių mokykla ŽŪM (1927) buvo perduota Lietuvos katalikių moterų draugijos Vabalninko skyriui. Aštriosios Kirsnos ir Dabikinės mokyklas įsteigė privatūs asmenys. Nuo 1920 iki 1938 m. žemesniąsias žemės ūkio mokyklas baigė 2409 asmenys.

Be to, 1938 m. veikė 8 privačios mergaičių žemesniosios žemės ūkio mokyklos

(Karmėlavoje, Aukštadvaryje, Antalieptėje, Rietave, Adakave, Balbieriškyje, Karkliškėse ir Salamiestyje), kurias nuo 1928 iki 1937 m. baigė 1377 mergaitės. Mokyklos daugiausia buvo išlaikomos Lietuvių katalikių moterų draugijos.

Žiemos žemės ūkio mokyklų tikslas buvo suteikti kaimo gyventojams pagrindines žemės ūkyje reikiamas žinias. Žiemos žemės ūkio mokyklų įstatymas suteikė didelių lengvatų norintiems jas lankyti. Mokslas jose truko tik 5 žiemos mėnesius (nuo lapkričio iki balandžio). Į jas buvo priimami berniukai ir mergaitės ne jaunesni kaip 17 m., moką skaityti ir rašyti. Už mokslą mokėti nieko nereikėjo. Žiemos mokyklas galėjo steigti vyriausybė, visuomenės organizacijos ir privatūs asmenys. Jos buvo pradėtos steigti 1927 m. Valdžios įstaigų Žiemos žemės ūkio mokyklos buvo perduotos ŽŪR 1928 m., o privačios – 1937 m.

Nuo 1930–1931 m. mergaitėms buvo pradėtos steigti privačios Žiemos žemės ūkio mokyklos.

1936–1937 m. buvo 6 privačios tokios žemės ūkio mokyklos (Naradave, Astrave, Bubiuose, Valakuose, Pakamačiuose, Ganyprovoje). Jose mokėsi 162 mergaitės ir 29 berniukai. Iš viso (nuo 1927 iki 1937 m.) tas mokyklas baigė 259 berniukai ir 504 mergaitės.

Privačių žemės ūkio mokyklų steigėjai pradžioje gaudavo iš ŽŪD pašalpas: iki 25 mokinių – po 800 Lt už mokinį ir už kiekvieną mokinį, kai buvo daugiau kaip 25 – po 300 Lt. Vėliau tos pašalpos buvo sumažintos.

Žemės ūkio klasės prie pradžios mokyklų pradėjo veikti pagal ŽŪM išleistas taisykles nuo 1924 m. rudens. Jų tikslas buvo suteikti kaimo jaunuomenei svarbiausių elementarių žemės ūkio srities žinių. Žemės ūkio klasė galėjo veikti prie tų pradžios mokyklų, kuriose susirinkdavo bent 12 baigusių pradžios mokyklą ar išlaikiusių egzaminus mokinių. Mokslas trukdavo 1 metus, kartais ŽŪD sutikus – 2 m. Mokslas tose klasėse buvo nemokamas. Nuo 1928 m. klasės buvo perduotos ŽŪR. Nuo 1924 iki 1928 m. iš viso tas klases baigė 1576 mokiniai.

Specialistams parengti buvo organizuojami įvairūs kursai. Pirmieji pieninių rengimo kursai įvyko Gruzdžių dvare 1923 m. Namų ūkio kursai žemesniųjų žemės ūkio mokyklų mokytojams buvo suorganizuoti Aukštadvaryje 1927 m.

Žemės ūkio žinioms skleisti ŽŪD jau nuo 1919 m. rengė paskaitas. Tačiau plačiau jos buvo pradėtos organizuoti tik 1922 m. 1923–1927 m. trumpalaikių kursų buvo surengta 338, atskirų paskaitų perskaityta 2888, jas lankė 254 081 klausytojas.

ŽŪM agrotechnikos žinioms skleisti leisdavo knygas ir laikraščius. Ypač paplito nuo 1925 m. pradėtas leisti iš pradžių kaip žurnalas, vėliau kaip laikraštis „Ūkininko patarėjas“ ir žurnalas „Žemės ūkis“. „Ūkininko patarėjo“ ir „Žemės ūkio“ leidimą nuo 1927 m. perėmė ŽŪR.

Žemės ūkio akademija buvo aukščiausioji mokymo ir tyrimo įstaiga, įkurta 1924 m. Tų pačių metų rudenį ji pradėjo savo darbą. Prieš tai veikė prie Lietuvos universiteto Gamtos ir Matematikos fakulteto kaip agronomijos miškininkystės skyrius. Pradžioje akademija turėjo du skyrius – Agronomijos ir Miškininkystės. 1927 m. Miškininkystės skyrius pradėtas likviduoti. Agronomijos skyriui likus

vienam, buvo mėginta suskirstyti to skyriaus darbus į tris sekcijas: žemės dirbimo, gyvulių ūkio ir žemės ūkio ekonomijos. Vėliau buvo sudaryta ir nauja – namų ūkio sekcija. Pagaliau 1938 m. rudenį vėl buvo atgaivintas Miškininkystės skyrius. Tuo būdu nuo keturių sekcijų 1930–1937 m. buvo pereita į du skyrius (Žemės ir Namų ūkio) – 1937–1938 m. ir nuo 1938 m. buvo pereita į tris skyrius (Agronomijos, Namų ūkio ir Miškininkystės). Dėl to kelis kartus teko keisti ir Žemės ūkio akademijos (ŽŪA) statutą.

Mokslo disciplinų suskirstymą nustatydavo ŽŪA taryba, o tvirtindavo žemės ūkio ministras. Iki 1938 01 01 buvo priimta 527 studentai ir 253 studentės. Diplominius egzaminus išlaikė 306 studentai ir 156 studentės (Namų ūkio skyriaus – 138), bet diplominius darbus apgynė tik 111 studentų ir 14 studenčių, iš viso 125 asmenys. Tarp jų buvo: miškininkų 30, agronomų 85, agronomių šeimininkių 10. Per 14 m. tai buvo menkas skaičius. 1938 m. pradedant vyresniojo mokslo personalo – docentų, eksordinarininių ir ordinarinių profesorių buvo 15, jaunesniojo mokslo personalo – 27, vyresniųjų ir jaunesniųjų asistentų – 15, vyresniųjų ir jaunesniųjų laborantų – 6, be to, neetatinių lektorių – 6.

ŽŪA yra išspausdinusi (nuo 1927 iki 1938 m.) 11 tomų savo metraščių, kuriuose yra daug vertingų mokslinių tyrinėjimų duomenų.

Prie ŽŪA buvo perimtas iš Dotnuvos žemės ūkio technikumo ūkis, kuris buvo tvarkomas komerciniais pagrindais, t. y. be primokėjimo ir valstybės iždo paramos. Jame buvo vienas iš žymiausių Lietuvos Respublikoje sėklininkystės ūkių. Taip pat jame buvo laikomi veisliniai reproduktoriai – arklių, galvijų ir kiaulių. Dvaras naudojo ir naujovišką techniką, turėjo garinę pieninę su 10 nugriebimo punktų. ŽŪA ūkiui vadovavo žemės ūkio ministro skiriamas administratorius.

ŽŪA turėjo 38 pastatus. Patys svarbiausieji buvo susprogdinti besitraukiančių vokiečių hitlerininkų kariuomenės.

Laukų ūkio dinamika. Ikikarinės Lietuvos laukų ūkio dinamika gana ryški. Tai rodo lauko augalų derlingumo didėjimo duomenys (žr. 30[1] ir 31[2] lenteles).

Lentelių duomenys rodo, kad per 30 m. derliai pagrindinių augalų – rugių, kviečių, avižų, bulvių – gerokai padidėjo. Prie tradicinių augalų prisidėjo nauji. Jie rodė žemės ūkio kultūros kilimą. Taip pat padidėjo cukrinių runkelių, pašarinių runkelių, pašarinių mišinių, dobilų ir t. t. plotai.

[1] *Lietuvos statistikos metraštis, XX. K., 1939. P. 101–102.*
[2] *Lietuva skaitmenimis 1918–1928. K., 1929. P. 43–44.*

30 lentelė
Lauko augalų derlingumas

Augalai	Gauta iš ha/t		
	1909–1913 m.	1922–1927 m.	1934–1938 m.
Rugiai	0,9	1,0	1,2
Žiem. kviečiai	1,0	1,1	1,2
Vas. kviečiai	0,9	1,0	1,0
Miežiai	0,9	1,1	1,2
Avižos	0,8	0,9	1,1
Žirniai	0,9	0,9	0,8
Vikiai		1,0	1,0
Linų pluoštas	0,5	0,5	0,4
Linų sėmenys	0,5	0,5	0,4
Bulvės	6,7	10,2	12,1

31 lentelė
Bendri pasėlių plotai (1000 ha)

Augalai	Pasėta		
	1909–1913 m.	1923–1927 m.	1934–1938 m.
Rugiai	552,4	522,7	504,4
Žiem. kviečiai	69,1	69,5	154,3
Vas. kviečiai	12,7	34,7	53,0
Miežiai	183,2	197,6	210,9
Avižos	317,2	395,8	347,2
Mišiniai	–	–	108,2
Žirniai ir pupos	57,0	67,0	57,0
Vikiai ir peliuškos	52,7	–	–
Grikiai	6,5	11,7	8,7
Linai ir kanapės	55,2	70,9	78,1 (be kanapių)
Bulvės	119,1	153,6	181,3
Runkeliai	–	42,0	54,5
Dobilai ir kt. žolės	–	364,8	432,0
Cukriniai runkeliai	–	–	7,2
Kiti šakniavaisiai ir daržovės	–	–	25,87

32 lentelė
Bendras lauko augalų derlius (1000 t)

	Gauta		
Augalai	1909–1913 m.	1923–1927 m.	1934–1938 m.
Rugiai	496,7	524,5	613,5
Kviečiai	85,3	114,4	195,8
		+ 54,0 vas.	
Miežiai	158,8	211,6	257,3
Žirniai	48,4	59,5	46,3
Avižos	265,9	350,7	384,4
		+ 133,5 miš.	
Vikiai ir peliuškos	–	50,5	23,2
Linų sėmenys	24,8	35,3	33,1
Linų pluoštas	24,2	34,7	28,1
Bulvės	795,9	1559,7	2191,2
Pašar. runkeliai			1175,6
Dobilai ir motiejukai		1121,4	
Pievų šienas		1052,3	

32 lentelės duomenys rodo, kad bendri augalų derliai taip pat didėjo, o ypač pašarinių kultūrų (avižų ir mišinių, pašarinių runkelių) ir bulvių.

Miškų ūkis

Miškų ūkio tvarkymu ir jo perėmimu iš vokiečių okupacinės valdžios pradėta rūpintis jau 1918 m. pabaigoje. Tuo metu prie ŽŪM įsteigtas Miškų departamentas (MD). MD tikslas buvo sudaryti vietos miškų administraciją, perimti miškų eksploataciją ir tvarkymą. MD ir jo vietos įstaigos (urėdijos) vadovavosi prieškariniais mūsų įstatymais. Be to, buvo išleista nemažai ir savo įstatymų, aplinkraščių bei taisyklių, kurie iš dalies pakeitė bei papildė rusišką aiškų statutą. Lietuviškajam statutui parengti buvo sudaryta komisija.

Nuo 1936 m. MD buvo pertvarkytas, nes reikėjo organizuoti savo miško prekybą ir pramonę. Į jį įėjo: kanceliarija, Atskaitomybės ir Juridinis skyrius, Miškų ūkio, Miškų tvarkymo, Statistikos, Miškų eksploatacijos, Miškų prekybos, Durpynų ir Vandenų skyriai. Be to, prie MD veikė nenuolatiniai pagalbiniai organai. 1938 m. pažymėtini tokie: Miškų taryba, Miškų tausojimo komisija, Tyrimų komisija, Miškų statuto komisija, laisvai samdomų eigulių draudimo kasa, Miškų urėdų suvažiavimai.

1938 m. miškų administravimas vietose ėjo per 45 urėdijas. Vienos urėdijos vidutinis prižiūrimas miško plotas sudarė apie 20 000 ha. Urėdijos buvo suskirstytos į girininkijas, kurių buvo 345. Kiekviena girininkija turėjo 2000–3000 ha miško ploto. Tiesioginiais girininkų padėjėjais buvo vyr. eiguliai (žvalgai).

Girininkijų miškai apsaugos reikalu buvo padalyti į sargybinius rajonus, kurie vadinosi eiguvomis. Jų plotai sudarė nuo 100 iki 1000 ha.

Eiguvų rajonuose, daugiausia miško pasodose, gyveno eiguliai, sudarydami miško sargybos pagrindinius kadrus. Etatinių eigulių buvo 1450. Mažus miškų plotus saugojo miškų sargai už natūralų atlyginimą. Medelynams tvarkyti buvo samdomi neetatiniai specialistai sodininkai. Be to, sezoniniams darbams buvo laisvai samdomi tarnautojai prie gamybos darbų. Prie miško darbų ir asortimentų gamybos gaudavo darbo apie 50 000 padienių darbininkų, kirtėjų iš ūkininkų tarpo. Daugelis jų dirbdavo miške su savo arkliais. Į šį darbą įtraukdavo savo šeimos narius.

Pirmaisiais pokario metais MD labai trūko savo specialistų miškininkų. Pradžioje girininkus praktiškai paruošdavo urėdai iš praktikantų. Vėliau buvo pradėta steigti tam tikras mokyklas: 1) Panevėžio miško technikų mokykla (1921–1926), paruošė apie 250 auklėtinių; 2) Dotnuvos žemės ūkio technikumo organizuojami kursai 1924–1926 m. paruošė 141 asmenį; 3) Dotnuvos žemės ūkio technikumo miškininkystės skyrius 1919–1927 m. paruošė 64 miškininkus.

Likvidavus (1927 m.) Dotnuvos žemės ūkio technikumą, buvo įsteigta tais pačiais metais Aukštesnioji miškų mokykla Alytuje. 1929–1938 m. ši mokykla parengė 204 miškininkus.

Žemės ūkio akademijos Miškininkystės skyrių 1925–1928 m. baigė 41 miškininkas. 1928 m. tas skyrius buvo uždarytas.

MD administracijai plotai 1938 m. sudarė 1 035 587 ha, iš jų valstybinių – 870 767 ha, privačių, miškų administracijos prižiūrimų – 61 922 ha, privačių neprižiūrimų – 102 898 ha. Klaipėdos krašte buvo: savivaldybių 35 660 ha, privačių – 7840 ha, Klaipėdos uosto – 3345 ha, iš viso 46 845 ha miškų. Iš viso Lietuvoje miškų plotas sudarė 1 082 432 ha. Iš to ploto gryni miškai užėmė 931 896 ha, kitas plotas – miškuose esančios dirvos ir pievos – 32,1 tūkst. ha, balos ir durpynai – 59,3 tūkst. ha, vandenys – 50,6 tūkst. ha, keliai ir proskynos – 8,2 tūkst. ha. Lietuvos vidutinis miškingumas sudarė 17 proc. 1919–1937 m. iš privačių žemvaldžių paimta miško ir priskirta prie valstybinių miškų 600 243 ha, o per tą patį laiką buvo grąžinta 43 840 ha buvusiems savininkams ir atiduota į žemės fondą. Daugiau kaip 60 proc. viso miškų ploto buvo masyvuose, didesniuose kaip 1000 ha. Didžiausias miškų masyvas buvo Kazlų Rūdos su 50,4 tūkst. ha ploto.

Valstybinių miškų medienos tūris sudarė 90 mln. ktm, privačių miškų – apie 20 mln. ktm, todėl visos to meto Lietuvos Respublikos teritorijos – 110 mln. ktm. Valstybinių miškų metinis medienos prieauglis apskaičiuotas 3 mln. ktm, nevalstybinių miškų – apie 0,7 mln. ktm, iš viso 3,7 mln. ktm. Prie to dar reikėjo pridėti ganyklų medienos prieauglį, apie kurį sunku ką nors tikslaus pasakyti, bet, MD apskaičiavimais, jis galėjo sudaryti apie 400 tūkst. ktm. Taigi iš viso Lietuvos miškuose kasmet priaugdavo apie 4 100 000 ktm medienos[1].

Smarkiai nukentėjusius nuo vokiečių okupacijos miškus reikėjo išmatuoti, nustatyti jų ribas ir t. t. Tai darydavo miškotvarkos būriai. 1922–1938 m. buvo sutvarkyta 842 420 ha miškų.

Likviduojant servitutus, buvo likviduoti ir miškų servitutai. Už likviduojamą miško medžiagos servitutų teisę atlyginimas buvo nustatomas pinigais, padauginus iš 20 kasmet gaunamos miško medžiagos vertės, nustatytos valstybinio miško medžiagos taksa. Iki 1937 12 31 buvo likviduota 71 769 ha servitutų, tarp jų 5111 ha miško. Liko likviduoti dar 28 416 ha servitutų.

1926 m. išleistas privačių savininkų miškų priežiūros ir valdymo taisyklės. Iki to laiko privačių miškų priežiūra buvo tvarkoma atskirais aplinkraščiais. Ta priežiūra reiškėsi tuo, kad nebuvo leidžiama: 1) neteisėtai miško plotus mažinti, paverčiant kitos rūšies naudojama žeme, 2) neleidžiami neteisėti kirtimai, 3) draudžiama kirtimuose gyvulius ganyti ligi atžėlęs jaunuolynas sulauks 15 metų amžiaus.

Caro laikais miškų priežiūra buvo silpna. 1914–1918 m. miškai dar labiau buvo apleisti. Po karo teko įdėti daug darbo ir lėšų, kad miškai būtų tinkamai sutvarkyti: nustatyti ribas, išvalyti ribines ir kvartalines linijas, pastatyti ženklus, paruošti miškų ir jų administracinių įstaigų pavadinimus, kelrodžius ir pan.

Teko vykdyti taip pat miškų nusausinimo darbus ten, kur dėl drėgmės pertekliaus miškai arba visiškai neaugo, arba augo labai silpnai. Iš viso 1924–1937 m. iškasta 521 463 m griovių ir nusausinta 20,8 tūkst. ha miškų.

Nuo 1930 m. buvo pradėta varžyti valstybiniuose miškuose gyvulių ganymą. Nuo 1936 m. ganiava valstybiniuose miškuose buvo visiškai uždrausta.

[1] *Žemės ūkio ministerijos metraštis, XX. K., 1939. P. 225–231.*

Nuo 1921 m. miškus pradėjo nuomoti Lietuvos taisyklingos medžioklės ir žūklės draugija.

Miškų departamentas leido kai kuriuos miškus paversti parkais (Dr. J. Basanavičiaus Panemunėje prie Kauno, Kėdainiuose (Babėnuose), Gargždуose). Taip pat buvo išskiriami miškai vasarvietėms (Kulautuvoje, Lampėdžiuose, Berčiūnuose, Birštone, Alytuje, Bubiuose, Džiuginėnuose prie Germanto ežero, Vyžonose, J. Biliūno prie Anykščių).

Miškų ūkiui intensyvėjant, MD pradėjo labiau rūpintis miškų, ypač pušų ir eglių, želdinimu. Kasmet reikėjo apželdinti apie 6–10 tūkst. ha miško dirbtinu būdu. 1920–1937 m. buvo apsėta ir apželdinta 37 768 ha miško.

Nuo 1919 iki 1937 m. vidutiniškai per metus išduotos miško medžiagos vertė sudarė 24,17 mln. Lt kasmet, bendros išlaidos sudarė 6,5 mln. Lt, grynasis pelnas – 17,62 mln. Lt, arba 1 ha miško – 20,9 Lt.

Maksimalaus dydžio grynosios pajamos iš miško 1929 m. sudarė 30,2 mln. Lt, 1932 m. jos nukrito iki 11,8 mln. Lt, 1937 m. vėl padidėjo iki 28,19 mln. Lt.

Miško apdirbimą ir prekybą ilgainiui perėmė MD.

Žemės ūkio rūmų veikla

ŽŪM veikla keliant žemės ūkio kultūrą nuo 1927 m. dažniausiai buvo nutraukta ir perduota naujai visuomeninei organizacijai – Žemės ūkio rūmams (ŽŪR).

Sumanymas kurti tokią organizaciją, kuri atstovautų ūkininkų reikalams, juos gintų ir savo patarimais padėtų vyriausybei spręsti žemės ūkio klausimus, buvo kilęs 1921 m. žemės ūkio ministro J. Aleksos iniciatyva. 1921–1923 m. kelis kartus buvo šaukiami vadinamieji Žemės ūkio tarybų suvažiavimai, kurie savo narių sudėtimi ir svarstomų klausimų pobūdžiu artimi buvo ŽŪR visumos susirinkimams. Kai kas tas tarybas ne be pagrindo laiko ŽŪR pirmtakais. Iš tų tarybų veiklos išėjo ir sumanymas steigti ŽŪR. Tam pritarė ir žemės ūkio ministras M. Krupavičius. Buvo sudaryta komisija iš J. Aleksos, J. Tūbelio, Mikšio ŽŪR įstatymui paruošti. Tačiau tik 1926 04 21 ŽŪR įstatymas buvo paskelbtas. Į ŽŪR sudėtį turėjo įeiti, be žemės ūkio organizacijų atstovų, ir ūkininkų tarybų atstovai. Faktiškai ŽŪR pradėjo veikti nuo 1928 03 01. Svarbiausią lėšų šaltinį sudarė valdžios pašalpos (1928 m. 93,91 proc. visų lėšų – 4 mln. Lt)[1].

ŽŪR perėmė, kaip minėta, ŽŪM didelę darbų dalį žemės ūkio kultūrai plėsti. Pradžioje jų veikla buvo suskirstyta į skyrius: 1) Agronomijos, 2) Gyvulininkystės, 3) Smulkių ūkio šakų, 4) Žiniasklaidos, 5) Žemės ūkio sąskaitybos, 6) Žemės ūkio tyrimo. Prie tų skyrių vėliau prisidėjo: 7) Žalienų skyrius, 8) Namų ūkio skyrius, 9) Namų pramonės skyrius, 10) Statybos skyrius, 11) Jaunųjų ūkininkų ratelių sąjunga. Be to, ŽŪR perėmė ir žemės ūkio parodų rengimą.

Ilgainiui ŽŪR sudarė 60 narių: 38 ūkininkų atstovai, 17 žemės ūkio organizacijų ir įstaigų atstovai ir 5 vyriausybės skirti atstovai. Ūkininkų atstovus 6 metams rinko apskričių savivaldybių tarybų nariai, kurie į tas tarybas įėjo kaip valsčių tarybų atstovai. Žemės ūkio organizacijos ir įstaigos savo atstovus rinko 3 metams. Vyriausybės atstovus skyrė Ministrų Taryba 3 metams. ŽŪR direktorių skyrė valstybės prezidentas.

ŽŪR artimai bendradarbiavo su kitomis įstaigomis, ypač su „Lietūkiu", „Pieno centru", „Maistu", „Sodyba", „Lietuvos cukrumi" ir kt.

ŽŪR turėjo savo atstovus įvairiose tarpžinybinėse (nuolatinėse ir nenuolatinėse) komisijose: Žemės ūkio tyrimo įstaigos taryboje, Vyriausiojoje žemės tvarkymo komisijoje, Paruošiamojoje komisijoje prie ŽŪD, kur buvo sprendžiami pieno perdirbimo bendrovių steigimo klausimai, Užsienio prekybos komisijoje prie Užsienio reikalų ministerijos, Geležinkelių valdybos tarifų komitete, Draudimo taryboje prie Valstybinės draudimo įstaigos, kur buvo svarstomi draudimo nuo ugnies klausimai, Krašto statybos komitete, Nukentėjusiems nuo audrų ūkininkams šelpti fondo komisijoje prie savivaldybių departamento, Draudimo nuo nelaimingų atsitikimų kasos valdyboje, Statistikos taryboje prie Finansų ministerijos Centrinio statistikos biuro.

[1] *Žemės ūkio rūmų apyskaita. K., 1929. P. 5–6.*

ŽŪR veikla turėjo tendenciją plėstis iki 1938 m. Iš pat pradžių gana aktyviai dirbo 1927 m. įsteigtas Agronomijos skyrius.

Jam buvo pavesta rūpintis laukų ūkio kultūra ir ūkininkų švietimu. Tačiau, kol ŽŪR veiklos organizacija nebuvo pakankamai gerai sutvarkyta, šis skyrius rūpinosi ir pievų, namų ūkio ir kitų sričių reikalais. Jam priklausė:

1) apskričių rajonų ir mažųjų rajonų bei namų ūkio instruktoriai;
2) praktikantai ir agronomai;
3) žiemos žemės ūkio mokyklos;
4) žemės ūkio kursai ir paskaitos;
5) žemės ūkio ekskursijos;
6) namų ūkio kursai ir paskaitos;
7) žemės ūkio klasės;
8) jaunųjų ūkininkų rateliai;
9) žemės ūkio parodų organizavimas;
10) įvairūs laukų ūkio ir pievų bandymai;
11) žalienų ir namų ūkio kultūrinimo sritys;
12) pašalpų teikimas;
13) javų valomieji punktai;
14) žemės ūkio mašinų ir įrankių naudojimo rateliai;
15) gamintojų ir jų organizacijų priežiūra.

1936–1937 m. racionalizuojant ŽŪR darbą, buvo įsteigti keli nauji skyriai, kurie perėmė Agronomijos skyriaus darbų dalį.

1936–1938 m. Agronomijos skyriuje dirbo: centre – 17 agronomų, provincijoje – 20 apskričių ir apie 80 rajonų agronomų.

Nuo 1936 m. pradėta steigti mažieji agronominiai rajonai. Mažųjų rajonų agronomai turėjo nuosavus ir nuomojamus ūkius, kuriuose buvo įpareigoti pavyzdingai ūkininkauti. Be to, jie aptarnavo 400–600 ūkių rajoną. Mažojo rajono agronomai gaudavo 145 Lt atlyginimo ir 100 Lt kelionpinigių per mėnesį. 1936 m. buvo įsteigti 6 mažieji rajonai, 1937 m. – 9 ir vienas panaikintas.

Nuo 1931 m. pradėjo priiminėti agronomus praktikantus 4 mėnesiams, kad šie galėtų geriau pasirengti savo darbui.

1939 m. veikė 14 ŽŪR išlaikomų žiemos žemės ūkio mokyklų, kurias baigė 273 mokiniai. Jose dirbo 33 mokytojai ir 140 lektorių. 1939 m. žiemos žemės ūkio mokykloms buvo išleista 290 000 Lt.

Aktualiausioms žemės ūkio žinioms teikti apskričių ir rajonų agronomai, padedant kitiems žemės ūkio specialistams, rengė žemės ūkio kursus. 1939 m. jų skaičius pasiekė 428, paskaitos truko 3103 valandas, jas išklausė 4630 klausytojų. Kursai trukdavo vienoje vietoje 3–6 dienas. Paskaitos buvo skaitomos vakarais po 3–4 valandas.

1936–1938 m. buvo rengiami linų paruošimo pardavimui kursai.

Vien tik 1939 m. buvo suorganizuoti: sodininkystės ir daržininkystės, melžimo, arklių kaustymo, namų ūkio, namų pramonės, žemės ūkio statybos kursai. Kursai

trukdavo nuo kelių dienų iki kelių mėnesių. Kai kurie kursai buvo organizuojami keliose, o kai kurie keliasdešimtyje vietų. Pavyzdžiui, karvių melžimo buvo suorganizuota net 50 – 1027 klausytojams, o statybų klausimais 66 kursai 2083 kursantams.

Iš viso 1939 m. buvo surengta 1110 įvairių kursų 61 287 dalyviams[1].

Namų ūkiui ir namų pramonei kelti 1939 03 21 buvo įkurta Lietuvos ūkininkių draugija, kurią globoti buvo pavesta Namų ūkio skyriui. Jis per savo instruktores apskrityse turėjo steigti tos draugijos skyrius. 1939 m. tokių skyrių buvo įsteigta 60, kuriuose buvo surengti 27 namų ūkio kursai, suorganizuota 15 ekskursijų.

Žemės ūkio kultūros kėlimas vyko ir rengiant paskaitas. Tokių paskaitų 1939 m. buvo surengta 2858. Jas aplankė 76 121 klausytojas.

1938 m. buvo suorganizuota 19 ekskursijų, kuriose dalyvavo 869 asmenys.

Iki 1936 m. buvo rengiamos vietinės rajoninės parodos. Kasmet tokių parodų įvykdavo po keliolika, bet jos buvo nedidelės ir nesudarė ūkinės pažangos vaizdo. Nuo 1936 m. ŽŪR pradėjo rengti apygardinės žemės ūkio ir pramonės parodas, kuriose su savo eksponatais dalyvaudavo kelių gretimų apskričių ūkininkai, ūkinės organizacijos ir pramonės įmonės. 1936 m. tokios parodos įvyko Alytuje ir Tauragėje, 1937 m. – Ukmergėje, 1938 m. – Telšiuose.

Žemės ūkio žinioms skleisti, informuoti apie ūkiškąjį gyvenimą ŽŪR turėjo gana daug žiniasklaidos, daugiausia perimtos iš ŽŪM. 1939 m. ŽŪR leido: a) savaitinį ūkininkų laikraštį „Ūkininko patarėją“ su nemokamais priedais „Jaunasis ūkininkas“ ir „Šeimininkė“. Šis laikraštis ėjo beveik 100 000 egz. tiražu; b) dvisavaitinį smulkių ūkio šakų laikraštį „Naujoji sodyba“, kurio tiražas – beveik 5000 egz.; c) mėnesinį žemės ūkio politikos ir mokslo žurnalą „Žemės ūkis“ – 1000 egz. tiražu; d) savaitinius per radiją skaitomus ūkininkams ir šeimininkėms skirtus laikraščius; e) įvairius neperiodinius leidinius įvairiausiais žemės ūkio klausimais, žemės ūkio sąskaitybos apyskaitas ir t. t. 1937 m. pradėtas leisti „Sodžiaus menas“, „Žemės ūkio vadovas“, „Ūkininko knygynėlis“. Buvo leidžiamos įvairios brošiūros ir plakatai aktualiais žemės ūkio klausimais.

Agrotechninės spaudos leidimas ir platinimas buvo, be abejo, vienas iš sudėtingiausių ŽŪR darbų, daugiausia prisidėjęs prie ūkininkų švietimo.

Jaunųjų ūkininkų ratelių sąjunga. Jaunųjų ūkininkų ratelių (JŪR) veiklą reguliavo 1936 03 28 išleistas JŪR sąjungos įstatymas, kuriuo visi Lietuvos JŪR buvo suburti į vieną sąjungą, turinčią juridinio asmens teises.

JŪR nariai turėjo būti auklėjami ne tik sąmoningais ūkininkais, bet ir visapusiškai gerais žmonėmis bei piliečiais. ŽŪR buvo įpareigoti ir toliau remti JŪR darbą ir artimai bendradarbiauti su šia sąjunga.

Centre ir apskrityse buvo sudaromos JŪR globos tarybos ir įsteigiami JŪR fondai.

JŪR buvo pavaldūs žemės ūkio ministrui. Jai vadovavo Sąjungos taryba iš 5 respublikos prezidento skiriamų asmenų. Visus sąjungos reikalus tvarkė Vyriausia-

[1] *Žemės ūkio rūmų apyskaita. VI. 1939–1940. V., 1942. P. 12–24.*

sis sąjungos vadovas, skiriamas prezidento. Apskrityse JŪR darbui tvarkyti buvo apskričių JŪR globos tarybos. Jas skyrė žemės ūkio ministras. Tačiau ir apskrityse visais reikalais rūpinosi ir už JŪR darbą buvo atsakingas agronomas ir JŪR instruktorius. Vietose jiems turėjo padėti visi kiti ŽŪR tarnautojai.

Atskiram rateliui vadovavo vadovas, dažniausiai mokytojas, padedant iš vietinių ir labiau išsilavinusių asmenų sudarytai globos tarybai. Vadovams tvarkyti ratelio reikalus padėjo išrinkta 3 narių valdyba. Apie 90 proc. JŪR vadovais buvo pradžios mokyklų mokytojai. Tačiau faktiškai JŪR vadovavo instruktoriai, skirti iš agronomų ir kitų žemės ūkio darbuotojų.

JŪR dalyvavo daugiausia mokyklinio amžiaus jaunimas. Vidutinis visų narių amžius buvo 14,4 metų. JŪR narių skaičių sudarė 39 238, iš jų 21 793 berniukai ir 17 445 mergaitės. Buvo 471 narys rėmėjas.

JŪR dirbo valdybos posėdžiuose, susirinkimuose, kur patys vadovai bei agronomai skaitė paskaitas, referatus. Labai daug dėmesio būdavo skiriama susipažinimui su žemės ūkio gamyba. 1939 m. įvyko 4422 valdybos posėdžiai, 10 278 susirinkimai, kur iš viso perskaityta 13 855 paskaitos, iš kurių 6590 skaitė patys nariai, 5082 – vadovai, 2183 – žemės ūkio specialistai.

JŪR rengdavo išvykas ir įvairias pramogas. 1939 m. buvo išvykę 12 735 žmonės.

Svarbiausias JŪR darbas buvo dalyvauti gamyboje, auginant stambiuosius gyvulius, paukščius, paršelius, triušius, sodų, daržų augalus ir t. t. 1939 m. iš viso JŪR priklausė 34 621 narys. Jie darė bandymus, dalyvaudavo parodėlėse, konkursuose. Už tai buvo premijuojami.

JŪR nariams buvo rengiami įvairūs kursai ir stovyklos. Šie renginiai trukdavo nuo kelių dienų iki kelių savaičių.

Gabiems, bet neturtingiems nariams buvo mokamos pašalpos mokytis įvairiuose žemės ūkio ir amatų mokyklose.

JŪR rateliai steigė kooperatyvėlius. Jie turėjo sporto komandas, savus knygynėlius.

Kartu su „Ūkininko patarėjo“ laikraščiu buvo leidžiamas specialus laikraštis JŪR nariams „Jaunasis ūkininkas“. Buvo leidžiama daug literatūros žemės ūkio, namų pramonės klausimais.

JŪR sąjungos lėšas sudarė valstybės skiriamos sumos ir visuomenės aukos[1].

Žemės ūkio sąskaitybos ir ekonomikos biuras (ŽŪSEB). ŽŪSEB buvo įsteigtas 1927 m. Pradžioje jis vadinosi Centriniu žemės ūkio sąskaitybos biuru. Jo tikslas buvo organizuoti žemės ūkio sąskaitybą ir apibendrinti gautus rezultatus. 1927 m. tik 73 ūkininkai sutiko siuntinėti savo ūkio sąskaitybos duomenis. Toliau jų skaičius didėjo ir 1938 m. tokių ūkių buvo 392.

Be atskirų ūkių rentabilumo apskaičiavimo, svarbiausias biuro darbas buvo gautos statistinės medžiagos tvarkymas. To darbo rezultatai buvo skelbiami žiniasklaidoje ar ištisai išspausdinami specialiuose leidiniuose, pavadintuose „Žemės ūkio sąskaitybos rezultatai“. Iš visų tų leidinių buvo išleista 6 sąsiuviniai. Paskutinis sąsiuvinis buvo išleistas 1940 m. pradžioje.

[1] *Ten pat. P. 80–89.*

Biuras bendradarbiavo su Tarptautiniu žemės ūkio institutu, pranešdamas jam svarbesnius duomenis.

1937–1938, 1932–1936 m. palyginamieji duomenys iš ūkių 5–50 ha didumo bendrais bruožais atrodė taip[1]: daugiausia vietos žemės plotuose užėmė javai su žalienomis. Tiek javams, tiek žalienoms teko maždaug po 40 proc. žemės ūkiui naudingo ploto. Kaupiamiesiems teko apie 9 proc., 1932–1935 m. – 7,97 proc., 1938 m. – 8,69 proc., linams – apie 2,3 proc. ir pūdymui bei kitiems plotams – apie 8–9 proc. žemės ūkiui naudingo ploto (1932–1936 m. – 10,36 proc., 1938 m. – 8,73 proc.). Reikia manyti, kad pūdymų kiekiai turėjo tendencijos mažėti.

Kapitalų (priemonių įvertinimas, atliekamas pačių ūkininkų metų pradžioje, t. y. liepos mėn. 1 d.) pasiskirstė taip:

žemės ūkio kapitalui (žemės, trobesių, augalų, melioracijos vertė)	79 proc.
gyvulių kapitalui	5–9 proc.
negyvajam inventoriui	5–9 proc.
apyvartos kapitalui	5–9 proc.

Žemės ūkio pasyvai sudarė 9 proc., grynasis ūkininko turtas – apie 91 proc. viso kapitalo.

Bruto pajamos (naujai pagamintų per ūkio metus gaminių piniginė vertė – gyvieji pinigai už parduotus visokius žemės ūkio gaminius, piniginė vertė tų gaminių, kurie sunaudoti namų ūkyje, savininko, šalutiniam verslui, darbininkų algoms mokėti, palūkanoms mokėti, ūkio turtui didinti, reiškėsi produktų ir medžiagų išteklių padidėjimu) 1938–1939 m. ūkio buvo didesnės 1 ha 7,08 Lt, arba 3,27 proc. Didžiausia bruto pajamų dalis buvo gaunama iš gyvulininkystės – apie 52–58 proc. Pajamos iš gyvulininkystės 1 ha 1938–1939 m. sudarė 130,47 Lt, 1937–1938 m. – 122,94 Lt, tuo tarpu 1932–1936 m. – 52,02 Lt, 1936 m. – 58,81 Lt. Palyginti su 1937–1938 m. jos 1938–1939 m. padidėjo 7,53 Lt, arba 6,12 proc.

Iš gyvulių ūkio šakų svarbiausią vietą užėmė pienas ir kiaulės. Pajamų iš pieno sudarė apie 17–18 proc., iš kiaulių – apie 20 proc. viso bruto pajamų.

Pajamos iš augalininkystės sudarė 34–38 proc., iš kitų šaltinių – apie 7–8 proc. visų pajamų. Augalininkystėje pajamų šaltinį sudarė grūdai. Pajamos iš grūdų buvo 16–18 proc. iš kitų augalininkystės šakų – vos po kelis proc. viso bruto pajamų.

Tarp ūkio išlaidų (samdytų darbininkų algos, mokėtina alga ūkininkui su šeima už darbą ūkyje, visokios išlaidos ūkio apyvartai palaikyti, gamybos priemonių amortizacija) didžiausią poziciją sudarė darbo algos, kurios sudarė 70 proc. visų ūkio išlaidų. Einamosioms ūkio išlaidoms teko apie 20 proc., kapitalo amortizacijos – apie 11 proc. visų išlaidų. Mokėtinos palūkanos už aktyvo kapitalą čia nebuvo įskaitomos.

[1] *Ten pat. P. 32–35.*

Grynasis pelnas (iš bruto pajamų atskaičiavus ūkio išlaidas – bruto pajamų dalis, kuri tenka žemės ūkio gamyboje dirbantiems kapitalams) nuo 1935–1936 m., kai prieš tai žemės ūkio rentabilumas buvo vos apie nulį, jis pakilo iki 2–3 proc. Žemės ūkio pajamų šaltinis buvo ūkininko su šeima darbas žemės ūkyje ir į ūkį įdėtas grynasis ūkininko turtas. Bruto pajamų dalis, tenkanti kaip alga ūkininkui su šeima už darbą žemės ūkyje ir kaip grynoji ūkininko renta, sudarė žemės ūkio pajamas. Didžiausią tų pajamų dalį sudarė pajamos iš darbo – apie 80–90 proc. ir pajamoms iš kapitalo likdavo 10–20 proc. žemės pajamų. Tautos ūkio pajamos (alga už darbą, renta už įdėtą savo kapitalą, palūkanos už skolintą kapitalą, algos samdytiems darbininkams, mokesčiai valstybei ir savivaldybei) daugiausia susidarė iš darbo – apie 80 proc. Grynasis pelnas siekė apie 15 proc.

Augalininkystės kėlimas. Augalų ūkiui kelti ŽŪR, kaip anksčiau ir ŽŪD, darė įvairius laukų tręšimo, įvairių javų veislių tyrimo ir kitokius bandymus. Be mokslinių buvo rengiami vadinamieji propagandiniai bandymai. Jų tikslas buvo supažindinti daugiau atsilikusių rajonų ūkininkus su rečiau pasitaikančiais augalais, su naujomis veislėmis, su taisyklingu pašarinių žolių mišinių sudarymu, su šakniavaisių auginimu, taip pat su augalų lengvose žemėse pašarui ir žaliajai trąšai auginimu.

Be propagandinės reikšmės, šių bandymų dėka galėjo plisti pagerintų veislių sėkla, nes bandymus daręs ūkininkas buvo įpareigojamas dvigubą gautos sėklos kiekį parduoti apylinkės ūkininkams.

Tokiems bandymams sėklas, trąšas ir beicus ŽŪR duodavo nemokamai, tik šakniavaisių propagandinius bandymus darą pusę sėklų ir trąšų kainos turėjo patys apmokėti.

Buvo daromi vienkartiniai ir daugiamečiai propagandiniai bandymai – lengvų žemių pagerinimo bandymai.

Vienkartiniai bandymai buvo daromi vienerius metus, kaskart kitoje vietoje. Vieno bandymo plotas pagal bandymo tikslą svyruodavo nuo 0,05 iki 0,5 ha.

Jau nuo 1927 m. buvo pradėta daryti paprastieji tręšimo, javų veislių, nuolatinių pievų tręšimo, lubinų ar seradėlių auginimo, nusausintų pelkių ir durpynų akėjimo, tręšimo, žolių įsėjimo ir kiti bandymai. Tokių bandymų 1927–1932 m. iš viso buvo padaryta 2593, 1936 m. – 967, 1937 m. – 532, 1938 m. – 488. Vienkartiniai bandymai buvo daromi ir 1939 m.

Daugiamečiai lengvųjų žemių pagerinimo bandymai trukdavo tiek metų, kiek sėjomainoje laukų.

Lokaliniai bandymai buvo pradėti daryti nuo 1937 m. Jų tikslas buvo išaiškinti racionalų mūsų laukų tręšimą, atrinkti geriausiai tinkančias ir derlingiausias mūsų sąlygomis augalų veisles, ištirti augalų sėjos, pasėlių priežiūros ir kitus klausimus. Galėjo atrodyti, kad ŽŪR daromi lokaliniai bandymai buvo lygiagretūs Žemės ūkio tyrimo įstaigos darbui. Šių bandymų skirtumas buvo tas, kad ŽŪTĮ darbai buvo atliekami aukštesnės kultūros sąlygomis, o šie – paprastomis Lietuvos ūkininkų sąlygomis. Ypač tai svarbu buvo aiškinant trę-

šimo klausimus, nes Lietuvos žemių derlingumas ir atskirų trąšų reikalingumas atskiruose rajonuose labai svyravo.

1937–1938 m. tokių bandymų su rugių, bulvių, miežių veislėmis, vasarojaus tręšimu, kalkių purvo vartojimu buvo daryta iš viso 799, pasisekė 569 (91,2 proc.), nepasisekė 230 (28,8 proc.).

1939 m. įvairių lokalinių bandymų buvo padaryta iš viso 691, pasisekė 482, nepasisekė 209 (30,1 proc.).

Kalkių purvo platinimui ŽŪR, susitarę su Geležinkelių valdyba, 1939 m. turėjo 25 kalkių purvo sandėlius. Kalkių purvo tona buvo parduodama ūkininkams po 2 Lt. Kalkių purvą pradėdavo platinti AB „Lietuvos cukrus". Ji nemokamai duodavo kalkių purvą, pakraudavo į vagonus ir apmokėdavo pardavimo ir valymo išlaidas. Geležinkelių valdyba leido nemokamai naudotis geležinkelių stotyse sandėliams įrengti vietomis ir sumažino tarifus kalkių purvui pervežti. ŽŪA dirvožemio laboratorija papiginta kaina (už 0,50 Lt) nustatytdavo vartotiną kalkių purvo kiekį ir parūpindavo reaktyvus dirvos rūgštingumui nustatyti. ŽŪR apmokėdavo kalkių purvo pervežimo išlaidas ir atlygindavo darbininkams už vagonų iškrovimą ir purvo išdavimą ūkininkams. Tačiau 1939 m. iš 300 tonų gauto purvo buvo parduota tik 86,5 tonos 87 ūkininkams.

Žemės ūkio mašinų ir įrankių naudojimo ratelius ŽŪR pradėjo steigti 1930 m. Ratelių tikslas buvo įpratinti narius ir apylinkės ūkininkus naudotis mašinomis ir įrankiais, kurių jie arba nepajėgė įsigyti, arba įsigiję negalėjo racionaliai naudoti.

Rateliai buvo steigiami kooperatiniais pagrindais ir buvo registruojami Viešojo atsiskaitymo įstaigų ir įmonių inspekcijoje. Jie turėjo juridinio asmens teises, t. y. galėjo įgyti, parduoti, įkeisti kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą, steigti mašinų remonto dirbtuves ir t. t. Rateliai kasmet šaukdavo visuotinius narių susirinkimus, kurie rinko valdybą ir revizijos komisiją, tvirtino metinę ratelio apyskaitą, darbo planą ir sąmatą, nustatinėjo mašinų naudojimo sąlygas ir t. t.

ŽŪR padėdavo tokiems rateliams įsikurti, o jų veiklą prižiūrėjo agronomai. Rateliai, pirkdami reikalingas mašinas ir įrankius, gaudavo iki 50 proc. jų vertės pašalpas. 1939 m. veikė 135 rateliai.

Javų valomuosius punktus steigdavo žemės ūkio mašinų ir įrankių naudojimo rateliai, žemės ūkio kooperatyvai, pieno perdirbimo bendrovės, savivaldybės, jaunųjų technikų rateliai ir pavieniai ūkininkai. Punktai gaudavo 50 proc. pašalpos javų valomųjų mašinų kainos. 1939 m. veikė 359 javų sėklos valymo punktai.

Punktų laikytojai buvo įpareigoti už tam tikrą atlyginimą leisti naudotis punkto mašinomis apylinkės ūkininkams. Už išvalymą centnerio (50 kg) sėklos buvo nustatytos tokios maksimalios kainos: trijeriu – 25 ct, fukteliu – 15 ct, gyvatuku – 10 ct, trekšle sėmenims valyti – 25 ct. Mokestis buvo imamas punkto laikytojo naudai. Punktus tikrino ir prižiūrėjo ŽŪR agronomai. Jei per trejus metus punkto veikimas atitikdavo visus reikalavimus, t. y. leisdavo apylinkės ūkininkams naudotis mašinomis, išvalydavo nustatytus minimalius sėklų kiekius ir t. t., punkto mašinos buvo atiduodamos į visišką punkto laikytojo nuosavybę.

Pašalpos buvo teikiamos mašinoms ir įrankiams įsigyti bei varpinių pašarinių žolių, šakniavaisių ir daržovių sėkloms auginti. ŽŪR tokias pašalpas duodavo neturtingesniųjų rajonų ūkininkams. To darbo tikslas buvo įpratinti ūkininkus naudoti racionalesnius žemės ūkio įrankius. 1939 m. tokių pašalpų buvo išduota 28,7 tūkst. Lt, o išplatintų mašinų vertė siekė 90 000 Lt.

Su pašalpomis buvo platinamos įvairios sėklų valymo, žemės dirbimo ir sėjamosios mašinos.

Linų auginimo propagavimas ir rėmimas buvo daromas dėl to, kad linai duodavo daug pajamų ūkininkams ir sudarė svarbią eksporto poziciją. 1939 m. visame krašte buvo užsėta 82 900 ha linų. Vidutinis derlius iš ha buvo: pluošto – 344 kg, sėmenų – 385 kg.

Linų auginimas buvo skatinamas lokaliniais linų bandymais ir derlingesnių linų veislių platinimu. Šį darbą darė sėklų augintojų draugija „Sėklininkas". Pirkdami veislinę sėklą, ūkininkai gaudavo pašalpą.

Gerinant linininkystę, 1936–1938 m. buvo su ŽŪR pašalpa pastatytos 273 naujoviškos linų mynyklos. Ją sudarė jauja (džiovykla), patalpa linams minti, mašinos linams minti ir įtaisai išmintiems linams brukti. 273 mynyklos kainavo 1,25 mln. Lt. Pašalpų joms statyti buvo išduota 491 tūkst. Lt (39,1 proc. visų išlaidų).

Naujoviškose linų mynyklose buvo įmontuotos ūkinės mašinos linams minti, sukamos dažniausiai mediniu krumpliaračiu (70 proc.), geležiniu manieţu (26 proc.) ar motoru (4 proc.).

Nors naujoviškos mynyklos turėjo nemažą pranašumą lyginant su senomis jaujomis, tačiau ypatingo persversmo linų apdirbimo pramonėje nepadarė.

Naujoviškų linų mynyklų savininkai, gavę ŽŪR pašalpą, per 5 metus turėjo jas remontuoti, drausti nuo gaisro ir leisti apylinkės ūkininkams naudotis jomis už nustatytą atlyginimą[1].

Panemunėlio bandomoji linų perdirbimo įmonė buvo pradėta steigti 1937 m. – pastatytas plytinis dviejų aukštų mūro namas linams sudėti, įrengtos keturios gelžbetoninės mirkyklos ir keturios lentomis iškłotos markos. 1937 m. rudenį jau pradėta supirkinėti iš ūkininkų nemirkyti, nukulti, sausi linų šiaudeliai. Ūkininkams mokėta už 1 kg:

nemirkytų linų	I	rūšies	15–17 ct
	II	„	13–15 ct
	III	„	10–13 ct

1938 m. vasarą buvo išmirkyta 123 tonos linų šiaudelių. Įmonėje linai buvo mirkomi oro temperatūros vandenyje. Ore išdžiovinti linai pagal išgales buvo minami ir išbrukiami. Linai buvo minami 6 porų geležiniais velenais rusiško tipo linamine. Išminti linai buvo brukiami linų brukymo rateliais.

Tačiau šios gamyklos ekonominės veiklos skaičiavimai parodė, kad taip dirbti

[1] *Žemės ūkio rūmų apyskaita. VI. 1939–1940. V., 1942. P. 42–44.*

nuostolinga. Reikėjo įrengti pašildyto vandens mirkyklas ir aprūpinti gamyklą didesnio našumo mašinomis. Gamykla buvo išnuomota „Lietūkiui“, kuris numatė šiuos trūkumus pašalinti.

„Lietūkiui“ buvo 1939 m. perduotas ir „Sėklininko“ draugijos darbas, t. y. daržovių, pašarinių žolių, linų ir kitų augalų veislinių sėklų auginimo organizavimas ir platinimas. „Lietūkis“, tuo metu turėdamas 34 tonas elitinės 'Ilgūnėlių II' veislės linų sėklos, galėjo augintojus aprūpinti geros kokybės sėkla.

Planingas nusausintų pelkių ir blogųjų žalienų (pievų ir ganyklų) kultūrinimas buvo pradėtas tik nuo 1928 m. Tas žemės ūkio kultūros kėlimo darbas buvo perduotas iš ŽŪM Žemės ūkio rūmams. Iki to meto, išskyrus pelkių nusausinimo darbus, žalienų kultūrinimo kaip ir nebuvo. Iš pradžių to darbo organizavimu ir vykdymu rūpinosi Agronomijos skyrius. Prie to skyriaus nuo 1934 03 01 buvo paskirtas pievininkystės instruktorius. Didėjant darbų mastui, 1937 m. buvo suorganizuotas Žalienų skyrius.

Žalienų skyriaus veikla reiškėsi darant pelkių, pievų ir ganyklų kultūrinimą, tiksliųjų ir parodomųjų pievų bandymus, pelkių smulkųjį nusausinimą, kultūrinių žalienų tręšimą, arklinių pievinių įrankių punktų steigimą, pievinių įrankių platinimą, pelkių plėšimą privačiais traktoriais ir arkliais, skatinimą ir parodomųjų durpių kuro gamybos kursų organizavimą.

Gyvulių ūkio pagrindą sudarė stambieji baltyminiai pašarai. Šių pašarų didžiausi ir pigiausi tiekėjai yra žalienos. Iš viso krašto natūralių pievų ir ganyklų krašte buvo apie 764 000 ha ir ganyklų – apie 440 000 ha. Visas jas reikėjo sukultūrinti. Tik tai atlikus būtų sudarytas pagrindas pieno ir gyvulių ūkiui plėtoti, produkcijai didinti ir kartu laukų našumą didinti. Apytikriais skaičiavimais, Lietuvoje esamiems gyvuliams, racionaliai juos šeriant, trūko stambiųjų baltyminių pašarų apie 1,5 mln. tonų. Tuo metu buvo pagaminama apie 2,5 mln. tonų, o reikėjo – apie 4 mln. tonų. 1936–1938 m. buvo skirta daug dėmesio blogųjų pievų ir ganyklų kultūrinimui. Tam ūkininkams buvo teikiamos pašalpos pašarinių žolių sėkloms įsigyti iki 75 proc. jų vertės pievoms ir iki 50 proc. ganykloms.

Buvo sukultūrinta:

	pievų	ganyklų
1936 m.	1000,2 ha	500,8 ha
1937 m.	2172,5 „	806,8 „
1938 m.	4265,0 „	1270,7 „
1928–1938 m.	9671,3 „	6320,8 „

Kultūrinėms pievoms ir ilgametėms ganykloms įrengti buvo išduota pašalpų:

1936 m.	1693	ūkininkams	43,05	tūkst.	Lt
1937 m.	3262	„	123,49	„	„
1938 m.	6439	„	208,08	„	„

Iš viso 1928–1938 m. buvo sukultūrinta apie 16 000 ha pelkių ir jose buvo įrengta ganyklų, ūkininkams išmokėta pašalpų 741,08 tūkst. Lt. 1939 m. sukultūrinta pievų 9940,5 ha, ganyklų – 1497 ha, iš viso – 11 438 ha.

Parodomieji pievų bandymai buvo vertinga priemonė ūkininkus paskatinti kultūrinti pelkes ir gerinti blogąsias žalienas. Daugumai valstiečių tai buvo naujiena. Reikėjo gyvais pavyzdžiais įrodyti, kad kultūrinės žalienos turėjo reikšmę pašarų gamybai. 1932 m. įvairiose krašto vietose gana tankiu tinklu buvo pradėti vykdyti parodomieji pievų tręšimo, dalinio ir visiško įsėjimo bandymai. Tręšimo bandymai buvo daromi tose natūraliose pievose, kurių botaninė žolių sudėtis daugiausia buvo iš gerųjų žolių. Tokių pievų derlių buvo galima padidinti tręšiant mineralinėmis trąšomis. Dalinio įsėjimo bandymai buvo daromi pievose, kur greta gerųjų žolių buvo nemažai ir blogųjų. Šios pievos buvo gerinamos anksti pavasarį, stipriai išakėjus ir įsėjus pašarines žoles.

Pilno ir dalinio įsėjamų bandymų buvo įvykdyta:

1936 m.	538 ha
1937 m.	665 ha
1938 m.	732 ha

Bandymai užėmė apie 480 ha plotą. Bandymams atlikti išleista apie 42 tūkst. Lt.

Pievų tręšimo bandymuose, skaičiuojant 1 ha, vidutiniškai buvo gautas 93 cnt (cnt = 50 kg) šieno derlius, o greta buvusios netręštos pievos davė vidutiniškai tik po 44 cnt iš ha. Dalinio įsėjimo bandymuose vidutiniškai gauta 107 cnt šieno iš ha. Greta buvusios nepagerintos pievos davė vidutiniškai tik po 33 vnt iš ha šieno. Pilno įsėjimo bandymuose gauta 118 cnt iš ha šieno, o greta buvusios nepagerintos pievos davė šieno tik po 29 cnt iš ha. Be to, pagerintuose ploteliuose buvo gautos geros kokybės gerųjų žolių derlius, o nesukultūrintose pievose, pelkėse – blogųjų žolių menkavertis šienas. Žinoma, tinkamai nenusausinus daugelio pievų ir ganyklų pagerinti nebuvo įmanoma.

1936 m. rudenį prie ŽŪR buvo paskirtas iš MD specialistas, kuris turėjo rūpintis šlapiųjų plotų nusausinimu. 1936 m. buvo paskirti dar 6 kultūrtechnikai. 1937 m. jų dirbo 8, 1938 m. – 13. Jie ūkininkams sudarinėjo smulkaus nusausinimo projektus ir vietoje mokė, kaip jais naudotis. Už nusausinimą ūkininkams buvo duodamos pašalpos 5 ct, o neturtingiems iki 15 ct už metrą iškasto griovio. Už tiesinį metrą nusausinant drenažu buvo mokama 15 ct pašalpos. Tokių pašalpų mokėta:

1937 m.	87	ūkininkams	2695	Lt
1938 m.	597	„	25 592	„

1938 m. pievų ir pelkių nusausinta 1515 ha, drenažu – 24,6 ha, iškasta griovių – 329,2 km, sudėta drenų – 8,25 km, sudaryta 835 projektai 5091 ha plotui.

Įsteigus Melioracijos departamentą, nuo 1939 m. pradžios ŽŪR smulkaus nu-

sausinimo darbai buvo sustabdyti, bet ŽŪR ir MD tarpusavyje glaudžiai bendradarbiavo.

1937 m. buvo pradėta steigti traktoriniai pievų dirbimo įrankių punktai. Tai buvo daroma dėl to, kad arkliniais įrankiais kai kurių nusausintų plotų nebuvo galima įdirbti. 1937 m. buvo įsteigti pirmieji du traktoriniai punktai, 1938 m. pavasarį įsteigta dar 3, o nuo liepos mėn. vidurio dar 6 komplektai, iš viso – 11 traktorių. Punktuose buvo laikomi vikšriniai traktoriai, specialūs plūgai ir akėčios. Traktoriams aptarnauti buvo samdomi sezoniniai traktorininkai artojai. Už 1 ha pelkių suarimą iš ūkininko buvo imama 25 Lt, o už supurenimą lėkštinėmis akėčiomis du kartus – 8 Lt. Už didesnio kaip 3 ha ploto išdirbimą mokėdavo mažiau. Dalį išlaidų padengdavo ŽŪR. 1939 m. 21 punkte dirbo jau 21 vikšrinis traktorius. Iš viso buvo suarta 2541 ha 1702 ūkininkams. 1939 m. buvo skatinama pelkes arti ir privačiais traktoriais.

Iš viso 1939 m. buvo išplėšta 5463 ha pelkių, kupstynų ir krūmingų ganyklų, ūkininkams išmokėta 18 500 Lt pašalpų.

Iš viso kultūrinimas palietė 18 850,94 ha žalienų plotą, ūkininkamsi išmokėta 570 952 Lt pašalpų.

Žalienų gerinimo klausimais buvo leidžiama speciali literatūra, propagandinės brošiūros ir lapeliai[1].

Nors sodininkystė Lietuvoje žinoma nuo senų laikų, bet ji buvo tvarkoma neracionaliai. Prieš 1914 m. karą sodininkystė jau gerokai buvo pažengusi į priekį. Ypač didelius ir gerus sodus turėjo kai kurie dvarai. Tačiau bendras jų trūkumas buvo tai, kad čia buvo daugybė įvairių veislių, o tai mažino jų eksportinę vertę. 1914–1918 m. karas, okupacija smarkiai suniokojo sodus. ŽŪR, norėdami paskatinti ūkininkus tvarkyti sodus, teikdavo pašalpų purkštuvams kovai su sodų kenkėjais įsigyti. Jie pradėjo eksportuojamą vaisių kontroliuoti. Išvežti į užsienį obuolius buvo leidžiama be muito.

Ilgainiui ŽŪR darbai sodininkystėje nukrypo į sodų įveisimo propagandą, tinkamą jų priežiūrą, kovą su ligomis ir kenkėjais. Tam buvo premijuojami naujų sodų sodintojai, skiriamos pašalpos sodams aptverti. 1934 m. ŽŪR pradėjo kitaip premijuoti sodininkus. Premijos buvo mokamos ūkininkams, turintiems ne daugiau kaip 20 obelaičių. Premijos buvo skiriamos po 1 Lt už obelaitę ir ne daugiau kaip 50 Lt vienam ūkininkui. Svarbiausias premijavimo tikslas buvo skatinti sodininkus sodinti tik gerų ir mūsų sąlygomis tinkamų veislių obelaites ir sudaryti didesnį kiekį vienos veislės obuolių. Buvo reikalaujama, kad 60 proc. visų į sodą pasodintų obelaičių, sudarytų viena kuri iš nurodytų veislių.

Buvo premijuota:

1936 m.	431	sodas su	129	medelių
1937 m.	569	„	18 004	„
1938 m.	1064	„	32 017	„
1939 m.	898	„	27 761	„

[1] *Ten pat. P. 45–49.*

Visą laiką pašalpomis buvo skatinami įsigijusieji purkštuvus kovai su vaismedžių ligomis ir kenkėjais. 1939 m. buvo duodamos ūkininkams ir jaunųjų ūkininkų rateliams 40 proc. purkštuvo vertės, bet ne daugiau kaip 60 Lt pašalpos. Išplatinti 257 purkštuvai. Gerai tvarkomus sodus ŽŪR ir iš dalies savininkų lėšomis apipurkšdavo nuodingais chemikalais prieš sodo ligas ir kenkėjus. 1939 m. 848 soduose taip pat apipurkšta iš viso 57 631 medis, 1938 m. 640 – 37 414, 21937 m. 570 – 36 204, 1936 m. 376 – 20 651 medis.

ŽŪR, norėdami paskatinti ūkininkus daugiau vartoti daržovių, didinti jų asortimentą ir sudaryti atsargas, dažniausiai per JŪR platino daržovių veislinių sėklų rinkinius. 1939 m. tokių sėklų rinkinių buvo išdalyta daugiau kaip 1200.

Gyvulininkystė ir pieno ūkis. ŽŪR buvo pavesta rūpintis kooperatinių pieninių steigimu. Jie tuo reikalu rūpinosi iki 1940 m. vidurio. 1939 m. pašalpos buvo duodamos tik arteziniams šuliniams kasti ir filtrams įrengti. Pašalpas gaudavo ir grietinės nugriebimo punktai – iki 500 Lt vienam punktui. Klaipėdos krašte liko 4 pieninės, kuriose būdavo surenkama apie 12 mln. litrų pieno, arba 3 proc. viso Lietuvos kooperatinėse pieninėse perdirbto pieno kiekio. Netekus Klaipėdos uosto bei krašto, iškilo kai kurių sunkumų ir sviesto eksportui. Pieno ūkiui neigiamą reikšmę turėjo ir 1939 m. rudenį prasidėjęs karas ir vėliau kariaujančių šalių paskelbta ekonominė blokada. Grąžinus Vilniaus sritį Lietuvai, ten joje jau buvo keliolika veikiančių pieninių. 1939 m. pradžioje visoje Lietuvoje veikė 180 pieninių. Po Klaipėdos krašto atplėšimo liko 176 pieninės: 151 garinė, 22 motorinės ir 3 rankinės pieninės. Iš to skaičiaus 7 pienines administravo „Pieno centras“, vieną ŽŪA ir 168 buvo kooperatinės. Grietinės nugriebimo punktų 1939 m. išaugo iki 2159, iš jų 359 – savarankiški.

1939 m., išskyrus keletą apskričių, į pienines pieno buvo pristatoma vis daugiau. Pieno pristatymas daugiausia padidėjo Kėdainių aps. – 20,7 proc., Panevėžio aps. – 19,2 proc. Šiaurės ir šiaurės rytų Lietuvoje pieno gamyba ir jo pristatymas į pienines sumažėjo dėl šiuose rajonuose 1939 m. vasarą ilgiau užsitęsusių sausrų.

Nuo 100 ha naudojamos žemės daugiausiai pieno buvo priimta Rokiškio aps. – 31 091,3 kg, Biržų aps. – 24 853,7 kg, Vilkaviškio aps. – 20 239,6 kg. Mažiausia pieno buvo pristatoma 100 ha naudojamos žemės Kretingos, Trakų, Seinų apskrityse.

Gyvulių veislių gerinimu iš pradžių užsiėmė ŽŪM, o nuo 1927 m. ir ŽŪR. Gyvulių veislėms pagerinti buvo steigiami eržilų, bulių, kuilių ir avinų kergimo punktai.

1939 m. kergimo punktams buvo nupirkta 27 eržilai: 26 Lietuvoje ir 1 TSRS (už 9,3 tūkst. Lt), 94 buliai – 44 juodmargių ir 50 žalųjų veisimo krypties. Avinų nupirkta 201. Iš jų 197 juodgalvių Lietuvoje ir 2 juodgalvių ir 2 merinosų veislės Prūsuose. Rytprūsiuose nupirktas 1 merinosų veislės avinas ir 12 avių ir perduota ŽŪT įstaigai.

1938 m. ŽŪR pradėjo steigti ir veislinių kuilių kergimo punktus. 1939 m. ker-

gimo punktams buvo nupirkta 25 jorkšyrų veislės kuiliai ir 12 sukergtų veislinių kiaulių. Visa ta veislinė medžiaga atiduota buv. Pademarklinijo rajonui. Kuilių laikytojas turėjo duoti pasižadėjimą ŽŪR, kad kuilius išlaikys ne mažiau kaip dvejus metus ir apylinkės ūkininkams už nedidelį atlyginimą leis naudoti kiaulių kergimui. Kiaulės buvo atiduodamos ūkininkams su sąlyga, kad bus laikomos veislei ne mažiau kaip 2 metus ir kad jų paršeliai bus platinami veislei.

ŽŪR nuo savo veikimo pradžios buvo įsteigę 354 eržilų, 583 bulių, 940 avinų ir 73 kuilių kergimo punktus. Iš jų 1939 m. pabaigoje priklausė ŽŪR ir veikė 166 eržilų, 271 bulių, 416 avinų ir 68 kuilių kergimo punktai. Reproduktorių laikytojai gaudavo pašalpas. Pašalpos buvo duodamos už reproduktorius, įrašytus į atitinkamą gyvulių augintojų draugijų kilmės knygas. 1939 m. buvo išduota pašalpų už 63 eržilus – 5060 Lt, už 1431 bulių – 65 975 Lt, už 810 kuilių – 20 250 Lt, iš viso už 2304 reproduktorius – 91 260 Lt.

Arklių ir galvijų prieauglio parodos ŽŪR buvo rengiamos ūkininkams paskatinti. Jie turėjo auginti geresnių veislių arklių ir galvijų prieauglį ir mokėti tinkamai jį šerti ir prižiūrėti. Už geresnį prieauglį buvo mokamos premijos. Į arklių prieauglio parodas 1939 m. buvo priimami žindukliai, mituliai ir dveigiai eržilai, kilę iš tėvų, įrašytų į kilmės knygas, ir to paties amžiaus kumelaitės, kilusios bent iš tėvo, įrašyto į kilmės knygas. Už arklių prieauglį buvo mokamos premijos nuo 15 iki 25 Lt, už galvijų prieauglį 15–40 Lt. Taip pat būdavo mokamos premijos už veislinių kumelių laikymą ir už jų kergimą su veisliniais eržilais.

Galvijų veislei gerinti ŽŪR iniciatyva buvo išleistas įstatymas, 1939 03 28 – jam vykdyti taisyklės. Jau 1930 m. išleidus įstatymą arklių kergimui tvarkyti, pasirodė, kad jis davė teigiamų rezultatų. Pagal tą įstatymą teigiami veislei eržilai turėjo būti specialiai atrenkami, kitokius reproduktorius buvo draudžiama laikyti[1].

ŽŪR daug dėmesio kreipė paukščių veislei gerinti ir veislinei medžiagai platinti tarp ūkininkų. Kontroliuojamų veislinių vištų ūkių skaičius padidėjo nuo 79 ūkių 1938 m. iki 100 apyskaitos metais. Buvo kontroliuojami 186 bronzinių kalakutų bei 8 mėsinių ančių ūkiai. Viščiukų perykloje buvo išperinta ir išplatinta daugiau kaip 120 000 vienadienių viščiukų. Vienadieniai viščiukai ir kiaušiniai buvo platinami tarp jaunųjų ūkininkų. Ūkininkams, aptveriantiems savo ūkius vielos tinklo tvoromis, buvo mokamos pašalpos.

Kontroliuojamų veislinių vištų ūkiai pradėti steigti 1934 m. Jų tikslas buvo pasigaminti pakankamai veislinės medžiagos, kurią būtų galima platinti tarp ūkininkų. Iš kontroliuojamų veislinių vištų ūkių buvo reikalaujama, kad kontrolės metų pradžioje laikytų ne mažiau kaip 80 vienos grynos leghornų ar rodislandų veislės vištų, neskaičiuojant gaidžių. Kontroliuojamiems ūkiams gaidžius parinkdavo Lietuvos naminių paukščių ir smulkiųjų gyvulių auginimo draugija.

Tokiems ūkiams ŽŪR skyrė pašalpos po 5 Lt nuo vištos, bet ne daugiau kaip 400 Lt. Naujai įsteigtų ūkių savininkams iki metų pabaigos, bet ne mažiau kaip 6 mėnesius buvo mokama už kiekvieną vištą po 3 Lt, bet ne daugiau kaip 240 Lt.

[1] *Ten pat. P. 56–63.*

1938–1939 m. iš viso buvo kontroliuojama 100 ūkių su 11 653 vištomis. Kontroliuojami ūkiai buvo įpareigoti veislinius kiaušinius pristatyti viščiukų peryklai, o kitus platinti tarp ūkininkų. 1939 m. tuo būdu buvo išplatinti 304 849 kiaušiniai.

Panašiomis priemonėmis ŽŪR mėgino išplėtoti tarp ūkininkų ir veislinių mėsinių paukščių auginimą. Ir šiuo tikslu buvo laikomi ir šelpiami kontroliuojami kalakutų ir ančių ūkiai. 1939 m. buvo 18 kontroliuojamų kalakutų ūkių su 222 kalakutais ir 8 – ančių su 96 paukščiais. Mėsiniai kalakutai buvo kontroliuojami tik bronziniai, o antys – Ruano ir Pekino veislių.

Paukščių ūkiui plėtoti ŽŪR 1938 m. pastatė ir 1939 m. baigė rengti modernią viščiukų peryklą Panevėžyje, kur buvo 8 inkubatoriai, talpinantys 87 000 kiaušinių. Per sezoną buvo galima išperinti apie pusę milijono vienadienių viščiukų. 1939 m. veikiant ne visą sezoną buvo perinta 258 368 kiaušiniai, vienadienius viščiukus pirko 4067 ūkininkai. Peryklą eksploatavo Panevėžio smulkiųjų gyvulių augintojų draugija. Už kiekvieną išperintą viščiuką ŽŪR mokėjo po 5 ct.

Paukštininkystei plėsti daug padėjo ir atitinkamos organizacijos, ypač Lietuvos naminių paukščių ir smulkiųjų gyvulių augintojų draugija bei Panevėžio to paties vardo draugija. Jos parūpino vietą paukštynams aptverti, ženklus vištoms ženklinti, platino veislinius gaidžius ir dar kitus su paukštininkyste susijusius darbus. Smulkiųjų ūkio šakų ir specialių augalų organizacijų sąjunga „Sodyba" Kaune paukščių augintojus aprūpindavo įvairiais paukštininkystei reikalingais dalykais. Paukštininkystės propaganda buvo skleidžiama ir per jaunųjų ūkininkų ratelius[1].

Pagaliau Žemės ūkio rūmų gyvulininkystės srityje paminėtinas kailinių žvėrių ūkių rėmimas. Tokių ūkių 1939 m. buvo: juodsidabrinių lapių augintojų 18 su 1500 žvėrelių, mėlynųjų lapių – 1, audinių – 10, nutrijų – 20, meškėnų – 5, baltųjų šeškų – 5 ūkiai su 150 žvėrelių, iš viso 59 ūkiai. Taip pat buvo propaguojamas triušių auginimas ir duodamos pašalpos jų augintojams.

ŽŪR rėmė bičių ūkio plėtimą tuo, kad jie platino su pašalpa susijusius medsukius, avilių planus.

Bičių būklė mūsų sąlygomis buvo stebima 5 bičių stebyklose. Stebyklos buvo aprūpintos kontrolinėmis automatiškomis avilių svarstyklėmis ir kitais reikiamais įrengimais. Surinktą stebėjimo metu medžiagą siųsdavo ŽŪR. Prekybiniais bitininkų reikalais rūpindavosi „Sodyba". Bitininkai turėjo savo bitininkų draugiją, kuri tarpininkavo nariams įsigyjant bičių motinų, davė įvairių patarimų ir t. t.

Bitininkystė buvo propaguojama ūkininkams per smulkiuosius ūkio šakų skyrius arba bendruosiuose agronomijos kursuose.

Organizacijos kelti gyvulininkystei. Gyvulininkystei kelti ir jai tobulinti bei plėtoti ŽŪR globojo susikūrusias gyvulininkystės draugijas.

1928 m. ŽŪR globojo šias gyvulių augintojų draugijas:

1. Vietinių galvijų augintojų;
2. Olandų veislės galvijų augintojų;
3. Žalųjų veislės galvijų augintojų;

[1] *Ten pat. P. 63–66.*

4. Ardėnų veislės arkliams auginti;
5. Lengviesiems arkliams auginti;
6. Veislinių kiaulių augintojų.

Visos šios gyvulių augintojų draugijos 1928 m. naudojosi ŽŪR pašalpomis, kurios buvo mokamos: a) instruktoriams išlaikyti, išskyrus Žalųjų veislės galvijų augintojų draugiją, kuri instruktorių neturėjo; b) arklių ir kiaulių augintojų draugijos – kelionės išlaidoms padengti veislinių gyvulių registracijos ir įrašymo į kilmės knygas reikalais; c) visos draugijos, išskyrus Vietinių galvijų gerinimo draugiją ir Žalosios veislės galvijų augintojų draugiją, kurių buveinė buvo Šiauliuose, taip pat naudojosi ŽŪR pašalpa. Be to, ŽŪR veislinių galvijų draugijų nariams už perkamus iš jų suaugusius veislinius gyvulius ir jų prieauglį mokėdavo pašalpas. Veislinių gyvulių laikymas jų augintojams pasidarė naudingas.

Prie suminėtų draugijų dar prisidėjo Lietuvos vietinių arklių gerinimo draugija, Kiaulių augintojų draugija ir Avių augintojų draugija. Veikė ir Lietuvos galvijų auginimo ir kontrolės ratelių sąjunga, kurioje ilgainiui buvo koncentruojamas galvijų auginimo ir kontrolės darbas.

Pagrindinių draugijų veikla aptariama atskirai.

Lietuvos galvijų auginimo ir kontrolės rateliai Lietuvoje atsirado po 1914 m. karo. 1923–1925 m. juos globojo Olandų veislės galvijų augintojų draugijos. 1925 m. galvijų kontrolės rateliai sudarė savarankišką organizaciją – Lietuvos centrinę galvijų kontrolės sąjungą. 1926 m. pabaigoje sąjungoje buvo 59 nariai, kurie naudojosi pašalpomis iš ŽŪM ratelių specialistams išlaikyti. 1928 m. pradžioje veikė 82 galvijų kontrolės rateliai, o tų pačių metų pabaigoje – jau 108, kurie kontroliavo 1601 bandą su 15 410 karvių. 1937–1938 m. ratelių skaičius gerokai padidėjo. 1940 01 01 veikė 209 rateliai su 5715 bandomis ir 53 083 karvėmis.

Kontroliuojamų karvių produktyvumas didėjo ir 1938–1939 m. iš vienos kontroliuojamos karvės vidutiniškai gauta 107 kg riebalų, 2825 kg 3,79 proc. riebumo pieno. Kontrolės duomenys rodo, kad buvo pažengta gerokai į priekį. Didelę reikšmę čia turėjo taip pat ir gyvulių veislės gerinimas, taisyklingas karvių šėrimas ir priežiūra.

Atskirų veislinių galvijų kilmė bei produkcija buvo registruojama Sąjungos leidžiamuose galvijų kilmės knygose. 1939 m. pradžioje buvo išleistos III, o metų laikotarpiu ir IV galvijų kilmės knygų tomas. III tome į kilmės knygas buvo įrašyta 699 buliai ir 6637 karvės: 316 bulių ir 3479 karvės juodmargių veislės, 341 buliai ir 2882 karvės žalųjų bei 42 buliai ir 275 karvės žalmargių veislės.

Arklių veislei gerinti Lietuvoje buvo įkurtos 3 draugijos: Ardėnų veislės arkliams auginti, Lengviesiems arkliams auginti, Vietinių arklių gerinimo draugija. Jos laikė ŽŪR išlaikomus instruktorius, tvarkė kilmės knygas. Tačiau nors tos draugijos atliko nemažai darbo, vis dėlto neįstengė savo veiklos taip išplėsti, kad apimtų visą arklininkystės organizacijos darbą. Tai matydama, dalis arklių augintojų ėmėsi iniciatyvos ir remiami ŽŪR 1937 04 08 įsteigė naują draugiją, kurią

pavadino Lietuvos arklių auginimo draugija. Šios draugijos tikslas buvo skatinti kraštui naudingų arklių veislių auginimą, daryti sistemingą tinkamų Lietuvos ūkio sąlygoms ir krašto reikalams arklių atranką ir planingai tvarkyti visą krašto arklių ūkį. Draugijos nariais galėjo būti visų auginimo krypčių arklių augintojai ir mėgėjai. Į draugijos arklių kilmės knygas galėjo būti įrašomi visų arklių auginimo krypčių arkliai. Tuo būdu nauja draugija apėmė visų kitų draugijų reikalus.

Naujoji draugija pirmiausia parengė ir išleido arklių įvertinimo ir įrašymo į kilmės knygas taisykles, paruošė naujas arklių kilmės knygas kartotekine forma. Kasmet po metinio arklių įvertinimo visiems įrašytų į kilmės knygas arklių savininkams buvo duodamos kergimo knygelės. Iš viso 1939 m. kilmės knygose buvo įrašyta 2122 veisliniai arkliai: 1462 kumelės ir 660 eržilų.

Kiaulių augintojų draugija buvo įsteigta 1926 01 06. 1928 m. jai priklausė jau 224 nariai. Draugijos tikslas buvo skatinti veislinių kiaulių auginimą ir jų registravimą kilmės knygose. Buvo platinamos didžiųjų jorkšyrų, vidutinių jorkšyrų, didžiųjų juodųjų ir danų veislių kiaulės. Jau 1928 m. draugijai tarpininkaujant, buvo išplatinta 8 suaugę kuiliai, 33 kiaulės, 786 kuiliukai ir 940 kiaulaičių. Pašalpų buvo išmokėta 70 004 Lt. Draugijos veikla daug prisidėjo prie to, kad bekoninės kiaulės paplistų Lietuvoje ir jų veislė pagerėtų.

Draugija, „Maistui" remiant ir ŽŪR pritariant, įsteigė kiaulių kergimo punktus, kurių 1939 m. buvo 101.

Veislinė kiaulių medžiaga buvo eksportuojama į TSRS. 1934–1937 m. į TSRS išvežta 3986 kuiliai, už kurių vieną vidutiniškai gauta po 200 Lt.

Kiaulių augintojų draugija, ŽŪR šelpiant, turėjo įsteigusi 3 kiaulių augintojų ratelius. Kiekvienas kiaulių kontrolės ratelis turėjo kontrolasistentą, kuris atliko visus su kiaulių kontrole susijusius darbus, tvarkė kiaulių kilmės knygas. Kontroliuojami ūkiai buvo veislinių kiaulių platinimo centrai.

Kiaulių augintojų draugija išleido kiaulių kilmės knygų I tomą, kur buvo įrašytos 2862 kiaulės.

Avių augintojų draugija įsikūrė 1926 m. Jos tikslas buvo Lietuvoje skatinti avių auginimą. Draugija nuo pat savo įsisteigimo tarpininkavo nariams įsigyjant veislinių avių ir jas platinant. Nuo 1934 m. pradėjo tvarkyti avių kilmės knygas. Nuo to laiko buvo pradėta organizuoti veislinių avių auginimo ūkius.1931–1938 m. į avių kilmės knygas buvo įrašyta 1012 avinų ir 1478 avys. 1938 m. avių kergimo punktuose buvo 248 avinai. Draugijos nariai veislines avis platino su ŽŪR pašalpomis.

Iš veislinių avių daugiausia buvo paplitusios juodagalvių veislės avys. Su pastarosiomis neatnaujinant veislės susiliejo ir šropširų veislės avys. 1935 m. iš TSRS buvo atvežta Romanovo veislės avių, o 1939 m. iš Rytprūsių ŽŪR lėšomis – merinosų.

Žemės ūkio statyba. Reikėjo atstatyti karo sunaikintus trobesius kaimuose, naujose vietose įsikurti vienkiemiams, be to, statyti trobesius naujakuriams. Jau matėme, kad ŽŪM darė šiokių tokių pastangų padėti ūkininkams tvarkingiau ir geriau pasistatyti trobas. Atsižvelgiant į tai, kad kasmet reikėjo statyti tūkstančius trobe-

sių, ta parama visų negalėjo patenkinti. Žemės ūkio statybos rėmimo reikalą nuo 1929 m. perėmė ŽŪR, įsteigdami tam tikrą Statybos skyrių. Jo tikslas buvo:

1. Ruošti žemės ūkio trobesių projektus, detalių, brėžinių standartus ir sąmatas;
2. Konsultuoti interesantus;
3. Rengti žemės ūkio klausimais įvairius nuostatus ir dirbti komisijose;
4. Gerinti žemės ūkio statybos propagandą per žiniasklaidą ir parodas;
5. Vykdyti ŽŪR statybas;
6. Gerinti žemės ūkio statybos propagandą ir spręsti pašalpų reikalus;
7. Rūpintis statybos technikų darbu;
8. Rūpintis rajoninių plytininkų ir instruktorių darbu;
9. Rengti žemės ūkio statybos kadrus.

Be inžinerinio ir techninio personalo, centre, apskrityse nuo 1938 m. dirbo 20 apskričių statybos technikų,. 11 jų padėjėjų ir 9 plytininkystės instruktoriai. Nuo 1937 m. ŽŪM perdavė projektus ŽŪR kaimo plytinių tvarkymui bei instruktavimo darbams.

Pagrindinės daugumos skyriaus centro tarnautojų funkcijos: pirma, rengti reikiamus žemės ūkio trobesiams statyti projektus; antra, apskaičiuoti reikiamų detalių ir statybinių medžiagų kiekius (medžiagų specifikacija). Tokių įvairaus turinio projektų bei sąmatų buvo sudaryta:

1936 m.	268
1937 m.	252
1938 m.	274
1939 m.	205

Iki 1936 m. kaip statybinė medžiaga daugiausia buvo naudojamas molis, rąstų sienos ir mediniai stogai – skiedrų, lentelių ir gontų. Miško medžiagoms pradėjus brangti ir jų nepakankamai gaunant, kaskart vis daugiau buvo naudojama nedegamų medžiagų tiek sienoms, tiek stogams. Tvartų ir net sandėlių sienos buvo nurodomos daugiausia molinės, gyvenamųjų namų – degtų molio plytų, stogai – betoniniai, čerpių. Molio čerpės dėl jų stygiaus ir brangumo retai buvo naudojamos. Pageidaujama, kad rūsiai, ledainės, pašaro raugyklos ir sandėliai šakniavaisiams būtų tik betoniniai. Kitų ūkio trobesių statyba beveik ištisai liko medinė.

1936–1938 m. ŽŪR Statybos skyrius pagamino 14 345 įvairius projektus tiesiogiai ūkininkams ir kitoms įstaigoms.

1937 m. finansų ministrui pavedus, buvo sudaryta tarpžinybinė komisija mūrinės statybos planui parengti. ŽŪR buvo aktyvi tų komisijų dalyvė. 1937 m. mūrinės statybos vykdymo planas buvo sudarytas ir išsiuntinėtas atitinkamoms įstaigoms bei asmenims, kad jie pareikštų savo nuomonę, taip pat vyriausybei svarstyti. Vyriausybė tą planą priėmė be pakeitimų.

Žemės ūkio statybos gerinimas ir pašalpos jai buvo praktikuojamos tam, kad paskatintų valstiečius statyti racionalesnius ir gražesnius trobesius turimomis lė-

šomis. Žemės ūkio statyboms gerinti ir spartinti buvo skiriamos nedidelės pašalpos tvartams ir vištidėms įrengti, žaliojo pašaro raugykloms statyti, mediniams stogams ir sienoms dažyti, pirtims ir įvairiems kitiems statiniams statyti bei juos įrengti.

Pašalpų skaičius ir jų didumas, nors ir buvo nustatytas atitinkamomis taisyklėmis, priklausė nuo turimų lėšų, nes jų reikėjo keliolika kartų daugiau už turimas tam reikalui lėšas.

Pašalpos tvartams ir vištidėms įrengti buvo pradėtos mokėti 1929 m.

Be to, ŽŪR skirdavo pašalpas šuliniams kasti su betoniniais rentiniais, molio sienoms plūkti, kilnojamoms formoms įsigyti[1].

Atsilikusių rajonų žemės ūkiui tvarkyti nuo 1938 m. taip pat buvo pradėtos skirti pašalpos. Pirmiausia jos buvo mokamos prie demarkacijos ruožo esančioms statyboms tvarkyti ir toms, kurios buvo arčiau svarbesnių susisiekimo kelių bei vietų. Pašalpų lėšos pirmiausia buvo skiriamos išoriniam esamų trobesių remontui, krosnims bei dūmtraukiams statyti, tvoroms tverti, šuliniams išsikasti, išvietėms pastatyti, trobesiams bei tvoroms dažyti ir t. t. 1939 m. tokių pašalpų buvo išduota 312 – už 66,1 tūkst. Lt sumą.

Nuo 1938 m. pradėtos mokėti pašalpos kumetynams statyti. Buvo norima sudaryti geresnes gyvenimo ir darbo sąlygas dirbantiems žemės ūkyje darbininkams. Pašalpa sudarė 1500 Lt už vieno buto mūrinį kumetyną, 750 Lt – už nemūrinį.

ŽŪR Statybos skyriui buvo pavestas labai svarbus kultūrinis darbas – ieškoti senoviškų sodybų, trobesių bei inventorių ir juos registruoti.

[1] *Ten pat. P. 145–155.*

Įsiskolinimai žemės ūkyje

Įsiskolinimai sunkia našta slėgė žemės ūkį. 1940 m. skolos sudarė (1000 Lt):

	1940	1938
1. Skolos kredito įstaigoms	152 247	189 995
2. Skolos administracijos įstaigoms	84 033	91 530
3. Skolos už prekes	6577	9621
4. Skolos privatiems asmenims	44 495	61 701
5. Neišmokėtos dalys	44 606	52 587

Pirmojoje grupėje didžiausios žemės ūkio skolos 1940 m. buvo Žemės bankui – 102,9 mln. Lt, Kredito kooperatyvams – 40,9 mln. Lt, kitiems bankams – 8,2 mln. Lt.

Antrojoje grupėje valstybinių mokesčių nesumokėta 11,7 mln. Lt, savivaldybėms mokesčių – 6,1 mln. Lt, įvairioms įstaigoms – 66,19 mln. Lt.

Trečiojoje grupėje ūkininkai buvo skolingi kooperatyvams už prekes 3,2 mln. Lt, kitoms prekybos ir pramonės įstaigoms – 3,3 mln. Lt.

Ketvirtojoje grupėje neišmokėta samdiniams atlyginimo 4,4 mln. Lt, skolos miestelėnams – 20,4 mln. Lt, skolos ūkininkams – 19,5 mln. Lt.

Iš viso įsiskolinta iki 1995 m. buvo apie 332 mln. Lt[1]. Padalijus tą sumą iš 5 mln. žemės ūkiui naudojamos žemės, gausime, kad vienam ha žemės teko 66,4 Lt skolos. Ypač daug skolų buvo neišieškota per antstolius.

Įsiskolinimas vedė į neišsimokėjimą, galiausiai – į varžytynes. Varžytynių už nesumokėtas skolas žemės ūkyje buvo (nekilnojamojo turto):

	Skaičius	Skola, Lt	Parduota turto, Lt
1939	536	3 241 630	3 011 693
1938	680	5 970 920	4 995 774
1937	1154	9 335 864	7 516 927
1936	800	4 592 636	3 976 896
1935	1021	4 592 377	3 495 362
1934	1100	6 847 749	6 024 755
1933	1203	5 454 136	4 569 235
1932	975	6 308 881	4 486 137
1931	786	3 656 977	2 759 645
1930	718	3 450 147	2 750 627
Iš viso	8973	53 451 317	43 587 051

[1] *Lietuvos statistikos metraštis. V., 1939. T. 12. 1940. P.142.*

Lietuvos statistikos metraščio duomenimis, per 10 m. Lietuvos Respublikos žemės ūkyje įvyko daugiau kaip 8,8 tūkst. nekilnojamojo turto varžytynių; įkainoto už 53,4 mln. Lt, parduoto – už 43,6 mln. Lt. Išvaržytų ūkių skaičius sudarė 3,2 proc. visų ūkių.

Laukų darbininkų būklė

Visuotinio žemės ūkio surašymo duomenimis, 1930 12 30 žemės ūkyje iš viso buvo 991 283 asmenys, iš jų 837 519 buvo žemės savininkai ir jų šeimos nariai, o 153 764, arba 15,5 proc. buvo samdomi darbininkai, tarp jų 82 208 vyrai ir 71 556 moterys. Į tą skaičių neįėjo sezoniniai darbininkai.

Žemės ūkio darbininkų santykiai su darbdaviais buvo pradžioje reguliuojami caro laikų įstatymais, vėliau jau ikikarinės Lietuvos laikais išleistu „Dvarų darbininkų ordinarininkų samdymo ir atskaitymo įstatymu". 1929 08 12 buvo išleistas „Žemės ūkio darbininkų samdos įstatymas", kuriuo buvo panaikintas anų įstatymų galiojimas. Įstatymas apėmė visus žemės ūkio darbininkus, dirbančius tiek laukų, tiek žemės ūkio apyvokos bei žemės ūkio įmonės darbus. Sutartis galėjo būti sudaroma raštu arba žodžiu. Vidaus reikalų ministrui susitarus su žemės ūkio ministru, įstatymas leido apibrėžti normalias samdos sutarčių sąlygas visam kraštui arba atskiroms jo dalims. Įstatymas leido ūkininkams arba jų sąjungoms raštu sudaryti bendrą sutartį dėl samdymo sąlygų su darbininkais arba jų sąjungomis. Tokios sąlygos turėjo būti privalomos bendros sutarties dalyviams, sudarant tarp savų atskiras samdos sutartis.

Įstatyme buvo nustatyta, kad samdytojas negali duoti 17 m. samdininkui netinkamo jo amžiui darbo, nėščioms moterims – netinkamo jos sveikatai darbo. Susirgus samdininkui arba jo šeimos nariui, jei šeima gyveno samdytojo ūkyje, samdytojas turėjo teikti jiems naminės pagalbos ir jų gydymo reikalams duoti susisiekimo priemonių, vis vien ar samdininkas būtų ligonių kasos narys, ar ne.

Vėliau buvo leidžiami Samdos įstatymo pakeitimai[1]. Pastarasis pakeitimas § 8 buvo papildytas tokia pastaba: „Apskričių taryboms nutarus, gali būti įvestos darbo knygelės. Darbo knygelėse įrašoma samdos laiko pradžia ir pabaiga, sutartas atlyginimas, jo išmokėjimo tvarka ir kiti savivaldybių nustatyti pažymėjimai. Darbo knygelės pavaduoja rašytines sutartis".

1932 03 23 buvo išleistos naujos „Normalinės samdos sutarčių sąlygos". Jose buvo stengiamasi sureguliuoti pagrindinius samdos santykio momentus: samdos metai – ordinarininkų nuo balandžio 1 d., kitų metinių samdinių nuo sausio 1 d. iki kitų metų sausio 1 d. Buvo nustatytas vidutinis metinis žemės ūkio darbininkų atlyginimas, kuris, atsižvelgiant į atskirų rajonų gyventojų ekonominio pajėgumą ir darbo brangumą, galėjo būti padidintas arba sumažintas tokia tvarka: darbininkų ordinarininkų iki 15 proc., kitų metinių darbininkų – iki 30 proc. (§ 2).

Darbininkų ordinarininkų atlyginimui buvo nustatyta:

1) tinkamas gyventi butas;

2) geros rūšies 1,5 t grūdų, iš jų rugių – 0,9 t, kviečių – 0,15 t, miežių – 0,15 t,

[1] *VŽ. 1932, Nr. 377; taip pat 1933, Nr. 412.*

avižų – 0,15 t, žirnių – 0,15 t (grūdų trūkstant ūkyje, darbininkas pasirinkdavo atitinkamą kito javo kiekį);

3) 0,3 ha įdirbtos žemės bulvėms, 0,2 ha įdirbtos žemės linams, 0,1 ha įdirbtos žemės daržovėms;

4) ganiava ir pašaras vienai karvei, dviem avim ir dviem kiaulėms, skaičiuojant 400 kg šieno, 240 kg pelų ar akselio, 500 kg vasarinių šiaudų ir 950 kg žieminių šiaudų karvei, 100 kg šieno ir 123 kg vasarinių šiaudų vienai aviai, 240 kg pelų kiaulėms;

5) tvartai jų gyvuliams, pastogė pašarui ir patalpa daržovėms;

6) 8 m^3 malkų ir 20 m^3 žabų, arba 12 m^3 metrų malkų ir atitinkamas kiekis durpių;

7) pinigais 150 Lt.

Jei darbininkas gyvulių nelaikė arba ūkio laikytojas karvės arba avių laikyti negalėjo, už avis atlyginama 130 kg rugių, arba 8 kg vilnų. Už karvės laikymą atlyginimas kasdien nuo gegužės 1 d. iki lapkričio 1 d. po 5 litrus, nuo lapkričio 1 d. iki gegužės 1 d. – po 3 litrus pieno. Vietoj 0,3 ha žemės bulvėms ūkio valdytojas galėjo duoti 2,5 t bulvių ir vietoj 0,2 ha žemės linams – 75 Lt pinigais.

Metinių darbininkų atlyginimas buvo nustatytas toks: samdiniui vyrui 350 Lt per metus, samdinei – 250 Lt, pusberniui – 250 Lt, pusmergei – 200 Lt. Be to, ūkio valdytojo jie buvo išlaikomi ir skiriami darbiniai drabužiai.

Atlyginimas buvo mokamas tokia tvarka: ordinarininkams – grūdais atiduodami ne ilgesniais kaip 1 mėnesio, o pinigais – ne ilgesniais kaip 3 mėnesių laikotarpiais. Prireikus jiems turėjo būti išmokamas kitoks atlyginimas: metiniams samdininkams 25 proc. metinio piniginio atlyginimo samdos metu, o kiti 75 proc. – samdos metams pasibaigus. Tačiau samdos sutarčiai pasibaigus su darbininku, darbdavys atsiskaito su juo ne lygiomis dalimis už kiekvieną mėnesį, bet už darbymetės mėnesius, skaičiuodamas didesnes normas (VI – 13, VII – 14, VIII – 15, IX – 13, X – 10, XI – 7, XII – 5 ir už II bei III – 3 proc. metinio atlyginimo).

Tiek Samdos įstatymas, tiek jo taisyklės nenustatė darbo dienos ilgumo, patikėdamas tą klausimą vietos papročiams: „Darbininkas turi stoti į darbą ir dirbti vietos įpročiais darbui skiriamu laiku, sąžiningai atlikti pavestas jam pareigas, klausyti ir laikytis ūkyje nustatytos tvarkos“. Įstatymas leido reikalauti, kad darbininkas, šeimininkui reikalaujant, dirbtų ir šventomis dienomis, jei to reikėjo atliekant pavasario sėjos, šienapjūtės ir derliaus valymo darbus. Už darbą šventomis dienomis turėjo būti mokama skaičiuojant iš dvigubo padienio darbininko atlyginimo.

Taip pat įstatymas papročiui pavedė ir darbo meto poilsio klausimą. Be to, darbininkams ordinarininkams turėjo būti duodama ne mažiau kaip 12 ir metiniams samdininkams ne mažiau kaip 6 laisvos dienos per metus. Tas dienas darbininkas galėjo pasirinkti pats, bet taip daryti, kad per mėnesį išeitų ne daugiau kaip 2 laisvos dienos. Gegužės–rugpjūčio mėnesiais darbininkas laisvadienių pasirinkti negalėjo.

Ūkinei konjunktūrai blogėjant, ypač žemės ūkyje krintant žemės ūkio produktų kainoms, tų pačių 1932 12 31 buvo smarkiai pakeistos darbininkų atlyginimo normos pinigais:

	Buvo, Lt	Palikta, Lt
samdiniui	350	200
samdinei	250	150
pusberniui	250	150
pusmergei	200	120

Tačiau nesant laukų darbininkų profesinių organizacijų ir tokio įstatymo samdos klausimams reguliuoti, nuostatai vargu ar buvo vykdomi.

Didelių dvarų išparceliavimas sumažino sodžiaus darbininkų skaičių. Be to, dvaruose buvo nemažai darbininkų, praradusių sveikatą dėl nelaimingo atsitikimo ne dėl savo kaltės arba dėl senatvės, ligos ar žaizdų karo metu. Tokių darbininkų šelpimą reguliavo 1919 11 24 priimtas Kumečių kareivių šeimynų aprūpinimo įstatymas, 1924 03 29 priimtos jo vykdymui taisyklės. Pastarasis įstatymas nustatė, kad pašauktųjų arba laisvanorių, stojusių į Lietuvos armiją kumečių (ordinarininkų) šeimynos, jei kareivis buvo jų maitintojas, iki jis bus atleistas iš kariuomenės, turi teisę gauti iš ūkio laikytojo: 1) veltui butą, kurą, pašarą gyvuliams ir žemės tiek, kiek gaudavo kiti kumečiai; 2) grūdų, skaičiuojant po 1 svarą dienai, kiekvienam šeimynos nariui valdžios nustatytomis (rekvizicijų) kainomis. Šelpiamiems dvarų darbininkams ordinarininkams pagal 1924 02 29 įstatymo § 16, 17 ir 18, turėjo teisę nemokamai naudotis iš dvaro:

a) butu ir kuru, kaip ir ordinarininkai;

b) pašaru ir ganiava vienai karvei ir dviem avim;

c) 480 m^2 įdirbto lauko daržui ir bulvėms;

d) 500 g grūdų per dieną kiekvienam negalinčiam darbo dirbti jo šeimynos nariui ir vaikui iki 14 m. amžiaus.

Dvarų darbininkų našlės, kurios, vyrui mirus dvare, žuvus arba dingus karo metu, taip pat turėjo teisę naudotis anksčiau nustatytomis sąlygomis nemokamai, jei jos maitino negalinčius dirbti šeimos narius arba vaikus iki 10 m., o lankančius mokyklą iki 14 m., jei jos galėjo dirbti darbą, privalėjo už gaunamą išlaikymą atidirbti įstatymo numatytomis normomis.

Dvarus išparceliavus, šelpiamiems dvaro darbininkams turėjo mokėti Vidaus reikalų ministerija. Pagal tą įstatymą pašalpos buvo pakeistos pinigais, 1934 12 03 tos piniginės normos vėl buvo pakeistos. Jos taip atrodė:

	1928 06 13 Lt	1934 12 03 Lt
Butas	5	5
Vienos karvės išlaikymas (ekvivalentas 243 kg rugių)	82	36
Dviejų avių išlaikymas (ekvivalentas 130 kg rugių)	44	24
1825 kg rugių	63	36
9 m^3 malkų	112	50
20 m^3 žabų	140	58
480 m^2 įdirbto lauko	60	36

Piniginės normos buvo derinamos atsižvelgiant į žemės ūkio produktų kainas. Pakeistos normos turėjo pradėti galioti nuo 1935 m., kai jau žemės ūkio produktų kainos pradėjo kiek kilti (1925–1929 m. – 100, 1934 m. – 33,4, 1935 m. – 33,8, 1937 m. – 43,2).

Ikikarinėje Lietuvoje tarp laukų darbininkų ir jų darbdavių viešpatavo patriarchalinės samdos santykiai. Tai tokie santykiai, kai jie (išskyrus stambius ūkininkų ūkius ir dvarus) dažniausiai drauge dirbo su visais šeimos nariais, kartu valgė, jie turėjo ir maždaug vienodas buities sąlygas. Apskritai jų sąlygos buvo tos pačios kaip ir ūkininkų bei jų šeimos narių. Beje, samdininką dažniau negu šeimos narį galėjo skirti sunkesniems darbams. Kitaip darbininkas dėl nepatenkinamų sąlygų galėdavo išeiti kitur.

Sodžiaus darbininkų būklę teigiamai veikė miesto pramonės augimas. Jis traukdavo darbininkus iš sodžiaus į miestą, taip mažindamas darbo pasiūlą sodžiuje.

Šių metinių sodžiaus darbininkų vidutinis atlyginimas skaičiuotinas (Lt):

	1939 m.	1938 m.	1938–1934 m.
vyrui	365	325	260
pusberniui	230	215	175
merginai	285	250	205
pusmergei	185	175	140
piemeniui	125	120	95

Be to, jie buvo darbdavių išlaikomi ir gaudavo darbinius drabužius[1].

Padieniai darbininkai algas gaudavo priklausomai nuo darbo sezono. Jie vidutiniškai gaudavo už dieną litais (žr. 33 lentelę).

[1] *Lietuvos statistikos metraštis. Op. cit. P. 140.*

33 lentelė
Padienių darbininkų algos 1934, 1938–1939 m.

Metai ir metų laikai	Mokama alga, Lt	
	Vyrui	Moteriai
Pavasario sėjos metu		
1939	2,50	1,80
1938	2,40	1,70
1938–1934	1,95	1,40
Rugiapjūtės metu		
1939	3,80	2,75
1938	3,30	2,45
1938–1934	2,70	2,05
Bulviakasio metu		
1939	2,75	2,15
1938	2,40	1,75
1938–1934	2,00	1,45

Darbininkų atlyginimas keitėsi pagal sezonus. Kai kuriose Lietuvos vietose algos jie gaudavo daugiau. Apskritai lauko darbininkų atlyginimai, ypač krizės metais, buvo maži.

Lietuvos žemės ūkio istorijos santrauka

Žemės ūkis ir apskritai gamtos turtų naudojimas sudaro pačią svarbiausią priemonę žmonėms maitintis ir gyventi. Žemės turtai ir žemdirbystė jau nuo senų senovės sudarė lietuvių tautos pagrindinį verslą. Tai rodo archeologinės iškasenos, palyginamoji kalbotyra, tautosaka ir pagaliau seniausieji rašytiniai šaltiniai, kuriuose minima lietuvių tauta.

Archeologinės iškasenos Lietuvos piliakalniuose iš neolito laikų rodo, kad lietuviai jau tais laikais buvę sėsliai, turėję nuolatines sodybas, auginę įvairius javus, turėję žemės ūkio įrankių, girnų grūdams malti ir t. t. Tą patį patvirtino ir lyginamoji kalbotyra. Jos duomenys liudija, kad lietuviai, kaip ir visi indogermanai, vertėsi žemės dirbimu. Tokie lietuvių kalbos žodžiai kaip arklas, dalgis, girna, akėčios ir kai kurie kiti siekia seniausius laikus ir yra gimininigi kitoms seniausioms kalboms (lotynų, graikų, gotų ir kt.). Mūsų seniausių laikų tautosakoje (darbo dainose) taip pat aptikta pėdsakų, rodančių lietuvius buvus sėsliais žemdirbiais.

Pagaliau tą patį liudija ir rašytiniai šaltiniai, kuriuose pirmą kartą aiškiai minimas lietuvių vardas. Taip XII a. pabaigoje (1191 m.) lenkų kronikininkas, minėdamas Kazimiero Teisingojo žygį į lietuvių kilmės jotvingių žemę, pranešė, kad tame žygyje buvo išdeginta daugybė trobesių ir klėčių su javais. Tai patvirtinama Ipatievo kronikoje apie rusų Danielio žygį į tą pačią jotvingių žemę 1256 m. Metraštininkas stebėjosi, kad vos iš dviejų sodybų didelė jo kariuomenė prisisotinusi ir pašėrusi arklius, o ko negalėjo suvartoti – sudeginusi. Tą patį liudija ir įvairios kronikos apie Ordino žygius į Lietuvą. Tuose šaltiniuose jau aiškiai minima (XIV a.), kad lietuviai auginę javus ir užsiėmė žemdirbyste. Neginčijamas yra tas faktas, kad žemės ūkis – žemdirbystė, taip pat kitų žemės turtų (miško gėrybių) naudojimas sudarė pagrindinį jų pragyvenimo šaltinį.

Lietuvos, kaip ir visų kitų šalių, žemės ūkis per tam tikrą laikotarpį daug ištvėrė įvykus pakitimams tiek žemdirbio santykiuose su žeme ir formuojantis žemės ūkio gamybiniams vienetams su kitais ūkiais bei rinka, tiek pačioje žemės ūkio gamybinėje technikoje bei organizacijoje. Visi tie įvairūs kitimai čia analizuojami žemės ūkio dinamikos sąvoka. Išsamiai to klausimo nagrinėti čia nebeįmanoma, todėl tenkinamasi tik bendrais bruožais.

Lietuvos žemės ūkio dinamikai, kaip ir kitų šalių, turėjo įtakos žemdirbio santykiai su žeme: 1. Žemės valdymo teisiniai pagrindai su valstybės, kaip aukštesniojo visuomeninio organo, įtaka ir ryšium su tuo gamybinių žemės ūkio vienetų (atskirų sodybų, kaimų ir dvarų) susidarymu; 2. Gamybos išdavų naudojimas ir santykiai su rinka; 3. Žemės įdirbimo technika.

Kadangi politinė santvarka žemės ūkiui, ypač žemės valdymui, visados turėjo didelę įtaką, tai ir žemės ūkio dinamikos etapai buvo suskirstyti į tris skyrius:

1. Senosios Lietuvos valstybės – iki 1795 m.; 2. Rusų okupacijos laikų – iki 1915 m.; 3. Ikikarinės Lietuvos laikų – 1940 m.

Senosios Lietuvos valstybės laikai (iki 1795 m.). 1. Pirmasis klausimas – žemės valdymo juridiniai pagrindai – palyginti daugiausia yra nagrinėtas ir labiausiai vertas tyrinėtojų dėmesio. Žemdirbio santykį su žeme nulemia daugelis sąlygų – tai gamtinės sąlygos. Balinga ir miškinga Lietuvos gamta, kliudžiusi kilnotis, spirte spyrė jos gyventojus tapti sėsliais nuolatinėse sodybose ir tvirtai prisirišti prie žemės. Seniausią gamybinį vienetą sudarė šeima, į kurią įėjo ne tik kraujo giminės, bet ir pašaliečiai [...].

Gana anksti atsiranda ir ūkiniai – apsauginiai ir administraciniai-teisminiai vienetai su pilimis, kaip tų funkcijų centrais. Juos gimdė ir stiprino kariniai susidūrimai su kaimynais. Dėl to iškilo vadai, kurie organizavo gimines atsispirti svetimiems puolimams ir vykdyti savo žygius svetimose šalyse. Tai paskatino sudaryti tvirtesnę ir labiau centralizuotą valstybinę organizaciją ir padėjo reikštis socialinei diferenciacijai. Apsigynimas nuo užpuolikų ir žygiams į svetimus kraštus reikėjo nemažai žmonių ir materialinių priemonių. Jų tiekėjai turėjo būti gamybiniai žemės ūkio vienetai, kuriems šis momentas įgyja ilgainiui vis didesnės reikšmės. Jam veikiant ne kartą daroma ir radikali valstybinės valdžios intervencija į žemės valdymo santykius.

Senovės kronikose tie pirmieji vadai vadinami įvairiais vardais – kunigai, kunigaikščiai, rikiai, kilnieji, galingieji ir t. t. Tiems vadams priklausė ir pilys. Kadangi pradžioje tokių vadų buvo labai daug (nes, kaip matyti iš kronikų, tik viename mūšyje jų žlugdavo net po keliolika, ir administraciniai vienetai buvo smulkūs), tai apsaugai nuo priešų arba karo žygiams tekdavo jungtis ir pasirinkti bendrą vadą, kuris į valdžią sugebėdavo paimti visus kitus vadus (pvz., Mindaugas 1236 m.) ir tapti didžiaisiais kunigaikščiais. Lietuvoje kaip ir kitur jų jėga rėmėsi valdomų žemių plotais ir turtais. Tuo pačiu rėmėsi ir mažesniųjų valdovų jėga, nes žemės turtai – dirbamos žemės, girios, vandenų gaunami turtai sudarė, neskaičiuojant karo grobio, jų pagrindines pajamas patiems gyventi ir karo žygius organizuoti. Dėl to atsiranda ir tam tikri priklausomybės ryšiai tarp vadovaujamo sluoksnio – jo priklausančių žemesniųjų vadų – ir žemesniųjų sluoksnių, kuriuos, kaip rodo šaltiniai, pradžioje daugiausia sudarė laisvieji žmonės – ūkininkai, žemdirbiai.

Lietuvių tautai karo žygiuose vis dažniau susidūrus su kaimynais – kryžiuočiais, rusais, lenkais – karo žygiuose, galimas daiktas, kad anuose kraštuose – jau anksčiau susidariusi, labiau diferencijuota socialinė santvarka darė įtaką ir Lietuvai. Antra vertus, karai turėjo įtakos tolesnei socialinei diferenciacijai. Jau XIII ir XIV a. šalia laisvųjų gyventojų, kaip rodo senieji šaltiniai (Ordino kronikos), valdovų dvaruose atsirado ir nelaisvųjų sluoksnių, kurie sudarė plačiosios šeimynos dalį. Jie atsirasdavo iš karo belaisvių, kuriuos kunigaikščiai apgyvendindavo savo dvarų žemėse, iš prasiskolinusių ūkininkų, kurie apmokėję skolas vėl tapdavo laisvaisiais ir galėjo apsigyventi bet kur. Ilgainiui gaudavo laisvę ir karo belaisviai, kurie būdavo apgyvendinami kunigaikščio žemėse ir tuštynėse. Į tas že-

mes kunigaikščiai priimdavo ir pabėgėlius iš Sūduvos ir Žemgalijos, kuriems grėsė karo pavojai. Iš karo belaisvių net buvo sudaromi ištisi kaimai, pvz., Vytauto laikais totorių kaimas Trakų aps. Kunigaikščiai savo ištekliams padidinti patys steigė dvarus, kuriuose ūkininkavo jų statytiniai valdininkai, arba užimtose žemėse jų giminės su ta sąlyga, kad jie gintų šalį nuo priešų. Galimas daiktas, kad Ordino veikiamas, kuris nukariautas žemes laikė savo nuosavybe, aukščiausios žemių nuosavybės teisę perėmė ir Lietuvos kunigaikščiai. Jie tas žemes dalijo leno teisėmis savo bajorams už tai, kad jie atliko karo tarnybą.

Yra pagrindo manyti, kad ūkininkai žemę valdė nuosavybės teisėmis. Tačiau jau XV a. jų teisės pradedamos varžyti ir ilgainiui jos virto paveldima naudojimo teise. Ūkininkai verčiami mokėti kunigaikščiams ar jo bajorams įvairias duokles. Pradžioje tai buvo javai, pašarai, gyvuliai, kartais medus. Tos duoklės net iki XV a. pabaigos buvo labai nevienodos. Tuo metu jas vienur kitur pradėta keisti pinigais.

Ryšiai su Lenkija (1385 m.) sustiprino bajorų įtaką Lietuvoje. Dar labiau ji sustiprėjo Vytauto Didžiojo laikais ir pasireiškė smarkiu ūkininkų nepasitenkinimu. 1418 m. įvyko sukilimai Žemaitijoje, kur daugiau būta laisvųjų sluoksnių nei Aukštaitijoje. Apskritai valstiečių padėtis XV ir XVI a. Lietuvoje labai pablogėjo: pirma, dėl valstiečių sukilimo Vokietijoje įtakos ir žemesniųjų sluoksnių būklės pablogėjimo visoje Europoje, antra, dėl valstiečių bėgimo į Prūsus, kur tikėjosi rasti geresnį gyvenimą.

Daugelis ūkių Lietuvoje liko tušti ir dvarininkai juos prisiskirdavo prie dvarų. Tad bajorams patiems teko rūpintis, kaip tas žemes įdirbti, nes, trūkstant darbo jėgos, mažėjo jų pajamos. Kadangi mokesčius teko mokėti tik nuo valstiečių žemės, todėl ir valstybės pajamos smarkiai sumažėjo.

1447 m. įsimintini tuo, kad tai buvo naujas Lietuvos ūkininkijos istorijoje lapas. Tais metais buvo išleista Kazimiero privilegija, kuri suvaržė valstiečių teisę išsikelti iš dvaro žemės, atseit pririšo prie žemės, ir suteikė ponams teisę teisti valstiečius. Žemių dalijimo politiką bajorai įgyvendino dar energingiau, ir bajorijos rankose atsidūrė dideli žemės plotai. Priėmus krikščionybę Lietuvoje, žemes pradėjo dalyti ir bažnyčioms bei vienuolynams.

Bajorų teisės daugeliu įvairiais laikais išleistų privilegijų didinamos, kol pagaliau Žygimanto Augusto laikais didysis kunigaikštis atsisako nuo aukščiausiosios žemės nuosavybės teisės (tai patvirtina ir 1569 m. Liublino seimas). Tuo būdu žemė tampa paveldima bajorų nuosavybe. Žemesnieji bajorai darosi mažiau priklausomi nuo aukštesniųjų bajorų.

Tiesa, 1447 m. privilegija, kuri davė pradžią ūkininkų pririšimui prie žemės, suvaržė jų laisvę spręsti savo ūkinį likimą. Ji nedraudė kunigaikščių dvarų valdininkams priiminėti bajorų valstiečius, taip pat juos atleidinėti. Pririšimas prie žemės įvykdavo tuomet, kai ūkininkai išgyvendavo toje pačioje vietoje 10 m. Tačiau tai padaryta kurį laiką vis dėlto nebuvo absoliučiai. Kunigaikščiui leidus, valstietis galėjo tapti laisvas, pardavęs savo sodybą kitam valstiečiui. Be to, vals-

tiečio šeimos nariai, negalėdami išsimaitinti ūkyje, galėjo išeiti kitur. 1496 m. buvo leista tik vienam baudžiauninko sūnui pasitraukti iš ūkio ir išvykti į miestą mokytis amato arba lankyti mokyklą. Pagal 1503 m. įstatymą iš ūkio galėjo išeiti sūnus tik gavęs pono leidimą. Valstiečius teisė pats pono teismas. Tai buvo formaliai patvirtinta 1496 m. Baudžiauninkui apeliacinė teisė buvo atimta. Ji buvo grąžinta tik 1768 m.

Taigi žemes valdė: 1. Kunigaikštis ir valstybiniai dvarai; 2. Bajorai kaip savininkai; 3. Laisvieji žemdirbiai, kurie turėjo asmens laisvę, bet neturėjo paveldėjimo teisės į valdomą žemę, buvo žemės nuomininkai; 4. Nelaisvieji valstiečiai, sudarę dvi grupes: a) tie, kurie dirbo dvaruose kaip darbininkai – daugiausia buvę vergai (karo belaisviai) – juos galėjo ir parduoti; b) baudžiauninkai, kurie nesudarė pono nuosavybės, juos įstatymai draudė parduoti be žemės.

Lietuvos ekspansijos laikais didiesiems kunigaikščiams priklausė dideli žemės plotai. Stengdamiesi gauti iš jos daug pajamų, jie ėmėsi reformuoti žemės valdymą savose žemėse. Jau XV a. pradžioje Vytautas įvykdė agrarinę reformą. Ji palyginti buvo mažai ištirta. Ūkiniu vienetu Vytautas nustatė jungą – apie 2 valakus žemės, o tai anuomet sudarė būtiną plotą šeimai išmaitinti ir atlikti prievoles bajorams, kuriems buvo priskirti. Vytauto Didžiojo laikais tos prievolės dar nebuvo didelės. Baudžiauninkas turėjo per metus atidirbti ponui iš viso 14 dienų. Vėliau XV a. dienų skaičius buvo padidintas iki 50. Pririšus valstiečius prie žemės, jie niekuo kitu verstis negalėjo, o tai juos skurdino.

Tokie maždaug žemės valdymo santykiai buvo susiformavę Lietuvoje XIV–XVI a. Jie tokie išsilaikė beveik iki respublikos žlugimo.

Kazimiero Jogailaičio valdymo metais pagerėjo šalies gerovė. Apytikriais skaičiavimais, XIII a. Lietuvos gyventojų skaičius galėjo būti apie 170 tūkst., o XV a. pradžioje – apie 300–400 tūkst. Išaugo ir plėtėsi miestai ir miesteliai kaip prekybos ir amatų centrai. Čia susiformavo jau šiokia tokia rinka žemės ūkio produktams realizuoti. Po 1410 m. sėkmingų kovų su kryžiuočiais atsivėrė Lietuvos–Lenkijos valstybei prekybos keliai į Vakarus – Nemunu, Dauguva ir Visla. Iš Lietuvos pradedama daugiau eksportuoti miško medžiagų, javų, kailių ir kt. Ypač eksportas išsiplėtė 1540–1550 m. Tai paskatino didįjį kunigaikštį ir bajorus imti priemonių, kad būtų intensyvinama ir plėtojama žemės ūkio gamyba. Pirmiausia pavyzdį parodė patys kunigaikščiai, ypač Žygimanto I ir karalienės Bonos laikais, sekdami Vakarų Europa. Karalienė Bona (1540–1550 m.), norėdama padidinti žemės ūkio pelningumą, išrašinėjo iš užsienio, daugiausia iš Italijos, iki tol nežinomas Lietuvoje daržoves ir vaisinius medžius, naujas gyvulių veisles. Pagaliau šios tendencijos dar labiau reiškėsi Žygimanto Augusto, Bonos sūnaus, garsios valakų reformos laikais (1555–1563 m.). Reformos tikslas buvo sutvarkyti labai netvarkingai susidariusį žemės valdymą valstybės dvaruose. Tai buvo siekiama:

1. Apmatuojant valstybinių žemių plotus ir atskiriant juos nuo privačių savininkų žemių ir ištiesinant sienas;

2. Sudarant Vakarų Europos pavyzdžiu sodžius, kuriuose kiekviena šeima gautų po valaką žemės;

3. Tas žemes suskirstant į rūšis ir apdedant piniginiais mokesčiais ir natūraliomis prievolėmis, taip pat darbo prievole dvarui palivarkui;

4. Įvedant visiškai Vakarų Europoje įsigalėjusią tobulesnę žemės naudojimo sistemą – trilaukį ūkį;

5. Kuriant palivarkus, kuriuos valdytų kunigaikščio skirti valdininkai, taip pat kolonizuoti negyvenamuosius plotus;

6. Sutvarkant valstybinėse žemėse miško ir vandens ūkį ir sureguliuojant tuose plotuose servitutinius santykius.

Sumanyta reforma buvo palyginti greitai ir energingai įgyvendinta. Ji labai pakeitė Lietuvos sodžiaus vaizdą, kuris išliko iki Lietuvos nepriklausomybės atgaivinimo ir žemės reformos ir žemėtvarkos milžiniškų darbų įvykdymo. Reformos metu sodžiai ir vienkiemiai buvo ardomi ir jų vietoje kuriami nauji, maždaug vienodo didumo kaimai. Trobesiai buvo statomi išilgai vienos gatvės, ne frontu, bet galu statmenai į kelią, ir dažniausiai taip, kad vienoje kelio pusėje būtų gyvenamieji namai su daržais, antroje – ūkio pastatai. Visų ūkininkų sodybos turėjo būti viename iš trijų laukų. Ūkininkai prievarta turėjo perkelti savo trobesius į naują vietą.

Valakų reforma panaikino netvarkingų laukų išsimėtymą ir įvedė visam kaimui trilaukį, kur ūkininkas kiekviename lauke turėjo po 11 margų, kurių vienas laukas buvo skiriamas vasarojui, antras – žiemkenčiams, trečias – pūdymui. Savo valaką kiekvienas ūkininkas gaudavo kiekviename lauke atskiru rėžiu arba keliais rėžiais, kad visi vienodai gautų gerų ir blogų žemių.

Valakų reformos metu buvo siekiama ne tik sutvarkyti esamus kunigaikščio dvarus, bet taip pat kurti naujus dvarus palivarkus. Iš jų buvo tikėtasi, padidėjus eksportui į užsienį, gauti daugiau pajamų iždui. Tais laikais dvarus palivarkus steigti buvo populiaru ir užsienyje. Palivarkai buvo kuriami tokiu būdu: atskiro derlingesnio valstybinių žemių rajono viduryje tam tikras plotas buvo išskiriamas dvarui, aplink kurį buvo kuriami kaimai, kad valstiečiams būtų lengviau pasiekti dvaro laukus. Visai arti palivarko buvo kuriamos daržininkų sodybos. Palivarkai su aplinkiniais kaimais taip buvo kuriami, kad 7 ūkininkų valakai galėtų apdirbti vieną dvaro valaką.

Valakų reforma tikroje Lietuvoje (Vilnius, Trakų vaivadijos ir Žemaičių seniūnija) apėmė apie 1,23 mln. ha valstybinių žemių. Ji kur kas padidino pajamas iš dvarų atsižvelgiant į patogią grūdų rinkos konjunktūrą. Antra vertus, valakų reforma dar labiau padidino valstiečių naštą ir pririšo juos prie valakų.

Lietuvos žemės valdymo istorijoje tam tikrą reikšmę turėjo vadinamieji inventoriai, t. y. dokumentai, kuriuose smulkiai buvo aprašytas dvaras, tiksliai nurodant dvaro teritoriją, išvardytos žemės, priklausą dvarui valstiečiai su jų prievolėmis ir t. t. Kadangi valstybiniai ir privatūs dvarai dažnai būdavo nuomojami, toks sąrašas buvo būtinas. Jame tarsi veidrodyje atsispindėjo dvaro būklė. Tokie

inventoriai kunigaikščio dvaruose atsirado jau XV a. Vėliau jie buvo naudojami beveik visuose Lietuvos, taip pat privačiuose dvaruose. Kas dvidešimt metų būdavo daromos inventorių liustracijos, keičiamos inventorių sąlygos. Tačiau tų sąlygų buvo nesilaikoma. Jos didino baudžiavų dienas ir įvairias kitas valstiečių baudžiauninkų prievoles. Tik karaliaus dvaruose ir Žemaitijoje, anot Gvaninio, XVI a. antrojoje pusėje valstiečių būklė buvusi geresnė. Jie ne taip žiauriai buvo spaudžiami ir galėjo verstis prekyba, susisiekdami su artimais uostais.

Per XVII a. Lietuvą ištiko sunkios nelaimės: karai (Švedų ir Rusų) ir marai. Ne geriau buvo ir XVIII a. pirmojoje pusėje. Šalis nualinama ir suvarginama. Štai kaip vienas rašytojas apibūdino tuos laikus: „Švedų karų laikais Jonui Kazimierui (1648–1668) ir Augustui II (1697–1733) valdant visą valstybę sudarė išrausta žemė. Tiesa, kai kur galima aptikti Jogailos ar Vazų laikų pilį, išlikusią nuo priešų rankų ar atsispyrusią savininko apsileidimui, bet ir miestai, ir miesteliai, ir kaimai sudaro griuvėsius. Šlėkta, dažnai valdąs net kelis kaimus, gyvena lauže su dūmtraukiu iš medžio, dvaro trobesiai surėsti iš šakų, dengti supuvusiais šiaudais ir iš visų pusių paramstyti basliais. Net stambesnius gyvenamuosius punktus sudaro vien nedideli mediniai namai, gatvėse ir turgavietėse – šiukšlių krūvos, apie pramonę ir mokslą negirdėti, užtat gausu kartuvių, magistrų, deginančių raganas".

Pablogėjus javų kainų konjunktūrai Vakarų Europos rinkose, juos parduoti pasidarė sunkiau. Tai paskatino dvarininkus steigti degtinės varyklas ir, pasigaminus daug degtinės, per prievartą girdyti baudžiauninkus. Dideli dvarai nelengvai atsigavo po tokių negandų. Jie, užuot atstačius palivarkus, baudžiauninkus vertė činšininkais. Palivarkų sumažėjo. Ne geriau buvo ir karaliaus ekonomijose. Pvz., 1712 m. pranešime apie Alytaus karaliaus ekonomijos dvarus pasakyta: „Ekonomija nukentėjusi nuo maro, svetimos kariuomenės ir saviškių, o ypač nuo kunigaikščio Višneveckio kariuomenės, palikusi visiškai be gyventojų. Ekonomijos dirvos, kur anksčiau buvo sėjami kviečiai, apaugo ne tik piktžolėmis, bet ir krūmais. Kur anksčiau buvo platūs kaimai, dabar tik tuščios vietos. Valstiečių lūšnos nugriautos ir nakčia slapta kažkur nuvežtos, o kur – vienas Dievas težino, nes, nesant žmonių, niekas jų nesaugojo". Panašus vaizdas buvo ir kitose Lietuvos srityse: „Didžiausi plotai pavirtę dykuma, daugybė dvarų ir kaimų sulyginta su žeme, laukai apžėlę mišku, galvijai išplėšti svetimų ar savų kareivių, gyventojai išmirę nuo ligų ir bado, daugybė išbėgioję nuo plėšikaujančių būrių į užsienį arba įstoję į kariuomenę, daugelis išvaryta į tolimus Rusijos kraštus". Vyskupas Motiejus Valančius savo „Žemaičių vyskupystėj" (Vilnius, 1848. P. 5–21) vaizdžiai apibūdino Žemaičių XVII ir XVIII a. nelaimes: „... wiel maro liga pakilusi parbuva nuo 1625 ligi 1626 metų, ir daugybė žmonių nugalabije. Wietosi nuo mara luososi, žmones wis kąn pametusis, kas diena skubieje į bažniczes melsti Diewa kad atleides nusidieimus, atitolintum riksztę sawa... Jaunuomene bruzdieje į kloszterius arba stoje i zokona wildamos jog zokona juoa uzdegs nu artima smerte. Tuo tarpu Gustavs Adolfs Zwiedru karalius antpludes su sawa kareiwejs arba žalnierejis i nuwargintą nelaijmemis Žemaitių žemę, priwede žmones prie pasta-

roses. Nes kareijwej wis kąn valgoma prarijusis, augąntius jawus ant dirwa isztripe ir isznaijkina, o butas ir sodas iszdegina... Iszejus žviedrams isz musų žemes ir marams pasibęngus, likusieji žmones atilsieje spęnt pradėję kusti, daugintis ir sodas statiti. Tejp jems klojes ligi 1653 metu, katruse wiel kilusi kare su Maskolejs dawe pradę naujem baduj ir marams. Nemaž teipogi nukiętieje žemaitej Lenkams muszątes su Karolu XII Zwiedru karalu. Kajpogi tuo kart nu 1710 ligi 1712 metu be partrukie maraj buwa... Metusi 1741 ir 1742 dideli lietus nedalejda artojams jawa surinkti ir bada padare... Ant gala Stanislowuj Augustui Karaliumi esąnt aplei 1765 susilaukie žemaitej laimingą laiką".

Iš tikrųjų Stanislovo Augusto, paskutiniojo Lietuvos–Lenkijos Respublikos karaliaus, valdymo metais pradėta tvarkyti ne tik pakrikusius ekonominius, bet ir žemės ūkio reikalus. Tai pastebima XVIII a. antrojoje pusėje, gerokai padidėjus grūdų kainoms užsienio rinkose. Šį kartą, prieš žlungant respublikai, Lietuvoje vėl aktyviai reiškėsi Antanas Tyzenhauzas, darydamas ekonominius eksperimentus ne tik pramonėje, bet ir žemės ūkyje. Būdamas karaliaus ekonomijų administratoriumi ir norėdamas gauti iš jų daugiau pelno, jis stengėsi padaryti intensyvesnį jų ūkį. Užuot davęs činšą, jis grąžino baudžiavas, kad sau turėtų nemokamą darbo jėgą. Steigė naujus palivarkus, kūrė įmones (Šiauliuose, Gardine), kur darbo jėgą sudarė baudžiauninkai. Nepakėlę sustiprinto baudžiavos režimo, 1769 m. valstiečiai sukilo Šiaulių ekonomijoje.

XVIII a. didėjo baudžiavos prievolės ir privačiuose dvaruose. Apytikriai skaičiuojant visas baudžiavų dienas, duokles, mezliavas, talkas, gvoltus ir čyžes, tai dienomis pavertus, šio amžiaus pabaigoje valstietis dvarininkui turėdavo atidirbti dažnai 320 ir 380 dienų per metus, jau nekalbant apie savo ūkį, kuriam sutvarkyti skyrė naktis ir moterų bei vaikų darbą. Lietuvių atsiminimuose, pasakose ir padavimuose išliko daug baudžiavos laikų atsiminimų apie skurdą ir kančias, kurias kentėjo baudžiauninkai.

Po pirmojo respublikos padalijimo pradėta rimtai rūpintis pakrikusios valstybės reikalais. Atkreipta daugiau dėmesio ir į skaudžiausią socialinio gyvenimo žaizdą – baudžiavą. Zamojskio 1780 m. parengtame kodekse buvo nuostatų, kurios turėjo palengvinti valstiečių būklę ir paimti juos į valstybės globą. Tačiau bajorija šiam kodeksui pasipriešino ir jį atmetė net nesvarstę tuo pretekstu, kad jis „mužikus nori padaryti bajorais, o mus (bajorus) – mužikais".

Veikiami ateinančių iš Vakarų Europos fiziokratų idėjų, aiškiai matydami, kad baudžiavinis darbas tapo neproduktyvus, kai kurie dvarininkai patys savo iniciatyva atleido nuo baudžiavos valstiečius pasilikdami sau žemę (Chreptavičius, Bžostovskis, Vilniaus vyskupas Masalskis ir kt.).

Lietuvos–Lenkijos keturmetis seimas 1791 05 03 konstitucijoje įdėjo skyrių apie valstiečius (IV art.). Jame pažadėta asmens laisvė valstiečiams atėjūnams ir grįžtantiems pabėgėliams, pats valstiečių atleidimas buvo paliktas dvarininko priežiūrai. Tačiau ta konstitucija neilgai galiojo. Pagal Kosciuškos universalus (1794 05 02–07) taip pat valstiečiai buvo imami į savo globą, jiems duota teisė

persikelti iš vieno pono pas kitą, amžinai gyventi tėviškėse ir reikalauti mažinti baudžiavas. Tačiau 1795 m. Lietuva ir Lenkija išdalijamos, ir tolesnis žemės valdymo santykių plėtojimasis jau didžiausioje Lietuvos dalyje vyko kitu režimu.

Seniausių laikų šaltiniuose minima, kad lietuviai augino įvairių javų, taip pat linų ir kanapių, turėjo vaismedžių – obelų, kriaušių, slyvų, vyšnių. Galimas daiktas, kad daržoves pradėta auginti tik vėlyvesniaisiais laikais. Tačiau žemdirbystė Lietuvoje senovės laikais turėjusi nemažai kliūčių. Jos klimatas dėl miškų ir pelkių gausumo buvo drėgnesnis negu dabar, dėl to javai ne visados spėdavo prinokti ir išdžiūti – juos tekdavo džiovinti jaujose. Iš viso iki XVI a. pirmosios pusės, kaip rodo išlikę inventoriai, lietuviai dirbamos žemės turėję nedaug.

Gyvulininkystė taip pat nebuvo gausi, nes nebuvo didesnių ganyklų plotų. Tačiau savo reikalams buvo laikoma įvairių gyvulių, ypač arklių – mylimiausių gyvulių, dažnai apdainuojamų dainose, taip pat karvių, avių, kiaulių, vištų, ančių, žąsų ir kt.

Labai svarų pragyvenimo šaltinį sudarė miškų produktai – žvėriena, žvėrių kailiai, kurie sudarydavo ir eksporto objektą. Taip pat buvo labai paplitusi bitininkystė.

Valstybinėse ir bajorų žemėse augą miškai su jų produktais iki pradėjus eksportuoti javus nuo XVI a. antrosios pusės sudarė svarbų pajamų šaltinį. Tų žemių valstiečiai turėdavo miško produktus tiekti dvarui.

Žemės ūkio darbus, kaip ir visą ūkio veiklą, senovėje labai trukdė kryžiuočių puolimai, kurių per metus būdavo po 4–5 ar net daugiau.

Žemės ūkio įrankiai buvo primityvūs. Žemė dažniausiai būdavo ariama mediniu arklu be geležinio norago ir akėjama šakotu medžio kamienu, kaip ir kitose tų laikų, net Vakarų Europos, šalyse. Štai ką rašė vyskupas Motiejus Valančius (ten pat) apie žemės dirbimą: „Dirwas arusis mede žąmbėjs, geležies noragu niežinoti nežinojusis. Rasza Starowalskis (in Polonia) jog senows žemaitej eidami arti luobiejusis nesztis draugi daug pagalų arba baslių, kad vienam sulužus netrukdami nu darba, galietum ąntra ir treti it zagrę į žambį itwerti. Wienas waldimiers žemajtiu szalies, noriedams žmonėms darbą palęngvinti, nukaldinęs daug geležies noragu iszdaliję artojams. Tajis, kad pradėjusis arti isz prižasties negiera ora per kieleta metų jawaj nederejusis. Kąn matidams zmones pradiejusis didelejs murmeti prisz waldiemierą jog jus priwerti gelžies noragais arti. Waldiemiers pabungies sumiszima, apent daliejdes be gelezies arti“[1].

Jau anksčiau kalbėta, kad trilaukis ūkis, kaip pažangesnė žemdirbystės forma, Lietuvoje įsitvirtino didesniu mastu tik XVI a. antrojoje pusėje, įvykdžius vad. valakų reformą. Prieš tai čia būta kitokio žemės dirbimo būdo, kurį aprašo Stryjkovskis savo kronikoje: „Apie Šv. Petrą ir Povilą paprastai rauna medžius ir krūmus, skirtus apdirbimo vietai. Tai viską palieka apklodami dar šiaudais. Kitais metais pavasarį, kai saulė gerai pakaitina, dar iškloję šiaudais, padega tas šakas,

[1] Valančius M. *Žemajtiu viskupiste. V., 1848. P. 17–21.*

žabus ir šiaudus. Tokioje apartoje žemėje sėja kviečius ir aparia. Derlius būna toks, sako Stryjkovskis, jog galima manyti, kad čia gimė Cerera. Per 6–8 m. sėja be mėšlo taip parengtose vietose. Didelių medžių nenuleidžia, bet tik nuvalo nuo šakų, kad netemdytų, tam tikru įrengimu, su kuriuo darbininkas pereina nuo vieno į kitą medį: kitais metais sėja rugius aparus lauką du kartus. Yra dar ir kitas būdas, sako Stryjkovskis: ką tik nudegintose dirvose sėja dvi dalis miežių, maišo su trečia dalimi žieminių rugių ir visa tai sėja pavasarį. Miežiams nunokus, jie nupjaunami, o rugiai lieka tokie stiprūs ir tankūs, kad vargu gali prasimušti arklys, iš vieno grūdo kartais išauga 30 varpų, ir tokio dydžio, kad raitą žmogų ant arklio vargu ar pamatysi iš jų. Aria ne geležimi, o medžiu". Toks žemės dirbimo būdas, kuris gal kiek kitaip buvo vartojamas ir kitur miškingose vietose, buvo žinomas kaip lietuviškas. Įdomu, kad apie jį prisiminta net 1903 m. Srities žemės ūkio suvažiavime Daugpilyje, rugpjūčio 30 – rugsėjo 7 d.

Lietuvos žemės ūkis, ypač ūkininkiškas jo sektorius, nuo senų senovės laikų, galima sakyti iki baudžiavos panaikinimo XIX a. antrojoje pusėje, buvo autarktinio pobūdžio, t. y. daugiausia gamino tai, ko reikėjo šeimai ir ūkio reikalams. Baudžiavos laikais buvo gaminama tai, ką turėjo atiduoti baudžiavos dvarui.

Žemės ūkio ir miškų produktus daugiausia eksportuodavo didžiųjų kunigaikščių dvarai, taip pat ir baudžiavos ponai.

Žemės ūkio gamybos pobūdį ir būklę iki tam tikro laipsnio galėjo apibūdinti ir Lietuvos užsienio prekybos objektas. Bene seniausia eksporto prekė buvo vaškas, kuris buvo garsus Karaliaučiaus, Rygos ir Dancigo rinkose. Toliau ėjo įvairūs kailiai: kiaunių, bebrų, voverių, lapių, vilkų ir t. t. Taip pat gana dažnai eksportuodavo miško produktus – pelenus, anglis, dervą, sienojus, lentas (dažniausiai laivų statybai), kartis būrinių laivų stiebams ir t. t. Importo objektus sudarė: druska, įvairūs metalų dirbiniai – ginklai, kirviai, dalgiai, peiliai, ūkio padargai, įvairūs papuošalai, vilnoniai audiniai, silkės, pipirai.

Žemės ūkiui suintensyvėjus, ypač dvarų po valakų reformos, prie eksportuojamų dalykų prisidėjo grūdai, o ilgainiui ir linai, kurie artimesnėms prie uostų (Klaipėdos, Liepojos, Rygos) vietoms, ypač Žemaičiams, sudaro vieną iš pagrindinių pajamų šaltinių. Įvairiuose muitinių dokumentuose yra žinių, kad nedideli kiekiai buvo eksportuojami ir kitų žemės ūkio produktų, pvz., maisto – sūrio, sviesto ir t. t.

Pradėjus Lietuvai vis labiau dalyvauti užsienio prekyboje savo žemės ūkio ir miškų ūkio gaminiais, jai daro didelę įtaką ir užsienio rinkų, ypač grūdų rinkų konjunktūros. Tai itin jautė viešasis žemės ūkio sektorius ir stambūs bajorų ūkiai. Nuo XVII a. iki XIX a. tos konjunktūros nuolat keitėsi. Pirmiausia nuo XIII a. iki XIV a. gyventojų skaičius Europoje didėjo, buvo jaučiamas žemės trūkumas, žemės gamyba plečiama ir intensyvinimas. Dėl to javų kainos kilo. XIV a. pradžioje juodoji mirtis (maras) išnaikino apie 1/3 visų vidurio Europos gyventojų ir sustabdo kainų kilimą. XVI a. gyventojų skaičius padidėjo, kainos vėl išaugo. Ta pati būklė išliko ir XVII a. Jai darė įtaką padidėjęs tauriųjų metalų kiekis juos

atgabenus iš Amerikos. Maždaug XVII a. pradžioje pastebima tikra žemės ūkio gamybos kėlimo karštligė. Gamyba smarkiai padidėjo, kainos krito, prasiskolinę žemininkai masiškai bankrutavo. 30 m. trukęs karas sunaikino Vokietiją, išnaikino beveik pusę gyventojų, nualino laukus. Nuo XVII a. vidurio iki XVIII a. pusės kainos vėl krito. Čia, galimas daiktas, prisidėjo tai, kad Anglijoje suintensyvėjo žemės ūkis, dėl to labai padidėjo derliai. Nuo XVII a. antrosios pusės vėl smarkiai padaugėjo gyventojų Vakarų Europoje ir javų kainos vėl pakilo, gamyba išsiplėtė naudojant vis racionalesnius darbo metodus. Napoleono karai su kontinentine blokada tą augimą nutraukė. Tolesnis kainų augimas Europoje kontinente reiškėsi nuo XIX a. antrosios pusės iki 1880 m., kai katastrofiškai krito grūdų kainos dėl pigių Amerikos javų konkurencijos.

Žemės ūkio technika, kaip ir visur, Lietuvoje tais laikais buvo primityvi. Tai jau rodo pats gamybos pobūdis. Pati technika buvo tradicinė. Žemės ūkio įrankius daugiausiai gamino patys ūkininkai. Ypač technika suprastėjo XVII ir XVIII a. pirmojoje pusėje įvykus minėtam visuotiniam nuskurdinimui. Tačiau Vakarų Europos įtakos pamažėl reiškėsi ir Lietuvoje, juoba kad pašonėje Lietuva turėjusi kaimynę Prūsiją, kur po Anglijos tais laikais buvo geriausiai tvarkomas žemės ūkis. Ta dvasia prasidėjęs ir Europos kontinente Anglijos žemės ūkio pavyzdžių perkėlimas į Europą XVIII a. jaučiamas ir Rytų Europoje. Lietuvoje XVIII a. pabaigoje ir bažnyčioje buvo pradėta skatinti valstiečius tobulinti savo ūkį. Vilniaus vyskupas Masalskis 1771 m. išleido ganytojišką laišką, kuriame ragino kunigus mokyti parapijomis žemės ūkio, gyvulininkystės, tiltų statymo. Pradėta daugiau domėtis žemės ūkio pažanga Vakarų Europoje, siekiant tai panaudoti savoje šalyje. Ir čia turėjo nemažai naudos A. Tyzenhauzo pastangos ta linkme. Būdamas suinteresuotas gauti daugiau pelno iš karališkų ekonomijų, jis stengėsi naudoti jose tobulesnį ūkininkavimo būdą. Tam jis siuntė vieną iš tarnautojų Daunoravičių studijuoti agronomiją į Angliją. Jam grįžus, turėjo būti įsteigta mokykla, kuriai buvo norėta pavesti šiuos uždavinius: tirti įvairias trąšas ir derinti jas Lietuvos dirvai; veisti naudingus medžius ir krūmus; sėti žoles ir augalus, kurie galėtų tikti fabrikams ir gydymo reikalams; gerinti gyvulių, avių ir raguočių veisles. Nors mokykla nebuvo atidaryta, tačiau kai kurios iš tų priemonių vis dėlto buvo įgyvendinamos. Pvz., iš užsienio išrašyta veislinių avių, o dvaruose, kur buvo pakankamai pašarų, augintos pagerintos arklių veislės. Matininkų kadrams parengti buvo įsteigta matininkų mokykla. Jai vadovavo dalyko žinovas Markevičius, kuris išleido kelias dešimtis matininkų. A Tyzenhauzas išleido įsakymą, kuriuo buvo reikalaujama dvarų trobesius statyti pagal tam tikrą planą. Gardine jis įsteigė botanikos sodą, gamtos mokslų kabinetą.

Lietuvoje, kaip ir Lenkijoje, XVII ir XVIII a. buvo paplitęs veikalas, parašytas pagal Vakarų Europos šaltinius (J. Hauro Oekonomika ziemianska generalna...), kuriame duota įvairių įvairiausių patarimų žemės ūkio reikalais, maždaug panašių į tuos, kurių surandama ir XIX a. pabaigoje lietuviškuose „ūkiškuose kalendoriuose".

Tačiau moderni žemės ūkio technika didesniu mastu buvo naudojama tik rusų okupacijos laikais, ypač panaikinus valstiečių baudžiavą, kuri sudarė didžiausią viso Lietuvos ūkinio ir kultūrinio gyvenimo slogutį.

Rusų okupacijos laikai (iki 1915 m.). Rusų okupacijos laikais po trečiojo bendro su lenkais valstybės pasidalijimo baudžiava Lietuvoje sustiprėjo. Inventoriai, kurie buvo naudojami Lietuvoje, nustojo galios. Toks sustiprintas baudžiavos režimas kai kuriems Lietuvos dvarininkams buvo naudingas. Tačiau kai kurie jautresni matė, kad, viena vertus, šlėktos ir bajorų sauvalė, ir, antra vertus, valstiečių pavergimas, pagaliau prives valstybę prie žlugimo. Be to, veikiami Vakarų Europos idėjų (fiziokratų ir Prancūzų revoliucijos) įsitikino, kad valstiečių pavergimui turi būti padarytas galas. Kai kurie pažangesni dvarininkai patys buvo atleidę savo valstiečius nuo baudžiavos be žemės. Jau 1807 m., Napoleono karų metu, formaliai baudžiava buvo panaikinta Varšuvos hercogystėje, taigi ir Suvalkijoje. Lietuvoje ir Estijoje (Baltijos provincijose), kaip pažangesniuose žemės ūkio kultūros kraštuose, baudžiavinis darbas pasirodė jau ne toks produktyvus. Lietuvos bajorai 1818 m. Vilniaus bajorų susirinkime taip pat pasiūlė visiškai panaikinti valstiečių baudžiavą. Tačiau jų siūlymas liko neįgyvendintas. Visos tos bajorų pastangos nuėjo niekais. Tiktai 1861 02 19 caro Aleksandro manifestu buvo panaikintas baudžiava. Pagal jos turinį ir Lietuvoje valstiečiams grėsė pavojus netekti dalies žemės ten, kur jiems priklausė daugiau kaip 2/3 visos dvaro žemės. Reformą įgyvendino tie patys bajorai (vad. taikos tarpininkai), kurie vilkino reformos vykdymą. Valstiečiai, matydami, kad iš tos skelbtos reformos nieko gero neišeis, atsisakė nuo dvejų pereinamųjų metų laikotarpio įsakytų baudžiavų ir vengė pasirašinėti „Sutartinius raštus". Valstiečiai nepakluso savo dvarininkams. Juos teko malšinti naudojant žiaurias priemonės. Pvz., tokio valstiečių nepaklusnumo Kauno gub. būta net 117 atvejų. Antra vertus, dvarininkai pradėjo kiršinti valstiečius prieš „maskolius". Vykęs 1863 m. sukilimas buvo užgniaužtas žiauria Muravjovo ranka. Tačiau rusų valdžia, keršydama lenkams dvarininkams, žemės reformos įgyvendinimą atėmė iš minėtų dvarininkų rankų ir ją darė palankia valstiečiams linkme. Dėl to Lietuvos valstiečiams teko daugiau žemės negu kaip kitose Rusijos srityse. Be to, jiems teko mokėti mažesnius išperkamuosius mokesčius. Dėl 1863 m. sukilimo dvarininkai smarkiai nukentėjo. Jiems teko mokėti kontribucijas, be to, buvo uždrausta pirkti žemes Lietuvoje.

Suvalkijoje galutinai baudžiava buvo panaikinta 1864 02 19.

Baudžiavos panaikinimas Lietuvoje padarė galą sunkiam amžių jungui. Jis atrišo rankas laisvai tvarkyti savo ūkinį likimą, nors tuo pat laiku kultūrinis gyvenimas buvo smarkiai suvaržytas. Šiaip ar taip baudžiavos panaikinimas padarė lūžį agrarinėje Lietuvos istorijoje. Nauja forma pradėję plėtotis žemės valdymo pagrindai išsilaikė iki Nepriklausomybės atstatymo – 1918 02 16.

Žemės ūkio gamybos pobūdis ir jo santykis su rinka pradėjo įgyti jau visiškai naują pobūdį. Lietuvos dvarininkai, važinėdami po Vakarų Europą, savomis akimis įsitikino, kad daug kur Europoje jau kitaip ūkininkaujama negu Lietuvoje.

Susidomėjimas žemės ūkiu padidėjo. 1803 m. prie senojo Vilniaus universiteto bandyta įsteigti Žemės ūkio katedrą – vieną iš nedaugelio tais laikais katedrų. Minėta katedra, tiesa, beveik per 20 m. liko neužimta, kol pagaliau atiteko gabiam profesoriui M. Očapovskiui (jis 1819 m. įdėjo į „Dziennik Wileński" sutrumpintą Thaerio „Racionalaus žemės ūkio vedimo" vertimą). Deja, katedra gyvavo neilgai. Laikraštyje buvo gausu įvairių straipsnių žemės ūkio klausimais. 1832 m. Vilniaus universitetas buvo uždarytas. Nepavyko išgelbėti ir Žemės ūkio katedros, paverčiant ją savarankišku žemės institutu.

Tuo metu gana daug Lietuvos dvarininkų vaikų mokėsi aukštosiose ūkio mokyklose Marimonte (Aleksandrijoje), Rygos politechnikume, taip pat Vakarų Europoje. Iš jų buvo ir tokių, kurie rimtai pasišventė žemės ūkiui ir vietomis sėkmingai pradėjo praktikuoti modernius žemės ūkio gamybos metodus. Be to, rusų nepalankumas lietuviškiems dvarininkams ne vieną jų paskatino rimtai susirūpinti žemės ūkiu. Dar prieš 1863 m. kai kuriuose dvaruose buvo naudojami naujoviški ūkininkavimo metodai sėjant pašarines žoles, sodinant geras bulvių, taip pat auginant pagerintas gyvulių veisles. Pradėta daugiau rūpintis žemės ūkio žinių skleidimu. Jau prieš baudžiavos panaikinimą mūsų didysis patriotas Simonas Daukantas (įvairiais pseudonimais) išleido keletą lietuviškų brošiūrų apie žemės ūkio dalykus – tabako auginimą, bitininkystę, medžių sėklų rinkimą, gaisrų gesinimą, sodininkystę, girių kirtimą, pašarinių sėklų sėją (1848–1854 m.).

1859 m. kunigaikščio Oginskio dvare Rietave buvo įsteigta žemės ūkio mokykla („Rietawa ūkininkystės (Agronomijes) Mokslinicze), kur buvo dėstoma ir lietuvių kalba. Panaši mokykla buvo įsteigta Karpio dvare Joniškėlyje. Panaikinus baudžiavą, atsirado ir kitos mokyklos: pieninininkystės mokykla Pagojuje 1890–1910 m., Paverkšnio žemės ūkio mokykla, Obelių mergaičių žemės ūkio mokyklos, kontrolasistentų kursai, Bubių pieninininkystės mokykla (1910 m.), aukštesnioji žemės mokykla Dotnuvoje (1911 m.).

Panaikinus baudžiavą Lietuvoje, toli gražu nebuvo pašalintos visos kliūtys, trukdžiusios plėtoti žemės ūkio gamybą. Pirmiausia nemažai žmonių liko be žemės arba gavo jos nepakankamai. Antra vertus, liko painiava su servitutiniu trilaukiu rėžiniu žemės naudojimu. Tuo buvo siekiama kiršinti valstiečius su dvarininkais. Tuo laiku diskusijų centre nuolat buvo trys pagrindiniai Lietuvos agrarinės politikos klausimai:

1. Rėžių panaikinimas ir sodžių išskirstymas į vienkiemius;
2. Ganyklų servitutų panaikinimas;
3. Valstiečių aprūpinimas kreditu ūkiui pagerinti ir žemei įsigyti.

Nesureguliuotiems žemės ūkio klausimams spręsti išleidžiama nemažai įvairių įstatymų. Sulenkėjusiai ir „uniotiškai" nusiteikusiai Lietuvos bajorijai su jos lenkiškomis kultūrinėmis tendencijomis slopinti tam tikrais potvarkiais uždedama 10 proc. pajamų dydžio kontribucija (pradžioje rusams ir vokiečiams dvarininkams ta kontribucija sumažinama iki 5 proc., o vėliau visai panaikinama). Nuo 1869 m. iki 1872 m. kontribucija siekė 2,5 mln. Rb per metus. Vėliau ji sumažėjo

iki 1,2 mln. Rb, o tai vidutiniškai sudarė nuo 1 deš. žemės 11,83 kp. Tik 1897 m. įsaku kontribucijos mokestis buvo sumažintas. Sukilėlių dvarai tiesiog buvo konfiskuoti, o įtariami – sekvestruoti. Dėl to buvo išleistos taisyklės, palengvinančios rusams dvarininkams ir valdininkams tuos dvarus įgyti. Be to, pradėta konfiskuoti ir sekvestruoti dvarai, skirstyti rusams kolonistams, kuriems buvo suteikta įvairių lengvatų. Tačiau ta kolonizacija didelių lengvatų nedavė. Svetimiems buvo gana sunku prigyti Lietuvoje. Taip iki 1895 m. Kauno gub. buvo apgyvendinta 2100 rusų kolonistų su 33,7 tūkst. deš. žemės.

1865 12 10 įsaku uždrausta lenkų kilmės asmenims pirkti žemę Lietuvos (ir visame vad. Šiaurės vakarų krašte). Tai ilgainiui ne tik veikė tiesioginiais savo padariniais, bet veikė parduodamų žemių kainas (esant suvaržytam pirkėjų skaičiui) ir žemės ūkio kreditą. Pradžioje tas įsakas neturėjo įtakos valstiečiams. Vėliau buvo reikalaujama gauti žemei pirkti leidimo iš generalgubernatoriaus, o 1885 m. uždrausta ir valstiečiams katalikams pirkti daugiau kaip 60 deš. žemės.

1884 m. buvo atidarytas Valstiečių banko skyrius lietuviškoms gubernijoms. Jo tikslas buvo aprūpinti valstiečius žeme, superkant prasiskolinusius dvarus. Tačiau dėl įvairių varžymų, pavyzdžiui, reikalavimo pristatyti ištikimybės liudijimą prašant gubernatoriaus leidimo pirkti žemę, nedaug kas iš lietuvių ūkininkų tuo palengvinimu galėjo pasinaudoti. Ilgą laiką taip pat nebuvo įstatymų, kurie palengvintų atlikti darbą išskirstant į vienkiemius. Todėl aštuntajame dešimtmetyje kai kur pačių ūkininkų iniciatyva pradėta skirstytis vienkiemiais.

Žemės ūkio pažangai svarbu buvo tai, kad buvo sutvarkytas pradžios mokslas, taip pat žiniasklaidos platinimas, kuris būtų sudaręs sąlygas plėtoti naudingas žemės ūkiui žinias. Deja, čia lietuviams buvo padaryta didžiausia skriauda, surusinus mokyklas ir uždraudus iki 1904 m. įprastą lietuvišką žiniasklaidą lotynų raidėmis.

Žemės ūkio kultūrai kelti naujomis pobaudžiavinėmis sąlygomis daug reikšmės galėjo turėti kooperatinės bendrovės įvairiems tikslams. Tačiau rusų valdžia ir tą svarbų reikalą varžė. Kiek geriau čia sekėsi kredito kooperatyvams, kurių ypač Kauno gub. pradedama daugiau steigti. 1873 m. Suvalkijoje smulkaus kooperatinio kredito įstaigas pavaduoja valsčių (gminų) kasos, kurios pradėjo atsirasti nuo 1869 m.

Žemės ūkio draugijos (kultūrinio pobūdžio) atsirado Lietuvoje vėliau negu kitur, pvz., Latvijoje, Gudijoje, dėl caro valdžios priespaudos po 1831 ir 1863 m. sukilimų. Pirmoji tokio pobūdžio draugija buvo įsteigta 1873 m. (gyvulių globos – faktiškai žemaičių veislės arklių Rietavo dvare), 1897 m. – „Raseinių žemės ūkio ir gyvulininkystės draugija", gubernijų žemės ūkio draugijų steigimas Kaune 1900 m., Vilniuje – 1899 m, Suvalkuose – 1900 m. Visose tose draugijose beveik be išimties buvo lenkai dvarininkai, kurie jose nagrinėjo ir įgyvendino įvairias agrotechnines priemones. Rusų valdžia reikalavo, kad gaunamas valstybės lėšų sumas jos naudotų taip pat ir ūkininkų reikalams. Tokiais renginiais kaip kursai, paskaitos, rengiamos parodos, steigiami ūkio rateliai, stengdavosi patarnauti ir ūkininkams. Tačiau

dvarininkams su lenkiškomis kultūrinėmis tradicijomis ir polonizacijos pastangomis atkritus nuo lietuvių tautinio judėjimo (garsiuoju savo pareiškimu į lietuvių kvietimą dėtis bendram Lietuvos kultūriniam ir tautiniam darbui „Przenigdy"), santykiai tų draugijų su lietuviais valstiečiais tolo ir galutinai nutrūko. Lietuviai ūkininkai sudarė savo lietuviškas organizacijas žemės ūkio kultūrai kelti – Marijampolės ūkininkų draugovę 1906 m., „Žagrę" – 1907 m., Vilniuje Lietuvių ūkininkų draugiją – 1913 m. ir kitus ūkio ratelius Kauno gub.

Prie tų draugijų veiklos žemės ūkio kultūrai kelti reikia dar priskirti lietuvišką žiniasklaidą, ypač „Lietuvos ūkininką" Vilniuje, ir „Šaltinį" Seinuose, kurie aktyviai skleidė naujoviškas žinias apie žemės ūkio reikalus.

Jau nuo XIX a. pradžios Lietuvos žemės ūkis vis labiau pradėjo nustoti savo autarktinio pobūdžio. Maždaug iki 1880 m. išsilaikė gana geros grūdų kainos. Tai skatino pirmojoje XIX a. pusėje plėsti jų gamybą. Po Napoleono karų vėl buvo steigiami palivarkai, daug kur nuvaikomi valstiečiai nuo jų žemių. Tačiau susidarė geresnė ir vidaus rinka. Tai paaiškintina tuo, kad augo nauji miestai, vyko statybos, tiesiami plentai-magistralės (Daugpilis–Kaunas, Ryga–Tauragė), geležinkeliai, statomos tvirtovės Kaune, nauji pramonės centrai Kaune, Šiauliuose, Rygoje, Vilniuje. Išaugo gausi darbininkija. Padidėjus kariuomenės įguloms, buvo statomos kareivinės. Baudžiavos laikais valstiečio baudžiauninko savo produktų realizavimas būdavo varžomas – verčiant parduoti, taip pat ir pirkti dvaro krautuvėje, nors apskritai jau ir baudžiavos laikais turgūs ir jomarkai labai atgijo. Šios naujos ekonominės datos dar daugiau reikšmės įgijo pobaudžiaviniais laikais. Ne tik dvaras, kuris pajėgė išsilaikyti, bet ir ūkininko ūkis vis daugiau pradėjo gaminti rinkai – grūdų, gyvulinių produktų, kiaulių, arklių, paukščių, linų, kiaušinių ir kt., kurie nesunkiai rasdavo pirkėją ir vidaus, ir užsienių turgavietėse, ypač Vokietijos, sparčiai augančiuose pramonės centruose. Geležinkelių nutiesimas (pirmojo per rytų Lietuvą), Daugpilis–Vilnius 1857 m., Kaunas–Virbalis 1861 m., Lentvaris–Gardinas 1862 m., Liepojus–Šiauliai–Radviliškis–Kaišiadorys 1871 m., Radviliškis–Kalkūnai (Daugpilis) 1873 m., Pastoviai–Švenčionys–Panevėžys 1895–1899 m., savaime suprantama, padarė revoliuciją Lietuvos susisiekime. Tai turėjo Lietuvos ekonominiam gyvenimui didžiulę reikšmę. Pirma, Lietuva gavo patogų, nors ir netiksliai pritaikytą Lietuvos ekonominiams reikalams susisiekimą. Antra, pati jų statyba sudarė didesnę ir darbo jėgos, ir žemės ūkio produktų paklausą. Ji skatino miestų statybą, pramonę ir prekybą. Tuo laiku išaugo mūsų miestai – Vilnius, Kaunas, Šiauliai, Panevėžys ir kt., kaip tam tikri vartojamieji centrai. Pakraščių sritims nemažai turėjo reikšmės Rygos, Liepojaus, Daugpilio, Gardino ir kt. miestų augimas.

Be tiesioginio ūkininko santykiavimo vietiniuose turguose su vartotoju, arba ir tolia u įsikūrusiose, pvz., linus nugabenus į Rygą ir Klaipėdą, jo žemės ūkio perteklių supirkdavo dar senosios valstybės laikais monopolinio tarpininko, tai karčiamininko, supirkinėtojo ir pinigų skolintojo, vietą užėmęs žydas, kuris dažniausiai tarpininkaudavo stambesnėms vietos prekybinėms įmonėms (pvz., stambiausiems –

kariuomenės rangovams, malūnams) arba užsienio agentams. Tas tarpininkavimas, kaip ir visur, taip ir čia padėjo jiems iš žemdirbio kiek galint išspausti visokiomis gudrybėmis bei suktybėmis sau naudos. Tat savaime suprantama, kad prieš jų tarpininkavimą, kaip visados, taip ir dabar, kada vis daugiau tekdavo parduoti, atsirasdavo ne tik pasyvi, bet ir aktyvi reakcija. Pradedama galvoti apie atsipalaidavimą nuo jų įkyraus tarpininkavimo. Naujiems ūkininkavimo metodams naudoti reikėjo ir naujų gėrybių – pagerintų sėklų (pašarinių žolių, daržovių). Pradėta daugiau naudoti trąšų, įvairių žemės ūkio įrankių bei mašinų. Tačiau dėl jų falsifikacijos, didelių kainų tai nepatenkino žemdirbio. Tai ir šiam reikalui patenkinti buvo ieškoma naujų būdų. Tam kaip ir kitose šalyse buvo steigiamos kooperatinės prekybos įmonės. Pirmieji dvarininkai pradėjo steigti sudėtinius „kromus". Dar 1859 m. Lietuvoje buvo mėginama javus parduoti komiso pagrindais. 1881 m. J. Ivanovičius Kelmėje didesniu mastu mėgino organizuoti „krikščioniškus kromus". 1892 m. Kaune dvarininkai įsteigė „Sindikatą", kuris pasidarė didelė įmonė su skyriais Kauno gub. miestuose. Jau minėtos gubernijų žemės ūkio draugijos, išskyrus Kauno, įsteigė prekybinius skyrius. Visos tos prekybinės įmonės pirkdavo trąšas, žemės ūkio įrankius, mašinas, sėklas ir t. t. ir parduodavo juos ne tik savo nariams dvarininkams, bet ir ūkininkams. „Šviesos", „Varpo" ir kt. draudžiamojo laikotarpio paraginti panašias įmones steigdavo ir Suvalkijos ūkininkai, bet tik nedaug. Pagaliau XX a. pradžioje, ypač po 1905 m. revoliucijos, steigta nemažai naujų vartotojų bendrovių, kurios vertėsi ne tik įvairiomis kolonijinėmis prekėmis, bet ir žemės ūkiui reikalingais dalykais. Visose tose organizacijose ūkininkai patys stengėsi apsirūpinti reikiamais dalykais. Tačiau visos tos organizacijos žemės ūkio produktų, išskyrus dvarininkų pieninėse gaminamą sviestą („Birutė", 1890 m.), parduoti dar nepajėgė. Prieš pat karą buvo pradėtos steigti ūkininkų pieno perdirbimo bendrovės, bet organizuoti viso sviesto pardavimo jos dar nesuspėjo. Taip pat nepavyko Marijampolės „Žagrei" suorganizuoti, kad būtų supirkti ūkininkų javai. Taigi beveik tik privatūs tarpininkai supirkdavo padidėjusios žemės ūkio gamybos produktus.

Keitėsi ir žemės ūkio technika. Pažangesniuose dvaruose galutinai išnyko tradicinis trilaukis ūkis. Ta pati tendencija pastebėta taip pat ir tuose ūkininkų ūkiuose, kurie seniau išėjo gyventi į vienkiemius, ypač Suvalkijoje. Vis daugiau buvo pradėta sėti pašarinių žolių, sodinti šakniavaisių. Patobulintus žemės ūkio įrankius bei mašinas jau pradėjo naudoti ne tik dvarai, bet ir ūkininkai. Dirbtinių trąšų buvo naudojama vis daugiau. Dvarų ir ūkininkų gyvulių veislės buvo gerinamos. Kai kuriose vietose jau nuo 1857 m., pvz., Raseinių aps., dvarai susidomėjo pieninkyste, pradėjo naudoti separatorius. Sviestas buvo gaminamas ne tik vietos rinkai, bet ir eksportui.

Pažymėtinos ir kitos žemės ūkio pramonės šakos, iš jų dar neišplėsta cukraus gamyba (Kauno gub. buvo net trys nedideli dvarams priklausantys fabrikėliai), ir spirito varyklos (jų Kauno gub. buvo net 608). Padidėjus miesto gyventojų skaičiui, įsisteigė daugiau alaus varyklų ir malūnų, pradėta gaminti ne tik vietinei rinkai, bet taip pat ir toliau esančioms rinkoms.

Vadinasi, pobaudžiaviniam Lietuvos žemės ūkiui būdinga tai, kad jis daugiau pradėjo gaminti produktų rinkai, pinigai čia įgijo didesnę reikšmę. Taigi pradėjo vykti tos permainos, kurios Vakarų Europoje ryškesne forma jau įsigalėjo XIX a. pirmojoje pusėje.

Tačiau, augant gyventojų skaičiui, žemės ūkis nors ir intensyviau ir racionaliau daug kur buvo pradėtas tvarkyti, neišsprendė iškilusių problemų. Nepakankamas vietinės pramonės išsiplėtimas, rusų politinė priespauda darė tai, kad nuo 1870 m. pradėjo didėti lietuvių emigracija į Ameriką, taip pat ir į kitas Rusijos vietas – pramonės centrus. Ilgainiui ji įgavo masinį pobūdį. Samdomų darbininkų klausimas, ypač dvaruose, paaštrėjo. Ir Lietuvoje pasireiškė vadinamasis bėgimas iš sodžiaus.

Didysis karas, kaip ir kiti seniau buvę karai, labai nuniokojo Lietuvą. Buvo sudeginta apie 1200 kaimų, daugiau kaip su 2000 vienkiemių, 300 dvarų ir apie 50 bažnytkaimių, miestelių ir miestų su 70 000 trobesių. Be to, karo ir okupacijos metų rekvizicijos nualino mūsų žemės ūkį. Lietuva neteko apie 38,7 proc. arklių, 48 proc. raguočių, 44 proc. kiaulių ir 30 proc. avių.

Ikikarinės Lietuvos laikai (iki 1940 m.). Nepriklausomybės laikus reikėjo pradėti ne tik su pakrikusiu ekonominiu gyvenimu, nualintu žemės ūkiu, bet ir Nepriklausomybės karais, kurie taip pat sunkia našta gulė ant silpnų besikuriančios valstybės pečių.

Žemės valdymo santykiuose Lietuvoje, nežiūrint į jau daugiau kaip prieš penkiasdešimt metų panaikintą baudžiavą ir po to sekusį dvarų žemės perėjimą į valstiečių rankas, istorinės raidos metu susidarę dvarai, daugiausia pakeitę savo savininkus, sudarė dar labai didelį žemės valdymo sektorių. Prof. A. Rimkos apskaičiavimais, etnografinėje Lietuvoje apie 60 proc. visos žemės priklausė smulkiems, vidutiniams ir stambiems ūkininkams (ne daugiau kaip 100 deš.), kurie sudarė 98,4 proc. visų žemininkų, 2,6 proc. priklausė stambiems ūkiams su 40 proc. visos žemės ploto. Didesnių ūkių buvo 15 proc., kurie valdė net daugiau kaip po 10 tūkst. dešimtinių. Stipriausią sluoksnį sudarė vidutiniai ūkininkai – nuo 10 iki 20 deš. ir nuo 20 iki 30. Pirmųjų būta 47 proc. visų ūkių su 1891 tūkst. deš., arba 28 proc. visos žemės, antrųjų – 12 proc. visų ūkių skaičiaus su tokiu pat žemės procentu, sudarančiu 810 tūkst. deš. Tačiau apie 17 proc. sodžiuje gyvenančių žmonių buvo be žemės (kumečiai, laukų darbininkai), be to, mažažemių – 28 proc.

Lietuvoje, kaip ir kitose Rytų bei Pietų Europos šalyse, žemės dirbimas sudaro pagrindinį pragyvenimo šaltinį. Čia, Lietuvoje, kaip ir kitose žemės ūkio šalyse, vad. žemės klausimas sudarė svarbią ekonominę problemą, kuri po Didžiojo karo buvo dar labiau akcentuojama. Ji žemės reformą privedė prie vad. žaliosios revoliucijos (Suomijoje, Estijoje, Latvijoje, Lietuvoje, Lenkijoje, Rumunijoje, Bulgarijoje, Jugoslavijoje, Austrijoje, Čekoslovakijoje, Vengrijoje, Graikijoje). Žemės ūkio reformas paskatino dar ir tai, kad stambioji žemės nuosavybė buvo ne tos pačios tautybės žmonių rankose, kaip ūkininkijos ir sodžiaus darbininkijos dauguma. Be to, karo nualintose šalyse dar buvo ir grynai ekonominio pobūdžio

faktas – tai nesugebėjimas be didelės valstybės paramos atsigauti daugeliui dvarų. Čia pažymėtina, kad dauguma dvarų buvo smarkiai prasiskolinę, net per 50 proc. jų tikrosios vertės.

Beveik visų mūsų politinių srovių programose dar prieš Didįjį karą žemės reformos klausimas buvo numatytas daugiau ar mažiau radikaliai spręsti. Tad jau 1918 m. gruodžio mėn. buvo sudaryta Žemės reformos komisija, kuri turėjo parengti žemės reformos planą. Tačiau dar prieš galutinį žemės reformos įstatymą išleidžiant, ji jau buvo pradėta. 1919 07 01 buvo išleistas įstatymas kariams žeme aprūpinti. Tą patį įstatymą nedaug pakeitęs patvirtino ir Steigiamasis Seimas 1920 08 26, vienąkart išleisdamas ir Žemės reformos įvedamąjį įstatymą. Pagaliau 1922 04 03 buvo priimtas ir Žemės reformos įstatymas. Tuo įstatymu nenusavinama žemės reformos reikalams norma palikta savininkams sudarė 80 ha. Pats įstatymas keletą kartų buvo keičiamas. Svarbiausias pakeitimas buvo padarytas 1929 11 13, kai nenusavinama norma pakelta iki 150 ha tiems savininkams, kurių žemės dar nebuvo paliestos parceliacijos arba kad ir paliestos, bet dar nesunaudotos žemės reformos reikalams (pakeitimas turėjo įtakos apie 1000 žemės savininkų).

1919–1939 m. iš viso žemės reformos įstatymu paliesta 720 282 ha, iš kurių sudaryta 81 837 sklypai žemės. Iš jų 73 919 su 458 987 ha buvo išdalyta nuosavybės teise; mažažemiams teko 26 367 ha, tarnautojams ir darbininkams – 7918 skl. su 3287,5 ha; iki 2 ha – 4690 skl. – su 8087 ha; nuo 2–8 ha – 9537 su 54 764 ha, nuo 8–20 ha – 23 967 skl. su 284 606 ha; daugiau kaip 20 ha – 553 skl. su 14 708 ha. Kita dalis išdalyta komunalinėms ir viešojo pobūdžio įstaigoms bei pramonės įmonėms. Be to, 1488 skl. su 158 447,3 ha palikta kaip nenusavinama norma. Tuo Nepriklausomybės laikais ir buvo baigta žemės reforma – atverstas visai naujas Lietuvos agrarinėje istorijoje lapas.

Žemės reforma, savaime suprantama, reiškėsi ne vien tik žemės sklypo suteikimu, bet ir naujakurių kreditavimu (pinigais, miško medžiaga ir kt.), kuris iki 1938 01 01 sudarė 39,9 mln. Lt. Pašalpų išduota už 16,01 mln. Lt. Be to, Žemės bankas naujakuriams buvo išdavęs 16,09 mln. Lt paskolų.

Už nusavintas iš dvarininkų žemes dvarininkams buvo atlyginta, laisvai su jais susitarus, iki 1938 01 01 (53 proc. viso atlygintino nusavinto žemės ir miško ploto), išmokant 13,7 mln. Lt, daugiausia mišku (7,4 mln. Lt); žeme – 2,6 mln. Lt) ir grynais pinigais išmokėta 2,6 mln. Lt. Iš 944 551 ha žemės ir miško nusavintinos žemės atlyginta 343 savininkams už 501 077 ha nusavintos žemės.

Gautą žemę apie 14 000, arba 22 proc. (iš 38 489 bežemių ir 25 924 mažažemių) yra perleidę kitiems. Todėl didelė dauguma naujakurių, nors ir sunkiomis sąlygomis, įsikūrė savo gautuose sklypuose.

Su žemės reforma dvarininkai bajorai nustojo ir savo per amžius turėto pirmaujančio ekonominio vaidmens Lietuvos žemės ūkyje. Jo vietą užėmė vidutinis ir smulkus ūkis.

Antrą didelės istorinės reikšmės faktą Lietuvos agrarinėje istorijoje sudarė so-

džių skirstymas į vienkiemius naikinant rėžinį žemės valdymą. Šis faktas pakeitė Lietuvos sodžiaus vaizdą ne mažiau kaip XVI a. antrosios pusės valakų reforma. Tik šį kartą ji vyko atvirkščia linkme: ne valstiečių sugrūdimu į sodžius ir bendru privalomu žemės dirbimu, bet ūkininkų išskirstymu į vienkiemius, atpalaiduojant jį nuo trilaukio ūkio, bendrų ganiavų ir servitutų, atseit sodžiaus bendruomenės gamybinės priklausomybės.

Jau buvo minėta, kad kai kuriose Lietuvos vietose, ypač Suvalkijoje, dauguma kaimų jau buvo išėjusi į „kolionijas", t. y. išsiskirsčiusi į vienkiemius, nors ir nevisiškai tobulai (iš 3406 kaimų – 1324 išsiskirstė į vienkiemius prieš 1864 m. su 282 960 ha, buvo kaimų su nežymiu rėžingumu prieš 1864 m. Iš 1324 su 157 621 ha, po 1864 m. savo iniciatyva išsiskirstė 392 kaimai su 78 273 ha, o XX a. pradžioje su didesniu rėžingumu pasiliko 366 kaimai su 112 845 ha).

Kauno ir Vilniaus gub. išleidus 1911 06 29 įstatymą, pradėjusios veikti Žemėtvarkos komisijos ėmėsi sparčiai skirstyti sodžius į vienkiemius. 1907–1914 m. buvo išskirstyta: Kauno gub. – 1743 kaimai su 428 684 ha ploto, Vilniaus – 717 kaimai su 158 943 ha. Iš viso prieš Nepriklausomybės atgavimą Lietuvoje į vienkiemius buvo išskirstyta 909 580 ha, pasiliko išskirstyti 9604 kaimai su 1 973 319 ha ploto, kuris apytikriai buvo susiskaldęs į 3 mln. su rėžiais (rėžiai siekdavo net kelis km – ilgiausias 7 km, o atskirų ūkininkų žemė buvo keliolikoje, net keliose dešimtyse sklypų – daugiausiai susiskaldęs sklypas 9,05 ha į 420 rėžių – Zarasų aps. Tad šio pagrindinio Lietuvos žemės ūkio kultūros stabdžio pašalinimas, kaip nurodo Balčiūnas V. Op. cit., buvo viena iš svarbiausių greta žemės reformos agropolitinių priemonių.

Vykdant žemėtvarką pradžioje buvo vadovautasi rusų įstatymo pakaitalu, o 1935 08 23 buvo paskelbtas naujas Žemėtvarkos įstatymas. Taip pat 1922 07 13 buvo paskelbtas įstatymas servitutams ir bendroms ganykloms likviduoti, kuris 1931 08 07 buvo pakeistas nauju.

Nuo 1919–1940 m. pradžios iš viso išskirstyta 159 118 ūkių su 1 654 643 ha žemės ploto. (1919–1937 m. išskirstyta 6096 kaimai su 139 351 vienkiemiu ir 190 067 sklypais ir 1,49 mln. žemės ploto – liko 1938 01 01 išskirstyti 3508 kaimai su 4818 ha ploto). Tad nuo 1940 m. liko išskirstyti 318 676 ha, vadinasi, kiek daugiau kaip 15 proc. viso numatyto skirstyti ploto.

Vienkiemiams skirstyti valstybė iki 1939 m. buvo išleidusi apie 27 mln. Lt – vienam ha išskirstymo išlaidos sudarė apie 18 Lt. Be to, šiokia tokia parama buvo teikiama ir vienkiemiams įsikurti.

Kaimų išskirstymas vienkiemiais tokiu milžinišku mastu sudarė kur kas patogesnes sąlygas ūkininkauti, plėsti ūkininkams savo iniciatyvą, intensyvinti ūkį, kad jis atitiktų rinkos reikalavimus. Be to, leido ūkininkams naudoti daugialaukį vietoj tradicinio trilaukio su beveik 1/3 pūdymuojančios žemės. Tai turėjo duoti apie 300 000 ha priedo. Ežioms išnykus su piktžolių židiniais, buvo galima padidinti 30–40 tūkst. ha žemės plotą. Vienkiemių sąlygomis daug daugiau buvo galima sutaupyti (spėjama, apie 30 proc.) žmonių ir gyvulių darbo jėgos.

Trečiąją svarbią ir pagrindinę priemonę žemės ūkiui pagerinti sudarė melioracijos darbai – sausinimas pelkėtų vietų ir dirvų, drenažo darbai, upių ir upelių vagų reguliavimas. Nepriklausomoje Lietuvoje buvo padaryta nemažai melioruojant plotus. Iš viso iki 1940 m. pradžios nusausinta 469 561 ha žemės: 457 748 ha grioviais ir 11 813 ha drenažu. Atliekant darbus iki 1938 m. iškasta apie 14 000 km magistralinių griovių, sutvarkyta apie 3000 km upių ir upelių vagų (tai sudaro apie 40 proc. melioracinio darbo). Melioracijos darbų buvo atlikta palyginti nedaug, nes apie 70 proc.viso naudojamo žemės ploto dar reikėjo nusausinti, o tai sudarė apie 2,8 mln. ha, tuo tarpu magistralinių griovių apytikriai iškasta apie 20–30 proc. drenavimui reikėjo apie 2 mln. ha žemės. Atlikti darbai iki 1938 m. net nesudarė vieno procento.

Šioms pagrindinėms agropramoninėms priemonėms priskirtini ir dideli Žemės ūkio ministerijos darbai žemės ūkio kultūrai kelti; iš jų pažymėtini: laukų ūkiui – veislinių sėklų platinimą, linų pluošto apdirbimą punktų, mašinų bei įrankių naudojimo ratelių steigimą; gyvulių ūkiui – veislinių gyvulių platinimą, reprodukторių atrinkimą, kontrolės ratelių ir gyvulių augintojų draugijų, žirgynų steigimą; pieno ūkiui – kooperatinių pieninių ir grietinės punktų steigimo rėmimą ir jų priežiūrą bei tvarkymą; kultūrinių ūkių steigimą, žemės rūšiavimą, žuvininkystės priežiūrą. Buvo įkurta nemažai žemės ūkio mokslo, mokymo ir masinio švietimo įstaigų – Žemės ūkio akademija Dotnuvoje 1924 m. vietoj 1911 m. įsteigto ir 1919 m. atgaivinto Dotnuvos žemės ūkio technikumo, 2 aukštesniųjų specialių žemės ūkio mokyklų – Belvederyje 1926 m. pieninininkystės ir Gruzdžių gyvulininkystės – 1928 m. ir 9 – Žemesniųjų žemės ūkio mokyklų, kurias iki 1939 m. baigė 2409 asmenys. Be to, veikė Žiemos ūkio mokyklos, žemės ūkio klasės prie pradžios mokyklų ir įvairūs specialūs kursai bei jaunųjų ūkininkų rateliai. 1925 12 25 įstatymu 1926 m. didelė žemės ūkio kultūros dalis buvo patikėta pradėjusiems dirbti Žemės ūkio rūmams, kurie intensyviau dirbo iki pat 1940 m.

Tiems visiems pagrindiniams agropolitikos darbams atlikti reikėjo daug išlaidų. Žemės ūkio ministerijos išlaidos 1922–1938 m. sudarė 399 mln. Lt, pajamos – 567,97 mln. Lt (iš to skaičiaus Miškų departamento išlaidos – 119,4 mln. Lt, pajamos – 340,14 mln. Lt). Iš minėtos sumos iki 1938 m. švietimui teko apie 30 mln. Lt., Žemės ūkio rūmams – 49,4 mln. Lt, žemės reformos reikalams (turint omenyje kaimų skirstymą ir melioracijas) sunaudota 144,7 mln. Lt, o pajamų gauta 45,9 mln. Lt.

Visa tai, kas anksčiau buvo išvardyta, palyginti greitai negalėjo parodyti didelių poslinkių, tačiau pastebimai išaugo didesni grūdų derliai. Jie pavaizduoti 34 lentelėje (iš Krikščiūno J. Agriculture in Lithuania. Kaunas, 1939).

Analizuojant matyti, kad padidėjo ariamos žemės ir bendras plotas: nuo 1930 m. 2,50 mln. ha iki 2,72 mln. ha 1937 m., sėjamos žemės plotas 1930 m. sudarė 2,03 mln. ha, arba 81,4 proc., 1937 m. – 2,33 mln. ha, arba 85,9 proc. Nuo 1909–1913 m. iki 1939 m. bendri derliai padidėjo (1000 t): kviečių – nuo 85,3 iki 251,3; rugių – nuo 496,7 iki 623; miežių – nuo 158,8 iki 274; avižų – nuo 265,9 iki 568,7; peliuškų –

34 lentelė
Javų derlingumas

Metai	Žieminių kviečių	Miežių
	Gauta vidutiniškai iš 1 ha/t	Gauta vidutiniškai iš 1 ha/t
1901–1910	0,85	0,76
1924–1929	1,16	1,09
1930–1936	1,30	1,15

nuo 48,4 iki 50,7. Visa tai turėjo įtakos tam, kad didėjo gyvulių skaičius ir gerėjo žemės ūkio produktų eksportas.

Nepriklausomybės metais kito žemės ūkio produktų sunaudojimo būdai ir santykiai su rinka. Vietoj grūdų pardavimo vis labiau įsitvirtino pramoninis žemės ūkio produktų perdirbimas šalia jau prieš Didįjį karą veikusių malūnų, spirito varyklų (kurios pagal seną tradiciją pasiliko kaip garsioji „propinacijos" teisė dvarininkų rankose). Įsisteigė didelė mėsos apdirbimo įmonė „Maistas" (1923 m.) ir daug kooperatinių pieninių su savo centrine organizacija „Pieno centru" (1926), taip pat cukraus fabrikai ir kt.

Žemės ūkio produktų gamintojo santykiai su rinka radikaliai kito ir sparčiai didėjo. Tradicinio vietinio tarpininko vietą užėmė kooperatinės organizacijos, kurios žemės ūkio produktų eksportą ir patiekimą rinkai stengėsi racionalizuoti. Be mėsos ir pieno produktų racionalizavimo minėtose mėsos ir pieno perdirbimo įmonėse, prekybiniai kooperatyvai su „Lietūkiu" priešakyje, kuriam buvo perduoti grūdų elevatoriai, pradėjo teikti rinkai kitus svarbius produktus, grūdus, linus, sėklas rinkai, o vietiniai kooperatyvai taip pat apsirūpino iš naujo rinkos sąlygas atitinkančiais sandėliais. Ūkininko aprūpinimas žemės ūkio gamybai reikiamomis priemonėmis perėjo taip pat į prekybinių kooperatyvų rankas.

Įgyvendinant visas jau minėtas agropolitines priemones, ne mažesnę reikšmę turėjo kredito klausimas. Dėl įvairių priežasčių jis buvo sprendžiamas gana nelengvai. Kreditavimas vyko keliose kredito įstaigose, kol pagaliau susikoncentravo Žemės banke (įsteigtas 1924 m.) su nedideliais kredito kooperatyvais.

Įdirbant žemę vietoj primityvios technikos vis labiau naudojamos žemės ūkio mašinos, racionalus vaismainis, trąšimas, pagerintos sėklos, atrenkamos pagerintos gyvulių veislės. Savaime suprantama, kad visos tos pastangos negalėjo masiškai reikštis vykdant jau minėtus žemės valdymo, žemėtvarkos ir melioravimo darbus.

***

Tai toli gražu nevisiškai pavaizduota Lietuvos žemės ūkio istorija ir dinamika. Iš jos akivaizdu, koks nelengvas buvo lietuvio žemdirbio kelias į šviesesnę ateitį. To kelio tempas yra itin ryškus ir būdingas, iki tol nematytas lietuvių tautos istorijoje. Nepriklausomybės laikais, kai palyginti per trumpą, beveik 20 m. laikotarpį iš pagrindų pakeistas Lietuvos sodžiaus vaizdas ir jo gamybinis bei kultūrinis pobūdis. Tai pavyko pasiekti vadovaujant savajai lietuviškai inteligentijai, kuri labai pasišventusi, kartu su savo broliu artoju ėmėsi kurti naują, šviesią ir gražią savo tėviškę. Atliekant didelius darbus vienur kitur, vienu ar kitu tarpu neišvengta klaidų, buvo nesuprasti gyviausi sodžiaus reikalai sprendžiant kainų ir kredito klausimus. Tačiau niekas negali nuneigti, kad tai buvo šviesiausias kūrybinis momentas lietuvio ūkininko istorijoje, nors ir nespėjęs duoti vaisių, tų didelių aukų, kurios buvo sudėtos minėtiems istorinės reikšmės pertvarkymams. Tolimesnę to kūrybinio laikotarpio plėtrą nutraukė 1939 m. kilęs II pasaulinis karas su 1940 06 15 bolševikų okupacija, kurios metu reiškėsi aiškus priešingumas amžiais ugdytam lietuvio ūkininko prisirišimui prie savo namų, prie savo krauju ir prakaitu laistytos žemės. Jis sukėlė visuotinį pasipiktinimą prieš ryšių nutraukimą su amžiais valdyta žeme, ir net tie, kurie buvo apdalijami „nacionalizuota" žeme, nerodė naujai žemės reformai didelio entuziazmo, dažnai atsisakydami nuo skiriamos žemės. Bolševikų okupacija su žemės nacionalizacija prislėgė ūkininkijos norą įgyvendinti pradėtą žemės ūkio pažangą. Atitaisymas tos skriaudos sudaro pagrindinį postulatą, tą norą vėl atgaivinti.

Summary

Petras Šalčius (1893–1958), professor at Vytautas Magnus University and Vilnius University, academician at the Lithuanian Science Academy, and doctor of economics, had a strong interest in the history of Lithuanian agriculture from the start of his academic career. His first monograph on the subject, *Žemės ūkio organizacijos Lietuvoje iki 1915 metų* [Agricultural organizations in Lithuania up to 1915] was published in 1937 in Kaunas. In addition, P. Šalčius gathered material for a complete history of the Lithuanian national economy. He continued this research despite exceptionally difficult personal circumstances during the early period of soviet occupation. After his death at a relatively early age, a large amount of manuscript material was left at the archives of the Lithuanian Science Academy, the Vilnius University library (*fondas* number 181) and the library of the Lithuanian Institute of Agriculture. The manuscripts deal with participation of serfs in manufacturing systems, and historical studies of peasants, production, trade, land organization and agricultural history.

Lietuvos žemės ūkio istorija is a publication which represents three manuscript volumes that were by P. Šalčius during his final years. The work describes agriculture in Lithuania from the start of the feudal period to the soviet occupation of 1940, and consists of three parts: 1) Farming up to 1795, 2) czarist Russian occupation, up to 1915 and 3) independent Lithuania, up to 1940. The first part gives an extensive account of the feudal farm and its reorganization by the valakian reform of the second half of the 16th century. A comprehensive description of farming activities during the period of czarist Russian occupation is presented in the second part. It assesses the impact that the abolition of serfdom had on the Lithuanian farm, and the efforts to create individual homesteads by the end of the occupation period. The third part describes and explains the importance of the land reform movement and the breakup of traditional villages into individual farmsteads. During this process, large estates were nationalised by the state and the land redistributed to no-land farmers, small farmers and to volunteer soldiers who had fought to obtain Lithuania's independence. There is much information about the program undertaken by the Lithuanian government to improve conditions in livestock farming and grain cultivation. Šalčius demonstrates that major progress was made during the first twenty years of independence in the farming sector. There are many important lessons to be learned here, especially in view of current efforts to get the ruined farming sector back on its feet.

Mindaugas Strukčinskas

Pavardžių rodyklė

Abramavičius V. 45
Afanasjev D. 84, 88, 106, 108
Alekna A. 44
Aleksa J. 264, 265, 311
Aleksandras 16, 27, 28, 64, 65, 83, 346
Aleksandras I 68, 81, 82, 83
Aleksandras II 113
Aleksandras III 138
Aleksandras VI 64
Aleksandravičius 219
Ambrozevičius 140
Anučin D. 150, 159
Arcimavičius 99
Audėnas J. 265
Augustas II 341
Augustas III 62
Avižonis K. 47, 51
Bakšys A. 46
Balčiūnas V. 31, 32, 34, 41, 160, 161, 162, 225, 227, 279, 280, 281, 285, 353
Baranauskas A. 14
Bartuška V. 259
Berezkin A. 235
Bielskis V. 244, 245, 246, 256
Bielskus 233
Biržiška V. 46, 47
Blochas J. 185
Bobrovskij P. 106, 108
Bogovitinavičius B. 28
Bona 30, 41, 339
Buckiewicz A. 125
Budbergienė A. 302
Bžostovskis 342
Chmara A. 71
Chominski K. 71
Chranevič K. 230
Chreptavičius 84, 342
Cylov N. 117
Čatirka J. 46
Čartoriskis 55, 66, 87
Čekanas 173
Čerepnin 40
Černyševskis 115
Daniclius 336
Daniušis 182
Daugirdaitė-Sruogienė V. 108
Daugirdas 115
Daukantas S. 10, 347
Daukša 111
Daukša M. 64
Daunoravičius 345
Dembskis L. 124
Dočkus 302
Domanauskas J. 44
Domeika K. 110, 115
Dovydaitis J. 199, 209, 210
Dovnar-Zapolskis M. 18, 34, 41, 42
Družinin N. 89
Durnovas N. 162
Egeris 134
Elena 27
Elžbieta 68
Engelman 81
Falčevskis 43
Fridman B. 164
Gavronskis V. 135
Gediminas 128
Geysztor 113
Giedraitis M. 44, 71
Gielgudas 74
Girdvainis M. 136, 137
Glebovas 177
Glogeris Z. 135, 136
Golycinas 70
Grigaravičius S. 47
Grinevičius I. 136, 137
Grinius K. 224, 232, 264
Gukovskis K. 149, 153, 165, 172, 173, 177, 178, 179, 180, 186
Gustavas Adolfas 341
Gutauskas S. 182
Guževskis 135, 138
Gwanini A. 15, 16, 17, 341
Hauras J. 345
Hermanas 70
Hryszkiewicz 47
Ivaniukov I. 120
Ivanovičius J. 234, 235, 302, 350
Ivaškevič I. 72, 73, 74
Ivinskis Z. 17, 135
Jablonskis K. 22, 43
Jadvyga 65
Jančevskienė 138
Janulaitis A. 83, 113
Jarosevičius J. 47
Jaroszewicz J. 65
Jasenskis 110
Jeloveckis A. 138
Jelskis 135
Joachin H. 260
Jogaila 19, 44, 65, 341
Jonas Kazimieras 48
Jurginis J. 7
Justin 260

Kalinskis V. 67
Kamarauskienė 141
Kairys S. 219, 264
Kamieniecki W. 13
Kapočius 27
Kapsukas V. 222, 223
Karolis Didysis 16, 24, 33
Karolis XII 342
Karpis I. 81, 222, 301, 347
Karpovičius M. 67
Kastro J. 216
Katerina II 68, 69, 70, 71
Katkus M. 87
Kaveckij S. 90, 104, 105
Kazakovskis 141
Kazimieras 338
Kazimieras Jogailaitis 339
Kazimieras Jonas 341
Keberdis 176
Keppen P. 110
Kęstutis 14
Ketvergis T. 46
Kikas M. 47
Kirkor A. 107
Kiseliovas P. 89, 99, 104
Kitowicz Ž. 54
Klimas P. 69, 70, 81, 83, 120
Kniupfer 107
Kofodas A. 161
Komarai 176, 222
Konstantinas 71
Kontrimas I. 231
Kontrimas L. 302
Korciva J. 235
Korev A. 85, 86, 99, 106, 108
Koscialkowski S. 48
Kosciuška T. 69, 342
Kossakovskis 81
Kostamarovas 71
Kostantinas 71
Kozlovskis 128
Kraszauskis J. 124
Krikščiūnas J. 265, 299, 354
Krupavičius M. 261, 262, 264, 265, 311
Kšinskis K. 47
Kulikauskas P. 17
Kunkulis M. 47
Kutrzeba S. 41
Kviatkovskij A. 134
Kzakovskis 141
Lammenas 124
Lanskoj 115
Lasičius 41
Latvis J. 47
Laurinavičius 138
Lavrinowicz S. 76
Leonas P. 146, 147, 150, 159
Levkovičius G. 137
Liaščenko P. 123, 129, 167, 197, 227
Liubavskij 18, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 43, 44
Liubeckis K. 82
Liudvig z Pokievia 84
Lowmianskij H. 10, 11, 12, 13, 15
Makres B. 19
Malinskis M. 221
Masalskis 63, 342, 345
Marikonis 87
Markevičius 345
Matulaitis S. 104, 106, 116
Matulionis P. 12, 15, 144, 146
Matusas J. 17
Miklovaitis 194
Mykolaitis J. 47
Mikšys 311
Mileris P. 214
Milovidov A. 116
Mindaugas 337
Mironas V. 265
Mironovas 210
Mirskis 141
Montvila S. 138, 176
Moravskis 255
Mortensen H. 10, 11
Mosalov 122
Moscicki H. 69, 71, 81
Mozūras S. 47
Mulevičius L. 7
Muravjovas 117, 118, 119, 120, 122, 123, 142, 200, 346
Mušinskis 134
Napoleonas 3, 72, 73, 81, 82, 83, 233, 345, 346, 349
Nariškinas 222
Nazimovas 105, 110, 111, 113, 114, 115, 117
Nikalojus 71, 89, 91, 161
Novosilcevas 83
Očapovskis M. 82, 125, 347
Ofrosimov L. 256, 257
Oganovskij N. 120
Oginskiai 55, 82, 84, 88, 108, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 161, 222, 347
Orlovas 68
Oskierka A. 163, 188
Pacas S. 51
Pamarneckis 111, 112, 176
Paninas 114
Parčevskis K. 135, 139
Paškevičius 82, 87
Paškevičius F. 75, 82, 87
Petersonas E. 96, 109
Pičeta V. 31, 33, 41

Pliaterіai 82, 128, 212, 222
Podberniczkis M. 135
Povilaitis B. 7
Povilas I 69
Potiomkinas 68
Preker A. 150, 151
Pšezdeckiai 74, 222.
Pugačiovas E. 68
Putvinskis S. 265
Puzyna P. 135, 136
Raczynski E. 54
Radvila A. 47
Radvila D. 73
Radvila M. 51, 55, 71
Radvila S. 51
Radvilaitė O. 52
Radviliškėnas J. 227
Ratč V. 82
Repninas 70, 71
Rimka A. 41, 43, 144, 236, 238,·239, 240, 241, 243, 254, 255, 260, 261, 262, 264, 351
Rimskis-Korsakovas 71
Rimša 234
Roemer E. 45, 119, 120, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 143, 156, 157, 158, 168, 169, 171, 184, 185, 190
Royzijus P. 44
Ropas 137
Rostovcevas 114
Ruemkeris K. 260
Rudzinskas D. 298
Ruseckas P. 112
Sapiega L. 47, 55, 73, 87
Semevskij V. 69, 81
Sirutavičius 246, 256
Sirvydas 65
Skaisgiris J. 265
Skarga P. 47, 51
Skudutis A. 140
Smitas A. 83
Stanislovas Augustas 49, 66, 70, 342
Stankewicz W. 47
Stankevičius S. 47
Starovalskis 343
Stolypinas 4, 161, 162, 192, 193, 194, 224, 225, 227, 228, 231, 301
Stryjkovskis 343, 344
Stroinovskis J. 67
Strukčinskas M. 8, 357
Strutinskis 87
Stulginskis A. 265
Šalčius P. 7, 8, 55, 189, 228, 229, 231, 234, 235, 243, 357
Šilingas 138
Šliogeris 218
Taboras O. 65
Therner 64
Tiškevičius 69, 74, 128, 222
Tiškevičius A. 221
Tyzenhauzas A. 48, 49, 87, 342, 345
Totoraitis J. 22, 24, 28, 34, 40, 53, 56, 64, 65
Trojnickij A. 108, 110
Tūbelis J. 265, 311
Ulaščik N. 106, 107, 110, 111
Urbonas VIII 65
Urbšienė M. 258, 259, 260
Vaižgantas 125
Valančius M. 17, 63, 111, 112, 303, 341, 343
Valius 141
Valujevas 128, 142
Vasilčikovas 222
Veislavavičius 140
Venslavičius 176
Vermanas 110
Viliamas V. 10
Vilkaitis V. 298
Višnevskis 47, 255, 341
Vitellus E. 64
Vitkauskas P. 232
Vygandas 14
Vytautas 19, 20, 28, 30, 338, 339
Vladislovas 48
Vladislovas IV 65
Zaleskis A. 235
Zaviša K. 82, 221
Zubovas 69, 71, 72, 136, 137, 138, 222, 245, 253, 254
Zubovas P. 71
Zubovas V. 302
Žabko-Potapowicz A. 57, 58, 59, 62
Žygimantas 19, 25, 27, 28, 29, 339
Žygimantas Augustas 20, 30, 33, 41, 43, 49, 338, 339
Žygimantas Senasis 20, 30, 33, 65
Žygimantas Vaza 51
Žytkowicz L. 70, 71
Žukovič J. 119, 122